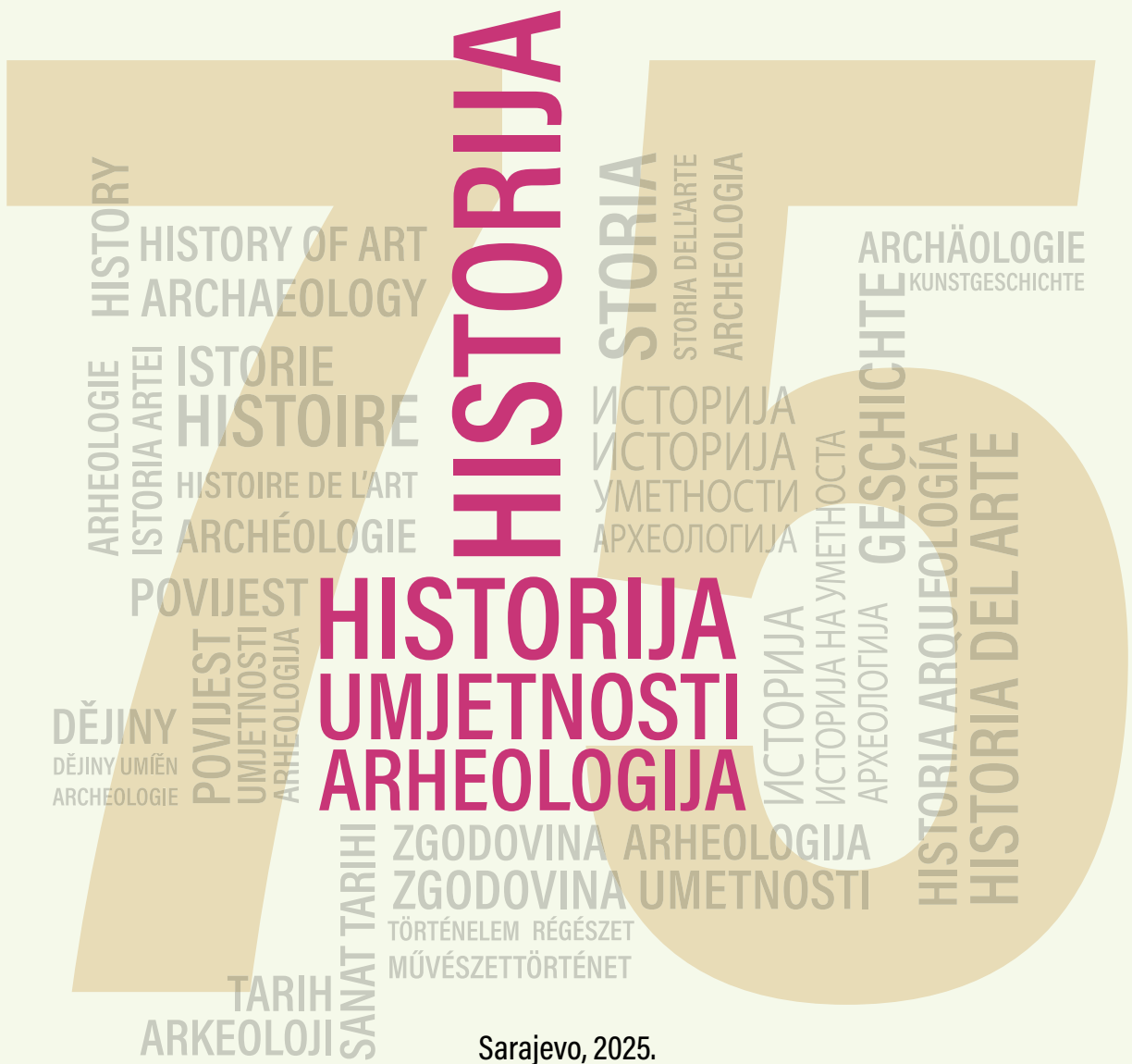

RADOVI

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

KNJIGA 12

Sarajevo, 2025.

UNIVERSITY OF SARAJEVO - FACULTY OF PHILOSOPHY

JOURNAL

(History, History of Art, Archeology)

VOLUME 12

SARAJEVO
2025.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

KNJIGA 12

SARAJEVO
2025.

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)
Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)

Izdavač / Publisher:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Centar za historijska istraživanja (CeHiS) / Center for Historical Research (CeHiS) cehis@ff.unsa.ba
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
Website: <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihua/index>

Za izdavača / For the Publisher: Adnan Busuladžić

Glavni urednik / Editor in Chief: Amra Šaćić Beća (amra.sacic@ff.unsa.ba)

Predsjednik Uredničkog savjeta / Editorial director: Adnan Kaljanac (adnan.kaljanac@ff.unsa.ba)

Sekretar Redakcije / Secretary to the Board: Minela Radušić (minela.radusic@ff.unsa.ba)

Domaći članovi Redakcije / Local Editorial Board:

Amir Duranović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Haris Dervišević (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Husnija Kamberović (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Amila Kasumović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Emina Kešan Tolomanoski (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
Elma Korić (Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut / University of Sarajevo, Oriental Institute)
Nedim Rabić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo, Institute of History)
Edita Vučić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru / University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences)

Inozemni članovi Redakcije / Advisory Board:

Gábor Barabás (Department of Medieval and Early Modern History, University of Pécs, Hungary)
Milivoj Bešlin (Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia)
Filippo Carlà-Uhink (Institute of History, University of Potsdam, Germany)
Slobodan Ilić (Faculty of Arts and Sciences, Near East University, Nicosia)
Velika Ivkowska (Faculty of Engineering, International Balkan University, North Macedonia)
Hrvoje Klasić (Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia)
Iva Lučić (Department of Education, Uppsala University, Sweden)
Predrag Novaković (Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia)
Marijan Premović (Faculty of Philosophy, University of Montenegro, Montenegro)
Nirvana Silnović (Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Science)
Danko Šourek (Faculty of Humanities and Social Science, University of Zagreb, Croatia)
Mattia Vitelli Casella (Department of History and Cultures, University of Bologna, Italy)

Indexing and Abstracting

Central and Eastern European Online Library (CEEOL),
Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD), Slavic Humanities Index

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova Redakcije / View expressed in the texts do not necessarily express opinions of the Editorial Board

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD	7

IZVORNI NAUČNI RADOVI, PREGLEDNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS, REVIEW ARTICLES

Jesenko Hadžihasanović – Gdje su svi drvodjelci nestali: novi prijedlog interpretacije kamenog i koštanog alata sa lokaliteta Lisičići kod Konjica, Bosna i Hercegovina / Where have all the woodworkers gone: new proposal for interpreting stone and bone tools from the site of Lisičići near Konjic, Bosnia and Herzegovina.....	19
Salmedin Mesihović – Novi prilozi historiografiji Velikog ilirskog ustanka – GLAD / New Contributions to the Historiography of the Great Illryan Uprising – FAMINE	57
Almir Marić, Amra Šaćić Beća – Majke i djeca na rimskim nadgrobnim spomenicima iz Hercegovine / Mothers and Children on Roman Tombstones from Herzegovina.....	75
Edin Veletovac – Proces kristijanizacije na tlu današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba / The process of Christianization on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in ancient times	117
Elmedina Duranović – Trgovi i stepen urbanizacije na prostoru Gornjeg Podrinja u srednjem vijeku / Markets and the level of urbanization in the Gornje Podrinje region during the Middle Ages	151
Almir Peco – Nekretnine bosanskih velikaša u Dubrovniku: neke dileme oko kuće i zemljišnih posjeda Hrvatinića / Real Estate of Bosnian Nobles in Ragusa: Some Issues Concerning the House and Landed Property of the Hrvatinić	187
Adis Zilić – Djeca vojvode Ivaniša Vlatkovića / Children of Duke Ivaniš Vlatković.....	209
Edin Bujak, Ajla Sejfuli, Dina Vajzović-Balihadžić – Nova arheološka istraživanja grobalja kasnog srednjeg vijeka na prostoru srednje Bosne / New Archaeological Research on Late Medieval Cemeteries in Central Bosnia.....	219

Haris Dervišević, Andrea Mekić – Nišan s prikazima životinja iz harema Ali-pašine džamije: pitanje kontinuiteta likovne tradicije srednjeg vijeka u ranom osmanskome periodu / A Gravestone (Nišan) with Animal Motifs in the Graveyard of the Ali-paša Mosque: On the Continuity of Medieval Artistic Tradition in the Early Ottoman Period	251
Mirha Šabanović – Arhitektonska djelatnost Ludwiga Hubera u okviru Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade BiH / Architectural Activity of Ludwig Huber within the Construction Department of the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina.....	275
Asja Mandić – Herojstvo socijalističke izgradnje u likovnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine / The Heroism of Socialist Construction in the Visual Arts of Bosnia and Herzegovina.....	305
Aida Abadžić Hodžić – Međunarodne izložbe i politike predstavljanja bosanskohercegovački umjetnici u jugoslavenskom umjetničkom prostoru sedme i osme decenije 20. stoljeća / International Exhibitions and Politics of Presentation Bosnian Herzegovinian Artists in the Yugoslav Art Space of the Seventh and Eighth Decades of the 20th Century	339
Dino Dupanović – Geneza retribucije i kulture sjećanja na cesti Bihać – Bosanski Petrovac: Od puta AVNOJ-a do puta Armije RBiH / Genesis of Retribution and the Culture of Memory on the Bihać–Bosanski Petrovac Road: From the AVNOJ Route to the Route of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina	361
Mesud Šadinlija – “Etničko čišćenje” i vojno “čišćenje terena” – pojmovno određenje i implikacije podudarnosti u nekim primjerima djelovanja Hercegovačkog korpusa tokom ljeta 1992 / “Ethnic cleansing” and military errain cleansing” – terminological determinants and implications of congruence in some examples of actions of the Herzegovina Corps during the summer of 1992.....	409
Zilha Mastalić Košuta – Sarajevo u opsadi 1992–1995: Život i stradanje srpskog stanovništva / Sarajevo under Siege 1992–1995: Life and Suffering of the Serbian Population	429
Melisa Forić Plasto – Doprinos Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu nastavi historije u Bosni i Hercegovini (1950–2025) / The Contribution of the Department of History of the Faculty of Philosophy – University of Sarajevo to History Teaching in Bosnia and Herzegovina (1950–2025)	477

PREVOD / TRANSLATION

Zijad Šehić – Bosnia and Herzegovina in the First World War, 1914–1918.....	507

PRIKAZI / REVIEWS

Adnan Busuladžić, <i>Zaboravljena Narona – Arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine</i> , Vid – Sarajevo: Arheološki muzej Narona i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2025, 180 str. (Dina Vajzović-Balihodžić).....	565

Emir O. Filipović, <i>Late Medieval Southeast Europe between Latin Christianity, Eastern Orthodoxy and Ottoman Islam</i> . Hagen: Hagen University Press, 2025, 347 pp. (Daniel Ziemann).....	568

<i>Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)</i> , ur. Enes S. Omerović i Tomasz Jacek Lis, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju i Historijski Arhiv Sarajevo, 2023. (Emina Mostić).....	572

Amila Kasumović, Sandra Biletić, <i>Dekodiranje arhiva: Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)</i> , Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine – Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (Centar za historijska istraživanja (CeHis)), 2024, 361 str. (Minela Radušić).....	575

Hrvoje Petrić, Tomislav Brandolica, <i>Ekonomska zbilja je crvena nit povijesti: hrvatska historiografija i ekonomska historija</i> , Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije FF press, 2024, 212 str. (Dženita Sarač Rujanac).....	579

Grupa autora, <i>75 godina u službi kulture / 75 years in the service of culture</i> , Sarajevo: Muzej Sarajeva, 2025, 293 str. (Dženana Kurtović).....	585

UPUTSTVA AUTORIMA	591

AUTHOR GUIDELINES	601

PREGOVOR

Dvanaesti broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* posvećen je obilježavanju 75 godina Odsjeka za historiju, najstarijeg studija ove vrste u Bosni i Hercegovini. Za razliku od uobičajenih tematskih izdanja koja se fokusiraju na jednu hronološki ili fakto-grafski ograničenu temu, ovo izdanje ima posebnu svrhu, a to je da poveže Odsjek za historiju sa generacijama svojih bivših studenata (alumnija). Autori okupljeni u ovom broju svjedoče o bogatstvu i raznolikosti naučnih pristupa, te o doprinosu koji alumniji Odsjeka daju razumijevanju prošlosti kroz svoja istraživanja i rad u različitim naučnim institucijama. Ovim izdanjem nastojimo predstaviti kontinuirani naučni put Odsjeka za historiju, ali i stvoriti prostor za dijalog između sadašnjih profesora i studenata i alumnija koji svojim znanjem i iskustvom oblikuju akademsku i kulturnu zajednicu.

Prije nego što se osvrnemo na sadržaj ovog broja, potrebno je u osnovnim crtama ukazati na okolnosti koje su prethodile njegovom nastanku. Ideja za tematski broj rođena je tokom priprema za organizaciju konferencije *Bosansko-hercegovačka historija kroz vizuru alumnija Odsjeka za historiju: konferencija povodom 75 godina osnivanja Odsjeka za historiju Univerziteta u Sarajevu*. Konferencija je održana od 23. do 25. aprila 2025. godine u organizaciji Centra za historijska istraživanja (CeHiS) Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Na konferenciji je učestvovalo četrdeset doktora nauka i tri magistra struke, koji su predstavili širok spektar istraživačkih tema od prahistorije do pitanja vezanih za savremenu historiju. Posljednjeg dana konferencije održana je doktorska radionica namijenjena studentima završnih godina doktorskog studija Odsjeka za historiju, čime je još jednom potvrđena dugogodišnja opredijeljenost Odsjeka za sistemsku podršku mladim historičarima i razvoju novih generacija istraživača.

Predstavljeni rezultati pokazali su da bosanskohercegovački stručnjaci iz oblasti historiografije, historije umjetnosti i arheologije otvaraju nova naučna pitanja i kritički propituju ranije naučne spoznaje. Poseban akcent stavljen je na savremene metodološke pristupe, kao i na intenzivna arhivska, muzeološka i terenska arheološka istraživanja. Izloženi referati ukazuju na to da je bosansko-hercegovačka historiografija ušla u pozitivnu fazu svoga istraživačkog i institucionalnog razvoja.

Na osnovu konferencijskih izlaganja, znatan broj učesnika dostavio je naučne radove za ovaj tematski broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija). Uredništvo je zaprimilo ukupno devetnaest radova, od kojih je, nakon provedenog recenzentskog postupka, sedamnaest pozitivno ocijenjeno. S obzirom na specifičnost ovog broja, čiji je sadržaj proizašao iz naučne konferencije, recenzentski kriteriji bili su postavljeni strožije nego inače. Svaki rad, pored ocjene domaćih stručnjaka, prošao je dvostruke slike recenzije kod jednog ili više stranih stručnjaka, u skladu s pravilima časopisa. Dvanaest radova klasificirano je kao izvorni naučni rad, jedan kao prethodno priopćenje, tri kao pregledni naučni radovi, dok je jedan rad ocijenjen kao prijevod već objavljenog rada. Također u ovom broju predstavljeno je šest publikacija iz oblasti historiografije, arheologije i muzeologije. Imajući u vidu temu ovog broja, sasvim je očekivano da je najveći broj radova pristigao s Univerziteta u Sarajevu odnosno sa Filozofskog fakulteta, Instituta za historiju, Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i Orijentalnog instituta. Pored toga, rezultate svojih istraživanja su poslale i kolege sa Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, iz Muzeja Sarajeva, Muzeja Unsko-sanskog kantona, Zavičajnog muzeja Travnik, Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo te Central European University iz Beča.

Tematika ovog broja izuzetno je raznolika i obuhvata širok spektar tema, od istraživanja neolitskog alata, Batonovog ustanka, majčinstva i djetinjstva u unutrašnjosti rimske Dalmacije, preko ranog kršćanstva, potomaka vojvode Vlatkovića, urbanizacije u srednjovjekovnoj Bosni i nekretnina bosanskih velikaša u Dubrovniku, do novih arheoloških nalaza iz srednjeg vijeka, veze između stećaka i ranih nišana, arhitekture u austrougarskom periodu, položaja Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu, kulture sjećanja u Bosanskoj krajini, likovne umjetnosti u periodu socijalizma, historijskog razumijevanja pojma "etničko čišćenje" te doprinosa Odsjeka za historiju nastavnom procesu u Bosni i Hercegovini.

Uvodni rad ovog broja časopisa nosi naslov *Gdje su svi drvodjelci nestali: novi prijedlog interpretacije kamenog i koštanog alata s lokaliteta Lisičići kod Konjica, Bosna i Hercegovina* u kojem autor Jesenko Hadžihasanović daje prijedlog nove interpretacije kamenog i koštanog alata s neolitskog lokaliteta Lisičići kod Konjica. Analiza se temelji na vizualnoj usporedbi s etnoarheološkim i eksperimentalnim studijama čime ova tema dobija novu dimenziju. Naredni rad

obrađuje zanimljivu temu s početka prvog milenija naše ere. Kroz analizu narativnih izvora Jeronima iz Stridona, Eusebija iz Cezareje, Kasija Diona, Veleja Paterkula i Plinija Starijeg, Salmedin Mesihović prati fenomen gladi u članku *Novi prilozi historiografiji Velikog ilirskog ustanka – GLAD*. Dok su se prethodni autori koji su se bavili ovom temom, uglavnom fokusirali na makrohistorijski kontekst, ovaj rad donosi novi pristup, pokazujući kako je glad u Rimu 5–10. godine utjecala na tok Velikog ilirskog ustanka, uz napomenu da glad nije pogađala samo Rimljane, već i ustanike. Problematikom iz rimskog principata bavili su se i Almir Marić i Amra Šaćić Beća u radu *Majke i djeca na rimskim nadgrobniim spomenicima iz Hercegovine*. Rad obuhvata različite segmente rodni, porodičnih i kulturloških pitanja. Na temelju analize sepulkarnih spomenika utvrđene su određene specifičnosti u vezi sa komemorativnim praksama na spomenicima na kojima se spominju majke i djeca. Posljednja tema iz antičke historije u ovom broju jeste *Proces kristijanizacije na tlu današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba*. U tekstu se, na temelju pisanih i arheoloških izvora, analizira širenje kršćanstva u unutrašnjosti rimske Dalmacije i južnoj Panoniji. Kroz kritiku izvora, Edin Veletovac prati razvojni put kršćanstva od stigmatizirane religije u 1. stoljeću do dominantnog vjerskog narativa u kasnoj antici. Zanimljivo je da su sve tri teme iz antičkog perioda orjentirane na socijalnu historiju što predstavlja pomak u istraživačkom interesu savremene, bosanskohercegovačke antičke historiografije.

Na stranicama ovog broja našla su se i četiri članka iz oblasti srednjovjekovne historije i arheologije. U svijet srednjovjekovne Bosne čitatelje uvodi rad Elmedine Duranović *Trgovi i stepen urbanizacije na prostoru Gornjeg Podrinja u srednjem vijeku*. Na temelju dostupnih izvora i relevantne literature razmatraju se ključni čimbenici urbaniteta, uključujući prostornu organizaciju, prisustvo urbanih elemenata i tok urbanističkog razvoja na prostoru Foče, Goražda i Ustikoline. Autorica kao specifičnost navedenih gradova ističe da su se razvili duž važnih karavanskih pravaca, iz trgovačkih naselja – trgova. Pored pitanja urbanizma, u radu se problematiziraju i određena administrativna i ekonomska pitanja. Novo pitanje iz medijavelistike otvara rad *Nekretnine bosanskih velikaša u Dubrovniku: neke dileme oko kuće i zemljišnih posjeda Hrvatinića*. Polazeći od savremenih metodoloških postavki Almir Peco prepoznaje važnost ispravljanja ranijih interpretativnih propusta jer "ako se njihova netačnost ne naglasi dovoljno eksplicitno, postoji realna mogućnost da u nekom kasnijem kontekstu

ponovno postanu relevantne". Kroz detaljnu analizu historijskih izvora i modernih historiografskih diskursa Peco dokazuje da bosanski knez Tvrtko Borovinić, po svemu sudeći, nije stekao vlastitu kuću u Dubrovniku što ranije interpretacije često sugerišu. Pitanjem elita u srednjovjekovnoj Bosni bavi se i naredni rad čiji je autor Adis Zilić. Rad *Djeca vojvode Ivaniša Vlatkovića* predstavlja dopunu genealogije Vlatkovića. Jedan od Zilićevih zaključaka u ovom radu jeste taj da je Juraj Vlatković bio sin vojvode Ivaniša i Katarine, a ne Augustina, što je utvrđeno na osnovu prava na nasljedstvo kuće Vlatkovića u Dubrovniku. Juraj je prvi koristio očev nadimak Humski, koji je vremenom postao novo prezime ove istaknute plemićke porodice.

Tematski blok iz historije srednjovjekovne Bosne zatvara zajednički rad arheologa Edina Bujaka, Ajle Sejfuli i Dine Vajzović-Balihodžić, naslovljen *Nova arheološka istraživanja grobalja kasnog srednjeg vijeka na prostoru srednje Bosne*. Riječ je o radu koji donosi rezultate istraživanja novih arheoloških lokaliteta s područja Travnika (Klis, Gajani, Ovnak, Obišenj, Mašeta, Glavica i Stupić), Ilijaša (Kopošići), Jajca (Divičani), Hadžića (Metaljica – Vilovac), Visokog (Arnautovići) i Zenice (Markov kamen). Posebno je značajno što su rezultati predstavljeni u ovom radu prikupljeni u okviru projekta proučavanja genetičkih karakteristika srednjovjekovne bosanske populacije (*Genetičke karakteristike stanovnika srednjovjekovne Bosne*). Povezivanje arheologije i genetike, vodi ka cjelovitijoj i naučno utemeljenijoj rekonstrukciji prošlosti. Istraživanja čiji su rezultati objavljeni u ovom radu obuhvatila su više od 130 grobova na različitim lokalitetima te potvrdila raznolikost grobnih struktura i pogrebnih praksi karakterističnih za kasni srednji vijek. Posebnu vrijednost istraživanjima dala su genetička ispitivanja, koja su omogućila dublji uvid u biološke veze i populacijsku strukturu kasnosrednjovjekovne zajednice. DNK analize provedene na lokalitetu Kopošići potvrdile su srodnički odnos oca i sina između pokojnika sahranjenog ispod stećka kneza Batića Mirkovića i osobe pronađene ispod stećka br. 8, što predstavlja rijedak i izuzetno značajan primjer povezivanja materijalnih, historijskih i bioloških podataka.

Prelazak iz jednog historijskog razdoblja u drugo predstavlja dugotrajan i složen proces, u kojem se naslijeđe ranijeg perioda ne gubi naglo, već se u različitim oblicima prilagođava i asimilira u novo društveno i kulturno okruženje. To potvrđuju i Haris Dervišević i Andrea Mekić u članku *Nišan s prikazima životinja iz harema Ali-pašine džamije: pitanje kontinuiteta likovne tradicije*

srednjeg vijeka u ranom osmanskome periodu. Centralna tema ovog članka jeste ikonografska analiza nišana koji se nalazi u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu. Kompozicija i ikonografija nišana ilustriraju postepenu transformaciju lokalnog simboličkog jezika unutar novog islamskog okvira, bez naglog prekida s ranijim kulturnim obrascima. Ovaj rad zasigurno doprinosi boljem razumijevanju jednog od najznačajnijih prijelaznih perioda na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

Naredni rad iz oblasti historije umjetnosti, naslovljen *Arhitektonska djelatnost Ludwiga Hubera u okviru Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade BiH*, autorice Mirhe Šabanović, bavi se djelovanjem arhitekta Ludwiga Hubera, koji pripada grupi stranih arhitekata i inženjera koji su u Bosnu i Hercegovinu dolazili tokom 19. stoljeća. Autorica ističe da je Huber projektovao niz značajnih građevina, od javnih objekata do stambenih, pri čemu njegov rad odražava prilagodljivost stilskih izraza i preplitanje evropskih utjecaja s lokalnim specifičnostima. Šabanović svoja istraživanja temelji na analizi arhivske i bibliotečke građe što je omogućilo da u redu budu prezentirani do sada nepoznati detalji o djelovanju ovog austrijskog arhitekta u Sarajevu u periodu kada bosanskohercegovačka prijestolnica počinje dobijati obrise europskog grada.

Asja Mandić i Aida Abadžić Hodžić u svojim radovima donose nove naučne spoznaje o razvoju umjetnosti na prostoru Bosne i Hercegovine tokom perioda socijalističke Jugoslavije. Tako, u radu *Herojstvo socijalističke izgradnje u likovnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Mandić ističe da je umjetnost u poslijeratnoj Jugoslaviji djelovala istovremeno kao sredstvo masovnog obrazovanja i instrument političke agitacije, ispunjavajući zadatke osmišljene da usađuju socijalističke vrijednosti i jačaju ciljeve Partije. Autorica naglašava da je ključnu ulogu u ovom procesu imala institucija Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine. Shodno tome, analizira aktivnosti Udruženja u periodu 1945–1952. godine kako bi se ocijenila na koji način je narativ heroizma socijalističke izgradnje bio prikazan, pregovaran i usklađen sa imperativima ideološkog državnog aparata. S druge strane, Abadžić Hodžić donosi analizu jedne od najambicioznijih i najkompleksnijih jugoslavenskih izložbi, pod nazivom "Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas", a koja je bila organizirana na prijedlog tadašnjeg ministra kulture u vladi Republike Francuske, André Malrauxa i prvo predstavljena u Grand Palaisu u Parizu, a potom i u Sarajevu, 1971. godine. U radu *Međunarodne izložbe i politike predstavljanja bosanskohercegovački umjetnici u*

jugoslavenskom umjetničkom prostoru sedme i osme decenije 20. stoljeća je prepoznata kompleksnost i osjetljivost tadašnjeg političkog okruženja što je u velikoj mjeri uticali su na organizaciju ove izložbe.

Jedno od važnih pitanja u historiografiji svakako je kako memorijalni pejzaži oblikuju sjećanje i odnos prema prošlosti u kontekstima višestrukih, često konfliktnih trauma. Jedan od odgovora nudi rad Geneza retribucije i kulture sjećanja na cesti *Bihać – Bosanski Petrovac: Od puta AVNOJ-a do puta Armije RBiH* autora Dine Dupanovića. U prvom dijelu rada Dupanović istražuje strukturiranje zločina i međunacionalne odnose duž puta koji povezuje dva bosanskohercegovačka grada, Bihać i Bosanski Petrovac. Zatim prelazi na analizu memorijalizacije na određenim lokacijama duž "AVNOJ-evog puta", pri čemu posebno problematizira dinamiku i prioritete u podizanju spomenika "palačkim borcima" i "žrtvama fašističkog terora". Posljednje stranice rada posvećene su analizi kako su ova aktivna mjesta pamćenja postala ključna u periodu prije i nakon rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Rad se temelji na analizi neobjavljene arhivske građe, objavljenih izvora i relevantne literature.

Tematski okvir i dva naredna rada fokusirani su na ratni period 1992–1995. U radu *"Etničko čišćenje" i vojno "čišćenje terena" – pojmovno određenje i implikacije podudarnosti u nekim primjerima djelovanja Hercegovačkog korpusa tokom ljeta 1992.* autora Mesuda Šadinlije analizirani su događaji iz juna i jula 1992. godine kroz prizmu aktivnosti Hercegovinskog korpusa Vojske Republike Srpske Bosne i Hercegovine. U tom kontekstu posebna pažnja posvećena je vojnoj aktivnosti na "čišćenju terena", koja se evidentira u službenim dokumentima. Postoje implikacije da se ovaj izraz poklapa s pojmom "etničkog čišćenja". Primarno na temelju arhivske građe i objavljenih dokumenata Haškog tribunala, autor argumentovano precizira razmjor zločina počinjenih u Hercegovini i ciljeve koji su tim zločinima bili namijenjeni. S druge strane, u radu *Sarajevo u opsadi 1992–1995: Život i stradanje srpskog stanovništva*, autorica Zilha Mastalić Košuta istražuje kompleksnu temu koja je, zbog različitih narativa, često pogrešno interpretirana u regionalnim historiografijama. Iz samog naslova rada može se zaključiti da je tematski okvir ograničen na život srpskog stanovništva u dijelu grada Sarajeva koji se tokom rata 1992–1995. nalazio pod opsadom jedinica Jugoslovenske narodne armije (JNA), a potom Vojske Republike Srpske Bosne i Hercegovine (od augusta 1992. pod nazivom Vojska Republike Srpske). Autorica poseban fokus stavlja na položaj srpskog stanovništva koje

je ostalo u Sarajevu nakon aprila 1992. godine i koje je, zajedno s ostalim građanima, bilo izloženo sistematskom granatiranju i snajperskom djelovanju, kao i nedostatku osnovnih egzistencijalnih resursa, poput vode, električne energije i plina. Detaljna analiza aktuelnih popisa ubijenih srpskih civila pokazala je da se prilikom njihovog sastavljanja nije koristio adekvatan naučni aparat, što je rezultiralo brojnim netačnostima, pogrešnim identifikacijama i metodološkim nedostacima. Ove dvije teme su važne jer pružaju naučno utemeljenu analizu ratnih zločina i civilnih stradanja, koriguju pristrasne historijske narative i doprinose razumijevanju kompleksnih društvenih i moralnih posljedica rata u Bosni i Hercegovini.

Pravilnom razumijevanju, ne samo bliske već i općenite historije, poseban doprinos daje obrazovni sistem. U tom kontekstu posebno mjesto zauzima nastava historije kao predmeta koji se ubraja u nacionalnu grupu predmeta. Kako je Odsjek za historiju doprinio afirmaciji historijske nauke u nastavnom procesu, piše Melisa Forić Plasto u radu *Doprinos Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu nastavi historije u Bosni i Hercegovini*. Autorica doprinos prepoznaje u radu na udžbenicima historije, stručnim i naučnim radovima iz oblasti nastave historije, stručnim usavršavanjima, te u raspravama u vezi s promjenama nastavnih sadržaja i nastavnih praksi.

Ove godine u zasluženu penziju otišao je prof. dr. Zijad Šehić, i redovni profesor Odsjeka za historiju koji je generacijama studenata prenosio znanje, iskustvo i posticao ih na posvećenost historijskoj nauci. Stoga u ovom broju časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* objavljujemo prevod na engleski jezik dijelova radova profesora Šehića, čiji tematski okvir obuhvata pitanje položaja Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu. Na taj način rezultati višegodišnjih istraživanja prof. dr. Zijada Šehića u ovoj kompilaciji bit će dostupni i čitateljima izvan našeg govornog područja.

Posljednja rubrika u ovom broju posvećena je prikazima novih publikacija. Dina Vajzović-Balihodžić osvrnula se na knjigu Adnana Busuladžića *Zaboravljena Narona – Arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, objavljenu u saradnji Arheološkog muzeja Narona (Vid kod Metkovića) i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Sarajevo). U okviru izdavačke djelatnosti Hagen University Pressa 2025. godine objavljena je knjiga Emira Filipovića *Late Medieval Southeast Europe between Latin Christianity,*

Eastern Orthodoxy, and Ottoman Islam, koju je u ovom broju predstavio Daniel Ziemann. Treća publikacija koja je prikazana u ovom broju jeste knjiga *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)*, koju su uredili Enes S. Omerović i Tomasz Jacek Lis. Svoje viđenje ove publikacije dala je Emina Mostić. Knjiga je rezultat izdavačke saradnje Instituta za historiju i Historijskog arhiva Sarajeva. Koautorsku knjigu Amile Kasumović i Sandre Biletić *Dekodiranje arhiva: Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)* u svom je prikazu ocijenila Minela Radušić. Riječ je o jednom od izdanja CeHiS-a, nastalom u saradnji Arhiva Bosne i Hercegovine i Centra za historijska istraživanja Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta. U Zagrebu je 2024. godine objavljena knjiga Hrvoja Petrića i Tomislava Brandolice *Ekonomska zbilja je crvena nit povijesti: hrvatska historiografija i ekonomska historija*. O njenom sadržaju čitaoci se detaljnije informiraju kroz iscrpan prikaz Dženite Sarač Rujanac. Posljednji prikaz u ovom broju napisala je Dženana Kurtović, koja je predstavila rad grupe autora u novoj muzeološkoj publikaciji *75 godina u službi kulture / 75 years in the service of culture*. Riječ je o dvojezičnom, luksuznom izdanju kojim je Javna ustanova Muzej Sarajeva obilježila svoj jubilej.

Na kraju treba istaći da je rad na ovom broju časopisa za uredništvo bio posebno izazovan, s obzirom na znatno skraćen rok za predaju radova i pripremu izdanja usljed održavanja konferencije povodom 75 godina Odsjeka za historiju. U ovom broju poseban akcenat stavljen je na strane recenzije, budući da su domaći stručnjaci već bili upoznati sa sadržajem konferencije. Vanjske recenzije obavili su stručnjaci iz Austrije, Crne Gore, Holandije, Hrvatske, Kanade, Njemačke, Slovenije i Srbije. Nažalost, zbog problema sa serverom s kojima se suočio Filozofski fakultet, mrežna stranica časopisa pretrpjela je značajne gubitke te se trenutno radi na njenoj sanaciji. Realizacija ovog izdavačkog projekta zahtijevala je kontinuiranu saradnju uredništva, redakcije, autora, lektora, tehničkog urednika, bibliotekara i izdavača. Vjerujemo da je konačni rezultat opravdao očekivanja te da je ostvaren cilj povezivanja starijih generacija studenata s Odsjekom za historiju.

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr. Amra Šaćić Beća

**IZVORNI NAUČNI RADOVI,
PREGLEDNI NAUČNI RADOVI /
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS,
REVIEW ARTICLES**

DOI: 10.46352/23036974.2025.19

UDK / UDC: 904:334.712(497.6 Lisičići)"634"

Pregledni naučni rad / Review article

Primljen / Received: 28. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 12. 11. 2025.

JESENKO HADŽIHASANOVIĆ*

Gdje su svi drvodjelci nestali: novi prijedlog interpretacije kamenog i koštanog alata sa lokaliteta Lisičići kod Konjica, Bosna i Hercegovina

Apstrakt

U sljedećem tekstu je dat prijedlog nove interpretacije kamenog i koštanog alata sa neolitskog lokaliteta Lisičići kod Konjica. Zbog načina bilježenja podataka tokom 1950-tih, nije moguće pripisati alate pojedinačnom arheološkom sloju, stoga će se svi analizirani nalazi ove vrste tretirati kao kasnoneolitski. Zbog ovog razloga je na osnovu literature moguće izvršiti samo vizualnu analizu predmeta za pravljenje komparacije sa drugim studijama baziranim na etnoarheologiji i eksperimentalnoj arheologiji. Fokus je bio na upotrebi alata u drvodjeljskom zanatstvu, ali su dati i dodatni prijedlozi njihove potencijalne upotrebe za izradu drugih predmeta koji bi tadašnji ljudi koristili. Ovime je dobiven novi pogled na prošlost zajednice u Lisičićima. Dodatno, kroz tekst je dat prijedlog modela komparacije arheoloških predmeta pomoću ranije navedenih studija za korištenje u budućim istraživanjima pri analizi radi objašnjavanja prošlosti.

Ključne riječi: neolit, Lisičići, kameni alat, koštani alat, drvodjelstvo, zanat, Bosna i Hercegovina

Abstract

In the following text, a proposal is presented for a new interpretation of the stone and bone tools from the Neolithic site of Lisičići near Konjic. Due to the way data were recorded in the 1950s, it's not possible to assign the tools to individual archaeological layers, and thus all analyzed finds of this kind are treated as Late Neolithic. For this reason, based on the literature, only a visual analysis of the objects is possible in order to make comparisons with other studies based on ethno-archaeology and experimental archaeology. The focus was on the use of the tools in woodworking, but additional suggestions were also provided regarding their potential use in making other objects used

*Jesenko Hadžihasanović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: jesenko.hadzihasanovic@ff.unsa.ba.

by the people at the time. In this way, a new perspective on the past of the community at Lisičići has been obtained. Additionally, the text presents a proposed model for comparing archaeological objects using the prior studies, for use in future research in analyses aimed at explaining the past.

Key words: Neolithic, Lisičići, stone tools, bone tools, wood carving, crafts, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Neolitski lokalitet Lisičići je otkriven početkom 1950-tih tokom detaljnog ispitivanja doline rijeke Neretve od Konjica do Jablanice organiziranog sa ciljem evidentiranja i eventualnog istraživanja arheoloških lokaliteta na području na kojem je bila predviđena akumulacija Jablaničkog jezera za potrebe HE Jablanice.¹ Lokalitet je bio smješten oko 1 km istočno od tadašnje lokacije sela Lisičići, a 7 km zapadno od Konjica,² te se danas nalazi u potpunosti ispod vode. Istraživanja lokaliteta su izvršena u tri kampanje. Preliminarne informacije sa prve i druge kampanje istraživanja su objavljene u Glasnicima Zemaljskog muzeja,³ dok su u monografiji Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica objedinjeni podaci dobiveni sa sve tri kampanje.⁴ Reviziona terenska istraživanja na lokalitetu nisu rađena, ponajviše zbog nastanka Jablaničkog jezera 1955. godine. Ipak, izvan vode je ostao arheološki materijal pohranjen u Zemaljskom muzeju, pa to otvara mogućnost izrade revizije materijala manjeg opsega. Tako je Šime Batović uradio manju reviziju 1970-tih godina u knjizi Praistorija jugoslavenskih zemalja tom II – Neolit ponovno analizirajući neke keramičke nalaze sa lokaliteta u svjetlu novijih informacija o hvarskoj kulturi.⁵ Uz Batovićevu analizu bi se u obzir mogli uzeti i radovi Brunislava Marijanovića o hvarsko-lisičićkoj kulturi, ali ipak sa manjom rezervom, jer se oni u najvećoj mjeri ne bave samim lokalitetom Lisičići, nego je akcent više stavljen na ostale lokalitete hvarsko-lisičićke kulture.⁶

Iz priloženog se može vidjeti da je od posljednjih terenskih istraživanja 50-tih godina objavljen samo mali broj revizija materijala sa Lisičića, a samo na osnovu površnog osvrta na prezentirane podatke iz Benčevih članaka i monografije se

¹ Benac 1958, 5–7.

² Benac 1958, 6.

³ Benac 1954; Benac 1955.

⁴ Benac 1958.

⁵ Batović 1979.

⁶ Marijanović 1991.

može uočiti da postoje određeni dijelovi o načinu života stanovnika naselja koji su nedovoljno obrađeni. Ovo se, prije svega, odnosi na kameni i koštani alati,⁷ koji su u originalnim člancima i monografiji pobrojani po tipovima i opisima njihove upotrebe kao alata zemljoradnju⁸ i oružja za lov.⁹ Također se na nekoliko mjesta kao usputni komentar pominje moguća upotreba za obradu drveta, kosti i kože, ali bez ikakvih posebnih objašnjenja o načinu i praktičnosti takve upotrebe ovog alata;¹⁰ niti su rađene ikakve druge analize alata. No od 1958. godine do danas je na više lokacija u svijetu izvršeno nekoliko arheoloških eksperimenata sa replikama različitih tipova kamenog alata iz mezolita i neolita, što je za posljedicu dovelo do novih viđenja upotrebe ovog tipa alata,¹¹ između ostalog, i tokom sječe i obrade drveta.¹² Dodatno, otkriveno je više arheoloških lokaliteta sa ostacima većih i manjih predmeta od drveta na kojima su vidljivi tragovi alata nastali tokom izrade,¹³ a nezavisno od ovoga su urađene etnoarheološke analize zajednice Yanomamö iz južne Venecuele¹⁴ kao i više zajednica sa Papua Nove Gvineje koja do danas izrađuju kameni alat veoma sličnim tehnikama onim iz neolita.¹⁵ Dok se vrijednost podataka na osnovu etnoarheoloških paralela ogleda u činjenici da imamo uvid u još uvijek živu tradiciju izrade kamenog alata, vrijednost podataka izvedenih analizom drvenih predmeta je proporcionalna mogućnosti identifikacije tragova alata nastalih tokom njihove izrade, kao što je to npr. slučaj sa monksilom Marmotta I pronađenog u jezeru Bracciano¹⁶ ili bunarima sa lokaliteta Altscherbitz,¹⁷ Ostrov¹⁸ i Unčov.¹⁹ Iako u manjem broju naspram kamenog alata, od 1958. godine su vršeni eksperimenti i sa koštanim alatom iz mezolita i neolita, od kojih je za tematiku koja se obrađuje od najveće vrijednosti njegova upotreba pri obradi drveta i drvenih predmeta.²⁰

⁷ Među koštani alat će se, radi jednostavnijeg opisivanja, ubrajati i predmeti izrađeni od jelenjih rogova.

⁸ Benac 1954, 144.

⁹ Benac 1958, 84.

¹⁰ Benac 1958, 38.

¹¹ Toth 1987, Masclans et al. 2017.

¹² Olausson 1983, 70–81; Galili, Schick 1990, 147–150; Elburg et al. 2015; Tichý 2016, 28; Masclans et al. 2017, 183–185, 200–202.

¹³ Fugazzola Delpino, Mineo 1995; Forsythe, Gregory 2007, 9; Tegel et al. 2012.

¹⁴ Carneiro 1979.

¹⁵ Toth 1992; Pétrequin, Pétrequin 2011, 333.

¹⁶ Fugazzola Delpino, Mineo 1995, 225; Harris 2015, 42.

¹⁷ Tegel et al. 2012, 2–3.

¹⁸ Rybníček et al. 2020.

¹⁹ Vostrovská et al. 2020.

²⁰ van Gijn 2007, 80–81; Elburg et al. 2015, 71; Tegel et al. 2012, 6; Rich et al. 2016.

Na početku je potrebno navesti da će se arheološki materijal sa lokaliteta Lisičići tretirati isključivo kao kasno neolitski, preciznije kao dio lisičićke varijante hvarske arheološke materijalne kulture, zbog činjenice da nakon istraživanja koja je obavio Alojz Benac 1950-tih godina nisu rađena, ili makar objavljena, ikakva reviziona istraživanja materijala sa ovoga lokaliteta, pa nam ovdje ostaje samo da se oslonimo na Benčeve interpretacije, koje ipak imaju određenog merituma, posebno na osnovu paralela sa butmirskom kulturom,²¹ čija je datacija u posljednje vrijeme doživjela reviziju, te potvrdila njenu kasnoneolitsku pripadnost.²² Ovakva postavka, naravno, ne isključuje mogućnost da revizija materijala ukaže na moguće postojanje ostataka iz kasnijeg vremenskog perioda.

Dalje, zbog činjenice da je prošlo poprilično vremena od prvobitnih istraživanja na Lisičićima u ovom radu će se dati prijedlozi novih mogućih interpretacija objavljenih podataka o kamenom i koštanom alatu sa lokaliteta Lisičići, a sa pogledom na razmatranje drugih, ranije previđenih načina njihove upotrebe, sa posebnim osvrtom njihove upotrebe pri obradi drveta. Tokom rada će se pri ovom postupku upotrijebiti prethodno navedeni primjeri iz etnoarheoloških analiza savremenih zajednica koje koriste ove tipove alata, a također će se iskoristiti podaci dobiveni arheološkim eksperimentima sa replikama mezolitskog i neolitskog alata. Potrebno je navesti da, iako su neke odabrane studije obrađivale alat iz mezolita, neki tipovi alata, prije svega koštani, su i dalje korišteni tokom neolita, zbog čega su i ove studije bile uključene u razmatranje. Dalje, radi predstavljanja metodološkog aparata, potrebno je naglasiti da će se obrada predmeta sa ciljem davanja prijedloga novih interpretacija izvršiti isključivo na osnovu njihovih tekstualnih opisa i ilustracija kao primjer mogućnosti analize ovakvih predmeta i bez pristupa arheološkom materijalu, a kao način ukazivanja na potencijalne smjerove budućih arheoloških istraživanja. Iz ovog razloga postoji mogućnost da se pojave razlike u poređenju sa rezultatima koji bi mogli biti dobiveni analizom predmeta na osnovu tragova upotrebe ili nekim drugim sličnim analizama.²³ Također, na kraju je neophodno naglasiti, da su prijedlozi upotrebe predmeta na osnovu eksperimentalne arheologije i etnografskih paralela u domenu samo jedne od mogućih ideja, jer do pronalaska fizičkih dokaza koji sugerišu određenu upotrebu alata nije moguće decidno tvrditi da je neka od navedenih prijedloga interpretacija tačnija od nekih drugih.

²¹ Benac 1958, 57–62.

²² Hofmann 2013, 423–429.

²³ Primjer analize upotrebe tragova alata za identifikaciju njegove upotrebe se može pronaći u sljedećim radovima: van Gijn 2007; Roy 2020; Durante et al. 2021; Roy, Crellin, Harris 2023.

Evidentirani arheološki materijal sa Lisičića

Prije nego se pristupi obradi alata sa Lisičića, potrebno je i kratko navesti šta je pronađeno tokom istraživanja na lokalitetu. Na osnovu radova koja je obavio Alojz Benac su na Lisičićima izdvojeni sljedeći tipovi kamenog alata: glačana kalupasta sjekira,²⁴ glačana jezičasta sjekira,²⁵ glačani budak-sjekira,²⁶ glačana sjekira dlijeto,²⁷ glačani čekić,²⁸ neglačana kalupasta sjekira,²⁹ neglačani budak sjekira,³⁰ okresano svrdlo,³¹ okresana strugalica³² i okresani nožić.³³ Također je potrebno da je evidentirano više tipova okresanih strelica,³⁴ no do danas nije urađena nikakva tipološka analiza evidentiranih okresanih strelica sa ovog lokaliteta, te se iz tog razloga neće analizirati njihova tipologija, dok će se pomenuti potencijalna upotreba.

Od koštanog alata od kostiju je Benac izdvojio sljedeće tipove: šilo,³⁵ igla,³⁶ bodež,³⁷ glačalica,³⁸ nosač,³⁹ nož⁴⁰ i harpun.⁴¹ U ovu kategoriju se mogu svrstati i predmeti od jelenjeg roga, od koji su pronađeni sljedeći tipovi: budak,⁴² malj/mlat/čekić,⁴³ nadžak⁴⁴ i usadnik.⁴⁵ Također je potrebno navesti da su prethodno navedene igle više ukrasne prirode, ali ipak nam govore da su imali znanje izrade ovakvog predmeta, pa je isti mogao biti napravljen samo za utilitarnu svrhu,

²⁴ Benac 1954, 143, T. 6; Benac 1955, 58, T. XII, 4–6; Benac 1958, 36, T. I, 7–11.

²⁵ Benac 1954, 143, T. 2–4; Benac 1955, 58, T. XII, 1, 3; Benac 1958, 36, T. I, 1–6.

²⁶ Benac 1958, 36, T. II, 2–3.

²⁷ Benac 1958, 36, T. II, 4–5.

²⁸ Benac 1954, T. II, 10; Benac 1955, T. XI, 7–8; Benac 1958, T. II, 6–8.

²⁹ Benac 1954, T. I, 5; Benac 1955, 58, T. XI, 2.

³⁰ Benac 1958, 36, T. II, 1.

³¹ Benac 1958, 37–38, T. III, 11–15.

³² Benac 1954, 143, T. I, 9, 11; Benac 1955, T. XII, 5–6; Benac 1958, 38, T. IV, 1–7.

³³ Benac 1954, 143, T. I, 16–17; Benac 1955, 58, T. XI, 11–14; Benac 1958, 37, T. III, 1–10.

³⁴ Benac 1958, 38, T. IV, 8–15.

³⁵ Benac 1954, 143, T. II, 1–6; Benac 1955, 58, T. XII, 7–8, 10; Benac 1958, 39, T. V, 4–8.

³⁶ Benac 1955, 59, T. XII, 15; Benac 1958, 40, T. VIII, 1–4.

³⁷ Benac 1958, 39, T. V, 1–3.

³⁸ Benac 1954, 143, 144, T. II, 7, 9; Benac 1955, 58, T. XII, 11; Benac 1958, 39, T. VI, 4.

³⁹ Benac 1958, 40, T. VIII, 6.

⁴⁰ Benac 1955, 58, T. XII, 16; Benac 1958, 39, T. VI, 6.

⁴¹ Benac 1955, 58, T. XII, 9.

⁴² Benac 1954, 144, T. 11; Benac 1958, 39, T. V, 4–8.

⁴³ Benac 1954, 144, T. 10; Benac 1955, 58, T. XII, 17; Benac 1958, 39, T. VII, 1–2, 4. Razlog ovakvog navođenja leži u činjenici da Benac kroz tri rada koristi različite termine za nešto što je u osnovi ista vrsta alata.

⁴⁴ Benac 1958, 39, T. VII, 3.

⁴⁵ Benac 1955, 59; Benac 1958, 39, 40, T. VII, 5, T. VIII, 10.

a ne može se ni potpuno isključiti mogućnost da su i ukrasne igle pronađene na Lisičićima bile korišene kao utilitarni predmet.

Zbog činjenice da se Benac u svojim radovima o Lisičićima i kasnijim radovima sa *Obra II*⁴⁶ isključivo bavio opisom odabranih kamenih i koštanih alata sa lokaliteta bez davanja nekih tipičnih dimenzija za njih, teško je dati omjere dimenzija i nekih fizičkih karakteristika materijala. Međutim, za reinterpretaciju je ipak moguće pretpostaviti da bi tipovi odgovarali onima koja je za glačani kameni alat radila Dragana Antonović⁴⁷ u svojim radovima o lokalitetima vinčanske kulture, Selena Vitezović⁴⁸ za koštani alat iz ranog i srednjeg neolita sa područja Srbije, a za okresani alat se može iskoristiti terminologija Đure Baslera kako ih navodi Karavanić,⁴⁹ kao i ekvivalentni tipovi glačanog kamenog alata iz tipologije Dragane Antonović⁵⁰ u slučaju pojedinih primjeraka neglačanog alata. Potrebno je samo naglasiti da je Baslerova tipologija primarno korištena za paleolit, ali se može upotrijebiti i za neolit za osnovne okresane tipove alata. Također je potrebno navesti da je zbog nedostatka potpunog opisa svakog komada kamenog alata bilo potrebno napraviti određene pretpostavke. Konkretnije rečeno, Dragana Antonović u svome radu razlikuje sjekire od tesli na osnovu simetrije sječiva,⁵¹ a opis ove karakteristike glačanog alata nedostaje kod Benca, tako da ćemo oba tipa navoditi kao prisutne na lokalitetu Lisičići, dok će tek u reviziji ovog materijala biti potrebno da se izvrši mjerenje simetrije oštrice i pravilno odredi tip sjekire, a samim tim da se utvrdi stvarno činjenično stanje po pitanju prisutnih tipova sjekira, te njihova najvjerojatnija upotreba u prošlosti.

Prema prethodno navedenom, ovdje se mogu navesti samo neke osnovne ekvivalencije tipičnih alatki prema tipologijama koje su dali Antonović, i Karavanić i Vitezović, pa su isti predstavljeni u Tabelama 1–3 sa pratećom literaturom, a dalje u tekstu će se za opise koristiti tipovi kako su navedeni u stubcu Idenifikovani tipovi na osnovu vizualne analize pri prijedlogu novih interpretacija korištenja navedenih tipova alata.

U ovom dijelu rada je potrebno reći da postoje određeni izazovi u obradi koštanog materijala sa lokaliteta Lisičići. Naime, problem u ovom kontekstu pred-

⁴⁶ Benac 1971, 81–95.

⁴⁷ Antonović 2003.

⁴⁸ Vitezović 2010; Vitezović 2016.

⁴⁹ Karavanić 1992.

⁵⁰ Antonović 2003.

⁵¹ Antonović 2003, 53–55.

stavlja činjenica da sve kosti koje su iskopane na lokalitetu nisu pobrojane, što je vidljivo iz Benčevog opisa iskopavanja: Za vrijeme druge kampanje – 1953. godine – nađeno je mnogo životinjskih kostiju. Od onih komada koji su se dali odrediti, nešto preko 200 primjerka pripadalo je jelenu, [...],⁵² kao i U navedenim kvadrantima nađeno je u svemu 533 životinjske kosti, koje su se mogle tačno odrediti. Uz njih je bilo mnoštvo rebara, polomljenih cjevanica i drugih kostiju.⁵³ U oba slučaja Benac kasnije u tekstu ne navodi sveukupan broj pronađenih identifikovanih i neidentifikovanih kostiju, pa stoga postoji vrlo realna mogućnost da je došlo do zanemarivanja kostiju koje su možda bile korišteni kao alat, te ih nije moguće identifikovati bez revizije predmeta pohranjenih u Zemaljskom muzeju. No, s druge strane, ovaj problem nije prisutan u slučaju kamenog alata, jer barem prema objavljenoj građi može se zaključiti da je rađena, za taj period, adekvatna analiza brojnosti i tipološkog opredjeljenja ovog tipa alata.

Tipovi kamenog glačanog alata			
Naziv koji koristi Benac	Identifikovani tipovi na osnovu vizualne analize	Identifikovani ekvivalent prema Dragani Antonović (2003)	Literatura o predmetu i tipovima
kalupasta sjekira ⁵⁴	kalupasta sjekira	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom I/3-4, prema Antonović.	Benac 1954, 143, T. 6; Benac 1955, 58, T. XII, 4-6; Benac 1958, 36, T. I, 1-7; Antonović, 2003, 53-54.
	tesla	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom III/5-6, prema Antonović.	
jezičasta sjekira	jezičasta sjekira	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom I/1-2, prema Antonović.	Benac 1954, 143, T. 2-4; Benac 1955, 58, T. XII, 1, 3; Benac 1958, 36, T. I, 1-7; Antonović, 2003, 53-54.
budak-sjekira	pijuk	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom VIII/1, prema Antonović.	Benac 1958, 36, T. II, 2-3; Antonović, 2003, 57.

⁵² Benac 1958, 83.

⁵³ Benac 1958, 83-84.

⁵⁴ Zbog činjenice da tipologija Dragane Antonović razlikuje sjekire od tesli na osnovu simetrije sječiva (Antonović 2003, 53-55), a opis ove karakteristike nedostaje u Benčevim radovima o Lisičićima, ovaj tip se u tabelama i tekstu navodi i kao kalupasta sjekira i kao tesla, a u samom tekstu će se dati potencijalne upotrebe ovakvih tipova alata.

sjekira-dlijeto	dlijeto	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom VI/3-4, prema Antonović.	Benac 1958, 36, T. II, 4-5; Antonović, 2003, 56.
čekić	čekić sa perforacijom	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom VII/1-2, prema Antonović.	Benac 1955, T. II, 10; Benac 1958, T. II, 8; Antonović, 2003, 57-58.
	perforirana sjekira-čekić	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom II/1-3, prema Antonović.	Benac 1955, T. XI, 7-8; Benac 1958, 36-37, T. II, 6-7; Antonović, 2003, 57-58.

Tabela 1: Tipovi kamenog glačanog alata evidentirani na lokalitetu Lisičići tokom istraživanja 1950-tih godina sa njihovom savremenom tipološkom identifikacijom prema vizualnoj analizi crteža

Tipovi kamenog okresanog alata			
Naziv koji koristi Benac	Identifikovani tipovi na osnovu vizualne analize	Identifikovani ekvivalent prema Dragani Antonović (2003) i Karavaniću (1992)	Literatura o predmetu i tipovima
kalupasta sjekira ⁵⁵	neglačana kalupasta sjekira	Iako nije riječ o glačanom alatu može se napraviti ekvivalent sa I/3, I/4 ili I/5 tipom prema Antonović.	Benac 1954, T. I, 5; Benac 1955, 58, T. XI, 2; Antonović, 2003, 53-54.
	neglačana kalupasta tesla	Iako nije riječ o glačanom alatu može se napraviti ekvivalent sa III/5 ili III/6 tipom prema Antonović.	
budak-sjekira	pijuk	Iako nije riječ o glačanom alatu može se napraviti ekvivalent sa VII tipom prema Antonović.	Benac 1958, 36, T. II, 1; Antonović, 2003, 57.
svrdlo	svrdlo	Prema Karavaniću naziv ovog tipa alata je svrdlo, te ne navodi ikakav ekvivalent prema Basleru.	Benac 1958; 37-38, T. III, 11-15; Karavanić, 1992, 24.

⁵⁵ Zbog činjenice da tipologija Dragane Antonović razlikuje sjekire od tesli na osnovu simetrije sječiva (Antonović 2003, 53-55), a opis ove karakteristike nedostaje u Benčevim radovima o Lisičićima, ovaj tip se u tabelama i tekstu navodi i kao kalupasta sjekira i kao tesla, a u samom tekstu će se dati potencijalne upotrebe ovakvih tipova alata.

strugalice	strugalice	Prema Karavaniću naziv ovog tipa alata je strugalo, te on navodi da bi Basler iskoristio termin strugalice.	Strugalice: Benac 1954, 143, T. I, 9; Benac 1955, T. XII, 5–6; Benac 1958, 38, T. IV, 1–3, 7; Karavanić, 1992, 21, 23.
	strgalo	Također ovdje imamo i nekoliko primjera koje bi Karavanić nazvao grebalom, a on navodi da bi Basler iskoristio termin strgalo.	Strgalo: Benac 1958, T. IV, 4–5; Karavanić, 1992, 24.
	ubadalo	Prema Karavaniću naziv ovog tipa alata je dubilo, te on navodi da bi Basler iskoristio termin ubadalo	Benac 1954, 143, T. I, 11; Benac 1958, T. IV, 6; Karavanić, 1992, 23.
nožić	nož	Prema Karavaniću naziv ovog tipa alata je nož, te ne navodi ikakav ekvivalent prema Basleru.	Benac 1954, 143, T. I, 16–17; Benac 1955, 58, T. XI, 11–14; Benac 1958, 37, T. III, 1–10; Karavanić, 1992, 24.

Tabela 2: Tipovi kamenog okresanog alata evidentirani na lokalitetu Lisičići tokom istraživanja 1950-tih godina sa njihovom savremenom tipološkom identifikacijom prema vizualnoj analizi crteža

Tipovi košanog alata			
Naziv koji koristi Benac	Identifikovani tipovi na osnovu vizualne analize	Identifikovani ekvivalent prema Seleni Vitezović (2010; 2016)	Literatura o predmetu i tipovima
šilo	šilo	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom I 1.	Benac 1954, 143, T. II, 1–6; Benac 1955, 58, T. XII, 7–8, 10; Benac 1958, 39, T. V, 4–8; Vitezović, 2016, 85.
igle	igla	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom I 3, prema Vitezović.	Benac 1955, 59, T. XII, 15; Benac 1958, 40, T. VIII, 1–4; Vitezović, 2016, 86, 88.
bodež	probojak	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom I 2, prema Vitezović.	Benac 1958, 39, T. V, 1–3; Vitezović, 2016, 86, 89–90.

glačalica	šila spatule	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom III, konkretno III 3.	Tip III-3: Benac 1954, 143, 144, T. II, 7, 9; Benac 1955, 58, T. XII, 11; Benac 1958, 39, T. VI, 3-8;
	spatula dlijeto	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom III, konkretno III 4.	Tip III-4: Benac 1958, 39, T. VI, 4; Vitezović, 2016, 86, 90-92.
budak	pijuk	Na osnovu ilustracije je ovaj tip moguće staviti u paralelu sa tipom pijuka, tip IV 4, prema Vitezović.	Benac 1954, 144, T. 11; Benac 1958, 39, T. V, 4-8; Vitezović, 2016, 86, 93.
nož	nož	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom II 4, prema Vitezović.	Benac 1955, 58, T. XII, 16; Benac 1958, 39, T. VI, 6; Vitezović, 2016, 86, 89-90.
harpun	harpun	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom I 7, prema Vitezović.	Benac 1955, 58, T. XII, 9; Vitezović, 2016, 86-90.
malj/čekić/ mlat	čekić	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom IV 3, prema Vitezović.	Benac 1954, 144, T. 10; Benac 1955, 58, T. XII, 17; Benac 1958, 39, T. VII, 1-2, 4; Vitezović, 2016, 86, 93.
nadžak	pijuk	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom IV 4, prema Vitezović.	Benac 1958, 39, T. VII, 3; Vitezović, 2016, 92-93.
usadnik	držka ili usadnik	Na osnovu ilustracije je moguće povući paralelu sa tipom V 1, prema Vitezović.	Benac 1955, 59; Benac 1958, 39, 40, T. VII, 5, T. VIII, 10; Vitezović 2016, 93-94.
nosač	/	Na osnovu ilustracije nije moguće povući paralelu sa ikakvim tipom prema Vitezović.	Benac 1958, 40, T. VIII, 6.

Tabela 3: Tipovi koštanog alata evidentirani na lokalitetu Lisičići tokom istraživanja 1950-tih godina sa njihovom savremenom tipološkom identifikacijom prema vizualnoj analizi crteža

Prijedlog nove interpretacije korištenja kamenog alata sa lokaliteta Lisičići

Od kamenog alata evidentiranog na lokalitetu Lisičići će se obraditi i raspravljati o novom prijedlogu interpretacije za sljedeće tipove:⁵⁶ glačana kalupasta sjekira ili tesla, glačana jezičasta sjekira, glačani pijuk, glačano dlijeto, glačani čekić, glačana perforirana sjekira-čekić, neglačana kalupasta sjekira ili

⁵⁶ Tipovi su određeni na osnovu tipologija Antonović i Karavanić, a kako je navedeno u Tabelama 1 i 2.

tesla, neglačani pijuk, okresana svrdla, okresana strugalica, okresano strgalo, okresano ubadalo, okresani nožić, te okresane strelice.

Prije svega je potrebno predstaviti viđenja Alojza Benca po pitanju kamenog alata sa lokaliteta Lisičići. Tako se na osnovu radova Alojza Benca može zaključiti da je smatrao da su glačane kalupaste sjekire mogle se koristiti za zemljoradnju,⁵⁷ glačane jezičaste sjekire za lov,⁵⁸ neglačana dlijeta za zemljoradnju ili lov, sa mogućnošću da su služila za obradu drveta ili kosti,⁵⁹ no ovu moguću upotrebu dlijeta pominje kao usputni komentar bez ikakve šire analize validnosti takve ideje. Dalje za svrdla tvrdi da su korištena za obradu kosti, dok spekulira da su vjerovatno korištena za obradu drveta, ali o tome nemamo dokumenata.⁶⁰ Okresane strelice, bez ikakvog izdvajanja nekog posebnog tipa, se navode u kontekstu lova.⁶¹

Iako danas postoji trend se glačane sjekire prikazuju kao alat za drvodjelstvo,⁶² pa bi se onda moglo u prvi mah činiti da se analize Alojza Benca danas ne bi mogle smatrati u svim segmentima relevantnim, ipak se drugim studijama eksperimentalnom arheologijom pokazalo da je moguće relativno efikasno vršiti kopanje zemlje sa glačanim alatom,⁶³ te se ne treba odbaciti višestruka praktičnost kamenog alata kojim se kopa zemlja u jednom trenutku, a u idućem se koristi za neku drugu svrhu, mada je potrebno podvući da bi u takvom slučaju vjerovatno bilo potrebno dodatno oštrenje ili održavanje nakon kopanja zemlje. Također, nema nikakve sumnje o upotrebi određenih tipova kao oružja tokom lova kako je i sam Benac ih odredio – prije svega strelice, ali i različitih tipova sjekira.⁶⁴

Dalje, kao što je već naznačeno, Benac na nekoliko mjesta, u kontekstu okresanog alata sa lokaliteta Lisičići, raspravlja o mogućnosti da se kameni alat koristi za obradu drveta.⁶⁵ Različitim studijama eksperimentalne arheologije i etnoarheoloških analiza je pokazano da postoje dodatne moguće upotrebe kamenog alata koje raniji arheolozi nisu navodili, prije svega kao alata za obradu drveta.

⁵⁷ Iako nema eksplicitno napisano o tome u Lisičićima, to se može vidjeti na osnovu tekstova u drugim njegovim radovima kao što je kasnija Praistorija jugoslavenskih zemalja II (Benac 1979, 382).

⁵⁸ Benac 1958, 84.

⁵⁹ Benac 1958, 36.

⁶⁰ Benac 1958, 38.

⁶¹ Benac 1958, 86.

⁶² Elburg et al. 2015.

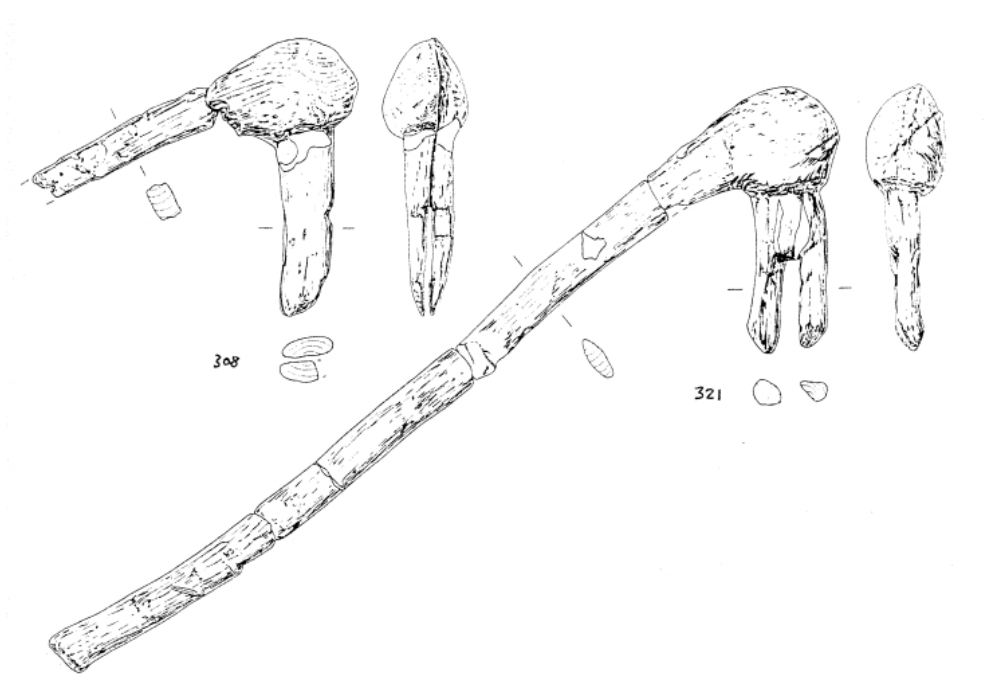
⁶³ Xie 2018; Masclans et al. 2017.

⁶⁴ Benac 1958, 86. Generalno za više o tipologiji sjekira pogledati Antonović 2003.

⁶⁵ Benac 1958, 36, 38.

Slika 1: Obaranje drveća uz pomoć kamenog alata na području Nove Gvineje (Pétrequin, Pétrequin 2011, 336). Iako je riječ o primjerima alata koji se javljaju vremenski bliže sadašnjosti, i u drugim klimatskim uslovima, način fiksiranja je vrlo sličan prahistorijskim primjerima, kao npr. na Slici 2.

Slika 2: Poluzavršene drvene drške sa lokaliteta Zürich – Seefeld u Švicarskoj iz sloja 3 datiran u period lokalne neolitske Horgener kulture, a kod kojih se može uočiti mjesto za nasad kamenog alata (Osimitz 2002, 37, T. 6)

Tako je evidentirano da različite tehnološki manje napredne zajednice koriste kalupaste sjekire kao tesle koje su usađene u drvenu ili koštanu dršku (Sl. 1 i Sl. 2), i to tako da je osa oštrice usađene kamene sjekire postavljena unakrsno naspram drške u koju je usađena,⁶⁶ te se posmatranjem ovih zajednica, ali i dodatnim eksperimentima sa replikama kamenog alata (Sl. 3),⁶⁷ pokazalo da je riječ o prilično efikasnom tipu alata za obaranje i dubljenje stabala drveta,⁶⁸ iako manje efikasno od sjekira od metala.⁶⁹

Slika 3: Kameni alat umetnut u drvene drške pripremljen za eksperimentalnu arheologiju (Elburg *et al.* 2015, 66)

Također ova kombinacija drške i kamenog alata bi se mogla koristiti kao hoblerica za obradu drveta, na način kako je pokazano kroz eksperimentalnu arheologiju (Tabla II: 1).⁷⁰ Potrebno je skrenuti pažnju da je moguće, iako nedostaju direktni dokazi sa samih Lisičića, da su kalupaste sjekire bile usađivane u dršku tako da je osa oštrice paralelno postavljene u odnosu na dršku, kao što je to evidentirano etnoarheološkim istraživanjima (Tabla I: 3).⁷¹ Uz ovo se ne treba isključiti i mogućnost da su kalupaste sjekire mogle da se koriste tokom

⁶⁶ Carneiro 1979; Toth 1992; Pétrequin, Pétrequin 2011, 336.

⁶⁷ Elburg *et al.* 2015.

⁶⁸ Stewart 1995, 55.

⁶⁹ Mathieu, Meyer 1997, 340–341.

⁷⁰ Elburg *et al.* 2015, 72.

⁷¹ Stewart 1995, 33.

štavljenja kože, slično kako je utvrđeno kao mogućnost putem studije eksperimentalne arheologije.⁷² Naravno, sve prethodno rečeno o kalupastim sjekirama bi važno i za tesle, pa njih nije potrebno dodatno elaborirati kao alat. Dalje, sve do sada navedene opservacije o glačanim kalupastim sjekirama i teslama se mogu primijeniti u istoj mjeri i na njene ekvivalentne neglačane primjere, mada bi pojedinac koji koristi takav alat vjerovatno morao biti pažljiviji ako bi želio glatkiji završni proizvod. Nadalje, zbog činjenice da su glačana dlijeta i neglačani pijuci sličnog oblika kao i kalupaste sjekire, odnosno da je riječ o alatu čija dužina je više puta veća od širine na kojoj se nalazi osa oštrice,⁷³ isti podaci koji su izneseni za kalupaste sjekire, važe i za glačana dlijeta i neglačane pijuke. Potrebno je također dodati da bi pijuk zbog svoje dimenzije bio pogodniji za neke grublje radove, dok bi dlijeto bilo primjerenije za neke finije radove. Dalje, primjer mogućeg umetanja dlijeta u dršku se nalazi na Tabla II: 3. Jedina veća razlika nastaje zbog same dužine pijuka, kojeg je veoma teško usađivati u dršku tako da osa oštrice bude paralelna sa drškom, jer bi se dobio alat nezgodan za korištenje čija bi kamena komponenta zbog dužine predmeta, bez dodatne potpore od drveta ili kosti, bila podložnija lomljenju tokom upotrebe. Sljedeći tip su jezičaste sjekire, za koje također imamo direktne dokaze da su po pravilu usađivane u dršku tako da je osa oštrice bila paralelna sa drškom,⁷⁴ pa bi se takav alat mogao koristiti za obaranje, sječu i obradu drveta na identičan način kako su sjekire danas prikazane u bilo kom vizuelnom mediju, no ne treba isključiti ni mogućnost da je takav alat korišten za kasapljenje leševa životinja ili sječu većih komada nekog drugog materijala. Kamene perforirane sjekire-čekići sa lokaliteta Lisičići su imale rupu za nasad, pa nema sumnje da su korištene sa osom oštrice postavljene paralelno sa drškom,⁷⁵ te bi bile korištene slično kao već navedene jezičaste sjekire, sa dodatnom funkcijom čekića za udaranje klinkova i sličnih predmeta, ili eventualno mrvljenje većih komada kamenja ili nekog minerala. Također se ne treba isključiti mogućnost upotrebe iste za usmrćivanje ulovljenih životinja. Iste funkcije udaranja dijeli i čekić sa perforacijom, ali bez mogućnosti da se njime vrše išta što bi zahtijevalo sječenje.

⁷² Masclans et al. 2017, 188.

⁷³ Sa opaskom da su proporcije po pitanju širine: dužine kod pijuka ipak nešto veće od dlijeta i kalupastih sjekira.

⁷⁴ Darbishire 1874, 282–283.

⁷⁵ Elburg et al. 2015, 73.

Na kraju bi trebalo dati neke prijedloge za interpretaciju alata koji su identifikovani kao strugalica, strgalo, ubadalo i nož, no ni to nije bez izazova. Naime, navedeni okresani predmeti se mogu koristiti na više od jednog načina, a zavisno od njihovog oblika, stanja u trenutku upotrebe, ali i zadatka za koji bi nekome trebala alatka u datom trenutku (npr. nož može se koristiti za rezanje, te za bušenje nekog predmeta ili pak za dubljenje manjih rupa u nekome materijalu). Dok za nožiće Benac ne iznosi nikakve pretpostavke o načinu upotrebe, kao što je već rečeno prije kod alata koje on navodi kao svrdalo i strugalica navodi da su korištene za obradu kostiju, a špekuliše da su vjerovatno korištena za obradu drveta i kože.⁷⁶ Od prethodno navedenih okresanih alata jedino je sa strelicama nedvojbeno situacija što se tiče njene upotrebe, a koje su najvjerovatnije korištene za lov, kako i sam Benac navodi,⁷⁷ ali se ne bi trebala isključiti mogućnost da su one mogle biti korištene kao neka vrsta svrdla. Vremenom je nakon Benčevog rada u Lisičićima došlo do dalje diferencijacije i razvoja u tipologiji okresanog kamenog alata, pa je tako moguće danas identifikovati još strgalo⁷⁸ i ubadalo⁷⁹ kao prisutne tipove alata, a čija funkcija bi opet više zavisili od date potrebe u trenutku, nego li od samog oblika alata, sa izuzetkom ubadala, čije ime sugerishe da ono ima makar jedan šiljak pogodan za ubadanje predmeta, bilo da je riječ o mesu, koži, tkanini ili biljci. Uz to, na samom ubadalu se na suprotnom kraju od suženja za ubadanje mogu primijetiti i površine koje bi sugerisale da je ovaj alat mogao biti korišten i kao strugalica. Također, ne treba zanemariti i mogućnost da su ovakvi okresani komadi mogli biti ubačeni u drvene ili koštane drške i korišteni kao srp za rezanje biljaka.⁸⁰ Ova mogućnost je posebno zanimljiva, jer imamo fizičke dokaze da su na Lisičićima mogli biti uzgajani jednozrni i dvozrni pir, te ječam.⁸¹ Na osnovu iznesenog se može zaključiti da onda nije moguće bez fizičke analize samih okresanih predmeta ni reći ikakav decidan zaključak o ovakvom tipu alata sa Lisičića, osim da je bilo korišteno u svim sferama života.

⁷⁶ Benac 1958, 38.

⁷⁷ Benac 1958, 86.

⁷⁸ Što bi odgovaralo tipu strugalice prema: Benac 1958, T. IV, 4–5.

⁷⁹ Što bi odgovaralo tipu strugalice prema: Benac 1954, 143, T. I, 11; Benac 1958, T. IV, 6.

⁸⁰ Groman-Yaroslavlski, Weiss, Nadel 2016.

⁸¹ Hopf 1958, 97, 102.

Prijedlog nove interpretacije korištenja koštanog alata sa lokaliteta Lisičići

Od koštanog alata, bilo od kosti ili od jelenjeg roga, evidentiranog na lokalitetu Lisičići će se dati prijedlog novih interpretacija za sljedeće tipove:⁸² šilo, igla, bodež/probojak šilo spatula, spatula dljetto, pijuk, nož, harpun, čekić, nadžak (pijuk), drška ili usadnik. Također se tu može navesti i nosač.

Za prvi tip koji se razmatra, šila, se primarno veže obrada kože ili tekstila,⁸³ no potrebno je dodati da se etnoarheološkim istraživanjima evidentiralo da su postojali primjeri šila koja su korišteni pri obradi drveta, ali u kombinaciji sa drvenom drškom radi lakše manipulacije alatom,⁸⁴ a eksperimentalnom arheologijom se također pokazalo da je moguće iste koristiti pri obradi mekših dijelova drveta,⁸⁵ pa iz navedenih razloga ne možemo zanemariti mogućnost da je neko šilo sa Lisičića moglo biti iskorišteno tokom obrađivanja drveta.

Dalje se, prema Benčevim radovima, može zaključiti da je smatrao da su glačalice korištene za obradu površina glinenih posuda,⁸⁶ međutim na osnovu njegovog komentara da *neki primjerci su upravo izvanredno uglačani*,⁸⁷ kao i podatka da kod koštanog alata koji se koristi za obradu drveta dolazi do uglačavanja radne površine,⁸⁸ bi se moglo pretpostaviti da makar dio glačalica nije bio korišten samo za rad sa glinom, nego je mogao biti korišten i za obradu drveta. Također, jedan od primjera glačalice sa Lisičića⁸⁹ imaju više od jedne paralele sa replikama sličnih oblika (iako od druge vrste porodice *Cervidae*, koje bi bile identične po morfološkoj strukturi) korištenih tokom eksperimentalnih arheoloških oglada obrade drveta,⁹⁰ ali i po obliku bi odgovarali sličnim tipovima grupi predmeta za glačanje III, 4 – spatula dleto prema Vitezović.⁹¹ Primjer kako se takva spatula dleto koristilo se nalazi u Tabeli II, 4. Naime, tokom navedenih eksperimenata je upotrebljena losova metatarzalna kost, čiji je

⁸² Tipovi su određeni na osnovu tipologije Vitezović, a kako je navedeno u Tabeli 3.

⁸³ Christidou, Legrand-Pineau 2005; van Gijn 2007, 83–84; Gilligan 2010.

⁸⁴ Stewart 1995, 35.

⁸⁵ Legrand, Sidéra 2007, 68.

⁸⁶ Benac 1958, 39.

⁸⁷ Benac 1958, 39.

⁸⁸ Vitezović 2010, 74.

⁸⁹ Benac 1958, T. VI, 5.

⁹⁰ Probst 2014; Elburg et al. 2015

⁹¹ Vitezović 2016, 90–92.

jedan kraj bio zaglačan, a sa ciljem analiziranja tragova koji ostaju nakon obrade drveta i poređenja sa drvenim daskama bunara sa lokaliteta Altscherbitz.⁹² Potencijalni primjer kako se koristio ovakav alat se nalazi na Tabli II: 2. Uz ovo drugim eksperimentom je pokazano da je moguće da se metapodijalne kosti⁹³ koriste kao alat za iskopavanje zemlje i korijenja, te je i u ovom slučaju uspješno vršena obrada drveta (Sl. 4).⁹⁴ Još jedan primjer kako se stavlja koštani budak na dršku se nalazi na Slici 5.

Slika 4: Upotreba koštanog dlijeta umetnutog u dršku za kopanje zemlje i korijenja tokom arheološkog eksperimenta (Modificirano prema Gijn 2007, 80)

⁹² Probst 2014, 96; Elburg et al. 2015, 71.

⁹³ I u ovom slučaju se radi o drugoj vrsti, ali je ovdje riječ o kostima goveda koje su uporedive veličine i oblika kao i jelenje nađene na Lisičićima.

⁹⁴ van Gijn 2007, 85.

Slika 5: Primjer upotrebe koštanog budaka pri obradi drveta (Modificirano prema Legrand, Sidéra 2007, 68)

Sljedeći tip koštanog alata za obradu je budak od jelenjeg roga, a već na osnovu imena se može primjetiti da ga je Benac odredio za obradu zemlje, čak ide i korak dalje pa tvrdi: *Takav budak mogao je služiti jedino kao zemljoradničko oruđe [...]*.⁹⁵ Iako se moguće složiti sa Benčevom tvrdnjom da se radi o zemljoradničkom oruđu,⁹⁶ ipak se može reći da ovo nije jedini način upotrebe ovog alata. Naime, već na osnovu oblika roga, koji je zasječen ukoso toliko da se vidi unutrašnji spužvasti dio, je moguće uporediti ga sa prethodno navedenim tipovima alata koji se u eksperimentalnoj arheologiji koristio za dubljenje drveta ili obradu kože⁹⁷ ili za obaranje stabala.⁹⁸ Također je moguće pretpostaviti da je ovakav tip alata mogao da bude korišten kao klin za rascjepljivanje debala (Sl. 6),⁹⁹ te bi se očekivalo da na takvim primjerima se pronađu tragovi primjene jače

⁹⁵ Benac 1954, 144.

⁹⁶ Posebno uzevši u obzir da je njegova relativna efikasnost pokazana u najmanje jednom arheološkom eksperimentu – za više pogledati Xie 2018.

⁹⁷ Legrand, Sidéra 2007, 68.

⁹⁸ van Gijn 2007, 85.

⁹⁹ Cinq-Mars, Le Blanc 2008, 97, 103.

sile na dijelu koji se udara, iako bi prvi izbor za ovu vrstu zadatka vjerovatno bili drveni klinovi – no oni bi preživjeli u daleko manjem broju okolnosti u poređenju sa koštanim ekvivalentom.¹⁰⁰

Slika 6: Upotreba koštanog dlijeta kao klina tokom arheološkog eksperimenta (Modificirano prema Cinq-Mars, Le Blanc 2008, 103)

¹⁰⁰ Stewart 1995, 31.

Idući tip alata su čekići od jelenjih rogova, a koje Benac naziva mlat. Na osnovu imena se već može uočiti da je Benac u ovim predmetima vidio *napadno oružje*,¹⁰¹ i da su bili *vanredno pogodni za bacanje*,¹⁰² no i ovdje se mogu predložiti druge moguće funkcije alata. Već na osnovu samog oblika se može pretpostaviti da se ovaj tip alata mogao koristiti u kombinaciji sa drugim kamenim ili koštanim alatom kojem je potrebna koncentracija sile za efikasan rad (kao što je to slučaj sa dlijetima, sjekirama ili klinovima), a primjeri koji bi potkrijepili ovakvu tezu upotrebe jelenjeg roga postoje u eksperimentalnoj arheologiji (Slike 7).¹⁰³

Slika 7: Upotreba koštanog dlijeta kao klina tokom arheološkog eksperimenta
(Modificirano prema Tejero *et al.* 2012, 341)

Idući tip je nadžak od jelenjeg roga koji Benac također opisuje kao oružje,¹⁰⁴ što se može uočiti i na osnovu imena koje je Benac odabrao za ovaj predmet,¹⁰⁵ a prema tipologije Selene Vitezović bi to bio pijuk.¹⁰⁶ Iako se moguće i ovdje

¹⁰¹ Benac 1958, 39.

¹⁰² Benac 1958, 39.

¹⁰³ Tejero *et al.* 2012, 337, 341; Rich *et al.* 2016, 10.

¹⁰⁴ Benac 1958, 39

¹⁰⁵ Nadžak je turcizam i u izvornom značenju označava buzdovan ili bojni čekić, odnosno oružje (Teino-vić 2008, 75).

¹⁰⁶ Vitezović 2016, 92–93.

složiti da je ovakva interpretacija prihvatljiva, ipak se može spekulirati o njegovim drugim mogućim funkcijama. Kao što je to slučaj i sa prethodno navedenim čekićem i ovaj tip alata se može koristiti u kombinaciji sa dljetima i sličnim alatom,¹⁰⁷ a čeoni parožak se može upotrijebiti kao pijuk za obradu i lomljenje kamena ili rudarenje, što je utvrđeno na drugim arheološkim lokalitetima diljem Evrope,¹⁰⁸ no do sada nemamo nikakve konkretne dokaze koji bi povezali ovu pojavu sa Lisičićima. Zadnji tip koji će se obrađivati u ovom dijelu rada je usadnik/drška od jelenjeg roga. Iako Benac tvrdi da bi se ovakav predmet koristio kao usadnik,¹⁰⁹ takva interpretacija bi se mogla opovrgnuti makar u jednom slučaju,¹¹⁰ dok je drugi predmet¹¹¹ mogao da bude usadnik. Naime, prema Rots jelenji rog se koristi za drške zbog fleksibilnosti i jake otpornosti na udare, često kao dio alata za udaračke aktivnosti.¹¹² No, ako bi se sjekira postavila na način kako Benac predlaže u slučaju, odnosno tako da se postavi u ležište i zaveže uzicom od kože,¹¹³ onda bi se alat koristio kao tesla ili sjekira, te bi sila pri korištenju išla okomito na dršku, pa bi to bio manje efikasan način upotrebe jelenjeg roga. Mnogo efikasnije bi bilo da se alat direktno umetne u rog, a tada bi sila putovala kroz rog, čime bi se maksimalno iskoristio potencijal ovog materijala. Dodatni dokaz protiv teze da je predmet sa Lisičića usadnik za sjekire su i etnografska istraživanja, gdje su ovakve drške od kosti u kontekstu aktivnosti koje zahtjevaju korištenje alata za sječu ili grubo dubljenje rjeđe, nego se koriste drvene drške,¹¹⁴ koje su ustvari mnogo praktičnije za upotrebu jer se lakše mogu prilagoditi kamenom predmetu koji se stavlja u njih. Naravno, ovakvo stanje može biti i zbog činjenice da u blizini posmatranih zajednica ne postoje jeleni ili slične životinje, pa nisu ni poznavali ovu vrstu materijala. Također, čak i kada imamo životinju od koje se dobijaju rogovi, oni su kao materijal rjeđe dostupni nego drvo, upravo zbog činjenice da se jelen mora uloviti, ili da se čeka doba godine kada jeleni skidaju svoje rogove, dok je drvo dostupno tokom cijele godine u mnogo većoj količini,¹¹⁵ što bi onda dovelo do racionalnijeg korištenja ograničenog

¹⁰⁷ Rich et al. 2016, 10.

¹⁰⁸ Worley, Serjeantson 2014.

¹⁰⁹ Benac 1958, 39.

¹¹⁰ Benac 1958, T. VII, 5.

¹¹¹ Benac 1958, T. VIII, 10.

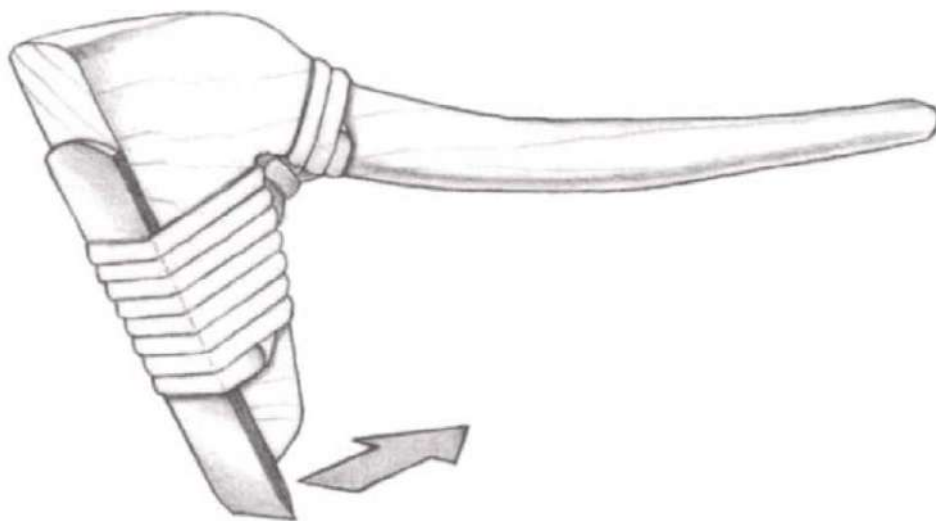
¹¹² Rots 2008, 48.

¹¹³ Benac 1958, 39.

¹¹⁴ Carneiro 1979, 24–27; Toth 1992, 92; Stewart 1995, 33.

¹¹⁵ Rots 2008, 48.

materijala – odnosno jelenjeg roga. Sa druge strane, potrebno je skrenuti pažnju na to da postoji jedan mogući slučaj kada bi se kameni alat sa asimetrično rađenom oštricom mogao usaditi u dršku i koristiti na način kako to tvrdi Benac, ali samo u slučaju kada se istim ne prenosi sila, nego se koristi za lagano struganje po površini kao što je slučaj sa egipatskim teslama (Sl. 7 i Sl. 8),¹¹⁶ tada bi se ovaj alat mogao koristiti kao hoblerica. Iako su egipatske tesle rađene od metala, neke paralele se mogu povući. Prije svega, u slučaju da se alat sa usadnikom iz Lisičića koristi kao hoblerica, mogu se uočiti sličnosti sa drškom egipatskih tesli. Dalje, metalna oštrica egipatskog oruđa je asimetrično postavljena, što je poznato iz likovnih prikaza,¹¹⁷ te na osnovu pronađenih primjeraka alata, što bi značilo da se ovaj metalni alat može staviti u paralelu sa asimetrično izrađenom oštricom kamenih sjekira, što onda znači da su se kamene kalupaste sjekire mogle koristiti na sličan način kao i egipatske tesle.

Slika 8: Ilustrativna rekonstrukcija hoblerice iz perioda Starog Egipta (Hack 1999, 14)

Što se tiče probojka, noža i harpuna, za njih je funkcija jasna, odnosno nema dileme oko interpretacija koje je Benac ponudio u monografiji o Lisičićima na osnovu njihovog oblika.¹¹⁸ No, tip koji Benac navodi kao nosač je ovdje problematičan za interpretaciju, zbog činjenice da samo na osnovu crteža se ne može

¹¹⁶ Primjer tesle: Hack 1999, 14.

¹¹⁷ Odler 2015, 86.

¹¹⁸ Benac 1958, 39–40.

potvrditi analiza koju je dao Benac,¹¹⁹ a tek na osnovu mikroskopske analize predmeta bi se moglo reći nešto više o njemu.

Dodatne potencijalna upotreba koštanog i kamenog alata na lokalitetu Lisičići

Iz prethodnog priloženog dijela rada se može vidjeti da postoji prostor za diskusiju mogućim načinima upotrebe kamenog i koštanog alata za obradu drveta na osnovu samih predmeta i njihovih fizičkih karakteristika opisanih u publikovanoj literaturi. No, da bi se izbjeglo samo pobrojavanje predmeta sa arheološkog lokaliteta bez dodatnih diskusija o njima, dalje u tekstu će se predložiti potencijalne upotrebe ovog tipa alata na lokalitetu Lisičići, ali koja se prije svega zasnivaju na indirektnim dokazima, te su nešto manje sigurne kao interpretacije od onih navedenim u prethodnom dijelu rada. Stoga je potrebno naglasiti da su svi sljedeći prijedlozi zasnovani na upoređivanju podataka pronađenih na Lisičićima sa arheološkim i etnografskim primjerima sa nekih lokaliteta sa područja Bosne i Hercegovine, ali i iz Evrope i Azije, te kao takvi mogu, ali i ne moraju biti tačni, te bi tek buduća istraživanja mogla da daju konkretnije odgovore na ovakva pitanja. U nastavku tekstu će se predstaviti primjeri potencijalne upotrebe koštanoh i kamenog alata od više do manje vjerovatnih.

Prvo, zbog činjenice da su u svim stratumima lokaliteta Lisičići evidentirane rupe za stubove, te tragova kolja na pronađenom kućnom lijepu,¹²⁰ može se prije svega pretpostaviti da su kameni i koštani alati korišteni za obaranje i obradu drveta, na sličan način kako je evidentirano tokom etnoarheoloških studija,¹²¹ te eksperimentalnom arheologijom,¹²² dok su sirovine za izradu pletera za podlogu za izradu zida također mogle da se eksploatišu sa istim alatom. Uz navedeno, na osnovu etnoarheoloških istraživanja,¹²³ ali i evidentiranih arheoloških ostataka na području Tuzle¹²⁴ i Obra II,¹²⁵ se može pretpostaviti da su stanovnici prahistorijskog naselja na lokalitetu Lisičići potencijalno posjedovali umijeće izrade grubo rađenih dasaka, a samim tim i da ih iskorištavaju u gradnji ili drugim

¹¹⁹ Benac 1958, 40.

¹²⁰ Benac 1958, 30.

¹²¹ Carneiro 1979, 27–54; Toth 1992, 92; Stewart 1995, 37.

¹²² Probst 2014; Elburg et al. 2015.

¹²³ Stewart 1995, 40–43.

¹²⁴ Puš 1957, 86–87.

¹²⁵ Benac 1971, 42, 44, 46.

aktivnostima – iako je za to mala mogućnost, jer nemamo arheoloških dokaza koji bi makar dala nagovještaj ovakve upotrebe drveta na Lisičićima. Nadalje, ako pretpostavimo da su stanovnici prahistorijskog naselja na lokalitetu Lisičići poznavali izradu dasaka, onda se može i pretpostaviti da su mogli da naprave intelektualni skok i dođu na ideju da naprave jednostavna vrata za izolaciju nastambi od okoline, bez šarki i ikakvih drugih mehanizama, nego samo kao čvrstu pregradu koja se mogla staviti na otvor od nastambe. Više od ovoga se ne može pretpostaviti na osnovu trenutnih dokaza. Primjer vrata ili pregrade postoji na lokalitetu Zurich-Parkhaus Opéra,¹²⁶ ali je potrebno naglasiti da je ovo više ilustrativni primjer potencijalne pojave na Lisičićima, a ne direktne paralele sa stvarnim stanjem. Zbog samih oblika nastambi u stratumima lokaliteta Lisičići, prije bi se moglo pretpostaviti da su vrata, odnosno pregrada, mogla da se koriste i postoje na objektima II i III stratumu – jer se radi o nadzemnim objektima pravilnijih dimenzija,¹²⁷ dok su u stratumu I objekti zemunice manje pravilnog oblika,¹²⁸ u koje bi bilo teško uklopiti pregradu kvadratnog oblika.

Sljedeći način na koji se kameni i koštani alat mogao iskoristiti je izrada drvenog posuđa. Iako ne postoje ovakvi primjeri na području Bosne i Hercegovine, ipak na području Mediterana postoji primjerak koji se može uporediti, a koji uz to imaju tragove obrade više vrsta alata, zavisno od toga koji se dio posude obrađivao.¹²⁹ Uz ovo imamo i primjer sa lokaliteta Schnidejoch, gdje je pronađen fragment drvene posude,¹³⁰ kao i primjer više drvenih posuda sa lokaliteta Zürich – Seefeld u Švicarskoj.¹³¹ Također, postoje i etnoarheološke paralela kod manje naprednih zajednica za upotrebu ovakvih posuda,¹³² a široj rasprostranjenosti upotrebe ovakvih posuda ide u prilog činjenica da se radi o lakšim posudama, koje bi bile manje krhke od keramičkih.

Još jedan od načina upotrebe ovog alata je za izradu namještaja. Tačno je da nemamo niti jedan primjer drvenog namještaja iz prahistorijskog perioda sa područja Bosne i Hercegovine, ali ono što imamo u obliku indirektnog dokaza

¹²⁶ Bleicher, Harb 2018, 1220.

¹²⁷ Benac 1958, 19–21.

¹²⁸ Benac 1958, 13–19.

¹²⁹ Galili, Schick 1990, 147–150.

¹³⁰ Hafner 2012, 193, 196.

¹³¹ Osimitz 2002, 74–85, T. 24–30.

¹³² Stewart 1995, 99, 110.

su "žrtvenici" od keramike sa Obra I,¹³³ kao i ritone na više nogu pronađenih na nizu lokaliteta od srednjeg do kasnog neolita na području centralne Bosne.¹³⁴ Ako su već tada ljudi izrađivali stoliće i slične objekte od gline ili keramike, onda je sasvim jasno da su inspiraciju vukli od većih predmeta od drveta, bilo da se radi o stočiću za sjedenje ili o stolu za odlaganje predmeta. Dalje gledajući mogućnosti, može se pretpostaviti da su stanovnici naselja na Lisičićima posjedovali umijeće za izradu grubog namještaja otvorenog tipa u kojeg bi pohranjivali posude sa hranom ili tekućinom, kao i druge predmete. Prethodna pretpostavka o izradi ovakvog namještaja je nešto vjerovatnija ako se uzme u obzir da već tokom ranog neolita na području centralne Evrope imamo dokazano znanje gradnje mnogo komplikovanijih drvenih objekata, bunara sa žljebljenim stubovima u koje su umetane daske¹³⁵ ili pak bunara sa zglobovima za međusobno uklapanje obrađenih dasaka,¹³⁶ pa bi u tom slučaju grubo rađene police bile sasvim jednostavan podvig za savladati.

Sljedeća potencijalna upotreba koštanog i kamenog alata, ali koja je zbog nedostatka direktnog arheološkog dokaza više prijedlog smjera budućih istraživanja nego li čvrsta hipoteza o pojavama na samome lokalitetu, je izrada izdubljenih debala za plovidbu, odnosno monoksila. Naime, lokalitet Lisičići je bio udaljen od rijeke oko 100 metara,¹³⁷ relativno mala udaljenost u tom periodu, što bi vjerovatno bio slučaj čak i da se tok Neretve pomjerio u milenijima od prestanka upotrebe lokaliteta. Zbog navedene blizine, te činjenice da je rijeka Neretva na osnovu veličine i dubine plovna u nekim dijelovima za manja plovila plitkog gaza, moguće je za pretpostaviti da su u prošlosti stanovnici naselja na Lisičićima mogli koristiti monoksil za putovanja, makar na mirnijim dijelovima rijeke Neretve izvan njenih kanjona. Nažalost, ne postoje nikakvi direktni ili indirektni dokazi na samom području sliva Neretve, ali se može napraviti paralele na osnovu ostalih nalaza monoksila u Evropi, kao što je slučaj sa Italijom,¹³⁸ Velikom Britanijom,¹³⁹ Nizozemskom¹⁴⁰ i Skandinavijom.¹⁴¹ Ako je suditi po etnografskim

¹³³ Benac 1973, 50, 52–54.

¹³⁴ Kraći pregled ove pojave na području BiH u: Benac 1979, 398–401, 429–431.

¹³⁵ Rybníček et al. 2020, 3.

¹³⁶ Tegel et al. 2012, 3–5.

¹³⁷ Benac 1958, 4.

¹³⁸ Fugazzola Delpino, Mineo 1995.

¹³⁹ Forsythe, Gregory 2007.

¹⁴⁰ McGrail 2001, 173.

¹⁴¹ Glørstad 2013.

paralelama,¹⁴² etnoarheološkim istraživanjima¹⁴³ i studijima eksperimentalne arheologije,¹⁴⁴ ovakva vrsta plovila se gradila na sljedeći način: nakon što bi se odabrani balvan poslije obaranja dovukao na željenju lokaciju obrade pristupilo bi se prvo skidanju kore, te bi se onda nastavilo sa grubim skidanjem drvenih ploha sa kamenim sjekirama, teslama i koštanim ili drvenim klinovima različitih dimenzija dok se ne bi došlo do željene maksimalne visine plovila. Sljedeći korak bi bilo dubljenje drveta uz pomoć kamenih sjekira i tesli dok se ne bi dobila željena dubina plovila. Proces grubog skidanja drvenih ploha i dubljenju bi se mogao ubrzati djelomičnim nagaranjem površina drveta,¹⁴⁵ ali pošto je riječ o tehnici izrade koja je prvi put opisana u kontekstu domorodačkih zajednica sjeverne Amerike, ne možemo biti sigurni da su je stanovnici prahistorijske Evrope poznavali. Na kraju je potrebno skrenuti pažnju da, iako postoje dokazi proizašli iz eksperimentalne arheologije¹⁴⁶ da su ljudi u monoksilima mogli da putuju uzvodno i nizvodno na riječnim strujama, zbog potrebe za drugačijim metodološkim pristupom od onog koji se primjenjuje u radu problematika putovanja sa ovakvim tipom plovila po Neretvi je izvan opsega ovog rada.

Kao zadnji prijedlog potencijalne upotrebe koštanog i kamenog alata, a i najmanje vjerovatnog jer se oslanja samo na pretpostavke je izrada plovila od kože ili kore drveta, no čiju mogućnost je potrebno spomenuti, jer predstavlja potencijalni vektor za neka buduća istraživanja. Naime, ako bi pretpostavili da su stanovnici Lisičića bili vješti u izradi koža (što je vrlo vjerovatna mogućnosti sudeći prema kvalitetu kamenog i koštanog alata), onda možemo i pretpostaviti da su mogli znati da izrađuju plovila od kože ili kore drveta koja su prekrivala drvenu konstrukciju (bilo improviziranu od granja ili namjenski napravljenu od gredica). Takva plovila su etnografski potvrđena kod domorodačkog stanovništva sjeverne Amerike¹⁴⁷ i Sibira,¹⁴⁸ a u modernom periodu zabilježeni su i primjeri upotrebe u Irskoj,¹⁴⁹ Walesu i Engleskoj,¹⁵⁰ te na obalama Eufrata i Tigrisa.¹⁵¹

¹⁴² Hornell 1948; Fowler 1975.

¹⁴³ Stewart 1995, 54.

¹⁴⁴ Tichý 2016.

¹⁴⁵ Champlain 1613 u: Fowler 1975, 1–2.

¹⁴⁶ Suttie 2008.

¹⁴⁷ Adney, Chapelle 1964.

¹⁴⁸ Brindley 1919.

¹⁴⁹ Hornell 1937a; Hornell 1937b; Hornell 1938a.

¹⁵⁰ Hornell 1936a; Hornell 1936b.

¹⁵¹ Hornell 1936a, 265, Plate III, IV.

No, i u slučaju ovog tipa plovila teško je govoriti o tome koliko je upotrebljivo u slivu rijeke Neretve bez eksperimentalne arheologije. Ali se ipak na osnovu različitih primjera iz etnografskih zapisa, posebno kada je riječ o plovilima sa područja Britanskih ostrva čija je upotreba prosvjedočena crtežima i fotografijama,¹⁵² može pretpostaviti da su ona bila lako prenosiva, pa su potencijalno mogla da se koriste u slivu rijeke Neretve, pa čak i sliva rijeke Drine, jer su na području Goražda evidentirani keramički fragmenti koji se mogu atribuirati hvarsko-lisičićkoj kulturi.¹⁵³ No i ova teza o mogućnostima komunikacije između dva sliva rijeka je, kao i plovnost monoksila na slivu Neretve, izvan opsega ovoga rada.

ZAKLJUČAK

U ovome radu je na osnovu objavljene građe izvršena vizualna analiza kamenog i koštanog alata koje je Alojz Benac pronašao tokom više kampanja arheoloških istraživanja na lokalitetu Lisičići kod Konjica, nakon čega se pristupilo njihovoj pojedinačnoj analizi sa ciljem određivanja njihove potencijalne upotrebe. Tako se moglo primijetiti da je Benac pri opisima alata pristupao sa različitim stepenom pažnje, te je nešto više vremena posvetio kamenim naspram koštanim alata, ali sveukupno se može primijetiti relativna površnost analize oba tipa alata. Također se može primijetiti da je kod nekih predmeta njegov pristup bio više okrenut prema njihovoj interpretaciji kao oružja, dok nije ni pominjao mogućnost da su korišteni kao oruđe. Međutim, od 1950-tih se pristup analize ovakvih tipova alata je uvelike nadopunjen etnoarheološkim posmatranjima i podacima dobivenim upotrebom alata u okvirima eksperimentalne arheologije. Rezultati pomenutih posmatranja i oglada su korišteni da bi se izvršila vizualna analiza objavljene građe o kamenom i koštanom alatu sa lokaliteta Lisičići uz pomoć novih parametara. Na ovaj način su predložene nove interpretacije navedenih predmeta sa Lisičića, ali su i predstavljene njihove potencijalne upotrebe koje nisu razmatrane do sada, a samim tim na ovaj način se došlo i do novih podataka o tome kako je izgledali određeni segmenti zanastva na ovom lokalitetu tokom kasnog neolita. Prvenstveno se ovdje može govoriti o obradi drveta, bilo sa ciljem izrade arhitektonskih elemenata (stubove kao nosivih dijelova

¹⁵² Hornell 1938b.

¹⁵³ Benac 1959.

nastambi, pletera unutar zidova, ili potencijalno i samih vrata na nastambama), drvenih posuda, namještaja, monoksila ili čak i lakših tipova plovila od kože i drveta. Međutim, potrebno je naglasiti da su svi prijedlozi dati samo na osnovu vizualne analize objavljene građe, što znači da su prijedlozi potencijalno netačni, pa bi onda za njihovu konačnu potvrdu ili opovrgavanje bilo neophodno obaviti dodatne analize arheološkog materijala, prije svega mikroskopske analize tragova upotrebe putem kojih bi se moglo naći tragovi koji bi upućivali na njihovu potencijalnu upotrebu.

Summary

Where have all the woodworkers gone: new proposal for interpreting stone and bone tools from the site of Lisičići near Konjic, Bosnia and Herzegovina

In this paper, a visual analysis was carried out based on the published corpus of the stone and bone tools that Alojz Benac found during multiple seasons of archaeological research at the Lisičići site near Konjic, after which an individual analysis of the artifacts was undertaken to determine their potential use. It could thus be observed that Benac approached the descriptions of the tools with varying degrees of attention, devoting somewhat more time to the stone than to the bone tools; but overall, one can note a relative superficiality in his analysis. It is also apparent that, for some objects, his approach leaned more toward interpreting them as weapons, without even mentioning the possibility that they were used as tools.

Since the 1950s, however, the analysis of such tool types has been greatly supplemented by ethnoarchaeological observations and data obtained through tool use within the framework of experimental archaeology. The results of these observations and experiments were employed to perform a visual analysis of the published material on the stone and bone tools from Lisičići using new parameters. In this way, new interpretations of the Lisičići artifacts have been proposed, along with potential uses that had not been considered before. This has yielded new information about what certain segments of craftsmanship may have looked like at the site during the Late Neolithic.

Primarily, this concerns woodworking, whether aimed at producing architectural elements (posts, wattle, or potentially even the doors), wooden pots, furniture, dugout canoes, or even lighter types of boats made of skin and wood. Nevertheless, it must be emphasized that all of these proposals are based solely on visual analysis of the published material, which means they may be inaccurate. Their definitive confirmation would require additional analyses of the archaeological material, above all microscopic use-wear analyses, through which traces that would point in one direction or another regarding their function could be identified.

BIBLIOGRAFIJA

LITERATURA

- Adney, T. E., Chappelle, I. H. 1964. *Bark Canoes and Skin Boats of North America*. Washington: Smithsonian Institution.
- Antonović, D. 2003. *Industrija glačanog kamena u Srbiji*. Beograd: Arheološki institut.
- Batović, Š. 1979. "Jadranska zona." U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom II: Neolit, ur. A. Benac, 473–634. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Benac, A. 1954. "Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima." *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Arheologija 9: 137–150.
- Benac, A. 1955. "Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica." *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Arheologija 10: 49–77.
- Benac, A. 1958. *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Benac, A. 1959. "Dvije neolitske stanice kod Goražda." *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 3: 55–65.
- Benac, A. 1971. "Obre II – Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju." *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Arheologija 26: 5–171.
- Benac, A. 1973. "Obre I – Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću." *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Arheologija 27/28: 5–171.
- Benac, A. 1979. "Prelazna zona." U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom II: Neolit, ur. A. Benac, 363–470. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bleicher, N., Harb, C. 2018 "Settlement and social organisation in the late fourth millennium BC in Central Europe: the waterlogged site of Zurich-Parkhaus Opéra." *Antiquity*, 92(365): 1210–1230.
- Brindley, H. H. 1919. "Notes on the Boats of Siberia." *The Mariner's Mirror* 5(3): 66–72; 5(4): 101–107; 5(5): 130–142; 5(6): 184–187.
- Carneiro, R. L. 1979. "Tree Felling with the Stone Axe: An Experiment Carried Out Among the Yanomamö Indians of Southern Venezuela." U: C. Kramer (ur.), *Ethnoarchaeology: Implications of Ethnography for Archaeology*, 21–58. New York: Columbia University Press.

- Champlain, S. de. 1613. *Les voyages de sieur de Champlain... 1608–1612*. Paris: Jean Berjon.
- Christidou, R., Legrand-Pineau, A. 2005. "Hide working and bone tools: experimentation design and applications." U: H. Luik, M. A. Choyke, E. C. Batey, L. Lõugas (ur.), *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*, 385–396. Tallinn: Tallinn Book Printers.
- Cinq-Mars, J., Le Blanc, R. 2008. "Stone adzes or antler wedges? An experimental study on prehistoric tree-felling in the northwestern boreal region." *Alaska Journal of Anthropology* 6(1–2): 93–107.
- Darbishire, R. D. 1874. "Notes on Discoveries in Ehenside Tarn, Cumberland." *Archaeologia* 44(2): 273–292.
- Fugazzola Delpino, M. A., Mineo 1995. "La piroga neolitica del lago di Bracciano (La Marmotta 1)." *Bullettino di Paletnologia Italiana* 86: 197–266.
- Durante, A., Stellacci, S. M., Pellegrini, A., De Angelis, A., Scacchetti, F. 2021 "Hoes or Adzes? Experimental Reproduction and Uses of Deer Antler Tools from the Bronze Age Terramara of Pragatto (Italy)." *EXARC Journal*, 2021(4).
- Elburg, R., Wulf, H., Probst, A., Walter, P. 2015. "Field trials in Neolithic woodworking – (Re)Learning to use Early Neolithic stone adzes." U: R. Kelm (ur.), *Archeology and Crafts: Experiences and Experiments on Traditional Skills and Handicrafts in Archeological Open-Air Museums in Europe (Proceedings of the VI OpenArch Conference, Albersdorf)*, 62–77. Husum: Husum Druck - und Verlagsgesellschaft.
- Forsythe, W., Gregory, N. 2007. "Neolithic logboat from Greyabbey Bay, County Down." *Ulster Journal of Archaeology* (Third Series) 66: 6–13.
- Fowler, W. 1975. "A Review of Dugout-Making." *Bulletin of the Massachusetts Archaeological Society* 37(1–2): 1–5.
- Galili, E., Schick, T. 1990. "Basketry and wooden bowl from the Pottery Neolithic submerged site of Kefar Samir." *Mitekufat Haeven: Journal of the Israel Prehistoric Society* 23: 142–151.
- Gilligan, I. 2010. "The Prehistoric Development of Clothing: Archaeological Implications of a Thermal Model." *Journal of Archaeological Method and Theory* 17(1): 15–80.
- Glørstad, H. 2013. "Where are the Missing Boats? The Pioneer Settlement of Norway as Long-Term History." *Norwegian Archaeological Review* 46(1): 57–80.

- Groman-Yaroslavski, I., Weiss, E. i Nadel, D. 2016 "Composite Sickles and Cere-
al Harvesting Methods at 23,000-Years-Old Ohalo II, Israel." *PLOS ONE*, 11(11):
e0167151.
- Hack, G. 1999. *The Handplane Book*. Newton: The Taunton Press.
- Hafner, A. 2012. "Archaeological Discoveries on Schnidejoch and at Other Ice
Sites in the European Alps." *Arctic* 65(5): 189–202
- Harris, J. 2015. "Travels to La Marmotta: a Neolithic settlement beneath the
waters of Lake Bracciano." *Current World Archaeology* 71: 40–42.
- Hofmann, R. 2013. *Okolište 2 – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwic-
klung in Zentralbosnien*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Hopf, M. 1958. "Neolitische Getreidefunde aus Bosnien und der Hercegovina."*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, Arheologija 13: 97–103.
- Hornell, J. 1936b. "British Coracles. Part II." *The Mariner's Mirror* 22(3): 261–304.
- Hornell, J. 1937a. "The Curraghs of Ireland. Part I." *The Mariner's Mirror* 23(1):
74–83.
- Hornell, J. 1937b. "The Curraghs of Ireland. Part II." *The Mariner's Mirror* 23(2):
148–175.
- Hornell, J. 1938a. "The Curraghs of Ireland. Part III." *The Mariner's Mirror* 24(1):
5–39.
- Hornell, J. 1938b. "The Coracles of the Tigris and Euphrates." *The Mariner's
Mirror* 24(2): 153–159.
- Hornell, J. 1948. "The Making and Spreading of Dugout Canoes." *The Mariner's
Mirror* 34(1): 46–52.
- Hornell, James. 1936a. "British Coracles. Part I." *The Mariner's Mirror* 22(1):
5–41.
- Karavanić, I. 1992. "Prijedlog osnovnoga strukovnog nazivlja za srednji i mlađi
paleolitik." *Opuscula Archaeologica* 16: 15–35.
- Legrand, A., Sidéra, I. 2007. "Methods, Means, and Results When Studying
European Bone Industry." U: C. G. St. Pierre, R. B. Walker (ur.), *Bones as Tools:
Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*, 291–304. Oxford:
BAR International Series.
- Marijanović, B. 1991. "Kasna hvarsko-lisičićka kultura u eneolitu." U: *Zbornik
radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu* (Posebna izdanja XCV), 188–195.
Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Masclans, A., Palomo, A., Gibaja, J. 2017. "Functional studies of Neolithic stone axes and adzes. Experimental programme and archaeological applications." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 27: 177–210.
- Mathiuc, J.R., Meyer, D.D., Comparing Axe Heads of Stone, Bronze, and Steel: Studies in Experimental Archaeology, *Journal of Field Archaeology* 24(3), 1997, 333–351.
- McGrail, S. 2001. *Boats of the World: From the Stone Age to Medieval Times*. Oxford: Oxford University Press.
- Odler, M. 2015. "Adzes in the Early Dynastic Period and the Old Kingdom." U: K. Rosińska-Balik, A. Ochał-Czarnowicz, M. Czarnowicz, J. Dębowska-Ludwin (ur.), *Copper and Trade in the South-Eastern Mediterranean: Trade Routes of the Near East in Antiquity*, 85–110. Oxford: Archaeopress.
- Olausson, D. 1983. "Lithic Technological Analysis of the Thin-butted Flint Axe." *Acta Archaeologica* 53: 121–188.
- Osimitz, S. 2002 *Die neolithischen Holzgeräte von Zürich-Seefeld/Kanalisationssanierung. Lizenziatsarbeit*. Universität Zürich, Zürich.
- Pétrequin, P., Pétrequin, A.-M. 2011. "The twentieth-century polished stone axeheads of New Guinea: why study them?" U: V. Davis, M. Edmonds (ur.), *Stone Axe Studies III*, 333–350. Oxford: Oxbow Books.
- Probst, A. 2014. "Knochenjob – Untersuchungen zu Gebrauchsspuren an jung- und endneolithischen Knochenwerkzeugen." U: H.-J. Beier, R. Einicke, E. Biermann (ur.), *Varia neolithica VIII. "Material – Werkzeug: Werkzeug – Material" & "Klinge, Messer, Schwert & Co – Neues aus der Schneidenwelt". Aktuelles aus der Neolithforschung*, 93–100. Langenweißbach: Beier & Beran.
- Puš, I. 1957. "Neolitsko naselje u Tuzli (slučajan nalaz u Rudarskoj ulici)." *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 1: 85–102.
- Rich, S. A., Watts, R., Momber, G. 2016. "Mesolithic woodworking, experimental archaeology and underwater heritage in Hampshire and the Isle of Wight." *Mesolithic Miscellany* 24(1): 3–12.
- Rots, V. 2008. "Hafting and raw materials from animals. Guide to the identification of hafting traces on stone tools." *Anthropozoologica* 43(1): 43–66.
- Roy, A. 2020 "Enhancing the Accuracy of Use Interpretation: The Discovery of a New Wear Formation with the Complementary Methods of Experimental Archaeology and Use-Wear Analysis." *EXARC Journal*, 2020(3).

- Roy, A., Crellin, R. J., Harris, O. J. T. 2023 "Use-wear analysis reveals the first direct evidence for the use of Neolithic polished stone axes in Britain." *Journal of Archaeological Science: Reports*, 49: 103882.
- Rybníček, M., Kočár, P., Muigg, B., Peška, J., Sedláček, R., Tegel, W., Kolář, T. 2020. "World's oldest dendrochronologically dated archaeological wood construction." *Journal of Archaeological Science* 115: 105082.
- Stewart, H. 1995. *Cedar: Tree of Life to the Northwest Coast Indians*. Vancouver: Douglas & McIntyre.
- Suttie, D. B. 2008. "Have Canoe Will Travel: But How?" Rad izložen na godišnjem skupu Canadian Archaeological Association, Peterborough, ON.
- Tegel, W., Elburg, R., Hakelberg, D., Stäuble, H., Büntgen, U. 2012. "Early Neolithic water wells reveal the world's oldest wood architecture." *PLOS ONE* 7(12): 1–8.
- Teinović, B. 2008. *Hladno oružje iz osmansko-turskog perioda u Muzeju Republike Srpske*. Banja Luka: Muzej Republike Srpske.
- Tejero, J.-M., Christensen, M., Bodu, P. 2012. "Red deer antler technology and early modern humans in Southeast Europe: an experimental study." *Journal of Archaeological Science* 39(2): 332–346.
- Tichý, R. 2016. "The Earliest Maritime Voyaging in the Mediterranean: View from Sea." *Živá archeologie* 18: 10–15.
- Toth, N. 1987. "The First Technology." *Scientific American* 255(4): 112–121.
- Toth, N. 1992. "The Last Stone Makers." *Scientific American* 267(4): 88–93.
- van Gijn, A. L. 2007 "The use of bone and antler tools: Two examples from the Late Mesolithic in the Dutch coastal zone." U: C. Gates St-Pierre i R. B. Walker (ur.), *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*. Oxford: Archaeopress (BAR International Series 1622), 81–92.
- Vitezović, S. 2010. *Koštana industrija u starijem i srednjem neolitu centralnog Balkana*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Vitezović, S. 2016. *Metodologija proučavanja praistorijskih koštanih industrija*. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Vostrovská, I., Petřík, J., Petr, L., Kočár, P., Kočárová, R., Hradílek, Z., Kašák, J., Sůvová, Z., Adameková, K., Vaněček, Z., Peška, J., Muigg, B., Rybníček, M., Kolář, T., Tegel, W., Kalábek, M., Kalábková, P. 2020. "Wooden Well at the First

Farmers' Settlement Area in Uničov, Czech Republic." *Památky Archeologické* CXI: 61–111.

- Worley, F., Serjeantson, D. 2014. "Red Deer Antlers in Neolithic Britain and their Use in the Construction of Monuments." U: K. Baker, R. Carden, R. Madgwick (ur.), *Deer and People*, 119–131. Oxford: Oxbow.
- Xie, L. 2018. Scapulae for shovels: Does raw material choice reflect accessibility and technical ease? *Journal of Archaeological Science* 97: 77–89.

POPIS SLIKA U TEKSTU

- Slika 1: Obaranje drveća uz pomoć kamenog alata na području Nove Gvineje (Pétrequin, Pétrequin 2011, 336). Iako je riječ o primjerima alata koji se javljaju vremenski bliže sadašnjosti, i u drugim klimatskim uslovima, način fiksiranja je vrlo sličan prahistorijskim primjerima, kao npr. na Slici 2.
- Slika 2: Poluzavršene drvene drške sa lokaliteta Zürich – Seefeld u Švicarskoj iz sloja 3 datiran u period lokalne neolitske Horgener kulture, a kod kojih se može uočiti mjesto za nasad kamenog alata (Osimitz 2002, 37, T. 6)
- Slika 3: Kameni alat umetnut u drvene drške pripremljen za eksperimentalnu arheologiju (Elburg *et al.* 2015, 66)
- Slika 4: Upotreba koštanog dlijeta umetnutog u dršku za kopanje zemlje i korijenja tokom arheološkog eksperimenta (Modificirano prema Gijn 2007, 80)
- Slika 5: Primjer upotrebe koštanog budaka pri obradi drveta (Modificirano prema Legrand, Sidéra 2007, 68)
- Slika 6: Upotreba koštanog dlijeta kao klina tokom arheološkog eksperimenta (Modificirano prema Cinq-Mars, Le Blanc 2008, 103)
- Slika 7: Upotreba koštanog dlijeta kao klina tokom arheološkog eksperimenta (Modificirano prema Tejero *et al.* 2012, 341)
- Slika 8: Ilustrativna rekonstrukcija hoblerice iz perioda Starog Egipta (Hack 1999, 14)

TABLA I

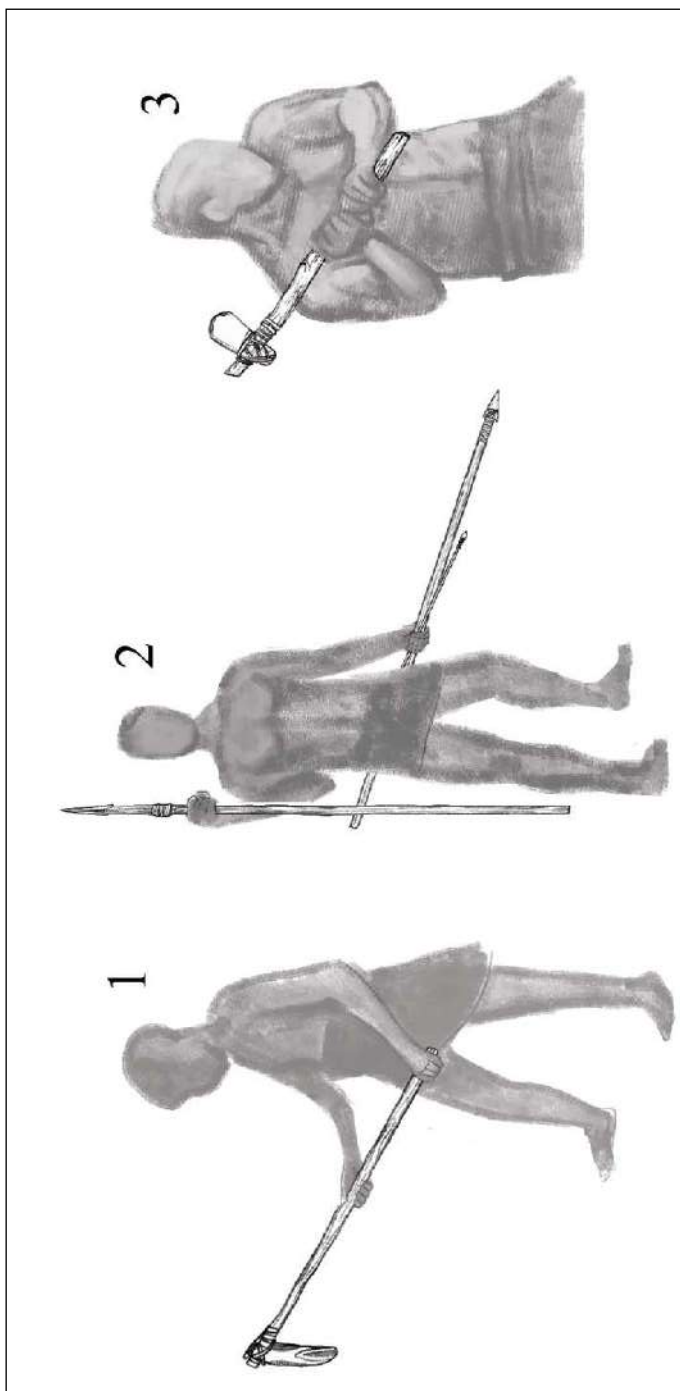

Tabla I: 1. Primjer koštanog budaka na drvenom štapu tokom njegove potencijalne upotrebe za kopanje zemlje; 2. Primjer načina korištenja harpuna i kamenih odbitaka za koplje i pripremljene kamene strelice na štapu; 3. Primjer jezičaste sjekire umetnute u drvenu dršku sa primjerom načina držanja tokom obaranja drveća (crteže izradio Kenan H. Omerović prema uputama Jesenka Hadžihasanovića)

TABLA II

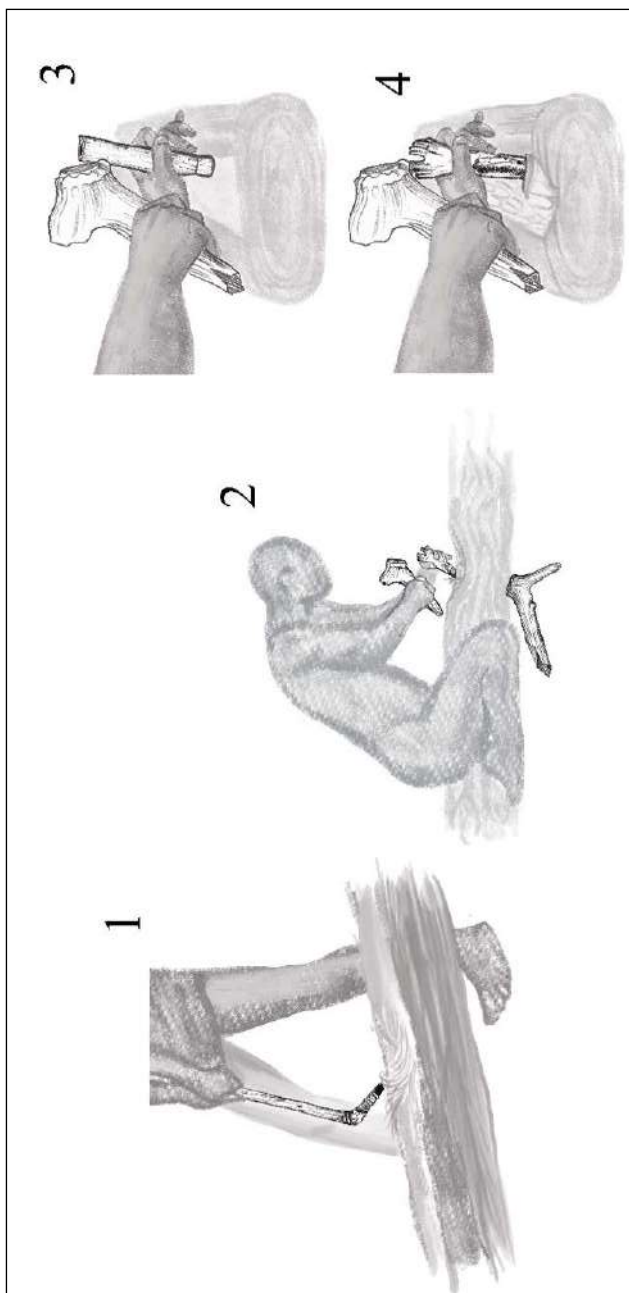

Tabla II: 1. Kameni alat umetnut u drvenu dršku korišten za obradu drveta na sličan način kako se danas koristi hoblerica; 2. Primjer potencijalnog korištenja koštanog dlijeta za izradu udubljenja u deblu. Sa strane se nalazi nadžak od jelenjeg roga; 3. Primjer kamenog dlijeta umetnutog u koštanu dršku sa potencijalnim primjerom njegove upotrebe sa čekićem od jelenjeg roga; 4. Primjer koštanog dlijeta sa potencijalnim primjerom njegove upotrebe sa čekićem od jelenjeg roga (crteže izradio Kenan H. Omerović prema uputama Jesenka Hadžihasanovića)

DOI: 10.46352/23036974.2025.57

UDK / UDC: 94:612.391(398)04/09"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 27. 6. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 7. 11. 2025.

SALMEDIN MESIHOVIĆ*

Novi prilozi historiografiji Velikog Ilirskog ustanka – GLAD

Apstrakt

Uzroci Velikog Ilirskog ustanka su bili ekonomske, socijalne i eksploatacijske naravi, dok je povod bila regrutacija vojnika iz dinarskog planinskog područja provincije Ilirik. Ali ubrzavanju izbijanja Ustanka je doprinijela i pojava gladi koja je pogodila Europu i Mediteran. Ova oskudica namirnica se osjećala i u narednih nekoliko godina. Moguće je da su razlozi gladi bili klimatski poremećaji, odnosno izvjesno zahlađenje. Informacije o gladi u periodu od 5. do 10. god. n. e. pojavljuju se u kronološkim tablicama Jeronima iz Stridona, Eusebija iz Cezareje te u djelima Kasija Diona, Veleja Paterkula i Plinija Starijeg. Glad je pogodila i ustanike, koji su dodatno bili ugroženi sa Tiberijevom strategijom "spržene zemlje". Stanje sa snabdjevanjem hranom se počelo popravljati tek u drugoj deceniji prvoj stoljeća nove ere.

Ključne riječi: Ilirik, glad, Veliki ilirski ustanak, August.

Abstract

The causes of Great Illyrian Uprising were economic, social and exploitative in nature, while the motive was the recruitment of soldiers from Dinaric mountain area of province of Illyricum. But the emergence of famine that affected Europe and the Mediterranean also contributed to acceleration of outbreak of the Uprising. This shortage of food was also felt in the next few years. It is possible that reasons for the famine were climatic disturbances, i.e. a certain cooling. Informations about hunger in period from 5th to 10th AD, appear in the chronological tables of Jerome of Stridon, Eusebius of Caesarea, and in the works of Cassius Dio, Veleius Paterculus, and Pliny the Elder. Famine also affected the insurgents, who were additionally threatened with Tiberius' "scorched earth" strategy. The situation with the food supply began to improve only in the second decade of the first century AD.

Key words: Illyricum, famine, Great Illyrian Uprising, Augustus.

* Salmedin Mesihović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: salmedin.mesihovic@ff.usa.ba.

Zavidan dio svoga života, karijere i znanstvenog rada posvetio sam detaljnom istraživanju povijesnog fenomena Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e., sa zaključcima i rezultatima sukcesivno objavljivanim u posljednje dvije decenije.¹ Nakon svega toga, stekao se i utisak da se, sve što se moglo izreći o Velikom Ilirskom ustanku na osnovi do danas dostupne izvorne građe, i zapisalo i objavilo. To bi podrazumijevalo i tezu po kojoj bi se sa do danas rekonstruiranim historiografskim narativima ili definiranim zaključcima teško moglo nešto kvalitetno novo dodati ili radikalnije, suštinskije izmijeniti u smislu postizanja ili bar približavanja povijesnoj istini, izuzev, naravno, ukoliko ne dođe do pronalaska nekih sasvim novih literarnih izvornih informacija (u formi većeg, manjeg ili bar fragmentiranog narativa), epigrafskih spomenika i arheoloških nalaza koji bi se mogli povezati ili bar dovesti u kontekst povijesnog fenomena Velikog Ilirskog ustanka. Međutim, uvjerenje kako smo dostigli neki vrhunac u okviru trenutnih mogućnosti, često bude pogrešno. I u skladu sa Jungovom sinkronizacijom, nekad se ipak stvori takva konstalacija odnosa u kojoj se poslože stvari koje bi u nekim drugim kontekstima prolazile ili prošle neprimijećeno. I tako se počinju otvarati kapije novih paradigmi i otkrivanja vidika novih historiografskih horizonata. I upravo se to i desilo i u slučaju Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e., i sa spoznajama koje se dotad nisu uopće povezivale sa ovim povijesnim fenomenom.

Tijekom rada na knjizi² o atentatu na Gaja Julija Cezara Germanika, zvanom Kaligula, trećem po redu princepsu Rimske države, naišao sam i na informaciju o tome kako je on na samom početku svoje vladavine bio donio vrijednu i popularnu odluku o tome da historiografska i druga djela i spisi autora Tita Labijena³, Kasija

¹ O Velikom Ilirskom ustanku: Mesihović 2008; Mesihović 2009a; Mesihović 2009b; Mesihović 2009c; Mesihović 2010a; Mesihović 2010b; Mesihović 2011a; Mesihović 2011b; Mesihović 2011c; Mesihović 2011c; Mesihović 2012; Mesihović 2014, 28–55; Mesihović 2014a, Mesihović 2014b; Mesihović 2015, 1364–1373; Mesihović 2016; Mesihović 2017; Mesihović 2018; Mesihović 2018a; Mesihović 2018b; Mesihović 2018c; Mesihović 2020; Mesihović 2020c, 107–123; Mesihović 2023; Mesihović 2025; Mesihović, Šačić 2015, 207–230; Šačić Beća et al. 2021, 160–200.

² Mesihović 2024.

³ *Titus Labienus* je bio govornik i historičar u Augustovo doba. Zbog svog oštrog, snažnog i neumoljivog stila, invektivnih govora i načina života dobio nadimak *Rabienus* ("Bijesni"). Imao je otvoreno prorpublikanske stavove koje je izražavao i u govorima i u historijskim djelima. Zalagao se za slobodu govora i slobodu da piše kako on želi, a ne kako nova principatska uprava želi ili dozvoljava. Između 6. i 8. god. n. e. u Senatu je održano suđenje Titu Labijenu i njegovom historiografskom radu. Osuđen je na to da mu se djela spale na lomači. Nakon odluke Senata o spaljivanju njegovih knjiga, Tit Labijen je izvršio samoubistvo. Međutim, odluka Senata, donesena po želji Augusta, nije provedena u potpunosti. Neki od njegovih prijatelja i kolega učenjaka su, rizikujući svoje živote, uspjeli da sakriju njegova djela i decenijama kasnije ono što je Tit Labijen zapisao se smatralo standardnim udžbeničkim materijalom u vrijeme Kvintilijana (*Marcus Fabius Quintilianus*, živio cca. 35. – 100. god. n. e.).

Severa⁴ i Kremucija Korda⁵, koja su senatskim zaključcima (za vrijeme prethodnih princepsa Augusta i Tiberija) trebala bila zabranjena i uništena, mogu ponovno biti sabrana, objavljena, posjedovana i čitana.⁶

Procesi Labijenu i Severu su se desili upravo u periodu zamaha Velikog Ilirskog ustanka, i bili su jasni pokazatelji pooštovanja augustovskog režima koji se u to vrijeme, za razliku od prethodnih decenija (bar od oficijelne uspostave principatskog sustava u januaru 27. god. p. n. e.), više nije ustručavao ni od direktne, jasne i otvorene cenzure i progona na osnovi izgovorene ili zapisane riječi. To što se sada vlast usudila i da ide na zabranu, zapljenu i uništavanje historijskih djela, prakse dotada nezamislive u rimskom svijetu,⁷ samo zato što joj se nije sviđalo šta tamo piše, govori u prilog tome kako se u tim godinama desio prelom u načinu ophođenja prema svemu onome što se smatralo da je opozicija ili bi moglo biti oponentsko prema Augustu, njegovom zavještanju, *regnatrici* porodici, Principatu (kao obliku vladavine) i dominantnom političkom, društvenom, socijalnom, ekonomskom i kulturološkom sustavu. Sada se zauzeo iznimno represivniji i neumoljiviji stav koji nije prezao ni od progona i uništavanja. To bi dokazivalo i progonstvo pjesnika Ovidija Nasa koje se desilo upravo u tom periodu.⁸ Morao je postojati neki razlog ili razlozi koji su doveli to ovakve situacije, vremenski usklađene sa izbijanjem i razvijanjem Velikog Ilirskog ustanka. Nesumnjivo su te dvije povijesne okolnosti uzročno-posljedično vezane. Od 6. god. n. e. situacija u Rimskoj državi i u okvirima principatskog sustava se naglo pogoršala, i *pax* je prestao biti režimska ideja vodilja. Nastupile su godine iskušenja koja su se dobrano osjećale i u najvišim slojevima društva rimskog svijeta, uključujući i onu elitu iz senatorskog i viteškog reda. Uostalom, ustanak koji je izbio, rezultirao je stvaranjem organiziranog neprijateljskog Saveza koji je pod svojom kontrolu stavio golema područja južnog dijela tadašnje

⁴ *Titus Cassius Severus*, orator i pisac koji je živio u doba princepsa Augusta i Tiberija. Prvo je 7/8. god. n. e. prognan na otok Kretu, odakle je 24. god. n. e. prognan na mali otok Serif gdje je i umro 32. god. n. e. Djela su mu bila zabranjena.

⁵ *Aulus Cremutius Cordus*, historičar koji je živio u doba princepsa Augusta i Tiberija. Imao je prorepublikanska osjećanja. Senat je donio odluku da mu se pisani opus uništi spaljivanjem na lomači. Kremucije Kord je izvršio samoubistvo. Optužba i presuđivanje Kremuciju je rezultat spletke tada svemoćnog zapovjednika (prefekta) pretorijanske garde Sejana. Kremucijeva kćerka Marcija je uspjela da sakrije i tako sačuva njegovo djelo kako bi ga mogla dati objaviti kada ga Kaligula rehabilitira.

⁶ Sve. *Cal.* 16.

⁷ O rimskom svijetu v. Mesihović 2015; Mesihović 2020a; Mesihović 2020b; Mesihović 2020c; Mesihović 2021a; Mesihović 2021b; Šaćić Beća et al. 2021.

⁸ Mesihović 2008; Mesihović 2020a.

provincije Ilirik. A ta područja su bila u neposrednoj i kopnenoj i morskoj blizini Italije, metropole imperija. Zaustavljena je i planirana ekspanzija imperija kako bi skratila linija europske granice potpunim zauzimanjem Germanije, otežana je u značajnoj mjeri i komunikacija i sa bogatim i bitnim provincijama istočno od Jonskog mora, dunavska granica je ugrožena, a u svrhu potreba rata, kojeg se nije željelo niti planirati, mobilizirani su golemi resursi u ljudstvu, materijalu, novcu, energiji i nervima. August i njegovo neposredno okruženje su počeli osjećati da gube kontrolu nad situacijom.

Tako je priča o revitalizaciji nekoć zabranjenih historiografskih djela vodila ka dobu kada se desio njihov progon, to je onda otvorilo priču o tome zašto i kako se to dešavalo, što je zatim po logici Jungove sinkronizacije vodilo i povezivanju sa glavnim povijesnim fenomenom koji se odvijao upravo u tom dobu, a to je bio Veliki Ilirski ustanak. To zatim kao posljedicu razvijanja sinkronizacije vodi ka otvaranju kompletne dostupne izvorne baštine iz tih godina i nailazi se na niz informacija koje u novoj konstalaciji odnosa itekako imaju smisla biti uvezane i sa Velikim Ilirskim ustankom i sa zaoštavanjem unutarpolitičke situacije. U prvom redu to se odnosi na natuknice iz kronoloških tablica.

Zapisi iz kronoloških tablica

Jeronim⁹ iz Stridona je u svojoj Kronici za period od 1. godine 196. Olimpijade, odnosno 5. god. n. e. do (zaključno) 1. godine 197. Olimpijade, odnosno 9. god. n. e. ostavio sljedeće kronološke natuknice:

2022. godina Abrahama¹⁰ = Druga godina 196. Olimpijade = 49. godina Augusta¹¹ = 2. godina Arhelaja¹² = odgovara 6. god. n. e. po modernom računanju

⁹ Jeronim je bio autor čitavog niza literarnih djela i pisama, kao i prijevoda s grčkog jezika. Najvažnija njegova djela su prijevod Biblije na latinski (*Vulgata*), "Kronika" (*Chronicon* ili *Temporum liber*), *De viris illustribus*, mnogobrojni komentari i hagiografije.

¹⁰ Računa se od pretpostavljene godine rođenja Abrahama.

¹¹ Vjerojatno se računa od 19. VIII. 43. god. p. n. e. kada je Oktavijan, kasniji August, po prvi put stupio na konzulsku dužnost.

¹² Herod Archelaus je živio od 23. god. p. n. e. do cca. 18. god. n. e. Sin jevrejskog kralja Heroda I. Velikog, i etnarh (vladar) levantinskih pokrajina Judeje, Samarije i Judeje. Vazal Rimske države. Nakon što ga je August detronizirao, poslan je u egzil u galski grad *Vienna*, a njegove pokrajine su pretvorene u rimsku provinciju. Jeronimova kronologija je ovdje netačna, jer je Arhelaj vladao od cca. 4. god. p. n. e. do cca. 6. god. n. e. Po Jeronimovoj kronološkoj tablici Herod Veliki je umro 3. god. n. e., dok je njegovu kraljevinu August podijelio među njegovim sinovima (sa titulama etnarha) 5. god. n. e., što je onda dovelo do poremećaja u kronologiji jevrejskih vladara.

vremena: *Fames Romae ita ingens facta, ut quinque modii venderentur denariis XXVII semis*. ("U Rimu zavlada tako velika glad da se pet modija¹³ prodaje za 27,5 denara¹⁴.") Po ovoj računici nešto više od 43 litre zapremine pšenice ili neke druge žitarice se prodavalo za 110 sestercija.¹⁵

2023. godina Abrahama = Treća godina 196. Olimpijade = 50. godina Augusta = 3. godina Arhelaja = odgovara 7. god. n. e. po modernom računanju vremena: *Tiberius Caesar Dalmatas, Sarmatasque in Romanam redigit potestatem*. ("Tiberije Cezar vraća Dalmate i Sarmate pod rimsku vlast.")

2025. godina Abrahama = Prva godina 197. Olimpijade = 52. godina Augusta = 5. godina Arhelaja = odgovara 9. god. n. e. po modernom računanju vremena: *Athenienses res novas contra Romanos molientes opprimuntur, auctoribus seditionis occisis*. ("Atenjani koji su se pobunili protiv Rimljana su slomljeni, a pokretači pobune ubijeni")

Jeronim je kao osnovu za svoju kronološku tablicu imao drugi dio "Kronike" od Eusebija¹⁶, ranokršćanskog episkopa Cezareje. On je Eusebijevu kronološku tablicu preveo sa grčkog na latinski jezik, uz preradu, dodatke i nastavak za period od 325. do 379. god. n. e. Međutim, u kronološkim tablicama za navedene događaje postoje razlike u kronološkim natuknicama između Jeronima i Eusebija. Po Eusebiju navedeni događaji se nalaze u sljedećim natuknicama:

¹³ Rimska mjera za volumen suhih materija, odgovara cca. 8,73 litre.

¹⁴ Srebrna kovana nominacija Rimske države. U vrijeme Augusta njegova vrijednost je bila 4 sestercija ili 16 asa, i težio je oko 3,9 grama. Za razliku od republikanskog doba, od monetarne rekonstrukcije iz augustovskog doba sestercij više nije proizvođen u vidu malog srebrnog novčića, nego je to sada bila teža mesingana kovanica cca. 25–28 grama. Mesing je legura bakra i cinka, i ima pomalo sjajnu, "zlatkastu" boju pa su ga zato Rimljani i zvali *orichalcum/aurichalcum*. O rimskom novcu za vrijeme Augusta vid., Cohen 1859–1868; Cohen 1880–1890; Cohen 1880–1892; Mattingly 1923–1984; Mattingly 1923–1994. Mattingly 1968–1978; Jamušakov 2001.

¹⁵ Iznos plate redova legionara koji je ustanovio Julije Cezar u visini od 225 denara/9 zlatnika/*aurei* godišnje je više-manje ostala ista i u vrijeme augustovskog režima. Plata redova auksilijara pješadinca je iznosila cc188 denara.

¹⁶ *Eusebius*, živio 260/265. – 339/340. god. n. e., koji je bio blizak dominusu Konstantinu, napisao je *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*; *Historia Ecclesiastica* ili *Historia Ecclesiae* ("Historija Crkve" u 10 knjiga), životopis cara Konstantina i *Παντοδατὴ ἱστορία* ("Kronika"), tj. kratki pregled događaja iz svjetske povijesti, izložen komparativno kronološki. Kronika je podijeljena na dva dijela, i to: 1. Kronografija (*Χρονογραφία*, *Chronographia*), 2. Kanoni (*Χρονικοὶ Κανόνες*, *Chronikoi kanones*). Djelo na originalnom grčkom jeziku je bilo u potpunosti nedostupno i rekonstruirano pomoću sažetaka kasnijih romejskih kronografa. Oba dijela su ipak u potpunosti dostupna u jermenskom prevodu. Kronološke tablice drugog dijela su dostupne i u latinskoj preradi, dopuni i modifikaciji Jeronima iz Stridona. Pored navedenih djela, Eusebije je napisao i niz martologija, epistula, *Onomasticon* ("Ili o imenima mjesta u svetim spisima"), apologetskih, doktrinalnih i drugih radova, bavio se uređivanjem i editiranjem biblijskih tekstova.

2022. godina Abrahamama = Treća godina 196. Olimpijade = 758. godina od osnivanja Grada = 49. godina Augusta = 2. godina Arhelaja = odgovara 6. god. n. e. po modernom računanju vremena: *Tiberius Caesar Dalmatas, Sarmatasque subegit*.¹⁷

Prva godina 197. Olimpijade = 2025. godina Abrahamama = 760. god. od osnivanja Grada = 52. godina Augusta = 5. godina Arhelaja = odgovara odgovara 9. god. n. e. po modernom računanju vremena: *Fames Romae ita ingens facta, ut venderetur ex cibariis modius unus denariis septem et viginti semis*.¹⁸

Druga godina 198. Olimpijade = 2029. godina Abrahamama = 765. godina od osnivanja Grada = 56. godina Augusta = 9. godina Arhelaja = odgovara 14. god. n. e. po modernom računanju vremena: *Athenienses ab arrogantia res novas moliendi cessarunt, auctoribus seditionis supplicio affectus*.¹⁹

Sam Eusebije je koristio kao svoje vrelo, danas nedostupno, i historijsko djelo *Chronographiai* od ranokršćanskog pisca Seksta Julija Afrikanca²⁰, koje je pokrivalo period od abrahamističkog shvatanja nastanka svijeta do 221. god. n. e. Naravno, oskudni fragmenti "Kronografije" Seksta Afrikanca ne dopuštaju da sa izvjesnom sigurnošću možemo tvrditi da su citirane kronološke natuknice iz Eusebijeve kronike sadržajno naslonjene, i, ako jesu, u kojoj mjeri, na kronološke odrednice iz djela Seksta Afrikanca.

Jeronimovu "Kroniku" su nastavili i drugi kasnoantički, ranosrednjovjekovni i romejski pisci i kroničari, kao što su Prosper iz Akvitanije²¹, Kasiodor²², Komes

¹⁷ Latinski prijevod (sa jermenskog) je preuzet iz izdanja Eusebijeve "Kronike" iz 1818 (v. Bibliografija): Տիբերիոս կայսր զդադ. մասսու և զսարմատս ընդձեռամբ հնազանդեաց

¹⁸ Latinski prijevod (sa jermenskog) je preuzet iz izdanja Eusebijeve "Kronike" iz 1818 (v. Bibliografija): 'ի Հռոմ՝ սաստիկ սով և դւ, մինչև վաճառել լլորճ կացն գրիւ մի՝ քսան և եօթն դենարի և կիսոյ

¹⁹ Latinski prijevod (sa jermenskog) je preuzet iz izdanja Eusebijeve "Kronike" iz 1818 (v. Bibliografija): և թե՛նացիք ձեռններէց 'ի կռիւ լինելը դադարեցին՝ 'ի պատժել կռուարարացն

²⁰ *Sextus Julius Africanus* živio od cca. 160. do cca. 240. god. n. e. Kao jedan od prvih ranokršćanskih historičara imao je svojim zapisima veliki utjecaj na kasnije ranokršćanske i crkvene historičare i kroničare.

²¹ *Prosper Aquitanus* ili *Prosper Tiro*, živio od cca. 390. do cca. 455. god. n. e.

²² *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*; cca. 485. – cca. 585. god. n. e.) je spadao u red najobrazovanijih i najistaknutijih osoba VI. st. n. e. u Italiji kojom je vladala ostrogotska dinastija Amala. On je inače obnašao za vrijeme vladavine Amala čitav niz visokih, odgovornih i moćnih dužnosti. Javnu karijeru je započeo kao *consiliarius* svoga oca dok je ovaj služio kao prefekt Italije. Nakon toga bio je i *quaestor sacri palati*, konzul, *magister officiorum* i konačno prefekt pretorije. Iako je bio odani i predani katolik, pokušavao je da poveže klasične književne tradicije sa kršćanskim, katoličko-ortodoksnim naukom. Bio je vrlo plodan pisac i napisao je: *Laudes*, *Chronica*, Gotsku historiju (sačuvanu samo u Jordanesovoj skraćenoj verziji), *Variae epistolae*, *Expositio psalmorum*, *De anima*, *Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum*, *De Artibus ac Disciplinis Liberalium Litterarum*, *Codex Grandior*.

Marcelin,²³ Viktor od Tutuna,²⁴ Georg Sinkel²⁵, Georg Kedren²⁶, autor "Uskršnje kronike".²⁷ Od navedenih autora koji se naslanjaju na kroničarski niz od Sesta Julija Afrikanca, izvjesna dešavanja koji bi se mogla dovesti u neku kontekstualnu vezu sa Velikom Ilirskom ustankom spominje još Kasiodor, koji navodi kako se u konzulskoj godini (*ordinarii*) Lucija Valerija Mesale Volesa²⁸ i Gneja Kornelija Cine Magnusa²⁹ (5. god. n. e.) desila velika poplava rijeke Tiber koja je trajala osam dana i nanijela golemu štetu ljudima i domovima u Gradu: *His cons. per dies octo Tiberis impetu miseranda clades hominum domorumque fuit*.

Kasije Dion u svome narativu za godine Velikog Ilirskog ustanka, koji je trenutno i najbitnije historijsko vrelo za ovaj povijesni fenomen, pojavu gladi spominje na više mjesta. Tako za 5. god. n. e. navodi i sljedeće: "U ovo vrijeme, za vrijeme konzulata Kornelija i Valerija Mesale, dogodili su se snažni potresi i Tiber je odnio most i učinio grad plovnim sedam dana. Također je došlo do djelomične pomrčine sunca i nastupila je glad."³⁰

Za narednu konzulsku godinu Emilija Lepida³¹ i Lucija Aruncija³² (6. god. n. e.) Kasije Dion navodi i sljedeće: "To nije bio jedini izvor nevolja za Rimljane,³³

Kasiodorova produkcija jasno ukazuje na obnovu antičke kulture za vrijeme ostrogotske vladavine, što će biti zaustavljeno rekonkvistom Justinijanovih trupa i brutalnim ratom dvodecenijskim ratom koji je uslijedio. Njegovu "Povijest Gota", iskoristio je Jordanes, inače historičar gotskog porijekla.

²³ Historijske podatke pruža i kronika Komesa Marcelina. Od Marcelinovihi djela sačuvana je samo Kronika koja je prvi put izašla 518. godine, a zatim je proširena događajima koji su se desili do 534. godine. Kasiodor ga navodi i kao autora još dva djela *O značajkama razdoblja i položaja mjesta* i *O gradu Konstantinopolu i gradu Jeruzalemu* koja nisu sačuvana. Marcelinova Hronika je nastavak Kronike sv. Jeronima.

²⁴ *Victor Tunnunensis*, umro cca. 570. god. n. e., episkop sjevernoafričkog grada Tununa i kroničar.

²⁵ Georg Sinkel živio kraljem VIII. i početkom IX. st., bio je romejski kroničar, monah i crkveni dužnosnik. Napisao je kroniku svjetske povijesti pod naslovom *Ἐκλογὴ Χρονογραφία*.

²⁶ Georgije Kedren (8živio u XI. st.) je bio romejski historičar. Oko 1050. god. je sastavio djelo "Sažeta historija svijeta" koja je pokrivala periode od biblijskog opisa nastanka svijeta do njegovog vremena.

²⁷ *Chronicon Paschale* ili *Chronicum Alexandrinum* ili *Constantinopolitanum* ili *Fasti Siculi* je naziv za kršćansku kroniku na grčkom jeziku koja je napisana za vrijeme drugog dijela vladavine romejskog vasiljeva Heraklija (Φλάβιος Ἡράκλειος, vladao od 610. do 641. god.). Anonimni autor je svoju kroniku nazvao "Epitome razdoblja od Adama, prvoga čovjeka do 20. godine vladavine najvećeg augusta Heraklija".

²⁸ *Lucius Valerius Messalla Volesus*.

²⁹ *Cnaeus Cornelius Cinna Magnus*.

³⁰ Cass. Dio 55.22.3,

³¹ *Marcus Aemilius Lepidus*

³² *Lucius Arruntius*

³³ Prije ovog pasusa Kasije Dion je govorio o uvođenju nove vojne blagajne, njenoj financijskoj popuni i u skladu sa tim uvođenju novog indirektnog poreza. August je kako bi osigurao penzioni fond za islužene vojnike (*aerarium militare*) za njegovo punjenje odredio dva posredna poreza, i to 1 % taksu na promet

jer je bila i teška glad. Kao posljedica toga, gladijatori i robovi koji su bili na prodaju³⁴ protjerani su na udaljenost od stotinu milja, August i drugi dužnosnici otpustili su veći dio svojih pratnji, sudovi su otišli na dopust, a senatorima je dopušteno da napuste grad i odu kamo žele. A kako njihova odsutnost ne bi spriječila donošenje dekreta, donesena je odluka da sve odluke koje donesu prisutni na bilo kojem sastanku budu valjane.³⁵ Štaviše, konzulari su imenovani da nadgledaju zalihe žita i kruha, tako da se svakoj osobi može prodati samo određena količina. August je, doduše, dao besplatno onima koji su primali ispo-
moć u žitu, u svakom slučaju opet onoliko koliko su dotad primali. Ali kad ni to nije bilo dovoljno za njihove potrebe, zabranio je čak i održavanje javnih gozbi na njegov rođendan... Sada su mase, uznemirene glađu i porezom i gubicima pretrpljenim u požaru³⁶, bile loše volje, i ne samo da su otvoreno raspravljale o brojnim planovima za revoluciju, već su noću objavljivale još brojnije pamflete. Pročulo se da je sve ovo isplanirao i vodio neki Publije Ruf, ali sumnja je bila usmjerena na druge, jer kako Ruf nije mogao smisliti niti postići bilo koju od ovih stvari, vjerovalo se da su drugi, koristeći se njegovim imenom, planirali re-
voluciju. Stoga je izglasana istraga afere i raspisane su nagrade za informaciju. Počele su se nuditi informacije, a i to je pridonijelo metežu u Gradu. To je trajalo sve dok oskudica žitarica nije završila i gladijatorske igre u čast Drusa nisu or-
ganizirali Germanik Cezar i Tiberije Klaudije Neron, njegovi sinovi. Jer ovaj znak počasti uspomeni na Drusa utješio je narod, kao i Tiberijeva posveta hrama Kastora i Poluksa, na koju je umetnuo ne samo svoje ime, nazivajući sebe Klau-
dijanom³⁷ umjesto Klaudijem, zbog njegovog usvojenja u Augustovu familiju, nego također i Drusovo /ime op. S. M./.³⁸ Tiberije je, treba objasniti, nastavio voditi ratove, a u isto je vrijeme opetovano posjećivao Grad kad god bi mu se

robe (*centesima rerum venalium*) i 5% nasljednu taksu za svaku vrijednost iznad 100 000 sestercija (*vicessima hereditatum et legatorum*) ukoliko nasljednici nisu bili bliži srodnici ili vrlo siromašne osobe. Ovi indirektni porezi su se odnosili samo na one sa statusom rimskih građana, pogotovu trgovce i one iz bogatijih slojeva. Ovaj je porez za princepsa Tiberija smanjen na polovicu. Tac. *Ann.* 1.78; Cass. Dio 55.25.5-6; 56.28.3-4; Smith 1875, 267; 1196; Augtus, *Res Gestae* 1955, 373, fus. c; Buchan 1969, 215; Čekić 2002, 58–59; Mirković 2003, 26; Cornell – Matthews 2006, 77. Ovom blagajnom je upravljala Komisija od tri bivša pretora koji su se birali na mandat od tri godine.

³⁴ Oni koji su bili na tržnicama i nisu imali pravog vlasnika.

³⁵ Ovom odlukom je ustvari privremeno suspendirano pravilo kvoruma kako bi senatske odluke (dekreti) bile pravovaljane.

³⁶ Posebice se na spomenute nevolje iz 6. god. n. e. nadovezalo i izbijanje požara koji je zahvatio mnoge dijelove Grada. Ovaj požar je kao direktnu posljedicu imao uvođenje institucije noćnih stražara (*vigiles*)

³⁷ Uobičajeno za nekoga ko bi bio usvojen u rimskom svijetu.

³⁸ Ovim činom je Tiberije povezao sebe i brata Drusa i sa Dioskurima.

ukazala prilika. To je djelomice, sigurno, bilo zbog raznih poslova, ali uglavnom zato što se bojao da bi August mogao iskoristiti njegovu odsutnost da pokaže prednost nekom drugom³⁹." ⁴⁰

Kasije Dion sve ove opise smješta prije govora o izbijanju Velikog Ilirskog ustanka. O tome da su se uvođenje nove blagajne, nestašica žitarica, požar i narodno nezadovoljstvo desili prije izbijanja Ustanka, potvrda bi bilo i održavanje igara posvećenim sjenama Drusa, kao i prisustvo Tiberija u Rimu gdje je posvetio hram Dioskura. Tek nakon toga on odlazi na Dunav kako bi predvodio markomansku vojnu operaciju. I sa počecima razvijanja ove operacije izbija Ustanak u unutrašnjosti provincije Ilirik.

Kasije Dion izvješćuje kako se glad ponovo javila u jeku prve godine Ustanka: "On je sigurno dobro znao da ona nije bila posjednuta od bilo koje božanske moći, nego je to učinila ona namjerno."⁴¹ Ali pošto je stanovništvo bilo užasnuto i zbog ratova i zbog gladi (koja se sada iznenada pojavila), on /August op. S. M./ je također neiskreno vjerovao u opće uvjerenje i nastavio je činiti bilo šta da masu zadovolji, smatrajući takve mjere neophodnim. S obzirom na nedostatak žita, on je imenovao dvojicu konzulara da budu nadzornici za snabdjevanje žitom, dodijelivši im i liktore. I pošto je bila potreba za više novca za ratove i podršku za noćne čuvare, on je uveo porez od 2% na kupoprodaju robova i naredio je da se novac koji se redovito isplaćivao iz javne riznice pretorima koji su priređivali gladijatorske borbe se više ne troši."⁴²

Kasije Dion glad u kontekstu ustanka spominje i okviru dešavanja iz 8. god. n. e.: "Ovo su bila postignuća te godine"⁴³. U godini konzulata Marka Furija i Seksta Nonija, Dalmatinci i Panonci su poželjeli da sklope sporazum /sa Rimskom državom op. S. M./ jer su bili pogođeni prvo sa glađu, a zatim sa bolestima koje su slijedile /glad op. S. M./, jer su upotrebljavali za hranu korijenje i čudne biljke. Oni ipak nisu učinili ikakve pokušaje za to, jer su ih ometali oni koji se nisu nadali da će biti pošteđeni od Rimljana, pa su se čak i u svojoj nevolji još

³⁹ Npr. Agripi Postumu.

⁴⁰ Cass. Dio 55.26.1.

⁴¹ Riječ je o ženi koja je usjekla slova na svojoj ruci i prakticirala neku vrstu proricanja, radi čega je August učinio i zavjet u vezi sa Megalenskim igrama. *Megalesia*, *Megalensia*, *Megalenses ludi* je bio festival sa igrama koji se slavio u mjesecu aprilu (počinjao 4. IV) u počast Velike Majke bogova (*Cybele*, *μεγάλη θεός*). O ovim igrama v. Smith 1875, 748.

⁴² Cass. Dio 55.31.3-4.

⁴³ Misli se na 7. god. n. e.

uvijek opirali. I jedan, Skenobard, koji se pretvarao da će promijeniti stranu, i to je javljeno Maniju Eniju, zapovjedniku garnizona u Siskiji. Ali kada je bio spreman da dezertira /iz ustaničkog Saveza op. S. M./, on se uplašio da bi mu prije /prebjegavanja na rimsku stranu op. S. M./ moglo naškoditi."⁴⁴

Kasije Dion navodi i da se u prvoj polovici 9. god. n. e. glad ponovo pojavila u Italiji: "Ali pošto je, uprkos ovim uzmacima⁴⁵, ostatak Dalmatinaca podigao se i rat se nastavio i izbila glad u Italiji, ponajviše radi rata, August je poslao još jednom Tiberija u Dalmaciju."⁴⁶

Glad u ustaničkim redovima spominje i Velej Paterkul, i to za 7. god. n. e.: "Dio njihove (ustaničke op. a.) vojske, koji se nalazio pred samim vojskovođom⁴⁷ i po našoj volji i na našu korist bio iscrpljen i doveden do pogubne gladi, nije se usudio izdržati ni trenutačnu bitku ni pobiti se s onima koji su nastojali stvoriti priliku za nju i koji su postrojavali bojni red, nego se zaposjevši Klaudijevu planinu⁴⁸, branio iz utvrde."⁴⁹

Glad u godinama Velikog Ilirskog ustanka spominje i Plinije Stariji u okviru nabiranja nedaća koje su pogodile Augusta u posljednjoj deceniji života: "...Bio je tu i dugačak niz nezgoda: manjak novca za vojsku, pobuna u Iliriku, mobiliziranje robova zbog nedostatka mladih muškaraca, epidemija u Gradu, glad u Italiji... Zatim tu je bila nesreća sa Varom i zatim šamar u lice njegovom dostojanstvu, odbacivanje Postuma Agripe pošto ga je usvojio."⁵⁰

Sudeći po navedenim izvadcima iz narativnih vrela, nestašica esencijalnih namirnica (žitarica) i pojava gladi u Gradu, a samim tim i u metropoli Italiji, započela je neposredno prije izbijanja Ustanka i sporadično je ponovo izbijala sve do kraja Ustanka. Ako je bilo gladi u Rimu i Italiji, logično je očekivati da se nešto slično dešavalo i u područjima koja se naslanjaju na imperijalnu metropolu. Zato je moguće pretpostaviti da se nestašica esencijalne namirnice osjećala i u Iliriku. Razlozi višegodišnje nestašice su sigurno uvjetovani nekim

⁴⁴ Cass. Dio 55.33.1-2.

⁴⁵ Germanik je vjerojatno u proljeće 9. god. n. e. pokrenuo veliku ofanzivu u kojoj je zauzeo niz ustaničkih naselja i uporišta, moguće u području Pounja i sjeverozapadnog bojišta, ali je imao goleme gubitke i nije uspio slomiti ustanike niti se probiti sa vojskom u unutrašnjost preostalog ustaničkog područja.

⁴⁶ Cass. Dio 56.12.1.

⁴⁷ Misli se na Tiberija, koji je bio glavnokomandujući protu-ustaničkih snaga u Iliriku od 6. do 9. god. n. e.

⁴⁸ Vjerojatno planinski lanac u središnjoj današnjoj Slavoniji: Psunj-Papuk – Krndija.

⁴⁹ Vell.Pat.2.112.3.

⁵⁰ Plin. *NH* 8.149-150.

klimatskim poremećajem. Da se nešto dešavalo u tom smislu, možda bi potvrđivala i informacija Veleja Paterkula, da je zima 7/8. god. n. e. bila vrlo oštra (... *asperrimae hiemis...*) u ilirskim zemljama u kojima je on kao jedan od Tiberijevih legata morao prezimiti.⁵¹ Sa uvođenjem problema nestašice hrane i pojave gladi u godine Velikog Ilirskog ustanka, posebice u onom vremenu koje neposredno prethodi njegovom izbijanju, moglo bi govoriti i o modificiranju dosadašnjih historiografskih zaključaka o uzročnoj liniji koja je kao posljedicu imala izbijanje rata u Iliriku. Dosadašnji zaključak o izbijanju Ustanka se temeljio na tome da su do toga doveli eksploatacijski, ekonomski i socijalni uzročnici,⁵² dok je povod bilo novačenje radi slanja na dunavsku granicu i učešća u planiranom osvajanju Markomanije. Nesumnjivo su ovi spomenuti uzročnici imali značajno mjesto koje je doprinosilo povećavanju i širenju nezadovoljstva domorodačkog iliričkog stanovništva, ali po svemu sudeći je izbijanje gladi dovelo situaciju do usijanja, kada su se prešle i posljednje linije izdržljivosti. Nestašice su morale imati takvo dejstvo na način razmišljanja kod iliričkih peregrina, posebice onih u gorštačkim, siromašnijim krajevima, da im je svijest bila zaokupljena mislima o neposrednoj egzistencijalnoj opasnosti i ugroženosti. U takvim okolnostima, spremnost za "prelazak preko Rubikona" i upuštanje u rizične avanture, uključujući posebice ratne sukobe, postaje vrlo prijemčiva.

⁵¹ Vell.Pat. 2.113.3.

⁵² Ovi uzročnici su se najviše manifestirali u nepripremljenosti i nenaviknutosti iliričkih peregrina u unutrašnjosti na rimski porezni sustav i na prilično liberalno tržište u dijelu svijeta pod rimskim gospodstvom, u prelasku sa poglavito naturalnog na robno-novčani način privređivanja u fenomenu "skupog novca", u otuđenju i eksploataciji rudnih bogatstava, u nelojalnoj konkurenciji stranih trgovaca i njihove robe, u prisustvu zelenaša, u smanjivanju domaće zanatske produkcije, u prisiljavanju na javne radove u vidu kuluka, u regrutaciji mladića u auzilijarne trupe, u snabdjevanju oružanih snaga Države, u naseljavanju kolonista (većinom veterana) na zemljišta domorodačkih zajednica, različitosti u poimanjima privatnog (*res privata*) i javnog (*res publica*) kod domorodaca i Rimljana, naivnost domorodaca u poslovanju sa iskusnijim i prepredenijim doseljenicima iz civilizacijski i ekonomski razvijenijih provincija imperija rimskog naroda.

Na zaključak o navedenim uzrocima historiografiju navode sljedeće izvorne informacije: Cass. Dio 55.29.1 o "Dalmatincima" koji su držani pod nametima poreza; Cass. Dio 56.16.3 odgovor (na pitanje Tiberija zašto su se pobunili) Batona Desitijatskog kako su Rimljani krivi za to, jer su za čuvare svojih stada poslali ne pse ili pastire, nego vukove; Flor. 2.25 opis rimske eksploatacije zlata u provinciji Dalmaciji za vrijeme Augusta.

O detaljnijem, analitičkom pregledu navedenih uzroka izbijanja Velikog Ilirskog ustanka v. Mesihović 2018, 240–249; Šaćić Beća et. al. 2021, 163–166.

Summary

New Contributions to the Historiography of the Great Illyrian Uprising – FAMINE

The Great Illyrian Uprising represented a turning point in history of Augustan regime. The situation in Roman state and within the framework of Principate system suddenly worsened, and *Pax Romana* ceased to be the regime's guiding idea. That period was difficult for all *imperium*, including Roman elite : among the *regnatix* family, senators and knights. The Great Illyrian Uprising led to creation of an organized rebel Alliance that brought under its control vast areas of southern part of province of Illyricum. The expansion of Roman empire was stopped, plans to short line of imperial European borders by the complete occupation of Germany terminated, communication with the rich and important provinces east of the Ionian Sea was significantly hindered, Danube border was threatened, and for the purpose of the war, which was neither wanted nor planned, huge resources in manpower, material, money, energy and nerves were mobilized. All these problems lead to aggravation of the internal situation, the level of tolerance towards expression of oppositional views decreased significantly. Even the confiscation and destruction of historical works began, practices unimaginable in the Roman world until then, poet Ovid was sent into exile, and even some members of the *regnatix* family were sent into exile (as *Agrippa Postumus*, grandson of Augustus). Informations about famine that appeared in that period appear in chronological tables of Jerome of Stridon and Eusebius of Caesarea, Historian Cassius Dio describes in more detail those scant chronological hints about the famine that occurred just before the outbreak of Uprising. He also wrote in his history how this famine occurred in the following years, almost until the end of war in Illyricum. This information is also confirmed by Velleius Paterculus and Pliny the Elder. The previous conclusions about the outbreak of Uprising was based on the fact that it was caused by exploitative, economic and social factors, while motive was recruitment of native soldiers for purpose to be sent to Danube frontier and participate in planned conquest of kingdom Marcomannia. Undoubtedly, these mentioned factors played a significant role in increasing and spreading the dissatisfaction of native Illyrian population, but apparently the outbreak of famine brought the situation to a boil. For natives in Illyricum, last lines of endurance were crossed.

It is very possible that this perennial shortage contributed to strengthening of dissatisfaction among natives in Germania as well, which led to Arminius' uprising in the 9th AD.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Augustus, *Res Gestae Divi Augusti*, (prev. F. W. Shipley), Cambridge (Massachusetts) – London 1955.
- Cassiodorus Senator, *Chronica* ad a. DXIX, in: *Chronica Minora* saec. IV–VII, vol. 2, ed. T. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* 11, Berlin 1894.
- Cassiodorus Senatorus, *Chronica ad a. DXIX., Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, vol. 2, *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (Auct. ant.) 11, (ed. T. Mommsen), Berlin 1894.
- Cedrenus, *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope, Vol. I–II*, (ed. I. Bekker), Bonn 1838.
- *Chronicon Paschale, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Chronicon Paschale*, (ed. L. A. Dindorf), Bon 1832.
- *Chronicon Paschale, Chronicon Paschale 284–628 AD*, (prev. M. Whitby – Ma. Whitby), Liverpool 1989.
- Dio Cassius, *Roman History, Volume VI: Books 51–55*, (prev. E. Cary – H. Foster), Cambridge (Massachusetts) – London 1917.
- Dio Cassius, *Roman History, Volume VII: Books 56–60*, (prev. E. Cary – H. Foster), Cambridge (Massachusetts) – London 1924.
- Eusebius Pamphilus, Caesariensis episcopi, *Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco – armeno – latinum, pars I*, (ed. B. Aucher An-cyranus), Venecija 1818.
- Eusebius Pamphilus, Caesariensis episcopi, *Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco – armeno – latinum, pars II*, (ed. B. Aucher An-cyranus), Venecija 1818.
- Eusebius, *Chronicle*, (prev. R. Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2008.
- Hieronymus, *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonesis Presbyteri Opera omnia*, (eds. D. Vallarsius – T. Maffaeus), Pariz 1883.
- Jerome, *The Chronicle of St. Jerome*, (prev. R. Pearse et al.), The Tertullian Project 2005.

- Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*, (prev. E. S. Forster), Cambridge (Massachusetts) – London 1947.
- Lucije Anej Flor, *Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, (prev. Josip Miklić), Zagreb 2005.
- Marcelin, *Prejasni muž komes Marcelin – kronika*, (prev. B. Kuntić Makvić), Zagreb 2006.
- Pliny the Elder, *Natural History, Volume II: Books 3–7*, (prev. H. Rackham), Cambridge (Massachusetts) – London 1942.
- Svetonius, *Lives of the Caesars, Volume I: Augustus, Tiberius, Caligula*, (prev. J. C. Rolfe), Cambridge (Massachusetts) – London 1914.
- Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, (prev. Stjepan Hosu), Zagreb 1978.
- Tacitus, *The Annals of Tacitus, Books I to VI*, (prev. A. V. Symonds), London – New York 1906.
- Tacit, *Anali, Dio I. knjiga I–VI*, (prev. Z. Doroghy), Zagreb 1923.
- Tacit, *Anali*, (prev. Jakov Kostović), Zagreb 1970.
- Tacit, *Anali*, (prev. Ljiljana Crepajac), Beograd 1970.
- Tacit, *Anali*, (prev. Josip Miklić), Zagreb 2006.
- Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History*, (prev. F. W. Shipley), Cambridge (Massachusetts) – London 1955.
- Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*, (prev. Josip Miklić), Zagreb 2006.

LITERATURA

- Buchan, J. 1969. *Imperator Avgust*. Subotica – Beograd: Minerva.
- Cohen, H. 1859–1868. *Description historique des Monnaies frappées sous l'Empire romain, communément appelées Médailles impériales*, 1–8 vol. Paris : Rollin et Feuarent.
- Cohen, H. 1880–1890. *Description historique des Monnaies frappées sous l'Empire romain, communément appelées Médailles impériales*, 8 voll., 2nd edition. Paris: Rollin et Feuarent.
- Cohen, H. 1880–1892. *Description historique des Monnaies frappées sous l'Empire romain, communément appelées Médailles impériales*, vol. I (De Pompée à Domitien, 67 avant J.-C. à 96 après J.-C.). Paris: Rollin et Feuarent.

- Cornell, T, Matthews, J. 2006. *Atlas of the Roman World*. London : Angus Books Ltd.
- Čekić, S. 2002. *Pokret Bagauda*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Jamušakov, Đ. 2001. *Novac imperatora od Sule do Avgusta*. Bačka Palanka: Edicija Juno Moneta.
- Mattingly, H, Sydenham, E, Sutherland, C. H. V. 1923–1984. *Roman Imperial Coinage, 31 BC to AD 69. Vol. 1*. London: Spink & Son.
- Mattingly, H, Sydenham, E. 1923–1994. *Roman Imperial Coinage (RIC), vol. I (Augustus to Vitellius)*. London: Spink & Son.
- Mattingly, H. 1968–1978, *Coins of the Roman Empire in the British Museum (BMCRE), vol. I (Augustus to Vitellius)*, London: British Museum Publications.
- Mesihović, S. 2008. Ovidije i Ilirik. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 35: 89–100.
- Mesihović, S. 2009a. Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne. *Gračanički Glasnik*. 28: 24–49.
- Mesihović, S. 2009b. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 38: 31–39.
- Mesihović, S. 2009c. Supplementum Rebellio Illyrici I – Germanikova Pounjska ofanziva. *Historijska traganja* 4: 9–33.
- Mesihović, S. 2010a. Podjela provincije Ilirik. *Pregled – časopis za društvena pitanja* 51 (2): 87–100.
- Mesihović, S. 2010b. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39: 99–123.
- Mesihović, S. 2011a. *Rimski vuk i ilirska zmija*. Posljednja borba. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.
- Mesihović, S. 2011b. Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije. U: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova I*. Kamberović, H. (ur.), 191–213, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Mesihović, S. 2011c. Ime ilirskog naroda Dezitijata. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 40: 11–22.
- Mesihović, S. 2011d. Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104: 55–78.

- Mesihović, S. 2012. HE[.... ?]ASTEL [.... ?] DAESITIATIVM (Modificirani izvadak iz doktorske disertacije: "Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba"). *Hrvatski narodni Godišnjak* 59: 41–86.
- Mesihović, S. 2014. *Proconsules, Legati et Praesides: Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Mesihović, S. 2014a. *Ilirike*. Sarajevo: autorsko izdanje.
- Mesihović, S. 2014b. Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine. *Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno-historijskog naslijeđa Gradišćina* 2: 21–136.
- Mesihović, S. 2015. *Orbis Romanus (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*. Sarajevo: autorsko izdanje.
- Mesihović, S. 2016. Pobuna panonske armije 14. god. n. e. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 45: 119–126.
- Mesihović, S. 2017. Familija Publija Kornelija Dolabele. *Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 1: 10–22.
- Mesihović, S. 2018a. *Bitka za Ilirik*. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS.
- Mesihović, S. 2018b. Baton Dezitijatski, dezitijatska politija i vizija ustanka. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5: 87–109.
- Mesihović, S. 2018c. Predstave ilirskih *ethne* u *augusteumu* u Afrodisiju. *Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 2: 131–148.
- Mesihović, S. 2018d. Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni, In Jukić M. (ed), *Zbornik radova sa simpozija Rudarstvo, metalurgija i geonaslijeđe Kreševa, Fojnice i Kiseljaka, održanog 2. i 3. XII. 2016*, Kreševo: Općina Kreševo, 18–23.
- Mesihović, S. 2020. Ovid and Illyricum. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 7 (2): 45–57.
- Mesihović, S. 2020a. *Rimljani: Život, naslijeđe, sjećanje*. Sarajevo: O. D. Font.
- Mesihović, S. 2020b. *Origines: Nastanak rimskog svijeta*. Sarajevo: O. D. Font.
- Mesihović, S. 2020c. *Principat: Vlast prvog građanina*. Sarajevo: O. D. Font.
- Mesihović, S. 2021a. *Dominat: Vlast Gospodara*. Sarajevo: O. D. Font.
- Mesihović, S. 2021b. *Prva Republika*. Sarajevo: O. D. Font.
- Mesihović, S. 2023. *Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka*. Sarajevo: autorsko izdanje.

- Mesihović, S. 2024. *Zašto i kako ubiti tiranina?* Sarajevo: autorsko izdanje.
- Mesihović, S. 2025. *Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.
- Mesihović, S, Šaćić, A. 2015. *Historija Ilira*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Mesihović S, Kahrman DŽ, Hadžiabdić F. 2021. *Fontes: Izvori za historiju rimskog svijeta*. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS – O. D. Font.
- Mirković, M. 2003. *Rimska država u doba principata i dominata (27. pre Hr. – 337. n.e.): Od Avgusta do Konstantina*. Beograd: Dosije.
- Smith, W. 1875. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray.
- Šaćić, A, Mesihović, S, Veletovac, E. 2021. *Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

DOI: 10.46352/23036974.2025.75

UDK / UDC: 904:726.82](497.6)

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 15. 10. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 10. 11. 2025.

ALMIR MARIĆ

AMRA ŠAČIĆ BEĆA *

Majke i djeca na rimskim nadgrobnim spomenicima iz Hercegovine**

Apstrakt

U radu se analiziraju nadgrobni spomenici sa prikazima majki i djece iz rimskog perioda na prostoru današnje Hercegovine. Posebno je tematizirano pitanje uloge žena i djece u pogrebnim natpisima, ali i porodični odnosi u cjelini. U tom kontekstu analizirani su sepulkralni spomenici iz nekoliko mikroregija poput područja istočne Hercegovine, doline Trebižata i gornje Neretve. Spomenici otkriveni u ovim krajevima imaju određene specifičnosti kada su u pitanju žene i djeca u komemorativnoj praksi. Pored toga, obrađeni su epiteti kao jedna od čestih pojava na epigrafskim spomenicima, prisutna na prostoru čitave Hercegovine.

Ključne riječi: Hercegovina, majke, djeca, nadgrobni spomenici, natpisi, epiteti, Konjic, istočna Hercegovina, Ljubuški.

Abstract

This paper analyzes tombstones depicting mothers and children from the Roman period in the territory of present-day Herzegovina. Special attention is given to the role of women and children in funerary inscriptions, as well as to family relations in general. In this context, sepulchral monuments from several microregions, such as the area of eastern Herzegovina, the Trebižat valley and the Upper Neretva area were analyzed. The monuments discovered in these regions display certain specific features concerning

* Almir Marić, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Sjeverni logor bb, Mostar 88104, Bosna i Hercegovina, email adresa: almir.maric@unmo.ba.

Amra Šaćić Beća, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: amra.sacic@ff.unsa.ba.

** Članak je nastao u okviru projekta "Žene i djeca u najstarijim razdobljima prošlosti Bosne i Hercegovine" koji finansira Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

women and children in commemorative practices. In addition, epithets are discussed as one of the common features found on epigraphic monuments throughout Herzegovina.

Keywords: Herzegovina, mothers, children, tombstones, inscriptions, epithets, Konjic, eastern Herzegovina, Ljubuški.

Uvod

Pitanje porodice u rimskom svijetu zadnjih nekoliko desetljeća predstavlja vrlo dinamično polje istraživanja unutar rimske socijalne historije. Nastali su brojni zbornici, knjige i radovi koji se bave ovom temom. Posebno su značajne naučne konferencije o porodici koje su se odvijale od 80-ih godina, a čiji su rezultat vrlo važni zbornici radova.¹ Pored konferencija i zbornika radova, znanje o rimskoj porodici, djetinjstvu i drugim srodnim temama unapređivalo se brojnim drugim istraživanjima i publikacijama. Od knjiga treba spomenuti Suzanne Dixon, *The Roman Mother*² i *The Roman family*³, K. Bradley, *Discovering the Roman family: Studies in Roman social History*⁴ i čuvenu knjigu Beryl Rawson o djeci i djetinjstvu u rimskoj Italiji.⁵ Rawson je, kao najveći autoritet za ovo pitanje također uredila Wiley-Blackwell zbornik o porodicama u grčkom i rimskom svijetu.⁶ U tom razdoblju publikovano je još nekoliko značajnih djela koja su tematizirala pitanje porodice i djetinjstva u rimskom svijetu. Christian Laes je svojom knjigom značajno doprinio poznavanju pitanja djece u Rimskom Carstvu kroz interdisciplinarni pristup.⁷ Harlow i Larsson Lovén su uredile knjigu u kojoj su u hronološkom smislu pitanje porodice u rimskom svijetu pomjerile i na razdoblje kasne antike.⁸ Evans Grubbs, Parkin i Bell su uredili oksfordski priručnik o djetinjstvu i obrazovanju u klasičnom svijetu koji je ovu tematiku posmatrao iz šire perspektive, ali je svakako velika pažnja posvećena rimskom

¹ Prvi objavljeni zbornik bavio se novim perspektivama porodice u antičkom Rimu (Rawson 1986); drugi je tretirao pitanja razvoda, braka i djece (Rawson 1991); treći se bavio pitanjem rimske porodice u Italiji, statusom, prostorom itd. (Rawson, Weaver 1997); četvrti je tematizirao problematiku porodice u Rimskom Carstvu (George 2005), a peti je o pitanju djece, sjećanja i porodičnog identiteta u rimskoj kulturi (Dasen, Späth 2010). U Rimu je 2012. godine organizovana šesta konferencija o rimskoj porodici.

² Dixon 1988

³ Dixon 1992.

⁴ Bradley 1991.

⁵ Rawson 2003.

⁶ Rawson 2011.

⁷ Laes 2011.

⁸ Harlow, Larsson Lovén 2012.

svijetu.⁹ Oxford je izdao i priručnik za arheologiju djetinjstva u kojem se pitanje djetinjstva posmatra na potpuno novi način, primarno iz arheološke pozicije.¹⁰

Iako su se najvećim dijelom dosadašnja istraživanja fokusirala na prostor Rima i Italije, možemo reći da posljednjih godina u našoj regiji ova tema dobija sve više na značaju, kako kod historičara, tako i arheologa. U susjednoj Srbiji nekoliko istraživača se bavilo ovom tematikom. Miroslav Vujović se bavio pitanjem žena u rimskim provincijama na tlu Srbije.¹¹ Danković je odbranio disertaciju pod naslovom *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*.¹² Cvijetić je analizirala odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika na osnovu epigrafskih, arheoloških i ikonografskih svjedočanstava.¹³ U dvije monografije *Životno doba na tlu Srbije u periodu rimske dominacije* i *Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije* Radmila Zotović je izvršila prosopografsku analizu nadgrobničkih spomenika dominatno sa prostora današnje Srbije.¹⁴ Kada je riječ o istraživačima iz Hrvatske, Anamarija Kurilić je proučavala vrstu i strukturu porodice u ranorimskoj Liburniji.¹⁵ Odnosom djece i roditelja u Panoniji na osnovu analize nadgrobničkih spomenika bavila se Mary Boatwright.¹⁶

Rad se primarno bavi epigrafskim nadgrobničkim spomenicima sa prostora današnje Hercegovine na kojima se spominju majke i djeca. Radi se o unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, gdje je broj pronađenih spomenika znatno manji nego u priobalnom dijelu.¹⁷ U hronološkom smislu rad obuhvata razdoblje od 1. do 3. stoljeća, odnosno period Principata iz kojeg generalno datira najveći broj antičkih spomenika na prostoru Bosne i Hercegovine. Pri tome ćemo koristiti standardnu metodologiju za ovu vrstu građe, dakle, epigrafsku, ikonografsku,

⁹ Evans Grubbs, Parkin, Bell 2013.

¹⁰ Crawford, Shepherd, Hadley.

¹¹ Vujović 2021, 31–72.

¹² Danković 2020.

¹³ Cvijetić 2024.

¹⁴ Zotović 1995; Zotović 2012.

¹⁵ Kurilić 1994–1995, 47–83.

¹⁶ Boatwright 2005, 287–318.

¹⁷ Slično se može primijetiti i za prostor istočnog dijela provincije Dalmacije, te Mezije Superior. Relativno nove rezultate na ovu temu u kontekstu spomenutog prostora vidimo u studiji Radmile Zotović "Životno doba na tlu Srbije u periodu rimske dominacije". Na osnovu sačuvanih spomenika može se zaključiti da je među civilnim porodicama zabilježeno 28 slučajeva smrti djece do 12 godina, a među vojnicima 14. Od civilnih lica najviše ih potječe s područja Viminacijuma (10) i Timakum Minusa (10), dok su ostali slučajevi pojedinačni. U porodicama vojnih lica smrtnost djece najčešće je zabilježena u Singidunumu (6), Timakum Minusu (5) i Viminacijumu (3) (Zotović 2007, 8).

onomastičku i komparativnu analizu spomenika. Cilj rada je kroz navedenu analizu istražiti ulogu majki i djece na nadgrobnim spomenicima iz Hercegovine i utvrditi njihovu ulogu u kontekstu porodičnih odnosa na ovom području. U drugom dijelu rada cilj je obraditi geografsku i hronološku raspodjelu spomenika te ustanoviti važnost upotrebe epiteta u komemorativnom kontekstu.

Žene i djeca u rimskom svijetu

U literaturi koju smo naveli vrlo često se obrađuje odnos između djece i roditelja. Ti odnosi u antici su bili oblikovani pretpostavljenom društvenom hijerarhijom kontrole i moći na strani roditelja, te poštovanja i poslušnosti od strane djeteta.¹⁸ Kada je u pitanju odnos majki i djece najčešće se proučava na osnovu natpisa i prikaza na nadgrobnim spomenicima, što je također slučaj sa provincijom Dalmacijom, odnosno i prostorom današnje Hercegovine. U rimskom svijetu ova forma sahranjivanja umrlih doživljava ekspanziju u širim društvenim slojevima od sredine 1. st. pr. n. e. Nakon toga, dijete postaje tema pogrebne umjetnosti, a izrazi ljubavi i privrženosti prema djeci pojavljuju se u natpisima na nadgrobnim spomenicima.¹⁹ Nadgrobni spomenici su varirali u veličini i obliku u skladu sa društvenim i ekonomskim statusom preminulog, ali svi su imali istu svrhu: sačuvati sjećanje na umrlog pojedinca za buduće generacije i pokazati različite aspekte njegovog statusa.²⁰ Natpisi su uglavnom bili kraći i standardizirani uz sadržaj koji su određivali komemoratori i klesari. Na početku je često bila formula *Dis Manibus*, a poslije toga osnovni podaci o preminulom i komemoratorima. Izbor spomenika i biografski podaci i vjerovatno još neki detalji su bili odgovornost ožalošćenih, dok je struktura teksta često bila odgovornost klesara uključujući skraćenice, epitete, završne formule, a stil slova i teksta je ovisio o veličini i cijeni spomenika i tadašnjim trendovima u epigrafici.²¹ Naravno, pored natpisa o pokojniku dodatne informacije možemo dobiti na osnovu stilskih i ikonografskih karakteristika, prosopografije, veličine spomenika i mjesta na kojem se nalazio. Epigrafska navika na našim prostorima posebno je bila aktuelna od prvog do trećeg stoljeća. Iz tog razdoblja imamo popriličan broj spomenika na kojima su prikazane žene i djeca, uglavnom sa

¹⁸ Harlow 2014, 20.

¹⁹ Carroll 2006, 198

²⁰ Larsson Lovén 2011, 141.

²¹ King 2000, 130.

ostalim članovima porodice. Treba istaknuti da su osobe kojima su podignuti epigrafski nadgrobni spomenici vjerovatno spadale u bogatiji sloj stanovništva, bez obzira na to u kojem dijelu rimskog svijeta su živjeli, pošto je njihovo podizanje bilo veoma skupo.

Žene su zauzimale istaknutu ulogu u rimskom društvu. Smatrane su čuvarima tradicionalnih vrijednosti te su imale veliki ugled i poštovanje u društvu. Majčinstvo se slavilo kao važno dostignuće, i to ne samo kroz pohvale u književnosti ili na natpisima, nego i kroz vizualne prikaze.²² Uloga majke na nadgrobnim spomenicima je često veoma naglašena, posebno njene veze sa djecom koje su jake i ponekad vrlo emotivne. Često se postavlja pitanje koliko su predstave na nadgrobnim spomenicima, uključujući i žene, realne a koliko idealizirane. Prema nekim tumačenjima, čini se da su žene češće prikazivane u idealiziranoj formi, što se objašnjava time da nisu obavljale javne funkcije i mogle su biti upamćene samo u vezi sa njihovom ulogom u društvu, kao žene, majke ili kćeri.²³

Pored žena, djeca imaju vrlo važnu ulogu u rimskoj porodici što se također manifestuje na rimskim nadgrobnim spomenicima. Zakonita djeca, posebno sinovi, predstavljala su svrhu rimskog braka i bili su ključni za kontinuitet porodične loze.²⁴ Naravno, to ne znači da su kćeri posmatrane kao manje vrijedne i voljene, što pokazuju brojni spomenici na kojima roditelji iskazuju veliku tugu zbog njihove smrti. Sa nadgrobničkih spomenika, odnosno vizualnih prikaza djece možemo dobiti mnogo informacija o djeci, čak i o osjećajima, mentalitetu, društvenim idealima, očekivanjima, vrednovanju djece kao pojedinaca, kao nade roditelja za budućnost, kao veze prema višem društvenom statusu i na kraju kao produktivnih radnika.²⁵ Djeca su prikazana na nadgrobnim spomenicima uglavnom kao komemorirane osobe, rjeđe kao komemoratori. To se vjerovatno može dovesti u vezu sa činjenicom da su brojna djeca umrla već u najranijoj dobi,²⁶ što je bila česta pojava u predindustrijskim društvima. Uglavnom su sahranjivani od članova njihove nuklearne porodice, tj. njihovih roditelja ili drugih najbližih srodnika.

²² Carroll 2014, 173–174; općenito o ulozi majke u rimskom društvu vidjeti: Dixon 1988.

²³ Vishnia 2014, 77.

²⁴ Larsson Lovén 2020, 150.

²⁵ Rawson 1997, 80.

²⁶ Prema novijim procjenama smrtnost djece u prvoj godini života bila je između 20–40% (Carroll 2018, 155).

Epigrafski nadgrobni spomenici imaju brojne nedostatke. Ipak, i dalje se smatraju nezamjenjivim izvorom za proučavanje rimskog društva, uključujući i porodične odnose. Tako npr. mnogi od ovih natpisa koji su pronađeni u Rimu predstavljaju izraze tuge za ženskom djecom ili tugu majki generalno zbog smrti male djece, što nije evidentirano u literarnim izvorima koji se uglavnom bave porodičnim odnosima rimskih elita.²⁷ Na taj način, osim uvida u život viših društvenih slojeva preko nadgrobničkih spomenika možemo dobiti u sažetoj formi informacije o porodičnom životu običnog stanovništva, od oslobođenika do običnih rimskih građana koji su bili slobodni po rođenju.

Djeca i njihova uloga u pogrebnim natpisima Hercegovine

Istraživanje je pokazalo da su najrjeđi nadgrobni spomenici djece. Na temelju uklesanog broja godina pokojnika, samo na sedam spomenika iz Hercegovine evidentirana su djeca starosti od 2 do 12 godina. Riječ je o spomenicima koji su pronađeni na lokalitetima u Dretelju (Čapljina), Hardomilju (Ljubuški), Trebimlju (Ravno), Stocu i Konjicu.

Najmlađe dijete koje se spominje na jednom epigrafskom spomeniku pronađenom u današnjoj Hercegovini jeste dječak koji se zvao Masurijan (*Masurianus*) i umro je kada je imao tačno 2 godine i 18 dana.²⁸ U rimskom svijetu on je još uvijek bio dojenče jer se pod dojenčadi podrazumijevaju djeca starosti do 4 godine.²⁹ Dječak je bio potomak lokalnih elita. Za to imamo nekoliko pokazatelja. Prvi je taj što je spomenik pronađen u blizini lokaliteta luksuzne rimske vile u Dretelju, odnosno na prostoru koji je bio u zaleđu rimske Narone.³⁰ Budući da je riječ o spomeniku u obliku žrtvenika pretpostavka je da se nalazio na grobnoj parceli (*locus religiosus*).³¹ Može se pretpostaviti da je otac malog

²⁷ King 2000, 150.

²⁸ *M(arco) Vinicio / M(arci) f(ilio) / Masurianus / ann(or)um II dier(um) XVIII (ILJug II, 00671 = AE 1991, 1289 = EHD 034085 = EDCS-10000685 = TM 182679).*

²⁹ King 2000, 118, fn.6.

³⁰ Patsch 1904, 43–45.

³¹ Paškvalin smatra da ovaj nadgrobni spomenik predstavlja raritet u tipološkom smislu. Prema ovom autoru, radi se o jedinom nadgrobnom spomeniku u obliku kulnog žrtvenika (*ara ossuaria*, *ara sepulcralis*) koji je pronađen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, a takva vrsta nadgrobničkih spomenika generalno je rijetka u provinciji Dalmaciji (Više o spomeniku Paškvalin 2012, 251–253). Međutim, Nenad Cambi u predgovoru Paškvalinove knjige "Antički sepulkrani spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine" ipak navodi da takav zaključak nije tačan. Cambi navodi da *su are su bile razmjerno popularna forma koja je ostavila znatnog traga u BiH, a posebno uz obje obale Drine* (Cambi u Paškvalin

Masurijana bio vlasnik kuće. Bojanovski s pravom ukazuje na to da je porodica pripadala domaćim elitama. Njihov gentilicij je bio *Vinicius* koji potječe od rimskog, uglednog viteškog roda.³² S druge strane, kognomen pokazuje da je autohtoni identitet kod porodice bio još uvijek vrlo izražen. Naime, kognomen *Masurianus* je, po svemu sudeći, domaćeg porijekla karakterističan za indigeno stanovništvo iz donjeg toka rijeke Neretve. Pojavljuje se na samo dva spomenika. Pored ovog spomenika pojavljuje se na još jednom koji je također pronađen u Naronitanskom ageru.³³ Dječakovo ime je izvedenica od autohtonog imena *Masurius* koje se pojavljuje kao nomen ili kognomen na šest natpisa pronađenih u Naroni i njenom zaleđu, te prijestolnici provincije Saloni.³⁴ Autohtono porijeklo imena *Masurius* iz kojeg je izveden dječakov kognomen pojavljuje se i na vojnim natpisima iz Germanije Superior i Italije. Očigledno su u pitanju vojnici porijeklom iz Dalmacije.³⁵ Oblik imena odnosno nastavak *-anus* ukazuje na to da je *Masurianus* bio treći ili četvrti sin u porodici.³⁶ Dječaci su u Rimu dobijali ime devetog dana nakon rođenja, a djevojčice osmog. Ta ceremonija se zvala *dies lustricus*. U periodu carstva trideset dana nakon ove ceremonije dijete je zvanično bilo priznato kao rimski građanin.³⁷ Vjerovatno je takva praksa bila i u provincijama posebno u oblastima koje su bile blizu urbanim centrima što je u ovom slučaju Naroni.

Prvi sin je nasljeđivao prenamen, nomen i kognomen od oca, a ostali su dobijali drugačiji praenomen kako bi se razlikovali od oca i najstarijeg brata.³⁸ Dječak Masurijan je vjerovatno živio i umro u drugom stoljeću. To nam ukazuje

2012, 13). Ipak, ova ara ima i određene specifičnosti. Naime, na donjoj plohi nalazi se prostor za pepeo. Takav primjer imamo još u slučaju are porodice *Feresius* koja je živjela u antičkom laderu (današnji Zadar). U rimskoj Dalmaciji je puno veći broj ara s prostorom za pepeo pokojnika u gornjem dijelu spomenika (Više: Maršić 2013).

³² Bojanovski 1964, 102.

³³ CIL 03, 01866 = EHD 053474 = EDCS-27500165; OPEL III, 64. Napomena: U literaturi se različito navodi gdje je pronađen drugi spomenik. Kao lokacije nalaska navode se Gabela, Vid kod Metkovića i Čitluk.

³⁴ ILJug II, 0652 = EHD 033958 = EDCS-10000667 = TM 182552 = lupa 24330; ILJug III, 1882 = AE 2004, +01096 = EHD 034284 = EDCS-10100828 = TM 182877 = lupa 24341; ILJug III, 2733 = EHD 035162 = TM 183621; CIL 03, 02467 = EHD 062710 = EDCS-28000239 = TM 187428; CIL 03, 13939 = EHD 064128 = EDCS-31900069 = TM 188738; OPEL III, 64.

³⁵ AE 1985, 0401 = AE 1961, 0257 = EHD 005863 = EDCS-13400238 = TM 244314; AE 1907, 0247. (B) = CIL 13, 11952 = EHD 023999 = EDCS-12700482 = TM 210417.

³⁶ Bojanovski 1964, 102.

³⁷ Dasen 2009, 200–208.

³⁸ George 2005, 58; Harlow, Laurence 2005, 40.

njegova onomastika odnosno *tria nomina* (sistem od tri imena) koji je postao standard u rimskoj onomastici drugog stoljeća.³⁹ Naravno, ne treba isključiti mogućnost da je spomenik nastao u drugoj polovini prvog stoljeća jer ne postoje jasni dokazi koji bi ukazivali na to da djeca nisu imala *tria nomina* i prije prvog stoljeća.

Iz tekstova rimskih pisaca poput Cicerona, Plinija Starijeg, Plutarha i Ulpijana stiče se utisak da je bilo zabranjeno žaliti za umrlom djecom.⁴⁰ Savremenom čovjeku zaista surovo zvuči Ciceronov citat: "Ako umre malo dijete, preživjeli bi trebali taj gubitak podnijeti smireno; ako umre novorođenče u kolijevci, o tome se čak ni ne žali."⁴¹ Međutim, taj citat bi vjerovatno isto emotivno doživio i rimski građanin. Stoga se danas smatra metodološki neispravnim uzimati bez rezerve ovakve citate. Carroll smatra da su ovakva razmišljanja ustvari filozofski ideali rimskih pisaca koji pripadaju eliti, a to nije nikako odraz osjećanja cjelokupnog rimskog stanovništva prema njihovim bebama i maloj djeci.⁴² Natpis dječaka Masurijana pored godina sadrži i broj dana koliko je dijete živjelo. Zabilježena starost djeteta u trenutku smrti je vrlo precizna informacija i simboliše bolno čuvanje uspomene na njegov kratak život. (Sl. 1).⁴³

³⁹ Bruun 2014, 803.

⁴⁰ Prema nekim procjenama smrtnost djece bila je veća od 50% (Cvijetić 2024, 15).

⁴¹ Cic. Tusc. 1.39.93; Plin. HN.7.15.; Plut. Consol. 6; Sen. Ep. 99.

⁴² Carroll 2018, 148.

⁴³ Carroll 2018, 157.

Slika 1. Nadgrobni spomenik u obliku kulnog žrtvenika dvogodišnjeg dječaka Masurijana
Foto: Almir Marić

Žaljenje za djetetom možemo vidjeti na još jednom primjeru. Majka dječaka Tiberija Klaudija Maksima (*Tiberius Claudius Maximus*) oslovljava pridjevom najnesretniji (*infelicissimus*). Riječ je o dječaku koji je umro kada je imao 12 godina.⁴⁴ Njegova majka Maksima (*Maxima*) ovaj spomenik je također posvetila i svojoj majci koja se zvala Elija Aneja (*Aelia Annaea*), ali za nju ne navodi nikakav epitet niti godine smrti. Iako je tuga za majkom bila sigurno velika koristeći pridjev *infelicissimus* Maksima jasno naglašava za kime više žali. Zanimljivo je da se nakon tipične formule koja znači da spomenik ne može biti naslijeđen pojavljuje kognomen oca *Primus*. Budući da se u formuli pojavljuju klesarske greške, moguće je da je klesar zaboravio navesti ime oca kada je navodio ime majke. Iz natpisnog polja jasno se vidi da je ime oca naknadno dodano (Sl. 2).

Slika 2. Nadgrobni spomenik dječaka Tiberija Klaudija Maksima iz Hardomilja kod Ljubuškog © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Foto: Ortolf Harl

⁴⁴ *Tiberio Claudio Maximo / filio annorum XII Aelia / Maxima mater infelici(ssimo) filio / et Aeliae Annae(a) e matri* ^{5/} *h(oc) m(onumentum) h(eredem) <n=M>(on) s(equetur) / et Primus pater* (ILJug III 1934 = EHD 034251= EDCS-10100878 = TM 182844 = lupa 23318).

I u ovom slučaju možemo govoriti o autohtonom porijeklu porodice ili barem ženskog dijela. Naime, baka ima kognomen koji je autohtonog porijekla Aneja (*Annaea*).⁴⁵ Ona je vjerovatno i prva generacija rimskih građana jer i dalje ima autohtoni kognomen za razliku od svoje kćerke. Onomastika jasno ukazuje na to da je spomenik nastao u drugom stoljeću jer ženski članovi porodice imaju Hadrijanov nomen. Dječakova onomastika je tipična rimska i ukazuje na to da su njegovi muški preci u prvom stoljeću dobili rimsko građanstvo. Njegovo ime je bilo rasprostranjeno širom rimskog svijeta, pa tako i u provinciji Dalmaciji.

U drugom stoljeću umrla je i djevojčica Anija (*Annia*). Ona je doživjela samo 9 godina.⁴⁶ Bila je potomak lokalnih elita iz peregrinske civitas Daorsa.⁴⁷ To možemo zaključiti po tome što je njen djed bio dekurion municipija Diluntum čije je urbano središte bilo u dolini Bregave u današnjem Stocu u blizini najpoznatije daorske gradine Ošanića.⁴⁸ Djevojčicin kognomen je izveden iz očevog kognomena *Annius*. Ovaj kognomen se pojavljuje još samo na jednom natpisu u Skelanima. Alföldy je ovo ime u slučaju ovog natpisa okarakterizirao kao ilirsko, a u slučaju natpisa iz Skelana kao keltsko.⁴⁹ Iako nije naveden njen gentilicij je bio zasigurno isti kao kod djeda i oca. Riječ je o autohtonom nomenu *Aplis* koji se pojavljuje samo na dva spomenika u cijeloj rimskoj Dalmaciji.⁵⁰ Njen otac koji podiže spomenik je dao isklesati riječ *infelicissima* čime izražava tugu za njenim preranim odlaskom. Iako je riječ o porodičnom nadgrobnom spomeniku koji je za života dao da se izgradi Publije Aplije Anije (*Publius Aplius Annius*) na njemu se ne spominje ime njegove supruge odnosno djevojčicine majke. To otvara pitanja o njihovim porodičnim odnosima na koja ne možemo danas dati odgovor. Sistematska arheološka istraživanja su pokazala da je nadgrobna stepla porodice Aplius bila dio većeg grobnog kompleksa. U grobnici su arheolozi pronašli ostatke četiri odrasle osobe i dvoje djece.⁵¹ Moguće je da je jedno od te djece bila i *Annia*.

⁴⁵ OPEL I, 55.

⁴⁶ *D(is) M(anibus) s(acrum) / P(ublio) Aplio Plas-/so patri pientis-/simo dec(urioni) m(unicipii) Dil(unti) 5/ et A(nniae fil(iae)) infelicissi/mae def(unctae) an(norum) VIII / P(ublius) Aplius Anni-/us v(ivus) sibi et / suis fecit (ILJug III, 01740; AE 1939, 00300 = AE 1980, 00677 = EHD 005674 = EDCS-10100710 = TM181775 = lupa 30609).*

⁴⁷ Grbić 2014, 137.

⁴⁸ *Itn. Ant.* 338, 4–39, 5; *Tab. Peut.* 5, 5; Atanacković-Salčić 1979, 8–10; Bojanovski 1988, 88–102, 337; Marić 2015, 70; Donev 2019, 22; Šaćić Beća 2024, 44–46.

⁴⁹ Alföldy 1969, 150.

⁵⁰ OPEL I, 65.

⁵¹ Atanacković-Salčić 1979, 31–33.

Malena Annia je vjerojatno bila u srodstvu sa dječakom Titom Flavijem Epikadom (*Titus Flavius Epicadus*) koji je bio tri godine stariji od nje kada je umro (Sl. 3).⁵² Kognomeni njihovih djedova otkrivaju nam njihovo potencijalno srodstvo. Naime, obojica imaju kognomen *Plassus* koji možda predstavlja autohtono ime članova vodećeg roda među lokalnim elitama.⁵³ Generalno to ime je karakteristično za autohtono stanovništvo jugoistočne Dalmacije, pa se javlja na primjer i kod Dokleata.⁵⁴ Visok društveni položaj Epikada potvrđuje i činjenica da je njegov brat Tit Flavije Ledion (*Titus Flavius Laedion*) bio *aedil i quattuorvir iure dicundo* u Naroni. Za razliku od ostalih nadgrobnih spomenika djece koji su pronađeni u Hercegovini ovaj spomenik djetetu ne podižu roditelji već brat koji je vjerojatno jedini bio živi član porodice krajem prvog ili početkom drugog stoljeća kad je spomenik nastao. Na spomeniku je navedeno da je otac umro sa pedeset a majka sa četrdeset godina. Za rimski period smrt žena u tim godinama se nije smatrala preranom. Istraživanja pokazuju da su odrasli u antičko doba najčešće umirali između 40–50 godine. U vezi sa smrtnosti treba naglasiti da su metode istraživanja manje pouzdane kod žena zbog toga što su kao referentni uzorci korišteni muški skeleti.⁵⁵ Dječakova majka Tatta ima tipično ime (kognomen) koje su nadjevali autohtoni stanovnici istočnog djela rimske Dalmacije svojim kćerkama. Isto se može reći za imena muških članova porodice (*Blodus* i *Laedion*).⁵⁶ Na ovom spomeniku nemamo epiteta koji odražavaju žaljenje za djetetom, ali moguće da je razlog u tome što spomenik podiže brat koji možda nije puno stariji od pokojnika pa je njegova percepcija drugačija od percepcije roditelja.

⁵² *T(ito) Flavio Blodi f(ilio) / Plasso patri / pientissimo an(norum) L / et Flaviae Tattae matri* ^{5/} *an(norum) XXXX bene merita / et T(ito) Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T(ito) Flavio Laedioni / [---] aed(ili) Illivir(o) i(ure) d(icundo) Naronae / [---] Laedio f(ilius) vivos(!) sibi et s(uis) f(ecit)* (ILJug I, 00117 = AE 2019, +01174 = EHD 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263 = lupa 30284).

⁵³ Bojanovski 1977, 86; Šačić Beća 2024, 46.

⁵⁴ Katičić 1976, 180; AE 1910, 0101 = AE 1906, 0032 = ILJug III, 1853 = EHD 029751 = EDCS-10100808 = TM 182185; CIL 13, 07039 = EHD 056261 = EDCS-11001100 = TM 212094.

⁵⁵ Liston 2012, 129–130.

⁵⁶ OPEL I, 124; OPEL III, 216; OPEL IV, 109; Alföldy 1969, 332, 352; Katičić 1964, 39.

vidjeti težnju da se prikaže jedna kompaktna porodica. Spomenik je specifičan u društvenom kontekstu. Naime, zanimljivo je to što članovi jedne porodice imaju onomastiku koja pripada dvjema različitim imenskim korpusima. Dok otac i sin imaju rimska imena, majka i kći imaju keltska imena Mandeta i Maca.⁵⁹ Može se pretpostaviti da je otac boravio u nekoj od provincija gdje žive Kelti kao vojnik te da je nakon završetka vojne službe svoju suprugu doveo u dolinu Neretve. Svoj identitet Mandeta je manifestovala kroz nadijevanje imena svojoj kćerki.

Slika 4. Nadgrobní spomenik djevojčice Meke i dječaka Maksimina
© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Foto: Ortolf Harl

⁵⁹ Ellis Evans 1967, 222; Mócsy 1983, 172; Šačić 2012, 103; OPEL III, 43; OPEL III, 64.

O smrtnosti djece u ranoj dobi svjedoče još dva spomenika iz regije gornje Neretve. Na spomeniku iz Lisičića pojavljuje se djevojčica Valerija koja je umrla sa 9 godina.⁶⁰ Također, dječak Probus čiji je spomenik nađen u Glavatičevu umro je sa 4 godine.⁶¹ Spomenik su podigli roditelji čija imena nisu zabilježena ili nisu sačuvana što je teško odrediti zbog oštećenja na spomeniku. I za Valeriju roditelji su dali isklesati epitet *infelicissima*. U dječakovom slučaju ne možemo utvrditi da li je bio naveden epitet, ali tu mogućnost ne treba isključiti jer je prije riječi *filio* bila isto uklesana riječ u dativu, moguće *infelicissimo*. Oboje djece imaju nomen *Aelius* što znači da spomenici nisu nastali prije drugog stoljeća. Oba kognomena su tipična rimska, ali možemo pretpostaviti da je riječ o potomcima autohtonog stanovništva. Na spomenicima nije naveden razlog smrti, ali nažalost u tom periodu smrt male djece nije bila neuobičajena ako imamo u vidu uslove života.

Porodični odnosi i uloge majki u pogrebnim natpisima Hercegovine

Porodica u epigrafskim i sepulkralnim natpisima Hercegovine ima simbolično i društveno značenje. Majke predstavljaju u emotivnom smislu ravnopravnog člana porodice. Na epitaforma je jasno definisana dvostruka uloga žene kao majke i supruge. Na temelju onomastičke analize može se zaključiti da su žene u regiji gornje Neretve uprkos višestoljetnoj rimskoj vladavini zadržale tradicionalna, predrimska imena od kojih neka čak nisu ni prilagođena latinskom jeziku npr. *Temus* koje se javlja na spomeniku iz Glavatičeva (Sl. 5).⁶² U latinskom jeziku to bi zvučalo kao muški kognomen, ali očito je u pitanju izvorni oblik imena koji klesar nije ni pokušao prilagoditi latinskoj fonetici i grafologiji. Takvi primjeri su izuzetno rijetki u čitavom Iliriku. Neki naučnici smatraju da je *Temus* karakteristično ime za Narese.⁶³ Svi članovi njene male porodice, odnosno suprug i sin imaju također autohtona imena (*Pinnes* i *Pinnius*).⁶⁴ Preci supružnika su u isto

⁶⁰ D(is) M(anibus) // A[e]l(ius) [---] / [-----] / [---]o / [---] Valeri-⁵/a[e] q(uae?) def(uncta) an(norum) VIII / [---] pa-/rente[s ---]NIS / SFII fil(iae) infe/licissimae (ILJug III, 1747 = EHD 034024 = EDCS-10100716 = TM 182618).

⁶¹ D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) Pro-/bo defun-/cto ann(or)um ⁵/ IV[---] MA/[---]AMA/[---]o fi/[lio f] ecit (CIL 03, 14617, 2 = EHD 056807 = EDCS-32500109 = TM 185079).

⁶² D(is) M(anibus) s(acrum) / Ael(ii) Pinnes et Temus / parentes posuerunt / filio pientissimo ⁵/ Pinnio militi legi-/onis secund(a)es(!) defunc/to Bassianis anno-/rum XXXII (CIL 03, 08489. (B) = ILJug III, 1745 = EDH 057193 = EDCS-30800083 = TM 185105 = lupa 23730).

⁶³ Loma 2004, 40; Grbić 2014, 164.

⁶⁴ Alföldy 1969, 264–265.

vrijeme postali rimski građani jer muž i žena imaju isti nomen. Pinnius je umro sa svega 32 godine služeći u rimskoj legiji koja je bila stacionirana u Basijani (*Bassiana*), antičkom gradu na mjestu današnjeg Donjeg Petrovca u Srbiji. U nauci postoji dilema da li se u njegovom slučaju radi o kenotafu ili su njegovi roditelji dovezli tijelo svog sina iz Donje Panonije kako bi ga sahranili u rodnoj zemlji.⁶⁵ U tekstu spomenika nema nikakvog odvajanja majke od oca, u kontekstu roditeljstva *Temus* je ravnopravna sa svojim suprugom.

Za razliku od spomenika iz Glavatičeva na jednom nadgrobnom spomeniku iz Ostrošca samo majka *Tattuia* ima autohtono porijeklo dok njen suprug i sin imaju rimska imena (Sl. 6).⁶⁶ *Tattuia* je umrla sa 60 godina, a spomenik je podigao njezin sin. Vrijednost ovog spomenika se ogleda u tome što je na njemu prikazan portret majke. Način na koji je odjevena otkriva nam specifičnosti odijevanja žena iz zajednice Naresa. Autohtoni karakter njene odjeće na reljefu naglašen je prikazom marame, koja je često služila za određivanje približne starosti žena na spomenicima.⁶⁷ Marama pokriva glavu žena i pada na ramena i leđa. Marama je korištena kao veo jer je otkriven prednji dio glave. Po načinu nošenja marama stiće se utisak da je majka prikazana kao mlada žena jer joj je lice i veći dio kose otkriven. Nošenje vela zasigurno predstavlja predrimsku tradiciju jer pored sepulkralnih spomenika prikaz marame imamo i na kulturnim reljefima. U okolini Glamoča pronađena su dva reljefa sa prikazom lokalnog ženskog božanstva.⁶⁸ Domaći klesar je zaključio da se boginja prirode oblačila kao žene iz njegove zajednice.

Inače, prema Carroll, žene su u rimskom svijetu u odnosu na muškarce vjerojatno imale veću ulogu kao prenositeljice tradicionalnih vrijednosti, ideala i identiteta izraženih odijevanjem i tjelesnim ukrasima.⁶⁹ Žene koje su prikazane na nadgrobnim spomenicima iz Konjica i okoline u autohtonoj nošnji su zasigurno bile upoznate sa tadašnjom modom i generalno nošnjom u rimskom svijetu, ali su ipak prikazane u nošnji koja vjerovatno najbolje oslikava njihovu

⁶⁵ Matijević navodi da je u pitanju kenotaf (Matijević 2012, 64). Problematično je što se na epigrafskim spomenicima ne naglašava da je riječ o kenotafu, ali tu mogućnost u ovom slučaju ne treba isključiti jer roditelji naglašavaju mjesto njegove smrti bez formule HSE koja bi upućivala da je tu mjesto sahrane.

⁶⁶ *D(is) M(anibus) / Aeli<o=S> Rufo / et Tattuae / def(unctae) ann(or)um LX / P(ublius) Ael(ius) Verus / parentibus p(osuit)* (CIL 03, 14617,3 = ILJug III,01752 = EDH 056805 = EDCS-32500110 = TM 185077 = lupa 23801; Alföldy 1969, 306).

⁶⁷ Čremošnik 1963, 114.

⁶⁸ Lupa 30005; Lupa 3000; Imamović 1977, 64–73; Perinić 2016, 91, 26.

⁶⁹ Carroll 2013, 570.

društvenu ulogu. Dok su muškarci mogli postići status i položaj u društvu na više načina, uključujući razne počasti i javne službe, žene su mogle koristiti samo ograničena sredstva za izgradnju društvene ličnosti, a odjeća je bila jedno od najvažnijih među njima.⁷⁰

Slika 5. Nadgrobni spomenik vojnika Pinesa

Slika 6. Stela iz Ostrošča bračnog para sa prikazom ženske autohtone odjeće

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Foto: Ortolf Harl

Prikaz majke sa maramom na glavi imamo i na spomeniku iz Konjica koji sin i kćerka podižu svojoj majci koja je umrla sa 70 godina (Sl. 7).⁷¹ Za razliku od majke kćerka nosi kapu ili podignutu kosu, a obje imaju tipične broševe na prsima. Riječ je o istoj vrsti broša koji podsjeća na oblik okruglih fibula i pojavljuje se i na prethodnom spomeniku. Nastanak ovih broševa može se povezati sa fibulama sa dvije igle i šarnir mehanizmom koje su proizvođene i korištene prije aucissa fibula. Te fibule su predstavljale izraz domaće tradicije.⁷² Iako su

⁷⁰ Carroll 2013, 570.

⁷¹ *D(is) M(anibus) // Aur(eli--) Ti[t?---] / Bricussa(-?) Ti-/---]SIA[---]/t(?)ae matri inf(elicissimae)(?)* ^{5/} *def(unctae) [a]n(norum) LXXV* (CIL 03, 13862; ILJug 03 01751 = EDH 056806 = EDCS-31900237 = TM 185078 = lupa 30325.

⁷² Busuladžić 2010, 120–121.

prikazane u tradicionalnoj nošnji ove žene bi mogle pripadati lokalnim elitama jer je izrada ovakvih spomenika bila dosta skupa. Zanimljivo je da se na spomeniku iz Konjica sa majčine lijeve i desne strane nalaze portreti njene odrasle djece, ali bez muža. Teško da možemo govoriti o samohranoj majci jer je umrla sa 70 godina, ali, po svemu sudeći, njena kći nije udata, već zajedno sa bratom podiže spomenik.

Slika 7. Nadgrobni spomenik majke sa dvoje odrasle djece iz Radešina kod Konjica

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Foto: Ortolf Harl

Na ovoj porodičnoj steli tekst je bio plitko uklesan pa je shodno tome dosta oštećen. Jedino ime koje se može rekonstruisati jeste Brikusa (*Bricussa*). Ovo je jedini natpis do sada pronađen sa ovim imenom. Slični kognomeni se pojavljuju na natpisima u Noriku.⁷³ Stoga u nauci postoje različite interpretacije porijekla imena, ali se najčešće povezuje sa keltskom onomastikom.⁷⁴ Moguće je da se, poput Mandete koja se spominje na spomeniku iz Homolja (Sl. 4) i Brikusa, udajom doselila u dolinu Neretve.

Po kvaliteti izrade spomenika može se zaključiti da majke i djeca koja se spominju na spomenicima iz gornjeg toka Neretve mogu svrstati u dvije socijalne kategorije. Prvo su to porodice osoba koje su povezane sa rimskom vojskom, a drugo su lokalne elite. Nedostatak municipalne organizacije u ovom dijelu rimske Dalmacije otežava razumijevanje socijalnih struktura. U kontekstu majki i djece ovdje se, što je pomalo neobično, primarno prepoznaju potrebe za isticanjem određenog identitetskog narativa.

Na nadgrobnom spomeniku iz Ljubomira kod Trebinja imamo očuvan odličan prikaz više generacija unutar jedne porodice koji podižu spomenike umrlim članovima, što svakako pokazuje svojevrсну harmoniju i povezanost među ovom porodicom ali i želju da se očuva sjećanje na njih (Sl. 8).⁷⁵ Čak četiri generacije ove porodice se navode na natpisu, a spomenik su podigli Anaja (*Annaia*), mužu i sinu i Plarens, ocu i bratu. Komemoratori su očito željeli kroz jedan geneaološki prikaz porodice da ukažu na poštovanje koje gaje prema svojim precima i članovima uže porodice, a možda i da pruže primjer potomcima kako da čuvaju sjećanje na svoje najbliže. Također je zanimljivo da su Anaja i Plarens ravnopravno podigli spomenik i da su žene na tom prostoru očito značajno doprinosile očuvanju porodičnog pamćenja. Onomastika na spomeniku je autohtona. Spomenik nije kvalitetne izrade, riječ je o radu neke lošije lokalne klesarske radionice. Slova podsjećaju na grafite i ukazuju na početnu fazu širenja rimskog utjecaja. U imenskom obrascu svih članova porodice uključujući i Anaju naglašava se ime oca. To se može smatrati prelaznom fazom na rimski sistem *tria nomina*.⁷⁶ Ova faza je ustvari rezultat prilagođavanja starijih tradicija

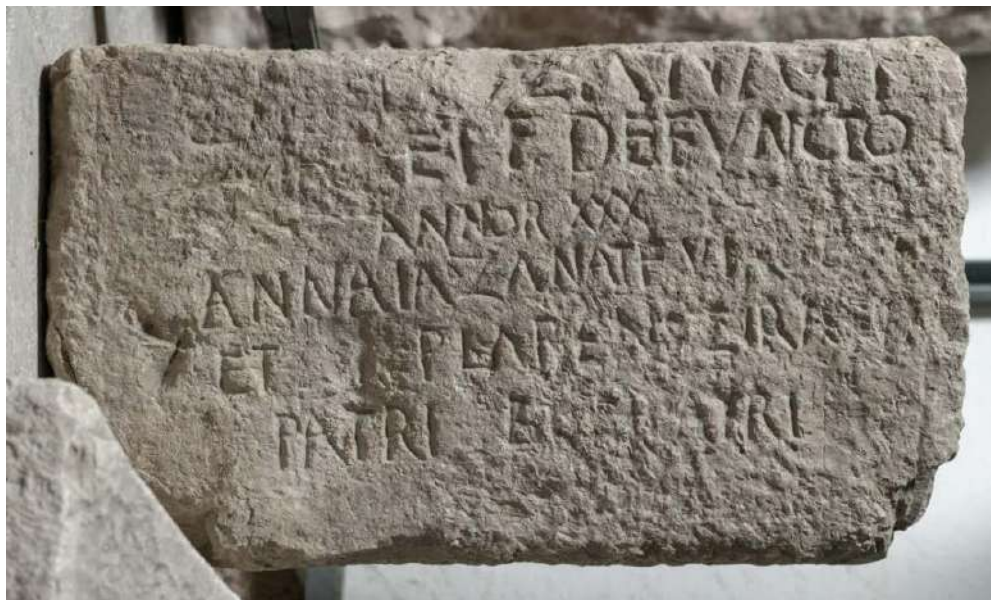
⁷³ OPEL I, 128.

⁷⁴ Matasović 2003, 16; Šaćić Beća 2011, 108.

⁷⁵ *D(is) M(anibus) Ziraeo Plarentis f(ilio) defuncto anno(rum) [--- et Z]anati / [Ziraei f(ilio) defuncto / annor(um) XXX / Annaia Zanat(i) f(ilia) vir[o et f(ilio)] et Plarens Zira[ei f(ilius)] patri et fratri* (ILJug I, 00106 = EHD 032920 = EDCS-10000212 = TM 182255 = lupa 23769).

⁷⁶ Beljan 2018, 145.

novim rimskim običajima. Sličan primjer imamo iz Dobričeva kod Bileće gdje su Zanatis i Tatta podigli spomenik Eliji Zoradi (*Aelia Zorada*), koja je preminula u dobi od 60 godina (Sl. 9).⁷⁷ U antičkom periodu 60 godina je označavalo duboku starost.

Slika 8. Nadgrobni spomenik iz Ljubomira koji ocu i bratu podiže Annaia. Sva imena na spomeniku su autohtona © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Foto: Orlolf Harl

⁷⁷ *Aelia Zo-/rada h(ic) s(ita) / an(norum) LX / Zanatis 5/ et Tatta m(atri) / b(ene) m(e)r(e)nt(i)(?)* (CIL 03, 14620 = EHD056415 = EDCS-32500114 = TM 184964 = lupa23772).

Slika 9. Nadgrobni spomenik Elije Zorade iz Dobričeva kod Bileće

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Foto: Ortolf Harl

Na spomenicima iz Grabovice na Nevesinjskom polju⁷⁸, Fatnice kod Bileće⁷⁹ i Kazanaca kod Gacka⁸⁰ roditelji podižu nadgrobne spomenike djeci koja su pre-

⁷⁸ *[D(is)] M(anibus) s(acrum) / [A]el(ius) Maximus / et Ael(ia) Tatta p(arentes) / Ael(iae) Marcellae ⁵/ f(iliae) def(unctae) an(norum) XX / vivi sepulcr(um) / fecerunt et sibi / et suis* (CIL 03, 02766c (p 1035, 2256) = CIL 03, 08386 = CIL 03, 12775 = EDCS-28300095; EHD042468 = lupa 23729).

⁷⁹ *D(is) M(anibus) / Tattaris Veneti / filius et Temus An-/naei filia Batoni ⁵/ filio annorum / XX et Anna<e=I>ae / fil(i)ae annorum XXV / fil(i)is pientissimis / vivi fecerunt / sibi / et suis* (CIL 03, 12800 (p 2258) = EHD 050889 = EDCS-31400247 = TM 184172 = lupa 23309).

⁸⁰ *Temus Ba-/tonis fil(ia) / Narensai / Annuae ann(or)um) / XXV hic sita / est* (AE 1994, 1342 = AE 2003, 1327 = EHD 039987 = EDCS-00380793 = TM 183998).

minula u dvadesetim godinama života. Ovdje ćemo istaknuti umrle kćerke: Elija Marsela je preminula u dvadesetoj godini, Anaja i Temus dvadeset i petoj godini života. U ovom kontekstu interesantno je spomenuti istraživanje koje je proveo Shaw o dobi rimskih djevojaka prilikom stupanja u brak, a na temelju istraživanja nadgrobnih natpisa iz Rima, Italije, sjeverne Afrike, Španije i podunavskih provincija. Došao je do zaključka da se većina djevojaka u zapadnom dijelu Carstva udavala u kasnim tinjedžerskim godinama. Također, njegovo istraživanje je pokazalo da su roditelji ostajali glavni komemoratori kćerki sve do njihovih ranih dvadesetih godina.⁸¹ Sallerovo istraživanje o dobi u kojoj su muškarci stupali u brak pokazalo je da su se oni obično ženili u srednjim do kasnim dvadesetim godinama, što pokazuje da je razlika između mladića i djevojaka prilikom stupanja u brak mogla biti do desetak godina.⁸² Ako bi tokom tog perioda došlo do smrti neudate djevojke komemoraciju su preuzimali njeni roditelji.⁸³ Ovakva praksa iz drugih dijelova rimskog svijeta vjerovatno se može primijeniti na spomenike sa prostora istočne Hercegovine, ali i iz drugih mikroregija koje istražujemo. Vjerovatno u ovu grupu možemo ubrojiti i djevojku Lupu čiji je spomenik pronađen kod Gruda.⁸⁴ Ona je umrla sa 22 godine, a komemoratori su bili njeni roditelji.

Spomenici iz istočne Hercegovine koje analiziramo u kontekstu tragova majki i djece su specifični zbog velikog broja autohtonih antroponima koji su na njima očuvani, što im daje određenu vrijednost za onomastičku analizu. Na praktično svakom od tih spomenika navode se lokalna imena specifična za ovaj prostor. Ovom prilikom ćemo se osvrnuti na imena Temus i Tatta koja se navode na nekoliko spomenika sa ovog prostora. Ime Temus se spominje na spomenicima iz Kazanaca i Fatnice. Na prostoru gornje Neretve, u Glavatičevu, nailazimo na treći primjer ovog imena sa područja Hercegovine.⁸⁵ Kada je u pitanju provincija Dalmacija još ih nalazimo u okolini Dokleje⁸⁶ i Buthoe (Budva).⁸⁷ Pošto se na jednom spomeniku navode Naresi, a drugi je pronađen na

⁸¹ Shaw 1987, 39.

⁸² Saller 1987, 25–28.

⁸³ Carroll 2006, 175.

⁸⁴ *D(is) M(anibus) / Leo et Quartil[la] / parentes miseri posu(erunt) / Lup(a)e fili(a)e infelici(s)i⁵/m(a)e annorum XXII / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) // Maximinus / sculpet* (ILJug II, 00625 = AE 1967, 00356 = EHD 014827 = EDCS-10000641 = TM 181905 = lupa 30570).

⁸⁵ CIL 03, 08489 = CIL 03, 12799 = ILJug-03, 01745 = EHD 057193 = EDCS-30800083 = TM 185105 = lupa 23730.

⁸⁶ ILJug III, 01842 = EHD 034129 = EDCS-10100798 = TM 182723.

⁸⁷ ILJug III, 01859 = CILGM 00069 = AE 2011, 00897 = EHD072515 = EDCS-10100813.

njihovom teritoriju, očito je Temus bio čest antroponim kod ove zajednice, kao i onih zajednica sa kojima su graničili ili su bili povezani bračnim vezama.

Ime Tata (*Tatta*) u Dalmaciji se spominje na sedam spomenika. Od toga se nalazi na čak četiri natpisa iz istočne Hercegovine: Grabovica,⁸⁸ Dobričevo,⁸⁹ Fatnica⁹⁰ i Stolac.⁹¹ Na tri natpisa su navedene žene čija su epihorska imena, čini se, bila jedan od najboljih načina za očuvanjem identiteta autohtonih zajednica na ovom prostoru. To odlično pokazuje natpis iz Grabovice na Nevesinjskom polju. Na tom natpisu otac i kćerka imaju rimska imena, dok se kod majke još uvijek koristi ilirski prenamen Tata (*Tatta*). Na četvrtom spomeniku iz istočne Hercegovine ovo ime se spominje u muškoj varijanti Tataris (*Tattaris*). Pored imena Tata, zanimljivo je da se i ime Temus u provinciji Dalmaciji također javlja kod muškaraca i žena. Tako imamo primjer da se ovaj antroponim na natpisima iz Fojnice i Garduna odnosi na muškarce.⁹²

Kada su u pitanju spomenici sa ženama i djecom iz istočne Hercegovine, možemo zaključiti da se radi o vrlo zanimljivim spomenicima, sa određenim autohtonim elementima, posebno kada je u pitanju epihorska onomastika. Ipak, ne treba gubiti iz vida da su svi preminuli sahranjeni uz korištenje rimskih kulturnih obrazaca, koristili su rimske modele epigrafskih spomenika, kao i formulacije natpisa.

Geografska i hronološka raspodjela spomenika

Na prostoru današnje Hercegovine do sada je evidentirano 207 rimskih epigrafskih spomenika. Od ovog ukupnog broja, samo 26 spomenika sadrži podatke o majkama i njihovim potomcima. Na velikom dijelu spomenika nije navedena starost potomaka, pa nije moguće sa sigurnošću odrediti radi li se o odraslim osobama ili djeci u ranoj životnoj dobi (Tab. Graf. 1).⁹³

⁸⁸ CIL 03, 02766c (p 1035, 2256) = CIL 03, 08386 = CIL 03, 12775 = EHD 042468 = EDCS-28300095 = TM 184090 = Iupa 23729.

⁸⁹ CIL 03, 14620 = EHD 056415 = EDCS-32500114 = TM 184964 = Iupa 23772.

⁹⁰ CIL 03, 12800 (p 2258) = EHD 050889 = EDCS-31400247 = TM 184172 = Iupa 23309.

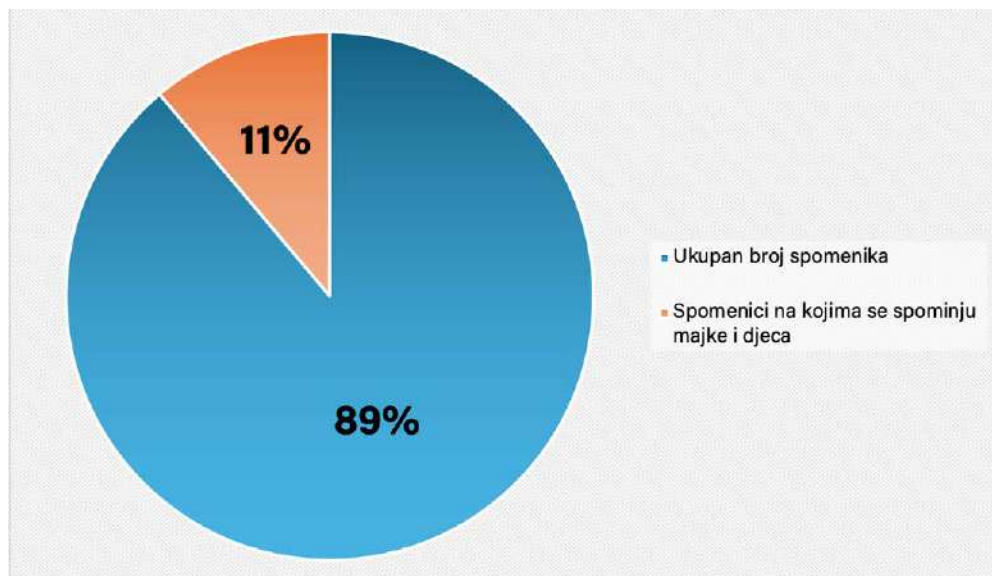
⁹¹ ILJug I, 00117 = EHD 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263.

⁹² Šačić 2011, 53; OPEL IV, 109.

⁹³ Navedeni broj spomenika odnosi se na one arhivirane u digitalnoj bazi Epigraphische Datenbank Heidelberg (posljednji pristup: 15. 9. 2025). Spomenici su klasifikovani prema savremenoj administrativnoj podjeli. Podaci nisu u skorije vrijeme ažurirani, budući da autori primjećuju kako nekoliko novootkrivenih spomenika još nije arhivirano, npr. jedan votivni i jedan nadgrobni spomenik iz Nevesinja, te novootkriveni građevinski natpis iz Ljubuškog (Vujović 2020, 65; Vujović, Cvijetić 2024, 166; Rašić, Dziurdzik 2024, 304).

OPĆINA	UKUPAN BROJ SPOMENIKA	SPOMENICI NA KOJIMA SE SPOMINJU MAJKE I DJECA
Mostar	3	1
Čapljina	29	3
Čitluk	8	4
Jablanica	2	1
Konjic	26	6
Prozor -Rama	7	2
Ravno	3	1
Stolac	13	1
Neum	1	0
Široki Brijeg	0	0
Grude	3	1
Posušje	14	0
Ljubuški	81	2
Trebinje	5	1
Bileća	4	2
Nevesinje	4	1
Gacko	4	0
UKUPNO	207	26

Tabela 1. Popis rimskih epigrafskih spomenika sa prostora današnje Hercegovine
(Izvor: Epigraphische Datenbank Heidelberg)

Grafikon 1. Procentualni prikaz pojave majki i djece na epigrafskim spomenicima u Hercegovini (Izvor: Epigraphische Datenbank Heidelberg)

Treba istaći da su nadgrobni spomenici sa natpisima na kojima se spominju majke i djeca pronađeni u svim dijelovima Hercegovine što pokazuje određenu razinu prihvatanja rimskih komemorativnih praksi u ovom dijelu provincije Dalmacije. Unutar tog prostora spomenici u pojedinim krajevima ili mikroregijama se mogu izdvojiti i grupirati prema nekim svojim karakteristikama. To se posebno odnosi na prostor gornje Neretve, Ljubuškog kraja i istočne Hercegovine.

Zbog specifičnog geografskog položaja gornje Neretve na granici između dvije regije, na tom prostoru (današnjim administrativnim jezikom rečeno prostoru Konjica i Jablanice) puno duže u odnosu na druge dijelove rimske Dalmacije su se zadržali određeni običaji i predrimske tradicije koje su se morale odraziti i na porodični život. Na temelju historiografske analize Apijanovog, Plinijevog i Ptolemejevog djela te arheoloških nalaza utvrđeno je da su taj prostor u predrimskom i ranocarskom periodu naseljavali Naresi čije ime se povezuje sa rijekom Neretvom (Naron).⁹⁴ Sudeći prema epigrafskim nalazima širenje rimskog kulturno-političkog utjecaja bilo je dosta usporeno jer najstariji nomeni koji svjedoče o dodjeli rimskih građanstva datiraju tek od vremena Hadrijana (117–138). Međutim, autohtona imena, posebno kod žena, zadržala su se čak do sredine trećeg stoljeća.

U ovoj mikroregiji pronađeno je do sada ukupno 26 epigrafskih spomenika iz perioda principata od čega na samo sedam imamo pojmove majka (*mater*), kćerka (*filia*), roditelj (*parēns*) i sin (*filius*). Na jednom spomeniku iz Donjeg Sela pojam supruga (*coniunx*) se može povezati direktno sa majčinstvom jer zajedno sa sinom podiže spomenik umrlom suprugu. Na četiri spomenika imamo i reljefne prikaze pokojnika što nam kroz analizu omogućava da dođemo do nekih dragocjenih informacija u vezi sa načinom života.

Prostor Ljubuškog i okoline u vremenu rimske uprave je bio veoma naseljen i vjerovatno spada među krajeve sa najbogatijom antičkom baštinom u Bosni i Hercegovini. Ukupno je evidentiran 81 spomenik sa ovog prostora. Među njima su brojni nadgrobni spomenici vojnika pomoćnih kohorti koje su bile smještene u logoru na Humcu i veterana rimskih legija koji su u tom kraju dobili zemlju tokom 1. stoljeća. Međutim, djeca su navedena na samo dva spomenika. To se, naravno, može dovesti u vezu sa zabranom sklapanja braka rimskim vojnicima koja je u punom smislu bila na snazi do kraja drugog stoljeća kada je car Septimije Sever prema ovom pitanju zauzeo nešto fleksibilniji stav iako je odluka, čini se, formalno i dalje bila na snazi. Zabrana je prvobitno vjerovatno uvedena

⁹⁴ App. III/16; Plin. HN.143.; Ptol. Geog. 2.16.5.

da država izbjegne dodatne troškove za izdržavanje vojničkih porodica, kao i zbog održavanja discipline u vojsci.

Kada se nedostatak prikaza žena i djece na spomenicima iz Ljubuškog i okoline stavi u širi kontekst Rimskog Carstva vidimo da se ustvari radi o nekoj vrsti pravilnosti. Naime, pojava žena u kontekstu vojnih zajednica širom rimskog svijeta imala je određenu dinamiku. Tokom 1. stoljeća njihovo navođenje na vojničkim spomenicima je bilo rijetko zastupljeno. Za to postoji nekoliko razloga. U tom periodu rimske pomoćne kohorte su bile na većoj razini mobilnosti i često su prebacivane u druge dijelove države. Vojne aktivnosti poput prebacivanja u drugu provinciju ili nekih vojnih akcija nisu smjele biti usporavane porodicama vojnika koje možda nisu htjele da napuste svoje dotadašnje domove ili su eventualno usporavale njihov marš.⁹⁵ Time su šanse za uspostavljanje bračnih zajednica i veza sa ženama generalno bile veoma male. Slična situacija je bila u Ljubuškom i okolini gdje su tokom 1. stoljeća boravile kohorte iz sjeverozapadnih dijelova Hispanije i manjih alpskih provincija. Činjenica da su augzilijari bili iz drugih provincija, iz potpuno drugačijeg kulturnog i društvenog konteksta zasigurno je također imala ulogu u stvaranju veza sa lokalnim djevojkama. Možemo pretpostaviti da je tokom 1. stoljeća zabrana braka rimskim vojnicima nešto strožije provođena posebno u vrijeme većih transfera kohorti i događaja poput ratova 60-ih godina prvog stoljeća, što je svakako jedna od glavnih prepreka za veću vidljivost žena i djece na nadgrobnim spomenicima u tom periodu.

U drugom stoljeću situacija po ovom pitanju se u velikoj mjeri promijenila kada je rimski svijet generalno u pitanju. Lokalno regrutovanje je bilo zastupljeno u svim provincijama tako da je vojnik mogao održavati vezu sa biološkom porodicom i mogao je uspostaviti veze sa djevojkama iz njegovog kulturnog i društvenog konteksta.⁹⁶ Drugo stoljeće je period kada također dolazi do većeg regrutovanja lokalnog stanovništva u kohorte stacionirane na Humcu. Međutim, i pored toga u ljubuškom kraju zasad nema potvrda o djeci na augzilijarnim nadgrobnim spomenicima. Zasigurno je bilo vojnika koji su i prije dolaska u logor ali i tokom vojne službe stupali u neformalne bračne zajednice koje su formalizirane nakon dobivanja vojničke diplome i odlaska u penziju. Tome u prilog govori i poznata vojnička diploma iz Salone koja spominje Veneta, porijeklom iz zajednice Daorsa koji su

⁹⁵ Phang 2001, 156.

⁹⁶ Phang 2001, 157.

živjeli u istočnoj Hercegovini.⁹⁷ On je nakon završetka vojne službe u Trećoj alpskoj kohorti dobio rimsko građansko pravo, zatim pravo da se oženi i druge privilegije.

U svakom slučaju treba istaknuti da, iako se žene i djeca ne navode često na nadgrobnim spomenicima rimskih vojnika iz vojne zajednice formirane u ljubuškom kraju to ne znači da ih nije bilo. Naime, čak ako je augzilijar imao *de facto* ženu i nekoliko djece koja su živjela uz vojni logor bilo je moguće da je ta društvena stvarnost bila nevidljiva.⁹⁸ To se posebno odnosi na komemorativni kontekst jer je to moglo dovesti do određenih pravnih problema u vezi nasljedstva. Vojni logor na Humcu je bio aktivan veoma dugo, čitavo prvo i zasigurno veliki dio drugog stoljeća tako da je vrlo izvjesno da su u njegovoj okolini formirane zajednice između augzilijara i djevojaka iz provincije Dalmacije.

Za razliku od vojnika pomoćnih kohorti veterani rimskih legija su imali zakonsko pravo da se ožene i imaju djecu. Ipak, na njihovim natpisima iz Ljubuškog i okoline rijetko se spominju djeca i članovi njihovih porodica. Na samo jednom oštećenom natpisu iz Vitaljine navodi se sin veterana VII legije.⁹⁹ Na ostalim veteranskim natpisima iz ljubušskog kraja ne navode se detalji o njihovoj djeci. Natpis na spomeniku iz obližnje Narone na kojem se navodi veteran VII legije sa čak četiri člana porodice pokazuje da je ipak postojao dinamičniji porodični život među ovom kategorijom stanovništva nego što se to može naslutiti prema podacima sa većine epigrafskih spomenika povezanih sa vojnom zajednicom u ljubuškom kraju.¹⁰⁰

Kada je u pitanju prostor istočne Hercegovine, od ukupno 33 potvrđena spomenika sa ovog prostora žene i djeca se navode na njih 6. Spomenici sa prikazima žena i djece iz ovog dijela Hercegovine su nešto slabije kvalitete u odnosu na one iz Konjica ili Ljubuškog. Ne vidi se prisustvo neke značajnije klesarske radionice, vjerovatno zbog toga što je baza potencijalnih klijenata bila puno manja. Jedini municipalni centar nalazio se u današnjem Stocu, a nažalost iz tog grada nije sačuvano puno spomenika iz rimskog doba. Umjetnički detalji na nadgrobnim spomenicima su rijetki kao i reljefi. Ipak, svaki od tih spomenika prikazuje određenu dinamiku porodičnog života i statusa žena i djece na prostoru istočne Hercegovine u rimsko doba.

⁹⁷ CIL 16, 00038 = CIL 03, p 0859 (p 1966) = CIL 12, 00074 = AE 1950, +00196 = EDH 075700 = EDCS-12300242.

⁹⁸ Greene 2015, 129.

⁹⁹ AE 2000, 1176; EDH 039810.

¹⁰⁰ Glavičić, Pandža 2017, 57.

U hronološkom smislu među najranije spomenike iz istočne Hercegovine vjerovatno spada onaj iz Trebimlje na kojem se spominje djevojčica Anija (*Annia*). Članovi njene porodice bili su pripadnici lokalnih elita i obavljali su značajne funkcije u municipiju Diluntum. Ostali spomenici iz ove mikroregije se uglavnom okvirno datiraju od sredine drugog do početka trećeg stoljeća. Takva je situacija i sa spomenicima iz drugih dijelova Hercegovine na kojima se spominju majke i djeca. Očito su rimski kulturni utjecaji kao što su pogrebna praksa, imenski obrasci i epigrafska navika među stanovništvom iz unutrašnjosti provincije Dalmacije zaživjeli u punom smislu tokom ovog razdoblja.

Epiteti

Na nadgrobnim spomenicima širom rimskog svijeta roditelji su tugu i žaljenje za umrlom djecom izražavali brojnim epitetima. Oni otkrivaju koje osobine komemoriranog su smatrane vrijednim sjećanja, čime se osvjetljava naše razumijevanje društvenih i moralnih vrijednosti rimske porodice.¹⁰¹ Izuzetak nije ni prostor današnje Hercegovine.

Na prostoru koji je predmet naše analize epiteti su zabilježeni na 11 spomenika. Od toga je na čak pet potvrđen epitet *pietissimus/piissimus* (najpobožniji).¹⁰² Sigismund Nielsen je na osnovu analize nadgrobni spomenika iz Rima zaključila da se najveći dio natpisa na kojima se koristi ovaj epitet odnosi na komemorirane sinove ili kćeri, najčešće tinjedžere do 15 godina, a ne na malu djecu.¹⁰³ Na sačuvanim primjerima iz Hercegovine situacija je nešto drugačija. Preminula djeca su imala 20, 20, 25 i 32 godine, što je znatno iznad prosjeka u središtu Carstva. U svakom slučaju, možemo se složiti sa Sigismund Nielsen koja tumači upotrebu ovog posebnog epiteta kao izraz neostvarenih nada roditelja koji su nadživjeli svoju djecu i ne mogu računati na *pietas*, sinovu i kćerkinu obavezu ili dužnost prema roditeljima kasnije u životu.¹⁰⁴

Epitet *infelicissimae* je zabilježen na tri nadgrobna spomenika. Na spomeniku iz Lisičića kod Konjica koji su roditelji dali izraditi za prerano preminulu djecu koje

¹⁰¹ Curchin 1982, 179; Cvijetić 2024, 15.

¹⁰² CIL 03, 12774; EDCS-31400227; CIL 03, 12800 (p 2258); EDCS-31400247; CIL 03, 08489 = CIL 03, 12799 = ILJug III, 01745; CIL 03, 06367 = CIL 03, 08498; EDCS-30600569; EHD058394; CIL 03, 01876 = CIL 03, 08428; EDCS-27500172.

¹⁰³ Sigismund Nielsen 1997, 197.

¹⁰⁴ Sigismund Nielsen 1997, 197–198.

brizno vode računa o svom potomstvu navode se četiri osobe, ali se jasno raspoznaje samo ime djevojčice Valerije koja je umrla sa osam godina.¹⁰⁵ Njezini roditelji žalost za umrlom kćerkom izražavaju epitetom *infelicissimae*. Među najljepše primjere na kojima je moguće prepoznati tugu roditelja za preminulim djetetom možemo svrstati spomenik djevojci Lupi koji je pronađen u Sovićima kod Gruda.¹⁰⁶ Djevojka je preminula u dobi od 22 godine. Tuga za preminulom kćerkom opet se izražava sa dva epiteta – *infelicissime* i *miseri*, koji označava žalosne roditelje.

Benemerens spada među najčešće epitete na rimskim nadgrobnim spomenicima. Na prostoru današnje Hercegovine u kontekstu spomenika umrlim ženama i djeci zabilježen je u dva slučaja. Na epigrafskom spomeniku iz Doljana kod Čapljine roditelji Pulchra i Ursus su postavili spomenik svom zaslužnom sinu Viperinu.¹⁰⁷ Najvjerojatnije se radi o porodici servilnog porijekla. Ne navodi se koliko godina je imao komemorirani. Drugi spomenik sa ovim epitetom nađen je u Hardomilju.¹⁰⁸ Podigli su ga muž i djeca majci koja je preminula u 35. godini života. *Benemerens* se prije svega koristio u kontekstu društvenih odnosa zasnovanih na obavezi. Rodbina osoba kojima se podiže spomenik izražava svoju zahvalnost prema preminulom, koji je učinio ono što se od njega očekivalo kako bi njihov odnos bio skladan.¹⁰⁹

Epitet *carissimus* evidentiran je na samo jednom natpisu u korpusu koji analiziramo. Radi se o nadgrobnom spomeniku iz Homolja kod Konjica.¹¹⁰ Roditelji su podigli spomenik sebi i djeci – kćerki Meki koja je vjerojatno umrla sa tri ili četiri godine i sinu Maksiminu. Upotreba ovog epiteta na natpisu iz Homolja u potpunosti se poklapa sa kontekstom u kojem je podignut. *Carissimus* označava bliskost i toplinu u međuljudskim odnosima, u ovom slučaju konkretno između roditelja i njihove djece.

Na spomenicima koje smo naveli djeca su prikazana sa njihovim roditeljima u veoma bliskom odnosu. Takva situacija je potvrđena i u susjednoj provinciji Panoniji, gdje se slike koje prikazuju određene osjećaje između roditelja i

¹⁰⁵ Patsch 1902, 319–320.

¹⁰⁶ ILJug II, 00625 = AE 1967, 00356 = EHD 014827 = EDCS-10000641 = TM 181905 = lupa 30570.

¹⁰⁷ *D(is) M(anibus) s(acrum) / Pulchra et / Ursus par(entes) / Viperino / filio pien/tissimo / pos(uerunt) b(ene) m(erenti) / sib(i) et / suis* (CIL III 1876 = 8428 = EHD 053590 = EDCS-27500172 = TM 184499).

¹⁰⁸ *Valeriae Pudens/till(a)e anno(rum) XXXV / T(itus) F(lavius) Maxiarcus c(oniugi) b(ene) m(erenti) / posuit / item F(lavius) Bennus et Fla(via) Sabina / fili(us) [et f]ili(a) e[ti]a(m)* (AE 1987, 803 = EHD 012581 = EDCS-07400592 = TM 181879).

¹⁰⁹ Sigismund Nielsen 1997, 185.

¹¹⁰ CIL 03, 14617,4; EDCS-32500111 = EHD 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018.

djece pojavljuju jednako na spomenicima koji prikazuju Rimljane, kao i onima koji prema imenima i odjeći spadaju u domaće, autohtono stanovništvo.¹¹¹ U literaturi je već dugo vremena prisutna dilema da li natpisi za preminulu djecu na rimskodobnim epigrafskim nadgrobnim spomenicima predstavljaju iskreno žaljenje zbog gubitka djece ili se samo radi o kulturno uslovljenom činu ili dužnosti koje je trebalo ispoštovati. Starija generacija istraživača je više bila naklonjena drugoj tezi pošto je, bez obzira na brojne analize spomenika, veoma teško dokučiti da li se radi o autentičnim izrazima ljubavi i naklonosti. U novije vrijeme dolazi do promjena stavova i sve je više autora koji ovakve komemorativne obrasce posmatraju kao istinsku tugu roditelja zbog gubitka djeteta iako je forma klišeizirana i diktirana društvenom praksom.¹¹² Čini se da je to najbolje sumirala Harlow, prema kojoj se privrženost između roditelja i djece, ma koliko bila kulturno uslovljena, smatrala dijelom ljudske prirode.¹¹³

Upravo su epiteti dobar primjer koji može poslužiti da bolje sagledamo ovu temu. Naime, kada se posmatra spektar epiteta koji se može pronaći na rimskodobnim nadgrobnim spomenicima vidljivo je da su oni vrlo pažljivo odabrani, najčešće u skladu sa godinama komemorirane osobe. Znači, nastojali su upotrijebiti epitet koji je u skladu sa godinama preminule osobe, ali i epitet koji najbolje opisuje osjećaje prema njima, i da, također, istaknu njihove pozitivne osobine. To se poprilično razlikuje od savremenog svijeta gdje se koriste epiteti koji su više univerzalni, bez nijansi u vrijednostima komemoriranih koje se ističu na rimskim spomenicima. Naravno, zasigurno je utjecaj na odabir epiteta u rimsko doba imala tadašnja epigrafska praksa, ali se kod njih ipak može primjetiti viša razina simbolike u odnosu na savremene spomenike. Na osnovu takvog pristupa prema natpisu i trudu koji je uložan da se istakne epitet usklađen sa godinama i drugim osobinama preminulog može se pretpostaviti da je njihova upotreba povezana sa istinskim ljudskim emocijama koje su sublimirane u jednoj tako kratkoj formi kao što je nadgrobni natpis.

Zaključak

Današnja Hercegovina spada među najbogatije regije u Bosni i Hercegovini kada je u pitanju antička baština. Na ovom prostoru pronađeno je ukupno 207

¹¹¹ Boatwright 2005, 304; Marić 2015.

¹¹² King 2000, 133.

¹¹³ Harlow 2014, 20.

rimskih epigrafskih spomenika. Naravno, ubjedljivo je najviše očuvanih nadgrobni spomenika koji su komemorirali preminule, najčešće uz kratki natpis, a ponegdje i reljef. U ovom radu smo analizirali grupu spomenika na kojima se spominju majke i djeca, kategorije koje su bile poprilično marginalizirane u rimskom društvu. Ukupno je samo sedam nadgrobni spomenika koji komemoriraju djecu uzrasta 2 do 12 godina. Analiza tih spomenika pokazuje da su roditelji jednako žalili za muškom i ženskom djecom jer se gotovo u istom broju pojavljuju spomenici dječaka i djevojčica. Na temelju onomastičke analize kao i morfologije spomenika možemo zaključiti da su djeca bila pripadnici lokalnih elita autohtonog porijekla. Tako je dječak *Masurianus* vjerovatno sahranjen na grobnoj parceli u blizini porodične vile, a djevojčica *Annia* iz Stoca je pripadala porodici čiji su članovi obavljali važne magistratske i dekurionske dužnosti na prostoru kolonije Narone i vjerovatno municipija Diluntum. Također, kvalitet izrade nadgrobni spomenika može dati određene naznake da se radi o pripadnicima lokalnih elita, kao što je slučaj sa nekim spomenicima iz okoline Konjica.

Epigrafski spomenici iz raznih krajeva Hercegovine pokazuju važnu ulogu žena u porodičnim odnosima. Ipak, neke mikroregije se posebno ističu po spomenicima koji pružaju vrijedne podatke o ovoj tematici. Nadgrobni spomenici pronađeni na području gornje Neretve odlikuju se ikonografskim elementima koje možemo svrstati među najbolje prikaze porodičnog života u unutrašnjosti provincije Dalmacije, od odnosa između majki i djece, njihove, odjeće i brojnih drugih elemenata po kojima je ovaj kraj specifičan. Spomenici iz istočne Hercegovine na kojima se navode žene i djeca vrijedni su za proučavanje lokalne onomastike i imena koja su bila frekventna u razdoblju principata na ovom prostoru. Radi se o dragocjenim primjerima autohtonih antroponima koji imaju veliki značaj za proučavanje ilirske onomastike. U ove dvije mikroregije žene se zaista potvrđuju kao nosioci tradicionalnih vrijednosti i identiteta zajednice. Na gornjoj Neretvi to je vidljivo na osnovu njihove autohtone nošnje, a u istočnoj Hercegovini preko njihovih autohtonih antroponima.

Prostor Ljubuškog i okoline je specifičan po tome što nema većeg broja prikaza žena i djece na nadgrobni spomenicima iako se radi o kraju koji je bio veoma naseljen u vremenu principata prvenstveno zahvaljujući vojnom logoru u kojem su dugo vremena boravile pomoćne kohorte rimske vojske. To ustvari pokazuje da se ovaj prostor ne razlikuje od ostalih dijelova rimskog svijeta gdje su egzistirale razvijene vojne zajednice u kojima aktivnim vojnicima tokom

prvog i drugog stoljeća nije bilo dozvoljeno da se žene tokom vojne službe. Nedostatak spomenika sa ženama i djecom potvrđuje da se ta zakonska odredba zaista poštovala, bar u komemorativnoj praksi.

Na spomenicima koje smo analizirali često su korišteni epiteti. Radi se o praksi koja je prisutna u svim dijelovima rimskog svijeta. Najčešće je korišten epitet *pietissimus/piissimus*, a još su potvrđeni *infelicissimae*, *benemerens* i *carissimus*. Radi se o epitetima koji se općenito najčešće javljaju na rimskodobnim nadgrobnim spomenicima po čemu se prostor današnje Hercegovine potvrđuje kao sastavni dio rimskog kulturnog prostora kada je u pitanju očuvanje sjećanja na preminule osobe. Epiteti su vjerovatno najbolji dokaz u prilog tezi da su osjećaji koji se izražavaju na spomenicima bili iskreni, bez obzira što su postojali uobičajeni obrasci nadgrobnih natpisa koji su korišteni širom Carstva.

U svijetu kojim su dominirali muškarci, majke i njihova i djeca su, sudeći na osnovu sačuvanih spomenika, imali značajnu ulogu. Žene, odnosno majke su u periodu kada je ovaj dio provincije Dalmacije već dugo vremena bio u formalnom smislu dio rimskog svijeta očito bile glavni čuvar autohtonih tradicija i identiteta lokalnih zajednica poput Naresa, Melkumana i Daorsa. Muškarci su služili u rimskoj vojsci i obavljali razne javne službe, dok su žene bile dominantne u privatnom kontekstu kao autoritet unutar porodice. Sve se to može iščitati sa nadgrobnih spomenika koje smo analizirali, posebno na prostoru gornje Neretve i istočne Hercegovine.

Summary

Mothers and Children on Roman Tombstones from Herzegovina

Today's Herzegovina ranks among the richest regions in Bosnia and Herzegovina when it comes to ancient heritage. A total of 207 Roman epigraphic monuments have been discovered in this area. Naturally, the vast majority are funerary monuments commemorating the deceased, usually accompanied by a short inscription. In this paper, we analyzed a group of monuments that mention mothers and children, categories that were rather marginalized in Roman society. In total, there are only seven funerary monuments commemorating children aged between 2 and 12 years. The analysis of these monuments shows that parents mourned both boys and girls equally, as monuments dedicated to sons and daughters appear in almost the same number. Based on onomastic analysis and the morphology of the monuments, we can conclude that these children belonged to the local elite of indigenous origin.

Epigraphic monuments from various parts of Herzegovina reveal the important role of women in family relations. However, certain micro-regions particularly stand out for their monuments that provide valuable information on this subject. Funerary monuments found in the upper Neretva region are characterized by iconographic elements that can be classified among the finest depictions of family life in the interior of the province of Dalmatia, including representations of the relationship between mothers and children, their clothing, and numerous other details that make this area distinctive. Monuments from eastern Herzegovina that mention women and children are valuable for studying local onomastics and the names that were common during the Principate period in this area. These are precious examples of indigenous anthroponyms, which are of great significance for the study of Illyrian onomastics. In these two micro-regions, women are confirmed as bearers of traditional values and community identity. In the upper Neretva region, this is visible on the basis of their autochthonous costumes, and in eastern Herzegovina through their autochthonous anthroponyms.

The Ljubuški area and its surroundings are specific in that they contain few depictions of women and children on funerary monuments, even though the region was densely populated during the Principate, primarily due to a military camp where auxiliary cohorts of the Roman army were stationed for long

periods. This, in fact, shows that the area did not differ from other parts of the Roman world where well-developed military communities existed, in which active soldiers during the first and second centuries were not permitted to marry while in service. The absence of monuments featuring women and children confirms that this legal regulation was indeed respected, at least in commemorative practice.

Epithets were often used on the monuments we analyzed. This is a practice that is present in all parts of the Roman world. The epithet *pietissimus/piissimus* is most often used, and *infelicissimae*, *benemerens* and *carissimus* are also attested. These are epithets that generally appear most often on Roman-era tombstones, which confirms the area of present-day Herzegovina as an integral part of the Roman cultural space when it comes to preserving the memory of deceased persons.

BIBLIOGRAFIJA

Popis skraćenica

- AE *L'année épigraphique* objavljeno u *Revue Archéologique* i zasebno (1888–).
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- CIL 16 *Corpus Inscriptionum Latinarum XVI, Diplomata militaria, Band 16* (eds. Nesselhauf, Herbert). Berlin, 1936.
- EHD Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>.
- EDSC Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php.
- FGrH *Fragmente der griechischen Historiker* (ed. F. Jacoby), 1923–
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX reperiuntur et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX reperiuntur et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL reperiuntur et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- Lupa UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at>.
- OPEL I *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: Aba-Bysanus, (ed. Lőrincz B. et al.), Budapest, 1994.
- OPEL II *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II: Cabalicius – Ixus, Ex materia ab (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 1999.
- OPEL III *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. III: Labareus-Pythea (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2000.
- OPEL IV *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. IV: Quadratia – Zures (ed. Lőrincz B. et al.), Wien, 2002.
- TM *Trismegistos: An Interdisciplinary Portal of the Ancient World*.

IZVORI

- Cicero, *Tusculan Disputation* (ed. J. E. King), Loeb Classical Library, no. 141–141, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1927.
- Appian, *Appian and Illyricum*, (ed. M. Š. Kos) Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.
- Itinerarium Antonini, *Itineraria Romana I*, 2nd, (ed. O. Cuntz), Stuttgart 1990.

- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia, Libri III/IV*, (ed. G. Winkler – R. König), München – Zürich, 1988.
- Plutarch, *Consolatio ad uxorem*. Plutarch, Plutarch's Morals (prev. William W. Goodwin), Cambridge 1874.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. Berggren), New Jersey, 2010.
- Seneca, *Epistule Morales ad Lucilium. L. Annaei Senecae, Ad Lucilum Epistule morales*. Recognovit et adnotatione critica instruxit. (ed. L. D. Reynolds), Oxford Classical Texts, Oxford 1965.

Digitalne epigrafske baze:

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].
- EDCS Epigraphische Datenbank Clauss Slaby Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas). https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en. [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdepartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2025-7-20].

LITERATURA

- Alföldy, G. 1965. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: C. Winter.
- Atancković–Salčić, V. 1979. Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja). *Tribunia* 5: 1979, 7–40.
- Beljan, D. 2017. *Illyrski antroponimi na latinskim natpisima Dalmacije*, Godišnjak Udruženja BATHINVS *Acta Illyrica* 1: 131–147.

- Boatwright, M. 2005. Children and Parents on the Tombstones of Pannonia, In: *The Roman Family in the Empire: Rome, Italy, and Beyond*, M. George (Ed.), 287–318.
- Bojanovski, I. 1964. Dretelj, Čapljina – antički grob sa grobnim oltarom. *Arheološki pregled* 5: 101–105.
- Bojanovski, I. 1977. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Godišnjak Centara za balkanološka ispitivanja* 13: 83–153.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bradley, K. 1991. *Discovering the Roman family: Studies in Roman social history*. Rev. ed. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Bruun, C. 2014. "Roman Onomastic." In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Ch. Bruun i J. Edmondson (eds.), 799–805, Oxford: Oxford University Press.
- Busuladžić, A. 2010. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine = The morphology of Antique fibulae in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Carroll, M. 2012. "No part in earthly things. The death, burial and commemoration of newborn children and infants in Roman Italy." In: *The Familia and its Transformation from Ancient Rome to Barbarian Europe (50–600 CE)*, M. Harlow i L. Larsson Lovén (Eds.), 41–63. Leuven – Walpole: Peeters.
- Carroll, M. 2013. "Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers." In: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, S. Tarlow and L. Nilsson Stutz (Eds.), 559–579. Oxford: Oxford University Press.
- Carroll, M. 2014. "Mother and infant in Roman funerary commemoration." In: *Infant Health and Death in Roman Italy and Beyond*, M. Carroll, E. J., Graham (Eds.), *Journal of Roman Archaeology* L. L. C., 159–178.
- Carroll, M. 2018. "Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world." In: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, S. Crawford, G. Shepherd and D. M. Hadley (Eds.), 148–164. Oxford: Oxford University Press.

- Curchin, L. A. 1982. Familial epithets in the epigraphy of Roman Spain. *Cahiers des Etudes Anciennes* 14: 179–182.
- Cvijetić, J. 2024. Pusino innocentissimo! Odnos prema smrti najmlađih u zajednicama južnog Ilirika: epigrafska, arheološka i ikonografska svjedočanstva. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 11: 13–32.
- Crawford, S., Shepherd, G., Hadley, D.M., (Eds.) 2018. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*. Oxford: Oxford University Press.
- Čremošnik, I. 1963. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija* 18: 103–125.
- Danković, I. 2020. *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Dasen, V. 2009. Roman Birth Rites of Passage Revisited. *Journal of Roman Archaeology* 22: 199–214.
- Dasen, V., Späth, T. (Eds.) 2010. *Children, Memory, and Family Identity in Roman Culture*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Dixon, S. 1988. *The Roman Mother*. London – Sidney: Croom Helm.
- Dixon, S. 1992. *The Roman family*. Baltimore – London: Johns Hopkins University Press.
- Donev, D. 2019. *The Busy Periphery: Urban Systems of the Balkan and Danube Provinces (2nd – 3rd c. AD)*. Oxford: Archaeopress.
- Ellis Evans, D. 1967. *Gaulish Personal Names: a Study of some Continental Celtic Formations*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans Grubbs, J., Parkin, T., Bell, R. (Eds.) 2013. *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*. Oxford: Oxford University Press.
- Feig Vishnia, R., Vassiliki Gaggadis, R. 2014. "Female Carved Representations from Southern Gaul in the Light of Iconography and Epigraphy." In: Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti, I. Koncani Uhač (Ur.), 74–80. Pula: Arheološki muzej Istre.
- George, M. 2001. "A Roman funerary monument with a mother and daughter." In: *Childhood, Class and Kin in the Roman World*, S. Dixon (Ed.), 178–189. London – New York: Routledge.
- George, M. (Ed.) 2005. *The Roman Family in the Empire: Rome, Italy and*

Beyond. Oxford: Oxford University Press.

- Glavičić, M. Pandža, Ž. 2017. "Veterani pagi Scunastici." u: *Zbornik radova Kulturno-povijesna baština Općine Ljubuški*, T. Fabijanić, M. Glavičić, M. Rašić (Ur.), 49–77. Ljubuški: Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante.
- Grbić, D. 2014. Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek) = (Племенске заједнице у Илирику: предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава (I–III век). Beograd: Balkanološki institut srpske akademije nauka i umetnosti.
- Greene, E. M. 2015. Conubium cum uxoribus: wives and children in the Roman military diplomas. *Journal of Roman Archaeology* 28: 125–159.
- Harlow, M., Larsson Lovén, L. (Eds.) 2012. *Families in the Roman and late antique Roman world*. London: Continuum.
- Harlow, M. 2014. "Family Relationships." In: *A Cultural History of Childhood and Family in Antiquity*, M. Harlow, R. Laurence (Eds.), 13–29. London – New York: Bloomsbury Academic.
- Huskinson, J. 2007. "Constructing childhood on Roman funerary memorials." In: *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, A. Cohen, and J. B. Rutter, (Eds.), 323–338. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Imamović, E. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Katičić, R. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- King, M. 2000. "Commemoration of infants on Roman funerary inscriptions." In: *The Epigraphy of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Graham Oliver (ed.), 117–154. Liverpool: Liverpool University Press.
- Kurilić, A. 1994/1995. Obitelj u ranorimskoj Liburniji, Radovi. *Razdio povijesnih znanosti*, sv. 34. 21: 47–83.
- Laes, C. 2011. *Children in the Roman Empire. Outsiders within*. Cambridge: Cambridge.
- Larsson Lovén, L. 2011. "Roman Family Reliefs and the Commemoration of Work: Text, Images and Ideals." In: *Families in the Roman and Late Antique World*, M. Harlow and L. Larsson (Eds.), 141–156. London – New York: Continuum.

- Larsson Lovén, L. 2013. "Children and childhood in Roman commemorative art." In: *The Oxford handbook of childhood and education in the Classical world*, J. Evans Grubbs & T. Parkin (Eds.), 302–321. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Larsson Lovén, L. 2020. "... and left his parents in mourning. Grief and commemoration of children on Roman memorials." In: *Reading Roman Emotions. Visual and textual interpretations*, M. Prusac Lindhagen & H. von Ehrenheim (Eds.), 149–162. Stockholm: Svenska Institutet i Rom.
- Liston, A.M. 2012. "Reading the Bones: Interpreting the Skeletal Evidence for Women's Lives in Ancient Greece." In: *A Companion to Women in the Ancient World*. Sharon L. Jame, Sheila Dillon (eds.), 125–140, Oxford: Blackwell Publishing.
- Lozić, E. 2021. *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Loma, S. 2004. Domaće stanovništvo municipija S. u svetlosti novih epigrafskih svedočanstava. *Starinar*: 53–54 [2003–2004]: 35–63.
- Marić, A. 2015. *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.
- Maršić, D. 2013. "Funerary Altars of Roman Iader The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia", In: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split = Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from 27th to the 30th of September*, N. Cambi, G. Koch, Guntram (eds.), Split: 383–418, Književni krug.
- Matasović, R. 2003. Jezični tragovi Kelta u Iliriku. *Latina et Graeca* 2 (3): 5–23.
- Matijević, I. 2012. Epigrafska potvrda pripadnika Legije druge pomoćnice (legio II Adiutrix) u Saloni. *Tusculum: časopis za solinske teme* 5: 59–70.
- Mócsy, A. 1983. *Nomenclator Provinciarum Europae (Dissertationes Pannonicae III. 1.)*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Sigismund Nielsen, H. 1997. "Interpreting Epithets in Roman Epitaphs." In: *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*, B. Rawson, P. Weaver (Eds.), 169–204. Canberra – Oxford: Humanities Research Centre – Clarendon Press.

- Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Patsch, C. 1904. Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik zemaljskog muzeja* 16 (1): 33–60.
- Perinić, Lj. 2016. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress.
- Phang, S. E. 2001. *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. – A.D. 235): law and family in the imperial army*. Leiden: Brill.
- Rašić, M, Dziurdzik, T. Hiberna cohortis: New Domitianic Building Inscription from a Dalmatian Fort. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 230: 303–306.
- Rawson, B. 1986. (ur.). *The Family in ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca: Cornell University Press.
- Rawson, B. 1991. (ur.). *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawson, B. 1991. Adult-Child Relationships in Roman Society. In: *Marriage, divorce and children in ancient Rome*, B. Rawson (Ed.), 7–30. Canberra – Oxford: Humanities Research Centre – Clarendon Press.
- Rawson, B. 1997. Representations of Roman Children and Childhood. *Antichthon* 1: 74–95.
- Rawson, B. 2003. *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawson, B. (ed.) 2011. *A companion to families in the Greek and Roman worlds*. Malden – Oxford: Wiley Blackwell.
- Rawson, B., Weaver, P. (Eds.) 1997. *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*. Oxford – New York.
- Rendić-Miočević, D. 1964. Ilirske onomastičke studije (II). *Živa Antika* 13: 101–110.
- Saller, R. 1987. Men's Age at Marriage and its Consequences in the Roman Family. *Classical philology* 82: 21–34.
- Shaw, B. 1987. The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations. *The Journal of Roman Studies* 77: 30–46.
- Saller, R. P., Shaw, B.D. 1984. Tombstones and Roman family relations in the Principate: civilians, soldiers and slaves. *Journal of Roman Studies* 74: 124–156.

- Šačić, A. 2011. *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*. Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu.
- Šačić, A. 2012. Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Na-rensi-um). *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 41: 97–112.
- Šačić Beća, A. 2024. The Daorson, Municipium Diluntum, and the Question of (Dis)continuity. *Acta Illyrica* 8: 35–59.
- Vujović, M. 2021. "New beneficiary inscription from Nevesinje". In: *Illyricum Romanum: Studiola in honorem Miloje Vasić*. Ivana Popović, Sofija Petković (eds.), 64–69, Beograd: Institute of Archaeology.
- Vujović, M. 2021. "Žene u rimskim provincijama na tlu Srbije." u: *Žene na tlu Srbije: od praistorije do savremenog doba*, S. Janković-Pivljanin (Ur.), 31–72. Beograd: Heraedu.
- Vujović, M, Cvijetić, J. 2024. On one unpublished Roman inscription from Nevesinje. *Lucida Intervalla* 53: 165–174.
- Zotović, R. 1995. *Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije*. Užice: Kalinjaca.
- Zotović, R. 2012. *Životno doba na tlu Srbije u periodu rimske vladavine = Lifetime in the Territory of Serbia during Roman Rule*. Užice: Grafičar.

DOI: 10.46352/23036974.2025.117

UDK: 27-9(497.6)"652"

Pregledni naučni rad / Review article

Primljen / Received: 11. 10. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 30. 10. 2025.

EDIN VELETOVAC*

Proces kristijanizacije na tlu današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba

Apstrakt

Rad se bavi procesom kristijanizacije na prostoru koji danas obuhvata država Bosna i Hercegovina, s tim da je veći naglasak na prostoru koji je bio sastavni dio nekadašnje rimske provincije Dalmacije. U tekstu se na temelju pisanog i arheološkog materijala analizira širenje kršćanstva na dotičnom prostoru, od njegovih samih početaka u 1. stoljeću n. e. pa sve do završetka antičkog perioda. Kritikom pisanih izvora i analizom arheoloških nalaza cilj je predstaviti širu sliku ovog procesa, ustanoviti pravac njegovog djelovanja te razjasniti uzročno-posljedičnu vezu između različitih aspekata procesa kristijanizacije.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, Bosna i Hercegovina, kasna antika, kristijanizacija

Abstract

The paper addresses the Christianization process in the territory that is present-day Bosnia and Herzegovina, with greater emphasis on the territory that was part of the former Roman province of Dalmatia. Based on the written and archaeological material, the text analyses the spread of Christianity in the said territory from the very beginning in the 1st century AD to the end of Antiquity. Through the criticism of written and the analysis of archaeological finds, the objective is to present a broader picture of this process, establish the direction of its action, and clarify the cause-and-effect relationship between different aspects of the Christianization process.

Keywords: early Christianity, Bosnia and Herzegovina, Late Antiquity, christianization

* Edin Veletovac, JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: edinveletovac@muzejsarajeva.ba

Prostor koji danas zauzima država Bosna i Hercegovina u razdoblju rimske vladavine bio je podijeljen na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. Kompletan teritorij današnje Hercegovine, zatim srednje, zapadne i istočne Bosne ulazio je u okvir provincije Dalmacije, dok je prostor sjeverne Bosne pripadao prvobitno jedinstvenoj provinciji Panoniji, a od početka drugog stoljeća provincijama Panoniji Inferior i Panoniji Superior. Granica između dvije provincije pratila je liniju Grmeč – Manjača – Čemernica – Uzlo mac – Borja – Ozren – Konjuh – Javornik, a prema svemu sudeći bila je oformljena s ciljem da što bolje zadovolji ekonomske i vojne potrebe Rimskog Carstva.¹ Na tom administrativno podijeljenom prostoru u doba rimske vladavine, indigeno stanovništvo je štovalo različite vrste kultova, od domaćih, preko rimskih, grčkih i orijentalnih, a naposljetku je svoje korijene ovdje pustila i kršćanska religija.²

Kada je tačno započeo proces kristijanizacije na ovom prostoru zaista je teško, pa skoro i nemoguće odrediti, jer arheološke potvrde o tome ne postoje i svaki pokušaj bi se sveo na puko nagađanje. Važno je odmah na početku razlučiti da su postojala dva, hronološki i organizaciono, odvojena procesa kristijanizacije. Prvi, koji se odvijao tokom prva tri stoljeća postojanja kršćanske religije, bio je sporadičan, do određene mjere tajan i organizovan od strane pojedinaca ili manjih skupina vjernika. Glavni razlog za to ležao je u činjenici da je kršćanstvo od strane vlasti bilo zabranjeno za ispovijedanje te su njegovi sljedbenici u tajnosti morali prakticirati svoju vjeru. Nakon toga uslijedio je jedan može se reći međuperiod ili prijelazno razdoblje koje je trajalo od 313. godine, odnosno proglašavanja tzv. Milanskog edikta,³ pa sve do 380. godine kada kršćanstvo i službeno postaje državna religija.⁴ Tek nakon donošenja Solunskog edikta 380. godine može se govoriti o počecima systemske kristijanizacije teritorija koje je obuhvatalo Rimsko Carstvo. Pod systemskom kristijanizacijom, između ostalog, može se podrazumijevati zabrana paganskih kultova i promicanje kršćanstva kao jedine legalne religije Rimskog carstva, zatim uspostava legalne crkvene organizacije, masovna izgradnja sakralnih objekata, organizovano djelova-

¹ Šačić Beća 2022, 80.

² O paganskim kultovima na tlu današnje Bosne i Hercegovine, vidi: Imamović 1977.

³ Tzv. Milanski edikt koji su proglasili carevi Konstantin i Licinije dopušta kršćanskim sljedbenicima slobodno ispovijedanje svoje religije, bez straha da će zbog toga biti progonjeni kao što je to bio slučaj u prošlosti. Izvorni tekst Konstantinovog i Licinijevog proglasa te njegov prijevod na hrvatski jezik, vidi u: Lactant. *De mort. pers.* 48. 2–12.

⁴ C. *Th.* 16. 1. 2.

nje misionarske aktivnosti i pritisak na obično stanovništvo na konverziju itd. U sklopu ovog procesa nerijetko se događala i nasilna kristijanizacija koja je podrazumijevala uništavanje paganskih sakralnih objekata, kao i spomenika koji su odražavali reminiscenciju na paganske kultove i svega što je u sukobu sa kršćanskom dogmom.⁵

Sve do polovine trećeg stoljeća n. e. ne postoje čvrsti dokazi kako pisani, tako ni arheološki, koji bi potvrdili prisustvo sljedbenika Isusovog nauka, odnosno organizovanih kršćanskih zajednica na ovim prostorima. Međutim, pojedini literarni izvori (koje bi trebalo uzeti sa dozom rezerve) iznose određene naznake da je stanovništvo Dalmacije, a samim time i prostora Bosne i Hercegovine (koje je većim dijelom i pripadalo toj provinciji) već u 1. stoljeću bilo upoznato sa ovom religijom. Navodno je sveti Pavao poslao učenika Tita u Dalmaciju da širi Kristovu riječ,⁶ dok sveti Epifanije (*Epiphanius*), biskup iz Salamine, piše da je Luka, jedan od pisaca Evanđelja, propovijedao kršćanski nauk na ovom području.⁷ Međutim, ako bi se za prvu informaciju moglo i pretpostaviti kao tačnu za drugu je više nego opravdano sumnjati u njenu istinitost s obzirom na to da autor piše dva i pol stoljeća poslije spomenutog događaja, a drugi izvori o tome ne govore ni riječi. Na osnovu ovih šturih i nesigurnih podataka se također može uvidjeti koliko je zapravo nezahvalno upuštati se u diskusiju o ovom problemu. Tek od druge polovine 3. stoljeća može se sa sigurnošću govoriti o postojanju kršćanskih zajednica u Dalmaciji, mada su one sasvim vjerovatno postojale i ranije.⁸ Ipak, to se u najvećoj mjeri odnosi na primorsku Dalmaciju i razvijene obalne gradove gdje je protok informacija, odnosno interakcija između ljudi bila mnogointenzivnija, dok o njenom zaleđu osim jednog nejasnog podatka o mučeničkoj smrti sv. Venancija (*Venantius*) koji je šireći

⁵ O kristijanizaciji i vjerskom konfliktu u kasnoj antici, vidi detaljno u: Trombley 1993, 98–186. Brown 1998, 632–664.

⁶ *Jer Dema me, pošto je ljubio sadašnji svijet napustio i otišao u Solun; Krescent u Galaciju, Tit u Dalmaciju. (Druga poslanica Timoteju, 4, 10.);* Na ovom mjestu treba spomenuti još jedan Pavlov navod, a koji se odnosi na širenje Kristovog nauka. Naime, u Poslanici Rimljanima (15, 19.), on kaže: *Tako sam ja od Jeruzalema i naokolo sve do Ilirika potpuno navijestio evanđelje Kristovo.* Značenje Pavlove tvrdnje nije baš najjasnije određeno, jer se ne može definitivno utvrditi da li je njegova misionarska aktivnost obuhvatala i prostor Zapadnog Ilirika, u ovom slučaju Dalmaciju, ili se ono odvijalo do njenih graničnih dijelova. Dodatnu naznaku za obje od navedenih mogućnosti pruža i činjenica da je Pavao boravio u provinciji Makedoniji, koja je svojim sjeverozapadnim obodom dodirivala jugoistočnu granicu Gornjeg Ilirika (*Illyricum Superius*), odnosno Dalmacije.

⁷ *Epiph. Adv. Haeres.* 51. 11, 2.

⁸ Cambi 2002, 208.

Kristovo učenje umro u zemlji Delmata (*apud Dalmatas*) za vrijeme cara Valerijana (*Publius Licinius Valerianus Augustus*, 253. god. – 260. god.),⁹ i dalje ne postoje konkretni dokazi.¹⁰ Zemlja Delmata je veoma neodređen pojam ima li se u vidu da su oni naseljavali širok prostor zapadnog dijela rimske Dalmacije,¹¹ pa je iz toga razloga Venancija mogla zateći smrt bilo gdje na teritoriju koji je pripadao ovom narodu.¹²

Ipak, u nedostatku literarnih vrela, značajne informacije o najranijim počecima kršćanstva u zaleđu provincije Dalmacije mogu ponuditi određeni arheološki nalazi. U prilog konstataciji da je kršćanska religija već krajem 3. stoljeća imala svoje sljedbenike na ovom prostoru govori lokalitet Panik kod Bileće, na kojem je otkriven čitav jedan antički kompleks objekata.¹³ U sjevernom krilu objekta I se nalazi krstolika prostorija, koja je specifična ne samo po svome obliku, već i zbog toga što se u sklopu nje nalazio mozaik s likom Orfeja, što ukazuje na kriptokršćanski simbolizam, gdje bi Orfej predstavljao dobrog pastira Isusa Krista.¹⁴ Dodatnu potvrdu tome pružaju prikazi tri zelena znaka krsta na desnoj ruci Orfeja, koji su poredani jedan ispod drugog.¹⁵ U okviru istog mozaika, ispod glavne slike je prikazana Kaliopa, koja kao muza eposa i literature, simbolizira mudrost i znanje Orfeja, kao personifikacije samog Isusa Krista, učitelja svijeta.¹⁶

Naizgled, ovaj mozaik sa Panika kod Bileće se ne može dovesti u bilo kakvu vezu sa informacijom prema kojoj je sveti Venancije obavljajući misionarski posao umro mučeničkom smrću u zemlji Delmata. Međutim, uzme li se u obzir da se Venancijeva smrt dogodila za vrijeme cara Valerijana (253-260. god.), a da se dotični mozaik datira u zadnju trećinu 3. stoljeća, dobija se veoma bliska vremenska poveznica između prve literarne (istina nepotpuno jasne) i arheološke potvrde o kršćanskim počecima na ovom prostoru. Druga moguća veza između ove dvije potvrde odnosi se na izvor, odnosno početnu tačku,

⁹ Veletovac 2013, fusnota br. 208.

¹⁰ Farlati 1751, 563–564, 589.

¹¹ O Delmatima, detaljno: Zaninović 1966, 27–92; 1967, 5–102.

¹² Škegro 2000, 103.

¹³ Čremošnik 1974 a, 41–164.

¹⁴ Orfej kao mitološka ličnost koja je krotila divlje zvijeri sa svojom lirom, u ranokršćanskom periodu je simbolizirao Isusa Krista, prikazanog kao dobrog pastira. (de Jáuregui, 2010, 118, a posebno fusnota 70. sa pregledom glavne literature za ovu problematiku.)

¹⁵ Busuladžić 2008, 53.

¹⁶ Čremošnik 1984, 95. Vidi također: Čremošnik 1974 b, 243–248.

odakle je kršćanstvo moglo započeti svoj prodor prema unutrašnjosti Dalmacije. Već samim pogledom na kartu, najlogičnijim mjestom za takvo što svakako se nameće Narona, koja je stoljećima unazad bila jedan od najrazvijenijih gradova provincije, a upravo iz ovog mjesta je Venancije započeo svoj put prema Panoniji gdje je namjeravao propovijedati kršćanstvo.¹⁷ Činjenično je utvrđeno da vlasnik imanja poput vile urbane na Paniku kod Bileće, gdje je pronađen mozaik sa kriptokršćanskim motivima, nije morao dolaziti iz njoj najbliže kolonije.¹⁸ Ukoliko bi takav slučaj bio i ovdje, a za to postoji određena vjerovatnoća, onda se ne bi moglo govoriti o prodoru kršćanstva u njegovom pravom smislu, čiji bi razlozi postojanja dotičnog mozaika bili sastavni dio jednog započetog procesa kristijanizacije na ovom prostoru, kako bi se to na osnovu njega moglo prvo-bitno zaključiti, već prije da se radi o jednom izoliranom nalazu čiji se vlasnici s kršćanskom vjerom nisu upoznali ovdje, nego u jednoj većoj urbanoj cjelini, kao što je to npr. bila Narona.¹⁹ Ipak, ne bi trebalo odbaciti teoriju da su se na ovom mjestu održavali sastanci manje zajednice kršćana ili da su u najmanju ruku osobe zaposlene na ovom imanju bile kao i sami vlasnici sljedbenici kršćanstva. Isto tako, moguća je pretpostavka da su vlasnici imanja (ukoliko su zaista dolazili iz nekog većeg primorskog grada) zajedno sa svojim istomišljenicima odlazili na ovo imanje gdje su u miru mogli prakticirati svoju religiju, ne morajući se izlagati potencijalnoj opasnosti da će nekim slučajem biti otkriveni.

Dok su u 3. stoljeću tragovi kršćanstva i više nego fragmentarni, tokom 4. stoljeća situacija se polako mijenja, ali ni u kakvom drastičnom smislu. Ono u

¹⁷ Basler čak smatra da je Venancije bio biskup grada Narone. (Basler 1986, 39; 1990, 56)

¹⁸ Čremošnik 1974 a, 130–131; Dokaz za takvu tvrdnju pruža natpis CIL III 12798, na kojem se spominje porodica *Safinii* iz Narone, a posjed je imala u današnjem Čitluku. (Wilkes 1969, 298, fusnota 4)

¹⁹ Basler (1986, 17; 1990, 25–26) smatra da mozaik koji je pronađen u Stocu u tzv. kući s mozaicima iz sobe 4, čije likovne i stilske karakteristike odgovaraju onome s Panika, također sadrži kriptokršćansku simboliku. Međutim, Čremošnik i Busuladžić koji također obrađuju dotični mozaik u okviru svojih radova, uopšte ga ne dovode ni u kakvu vezu sa ovom religijom. (Čremošnik 1984, 71–74; Busuladžić 2008, 46–47) Mozaik je bez svake sumnje sličan onome s Panika, ali je glavni njegov nedostatak taj što je centralna slika potpuno uništena. Sva tri autora se slažu u pretpostavci da se u centralnoj slici s obzirom na sličnost motiva dva mozaika (oko centralne slike na oba nalaza su prikazane životinje), nalazio Orfej. Međutim, pošto je centralna slika nažalost uništena, a iako je pretpostavka da se na njoj nalazila ta mitska ličnost sasvim realna, zbog nemogućnosti uvida u simboliku koja je možda karakterisala Orfeja (ukoliko ju je uopšte i bilo) Baslerovo mišljenje bazirano na osnovu pojedinih motiva u kojima je samo on do sada vidio kriptokršćanske karakteristike treba uzeti s velikom dozom rezerve. Vrijedi spomenuti i svakako ne treba odbaciti ni mišljenje Čire Truhelke koji je vršio iskopavanje ovog lokaliteta, a u radu u kojem je predstavio rezultate svojih istraživanja on tvrdi da se u centralnom dijelu slike nalazio medaljon s cvijećem, dok mogućnost da je u pitanju lik Orfeja uopšte ne uzima u obzir. (Truhelka 1892, 356–357)

čemu se ogleda glavna razlika u vremenu prije i nakon 313. godine je da crkva sada ima odriježene ruke da u proces kristijanizacije krene javno i sistemski bez bojazni da se može dogoditi odmazda od strane državne vlasti. Da je ova religija nakon Milanskog edikta 313. godine nastavila prodor prema dubljoj unutrašnjosti provincije Dalmacije, dokaz pruža još jedan mozaik i to sa lokaliteta Carina kod Sarajeva.²⁰ Mozaik je lošije kvalitete, a ono što ga nesumnjivo čini nalazom ranokršćanske provenijencije je motiv krsta koji se nalazi u sredini. Nepoznato je iz kojeg razloga Sergejevski nije spomenuo ovaj motiv prilikom opisa nalaza, ali bi bilo u najmanju ruku čudno da ga nije primijetio s obzirom da se na skici mozaika koju je priložio u publikaciji sasvim jasno vidi krst u sredini. Podaci s lokaliteta ne nude nikakve dodatne informacije koje bi pomogle u datiranju ovog mozaika. Međutim, sama tehnika njegove izrade, jer kocke više nisu pravilne i iste veličine, dok geometrijski motivi nisu precizno i tačno izvedeni, kao i tamna osnova na kojoj se ističu svijetli motivi, dopuštaju da se napravi analogija sa mozaicima 4. stoljeća iz Ljubljane.²¹

Prisustvo kršćanstva na prostoru srednje Bosne u periodu nakon 313. godine potvrđuje još jedan nalaz sa istog lokaliteta. U pitanju je obijeni komad cigle na kojem je nevješto ucrtan krst.²² Ipak, za razliku od mozaika čiji je vlasnik sasvim sigurno bio stanovnik bliže ili šire okoline, za osobu koja je ucrtala znak krsta se ne bi moglo isto sa sigurnošću tvrditi, jer je u pitanju vrlo lako mogla biti i osoba stranog porijekla. Sergejevski koji je i ovaj nalaz prvi publicirao predložio je na osnovu karakteristika krsta samo okvirnu dataciju i to od 4. stoljeća pa dalje.²³ Međutim, s obzirom na to da se ranokršćanski mozaik koji je otkriven u neposrednoj blizini vremenski smješta u 4. stoljeće, onda bi se datacija ovog komada cigle sa ucrtanim krstom trebala datirati u približno isto razdoblje.

Iz ovog perioda potiče i nalaz ranokršćanske crkve na brdu Kalvarija sa lokaliteta Crkvine kod Malog Mošunja. Više dokaza pruža sugestiju da bi se ova crkva trebala datirati u razdoblje 4. stoljeća. Prije svega, na to indicira bazament na kojem se nalaze simbolični prikazi ribe, ptice i zmije, te motiv vinove loze i lišća izrađenih na antički, čak i klasični način, za razliku od kasnijih predstava istog motiva koji polako prelaze u geometrizam i shematizam.²⁴ Na isto vrijeme

²⁰ Sergejevski 1947, 23–24.

²¹ Čremošnik 1984, 102.

²² Sergejevski 1947, 22–23.

²³ Sergejevski 1947, 23.

²⁴ Basler 1986, 80; 1990, 91; Marijanović 1990, 125; Paškvalin 2003, 51–52.

ukazuje i reljefna ploča pronađena unutar crkve, na kojoj je prikazana procesija četiri osobe.²⁵

U drugu polovinu 4. stoljeća ili njegov sami kraj, vjerovatno spada i crkva u Doboju kod Kaknja. Otkriveni nalazi su prilično siromašni, a od materijala su najviše zastupljeni opeka i crijep. Također su pronađeni i ulomci kapitela, stupova, kao i ostaci mozaičkog poda.²⁶ Tlocrt dotične crkve uopšte nije urađen što predstavlja veliki nedostatak, dok sami nalazi ne otkrivaju mnogo. Ipak, upravo jedan kapitel korintskog stila sa jednim redom listova između kojih se dižu heliksi sa dva pljosnata zavijutka bi se trebao datirati u kraj 4. stoljeća, na osnovu čega bi samu crkvu trebalo smjestiti u taj period.²⁷

Ovdje se treba kratko osvrnuti i na lokalitet Crkvine u Mujdžićima kod Šipova s obzirom da je na tom mjestu pronađen natpis (ILJug III, 01621) za koji ni do danas u nauci nije usaglašeno mišljenje da li je bio kršćanskog ili paganskog karaktera.²⁸ Ovaj natpis je prvi publicirao Sergejevski i upravo zbog njegove rekonstrukcije teksta on je okarakterisan kao ranokršćanski, preciznije iz 4. stoljeća. U zadnjem redu natpisa, gdje je dio teksta u određenoj mjeri uništen, Sergejevski je na spornom mjestu predložio formulu *in pace*,²⁹ koja je specifična za spomenike ranokršćanskog doba. Međutim, slova koja tvore riječ *infelix* su i više nego jasna i vidljiva te zaista nije poznato iz kojeg je razloga Sergejevski mogao predložiti spomenutu rekonstrukciju, pa bi samim time i ranokršćanski karakter natpisa koji mu je on pripisao time otpao. U kasnijem periodu naučne karijere Sergejevski je indirektno priznao svoju grešku, kada je u članku iz 1965. godine napisao da *hrišćanskih spomenika do sada iz toga stoljeća još nije zabilježeno*³⁰. Ipak, takvo što nije bilo dovoljno ili je prošlo neprimijećeno da bi se pojedini naučnici razuvjerili, jer je nekolicina njih i dalje smatrala da se radi o ranokršćanskom natpisu, ponajviše zbog predložene formule *in pace*, što bi opet navodilo na opravdanu sumnju da pojedinci dotični spomenik uopšte nisu vidjeli, već su samo preuzimali podatke od Sergejevskog.³¹

²⁵ Basler 1972, 97.

²⁶ Više; Sergejevski 1948, 177–180.

²⁷ Sergejevski 1948, 178; Basler 1972, 85.

²⁸ *Maxim[in]o / carissimo / quem posuit / infelix Vincentia / [-----]?*

²⁹ Sergejevski je već i u ovom radu izrazio određenu sumnju prema rekonstrukciji *in pace*. (Sergejevski 1938, 57–58)

³⁰ Sergejevski 1965, 137.

³¹ Bojanovski 1964, 103, fusnota br. 4; Nejasno je da li se Bojanovski u kasnijoj studiji namjerno ili sasvim slučajno ograđuje od ovog mišljenja, pišući da je to spomenik *za koji Sergejevski smatra da je kršćanski*,

Nakon što je utvrđeno da natpis iz Mujdžića nije bio ranokršćanske provenijencije, trebalo bi se u kraćim crtama pažnja obratiti i na ranokršćansku crkvu koja je otkrivena na istom lokalitetu, s obzirom na to da je i njena datacija u historiografiji do jedne mjere ostala sporna. Utvrđivanjem da epigrafski natpis pronađen u neposrednoj blizini ranokršćanske crkve nije imao kršćanske karakteristike, eliminiše se jedan od reprezentativnih dokaza koji bi bili od velike pomoći prilikom određivanja vremena gradnje ove crkve. Pojedini autori su upravo na osnovu ovog natpisa kojeg su datirali u drugu polovinu 4. stoljeća u isto vrijeme smještali i gradnju crkve, što bi bilo sasvim opravdano da je titul imao kršćansko porijeklo.³² Ipak, pošto to nije bio slučaj, datiranje crkve je mnogo sigurnije utvrditi na osnovu drugih pokazatelja. Prvi od njih, ornament

što bi opet s druge strane pokazivalo da je ranija konstatacija Sergejevskog u kojem negira postojanje ranokršćanskih natpisa do tog perioda, prošla nezapaženo. (Bojanovski 1988, 291)

Iako je za njen rad ova informacija od sekundarnog značaja, Ivanka Nikolajević također preuzima informaciju od Sergejevskog ne znajući da se on od tog mišljenja godinu dana ranije ogradio. (Nikolajević 1966, 248.)

Drugi autor koji smatra da je ovaj natpis ranokršćanskog karaktera je Đuro Basler koji čini se kao ni Bojanovski nije imao priliku vidjeti taj spomenik, već je samo preuzimao prvobitnu rekonstrukciju teksta od Sergejevskog, dok je kasnija negacija istog o postojanju ranokršćanskih spomenika ovakve vrste iz perioda 4. stoljeća najvjerovatnije prošla neprimijećeno. (Basler 1972, 26)

Od autora koji se nisu povelili za prvobitnom rekonstrukcijom Sergejevskog, već su pristupili samostalnoj kritičkoj analizi natpisa, te na osnovu toga došli do zaključka da na spomeniku nema ni traga od formule *in pace* je bila Ivana Marijanović. Ona je u radu u kojem se bavila problemom datiranja ranokršćanskih bazilika između ostalih obratila pažnju na lokalitet Crkvine u Mujdžićima kod Šipova i u sklopu njega obradila ovaj nalaz. Iako ispravno konstatuje da se umjesto predloženog i u literaturi usvojenog *in pace* jasno vidi *infelix*, ona ipak smatra da je natpis ranokršćanske provenijencije, te ga datira u drugu polovinu 4. stoljeća, a takvu tvrdnju zasniva na formuli *quem posuit*, kao i paleografskoj analizi slova, što je u najmanju ruku upitno. (Marijanović 1990, 129, te fusnote 116 i 117) Samom Sergejevskom je ta formula bila drugi dokaz da je dotični natpis ranokršćanskog karaktera nakon što je izrazio nesigurnost u rekonstrukciju *in pace*, ali kao što se može jasno primijetiti iz već spomenutog kasnijeg rada on je od toga odustao. Iako se Marijanović najvjerovatnije i sama povelila za Sergejevskim i njoj je promaklo da se taj ugledni naučni djelatnik kasnije suptilno ogradio od svog prvobitnog mišljenja.

Veljko Paškvalin je bio drugi autor koji je izrazio sumnju u predloženu rekonstrukciju, jer kako piše u svojoj studiji koja je posthumno objavljena: "Kod ovog natpisa imamo nesigurno *In pace* što je veoma karakteristično za natpise starokršćanskog doba." (Paškvalin 2012, 482. fusnota 119) Međutim, za razliku od Marijanović, on odmah već u narednoj rečenici sasvim ispravno odbacuje ranokršćansko porijeklo ovog natpisa, te napominje da je i sam Sergejevski u članku iz 1965. godine odustao od svog prvobitnog mišljenja. Ipak, treba naglasiti da je ograda Sergejevskog nešto ranije promakla Paškvalinu u članku u kojem je baziliku sa Crkvine kod Šipova datirao u 4. stoljeće, a kao jedan od argumenata koristio je upravo prvobitnu konstataciju Sergejevskog o kršćanskom porijeklu natpisa i njegovo datiranje u 4. stoljeće. (Paškvalin, 1970, 678) Također, isti autor i u kratkom članku u Arheološkom leksikonu navodi natpis iz Mujdžića kao mogući dokaz za potvrdu o prvim kršćanskim opštinama na području današnje Bosne i Hercegovine. (Paškvalin u: Arheološki leksikon 1988, 148)

³² Marijanović 1990, 130.

na kapitelima, konkretnije, tordirani okvir oko lista, kao i kose crte na trupu kapitela iznad lišća, pokazuju da se ovaj nalaz treba smjestiti u kasnije vremensko razdoblje, tačnije u period kraja 5. ili početak 6. stoljeća.³³ Drugi, očitiji dokaz za kasniju gradnju crkve očituje se u krstolikoj baptismalnoj piscini malih dimenzija. Ovakav nalaz bi pokazivao da je piscina služila izričito za krštenje djece, ali ne i odraslih osoba, što indicira da je ona sagrađena u kasnijem periodu kada je kristijanizacija već uveliko obuhvatila ovo područje, a to je vrijeme kraja 5. ili prve polovine 6. stoljeća.³⁴

Drugi sporni spomenik (CIL III, 14330) koji se prema pojedinim autorima vezuje za kršćansku religiju u periodu 4. stoljeća, pronađen je na lokalitetu Ribić kod Bihaća.³⁵ Povod za takvo mišljenje je navodna formula *qui felicissimus sum*, kako je prvobitno Patsch izvršio rekonstrukciju teksta i na osnovu nje iznio konstataciju da se u ovom slučaju radi o kršćanskom natpisu.³⁶ Ovakvu formulu navodi i Basler, no ni u ovom slučaju nije sigurno da li je on zaista vidio ovaj titul, odnosno da li je lično izvršio kritičku analizu natpisa i tako stigao do navedenog zaključka, ili je mišljenje o kršćanskom porijeklu spomenika samo preuzeo od Patscha koji ga je prvi publicirao i kao takvogokarakterisao.³⁷ Ipak, u odnosu na ovakvo čitanje mnogo realnija mogućnost je da *Felicissimus* zapravo predstavlja još jedno ime,³⁸ a ne opisni dodatak prvoj osobi sa spomenika, prema čemu bi glavni "dokaz" za kršćansko porijeklo ovog spomenika i definitivno trebao biti odbačen.

Ako bi se raspravljalo odakle je kršćanstvo započelo svoj prvobitni prodor, samim pogledom na kartu nameću su dva najvažnija grada Dalmacije, Salona, a osobito Naronu. Već su prve vijesti koje se tiču kršćanstva u zaleđu rimske Dalmacije vezane za grad Naronu, i to konkretnije za misionarenje svetog

³³ Basler 1972, 105; Sergejevski iznosi nešto neodređeniju dataciju, te navodi da kapitel pripada 5. ili 6. stoljeću. (Sergejevski 1938, 56); Za razliku od njih dvojice, Nikolajević smatra da kapitel pilastra sigurno potiče iz kasnijeg perioda, mada ne iznosi niti jedan argument kao potkrijepu svojoj tvrdnji. (Nikolajević 1966, 248)

³⁴ Bojanovski 1964, 103; Basler 1972, 105.

³⁵ *Martinus / qui / [Fe]licissim / us {s} v(ixit) m(enses) VIII / memoriam(?) / Loc(h?)u(s) f(ecit)*

³⁶ Patsch 1897, 234–235; Sa ovakvim Patschevim mišljenjem slaže se i Petar Skok. (Skok 1915, 43)

³⁷ Basler 1972, 26; Potrebno je napomenuti da poslije Patscha (osim već navedenog Skoka) nije poznat niti jedan drugi autor osim Baslera, koji bi konstatovao da je ličnost sa spomenika iz Ribića pripadala kršćanskoj religiji te da se ovaj natpis ubraja među prve kršćanske tragove u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

³⁸ Alföldy 1969, 202; Paškvalin također izražava slaganje sa Alföldijem i uopšte ni na koji način ne sugeriše da bi ovaj spomenik mogao biti kršćanskog karaktera. (Paškvalin 2012, 45)

Venancija, koji je upravo iz ovog grada krenuo obavljati svoju djelatnost. Iako je informacija koja se tiče ove ličnosti i mjesta njegove smrti suviše neprecizna, samo spominjanje Narone u ovom kontekstu je indikativna. Osim pisane viješti za Venancija, sami arheološki ostaci iz vile urbane na Paniku kod Bileće se možda mogu dovesti u vezu sa Naronom. Poznato je da vlasnici velikih posjeda u unutrašnjosti Dalmacije, nisu morali nužno i živjeti u njemu najbližem municiju ili koloniji.³⁹ Vjerovatno je da ni vlasnici dotične vile na Paniku nisu živjeli na ovom imanju, već u nekom većem urbanom središtu, a kao logična se sama od sebe nameće Narona. Utjecaj Narone na unutrašnjost provincije Dalmacije u pogledu kršćanske religije će se odvijati i kroz naredni period antike, a to će se pogotovo odraziti u pogledu sakralne arhitekture tokom razdoblja 5. stoljeća kada započinje intenzivna kristijanizacija dotičnog područja.⁴⁰

Period 5. stoljeća označava najveći uspon i procvat kršćanske religije u Rimskom Carstvu od njenih samih početaka, a najvažniji događaj i preduslov koji je takvo što i omogućio bio je zakon cara Teodozija I (*Flavius Theodosius Augustus*) koji je 380. godine proglasio kršćanstvo za državnu vjeru.⁴¹ To se na vrlo očigledan način može primijetiti i u pojasu primorske Dalmacije, što se ogleda u gradnji velikog broja crkava od kojih su najmonumentalnije one cimiterijalne na glavnim salonitanskim grobljima: Manastarinama, Marusincu i Kapljuču. Dok je u zapadnim provincijama kristijanizacija pagusa već uzela veliki zamah, u unutrašnjosti rimske Dalmacije ona tek započinje intenzivniju aktivnost. Savremene informacije koje bi se direktno ili indirektno odnosile na ovaj proces u pisanim izvorima ne postoje, što umnogome otežava bolje razumijevanje situacije. Međutim, ono što je sigurno je da se kršćanstvo prema unutrašnjosti širilo posredstvom istih urbanogenih činilaca, koji prenose i ostala civilizacijska

³⁹ Vidi: Bojanovski 1974 b, 140.

⁴⁰ Da je Narona i tokom kasnijeg razdoblja imala značajan utjecaj u pogledu prodora kršćanstva prema unutrašnjosti, pokazuje segment ranokršćanskih bazilika. Popriličan broj autora iz Bosne i Hercegovine smatra da su bazilike sa ovog teritorija specifične po svom tlocrtu, te ih zbog toga zovu "bosanske bazilike". (Kao neke od primjera vidi: Sergejevski 1954, 207; Basler 1972, passim.) Međutim, pogleda li se njihov raspored zapaža se činjenica da su one najviše koncentrisane na području nekadašnje naronitanske dijeceze, a da je veliki broj ovakvih crkvi pronađen čak i izvan granica nekadašnje Jugoslavije, što sam termin automatski čini neprikladnim. (Cambi 1976, 246–247; 1984/85, 42) Naravno da se ne misli da je dotični tip sakralne građevine nastao konkretno u Naroni, kao što to Jarak (2005, 306) iz nepoznate namjere imputira Cambiju kao njegovu konstataciju, koji nikada nije napisao takvo što, osim što je iznio mišljenje da je Narona sasvim vjerovatno bila ishodište utjecaja jednog određenog tipa gradnje bazilika. (Vidjeti fusnotu br. 63.)

⁴¹ Jedin 1995, 69–70.

dostignuća, a to su vlasnici imanja (privatnih i crkvenih), koja su vjerovatno bila najveći spontani rasadnik vjerskih strujanja, zatim državni činovnici te trgovci i vojnici, osobito orijentalci.⁴²

Imajući sada punu podršku od države i samog cara kršćanstvo je moglo bez ikakvog okolišanja početi da nameće svoje učenje. Ne postoje dokazi koji bi ukazivali na nasilno pokrštavanje stanovništva u zaleđu Dalmacije (mada ni takvo što ne bi trebalo u potpunosti isključiti), već se prije pokušavalo sa demoniziranjem drevnih bogova, a poseban primjer predstavlja Silvan. To staro i dobroćudno indigeno božanstvo je zbog tolike prisnosti koju je autohtono stanovništvo osjećalo prema njemu, naposljetku pretvoreno u samu personifikaciju đavola.⁴³ Slikovit prikaz, iako ne direktno vezan kako teritorijalno, tako ni vremenski za temu o kojoj je ovdje riječ pruža legenda o svetom Hilarionu koji je oslobodio grad Epitaur ogromne zmije *Boas*, koja je jela ne samo stoku, nego i seljake i pastire.⁴⁴ Još je Arthur Evans u 19. stoljeću ispravno konstatovao da ova priča odražava pobjedu kršćanstva nad paganizmom u borbi oko stanovništva grada Epitaura.⁴⁵ Iako se ova priča navodno odvija polovinom 4. stoljeća te svakako ima svoje uporište u stvarnosti, kršćanskih vjernika je u ovom periodu i dalje bilo brojčano mnogo manje od pripadnika tradicionalne vjere. Međutim, sam smisao priče pokazuje da je propaganda i demoniziranje starih paganskih kultova igralo ogromnu ulogu u borbi za nadmoć među običnim stanovništvom, poglavito ruralnih oblasti. Nema razloga ne misliti da je isti takav slučaj bio i tokom 5. stoljeća, s obzirom da je stanovništvo u određenim oblastima u unutrašnjosti Dalmacije i dalje bilo vjerno tradicionalnim božanstvima.

Navedeni nedostatak pisanih informacija u određenoj mjeri komplementiraju otkriveni arheološki nalazi kršćanske provenijencije iz tog razdoblja. Dok su nalazi iz prethodna dva stoljeća i više nego oskudni, te ne dopuštaju sagledavanje neke šire slike, oni su u ovom periodu dosta bogatiji. Posebno se to odnosi na aspekt sakralne arhitekture od kojih su njeni glavni predstavnici ranokršćanske crkve i sastavni dijelovi koji je čine. O ovoj problematici postoji

⁴² Migotti 1990, 66.

⁴³ U Dalmaciji su figuralne predstave Silvana uglavnom uništene zbog njegove sličnosti sa vizualnim prikazom đavola prema kršćanskoj tradiciji. (Perinić 2016, 38). O Silvanu kao reprezentu dijaboličnog božanstva, također: Dorcey 1992, 36–40, 126–127.

⁴⁴ Hieron. *Vita S. Hilarionis Eremitae*, 29–54.

⁴⁵ Evans 1965, 306–307.

više sinteza,⁴⁶ i na ovom mjestu nije cilj analizirati svaku od tih građevina pojedinačno, već njihovo postojanje u ovom razdoblju uklopiti u započeti proces širenja kršćanstva prema unutrašnjosti Dalmacije. Prema dosadašnjim otkrivenim lokalitetima, najveći broj ovih objekata je datiran u 5. ili 6. stoljeće.⁴⁷ Upravo ova činjenica pokazuje odbijanje lokalnog stanovništva prema novoj vjeri koja je svoj put prema ovom području započela već krajem 3. stoljeća. Trebalo je proći više od stotinu godina da se stvore uslovi koji bi omogućili da kršćanstvo krene u postepeni, ali i nezaustavljivi proces preuzimanja konačnog primata u duhovnom životu autohtonih zajednica.

Ipak, u ovom razdoblju za razliku od prethodnog stoljeća, upravo na osnovu ranokršćanskih crkava se može sasvim sigurno tvrditi da je broj konvertiranih pagana na kršćansku religiju srazmjerno porastao. Međutim, treba imati u vidu da se takav razvoj događaja u najvećem broju slučajeva dešavao u samim urbanim centrima, kao i prigradskim sredinama, iako treba uzeti u obzir da u unutrašnjosti tokom ovog vremenskog razdoblja i nije bilo nekih većih urbanih središta, pa je takav pojam u ovom slučaju poprilično relativnog značenja. Upravo i najveći broj sagrađenih crkava pokazuje da su one građene blizu ovih gradskih cjelina. Činjenica da se u unutrašnjosti u ovom periodu ne mogu pronaći značajniji gradski centri je također razlog sporijeg prodiranja kršćanstva na ove prostore, pored već dobro poznate konzervativnosti autohtonog stanovništva. Uzevši u obzir činjenicu da je kršćanstvo bilo primarno religija gradova, što je dobro poznati nedostatak unutrašnjosti Dalmacije po tom pitanju, nije išlo u prilog procesu kristijanizacije. Naravno, to što je ova religija u 5. stoljeću bila jedina legalna i od države priznata kao takva, u velikoj mjeri je pomoglo da nadoknadi onaj period od prethodnih više od stotinu godina kada se ono ovdje prvi put javlja. Ne bi trebalo međutim precjenjivati formalnu zakonsku regulativu iz 380. godine za koju veliki dio stanovništva skoro pa sigurno nije niti znao, a takvo što pogotovo vrijedi za ruralne oblasti i stočarske predjele gdje su zajednice tokom čitave godine bile u pokretu.⁴⁸ Iako je ona dala veliki zamah

⁴⁶ Truhelka 1931; Basler 1972; Basler 1986; Basler 1990.

⁴⁷ Chevalier 1995, *passim*.

⁴⁸ Ipak, proglašavanje kršćanstva za državnu religiju nije automatski značilo i konvertovanje većine stanovništva. To je ovisilo od mnogo različitih faktora, od ličnih do onih objektivnih. Među lične se može svrstati prijemчивost kršćanskog nauka kod običnog stanovništva, zatim njegove prezentacije i upornosti od strane misionara, kao i stepena konzervativizma kod domicilnog stanovništva. Među objektivne faktore, između ostalih trebaju se uzeti u obzir povezanost sa većim centrima i protoku informacija, represiji koja je bila neizbježna u jednoj mjeri, izgradnji bogomolja koje su predstavljale simbole nove

masovnijoj gradnji crkava i neograničenu slobodu u promoviranju Kristovog učenja, sasvim je vjerovatno da su kršćani barem i u prvoj polovini 5. stoljeća bili brojčano slabiji u odnosu na poštovaoce tradicionalne religije, ali sada sa znatno smanjenom razlikom. Opšta slika broja kršćanskih pripadnika oko početka 5. stoljeća bi također govorila u prilog takvom mišljenju, jer je ovo učenje mnogo sporije prodiralo među stanovništvo zapadnih provincija rimske države, pogotovo ako bi se prihvatile pojedine računice koje određeni autori iznose o cifri od 4–5 miliona kršćana u zapadnom dijelu države na ukupno 50 miliona ljudi koliko je tada živjelo u okviru rimskih granica.⁴⁹ Ipak, proces kristijanizacije, kao i svaki takvog tipa je nezaustavljiv kada se jednom pokrene, te iako za to ne postoje relevantni dokazi u pisanoj formi, određeni dio unutrašnjosti, pogotovo one oblasti koje su se nalazile u posrednoj i neposrednoj blizini gradova su do kraja 5. stoljeća bile u velikoj mjeri kristijanizirane. Odsustvo kultnih i votivnih epigrafskih spomenika paganskog karaktera (što ne znači i doslovan nestanak tradicionalne religije), te dominacija kršćanskih sakralnih objekata, kao i sitnog materijala, svakako da takvo nešto pokazuje.

religije te fleksibilnosti kršćanstva da u sebe inkorporira određene paganske običaje koje je u datom momentu bilo skoro pa nemoguće iskorijeniti ili u određenim slučajevima ih ignorisati. Internog otpora je sasvim sigurno bilo ne samo u ruralnim, nego i u urbanim krajevima Rimskog Carstva, i to ne samo od običnog stanovništva, već i od strane visoko pozicioniranih dužnosnika čija je izloženost eventualnim posljedicama bila mnogo veća. U ovom drugom slučaju, zabilježena su dva primjera visokih vojnih dužnosnika koji su bili povezani sa provincijom Dalmacijom, a imali su prominentnu ulogu u političkom i vojnom životu Rimskog Carstva tokom 5. stoljeća. Prvi od njih bio je Generid (*Generidus*), a koji je prema Zosimovim informacijama početkom 5. stoljeća bio komandant trupa u Gornjoj Panoniji, Noriku i Retiji, a od 409. god. i u Dalmaciji. (Zos. 5. 46. 2.) Generid je bio paganin po uvjerenju, a kada je zapadni rimski car Honorije (*Flavius Honorius*, vl. 393–423. god.) donio zakon kojim zabranjuje paganima obavljanje visokih državnčkih pozicija (*C. Th.* 16. 5. 42.), on je odbio da obavlja svoju dužnost unatoče molbama samog cara. Na kraju se Honorije povukao i poništio doneseni zakon. Ovaj razvoj događaja govori koliko je Generid bio cijenjen na zapadnom dvoru te kako se zakoni koji su se ticali zabrane paganizma u određenim slučajevima nisu dosljedno provodili, pa čak i kada je sam car bio direktno involviran. Drugi slučaj odnosi se na čuvenog vojskovođu i patricija Zapada, Marcelina, koji je polovinom 5. stoljeća držao kontrolu u Dalmaciji i imao veoma značajnu vojno-političku ulogu u odnosima dvije polovine Rimskog Carstva. Kao i Generid, Marcelin je također po uvjerenju bio paganin kako to prenose kasnoantički izvori. (*Chron. Marcell.* 468. ; *Phot. Bibl. Cod.* 242. *Damascius, Vita Isidor*, 557H.). Međutim, ta činjenica nije smetala istočnorimskom caru Lavu I (Flavius Leo Augustus, vl. 457–474. god.) da ga izabere za jednog od sebi najbližih saveznika, kao i to da od zapadnorimskog cara Antemija (*Procopius Anthemius*, vl. 467–472. god.) dobije počasnu titulu patricija Zapada.

⁴⁹ Na istoku države koji je bio znatno razvijeniji, a gdje se nalazila i sama kolijevka kršćanstva, pripadnika ove vjere početkom 5. stoljeća je bilo mnogo više i ta brojka se kreće oko 10–12 miliona ljudi, ali koji su i dalje bili u manjem broju od pagana. (Više: Franzen 1970, 24)

Međutim, dok je proces kristijanizacije pagusa u zapadnim provincijama poput Galije tokom 5. stoljeća bio najintenzivniji i doživljavao svoj vrhunac,⁵⁰ u unutrašnjim oblastima provincije Dalmacije situacija nije izgledala kao da se bliži svom konačnom završetku. Naprotiv, on je svoj najveći zamah dobio upravo u periodu nakon formalnog završetka postojanja rimske vlasti u ovim krajevima i osobito tokom 6. stoljeća. Da je kršćanstvo od 5. stoljeća pa nadalje dobilo odriješene ruke u svojoj ekspanziji pokazuje veliki broj crkvenih objekata sagrađenih u posljednja dva stoljeća antike na ovom prostoru. Izgradnju ovako brojnih crkava u kratkom vremenskom rasponu pojedini naučnici su tumačili kao misionarskom djelatnošću sa izrazito jasnim ciljem.⁵¹ Sama gradnja crkava uz urbane cjeline pokazivala bi naime da je prvobitni cilj kršćanstva bio "osvojiti" gradsko stanovništvo, dok je pagus ostajao u sjeni za neka kasnija vremena. Pogleda li se karta lokaliteta ranokršćanskih crkava sasvim je jasno da je veliki prostor u zaleđu provincije Dalmacije ostao nepokriven ovim građevinama, što bi istovremeno značilo nedostatak utjecaja na određeni dio stanovništva, bez obzira što je jednoj crkvi gravitirao mnogo veći teritorij od samog gradskog i prigradskog areala.⁵² Možda bi i pretežno male dimenzije crkava koje su otkrivene na ovom prostoru sugerisale na misionarsku aktivnost, jer su se one prvobitno gradile za manje, tek konvertirane zajednice vjernika. Još jedan detalj je indikativan za ovu pretpostavku, a to su dvojne crkve (Zenica, Žitomislići, Turbe, Mogorjelo) sa prostora današnje Bosne i Hercegovine. Basler je prilično argumentovano konstatovao da je u slučaju ovih građevina, kao i bazilika iz Dabravine i Mokrog, vjerovatno riječ o monasterijalnim institucijama,⁵³ a njihovo postojanje potkrepljuje i činjenica da se spominju na Prvom salonitanskom saboru iz 530. godine.⁵⁴

⁵⁰ Jedin 1995, 199.

⁵¹ Basler 1972, 139; Basler se ovdje također poziva na Sergejevskog, iako ne navodi konkretno u kojem radu on izražava takvo mišljenje.

⁵² Veletovac 2014, 297–298; Kao što je već ranije implicirano, razlog za takvo stanje može biti nedostatak sistematskih istraživanja na navedenom prostoru, odnosno da veliki broj ranokršćanskih bazilika tek čeka na svoje otkriće, čime bi se dosadašnja saznanja, ali i razumijevanje ovog procesa u dubokom zaleđu provincije Dalmacije, mogla značajno promijeniti. Indiciju za takvo što između ostalog pružaju otkrića bazilika u Bakincima (Vujinović, 2014) i Mramorku kod Osmaka (Popović, Veletovac, Šačić Beća 2017, 184–202).

⁵³ Basler 1972, 137, 139.; Anđelić ima identično mišljenje što se tiče dvojne bazilike u Žitomislićima. (Anđelić, 1980, 264.)

⁵⁴ Šišić 1914, 159; Klaić 1967, 79. Gunjača 1973, 51; Ivanišević 1994, 160; Dodig – Škegro 2008, 15; Na ovom mjestu, treba spomenuti problem navodnog prisustva benediktinskog odreda na prostoru unutrašnjosti Dalmacije. Iako bi se takva informacija jako lijepo uklopila u već navedene činjenice o postojanju monaha na ovom teritoriju, ona se mora odbaciti kao pogrešna. Mnogi autori, poput Ostojića (1963, 80),

Uloga redovnika u životu kršćanskih zajednica se vremenom mijenjala, te oni posebno od 6. stoljeća napuštaju često prvobitnu zajednicu laičkog monahizma i posvećuju se redovnim liturgijskim funkcijama i misionarenju, brinući se ne samo o ceterijalnim i gradskim bazilikama, nego i o župnim krstioničkim crkvama.⁵⁵ Ono što bi članove ovakvih samostanskih institucija u zaleđu provincije Dalmacije moglo okarakterisati kao osobe čija je jedna od djelatnosti upravo bila misionarstvo i konvertovanje paganskog stanovništva je da se u nekim od ovih crkava nalazi i baptisterij sa duboko ukopanom piscinom, koja je inače služila za krštenje odraslih osoba, te i sam prikaz monaških likova na kapitelima u Dabravini.⁵⁶

Upravo gradnja baptisterija koja u mnogim primjerima dolazi kao tek druga građevinska faza, predstavlja jedan od glavnih dokaza u ovom vremenu još uvijek u određenoj mjeri paganski opredijeljenog stanovništva i primjer intenzivnije kristijanizacije koja je započela u 5. stoljeću. Dok se u urbanim središtima od 5. stoljeća krsti sve manji broj odraslih osoba i time analogno smanjuje potreba za krstioničkim građevinama, u pagusu proces kristijanizacije kasni i potreba za baptisterijima raste, te se već postojeće crkve opskrbljuju takvim dodacima.⁵⁷

Naznake o još nedovršenoj kristijanizaciji zaleđa provincije Dalmacije tokom prve polovine 6. stoljeća pružaju i informacije vezane za odluke donesene na Drugom salonitanskom saboru 533. godine. Pojedini autori su skloni sugerisati da bi se za kraj procesa kristijanizacije trebala uzeti upravo godina odvijanja Drugog salonitanskog sabora, odnosno 533. godina i kao glavni razlog navode molbu bestoenskog biskupa Andrije, koji traži da se dio teritorije pod njegovom jurisdikcijom odvoji, jer je sama biskupija bila prevelika za nadziranje udaljenih

Baslera (1972, 19, 139; 1991, 3) i Bojanovskog (1974 a, 364. ; 1974 b, 110. ; 1991 (1992), 288.), mada je ovaj posljednji u svakom svom radu iznosio određenu dozu opreznosti, pozivali su se na podatak sačuvan u montekasinskoj hronici kod Anastazija Bibliotekara (*Epit. chron. Casin. ut fertur Anast. Bibl.* 353 D.) prema kojoj je car Justinijan dodijelio svetom Benediktu više posjeda, a između ostalih i *Balcum*, kojeg su oni identificirali kao *Baloie*, rimski municipij koji se nalazio na prostoru današnjeg Šipova na rijeci Plivi. Razlog negiranja ovog mišljenja je taj što se za sadržaj dotičnog djela već odavno utvrdilo da je falsifikat i da njegov autor nikako nije mogao biti Anastazije Bibliotekar, nego Petar Đakon, benediktinac, a ujedno i poznati krivotvoritelj, koji je živio u 12. stoljeću. On je svoj uradak lažno pripisao Anastaziju u kojem je izmislio navodnu darovnicu cara Justinijana, prema kojoj je sveti Benedikt pored ostalih panonskih posjeda dobio i *Balcum*. (O navodnoj Justinijanovoj darovnici, više: Andrić 2005, 1–6)

⁵⁵ Migotti 1990, 64.

⁵⁶ Basler 1972, 80, 139; O bazilici u Dabravinama, detaljno: Sergejevski 1956 i passim.

⁵⁷ Cambi 1976, 269.

kršćanskih zajednica.⁵⁸ Takva tvrdnja biskupa Andrije se tumači da zapravo problem nije bio u samoj teritoriji, koliko u ogromnom porastu zajednice kršćanskih vjernika, te da bi takvo što značilo da je kristijanizacija kompletnog područja bila završena.⁵⁹ Međutim, problem za takvu konstataciju se može pronaći u već nešto ranije donešenim odlukama od strane biskupa Honorija II, koji je osnovao tri nove biskupije (mukursku, ludrumsku i sarsentersku), od kojih su pojedini dijelovi zahvatali znatne oblasti unutrašnjosti provincije Dalmacije. Svakako da se ne može osporiti veliki rast broja kršćanskih vjernika u ovom periodu niti je to cilj, ali je u najmanju ruku upitno da je broj narastao u tolikoj mjeri da je to glavni razlog Andrijinog zahtjeva. Kao što se može primijetiti, sve tri novoosnovane biskupije su bile u direktnoj ili indirektnoj vezi sa primorskom Dalmacijom gdje se kršćanstvo širilo mnogo brže i bilo je za očekivati da će broj vjernika tokom vremena dostići kritičnu tačku kada će biti veoma teško skrbiti se o njima. Ako je u samoj salonitanskoj metropoliji, koja je bila osnovana početkom 5. stoljeća i pod svojom kontrolom držala poprilično velik dio područja, trebalo više od stotinu godinu da bi se stvorili potrebni uslovi za učiniti takav korak, takvo što se ne bi moglo tvrditi i za biskupiju u samom središtu zaleđa Dalmacije, jer jednostavno same okolnosti nisu bile niti približno iste. Takvo što bi pokazivala i relativno kasna datacija nalaza kršćanske provenijencije te je na osnovu toga moguće zaključiti da je stanovništvo bilo veoma sporo kristijanizovano i da se taj proces odvijao tokom više generacija.⁶⁰ Osim toga, gradnja velikog broja crkava tokom 6. stoljeća i konkretno na području današnje srednje Bosne (prostor koji bi otprilike tada obuhvatala bestoenska biskupija), značila bi da se broj kršćana konstantno povećavao, što bi govorilo u prilog mišljenju da kristijanizacija u ovom periodu i dalje nije dovršena. Skromne karakteristike, te mala površina većine tih sakralnih objekata,⁶¹ kao i siromaštvo koje je vladalo u samoj biskupiji, isto tako bi navodile na misao da je razlog njihove gradnje prije svega bio zbog priliva novih vjernika, nego već postojećih kršćanskih zajednica.

Ne smije se zaboraviti ni da je inicijativa za ovaj sabor došla od jadertinskog biskupa Andrije i to konkretno zbog posvećivanja novih biskupa kako bi se svećenstvu udaljenih i razvučenih župa olakšala pastorizacija te se češće dijelila

⁵⁸ Šišić 1914, 163; Klaić 1967, 84–85. Gunjača 1973, 55; Ivanišević 1994, 161; Dodig–Škegro 2008, 20–21.

⁵⁹ Vidi: Jarak 2005, 307; Migotti je već dosta ranije pisala o tom problemu, ali za razliku od Jarak nije nigdje istakla tvrdnju da bi to značilo završetak procesa kristijanizacije. (Migotti 1990, 59)

⁶⁰ Jarak 2005, 306.

⁶¹ Veletovac 2013, 91–138.

krizma.⁶² Ako bi se i sam razlog sazivanja sabora uporedio sa molbom Andrije, vidjelo bi se da se oni ni u čemu ne razlikuju i da su u skladu jedni s drugim. Da je u pitanju razlog nemogućnosti brige samo zbog prevelikog broja vjernika o kojima bi se Andrija skrbio, Honorije II bi to sasvim sigurno znao. Samim time što je odgodio podjelu bestoenske biskupije, govorilo bi da u pitanju nije problem prevelikog broja vjernika, tim više što je istu stvar izvršio nad područjem gdje je on imao direktnu kontrolu i sigurno bio svjestan problema koje to sa sobom donosi.⁶³

Nedostatak biskupija u unutrašnjosti Dalmacije također bi ukazivalo na nedovršeni proces kristijanizacije. Iako je veoma vjerovatno da na saborima 530. i 533. godine nisu prisustvovali svi biskupi iz njenog zaleđa, njihov broj se ne treba precjenjivati, ali ni potcjenjivati. Komparira li se ovo područje sa primorskom Dalmacijom nije realno očekivati niti približnu brojku od deset biskupija koliko ih je u ovom vremenu prisutno na istočnojadranskoj obali, a za to su prevashodno odgovorna dva razloga. Prije svega, kvalitet života u unutrašnjosti Dalmacije je bio dosta niži u odnosu na njihove sunarodnike, pa naseljenost nije bila ni bližu kakvu je imalo primorje. Takve okolnosti su sasvim sigurno uticale na životnu dob, odnosno mortalitet i natalitet stanovništva, što posebno dolazi do izražaja u periodu kasne antike. Također, ne treba zaboraviti niti opštu demografsku sliku teritorija kojeg je nekada zauzimalo Rimsko Carstvo, gdje je procenat broja stanovništva u nekadašnjim zapadnim provincijama bio u konstantnom padu.⁶⁴ Drugi, ali nimalo manje bitan razlog je bio nedostatak gradskih centara što ne samo da je otežavalo komunikaciju između pojedinih naselja, nego je uticalo i na širenje kršćanske misli. Također, ne treba zaboraviti, kako se može protumačiti iz Honorijevih riječi, da su osnovni temelji za postavljanje novih biskupa bili prema definiciji šestog kanona sa sabora iz Serdike održanog 343–344. godine, prema kojem se nije dopuštalo osnivanje novih biskupija u ruralnim

⁶² Škegro 2009, 196.

⁶³ Potvrda tome se vjerovatno krije u samom odgovoru nadbiskupa Honorija koji takvu stvar nije smatrao za shodnom da se tada uradi: *Et ideo cum divinitas propiciata concesserit ad huc unum, ad quem eadem loca pertinere debeant, curavimus ordinare pontificem. Unde ne sequens etas aut addendo superflue episcoporum numerum, aut per cupiditatem forsitan imminuendo hec violare constituta presumat.* (Klaić 1967, 85.) Možda i ključna stvar u ovome odgovoru je da Honorije izražava opreznost da ne bi došlo do prevelikog broja biskupa, što bi govorilo da za razliku od područja njegove jurisdikcije, još jedan na teritoriju Bestoenske biskupije u tom trenutku nije bio potreban.

⁶⁴ Više: Ward–Perkins 2008, 327.

te manje urbanim mjestima.⁶⁵ Oba ova razloga su bila ključna zbog čega se u unutrašnjosti Dalmacije, pored bestoenske i barcenske, ne bi trebalo tražiti više od aproksimativno tri biskupije, jer prema svemu sudeći, za njima nije bilo ni potrebe. Postojanje još nekih biskupija na ovom području dakako ne mora nužno značiti da je proces kristijanizacije bio dovršen,⁶⁶ jer se takva situacija može objasniti i na način da za njima nije bilo potrebe iz jednog drugog razloga. Pojedine oblasti unutar biskupija iako su *de iure* bile pod jurisdikcijom crkve, *de facto* nisu imale kontrolu nad njima,⁶⁷ a to bi onda značilo da proces asimiliranja određenog dijela još uvijek paganski nastrojenog stanovništva u kršćansku vjeru nije bio dovršen. Karta do danas pronađenih, kao i potencijalnih lokaliteta ranokršćanskih crkava bi sugerisala takvo što.⁶⁸

Iako salonitanski sabori iz 530. i 533. godine nesumnjivo predstavljaju veoma značajne događaje u historiji kršćanske religije na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije, kao i što samim time pokazuju razgranatu crkvenu organizaciju u ovom periodu, oni se ipak ne bi mogli uzeti kao vremenska odrednica za proces koji je prije svega bio lične prirode. Nesporno je da se broj kršćanskih vjernika do održavanja crkvenih sabora u Saloni povećao u velikoj mjeri, ali argumenti koji se iznose u prilog završetka kristijanizacije do tridesetih godina 6. stoljeća jednostavno nisu niti dovoljno jaki, kao ni potkrijepljeni stabilnim činjenicama. Ako se zna da je veliki broj crkava bio sagrađen tokom 6. stoljeća te uzimajući opšte siromaštvo koje je vladalo u zaleđu Dalmacije, može se konstatovati da se ti objekti nisu gradili u cilju iskazivanja dominacije ili lukсуza, već prije svega zbog konstantnog priliva novih vjernika.

⁶⁵ PL. LXVII, *Cod. canon. eccl. Dion. Exig.* col. 178, A–B; Hess 2002, 214–215 (latinski tekst i prijevod, kanon VI), 230–231 (grčki tekst i prijevod, kanon VI b), 244–247 (latinska verzija grčkog teksta u kolekciji Teodozija Đakona i prijevod, kanon T9).

⁶⁶ Uporedi: Jarak 2005, 307.

⁶⁷ Takva činjenica se može vidjeti ne samo u riječima bestoenskog biskupa Andrije: (...) *Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo quesso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciat episcopum pertinere. Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur*, već i njegovog imenjaka, jadertinskog biskupa: (...) *Quippe cum gratum vobis fore credamus propter differentiam hos pro parochia consignande plebi excursus parochiasque presbiteros vestra consecratione merentur alios ordinare pontifices. Sicut etiam in barcensi ecclesia predecessore vestro, beate recordationis Honorio, est provide ordinatum; quia in tanta distensione locorum rarius consignationem crismatis populus renatus adsequitur.* (...) (Klaić 1967, 84, 82.)

⁶⁸ Veletovac 2014, 297–298.

Zato, zbog svih navedenih razloga nije moguće biti isključiv u ovako kompleksnom problemu te uzeti određeni datum kao prijelomnu tačku u završetku jednog procesa koji je prije svega bio intimne prirode. Kao što ni u slučaju početka kristijanizacije nije moguće utvrditi precizniju vremensku odrednicu, tako ni za njen završetak još uvijek ne postoje relevantni kako pisani, tako ni arheološki dokazi koji bi mogli staviti tačku na kraj rasprave o dotičnom pitanju. Ipak, ono što bi se sasvim sigurno moglo tvrditi je da je do toga došlo prije samog kraja antičkog perioda i konačnog naseljavanja slavenskih naroda na ovom prostoru u prvoj polovini 7. stoljeća.

Rekapitulacija

Uzimajući u obzir sve do sada navedeno o kršćanskoj religiji, u prva četiri stoljeća njena postojanja u unutrašnjosti provincije Dalmacije tragovi su poprilično opskurni, mada ne i nezanemarivi. Pored pojedinih pisanih izvora koji su u najvećoj mjeri nesigurni i teško dokazivi, a odnose se na 1. stoljeće nove ere, postoji priličan hijatus u nedostatku informacija i to više od dva i pol stoljeća. U nešto više od dvije stotine godina od smrti Isusa Krista, osim pojedinih opskurnih, nepreciznih i nedovoljno dokazima potkrijepljenih podataka, o kršćanstvu u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije ne postoje vjerodostojne informacije. Prve, mada nedovoljno jasne naznake ove religije, javljaju se tek u periodu nakon druge polovine 3. stoljeća, a odnose se na mučeničku smrt svetog Venancija, mada se ni za njih ne može odrediti precizniji teritorij, osim da se spominje zemlja Delmata. Ipak, sigurniji trag nude arheološki ostaci sa lokaliteta Panik kod Bileće gdje je otkriven mozaik sa kriptokršćanskim motivima, a koji se datira u zadnju trećinu 3. stoljeća, i to je prvi posvjedočeni nalaz koji nudi potvrdu ove religije u zaleđu provincije Dalmacije, čak i prije nego što je ona bila zvanično dozvoljena od strane rimske države. Opravdano je vjerovati da ovakvih nalaza postoji i više, makar na prostoru Hercegovine, gdje je kršćanstvo zbog blizine značajnijih primorskih gradova, osobito Salone i Narone, moglo mnogo prije i lakše doprijeti.⁶⁹ Međutim, zbog nedostatka sistematskih istraživanja, takvo razmišljanje nije moguće potkrijepiti valjanim argumentima, pa iz toga razloga sve izrečeno i dalje ostaje samo jedna od mogućih hipoteza.

⁶⁹ Indicije za ovakvo razmišljanje također navodi i Paškvalin (2003, 45–46).

U narednom 4. stoljeću tragovi ove religije su u određenoj mjeri jasniji, ali njihov kvantitet nije ni izblizu onakav da bi se mogla stvoriti jedna šira slika njenog prodiranja, mada je na osnovu njih moguće donijeti pojedine zaključke. Kao i u 3. stoljeću i u ovom periodu je dokaz za kršćansku prisutnost jedan mozaik sa motivom krsta na lokalitetu Carina (Sarajevo), iako mnogo lošijeg kvaliteta od onog na Paniku. U neposrednoj blizini mozaika je pronađen i jedan komad cigle na kojem je također ucrtan krst, koji se zbog nedostatka drugih odrednica, zbog mozaika treba datirati u isti period. Najvažniji nalazi iz ovog razdoblja su svaka-ko dvije ranokršćanske crkve i to sa lokaliteta Crkvine kod Malog Mošunja, kao i Doboja kod Kaknja, što pokazuje da je u određenom periodu nakon Milanskog edikta, a pogotovo od druge polovine 4. stoljeća započeo proces kristijanizacije ovog područja te da je u tim mjestima živjela organizirana zajednica pripadnika kršćanske religije. Međutim, bilo bi neispravno smatrati da su zbog nalaza sa prostora srednje Bosne iz ovog perioda postojale neke izolirane kršćanske enklave unutar dominantno paganski opredijeljenog stanovništva. Mnogo vjerovatnije je da stanovništvo u ovom razdoblju kako nije bilo nikakvog nasilnog ili zakonom obavezujućeg akta sasvim selektivno i sporo prihvaća novo učenje. Mada za takvo što ne postoje dokazi, sasvim je realno pretpostaviti, da već u drugoj polovini 4. stoljeća ne postoji oblast u unutrašnjosti gdje se nije moglo pronaći pripadnika kršćanske religije, iako sasvim sigurno u srazmjerno manjim skupinama.

U odnosu na raniji period, situacija tokom 5. i 6. stoljeća je mnogo jednostavnija, a tome je prvenstveno pomogla činjenica što se od 380. godine kršćanstvo proglašava za državnu religiju, dok tradicionalni kultovi bivaju zabranjeni za ispovijedanje. To je imalo za posljedicu da se širenje kršćanstva odvija mnogo intenzivnije i ubrzanije. Kristijanizacija prostora današnje Bosne i Hercegovine tokom ovog perioda najbolje se ogleda u gradnji sakralnih objekata, odnosno ranokršćanskih crkvi, čiji danas poznati broj se ubjedljivo u najvećoj mjeri datira u ova dva stoljeća. To su uglavnom bile crkve manjih dimenzija, građene poprilično neuredno i u dobroj mjeri od spolija, gdje su u brojnim slučajevima baptisteriji dodavani naknadno, a upravo ta činjenica bi govorila o konstantnom prilivu novih vjernika. Kada je tačno završen proces kristijanizacije na ovom podneblju, odnosno može li se on odrediti jednim događajem ili godinom? Iako je bilo i takvih prijedloga u prošlosti, činjenica je da bi to bilo kontraproduktivno, jer je to naprosto nemoguće tačno odrediti. Salonitanski sabori koji su održani

530. i 533. godine indirektno potvrđuju da proces kristijanizacije još uvijek nije bio završen ni u prvoj polovini 6. stoljeća.

Prežici paganskih kultova

O kristijanizaciji kao procesu nije moguće raspravljati, a da se istovremeno ne dotakne pitanje opstanka paganskih kultova na ovom prostoru u postrimskom periodu. Međutim, ako za kristijanizaciju postoje i više nego očigledni arheološki dokazi, kao i neke veoma šturo pisane informacije koje omogućavaju da se rekonstruiše šira slika ovog problema, o preživljavanju tradicionalne religije autohtonog stanovništva ne postoji niti jedan direktan savremeni dokaz. Ipak, takva činjenica ne znači da ona u ovom periodu nije opstala i imala svoje sljedbenike. Tragove iste moguće je nazrijeti u opskurnim izvornim podacima koji se odnose na crkvenu organizaciju na ovom prostoru tokom 6. stoljeća, kao i sporadičnih informacija iz ranijeg perioda, zatim na osnovu arheoloških nalaza kako iz postrimskog razdoblja, tako i onih iz posljednjeg stoljeća rimske vladavine, te konačno, komparativnom analizom sa ostalim područjima koja su se tada nalazila pod vlašću cara iz Konstantinopolisa.

Prijelomna tačka u uspostavi dominacije kršćanske religije unutar rimske države bio je čuveni zakon *Cunctos populos...* kojeg je 380. godine izdao Teodozije I, a kojim se kršćanstvo proglašava za jedinu dozvoljenu vjeru slobodnu za ispovijedanje, čime ju je faktički proglasio državnom.⁷⁰ Međutim, dotični zakon nije mogao jednostavno preko noći promijeniti mentalni sklop paganski opredijeljenog stanovništva, jer je ovo pitanje prvenstveno bilo intimne prirode i izlazilo je van okvira uobičajene kontrole državne vlasti. Ipak, ovako legalizirana promjena snaga omogućila je prozelitski orijentisanom kršćanstvu i njenim sljedbenicima da počnu nasilno provoditi svoje ideje širom Carstva, a samim time i u Dalmaciji. Najbolji dokaz toga se može vidjeti na primjeru Augusteuma u Naroni, gdje je dvadeset i jedna statua pripadnika julijevisko-klaudijeviske dinastije obezglavljena, najvjerovatnije krajem 4. stoljeća od strane kršćana.⁷¹

⁷⁰ C. Th. 16. 1. 2.; U recentnijem periodu pojavilo se jedno zanimljivo stajalište prema kojem se ovaj zakon primarno odnosi na pripadnike arijanske hereze, a da se tek naknadno iskoristio za obračun sa paganskom religijom. (Šarkić, 2011, 171–177) Međutim, konstatacija autora da broj pagana u 4. stoljeću nije bio velik jednostavno ne stoji u ravni sa ustaljenim rezultatima o omjeru paganskih i kršćanskih sljedbenika krajem 4. i početkom 5. stoljeća. (Vidi fusnotu br. 40.)

⁷¹ Više: Prusac 2009–2011, 509–534; Slični primjeri uništavanja paganskih spomenika od strane kršćana mogu se pronaći u Saloni, ali i širom nekadašnje provincije Dalmacije. (Dyggve 1996, 28); Naravno,

Takva situacija pokazivala bi da ni ovo područje nije bilo nikakav izuzetak kada je krajem 4. stoljeća na širem području Carstva uslijedio obračun kršćana sa paganima i kultovima koje su ovi štovali. Međutim, kao što niti prije 313. godine brojni edikti kojima se zabranjivalo ispovijedanje kršćanstva te progoni njegovih sljedbenika nisu uspjeli iskorijeniti ovu religiju, tako ni stavljanje izvan zakona tradicionalne vjere i uništavanje sakralnih spomenika posvećenih paganskim kultovima nisu mogli spriječiti njihovo daljnje obožavanje.⁷²

Dakle, s obzirom na to da intenzivnija kristijanizacija započinje tek u 5. stoljeću, uopšte nije sporno da je tokom ovog stoljeća u unutrašnjosti Dalmacije veliki broj stanovništva i dalje bio propaganski orijentisan. Međutim, kada je u pitanju postrimski period takvo stanje je mnogo teže pratiti zbog toga što je ovaj proces već trajao jedan duži vremenski period. Naravno, s razlogom se može vjerovati da je broj kršćana od početka 5. stoljeća eksponencijalno rastao na štetu paganskih pripadnika te da su oni do polovine 6. stoljeća činili ogromnu većinu populacije na ovom prostoru. Ono što predstavlja problem je pitanje u kolikoj su mjeri i do kada preživjeli indigeni kultovi među lokalnim stanovništvom. Takvo stanje je veoma teško utvrditi, jer već od 5. stoljeća ovdje se ne može naići na spomenike ne samo epihorskih božanstava, već i paganskih kultova uopšte, a pisani izvori o tome ne pružaju nikakve informacije.

Ipak, sama činjenica da se tokom 6. stoljeća gradi veliki broj kršćanskih sakralnih objekata u sklopu kojih je baptisterij dodan tek kao druga građevinska faza pokazuje konstantan priliv novih vjernika. Slabo razvijena infrastruktura također je usporavala prodor kršćanstva i njegovih misionara do stanovništva koje je živjelo u zabačenim krajevima. Da je takvo stanje predstavljalo priličan

ovakve tvrdnje se trebaju uzeti s oprezom i rezervom, jer uništavanje paganskih spomenika nije uvijek podrazumijevalo nasilje i osvetničku akciju. Značajan broj paganskih spomenika je ne samo preživio do danas, već i oni koji su upotrebljavani u sekundarnoj upotrebi nisu uništavani već ugrađivani kao jedna cjelina u sakralne objekte. Osim toga, veliki broj spomenika, hramova i kipova je oštećen, uništen ili preuređen u kasnijim periodima kada je kršćanstvo već uveliko bila dominantna i faktički jedina religija na prostoru Rimskog carstva kada razloga za nasiljem uopšte nije moglo biti. Također, nemali je broj primjera gdje se jasno vidi inkorporacija, odnosno asimilacija paganske tradicije u kršćanske vrijednosne okvire. (Više o ovom procesu: Migotti 1992; Cambi 1996, 138–140)

⁷² Već ranije spomenuti reljefi Silvana i Dijane, te Dijane i nimfi iz Opačića sa Glamočkog polja, čiji se kontekst pronalaska datira u kraj 4. ili početak 5. stoljeća, pokazuje duboku ukorijenjenost autohtone religije među lokalnim stanovništvom. Zanimljivi su i primjeri Generida (409. godina) i Marcelina (454. – 468. godine), koji su prema religijskom uvjerenju bili pagani. Detaljnije o tome u fusnoti 44. (O životu Marcelina i Generida, detaljnije: MacGeorge 2002, 32–63; Veletovac 2013, 34– 42; Mesihović 2014, 263, 274–275)

problem crkvenoj organizaciji na ovom području pokazuje i govor Andrije, biskupa bestoenske crkve, koji se žali da se u njegovoj biskupiji nalaze mjesta do kojih je teško doprijeti.⁷³ Ta činjenica mogla bi sugerisati da je u tim oblastima i dalje živjelo stanovništvo koje je štovalo tradicionalne kultove, a nad kojima službena crkva još uvijek nije mogla uspostaviti direktnu kontrolu.

Da je osnovano vjerovati i da je u unutrašnjosti Dalmacije tokom 6. stoljeća živio nezanemarljiv broj pagana pokazuju primjeri iz drugih krajeva koji se nalaze pod kontrolom cara iz Konstantinopolisa ili su nekada činili sastavni dio jedinstvenog Rimskog Carstva. Opštepoznata je činjenica da se kršćanstvo mnogo ranije raširilo i steklo pristalice u istočnim provincijama rimskog svijeta za razliku od njegovog evropskog dijela. Iako su kršćani u ovom periodu, preciznije za vrijeme Justinijana (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus*, vl. 527-565. god.) činili dominantnu skupinu stanovništva, iz pisanih izvora se može vidjeti da problem paganizma još uvijek nije bio riješen. Tako se za Ivana Efeškog (*Iohannis Ephesini*) zna da je 542. godine obavljao misionarsku djelatnost na području provincija Azije, Karije, Lidije i Frigije.⁷⁴ Između ostalog, on piše da je konvertovao i od paganizma spasio osamdeset hiljada ljudi, dok je također sagradio devedeset osam crkava, dvanaest manastira, kao i sedam drugih crkava koje su zapravo nastale od preobraženih jevrejskih sinagoga.⁷⁵ Mada se opravdano može sumnjati u navode Ivana Efeškog o broju konvertovanih pagana, iz samog pisanja se ipak može zaključiti da njihov broj nije bio za potcijeniti. To što je sam Justinijan finansijski podržavao ove misionarske aktivnosti daje dodatnu težinu takvoj situaciji.⁷⁶ Slični primjeri mogu se pronaći i na teritoriji Galije o čemu piše Grgur iz Tura (*Gregorius Turonensis*), konkretnije u gradu Autunu, gdje je jedan broj stanovništva u ovom razdoblju štovao kult boginje Kibeale Beresintije (*Berecynthia*).⁷⁷

O postojanju zajednica stanovništva koje su i dalje štovale paganske kultove možda bi govorili i nalazi iz rudarskog distrikta Japre. Prilikom iskopavanja, u

⁷³ *Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo quesso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciatis episcopum pertinere. Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur.* (Klaić 1967, 84)

⁷⁴ *Joh. Eph. HE. 2. 44.*

⁷⁵ *Joh. Eph. V. SS. Or. 47, 681.*

⁷⁶ Allen 2008, 825.

⁷⁷ *Greg. Tur. GC, 76.*

objektu XVIII je pronađeno nekoliko zanimljivih otkrića i to: četiri anepigrafske are, zatim ara Dolihena i Kastora, te po jedan kip boga Prijapa i božice Afrodite.⁷⁸ Nalazi su već sami po sebi dovoljno zanimljivi, ali ono što posebno izaziva pažnju je mjesto njihovog pronalaska. Ono se nalazilo malo dalje od naselja, između industrijskog pogona i rijeke, dok samo mjesto karakteriše velika skromnost.⁷⁹ Iako nastanak pronađenih spomenika pripada mnogo starijem periodu, čini se da je njihovo obožavanje bilo aktivno do duboko u razdoblju kasne antike. Prema Basleru, postoji mogućnost da su se posljednji pripadnici paganskih kultova povukli u ovo područje negdje tokom 5. ili 6. stoljeća.⁸⁰ Ovakva pretpostavka iako plauzibilna teško je dokaziva, a posebno je sporna riječ "posljednji", s obzirom na to da za takvo što ne postoje valjani argumenti, pa bi se ova skupina stanovništva možda trebala prikladnije označiti kao jedna od posljednjih generacija paganskih pripadnika.

Pored pripadnika tradicionalne religije, postoji mogućnost da je određeni broj pagana u ovom periodu bio samo formalno konvertovan na kršćanstvo. Iako za takvo što na prostoru Dalmacije ne postoje relevantni argumenti, informacije iz drugih oblasti mogli bi pružiti indikaciju o tome.⁸¹ Cezarije iz Arla (*Caesarius Arelatensis*) tako piše da u Galiji tokom ovog razdoblja pojedino stanovništvo prije odlaska u crkvu i dalje izvodi paganske plesove i pantomimu, dok neki od njih i dalje izriču zavjete drveću, mole izvorima, te prakticiraju proricanje.⁸² Imajući u vidu da su omiljena božanstva među indigenim stanovništvom u unutrašnjosti Dalmacije poput Silvana, Dijane i nimfi također bila prvenstveno vezana za prirodu (šume, životinje, izvori itd.), ne mogu se ne uočiti veoma bliske poveznice sa navedenim podacima. Dominantno ruralna unutrašnjost i slabo razvijena infrastruktura zbog čega su brojna seoska područja bila odsječena, a samim time i izvan kontrole zvanične crkve, također je pogodovala dodatnom odgađanju onog što je na kraju bilo neminovno, a to je potpuno kristijanizovano stanovništvo. Poznavajući ove okolnosti moglo bi se konstatovati da je u ovom periodu postojao određeni broj stanovništva koje se samo formalno predstavljalo kršćanskim pripadnicima dok se u stvarnosti nikada nisu odrekli vjerovanja u paganske bogove, ali je isto tako bilo i iskrenih sljedbenika Kristovog učenja

⁷⁸ Basler 1975–76, 156–157.

⁷⁹ Basler 1975–76, 157.

⁸⁰ Basler 1975–76, 157.

⁸¹ Više: Caseau 2004, 129–138.

⁸² *Caes. Arel. Serm.* 13, 4.; 53, 1.

među kojima je utjecaj starih tradicija još uvijek bio previše jak da bi ga se u potpunosti oslobodili. Iako za Dalmaciju ne postoje takvi tragovi, kako pokazuju informacije iz ostalih evropskih oblasti nekadašnjeg Rimskog Carstva, u postojanje ovakvih skupina vjernika ne bi trebalo sumnjati. Jednu od indikacija takvo što ponovo pruža Cezarije iz Arla, koji govoreći o stanju u Galiji navodi da određeni broj vjernika ne samo da ne želi uništavati paganske hramove, već se suprotstavljaju onima koji ih žele srušiti, dok u nastavku piše kako isti pomažu da se oni obnove.⁸³ Prije svega, to je bilo prirodno i očekivano stanje u jednom dugom procesu kristijanizacije koji se približavao svom kraju. Bez obzira na to što su se spomenici i svetišta njihovih božanstava rušili, te su iz različitih razloga formalno prelazili na drugu religiju, paganski vjernici su bili svjesni da nije bila nužno potrebna fizička prisutnost tih objekata da bi i dalje ostali odani svojim religijskim principima. Kada su posljednje zajednice ovih vjernika nestale teško je reći, ali je opravdano vjerovati da je stanovništvo Dalmacije dočekalo slavenske invazore tokom prve polovine 7. stoljeća religijski homogeno. Također postoji jaka mogućnost da je kršćanstvo kao religija u vrijeme sloma romejske vlasti i konačnog raspada antičke civilizacije na ovim prostorima postalo jedan vid zajedničkog identiteta kojim se nastojalo diferencirati od stranih doseljenika.⁸⁴ Međutim, čak i nakon konačne uspostave dominacije kršćanstva, paganska vjerovanja nisu u potpunosti nestala, već su postepeno asimilirana u ovu religiju i na neki način opstala sve do danas u obliku sujevjerja i praznovjerstva.⁸⁵

⁸³ *Caes. Arel. Serm.* 53, 1.

⁸⁴ Mesihović 2007, 739.

⁸⁵ Zanimljiv primjer toga predstavlja svjedočanstvo uglednog arheologa Dimitrija Sergejevskog, koji je prilikom jednog od svojih brojnih putovanja po Bosni i Hercegovini ispričao kako se jedna žena u zoru klanjala prema istoku. Nakon što je od strane Sergejevskog upitana šta je to radila, ona mu je odgovorila da se klanjala bogu koji je izlazio. (Gabričević 1987, 303)

Summary

The process of Christianization on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in ancient times

The problem of Christianization in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina is still not even close to being resolved. The reason is the lack of sufficient relevant written and archaeological sources, which would provide a clearer picture and context of the unfolding of this process. Nevertheless, based on limited information regarding this problem, we can draw some tentative conclusions, as well as guidelines for future researchers who plan to address the Christianization process in the hinterland of the Adriatic coast. Firstly, vague and scant information somewhat suggests that Christianity may have begun to be preached in this territory as early as the 1st century AD. However, this information should really be taken with a great deal of caution, as it is neither reliable nor is there any context behind it. It seems that only from the second half of the 3rd century AD there was a more serious attempt to spread Christianity. In addition to some indirect information, there is also material evidence (villa in Panik near Bileća) confirming the presence of smaller Christian communities in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The more serious spread of Christianity in this territory began in the 4th century when this religion was finally legalized in 313 AD. Although the finds from this period are quite obscure, the finds from the Carina site (Sarajevo), Dobož (Kakanj), and Crkvina – Kalvarija (Mali Mošunj) show that a certain momentum has begun in this process. More serious Christianization in this territory began only in the 5th century, and it was reflected in several different factors. This was influenced by the gradual legal prohibition of worshipping pagan cults in the entire territory of the Roman Empire, the declaration of Christianity as the state religion, the establishment of a church organization, etc. All these decisions laid the foundation for intensive Christianization in present-day Bosnia and Herzegovina that began in the 5th century and lasted at least until the middle of the 6th century. This is observed in the massive construction of Christian sacral buildings, which mostly belong to this period, and the establishment of episcopal sees. This shows the exponential growth in the numbers of members of this religion. It is difficult to determine definitely the end of the Christianization process since there are clear indications that a small portion of the population still

worshipped pagan cults during the 6th century. Nevertheless, we can reasonably believe that this territory was religiously homogeneous at the time of the arrival of Slavic settlers in the first half of the 7th century.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Akti salonitanskih sabora 530. i 533. godine, in: Nada Klaić, *Historia Salonitana maior*, Posebna izdanja srpske akademije nauka i umetnosti, knjiga CCCXCIX, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 55, Beograd, 76–85.
- Anastasius Bibliothecarius, *Epitome chronicorum Casinensium iussu sanctissimi Stephani papae II conscripta ab Anastasio seniore sedis apostolicae bibliothecario*, u: *Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum, Tomus secundus* (ed. L. A. Muratorius), Milano 1723, 351–370.
- Codex Theodosianus, *Codex Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondians et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, vol. I–II (ed. T. Mommsen – P. Meyer), Berlin 1905.
- Codex Theodosianus, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions* (a translation with commentary, glossary, and bibliography C. Pharr), Princeton 1952.
- Dionysius Exiguus, *Codex canonum ecclesiasticorum Dionysii Exigui sive Codex canonum vetus ecclesiae Romane*, in: *Patrologia Latina*. LXVII, *Tractio Catholica. Saeculum VI. Anni 540–549. Dionysii Exigui, Viventioli, Trojani, Pontiani, S. Caesarii. Arelatensis episcopi, Fulgentii Ferandi et Rusticii quorum prior Carthaginensis, posterior Romanae ecclesiae diaconus, necnon Justi, Facundi, Urgelensis et Hermianensis episcoporum*, Opera omnia (ed. J. – P. Migne), Paris, col. 135–230.
- Epiphanius of Salamis, *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Books II and III. De Fide* (second, revised edition), (trans. Frank Williams), Nag Hammadi and Manichean Studies 79, Brill.
- Gregory of the Tour, *Glory of the Confessors* (translated with an introduction and notes by R. van Dam), Translated Texts for Historians, vol. 5, Liverpool 2004.
- Hieronymus, *Vita s. Hilarionis*, in: *Patrologia Latina* XXIII, *S. Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri*, Opera omnia (ed. J. – P. Migne), Paris, 1845. col. 29–54.
- John of Ephesus, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae, pars tertia* (Syr. III, 3.), *T.*, in: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 105, SS 54 (ed. E. W. Brooks), Louvain 1935.

- John of Ephesus, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiastice, pars tertia* (Syr. III, 3.), V., u: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 106, SS 55 (ed. E. W. Brooks), Louvain 1936.
- John Of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, II, in: *Patrologia Orientalis*. XVIII (ed. and trans. E. W. Brooks), Firmin – Didot 1924, 513–698.
- Laktancije, *O smrtima progonitelja* (proslov, predgovor, bilješke i kazalo: N. Cambi), Split 2005. *Marcellinus Comes, Prejasni muž komes Marcellin, Kronika* (uvodna studija i povijesni komentar H. Gračanin, priredila i prevela B. Kunčić-Makvić), Zagreb 2006.
- *Marcellinus Comes, The Chronicle of Marcellinus* (trans. Brian Crooke), Sidney 1995.
- *Novi zavjet*, Čakovec 2010.
- *Photii Bibliotheca* (ed. I. Bekker), Berlin 1824.
- Saint Caesarius of Arles, *Sermons*, vol. I (1–80), The Fathers of the Church, vol. 31 (trans. sister Mary Magdeleine Mueller, O. S. F.), New York 1956.
- Zosimus, *New History* (a translation with commentary R. T. Ridley), Sydney 1982.

LITERATURA

- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter.
- Allen, P. 2008. The definition and enforcement of orthodoxy, in: *The Cambridge Ancient History* (volume 14), *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425–600*, Averil Cameron, Bryan Ward–Perkins and Michael Whitby (ed.), 811–834. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anđelić, T. 1980. Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolici Mostara, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metković 4–7. X 1977)*, Željko Rapanić (ur.), 257–266. Split: Hrvatsko arheološko društvo.
- Andrić, S. 2005. Tobožnja darovnica cara Justinijana sv. Benediktu i spomen grada Cibala u njoj, *Croatica Christiana periodica*, god. 29, br. 55: 1–6.
- Basler, Đ. 1972. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Basler, Đ. 1975–76. Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 30/31: 121–216 + Tbl. I–XXII.

- Basler, Đ. 1986. *Kršćanska arheologija*. Mostar: Crkva na kamenu.
- Basler, Đ. 1990. *Kršćanska arheologija* (II izdanje). Mostar: Crkva na kamenu.
- Basler, Đ. 1991. Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne (Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089–1989/)*, Želimir Puljić, Franjo Topić (ur.), 1–9. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola.
- Bojanovski, I. 1964. Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija, *Naše starine* 9: 103–122.
- Bojanovski, I. 1974a. Baloie – Rimski municipij u Šipovu na Plivi, *Arheološki radovi i rasprave* 7: 347–369 + Tbl. I–VIII.
- Bojanovski, I. 1974b. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bojanovski, I. 1991 (1992). Sokol na Plivi, *Hrvatski narodni kalendar* 40: 287–294.
- Brown, P. 1998. Christianization and religious conflict, in: *The Cambridge Ancient History* (volume 13), *The Late Empire, A. D. 337–425*, Averil Cameron and Peter Garnsey (ed.), 632–664. Cambridge: Cambridge University Press.
- Busuladžić, A. 2008. *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient Mosaics in the Territory of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Cambi, N. 1976. Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, u: *Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972.)*, Šime Batović (ur.), 239–282. Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Cambi, N. 1984/1985. Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 24 (11): 33–58.
- Cambi, N. 1996. Pogovor, u: *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Ejnar Dyggve (aut.), 135–156. Split: Književni krug.
- Cambi, N. 2002. *Antika*, Zagreb: Ljevak.
- Caseau, B. 2004. The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianisation of the Countryside, in: *Recent Research on the Late Antiquity Countryside*, William Bowden, Luke Lavan and Carlos Machado (ed.), 105–144. Leiden – Boston: Brill.

- Chevalier, P. 1995. *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. Tome 1 – Catalogue. Recherches archéologiques franco – croates. Starokršćanska arhitektura u rimskoj provinciji Dalmaciji (4. – 7. st) [Izvan glavnog grada Salone]*. Dirigées par N. Duval et E. Marin. Split – Rim: Arheološki muzej – Split – École Française de Rome.
- Čremošnik, I. 1974a. Rimsko naselje na Paniku kod Bileća, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 29: 41 – 164 + Tbl. I – XXVI.
- Čremošnik, I. 1974b. Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku, *Situla* 14/15: 243–248.
- Čremošnik, I. 1984. *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- de Jàuregui, M. H. 2010. *Orphism and Christianity in Late Antiquity*. Berlin – New York: De Gruyter.
- Dodig, R, Škegro, A. 2008. Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Salonu, *Povijesni prilozi* 35: 9–23.
- Dorcey, P. F. 1992. *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*. Leiden, New York, Köln: Brill.
- Dyggve, E. 1996. *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split: Književni krug.
- Evans, A. J. 1965. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875. (Sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Farlati, D. 1751. *Illyrici sacri tomus primus. Ecclesia Salonitana. Ab ejus exordio ulfque ad saeculum quartum aerae christianae*. Venetiis: Sebastianum Coleti.
- Franzen, A. 1970. *Pregled povijesti crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Gabričević, B. 1987. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split: Književni krug.
- Gunjača, S. 1973. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga 1. Izvori (analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hess, H. 2002. *The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica*, Oxford: Oxford University Press.
- Ivanišević, M. 1994. Izvori, u: *Salona Christiana*, Emilio Marin (ur.), 105–195. Split: Arheološki muzej – Split.
- Jarak, M. 2005. Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia, in: *Illyrica Antiqua. Ob Honorem Duje Rendić – Miočević (Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije,*

- Zagreb, 6. – 8. XI 2003.), Mirjana Sanader (ur.), 305–314. Zagreb: Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu – Arheološki muzej u Zagrebu – FF press.
- Jedin, H. 1995. *Velika povijest crkve. Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog* (drugi svezak). *Crkva od Nikeje do Kalcedona* (prvi polusvezak). *Crkva na Istoku i Zapadu od Kalcedona do ranog srednjeg vijeka* (drugi polusvezak). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
 - Klaić, N. 1967. *Historia Salonitana maior*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
 - MacGeorge, P. 2002. *Late Roman Warlords*, New York: Oxford.
 - Marijanović, I. 1990. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 45: 109–136.
 - Mesihović, S. 2007. Dezidijati, u: *Ilirike*, Sarajevo: Autorsko izdanje.
 - Mesihović, S. 2014. *Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
 - Migotti, B. 1990. *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
 - Migotti, B. 1992. Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archaeologica* 16: 225–249.
 - Nikolajević, I. 1966. Ranohrišćanske krstionice u Jugoslaviji, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 9: 223 – 255 + karta.
 - Ostojić, I. 1963. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. 1, Opći povijesno-kulturni osvrt*. Split: Benediktinski priorat – TKON.
 - Paškvalin, V. 1970. Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Vladimir Miroslavljević, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić (ur.), 667–687 + karta. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
 - Paškvalin, V. 1988. Doba kasne antike (Dominat), u: *Arheološki leksikon* 1, Borivoj Čović (ur.), 147–148. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
 - Paškvalin, V. 2003. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
 - Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Patsch, C. 1897. Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, II, Theil. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 5: 177–241.
- Perinić, L.J. 2016. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress Publishing LTD.
- Popović, G. Veletovac, E. Šačić Beća, A. 2017. Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci, *Godišnjak (Centar za balkanološka ispitavanja)* 46: 184–202.
- Prusac, M. 2009–2011. The missing portraits from the Augusteum at Narona, *Kačić* 41–43: 509–534.
- Sergejevski, D. 1938. Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca (sa 13 slika u tekstu i 1 kartom), *Glasnik Zemaljskog muzeja* 50: 49–64.
- Sergejevski, D. 1947. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja, društvene nauke*, n. s. sv. 2: 13–50.
- Sergejevski, D. 1948. Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. sv. 3: 167–188.
- Sergejevski, D. 1954. Starohrišćanska bazilika u Klobuku, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 9: 189–210 + Tbl. I –XV.
- Sergejevski, D. 1956. Bazilika u Dabrovini (Revizija), *Glasnik zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. XI, posebno izdanje, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Sergejevski, D. 1965. Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak*, knjiga III, *Centar za balkanološka ispitavanja*, knjiga 1: 119–142 + sl. 1–29.
- Skok, P. 1915. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Šačić Beća, A. 2022. Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije / Norther Bosnia within the bounds of Roman Pannonia. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BAT-HINVS".
- Šarkić, S. 2011. "Cunctos populos..." (C. Th. XVI, 1, 2 i njegovo tumačenje), *Zbornik Matice Srpske za klasične studije* 13: 171–177.
- Šišić, F. 1914. *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1. (do god. 1107.). Uvod, natpisi i isprave*. Zagreb: Kr. Hrv. – Slav. – Dalm. Zemaljske vlade.

- Škegro, A. 2000. Duvanjski prostori u antici, u: *Duvanjski zbornik (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Duvanjski kraj kroz povijest, Tomislavgrad, 6 – 7. srpnja 2000.)*, Jure Krišto (ur.), 79–113. Zagreb – Tomislavgrad: Hrvatski institut za povijest, "Naša ognjišta" Tomislavgrad, Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad.
- Škegro, A. 2009. Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, *Archaeologia Adriatica* 3: 191–204.
- Trombley, F. R. 1993. *Hellenic Religion and Christianization c. 370–529* (volume 1). Leiden – Boston: Brill.
- Truhelka, Ć. 1892. Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. IV, sv. 4: 340–365 + Tbl. I–VII.
- Truhelka, Ć. 1931. *Starokršćanska arheologija*. Zagreb: Narodna prosvjeta.
- Veletovac, E. 2013. *Provincija Dalmacija u V stoljeću*. Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu.
- Veletovac, E. 2014. *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga XVII/3: 277–299.
- Vujinović, B. 2014. *Ranovizantijske bazilike u Bakincima*, Banja Luka: Zavičajni muzej Gradiška, Istraživački centar Iskon, Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa.
- Ward – Perkins, B. 2008. Land, labour and settlement, in: *The Cambridge Ancient History* (volume 14), *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425–600*, Averil Cameron, Bryan Ward – Perkins and Michael Whitby (ed.), 315–345. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkes, J. J. 1969. *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zaninović, M. 1966. Ilirsko pleme Delmati (I dio), *Godišnjak*, knjiga IV, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 2: 27–92 + Karta I–II.
- Zaninović, M. 1967. Ilirsko pleme Delmati (II dio), *Godišnjak*, knjiga V, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 3: 5–101.

DOI: 10.46352/23036974.2025.151

UDK / UDC: 711.4(497.6 Gornje Podrinje)"04/14"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 25. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 20. 11. 2025.

ELMEDINA DURANOVIĆ*

Trgovi i stepen urbanizacije na prostoru Gornjeg Podrinja u srednjem vijeku**

Apstrakt

Rad se bavi analizom urbanih karakteristika srednjovjekovnih trgova na području Gornjeg Podrinja, s posebnim osvrtom na Foču, Goražde i Ustikolinu. Na temelju dostupnih izvora i relevantne literature razmatraju se ključni čimbenici urbaniteta, uključujući prostornu organizaciju, prisustvo urbanih elemenata i tok urbanističkog razvoja. Za razliku od drugih gradskih naselja u srednjovjekovnoj Bosni, ovi trgovi odlikovali su se izraženim domaćim karakterom u trgovinskim aktivnostima, što ih čini osobenim u regionalnom kontekstu. Posebnu ulogu u njihovom nastanku i razvoju imala je činjenica da je ovim prostorom prolazio jedan od najznačajnijih karavanskih puteva, uz koji je nastao niz trgovačkih središta – čime su putne komunikacije djelovale kao dinamični prostori urbanizacije. Cilj rada je da se, kroz analizu najrazvijenijih trgova, utvrdi stepen njihove urbanizacije, prikaže prostorna struktura i identifikuju urbani elementi, te ukaže na specifičan, spontani i prirodni tok njihovog urbanističkog razvoja, bez planskog oblikovanja.

Ključne riječi: Gornje Podrinje, srednji vijek, karavanske stanice, trgovi, tipologija, urbanizacija, prostorna organizacija, urbane forme

Abstract

This paper examines the urban characteristics of medieval market settlements in the Gornje Podrinje region, with particular focus on Foča, Goražde, and Ustikolina. Drawing upon available sources and relevant scholarly literature, the study explores key determinants of urbanity, including spatial organization, the presence of urban elements, and the trajectory of urban development. In contrast to other urban settlements in medieval Bosnia, these markets were distinguished by a pronounced local character in their commercial activities, rendering them unique within the regional context. A pivotal factor in

* Elmedina Duranović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6, 71000 Sarajevo, email: elmedina.duranovic@iis.unsa.ba.

** Rad je nastao u okviru projekta *Srednjovjekovni urbani prostori u Bosni: postanak, razvoj i tipologija*, koji je finansiralo Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

their emergence and evolution was the passage of one of the most significant caravan routes through this area, along which a series of trade centers developed—thus positioning travel corridors as dynamic spaces of urbanization. The aim of the paper is to assess the degree of urbanization of the most developed markets, to present their spatial structure and identify urban elements, and to highlight the specific, spontaneous, and organic course of their urban development, devoid of planned design.

Keywords: Gornje Podrinje, Middle Ages, caravan stations, markets, typology, urbanization, spatial organization, urban forms

Uvod

Područje uz gornji tok rijeke Drine, poznato kao Gornje Podrinje, ubraja se među najzanimljivije regije srednjovjekovne Bosne, gdje su se razvijale urbane sredine s osobenim, netipičnim karakteristikama koje odstupaju od klasičnog gradskog modela. Za razliku od utvrđenih gradova poput Bobovca ili Jajca, koji su služili kao politička i vojna sjedišta bosanskih vladara, te rudarskih centara poput Srebrenice, Olova, Fojnice ili Kreševa, čiji je urbani razvoj bio direktno vezan za eksploataciju rudnih bogatstava, Gornje Podrinje je bilo obilježeno razvojem trgovačkih naselja – trgova, koji su, iako bez zidina i formalnog gradskog statusa, igrala ključnu ulogu u ekonomskom, komunikacijskom i kulturnom životu regije.

Gradska naselja u Gornjem Podrinju u srednjem vijeku gotovo bez izuzetka razvijaju se duž važnih karavanskih pravaca koji su povezivali unutrašnjost Balkana s jadranskim gradovima, prvenstveno Dubrovnikom. Riječ je o putu poznatom pod nazivom *via Bosna* ili *via Drina* koji je bio jedan od najznačajnijih i najprometnijih puteva kojim se odvijala karavanska trgovina.¹ Na širem planu,

¹ Na karti srednjovjekovne Bosne, *Via Bosna* se može rekonstruisati kao longitudinalna osovina koja se protezala od juga ka sjeveroistoku, prateći prirodne doline i planinske prevoje. Početna tačka bila je Dubrovnik, važna mediteranska luka, odakle se trgovačka ruta uspinjala prema unutrašnjosti prolazeći kroz Trebinje, Bileću, Cernicu i Gacko. Prelaskom preko planinskog prevoja Čemerno, put je ulazio u visoke planinske predjele, a potom se spuštao u dolinu Sutjeske. Prolazeći pored Tjentišta, nastavljao je dalje prema dolini Drine, gdje se reljef prirodno otvara prema Foči, koja je predstavljala važnu raskrsnicu. Odatle je jedan krak rute nastavljao dolinom Drine prema Goraždu, Višegradu i Srebrenici, dok se drugi uspinjao uz Čehotinu prema Pljevljima (Breznica). U Goraždu se put dalje dijelio: jedan pravac vodio je prema Vrhbosni, prateći dolinu rijeke Prače, dok je drugi nastavljao nizvodno uz Drinu prema rudnim nalazištima u Srebrenici, s tim da se jedan od krakova puta odvajao dolinom Lima. Ova konfiguracija pokazuje da je trasa puta bila pažljivo usmjerena duž riječnih tokova, što je omogućavalo lakši transport robe i olakšano kretanje karavana. Динић 2003, 687–710; Јирећек 1951; Шкриванић 1974.

Via Bosna se uklapala u mrežu balkanskih trgovačkih puteva, povezujući se s Carigradskim drumom, čime je omogućavala direktnu vezu između jadranske obale i bizantskog svijeta. Ova mreža puteva bila je ne samo ekonomski, već i politički značajna, jer je omogućavala kontrolu nad prometom robe, ljudi i informacija. To je razlog zbog čega se na ovom prvacu prvo formiraju karavanske stanice, gdje su se ljudi i njihova stoka mogli odmarati na svojim dugim putovanjima. Gotovo da je moguće mapirati duž cijelog ovog puta gradska naselja ili barem otvorene trgove koji su se od karavanskih stanica razvijali do određenog stadija kojeg možemo smatrati urbanim prostorom. Njihova funkcija nije bila samo trgovačka, bila su to i mjesta okupljanja, razmjene ideja i kulturnog stvaranja, što potvrđuje i osnivanje prve štamparije u Bosni upravo u Goraždu početkom XVI stoljeća.²

Istraživanje stepena urbanizacije u Gornjem Podrinju, s fokusom na trgove kao specifičan oblik urbanog prostora, omogućava bolje razumijevanje funkcionalne dinamike prostora koji je bio izvan glavnih političkih i rudarskih centara, ali je, zahvaljujući svojoj ulozi u povezivanju ljudi, roba i ideja, imao ključnu ulogu u oblikovanju ekonomskih tokova i kulturne razmjene. Cilj ovog rada je da analizira karakteristike trgovačkih naselja u Gornjem Podrinju, njihovu ulogu u trgovini i komunikaciji, te da kroz dostupne historijske izvore ponudi uvid u stepen i oblik urbanizacije koji se razvijao mimo klasičnih srednjovjekovnih gradskih formi.

Iako je područje Gornjeg Podrinja bogato arheološkim lokalitetima iz antičkog, ali i srednjovjekovnog perioda, koji nedvosmisleno svjedoče o kontinuitetu naseljenosti, oni nam, u kontekstu odabrane teme, nisu pružili značajnije analitičke uvide. Kada je riječ o materijalnim ostacima, osim stećaka i ruševina utvrđenih gradova, gotovo da nije sačuvano ništa što bi se moglo direktno povezati sa srednjovjekovnim urbanim životom ovog regiona. Nažalost, materijal od kojeg su se gradile objekti/zgrade u ovim, neutvrđenim gradskim naseljima, bili su nedovoljno čvrsti da se sačuvaju tokom godina koje su uslijedile, pa je njihovo arheološko istraživanje gotovo nemoguće. Samim tim, s materijalnim ostacima iz tog perioda ne možemo računati.³ Za istraživanje ovih naselja preostaju nam pisani spomenici koji se najvećim dijelom čuvaju u Državnom arhivu

² Kreševljaković 1920, 1–41; Pejanović 1952, 7–8.

³ Objekti građeni od slabog, nepostojnog materijala i vremenom su sasvim nestali pod zemljom. Izuzetak čine ostaci i sitni komadi grnčarije. Ovi trgovi ne privlače posebnu pažnju arheologa jer smatraju da su vrijeme, ratovi i druge kataklizme uništile najveći broj tragova. Ковачевић-Кojiћ 1978, 9.

u Dubrovniku. Sačuvana građa raspoređena je nesrazmjerno u odnosu na pojedina razdoblja. Mnogo je više građe iz XV nego iz XIV stoljeća kada nastaju trgovi u Gornjem Podrinju.⁴ Priroda izvora je takva da je informacija o pojedinim, manjim mjestima sve manje što se ide dalje u unutrašnjost, a i sami interes “dubrovačkih pisara” za ova naselja javlja se onog trenutka kada se pojedinci nastanjeni u njima aktiviraju u trgovini. Osim podataka da se na određenom mjestu vrši pretovar robe, najznačajnije podatke pružaju nam notarske knjige zaduženja u kojim nalazimo imena domaćih trgovaca.⁵ Dio kancelarijskih i notarskih spisa iz Državnog arhiva u Dubrovniku do danas je publikovan čime je znatno olakšano istraživanje ove i sličnih tema.⁶

Kada je u pitanju urbana historija srednjovjekovne bosanske države u dosadašnjoj historiografskoj produkciji primat su zauzimali utvrđeni gradovi,⁷ a zatim rudarski centri. Konstantin Josip Jireček je jedan od prvih historičara koji je počeo obradu i proučavanje gradova sa akcentom na njihov privredni razvoj, a uz rudarske centre usput su spominjani i poneki od trgova u Podrinju.⁸ U prvoj polovini XX stoljeća pojavili su se vrijedni radovi Mihaila Dinića koji obrađuju problematiku privrednog razvoja bosanskih gradova u srednjem vijeku.⁹ Posljednje

⁴ Intenzivan razvoj privrede, s posebnim naglaskom na rudarstvo, od sredine XIV stoljeća privukao je značajan broj Dubrovčana. Na pojedinim lokalitetima zadržavali su se kroz duže vremensko razdoblje, te su kao neposredni svjedoci zbivanja ostavili dragocjene zapise o događanjima u tim krajevima. Zahvaljujući tome, u dubrovačkim arhivima sačuvan je iznimno vrijedan korpus podataka, koji nerijetko predstavlja jedine dostupne izvore za proučavanje tih povijesnih okolnosti. Ковачевић-Којић 1978, 70.

⁵ Podaci o domaćim trgovcima rasuti su po različitim arhivskim serijama, što otežava njihovu cjelovitu analizu i sistematizaciju. Među tim izvorima posebno mjesto zauzima serija *Debita Notariae*, koja je najbogatija podacima o domaćim trgovcima, njihovim trgovačkim aktivnostima i ekonomskim odnosima u dubrovačkom kontekstu. Značajne podatke pružaju i serije *Diversa Notariae* i *Diversa Cancellariae*, koje dodatno osvjetljavaju složenu mrežu poslovnih i društvenih odnosa između Dubrovnika i Bosne.

⁶ Objavljivanje ove vrste izvora predstavlja metodološki zahtjevan zadatak. Njihova publikacija do sada se odvijala fragmentarno i u nekoliko talasa. Upravo zbog toga, naročito su dragocjene opsežne zbirke koje je u posljednje vrijeme priredio Esad Kurtović: Kurtović 2017; Kurtović 2019; Kurtović, Peco 2021; Kurtović 2022.

⁷ Interes arheologa bio je prvenstveno usmjeren na srednjovjekovne tvrđave, dok su trgovi, podgrađa, rudnici i rudarska naselja, koji zapravo čine temelj urbanog pejzaža srednjovjekovne Bosne, ostajali na periferiji njihovih istraživačkih nastojanja. Stoga ne iznenađuje što je upravo Bobovac, uz lokalitet Mile, unatoč činjenici da su arheološka istraživanja na njemu provođena još tokom 1960-ih i 1970-ih godina, danas najtemeljitije arheološki istražen grad u Bosni i Hercegovini. Anđelić 1973; Anđelić 1980, 183–247.

⁸ Jireček 1951.

⁹ Mihailo Dinić je u više svojih radova pokazivao kontinuirano interesovanje za problematiku srednjovjekovne trgovine i urbanizacije. Posebno se ističu njegovi prilozi u djelima o dubrovačkoj karavanskoj trgovini i trgu Drijeva, gdje je analizirao trgovačke tokove i značaj pojedinih lokaliteta u širem kontekstu ekonomskih kretanja. U kasnijoj fazi svog naučnog djelovanja, naročito u radu *Za istoriju rudarstva*, Dinić je iznio niz dotad uglavnom nepoznatih podataka o rudarskim naseljima, njihovom razvoju i

značajnije radove o ovoj temi pružila nam je Desanka Kovačević-Kojić, koja je pažnju usmjerila ne samo na rudarske centre, već i trgove koji su se razvijali na putnim pravcima u kojima je dominiralo domaće stanovništvo.¹⁰ Od velike koristi su i brojne studije općeg karaktera u kojima se mogu naći važne informacije za temu o kojoj govorimo. U značajnom broju radova i monografija koje se primarno bave drugim temama, naročito velikaškom porodicom Kosača, Gornjem Podrinju posvećena je znatna pažnja, pri čemu su detaljno prikazane političke, društvene i privredne prilike u oblasti oko rijeke Drine.

Terminološki okvir i izazovi interpretacije

Dostupna arhivska građa nudi nekoliko termina za označavanje naselja u srednjovjekovnoj Bosni, pa tako i u području Gornjeg Podrinja. Međutim, njihova upotreba nije dosljedna niti jednoznačna. Najčešće je upotrebljivan jedan opći izraz *loco*,¹¹ *locum*,¹² kojim se označavaju gradovi, dijelovi gradskih sredina, trgovi, karavanske stanice, pa čak i mjesta za koja nije sasvim jasno da li su uopće bila naseljena u datom periodu. Nešto određeniji su termini *mercato*, *mercatum* (Foča,¹³ Ustikolina,¹⁴) i rjeđe *forum* (Foča,¹⁵ Goražde¹⁶), kojim su obilježavana javna mjesta i trgovi.¹⁷

specifičnostima gradske autonomije. Posebnu pažnju posvetio je Srebrenici, koja je u ovom djelu prvi put sistematski i detaljno obrađena. Njegova istraživanja predstavljaju značajnu prekretnicu u historiografiji srednjovjekovne trgovine, a time i u razumijevanju razvoja urbanih naselja u bosanskohercegovačkom kontekstu. Динић 1938; Динић 1955; Динић 2003.

¹⁰ Kovačević 1961; Ковачевић-Кojiћ 1978; Kovačević-Kojić 1987, 89–190; Ковачевић-Кojiћ 2007.

¹¹ "...loco dicto Coza..." DAD, Lam. de foris, XIII, 64v (28.9.1439), Kurtović 2022, 596; "...in loco dicto Coç." DAD, Lam. de foris, XVI, 187 (20.4.1443), Kurtović 2022, 673; "...in dicto loco Choze..." DAD, Lam. de foris, XXXIX, 194v-1951 (4.10.1467), Kurtović 2022, 1163. Slični primjeri u: Kurtović 2019.

¹² "...in aliquo horum locorum, videlicet, Coza, Visograd, Boraz, Olouaz..." DAD, Div. Not., XXX, 66 (8.7.1446); Kurtović 2021, 467.

¹³ "...ad mercatum de Coçe..." DAD, Div. Canc., XXX, 65v (30.9.1393). Ovakvih je primjera više u navedenoj seriji Državnog arhiva u Dubrovniku. Up. Kurtović, 2019.

¹⁴ "...mercatum Sticholini..." DAD, Div. Canc., XXXIV, 151 (8.8.1402); Kurtović 2019, 458. i dalje.

¹⁵ "...in forum Choçe", DAD, Div. Canc., XXI, 198 (23.5.1368), Kurtović 2019, 68-69; "...foro Choçe..." DAD, Lam. de foris, I, 7bis (14.8.1372); Kurtović 2022, 169.

¹⁶ "...in Gorasdi ad forum vlachi de Cosaçe..." DAD, Deb. Not., VIII, 169v (1.5.1379), Kurtović, 2017, 22; "...in foro Gorasde..." DAD, Deb. Not., VIII, 172v (13.5.1379), Kurtović 2017, 23; "...ad forum Gorasde voyvode Sandagl..." DAD, Div. Canc., XLII, 46 (14.5.1422), Kurtović 2019, 789; "...in Gorasde ad forum voivode Sandagl..." DAD, Div. Canc., XLII, 206 (9.11.1423); Kurtović 2019, 825.

¹⁷ Ковачевић-Кojiћ 1978, 135. Up. Kurtović 2025, 43–44.

S obzirom na nedosljednost upotrebe ovih termina teško je izvršiti pouzdanu analizu koja bi jasno dala odgovor na pitanja koji su stepen u urbanom smislu zauzimala pojedina gradska naselja. Dubrovčani, u svojim dokumentima, prave razliku između naselja (podgrađa) urbanog i agrarnog karaktera. Urbanizirana naselja nazivaju *varoš* ili *borgo*, dok sela označavaju terminom *villa*.¹⁸ Međutim, i ova klasifikacija nije bez izuzetka. Prijepolje, Goražde, pa čak i Drijeva nazivaju *borgom* iako je već dobro poznato da ta naselja nisu bila podgrađa.¹⁹

Ovakva terminološka neujednačenost otežava precizno određivanje funkcionalnog i urbanog statusa srednjovjekovnih naselja, te zahtijeva opreznu interpretaciju izvora, uz stalno preispitivanje konteksta u kojem su pojedini izrazi korišteni. U pisanim izvorima s područja srednjovjekovne Bosne najčešće se koristi termin *trg* za označavanje mjesta trgovinske razmjene,²⁰ dok toponomastička građa poznaje isključivo naziv *trgovište*.²¹ Ova razlika u terminologiji ukazuje na složenost jezičnih i funkcionalnih aspekata trgovačkih naselja, te zahtijeva pažljivo razmatranje u historiografskom kontekstu.²²

¹⁸ Međutim ni tu nije dosljedna upotreba ovog termina. U jednoj tužbi zbog krađe određene količine tkanina Foča kao mjesto izvršenja navedene pljačke označena je kao villa (*villa de Coza*). Iako je Foča imala urbane karakteristike, upotreba ovog izraza ne označava veličinu naselja, već njegov pravni status, teritorijalnu jedinicu sa lokalnom upravom i sudskom nadležnošću. Takva terminološka praksa bila je uobičajena u dubrovačkim izvorima za mjesta poput Trebinja, Nevesinja ili Gacka. DAD, Lam. de foris, XI, 240v (5.11.1436); Kurtović 2022, 570–571.

¹⁹ Ковачевић-Којић 1978, 137.

²⁰ Ковачевић-Којић 1999, 737–739.

²¹ Pavao Anđelić ističe da se tipologija srednjovjekovnih naselja temelji na djelatnostima stanovništva i pravnom statusu samog mjesta. *Trgovište* se u tom okviru definiše kao naselje u kojem je trgovina osnovna privredna djelatnost, često usko povezana sa zanatstvom. Trgovina se razvija kroz više faza, od povremene razmjene i sajamske trgovine do svakodnevnog poslovanja u stalnim radnjama. Upravo ta posljednja faza utiče na urbanistički razvoj naselja, formiranje otvorenog prostora za sajmove i izgradnju infrastrukture za učesnike: stambenih zgrada, radionica, magacina. Održavanje sajмова zahtijevalo je pravnu dozvolu, što naselju daje poseban status. Termin *trg* u srednjovjekovnim izvorima stoga ne označava isključivo mjesto povremene trgovine, već se koristi i za naselja sa razvijenijom i trajnijom trgovačkom funkcijom, oko kojih se oblikuje specifična društvena i prostorna struktura. Anđelić 1963, 180–182.

²² Kako Desanka Kovačević-Kojić zaključuje, historiografija ne raspolaže čvrsto definiranim kriterijima za tipološku klasifikaciju naselja u srednjovjekovnoj Bosni. U tom kontekstu, termin *trg* obuhvata višeslojno značenje: on se ne odnosi isključivo na mjesto povremene trgovine, već i na prostor sa razvijenom i stalnom trgovačkom funkcijom, te naposljetku na naselje koje se formiralo upravo oko takvog trgovačkog središta. Ova semantička širina pojma *trg* odražava kompleksnost urbanih i ekonomskih struktura tog vremena, gdje se granice između privremenog sajmišta, stalne pijace i urbanog naselja često preklapaju. Ковачевић-Којић 1978, 133–135.

Geografski okvir i historijski kontekst

Reljefno, Gornje Podrinje je pretežno planinsko područje, ispresijecano riječnim dolinama i visoravnima koje su omogućavale formiranje naselja i karavanskih puteva. Posebno se ističu doline rijeka, pritoka Drine: Prače, Govze, Osanice i Bistrice, koje su bile naseljene i povezane sa širim trgovačkim mrežama. Ova oblast izuzetno je bogata šumskim resursima, što je pogodovalo razvoju stočarstva i pčelarstva, dok su plodne kotline omogućavale intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju, naročito uzgoj žitarica. Proizvodi ovih privrednih djelatnosti (koža, vosak i žito), činili su najvažnije izvozne proizvode prema Dubrovniku. Istovremeno, ova oblast je predstavljala značajnu raskrnicu trgovačkih puteva, ne samo za Bosnu, već i za susjedne zemlje. Podrinje, odnosno oblast rijeke Drine, imalo je ključnu ulogu u povezivanju dubrovačkog primorja s unutrašnjosti Balkana, što je stvorilo osnovu za nastanak trgova, lokalnih središta razmjene, koji su postali važan segment domaće privrede. Trgovi nisu služili isključivo za trgovinu s Dubrovnikom, već su predstavljali mjesta gdje su se koncentrisali viškovi poljoprivrednih i stočarskih proizvoda iz šireg područja. Zahvaljujući visokom stepenu razvijenosti stočarstva, pčelarstva i trgovine, Gornje Podrinje se izdvaja kao poseban privredni region, koji je ujedno bio među najrazvijenijima u okviru srednjovjekovne bosanske države.²³

Oblast gornjeg toka rijeke Drine u izvorima je poznata pod nazivom *Drina*,²⁴ ali moguće da se već sredinom XIV stoljeća, kada nalazimo imena ljudi sa ovih prostora koji se na razne načine uključuju u trgovinu sa Dubrovčanima, negdje na tom prostoru nalazio i istoimeni trg. Trg je vremenom iščeznuo ili je možda promijenio ime i nastavio egzistirati među drugim trgovima koji su se vremenom razvili na ovom prostoru.²⁵

²³ Kovačević-Kojić 1981, 110.

²⁴ Već sredinom XII vijeka, u djelu popa Dukljanina, spominje se oblast Drina, za koju se pretpostavlja da je obuhvatala gornji tok istoimene rijeke. Od druge polovine XIV vijeka, ova oblast sve češće se pojavljuje u dubrovačkim arhivskim izvorima, naročito u kontekstu trgovine robljem i odlaska mladih ljudi radi obučavanja u zanatskim vještinama. U jednom dokumentu iz oktobra 1387. godine zabilježen je termin "Drinjanin", koji se može tumačiti kao naziv kojim su se stanovnici te regije sami označavali. Ковачевић-Кojiћ 1978, 41.

²⁵ Desanka Kovačević-Kojić iznosi pretpostavku da se toponim "Drina" u određenim srednjovjekovnim izvorima odnosi na Foču. Ova hipoteza temelji se, između ostalog, na dokumentu u kojem se spominje Nikola Prodašić s naznakom da je porijeklom "iz Drine", a za kojeg sa sigurnošću možemo potvrditi da je bio trgovac iz Foče. Navedena interpretacija dodatno se potkrepljuje primjerima iz rada iste autorice, kao i analizom osmanskih dokumenata, u kojima se termin "Drina" dosljedno koristi kao oznaka za Foču. Ковачевић-Кojiћ 1978, 42. Nešto drugačije postavke u: Kurtović 2025, 48–51.

Jedno od brojnih otvorenih pitanja iz historije ove oblasti, koja je predstavljala važan geopolitički i ekonomski prostor, odnosi se na period kada područje Gornjeg Podrinja dolazi pod vlast bosanskih vladara. Prema široko prihvaćenoj tezi, ban Tvrtko I je uspostavio vlast nad ovim krajevima 1373. godine, nakon pada Nikole Altomanovića.²⁶ Ipak, nepostojanje precizne definicije istočnih granica bosanske države ostavlja prostor za različite interpretacije i nagađanja. Postoje indicije da se teritorijalni uticaj bosanskih vladara mogao prostirati sve do Prijepolja i prije navedene 1373. godine. U prilog takvoj mogućnosti govori podatak iz 1367. godine, koji sugerira da je Prijepolje već tada bilo uključeno u sastav bosanske države.²⁷

Gornje Podrinje predstavlja matičnu regiju jedne od najznačajnijih velikaških porodica srednjovjekovne bosanske države – Kosača. Upravo na ovom prostoru nastoji se precizno utvrditi mjesto porijekla ove moćne porodice. Tokom vremena, njihova vlast i politički uticaj znatno su se proširili izvan oblasti Drine, ali su važni posjedi i dalje ostali vezani za ovu oblast.²⁸ Ti posjedi su se djelimično preklapali s teritorijama druge istaknute velikaške porodice – Pavlovića, što je dodatno oblikovalo političku i društvenu dinamiku ovog prostora.²⁹

U administrativnom smislu, Gornje Podrinje je obuhvatalo više župa, među kojima su se isticale Goražde, Pribud, Osanica, Govza, Bistrica i Piva. Ove župe su bile osnovne teritorijalne jedinice, a njihova povezanost s rijekom Drinom omogućavala je intenzivnu trgovinu i komunikaciju s jadranskim gradovima, posebno s Dubrovnikom.³⁰

Zahvaljujući ekonomskoj dinamici i regionalnoj specifičnosti Gornjeg Podrinja, stvoreni su povoljni uslovi za oblikovanje trgova kao urbanih središta. Urbani prostori u srednjem vijeku predstavljali su kompleksne društveno-ekonomske i političke cjeline koje su, osim fizičke strukture, odražavale specifične odnose moći, proizvodnje, razmjene i svakodnevnog života. Za razliku od evropskih gradova, bosanska srednjovjekovna urbana naselja nisu bila velika po broju stanovnika, ali nisu imala ni jasno definisane funkcije i unutrašnju organizaciju. Njihov razvoj bio je uslovljen prirodnim resursima, trgovačkim

²⁶ Ћоровић 1925, 35–36. Up. Динић 1932.

²⁷ Riječ je o ugovoru o prijevozu soli na odredište „Priepole in Bosna...” DAD, Div. Canc., XXI, 57v (22.6.1367). Kurtović 2019, 57. Up. Kurtović 2025, 59.

²⁸ Up: Динић 1940; Ћирковић 1964; Kurtović 2009; Тошић 2002, 243–260.

²⁹ Радонић 1902; Ивић 1907; Nilević 2010, 13–64.

³⁰ Динић 1940, 258; Vego 1957.

putevima, političkom stabilnošću i prisustvom vlastelinskih ili crkvenih centara. Naselja u Gornjem Podrinju formirala su se prvenstveno radi ekonomske koristi, te su s vremenom postala središta proizvodnje i razmjene dobara.

Iako su ova naselja razvijala određene urbane funkcije, zadržavala su izražen agrarni karakter. Posjetioци su uglavnom dolazili iz seoskih sredina, donoseći viškove vlastite proizvodnje, stočarskih i zemljoradničkih proizvoda, uključujući različite vrste hrane, dok su zanatlije nudili alate, odjeću, obuću i druge predmete iz svakodnevne upotrebe. Na taj način se oblikovala kultura specijaliziranog rada, unutar koje se izdvajaju pojedinci koji se profesionalno bave trgovinom, te se za njih može reći da im je to osnovno, ako ne i jedino zanimanje. Međutim, uprkos prisustvu trgovine i zanatstva, karakterističnih za gradska naselja, trгови u Gornjem Podrinju zadržavaju agrarni identitet. Većina stanovništva se, pored specijaliziranih zanimanja karakterističnim za gradske sredine, i dalje bavila poljoprivredom i stočarstvom, a upravo su viškovi njihove primarne djelatnosti činili osnovu lokalne trgovine.

Primjeri trgovačkih središta Gornjeg Podrinja u srednjem vijeku

Gradska naselja u srednjovjekovnoj bosanskoj državi strukturalno nisu bila homogena. Njihov razvoj bio je uslovljen lokalnim resursima, društvenim potrebama i političkim uticajima, što je rezultiralo raznolikom tipologijom urbanih prostora. Analiza njihovih funkcija, prostorne organizacije i privredne dinamike omogućava dublje razumijevanje specifičnosti urbanog razvoja srednjovjekovne Bosne, s naglaskom na regionalne posebnosti Gornjeg Podrinja.

Među najznačajnije trgovačke centre Gornjeg Podrinja ubrajaju se Foča i Goražde, naselja koji su se iz važnih karavanskih stanica postupno razvila u trgove, kako ih susrećemo u pisanim izvorima iz druge polovine XIV stoljeća.³¹ Foča se u pisanim izvorima javlja od 1360. godine kao trg u koji pristižu karavani iz Dubrovnika,³² a dubrovački dokumenti je označavaju kao važnu tačku na

³¹ Iako su naselja Gornjeg Podrinja već dobila svoja historiografska zaokruženja kroz brojne radove i monografije, ovdje se nastoji ukazati na specifične razvojne karakteristike koje su zajedničke većini tih naselja. Budući da nije bilo moguće obuhvatiti sve trgove ove regije, kao reprezentativni primjeri izdvojeni su Foča i Goražde, ne samo zbog svoje veličine i intenziteta, već i dostupnih izvora. Istorijski razvoj ovih gradova obrađivali su brojni autori, među kojima se ističu radovi Bogumila Hrabaka: Hrabak 1997, 17–40; Храбак 1999, te najnoviji rad Esada Kurtovića o Foči: Kurtović, 2025.

³² Kurtović 2025, 42.

trgovačkom putnom pravcu koji se ponekad naziva i *via Coze*,³³ što potvrđuje njen značaj u mreži komunikacija između jadranskog primorja i unutrašnjosti Balkana. Goražde je, poput Foče, izraslo iz karavanske stanice u trgovačko naselje, o čemu svjedoče dokumenti iz kasnog srednjeg vijeka. Prvi pisani tragovi o Goraždu potiču iz 1376. godine, kada je sklopljen ugovora o prijevozu robe iz Dubrovnika u Goražde,³⁴ što ukazuje na njegovu ranu uključenost u trgovačke tokove. Položaj uz rijeku Drinu omogućio je lakši transport robe, ali i razvoj lokalne privrede zasnovane na poljoprivredi, stočarstvu i zanatstvu. Kao mjesto okupljanja stanovnika iz okolnih sela, Goražde je služilo za razmjenu viškova domaće proizvodnje i nabavku potrepština, zadržavajući agrarni karakter, uz istovremeni razvoj urbanih funkcija koje su ga činile prepoznatljivim središtem regionalne razmjene. U okviru razmatranja Goražda kao značajnog urbanog centra srednjovjekovne Bosne, skrećemo pažnju i na njegovu ulogu u političkim i diplomatskim aktivnostima vlasteoske porodice Kosača.³⁵ Njegov značaj potvrđuje i politička uloga u kasnom srednjem vijeku: upravo u Goraždu dubrovački poslanici su, na poziv Vukca Vardića, predstavnika vojvode Sandalja Kosače, pregovarali o kupoprodaji Konavala.³⁶

Karavanska trgovina potaknula je domaće stanovništvo na aktivno uključivanje u trgovačke tokove. Neki od lokalnih trgovaca stekli su i dubrovačko građanstvo, što svjedoči o njihovoj integraciji u šire ekonomske strukture.³⁷ U dubrovačkim izvorima zabilježeno je da se domaći trgovci zadužuju kod Dubrovčana, nominalno u novcu, iako se dug najčešće vraćao isporukom

³³ Kovačević 1961, 159.

³⁴ Ugovor iz 28. marta 1376. godine predstavlja trgovački sporazum između dubrovačkog trgovca i vlaškog ponosnika o prijevozu tri tovara soli iz Dubrovnika u Goražde, gdje će ih predati u ime naručioca, uz dogovorenu naknadu. Istovremeno, predviđena je i izvozna razmjena. Iz Goražda će donijeti tri tovara koža nazad u Dubrovnik, uz precizno definisanu težinu i cijenu po tovaru. Dokument je značajan jer se prvi put u pisanim izvorima spominje Goražde, a s druge strane ovaj dokument svjedoči i o organizovanoj robnoj razmjeni, između primorja i unutrašnjosti, gdje su so i koža bili ključni artikli. DAD, Div. Canc., XXIV, 129 (28.3.1376); Kurtović 2019, 112; up. Ковачевић-Кojiћ 1978, 44.

³⁵ Dodatni podsticaj razvoju ovog trga predstavljala je činjenica da se nalazio u oblasti velikaške porodice Kosača. Najraniji poznati član ove porodice, iz perioda prije nego što je stekla moć i ugled, spominje se u Goraždu 1379. godine, u kontekstu lokalnog sajma: *in Gorasde ad forum Vlachi de Cossaca*. Динић 1940, 156; Kurtović 2009, 30–31.

³⁶ Kurtović 2009, 262.

³⁷ Već od sredine XIV stoljeća, dubrovački kancelarijski spisi bilježe imena osoba sa ovih prostora koje se na različite načine uključuju u trgovinu s Dubrovnikom. Neki među njima, poput Brajana Ozrisalića, već su tada posjedovali dubrovačko građanstvo, što dodatno potvrđuje intenzitet i dubinu trgovačkih veza. Ковачевић-Кojiћ 1978, 42, bilj. 53.

sirovina.³⁸ Najveću potražnju u trgovačkom prometu imale su so i tkanine, dok su riba, ulje te ostali gotovi proizvodi namijenjeni svakodnevnoj upotrebi bili zastupljeni u znatno manjem obimu. Vremenom se izdvaja sloj trgovaca koji se, u skladu sa lokalnim prilikama, mogu smatrati poslovnim ljudima, premda je njihova aktivnost poznata gotovo isključivo kroz kontakte sa Dubrovnikom, dok o njihovoj djelatnosti unutar sredina iz kojih potiču znamo vrlo malo. Uprkos tome, prostorna struktura kako Foče, tako i Goražda, uslovljena prirodnom konfiguracijom terena i potrebama privredne funkcije, svjedoči o njihovoj ulozi kao trgovačkih i komunikacijskih središta, čime se jasno profiliraju kao urbana jezgra Gornjeg Podrinja u kasnom srednjem vijeku.

Na osnovu raspoložive arhivske građe može se zaključiti da je najveća koncentracija domaćih trgovaca u Gornjem Podrinju bila u Foči, gdje su tokom perioda od 1396. do 1453. godine pokazivali najveći stepen trgovačke aktivnosti. Učestalo su se zaduživali u Dubrovniku, udruživali radi lakšeg poslovanja i jamčili jedni za druge, što svjedoči o razvijenim poslovnim vezama i visokom međusobnom povjerenju.³⁹ Sličan obrazac uočava se i u Goraždu, koje se u izvorima javlja nešto kasnije, ali se profilira kao naselje s vrlo aktivnim domaćim trgovcima.⁴⁰ Poslujući na istim principima, oni su se posebno angažirali u izvozu voska, kože, crvca, olova i srebra, dok su uvozili tkanine. Posebno mjesto u njihovoj trgovini zauzima žito,⁴¹ a važnost prometa solju potvrđuje podatak da su se u Goraždu formirale zasebne cijene za taj proizvod.⁴²

Dubrovčani su pokazivali veliki interes za Foču, a neki su u ovom naselju boravili duže vrijeme, što dodatno potvrđuje njen značaj u trgovačkoj mreži. Zahvaljujući izuzetno povoljnom geografskom položaju, smještenom uz rijeku

³⁸ Voje 1976, 91–92, 105–107.

³⁹ Ковачевић-Којић 1978, 88–89, 177–179, 181, 189.

⁴⁰ Ковачевић-Којић 1978, 90.

⁴¹ Nakon dolaska Osmanlija, na ovom mjestu formira se žitni trg, iz kojeg se žito izvozilo prema jadranskoj obali. Ova funkcija potvrđuje kontinuitet trgovačke važnosti lokaliteta u novim političkim okolnostima. Ковачевић-Којић 1978, 90.

⁴² Ugovor iz 1398. godine, u kojem se navodi da će Vlah, ukoliko ne dođe po dogovorenu količinu soli u Goražde, biti dužan platiti dubrovačkom partneru "quantum in Gorasdio velebit sal", oslikava pravnu preciznost i ekonomsku pragmatičnost srednjovjekovnih trgovačkih odnosa. Ova formulacija znači da će naknada biti obračunata prema vrijednosti soli u Goraždu, odnosno prema lokalnoj tržišnoj cijeni. Time se potvrđuje da je Goražde imalo funkciju referentnog trgovačkog mjesta, s prepoznatljivim cjenovnim standardima. Takvi ugovori svjedoče o razvijenoj pravnoj kulturi u trgovini, kao i o povjerenju koje su trgovci imali u lokalne trgove kao centre ekonomske stabilnosti. DAD, Div. Canc., XXXII, 180 (179.1398). Up. Ковачевић-Којић 1978, 91.

Drinu, te prirodnim uslovima pogodnim za razvoj privrednih aktivnosti, Foča je tokom srednjeg vijeka prošla kroz značajnu transformaciju, te je od karavanske stanice postala dinamičan trgovački centar sa kolonijom dubrovačkih trgovaca. Za razliku od Foče, Dubrovčani se ne zadržavaju u Goraždu. Sudske parnice obavljaju se u Foči, što dodatno potvrđuje status Foče kao svojevrsnog pravnog i administrativnog središta.⁴³

Za razliku od Foče i Goražda, koji su tokom srednjovjekovnog perioda uspješno nadrasli lokalne okvire i razvili se u značajne trgovačke centre integrisane u širu mrežu razmjene dobara, pojedini trgovci u Gornjem Podrinju imalu su znatno kraći historijski životni vijek. Njihova uloga bila je epizodna: pojavili su se, djelovali intenzivno kroz ograničeni vremenski period, a potom doživjeli stagnaciju ili postupno gubljenje trgovačke funkcije, integrirajući se u strukturu ruralnih naselja čije je stanovništvo ostalo dominantno agrarno orijentisano. Primjer takvog naselja jeste Ustikolina, koja se u izvorima prvi put spominje 1392. godine.⁴⁴

Na osnovu dostupnih podataka pretpostavlja se da je primarna trgovinska aktivnost na ovom trgu bila vezana uz razmjenu soli, što je u skladu sa općim obrascima trgovine u srednjovjekovnoj Bosni. Iako se u izvorima spominje relativno kratko, u razdoblju između 1398. i 1406. godine profilirala se kao aktivno trgovište koje su redovno posjećivali dubrovački karavani,⁴⁵ uz učešće domaćih trgovaca. Zabilježeni iznosi zaduživanja kod dubrovačkih partnera bili su skromni, a prezime Obardić pojavljuje se najčešće, što može upućivati na nešto izraženiju trgovačku ulogu ove porodice.⁴⁶

⁴³ Ковачевић-Којић 1978, 108, 163.

⁴⁴ Dana 27. juna 1392. godine sklopljen je ugovor o zaduživanju između dubrovačkog trgovca Petra Saračića i Bogavca Klapčića iz Ustikoline. Kao njegov punomoćnik nastupa Vukoje Pribilović, u dokumentu označen kao *nepos* (unuk) Okruglog iz Ustikoline, koji u ime Bogavca preuzima obavezu da Saračića isplati 43 zlatna dukata i 14 groša u roku od dva mjeseca. Zaduzenje je vezano za konkretno trgovačko putovanje, uz mogućnost dodatnih troškova. Ovaj dokument predstavlja najraniji poznati pisani spomen Ustikoline u historijskim izvorima, čime se koriguje dosadašnje mišljenje u historiografiji prema kojem se Ustikolina prvi put spominje 1394. godine. Zahvaljujem kolegi Nedimu Rabiću na ukazivanju na ovaj raniji izvor iz 1392. godine. DAD, Deb. Not., X, 151v (29.6.1392); Kurtović 2017, 32.

⁴⁵ Najveći broj sačuvanih dokumenata odnosi se na prijevoz soli i tkanina iz Dubrovnika, koje su potom preprodavane u Ustikolini. U znatno manjem broju ugovora spominje se promet druge robe, poput ulja, dok se među predmetima trgovine bilježe i tovarne životinje, što dodatno potvrđuje funkciju Ustikoline kao lokalnog trgovačkog čvorišta. Rabić 2025.

⁴⁶ Prema sačuvanim arhivskim izvorima, Tvrdiša Obradović se izdvaja kao najaktivniji trgovac iz Ustikoline, čije se ime najčešće pojavljuje u dokumentima koji svjedoče o njegovom intenzivnom učešću u regionalnim trgovačkim tokovima. Njegova prisutnost u izvorima ukazuje na stabilnu i razvijenu trgovačku poziciju, te na značaj Ustikoline kao dijela šire mreže urbanih naselja uključenih u promet robe. Ковачевић-Којић, 1978, 91.

Strateški položaj Ustikoline, na ušću rječice Koline u rijeku Drinu, uz ključni tranzitni pravac, predstavljala je stratešku prednost koja je vjerovatno bila glavni razlog prisustva dubrovačkih trgovaca. Međutim, iako izvori potvrđuju postojanje dubrovačkih predstavnika i sudija za rješavanje trgovačkih sporova, ti podaci nisu dovoljni da bi se sa sigurnošću tvrdilo da je u Ustikolini postojala formalizirana dubrovačka kolonija.⁴⁷

Iako trgovina u Ustikolini nije u potpunosti zamrla, broj vijesti o trgovačkim aktivnostima naglo se smanjuje, što ukazuje na slabljenje njegove ekonomske uloge. Položaj između dva razvijenija trgovačka centra, Foče i Goražda, predstavljao je ključnu prostornu i funkcionalnu prepreku daljem razvoju, jer je blizina konkurentskih središta integrisanih u širu mrežu razmjene ograničila mogućnosti Ustikoline da se profilira kao samostalno i dugoročno održivo trgovište. Dodatni teret nosio je politički kontekst. Naselje je pripadalo posjedu Pavlovića,⁴⁸ okruženo teritorijama moćne porodice Kosača, što je stvaralo izolaciju i ograničavalo ekonomske tokove. Nakon smrti Radoslava Pavlovića 1441. godine Ustikolina je prešla pod vlast Kosača,⁴⁹ ali je već tada pokazivala znakove stagnacije. Njen razvoj bio je usporen kombinacijom prostorne marginalizacije, političke izolacije i konkurencije susjednih trgova.⁵⁰

⁴⁷ U junu 1399. godine, za potrebe rješavanja izvjesnog pravnog spora, imenovani su konzul i dvojica sudija, što svjedoči o institucionalizovanom pristupu pravnim pitanjima u dubrovačkom kontekstu. Ковачевић-Којић 1978, 91.

⁴⁸ Iako se već ranije pretpostavljalo da Ustikolina pripada političkoj sferi uticaja Pavla Radenovića, prvi konkretan arhivski dokaz za to donosi dokument od 8. augusta 1402. godine, u kojem se navodi da se velika karavana soli upućuje ka "mercatum Sticholini, comitis Pauli, parcium Bosne", što nedvosmisleno potvrđuje da je Ustikolina tada bila pod upravom Pavla Radenovića. DAD, Div. Canc., XXXIV, 151 (8.8.1402); Kurtović, 2019, 458. Dodatni dokaz o kontinuitetu vlasti nad ovim prostorom pruža zapis iz 31. augusta 1427. godine, u kojem se Radič Obradović iz Ustikoline navodi kao čovjek Radoslava Pavlovića. DAD, Deb. Not., XIV, 140 (31.8.1427); Kurtović 2017, 115.

⁴⁹ Ковачевић-Којић 1978, 92.

⁵⁰ Iako se trg Ustikolina u historiografiji često prikazuje kao marginalan u odnosu na razvijenije centre poput Foče i Goražda, te se smatra da upravo zbog njihove blizine trg nije uspio da se održi duže vrijeme, osmanski izvori nude nešto drugačiju sliku. Istina je da su pred kraj bosanske samostalnosti trgovački odnosi Ustikoline sa Dubrovnikom oslabili, te da Ustikolina nije uspjela zadržati regionalni značaj. Međutim, već u prvom osmanskom popisu iz 1468/1469. godine evidentirani su prihodi od tržišne takse, što potvrđuje kontinuitet trgovačke aktivnosti. U tom periodu, Ustikolina je klasificirana kao kasaba, a njen pazar bio je pod neposrednom upravom osmanskih vlasti, uključujući hercegovačkog sandžakbega. Promjene u organizaciji sedmičnog pazarnog dana, poput zahtjeva fočanskog kadije da se pazar premjesti sa subote na petak, dodatno potvrđuju institucionalnu brigu o funkcionalnosti lokalne trgovine i njenoj integraciji u osmanski administrativni sistem. Hodžić 2020, 287–305.

Sasvim je izvjesno da su se trgovi poput Foče, Goražda ili Ustikoline razvijali godinama prije nego što se njihovo ime pojavilo u pisanim izvorima. Činjenica da su u prvom spomenu nekih od ovih mjesta označeni kao trgovi, te da njihovi trgovci već tada ostvaruju značajne kontakte sa dubrovačkim partnerima, svjedoči o prethodnom razvoju trgovačkih funkcija i lokalne ekonomske dinamike. Takvi primjeri potvrđuju da pisani izvori često kasne za stvarnim procesima urbanizacije i ekonomskog oblikovanja prostora.

Za razliku od rudarskih centara, trgove Gornjeg Podrinja obilježava dominacija domaćih trgovaca, koji su, iako sa skromnim kapitalom, činili okosnicu lokalne privrede. Trgovci, često sitni feudalci, poput Obrada Nartičića iz Foče,⁵¹ održavali su stabilnu razmjenu dobara unutar regionalnih mreža, dok se uz trgovinu postupno razvijalo i zanatstvo. Potrebe stanovništva za odjećom, obućom, ukrasima i drugim svakodnevnim artiklima nadilazile su mogućnosti domaće kućne radinosti, pa su se navedeni proizvodi uvozili, prvenstveno iz Dubrovnika. Osim robe, u ove krajeve dolazili su i dubrovačke zanatlije, najčešće zlatari i podstrigači sukna, motivisani lokalnom potražnjom.⁵² Istovremeno, izvori bilježe i djelatnost domaćih majstora (kovača, tulara, krojača) čija se proizvodnja, iako još uvijek u začetku, počela odvajati od seoske radinosti. Potrošačka baza ostajala je skromna i lokalno usmjerena, a prisustvo zanatlija u urbanim jezgrima rijetko.⁵³

Uvozni artikli, među kojima dominira so, dodatno potvrđuju stočarski karakter regije, budući da je bila ključna za prehranu stoke i očuvanje stočarskih proizvoda, dok niska kupovna moć potrošača svjedoči o ograničenom tržišnom kapacitetu. Agrarni karakter naselja ogleda se i u prostornom rasporedu stambenih jedinica, često udaljenih i okruženih obradivim zemljištem. Takva organizacija prostora ukazuje na prisustvo poljoprivredne proizvodnje unutar urbanih cjelina, što je karakteristično za naselja s izraženim ruralnim komponentama. Nasuprot tome, u samim centrima naselja, gdje se koncentrisala trgovinska aktivnost, kuće su bile zbijenije, a svakodnevna razmjena dobara odvijala se na

⁵¹ Ковачевић-Кojiћ 1978, 235.

⁵² Ковачевић 1959, 292.

⁵³ Prezime Zlatarević, zabilježeno u Goraždu tokom prve polovine XV stoljeća, svjedoči o prisustvu domaćih zlatara u ovom području. Štitarski zanat ostavio je svoj trag u prezimenu Tularić. Ogrija Tularić iz Foče najvjerojatnije je bio sin majstora koji je izrađivao tulare, torbice za strijele. Među srebreničkim zlatarima koji su djelovali i izvan lokalne sredine ističe se Stjepan Stojšalić, zabilježen i u Foči. Pisani izvori bilježe i krojača Vladana Radojevića, koji je također živio i radio u Foči. Ковачевић 1959, 292; Ковачевић-Кojiћ 1978, 210, 215.

jasno definisanim prostorima. Upravo u tim jezgrima nalazile su se karavanske stanice i svratišta, ključna infrastruktura za prihvat trgovaca i njihovih karavana. Ova prostorna diferencijacija između perifernih agrarnih zona i trgovačkih središta svjedoči o složenoj funkcionalnoj strukturi bosanskih srednjovjekovnih naselja, u kojima su se ruralni i urbani elementi međusobno prožimali.

Trgovi Gornjeg Podrinja, pripadaju tipu tzv. otvorenog trga, lišenog fortifikacijskih struktura, što se može smatrati prepoznatljivim urbanističkim konceptom pojedinih srednjovjekovnih naselja. Njihova prostorna konfiguracija ukazuje na trg otvorenog karaktera, oslonjenog prvenstveno na saobraćajnu povezanost i funkciju trgovinskog razmjenskog čvorišta. U neposrednoj blizini ovih naselja nalaze se fortifikacijski objekti, za koje se pretpostavlja da su naknadno podignuti upravo sa ciljem zaštite ovih važnih trgovačkih lokacija i kontrole pristupa ključnim komunikacijskim pravcima.⁵⁴ Na području današnje Istočne Bosne potvrđeno je postojanje većeg broja utvrđenih mjesta. Iako neka od njih nisu imala karakter stalnog naselja, njihova prisutnost svjedoči o strateškoj i komunikacijskoj važnosti ovog prostora u srednjem vijeku. Oblast je bila ispresijecana posjedima velikaških porodica Pavlovića i Kosača, čije su političke i ekonomske ambicije rezultirale izgradnjom više utvrđenih gradova.⁵⁵ Uz njih su se formirala podgrađa koja zajedno sa fortifikacijama čine jedinstvenu urbanu cjelinu. Podgrađa su se razvijala na sličnim osnovama kao i trgovi, kao mjesta razmjene, zanatstva i karavanske komunikacije, dok je prisutnost feudalnih dvorova imalo sekundarni značaj u odnosu na ekonomsku funkciju naselja. Međutim, u poređenju sa otvorenim trgovima, broj domaćih trgovaca u ovim utvrđenim naseljima znatno je manji. Ona su i dalje, prije svega, bili administrativni centri, a zatim karavanske stanice. Izuzetak u ovom obrascu predstavlja Višegrad, odnosno njegovo podgrađe Podvišegrad koje je pokazivalo znakove intenzivnije učešće domaćih trgovaca u ekonomskim tokovima.⁵⁶ U manjoj mjeri, slične karakteristike bilježi i Podborač. Ova naselja svjedoče o složenosti urbanih formacija Gornjeg Podrinja, gdje se prostorni razvoj odvijao u sjeni vlastelinskih interesa, ali uz povremene iskorake ka funkcionalnoj razmjeni i lokalnoj ekonomiji.

⁵⁴ Ковачевић-Којић 1978, 90.

⁵⁵ Među brojnim utvrđenjima koja su činila okosnicu vlasti Kosača ističu se Soko na sastavu Pive i Tare, Samobor u blizini Goražda, Kukanj na Čehotini, Tođevac, Jeleč u dolini rječice Govze, Novi pod Goraždem, te Vrtar u Sutjesci. Kovačević-Kojić 1981, 110.

⁵⁶ Duranović 2018.

Prostorna organizacija i urbani elementi trgova Gornjeg Podrinja

Na prostoru koji je bio predmet našeg interesovanja identificirano je nekoliko različitih skupina urbanih struktura, a to su gradovi-utvrde, podgrađa i trgovi. Svaka od ovih skupina imala je različite urbane forme, odnosno fizičke karakteristike, a upravo su te urbane forme ili, bolje reći, oblici ključni aspekti života stanovnika pojedinih naselja s obzirom na to da utiču na svaki dio njihovog života, od načina na koji rade i provode dan do načina na koji spavaju.

Pod pojmom "urbani prostori", u savremenoj historiografiji vrlo prisutnim, podrazumijevamo prostore koji su rezultat ljudskog djelovanja i sposobnosti da se prirodni pejzaž prilagodi, odnosno pretvori u mjesta pogodna za život većeg ili manjeg broja ljudi.⁵⁷ U historiografiji srednjeg vijeka, pojam urbanog prostora ne podrazumijeva isključivo fizičku strukturu grada – zidine, ulice, trgove – već se prvenstveno definira kroz funkcionalne, društvene i pravne karakteristike naselja. Grad se u tom kontekstu ne određuje samo arhitektonskim elementima, već kao prostor u kojem se odvijaju specijalizovane aktivnosti poput trgovine, zanatstva, uprave i duhovnog života, odnosno gdje postoji određen stepen pravne autonomije i društvene diferencijacije.⁵⁸ Dakle, urbanitet srednjeg vijeka je prije svega funkcionalna kategorija. Naselje se smatra urbanim ako ima stalno tržište, pravnu samoupravu i specijalizovano stanovništvo, koje se ne bavi isključivo agrarnim djelatnostima.⁵⁹ Ovakva definicija omogućava šire razumijevanje urbanih procesa, posebno u perifernim regijama koje nisu imale

⁵⁷ U srednjem vijeku urbani prostor nije imao isto značenje kao u antičkom ili modernom dobu. Shvatao se prije svega kao čvorište društvenih, ekonomskih i političkih tokova, mjesto gdje se prelamaju različite funkcije zajednice i gdje gradovi postaju ključni čvorovi u mreži jedne zemlje ili naroda. Ovakvo shvatanje, kako se ističe u relevantnoj literaturi, otvara prostor za poređenje sa savremenim diskursom urbanih arhitekata, koji naglašavaju da je pitanje šta zapravo čini urbani prostor i na koji način ga treba oblikovati jedno od temeljnih društvenih pitanja. To podrazumijeva ne samo prostornu organizaciju, već i upravljanje, održavanje, sigurnost, te potrebu da se istovremeno osigura funkcionalnost i estetska privlačnost. Classen 2009, 2.

O značaju i složenosti urbanog prostora i njegovih formi svjedoči veliki broj naučnih radova posvećenih ovoj temi, u navedenom zborniku može se naći i pregled starije literature relevantne za ovu problematiku.

⁵⁸ István Petrovics analizira gradove srednjovjekovne Ugarske kao funkcionalne urbane prostore, bez obzira na njihov formalni pravni status. Na primjeru grada Pécsa, autor pokazuje da gradovi pod crkvenom upravom, iako bez klasične samouprave, mogu biti dinamični centri trgovine, kulture i društvene koegzistencije. Petrovics ističe da su srednjovjekovni gradovi bili prostori ekonomske specijalizacije, kulturne razmjene i multietničke koegzistencije, što ih čini urbanim ne zbog zidina ili titula, već zbog funkcije koju su obavljali u društvu. Petrovics 2011, 4–26.

⁵⁹ Kubinyi 1990, 41–58.

klasične gradske karakteristike. Upravo ta definicija omogućava širu primjenu pojma urbaniteta na naselja koja su se razvijala izvan formalnih okvira, poput trgova u Gornjem Podrinju.

Ovakav pristup omogućava šire razumijevanje urbanizacije u srednjovjekovnoj Bosni, gdje se urbani prostor ne mora nužno poistovjećivati s gradom u klasičnom smislu, već se može prepoznati i u trgovačkim i duhovnim centrima koji su oblikovali društvenu i ekonomsku dinamiku regije. U kontekstu srednjovjekovne Bosne, mnogi prostori koji su imali urbane funkcije nisu nužno bili gradovi u formalnom smislu. Trgovi u Gornjem Podrinju predstavljaju upravo takve alternativne modele urbanog razvoja, naselja koja su se organski razvijala duž karavanskih pravaca, bez planske gradnje i bez zidina, ali sa jasno izraženom ekonomskom ulogom. Organski razvoj u ovom kontekstu označava spontano formiranje naselja vođeno lokalnim potrebama, geografskim pogodnostima i društvenim procesima, a ne političkom odlukom ili strateškom gradnjom. Iako nisu imali formalni status gradova, njihova funkcionalna uloga, trgovina, duhovnost i komunikacija, čini ih urbanim prostorima po srednjovjekovnim kriterijima.⁶⁰

Vladarske privilegije koje su dobivali gradovi širom srednjovjekovne Evrope, nisu bili potpuna nepoznanica u Bosni. Postoji diplomatska građa koja svjedoči o izvjesnim privilegijama pojedinim gradovima. Iako je to dokaz da su srednjovjekovni bosanski gradovi posjedovali određeni stepen, barem u pisanoj formi zasvjedočenih privilegija, ne znamo o kojim se konkretno privilegijama radilo.⁶¹ Evropski gradovi posjedovali su i gradske pečate što je pokazatelj njihove administrativne slobode. Kada je riječ o bosanskim srednjovjekovnim gradovima,

⁶⁰ Mađarski historičar István Feld dao je značajan doprinos razumijevanju srednjovjekovnog urbaniteta u srednjoj Evropi. Feld naglašava da se gradovi moraju posmatrati kao prostori društvene interakcije i ekonomske specijalizacije, gdje se odvija razmjena dobara, ideja i moći. Posebno ukazuje na važnost trgovačkih privilegija i pravne samouprave kao ključnih elemenata koji razlikuju urbane prostore od ruralnih naselja. Feld 1998.

⁶¹ Već od XIII stoljeća vladari širom Evrope počeli su uviđati ekonomski i društveni potencijal gradova, te su im dodjeljivali različite povlastice koje su obuhvatale određeni stepen gradske samouprave, oslobođanje od pojedinih poreza, slobodu kretanja, kao i pravo raspolaganja vlastitom imovinom i nasljedstvom, isl. Na taj način vladari su istovremeno učvršćivali svoju političku kontrolu i osiguravali dodatne prihode, čime su gradovi postajali važni saveznici u održavanju kraljevske moći i financiranju vojnih pohoda. Bosanski kraljevi Stjepan Dabiša, Ostoja, Tvrtko II i Stjepan Ostojić, u svojim poveljama spominju određene privilegije koje su uživali pojedini bosanski gradovi, no sadržaj tih povlastica ostaje nedovoljno poznat zbog oskudnosti podataka u sačuvanim dokumentima. Стојановић 1929, 172–173, 424, 503, 558.

jedino za Srebrenicu možemo tvrditi da je posjedovala svoj pečat, koji se spominje 1430. godine.⁶²

Pravo na održavanje sajмова u srednjem vijeku predstavljalo je privilegiju koju su vladari dodjeljivali pojedinim naseljima, čime su ona sticala poseban status u trgovačkoj mreži. Iako za područje Bosne ne postoje direktni dokumentarni dokazi o dodjeli takvih privilegija, analogije sa susjednim zemljama, gdje su takvi akti sačuvani, pružaju osnovu za pretpostavku da je slična praksa postojala i u bosanskom kontekstu. Ova pretpostavka dodatno dobija na težini kada se uzme u obzir način na koji su bosanski vladari koristili svoja regalna prava nad trgovinom, što uključuje kontrolu nad prometom robe, ubiranje carina i dodjelu povlastica.

Gornje Podrinje kao prostor gdje su se ispreplitali posjedi Kosača i Pavlovića bilo je mjesto gdje su se privilegije Dubrovčana konkretno provodile. Trgovačke karavane koje su dolazile iz Dubrovnika koristile su rute koje su prolazile ovim područjem i zadržavale se u pojedinim trgovima, a sigurnost i pravna zaštita na tim putevima bila je osigurana poveljama kako bosanskih vladara tako i lokalne vlastele. Naime, Dubrovčani su u cijeloj Bosni, pa i u Gornjem Podrinju, uživali niz privilegija koje su im garantovane putem rečenih povelja. To su u osnovi pravni dokumenti koji potvrđuju slobodu trgovine, sigurnost karavana i oslobođanje od dodatnih carina, te svjedoče o visokom stepenu političke i ekonomske integracije između bosanske vlastele i jadranskih trgovačkih centara.⁶³

Upravna struktura trgovačkih naselja, s knezom na čelu, kao i dokumentovana lična sloboda trgovaca i zanatlija, svjedoče o razvijenim oblicima lokalne

⁶² Ковачевић-Којић 1978, 248.

⁶³ U dugogodišnjim odnosima između bosanske srednjovjekovne države i Dubrovačke Republike razvijena je kompleksna mreža diplomatskih i trgovačkih veza, potvrđena brojnim poveljama i pismima koje su izdavali kako bosanski vladara, tako i istaknuti velikaša. Kao primjer izdvajamo jednu od takvih povelja izdatu 1461. godine od strane hercega Stjepana Vukčića Kosače, kojom se u suštini potvrđuju ranije dodijeljene trgovačke povlastice dubrovačkim trgovcima na njegovim posjedima. Povelja svjedoči o visokom stepenu povjerenja i institucionalizacije trgovinskih odnosa, što se jasno iščitava iz formulacije kojom herceg garantuje slobodu kretanja i trgovine: "I dali smo vjeru i riječ našu gospodsku za ljubav i prijateljstvo mnogodostojnoga kneza odabranoga i vlastele dubrovačke, svim slugama i trgovcima dubrovačkim – da dolaze i prolaze slobodno bez sumnje preko našeg rusaga svojim karavanima, i sa drugom robom, bez svake sumnje i nezakonite smetnje od nas i naših slugu". Стојановић 1934, 63–73.

Sličan pravni okvir pruža i povelja kneza Pavla Radenovića iz 1397. godine, u kojoj se on priznaje za "brata i građanina" Dubrovačke Republike, uz garanciju slobodnog kretanja dubrovačkih trgovaca: "I zapisaše mene kneza Pavla Radinovića za svoega brata i građanina, da mogu trgovci vaši hoditi po mojim zemljama slobodno." Стојановић 1929, 250.

samouprave i ekonomskog života.⁶⁴ Takvi elementi ukazuju na postojanje institucionalnih okvira koji su omogućavali organizaciju sajмова i regulaciju trgovinskih aktivnosti, čak i u odsustvu formalnih povelja. Stoga se može zaključiti da su trgovi u Bosni, iako možda bez eksplicitno sačuvanih dokumenata o sajamskim privilegijama, funkcionisali u skladu s općim srednjovjekovnim normama koje su vladale u širem evropskom kontekstu.

Iz navedenih razloga, prostorna organizacija trgovačkih naselja u Gornjem Podrinju mora se sagledavati kroz prizmu njihovog spontanog razvoja, koji se uklapa u širi okvir prirodnih urbanih formi. Naime, prirodni urbani oblik se razvija bez centralnog plana, kao rezultat postupene izgradnje i vrlo malo planiranja, za razliku od planiranih urbanih oblika koji se razvijaju na osnovu unaprijed utvrđenog plana, odnosno definiranog urbanističkog koncepta. Kada je riječ o naseljima na području Gornjeg Podrinja možemo govoriti samo o prirodnim urbanim formama. Dakle, urbana struktura srednjovjekovnih trgova u Gornjem Podrinju bila je veoma različita jer je najveći dio njih nastajao i razvijao se prema potrebama, spontano i kroz više desetljeća. To je razlog zašto je većina njih imala nepravilnu mrežu ulica, koje u osnovi čine urbanu infrastrukturu zajedno sa prostorom na kojem se odvijala trgovina. U tom kontekstu, trgovi Gornjeg Podrinja predstavljaju alternativni model urbanog razvoja, oblik urbanizacije koji se razlikuje od planski građenih gradova sa zidinama i administrativnim strukturama. Umjesto da budu rezultat političke odluke ili rudarske eksploatacije, ova naselja su se organski razvijala, što znači da su nastajala spontano, vođena lokalnim ekonomskim potrebama, geografskim pogodnostima i društvenim procesima. Takav razvoj nije bio unaprijed projektovan, već se oblikovao kroz svakodnevnu praksu trgovine, kretanja ljudi i duhovne aktivnosti.

Iako trgovi u Gornjem Podrinju nisu posjedovali stepen urbanizacije karakterističan za gradove u Dalmaciji ili Dubrovniku, razvijali su funkcionalnu infrastrukturu prilagođenu karavanskoj trgovini i lokalnim potrebama. Smješteni uz glavne drumove, ovi trgovi su raspolagali otvorenim prostorima za trgovinu, gdje se trgovalo robom poput soli, kože, voska, mliječnih proizvoda i tkanina. Izvori koji se odnose na stambenu arhitekturu srednjovjekovnih trgova više su nego skromni, što otežava preciznu rekonstrukciju izgleda i funkcije pojedinačnih objekata. Ono što se ipak može razabrati iz dostupnih podataka jeste da je izgled kuća u velikoj mjeri zavisio od društvenog statusa i zanimanja vlasnika.

⁶⁴ Kovačević-Kojić 1971, 333–345.

Trgovačke kuće su vrlo često imale dvostruku funkciju, služile su istovremeno kao stambeni prostori i kao mjesta za obavljanje trgovine, dok su kuće zanatlija bile organizovane kao radionice, prilagođene proizvodnim potrebama. Takve trgovačke i zanatske radnje koje su se nalazile u sklopu kuća također su dio urbanog razvoja ovih krajeva.⁶⁵

Dugotrajnije prisustvo dubrovačkih trgovaca na pojedinim trgovištima nerijetko je podrazumijevalo i sticanje nepokretne imovine. U gotovo svim značajnijim centrima gdje su se zadržavali duže vrijeme, Dubrovčani su podizali vlastite kuće, koje su služile ne samo kao stambeni prostori, već i kao skladišta robe, mjesta poslovnih transakcija i simboli prisutnosti dubrovačke komune. Jedan od rijetko dokumentovanih primjera jeste kuća Radača Vidnića u Foči, koja se u izvorima spominje kao mjesto gdje je došlo do pljačke određene trgovačke robe, što dodatno potvrđuje njenu funkciju u okviru lokalne trgovačke infrastrukture.⁶⁶

⁶⁵ Dvostruka funkcija kuće bila je uobičajena u srednjovjekovnim balkanskim gradovima, gdje su trgovci i zanatlije često obavljali poslovne aktivnosti u vlastitim domovima. Latinski izraz *domus habitationis ipsius Jacobi in Coča*, koji se pojavljuje u jednoj žalbi, može nam poslužiti kao dobar primjer. Navedeni izraz gotovo sigurno označava privatnu kuću Jakova u Foči. Iako termin *domus* može nositi šire značenje, u ovom kontekstu postoje snažni indikatori da se radi o ličnom posjedu koji je istovremeno služio i kao stambeni prostor i kao mjesto za privremeno skladištenje robe. Doslovni prijevod "kuća stanovanja samog Jakova" jasno upućuje na privatni karakter objekta, a ne na javnu ili poslovnu zgradu. Prisustvo platna, kao trgovačke robe, u kući ne isključuje njen stambeni karakter, već potvrđuje da se roba mogla skladištiti u okviru domaćinstva, naročito u odsustvu posebne radnje. Dodatni dokaz pruža činjenica da osoba imena Pavao, označen kao *fantus* (sluga), dostavlja robu direktno u Jakovljevu kuću, što ukazuje na internu isporuku unutar privatnog prostora. U srednjovjekovnoj Bosni, posebne zgrade koje su služile trgovačkom i putničkom prometu, a koje su u cjelini imale poslovni karakter, također su nazivane *domus*, i funkcionalno su podsjećale na kasnije osmanske hanove. One su služile za smještaj putnika i skladištenje robe, ali se jasno razlikuju od stalnih radnji, koje su bile isključivo namijenjene trgovini i u Bosni poznate pod nazivom *stacum*. Upravo ta terminološka razlika dodatno potvrđuje da se Jakovljeva kuća ne može tumačiti kao javni poslovni objekt, već kao privatni prostor s višestrukom funkcijom. Incident s Blažem, koji se dogodio upravo u toj kući, dodatno potvrđuje da je ona bila i mjesto stanovanja i skladištenja, prostor u kojem su se svakodnevno preplitali privatni život i poslovna aktivnost. DAD, Lam. de foris, XVI, 267v (20.7.1443); Kurtović 2022, 678.

⁶⁶ Kuća Radača Vidnića spominje se u dokumentu iz 5. novembra 1425. godine, u kontekstu pljačke u kojoj je otuđena veća količina tkanine. Radač se pojavljuje i u drugim dokumentima, bilo kao optuženi ili kao svjedok u različitim pravnim postupcima, što odražava njegovu aktivnu prisutnost u lokalnim trgovačkim i pravnim tokovima. U navedenom dokumentu navodi se i kuća Pribića Ostojića, u kojoj su ukradeni proso, papar i mažuran, što dodatno ukazuje na raznovrsnost trgovačke robe. DAD, Lam. de foris, VI, 171 (5.11.1425); Kurtović 2022, 38; Up. Ковачевић-Кojiћ 1978, 266. Sličan slučaj zabilježen je i u djelimično sačuvanoj tužbi od 12. novembra 1436. godine, gdje se spominje kuća Dragobrata Radišića, što svjedoči o kontinuitetu evidentiranja privatnih prostora u kontekstu pravnih sporova i o važnosti domaćinstava kao mjesta skladištenja i razmjene robe. DAD, Lam. de foris, XI, 249 (12.11.1436); Kurtović 2022, 572.

Kretanje trgovaca između dubrovačkog zaleđa i primorja predstavljalo je prirodan i dinamičan proces unutar srednjovjekovnih trgovačkih tokova. Bosanski trgovci su nerijetko sticali dubrovačko građanstvo, što im je omogućavalo pristup imovinskim pravima, uključujući i posjedovanje nekretnina unutar dubrovačkih gradskih zidina. Na osnovu nekoliko dokumentovanih primjera može se zaključiti da su pojedini stanovnici Gornjeg Podrinja posjedovali kuće u Dubrovniku, čime se potvrđuje njihova integracija u gradski ekonomski i pravni sistem.

Jedan od ilustrativnih primjera povezanosti imovinskih i trgovačkih interesa odnosi se na braću Radića i Radivoja Milovčića, koji su testamentom naslijedili kuću u Dubrovniku od svog srodnika Miltina Pribojevića.⁶⁷ Iako je bila davana u zakup, njome su i dalje upravljali članovi iste porodice.⁶⁸ Prihodi ostvareni od zakupa korišteni su za podmirivanje trgovačkih dugovanja, što ukazuje na funkcionalnu integraciju privatne imovine u šire poslovne angažmane.⁶⁹ Posebno je značajno da se ista kuća i u prvim godinama osmanske vlasti nalazila u vlasništvu potomaka Milovčića, dok iz istog dokumenta saznajemo i njeno tačnu lokaciju.⁷⁰ Ovaj primjer potvrđuje kontinuitet vlasničkih odnosa i trgovačke funkcije nekretnine uprkos promjeni političkog konteksta.⁷¹

Kuće koje su pripadale dubrovačkim trgovcima bolje su dokumentovane zahvaljujući bogatijim izvorima, te se u naseljima u kojima su se nalazile redovno ističu kao reprezentativniji objekti. Ipak, i oni su se morali prilagođavati lokalnim prostornim i društvenim okolnostima, slično kao i domaći trgovci, čije su kuće često uključivale zemljišne parcele i bašte, što ukazuje na spoj stambene, ekonomske i proizvodne funkcije u okviru jedinstvenog prostornog sklopa.

U ranim fazama razvoja trgovine, razmjena dobara se odvijala prvenstveno na otvorenim trgovima i unutar privatnih kuća, gdje su domaći ali i strani trgovci nudili robu u improviziranim uslovima. Međutim, s porastom intenziteta lokalne trgovine i sve većom potrebom za uređenijim prometom robe, dolazi do pojave

⁶⁷ DAD, Test. Not., IX, 61 (5.4.1404); Kurtović 2016, 26–27.

⁶⁸ DAD, Div. Canc., XL, 139v (21.3.1415); Kurtović 2019, 679.

⁶⁹ Prema notarskom zapisu iz oktobra 1429. godine, Milovčići su zakup kuće ustupili Antoniju Butkoviću kao naknadu za prethodno odobreni zajam, čime se potvrđuje prisustvo razvijenih kreditno-imovinskih odnosa. DAD, Deb. Not., XIV, 340 (5.10.1429); Kurtović 2017, 137.

⁷⁰ Tako, 1489. godine, Mustafa-beg Milivojević, sin Milivoja Mihočevića i tadašnji hercegovački sandžakbeg, zajedno s Dragunom Radivojevićem iz Foče, naplaćuje zakupninu od Radoslava Ivkovića, koji je u tom trenutku stanovao u spomenutoj kući koja se nalazila "...in Ragusio in via illorum de Latina..." DAD, Div. Not., LXIX, 47 (13.4.1489); Kurtović 2021, 900–901.

⁷¹ Kurtović 2016, 26–28. Up. Zilić 2023, 41–86; Zilić 2024, 33–62.

specijaliziranih prostorija i objekata namijenjenih isključivo trgovačkoj djelatnosti. Trgovačke radnje, koje se javljaju kao zasebne arhitektonske jedinice, postaju sve prisutnije u većim gradskim naseljima, gdje se formira čitava mreža takvih objekata u službi komercijalne infrastrukture.⁷² Ipak, njihova pojava nije bila ograničena samo na urbane centre. Zabilježena su svjedočanstva o postojanju trgovačkih prostorija i u manjim naseljima, poput Cernice, što ukazuje na širenje trgovačkih praksi i u perifernim sredinama. Ova transformacija od povremenih i privatnih mjesta razmjene ka institucionaliziranim i prostorno definisanim trgovačkim jedinicama predstavlja važan indikator ekonomskog razvoja i urbanizacije srednjovjekovnog prostora.⁷³

Smještaj kuća i trgovačkih radnji unutar naselja bio je neposredno vezan uz mrežu ulica, koje su činile osnovnu prostornu matricu trgovačkih centara. Ulice su bile vrlo uske i nepopločane, bez kanalizacije i vodovoda,⁷⁴ ali su uprkos skromnoj infrastrukturi predstavljale ključne komunikacijske pravce i nosioce svakodnevnog života. U samom centru trga, kuće su bile gusto raspoređene duž glavnih sokaka, što svjedoči o intenzitetu trgovačkih aktivnosti i prostornoj koncentraciji ekonomskih funkcija. Vodotoci su se često koristili kao odlagališta smeća. To je razlog čestih bolesti i epidemija, ali i požara. U ljeto 1453. godine, dubrovačkim trgovcima bilo je onemogućeno kretanje prema oblastima Foče i Goražda, koje su u tadašnjim izvorima označene kao "nezdrave".⁷⁵ Premda dostupni podaci ne preciziraju prirodu zdravstvenih problema, iz konteksta se može pretpostaviti da je riječ o pojavi zarazne bolesti, vjerovatno epidemijskog karaktera, koja je izazvala zabrinutost i dovela do privremenih mjera ograničenja kretanja. Ovakva praksa svjedoči o postojanju svijesti o javnom zdravlju i potrebi za zaštitom trgovačkih interesa u uslovima zdravstvene nesigurnosti. Iako izvorna potvrda nedostaje, postoje indikacije da se srednjovjekovni trg Goražde nije nalazio na mjestu današnjeg grada, već u neposrednoj blizini

⁷² Srebrenica predstavlja izuzetak u kontekstu srednjovjekovne bosanske države, kao jedan od rijetkih gradova čiji se urbani izgled može barem djelimično rekonstruisati zahvaljujući sačuvanim pisanim izvorima. Arhivski podaci omogućavaju uvid u prostornu organizaciju naselja, raspored kuća i radnji duž ulica, te opšti karakter urbanog tkiva. Na osnovu tih saznanja, moguće je, makar okvirno, pretpostaviti da su dijelovi grada povezani s trgovinom imali slične funkcionalne i prostorne karakteristike kao trгови u Gornjem Podrinju, za koje direktni izvori, nažalost, izostaju. Ковачевић-Којић 2007, 207.

⁷³ Ковачевић-Којић 1978, 269.

⁷⁴ Jedini bosanski grad za koji se zna da je imao neku vrstu kanalizacione mreže bila je Srebrenica. Ковачевић-Којић 1978, 274.

⁷⁵ DAD, Lett. di Lev., XIV, 122–122v (19.7.1453). Ур. Ћирковић 1964, 202; Ковачевић-Којић 2007, 220.

crkve sv. Georgija u Donjoj Sopotnici. Prema nekim predajama, naselje je u potpunosti izgorjelo još prije dolaska Osmanlija, koji će kasnije ostaviti snažan pečat na njegov daljnji razvoj. Nakon požara, trg je obnovljen i premješten nešto uzvodnije, gdje se formira nova urbana jezgra.⁷⁶

U mjestima gdje se odvijao intenzivan trgovački promet, pa čak i u manjim naseljima smještenim uz glavne saobraćajnice, poput naselja u Gornjem Podrinju, podizana su svratišta namijenjena putnicima. Riječ je o objektima koji su služili kao kuće ili stanovi za odmor i noćenje, prvenstveno trgovaca, te za smještaj njihovih konja i robe.⁷⁷ Iako podataka o svratištima u otvorenim trgovima Gornjeg Podrinja nema u izobilju, dostupni izvori omogućavaju zaključak da su takvi objekti postojali, te da je njihovo održavanje predstavljalo zanimanje pojedinih stanovnika, u drugim gradovima poznato pod nazivom *stanar*.⁷⁸ Pretpostavlja se da su ova svratišta, odnosno konačišta, činila kompleks drvenih zgrada sa štalama za konje i odajama za odlaganje bisaga i trgovačke robe. O njihovoj veličini ne može se govoriti sa sigurnošću. Moguće je da su u domaćinstvima lokalnog stanovništva povremeno primani tek dva do tri putnika, dok su objekti izgrađeni isključivo za tu namjenu mogli primiti nešto veći broj korisnika.⁷⁹

U okviru trgovačkog spora između dubrovačkih trgovaca Grgura Grubačevića i Dimitra Bistića protiv Božina (Bosina) Pribojevića, Foča i Goražde se pojavljuju kao ključne tačke na karavanskoj ruti koja je povezivala Dubrovnik s unutrašnjošću Balkana, uključujući teritorije pod vlašću srpskog despota. Grubačević je sa svojim saputnicima i jednom karavanom od sedam tovara robe

⁷⁶ Mazalić 1940, 42; Ковачевић-Којић 1978, 103.

⁷⁷ U srednjovjekovnim latinskim izvorima, za objekte namijenjene smještaju putnika i trgovaca koriste se različiti termini, među kojima se najčešće ističu *hospitium* i *alberga*. Pojam *hospitium* (u bosanskom kontekstu često preveden kao "hospicij") označava gostinjsku kuću, odnosno mjesto gdje se putnicima pruža smještaj, hrana i osnovna njega. Ovaj izraz se u pravilu vezuje za objekte pod upravom crkvenih institucija, bratovština ili lokalnih zajednica, te nosi humanitarnu i ponekad sakralnu dimenziju. Nasuprot tome, *alberga* se koristi u trgovačkom kontekstu i označava svratište ili karavansku stanicu namijenjenu prvenstveno trgovcima i karavanama. U dubrovačkim kancelarijskim zapisima iz XIV i XV stoljeća, *alberga* se javlja kao funkcionalni objekt u zaleđu, poput trgova u Gornjem Podrinju, gdje je služila za smještaj, skladištenje robe i obavljanje trgovačkih poslova. Dok *hospitium* reflektuje tradiciju gostoprimstva u širem društvenom smislu, *alberga* je izrazito utilitarna i vezana uz infrastrukturu karavanske trgovine. U kasnijem, osmanskome periodu, funkcije *alberge* preuzimaju hanovi i karavan-saraji, dok se pojam *hospitium* povlači iz svakodnevnog upotrebe, ostajući prisutan uglavnom u crkvenim i humanitarnim kontekstima. Hospicij. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hospicij> Pristup ostvaren: 3.11.2025. Ковачевић-Којић 1999, 696.

⁷⁸ Јиречек 1959, 419–420.

⁷⁹ Ковачевић-Којић 1978, 271.

krenuo iz Dubrovnika da bi nakon četiri dana stgli u Bileću, gdje su im se pridružili Pribojević i njegovi saputnici sa karavanom koji je brojao ukupno deset tovara robe, te zajedno nastavljaju put. Ova etapa puta bila je obilježena lošim vremenskim uslovima i potrebom za sigurnošću, zbog čega su bili primorani tražiti prenoćita u Gackom i na Čemernom u različitim svratištima. Ponovo su se sreli u Foči i odatle krenuli zajedno prema Goraždu, koje se pojavljuje kao razvijena karavanska stanica sa infrastrukturom pogodnom za smještaj trgovaca i njihove robe. U dokumentu se eksplicitno navode dva različita konačišta u Goraždu u koje su se karavane smjestile. Božin Pribojević "fo allo albergo alogato com li soy panni a Radochna Radouzich", dok su "altri de quella karauana tutti a un altro albergo", što potvrđuje postojanje organizovanih svratišta kao dijela urbane strukture trga Goražde. Ovaj podatak ima posebnu vrijednost, budući da su direktni izvori o smještajnim kapacitetima u srednjovjekovnim bosanskim trgovištima izuzetno rijetki. Nadalje, zabilježen je i boravak tokom božićnih praznika, što svjedoči o trajanju i društvenoj dinamici trgovačkih zadržavanja.⁸⁰ U Goraždu se vrši razmjena informacija, dogovaraju dalji pravci kretanja, te se organizuje zajednički najam konja, što dodatno potvrđuje njegovu logističku važnost. U širem kontekstu dokumenta, koji uključuje pravne postupke, svjedočenja i žalbene procese pred dubrovačkim konzulatima, jasno se vidi da su Foča i Goražde bili integrisani u dubrovačku trgovačku mrežu, ne samo kao geografske tačke, već kao aktivni čvorovi komunikacije, razmjene i pravne interakcije. Njihovo prisustvo u ovom sporu potvrđuje da su sredinom XV stoljeća igrali značajnu ulogu u regionalnoj ekonomiji i pravnoj praksi povezanoj s karavanskom trgovinom.

Analiza dokumenta koji sadrži tužbu dubrovačkog vlastelina protiv Radoja Vinarića iz Goražda zbog krađe konja otvara pitanje značenja formulacije *hospitatus erat in domo Radoe Vinarich*, kojom se označava da je određena osoba boravila kao gost u kući Radoja Vinarića.⁸¹ Ova naizgled jednostavna oznaka

⁸⁰ Navedeni podaci samo su dio znatno većeg dokumenta u kojem je opisano dalje putovanje navedenih karavana, kao i razlog spora između Grubačevića i Bistića s jedne strane, te Božina Pribojevića s druge. Spor je završen presudom u korist tužitelja. DAD, Div. Not., XXIX, 196v (5.2.1446); Kurtović, Peco 2021, 458–459.

⁸¹ U dokumentima dubrovačke kancelarije zabilježen je pravni spor između Stefana Crijevića i Radoje Vinarića iz Goražda. Vinarić je 1449. godine nasilno oduzeo konja Crijeviću, pravdajući svoj postupak prethodnim dogovorom s dubrovačkim vlastelinom Orsatom, koji mu je ostao dužan. Kako bi povratio konja, Crijević je bio primoran isplatiti Vinariću osam dukata. Spor je obnovljen 1462. godine pred dubrovačkim vlastima. Izjave svjedoka dodatno su rasvijetlile okolnosti slučaja, potvrđujući da su u trenutku kada je

boravka nosi višeslojne pravne i društvene implikacije, koje su u srednjovjekovnom kontekstu bile jasno prepoznatljive. Status *hospitatus* podrazumijevao je privremeni smještaj, ali i određeni stepen povjerenja, prijateljstva ili savezništva između domaćina i gosta. U pravnom smislu, domaćin je imao moralnu i društvenu obavezu da štiti gosta od vanjskih prijetnji, uključujući nasilje, krađu ili pravne nepravde, dok je napad na gosta istovremeno predstavljao i narušavanje časti domaćina. Domaćin nije smio nanijeti štetu gostu, niti ga izložiti opasnosti, pa čak ni u slučaju prekršaja gosta nije smio postupati protiv njega dok je boravio pod njegovim krovom. Gostoprimstvo se temeljilo na reciprocitetu i časti, pri čemu je odbijanje da se primi gost moglo biti shvaćeno kao znak neprijateljstva. U trgovačkim i diplomatskim krugovima, *hospitatus* je često označavao političku bliskost i pripadnost istoj mreži interesa. U kontekstu analiziranog dokumenta, činjenica da su dubrovački plemići *ser Andreas* i *ser Nikola* boravili u kući Radoja Vinarića bila je ključna za razumijevanja odnosa gost – domaćin. Naime, Radoje je tvrdio da nije otuđio njihove konje upravo zato što su mu bili prijatelji i gosti, čime se poziva na društvenu normu zaštite gosta i moralnu obavezu da ih poštedi. Biti *hospitatus* u srednjem vijeku značilo je više od pukog boravka. To je bio status povjerenja, zaštite i društvene časti, čije kršenje nije imalo samo moralne, već i pravne posljedice.⁸²

U kontekstu prethodno iznesenog, važno je praviti jasnu razliku između konačišta i gostionica. Gostionice su služile isključivo za kraći predah i konzumaciju pića, bez mogućnosti noćenja, a njima su upravljali *gostioničari*.⁸³ Nasuprot tome, svratišta su nudila smještaj i bila pod upravom pojedinaca različitih zanimanja i društvenih staleža. U ugovorima o prijevozu robe spominju se kuće koje su pripadale *patarenima*, vlasteli, pa čak i kraljevskom dvoru, a koje su služile istoj svrsi. Za hercega Stjepana, primjerice, vezuje se jedna takva kuća u Tjentištu.⁸⁴ Ovi podaci potvrđuju da su trgovci raspolagali raznovrsnim ugostiteljskim

Crijević potraživao konja, u Vinarićevoj kući boravili drugi dubrovački vlastelini kao gosti. Iz tih svjedočenja vidi se Vinarićevo pohvalno držanje kao domaćina, koji je štitio svoje goste i njihovu imovinu. Ipak, na kraju je presudom Radoje Vinarić bio obavezan na poravnanje štete, uz mogućnost da naknadu potražuje iz Orsatove imovine. DAD, Lam. de foris, XXII, 286v–288 (3.12.1449); Kurtović 2022, 817–819.

⁸² Čučković 1968–1969, 393–409.

⁸³ Postoji više potvrđenih primjera o postojanju gostionica u većim gradskim naseljima širom srednjovjekovne bosanske države. Međutim, kada je riječ o njihovoj djelatnosti na trgovima u Gornjem Podrinju, dostupni podaci su oskudni, te se o njihovoj funkciji može govoriti tek na osnovu pretpostavki i analogija s razvijenijim urbanim sredinama. Up. Ковачевић-Којић 1978, 271; Ковачевић-Којић 2007, 208.

⁸⁴ DAD, Lam. de foris, XXX, 25v (18.1.1457); Kurtović 2022, 945–946; Up. Ковачевић-Којић 1978, 270; Isaković 2013, 364.

objektima, od gostionica do prenoćišta, a u administrativnom smislu i carinarnicama. U tom kontekstu, posebno se ističe Sandaljev trg u Goraždu, koji se u izvorima često spominje i koji može ukazivati na postojanje carinske stanice pod upravom vojvode Sandalja Hranića. Iako za to ne postoje direktni dokumentarni dokazi, poznato je da je njegov nasljednik, herceg Stjepan, naplaćivao carinu u neposrednoj blizini Goražda, čime se dodatno potvrđuje strateški značaj ovog naselja u trgovačkoj mreži srednjovjekovne Bosne. U bosanskim srednjovjekovnim naseljima, radi naplate carina i regulisanja trgovinske razmjene, podizane su posebne zgrade namijenjene carinarnicama. Njihova izgradnja bila je usko vezana uz promet robe, njeno označavanje i kontrolu kvaliteta, kao i fiskalnu naplatu.⁸⁵

Vrlo je vjerovatno da je centralni dio gradskih naselja, uključujući i trgove, istovremeno funkcionisao kao javni prostor u kojem se odvijao društveni život: od religijskih svečanosti i zabava do javnih kažnjavanja i okupljanja. Osim što stranci dolaze u bosanske krajeve radi trgovine i drugih poslova, i domaće stanovništvo, posebno ono uključeno u trgovačke aktivnosti, pokazuje zavidan stepen mobilnosti.⁸⁶ Trgovci se kreću između trgova unutar države, prateći dinamiku sajmova, promjene u potražnji i razvoj trgovačkih mreža. Takva prostorna fleksibilnost ne implicira nužno trajno napuštanje matičnog mjesta, već ukazuje na sposobnost prilagođavanja i strateško pozicioniranje u okviru povoljnih okolnosti. Kada je riječ o destinacijama izvan granica bosanske države, najčešće se upućuju prema Dubrovniku, koji je u to vrijeme za bosanske trgovce predstavljao ključnu mediteransku luku i trgovačko središte.

Međutim, trgovačka mreža domaćih ljudi nije bila ograničena samo na najbliže gradove. Zabilježen je slučaj trgovca iz Goražda koji, zajedno sa svojim kompanjonom iz Usore, putuje sve do Lombardije, što svjedoči o širini trgovačkih ambicija i povezanosti bosanskih trgovaca s razvijenim evropskim tržištima.⁸⁷ Još jedan zanimljiv slučaj mobilnosti domaćih trgovaca jeste onaj Fočaka

⁸⁵ Postojanje zgrada carinarnica u srednjovjekovnoj Bosni zasvjedočeno je u pisanim izvorima za Drijeve, Borač i Srebrenicu. Iako za trgove u Gornjem Podrinju nemamo direktnih arhivskih potvrda, s obzirom na njihov intenzivan promet i ključnu ulogu u trgovačkoj vezi s Dubrovnikom, sa velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da su i tamo postojale slične carinske ustanove. Ковачевић-Кojiћ 1978, 269.

⁸⁶ Desanka Kovačević-Kojić, potvrđujući dinamičnost trgovačkih kretanja unutar regionalne mreže, navodi primjere trgovaca iz Foče koji su se premještali: Tvrdiša Mirkušković od 1440. godine djeluje u Goraždu, a Božidar Radmilović i Radivoj Vukojević prelaze u Praču. Slično, Radoslav Sorčić iz Ustikoline dolazi u Foču. Ковачевић-Кojiћ 1978, 188.

⁸⁷ DAD, Div. Canc., XXXVII, 209 (4.5.1409); Kurtović 2019, 600–601.

koji se, istina dosta kasnije, zatekao u Veneciji.⁸⁸ Ovakvi primjeri potvrđuju da su bosanski trgovci aktivno sudjelovali u međunarodnim trgovačkim tokovima, te da su njihova poslovna putovanja obuhvatala i najvažnije trgovačke centre tadašnje Evrope.

Zbog nedostatka planske izgradnje, ali ponajviše uslijed ograničenog broja stanovnika, bosanski gradovi nikada nisu dostigli arhitektonski sjaj i urbanu kompleksnost srednjovjekovnih evropskih metropola koje su se počele razvijati najmanje jedno stoljeće prije.⁸⁹ Područje uz gornji tok rijeke Drine karakteriše izuzetno velik broj urbanih naselja s malim brojem stanovnika, raspoređenih gusto i često bez jasne prostorne organizacije. Naselja koja su vremenom stekla status trga počela su razvijati određene prostorne i funkcionalne osobenosti. Potreba za zaštitom uticala je na grupisanje kuća oko postojećih utvrđenja, dok su u slučajevima gdje tvrđava nije postojala, pristupali njenoj naknadnoj izgradnji podizanjem kula stražara, osmatračnica i drugih obrambenih struktura.⁹⁰

Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države omogućio je značajan prosperitet stanovništva koje se dotad pretežno bavilo zemljoradnjom i stočarstvom. Ekonomski uspon pozitivno je uticao i na demografske tokove, pri čemu se može pretpostaviti da je broj stanovnika, naročito u urbanim sredinama, bilježio uzlaznu putanju. U prvoj polovini XV stoljeća zabilježen je nagli porast gradskog stanovništva širom bosanske države, što je u direktnoj vezi s razvojem trgovačkih mreža i rastućom potražnjom za robom i uslugama.

Na osnovu raspoloživih izvora teško je precizno odrediti veličinu pojedinih trgova, budući da su podaci fragmentarni i često posredni. Ipak, trgovu u kojima je postojala dubrovačka kolonija nalaze se u nešto povoljnijem položaju za istraživanje, jer količina dostupne dokumentacije omogućava jasniju rekonstrukciju urbanog pejzaža i društvene dinamike naselja. Na osnovu ranih osmanskih izvora moguće je iznijeti pretpostavke prema kojima je u većim trgovačkim centrima, poput Foče i Goražda, živjelo oko 800 stanovnika, a možda i nešto više.⁹¹

⁸⁸ DAD, Div. Not., LXVII, 36 (14.11.1486); Kurtović, Peco 2021, 870.

⁸⁹ U područjima sjeverno od Alpa, gradovi se od X stoljeća razvijaju kao nova urbana središta, bez direktne veze s antičkom tradicijom. Njihova osnovna funkcija bila je trgovačka, ali su istovremeno postajali važni centri političke i društvene moći, privlačeći trgovce i doseljenike. Tokom XIII stoljeća dolazi do izuzetno intenzivnog urbanog razvoja, pri čemu broj gradova u srednjoj Evropi dostiže historijski vrhunac. Nikada prije ni poslije taj prostor nije imao toliko urbanih naselja. Schulze 2012, 26.

⁹⁰ Ковачевић-Кojiћ 1978, 342.

⁹¹ Aličić 2008. Up. Ковачевић-Кojiћ 1978, 226–228.

Dolaskom Osmanlija na ove prostore došlo je do promjene društvenih i institucionalnih okvira u kojima su se ova naselja nastavila razvijati. Većina trgova prošla je kroz određene društvene transformacije, ali je zadržala kontinuitet egzistencije i nastavila da se razvija u skladu s novim administrativnim i ekonomskim okolnostima.

Zaključak

Karavanski putevi Gornjeg Podrinja pokazali su se kao ključni faktori u procesu urbanizacije regije, jer su omogućili nastanak i razvoj trgovačkih naselja koja su prerasla u važne ekonomske i kulturne centre. Njihova uloga u povezivanju unutrašnjosti Bosne s jadranskim obalama i širim balkanskim prostorom potvrđuje da se radi o dinamičnim komunikacijskim čvorištima, čiji značaj nadilazi puku funkciju prometnih trasa.

Uzduž jedne od najvažnijih prometnica u Gornjem Podrinju formirao se niz trgova koji su, prema kriterijima starije historiografije, često svrstavani u kategoriju predurbanih naselja. Međutim, s obzirom na njihove prostorne, ekonomske i društvene karakteristike, opravdano ih je sagledavati kao urbane prostore. Riječ je o naseljima otvorenog tipa, bez fortifikacijskih struktura poput zidina i bedema, čime se približavaju tipu podgrađa koji je također imao značajnu ulogu u urbanom razvoju.

Karavanska trgovina, u kojoj su Dubrovčani imali istaknutu ulogu, bila je presudna za nastanak i ekspanziju ovih trgova. Većina njih razvila se iz karavanskih stanica, što potvrđuje njihovu funkciju u mreži regionalne i međunarodne razmjene. Iako su dostupni izvori fragmentarni i jednostrani, najčešće pružaju perspektivu dubrovačkih trgovaca, oni omogućavaju rekonstrukciju osnovnih kontura društvenog života unutar tih naselja. Egzaktni podaci o postojanju javnih ustanova poput carinarnica, gostionica i prenoćišta svjedoče o intenzivnom prometu ljudi i robe, dok trgovačke radnje, često integrirane u stambene objekte domaćeg stanovništva, potvrđuju prisutnost urbanih elemenata i složenosti funkcija koje su ta naselja obavljala.

Otvorenost prema vanjskim utjecajima, naročito iz Dubrovnika i italijanskih gradova, oblikovala je kulturne obrasce i svakodnevni život lokalnog stanovništva, čime su trgovi postali mjesta susreta različitih tradicija i inovacija. Uprkos promjenama koje je donijela osmanska vlast, većina ovih naselja nastavila je

postojati i prilagođavati se novim okolnostima, potvrđujući kontinuitet urbanog razvoja.

Stoga se može zaključiti da su trgovi Gornjeg Podrinja, nastali uz karavanske puteve, predstavljali prirodan oblik urbanizacije, spontano razvijan tokom stoljeća. Iako nemonumentalni po izgledu, oni su bili vitalni centri razmjene i komunikacije, čiji značaj ostaje nezaobilazan u razumijevanju historijskog procesa urbanizacije ovog prostora.

Summary

Markets and the level of urbanization in the Gornje Podrinje region during the Middle Ages

The caravan routes traversing the Gornje Podrinje region were far more than mere physical corridors of communication; they functioned as dynamic spaces of urbanization and hubs of economic and cultural exchange, facilitating the emergence and growth of market settlements. Their strategic role in linking the Bosnian interior with the Adriatic coast and the broader Balkan area renders them essential for understanding the processes of functional urbanization in the region. Along one of the most significant transit arteries in Gornje Podrinje, a series of markets developed that, although traditionally classified by earlier historiography as proto-urban settlements, exhibit spatial, economic, and social features that justify their recognition as urban spaces. These were open-type settlements, lacking fortifications such as walls and ramparts, and closely resembled suburban forms that played a notable role in urban development. Caravan trade - dominated by merchants from Dubrovnik - was instrumental in the formation and expansion of these markets. Most originated as caravan stations, underscoring their function within regional and international exchange networks. Despite the fragmentary and one-sided nature of available sources, which predominantly reflect the perspective of Ragusan traders, it is nonetheless possible to reconstruct the basic contours of social life within these settlements. Concrete evidence of public institutions such as customs houses, inns, and lodging facilities attests to the intensity of human and goods traffic, as well as the complexity of functions these settlements performed. Commercial establishments, often integrated into the residential structures of the local population, further affirm the presence of urban elements.

Trade opened these areas to external influences, primarily from Dubrovnik and Italian cities. The impact of Western European culture manifested in various aspects of daily life - from architecture and housing styles to clothing and artisanal production. In this context, the role of foreign craftsmen and the growing number of local artisans was particularly significant, contributing to increased imports of textiles and other luxury goods for the needs of the local populace. These processes unfolded organically over decades and even centuries, constituting a natural form of urbanization. Though lacking monumental features,

these markets were vibrant centers of exchange, whose spatial configuration evolved along major communication routes and the Drina River, in accordance with the demands of caravan traffic. With the arrival of the Ottomans, social and political conditions shifted, yet most of these markets did not disappear. On the contrary, they underwent transformations, adapted to new circumstances, and continued to exist - affirming the continuity of urban development in the Gornje Podrinje region.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):

- Debita Notariae (Deb. Not.)
- Diversa Cancellariae (Div. Canc.)
- Diversa Notariae (Div. Not.)
- Lamenta de foris (Lam. de foris)
- Lettera di Levante (Lett. di Lev.)
- Reformationes (Ref.)
- Testamenta Notariae (Test. Not.)

Objavljeni izvori:

- Aličić, S. A. 2008. *Sumarni popis sandžaka iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Kurtović, E. 2017. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1-2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kurtović, E. 2019. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526) 1-3*. Sarajevo: Institut za historiju – JU Historijski arhiv.
- Kurtović, E, Peco, A. 2021. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529) 1-3*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Historijski arhiv.
- Kurtović, E. 2022. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483), 1-3*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju.
- Стојановић, Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма*, књига I/1, Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љ. 1934. *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија.

LITERATURA

- Anđelić, P. 1963. Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 16: 179–194.
- Anđelić, P. 1973. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo.
- Anđelić, P. 1980. Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnatovićima) kod Visokog. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 34: 183–247.
- Classen, A. 2009. "Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age: Historical, Mental, Cultural, and Social Economic Investigations." In: *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age (Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture)*. Albrecht Classen and Marilyn Sandidge (ed). Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Čučković, V. 1969. Parnica sa Radojem Vinarićem podanikom hercega Stjepana vođena pred dubrovačkim sudom. *Godišnjak Pravnog fakulteta XVI–XVII*: 393–409.
- Ћирковић, С. 1964. *Стефан Вукчић Косача и његово доба*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ћоровић, В. 1925. *Краљ Твртко I Котроманић*. Београд: Српска краљевска академија.
- Динић, М. Ј. 1932. *О Николи Алтомановићу*. Посебна издања, књ. ХС, Друштвени и историјски списи, књ. 40, Београд: Народна штампарија.
- Динић, М. 1938. *Трг Дријева и околина у средњем веку*. Годишњица Николе Чупића 80, књ. XLVII: 109–147.
- Динић, М. 1940. *Земље Херцега Светог Саве*. Београд.
- Динић, М. 1955. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Динић, М. Ј. 2003. "Дубровачка средњовековна караванска трговина." У: *Из српске историје средњег века, 687–710*, Београд: Equilibrium.
- Duranović, E. 2018. Iz historije Višegrada u srednjem vijeku. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5: 135–172.
- Feld, I. 1998. "A középkori város fogalma és funkciói." U: *Várostörténeti tanulmányok*. Budapest.
- Hodžić, M. 2020. Pazar Ustikolina i sedmični pazarni dan u 16. stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 69: 287–305.

- Hospicij. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hospicij> Pristup ostvaren: 3. 11. 2025.
- Hrabak, B. 1997. Goražde od XIV do XVI veka. *Jugoslovenski istorijski časopis* XXX/2: 17–40.
- Храбак, Б. 1999. *Фоча до краја XVIII века*, Београд.
- Ивић, А. 1907. *Радослав Павловић, велики војвода босански*, *Letopis Matice srpske*: 245–246, Novi Sad.
- Isaković, S. 2013. Тјентиште у средњем вијеку. *Godišnjak BZK Preporod* XIII: 349–372.
- Jireček, J. 1951. *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Јиречек, К. 1959. "Стањанин." У: *Зборник Константина Јиречека*. 419–420. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ковачевић, Д. 1959. Прилог проучавању занатства у средњовјековној Босни. *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* 10: 279–295.
- Kovačević, D. 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Kovačević-Kojić, D. 1971. О knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne. *Radovi Filozofskog fakulteta* 6: 333–345.
- Ковачевић-Којић, Д. 1978. *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Kovačević-Kojić, D. 1981. Arhivsko-istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja. *Naše starine* 14–15: 109–114.
- Kovačević-Kojić, D. 1987. "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države." У: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, I, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 89–190. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Ковачевић-Којић, Д. 1999. "Стан." У: *Лексикон српског средњег века*. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић (ур.), 696. Београд: Knowledge.
- Ковачевић-Којић, Д. 1999. "Трг." У: *Лексикон српског средњег века*. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић (ур.), 737–739. Београд: Knowledge.
- Ковачевић-Којић, Д. 2007. *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*. Београд: Историјски институт.

- Kreševljaković, H. 1920. Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena (1529–1878). *Građa za povijest književnosti Hrvatske* 9: 1–41.
- Kubinyi, A. 1990. A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19: 41–58.
- Kurtović, E. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović, E. 2016. Utvičići iz Foče (bosansko ili dubrovačko porijeklo?). *Prilozi* 45: 13–39.
- Kurtović, E. 2025. "Foča u kasnom srednjem vijeku." U: *Foča – identitet u historijskoj perspektivi: zbornik radova* Mesud Šadinlija (ur), 35–102, Sarajevo: Bošnjački institut.
- Mazalić, Đ. 1940. Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine. *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine* LIII: 29–42.
- Nilević, B. 2010. Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća. *Historijska trganja* 5: 13–64.
- Pejanović, Đ. 1952. *Štamparije u Bosni i Hercegovini (1529–1951)*, Sarajevo: Svjetlost.
- Petrovics, I. 2011. The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs. *Colloquia* 18: 5–26.
- Радонић, Ј. 1902. О кнезу Павлу Раденовићу. *Letopis Matice srpske* 212, Novi Sad.
- Rabić, N. 2025. Ustikolina kao primjer urbaniteta kratkotrajnih trgova u Bosni u srednjem vijeku, 1–16. – rukopis.
- Schulze, H. 2012. *Kratka njemačka povijest*. Zagreb – Sarajevo: Srednja Europa – University press.
- Шкриванић, Г. 1974. Путеви у средњовековној Србији. Београд: Новинско-издавачко предузеће "Туристичка штампа".
- Тошић, Ђ. 2002. Родоначелник племена Косача – војвода Влатко Вуковић. *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине (Зборник радова)*, СПКД Просвјета Билећа, СПКД Просвјета Гацко, Фонд 'Владимир и Светозар Ћоровић' Београд, Билећа – Гацко – Београд, 243–260.
- Vego, M. 1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.

- Voje, I. 1976. *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Zilić, A. 2023. Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega. *Prilozi* 52: 41–86.
- Zilić, A. 2024. Sandžak-beg Valone Mustafa-beg Milivojević. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 11: 33–62.

DOI: 10.46352/23036974.2025.187

UDK / UDC: 347.235(497.5 Dubrovnik)"14/16"

929.7HRV

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 15. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 20. 11. 2025.

ALMIR PECO*

Nekretnine bosanskih velikaša u Dubrovniku: neke dileme oko kuće i zemljišnih posjeda Hrvatinića*

Apstrakt

U radu se analiziraju pojedini aspekti upravljanja i korištenja nekretnina koje su u Dubrovniku držali vlastela Hrvatinići, uz kritičko preispitivanje ranijih historiografskih tumačenja. Posebna pažnja posvećena je vezi između kneza Tvrtka Borovinića i kuće koju je stekao herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Predstavljeni su i novi pokazatelji koji omogućavaju praćenje vrijednosti zakupnine spomenute kuće sve do početka 17. stoljeća. Kroz praćenje isplata zakupnine ukazuje se na određene nepravilnosti i nejednakosti u njihovim vrijednostima, što može poslužiti kao indikator eventualnih promjena u ekonomskom statusu predmetne nekretnine. Pored toga, utvrđuju se vrijednosti zakupnine zemljišnih posjeda koje su Hrvatinići imali u Primorju, uz ispravku ranije interpretacije koja je posjed Balše Hercegovića povezivala s pogrešnim lokalitetom.

Ključne riječi: Hrvoje Vukčić, Hrvatinići, Tvrtko Borovinić, kuća i zemljišni posjedi u Dubrovniku, zakup

Abstract

This paper examines the management and utilization of properties owned by the Hrvatinić noble family in Ragusa, offering a critical reassessment of previous historiographical interpretations. Particular emphasis is placed on the relationship between the nobleman Tvrtko Borovinić and the house acquired by Hrvoje Vukčić Hrvatinić. With additional historical sources, the rental value of the aforementioned house can be traced up to the early seventeenth century. By following the rent payments, certain irregularities and disparities in their amounts are revealed, which may serve as indicators of potential changes in the

* Almir Peco, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: almir.peco@ff.unsa.ba.

** Rad je nastao u okviru realizacije projekta "Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Ispisi građe iz serije *Procurae notariae* Državnog arhiva u Dubrovniku" koji je finansiralo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

economic status of the property in question. The analysis also includes an evaluation of the rental value of the Hrvatinić estates in Primorje, as well as a rectification of an earlier misinterpretation concerning the location of Balša Hercegović's estate.

Keywords: Hrvoje Vukčić, Tvrtko Borovinić, Hrvatinići, house and land estates in Ragusa, rental

Uloga bosanskog plemstva u ekonomskim tokovima srednjovjekovnog Dubrovnika tema je koja redovno nudi prostor za nova istraživanja i reinterpretacije. Bosanske velmože stjecale su vlasnička i posjedovna prava nad nepokretnom imovinom izvan granica svoje zemlje, pa i na dubrovačkom području. Ovaj fenomen dodatno osvjetljava širinu njihovih ekonomskih aktivnosti, koje su nerijetko nadilazile okvire tradicionalnog vlastelinskog djelovanja. Uglavnom se radilo o zemljišnim posjedima i stambenim kompleksima, kućama i palačama, koji su, zbog svoje tržišne vrijednosti, predstavljali izuzetno isplative ekonomske resurse. Stjecanje takvih nekretnina najčešće je bilo rezultat razvijenih ekonomskih veza, kao i pažljivo promišljenih poslovnih i političkih interesa. Osim praktične svrhe, njihovo posjedovanje bilo je izraz prestiža, simbol vlasteoskog statusa i potvrda izgrađene političke i ekonomske moći. Tako je prisustvo bosanskih velmoža u urbanim sredinama van Bosne činilo ovu moć vidljivom i prepoznatljivom u širim, međunarodnim okvirima. Prema dostupnim podacima, bosanski velikaši posjedovali su stambene objekte u Dubrovniku, Zadru, Kotoru, Splitu i Veneciji. Najveći broj nekretnina, međutim, bio je koncentrisan u Dubrovniku, gdje su kuće posjedovali istaknuti pripadnici bosanskog plemstva: Sanković, Hrvatinić, Kosače, Pavlović i Vlatković.¹

Tvrtko Borovinić i kuća Hrvatinića: vlasnik, nasljednik ili korisnik?

Historiografske interpretacije podložne su promjenama i revizijama u svjetlu novih saznanja i metodoloških pristupa, a jedan od važnijih izazova historiografskog istraživanja jeste prepoznavanje i ispravljanje ranijih interpretativnih propusta. Bez jasnog osvrta na prethodna drugačija tumačenja postoji opasnost da nepotpuni zaključci i dalje budu referentna tačka u budućim istraživanjima, čime se perpetuira iskrivljena slika prošlosti. Pogrešne interpretacije mogu opstati u akademskom diskursu dugo vremena, a ako se njihova netačnost ne naglasi dovoljno eksplicitno, postoji realna mogućnost da u nekom kasnijem kontekstu

¹ Стојановић (ur.) 1929, 607–612; Мијушковић 1961, 36; Kurtović 2009, 357–365; Zilić 2021, 322–339.

ponovno postanu relevantne. To se naročito odnosi na slučajeve u kojima nova i preciznija tumačenja prešutno zamjenjuju ranije pogrešne tvrdnje, bez direktne kritičke intervencije. Takav pristup može stvoriti iskrivljeni historiografski kontinuitet unutar kojeg će budući istraživači, svjesno ili ne, kreirati prostor za reaktualiziranje ranijih pogrešnih zaključaka.

Jedan od primjera na kojima se može ilustrirati navedena problematika odnosi se na kuću koju su vlastela Hrvatinići, preko svoga najistaknutijeg predstavnika Hrvoja Vukčića, stekli u Dubrovniku na samom kraju 14. stoljeća.² Nakon smrti hercega i njegove supruge Jelene, kuću su naslijedile kćerke Balše Hercegovića, Doroteja i Katarina. U praksi su po običaju, stečene kuće kao i druge nepokretnosti bile predmet izdavanja pod zakup, a vlasnici su ostvarivali redovan prihod u novcu po tom osnovu. Sa spomenutim Hvojevim unukama prihodi od zakupa bili su podijeljeni, te je svaka od njih zasebno ugovarala zakupne aranžmane. Brigu o pravima na polovinu prihoda od zakupa koji su pripadali Katarini u najvećoj mjeri preuzeo je njen suprug, Tvrtko Borovinić. Umiješanost oko podizanja zakupnine od polovine koja je pripadala njegovoj supruzi, a potom i privremeno upravljanje prihodima druge polovine na koju je pravo imala pravo njena sestra Doroteja, bili su uzrokom određenih interpretativnih nejasnoća u historiografskoj literaturi, koje su potaknule preispitivanje i ostavile prostor za postavljanje pitanja da li je i sam Tvrtko Borovinić posjedovao kuću u Dubrovniku.

Uvidom u sadržaj izvorne građe zaista se može dovesti u pitanje status kuće koju je Tvrtko Borovinić u pojedinim dokumentima nazivao, a, shodno tome, i smatrao svojom. Otuda se javlja pomisao da je Tvrtko možda i posjedovao vlastitu kuću u Dubrovniku. Osim toga, nejasno je da li se ta kuća, ukoliko je i postojala, može poistovjetiti sa poznatom nekretninom koju je herceg Hrvoje ostavio svojim nasljednicima ili se pak radilo o drugoj, zasebnoj stambenoj jedinici. U nastavku rada razmotrićemo koliko takvo promišljanje ima uporišta u dostupnoj izvornoj građi.

Osnovne informacije o bosanskom vlastelinu Tvrtku Boroviniću uglavnom su poznate. Pripadao je vlastelinskoj porodici Borovinića, čiji se baštinski posjedi još uvijek ne mogu pouzdano locirati. Starija historiografija zastupala je mišljenje da su se nalazili u istočnoj Bosni, u okolini Foče, dok su ih noviji radovi

² Kuću je Hrvoje stekao kao nagradu za uspješnu prodaju Slanskog Primorja, teritorije koju je bosanski kralj prodao Dubrovčanima 1399. godine. Стојановић (ur.) 1929, 446–447. Detaljno o kući Hrvatinića u Dubrovniku u: Рудић 2008, 353–369.

smještali na područje Visokog. Spomenute teorije nemaju uvjerljive postavke pa ovo pitanje, do pojave nekih novih izvornih podataka (ili promišljanja), ostaje otvoreno i nedovoljno razjašnjeno.³ Tvrtko Borovinić bio je ujedno i najistaknutiji predstavnik ove porodice, zahvaljujući uspješnoj karijeri koju je izgradio u službi bosanskih vladara: kralja Stjepana Ostoje, Stjepana Ostojića, a posebno kralja Tvrtka II. Svoju društvenu poziciju dodatno je potvrdio i učvrstio povezivanjem s kućom Hrvatinića, kroz brak s Katarinom, unukom Hrvoja Vukčića Hrvatinića.⁴ Ponajviše zbog činjenice da je bio Katarinin suprug, Tvrtka susrećemo kao glavnog aktera u poslovima oko potraživanja i naplaćivanja prihoda od zakupnine polovine za kuću i posjede koje su Hrvatinići imali u Dubrovniku, a na koje je pravo polagala Doroteja. Koliko nam je poznato, vlastela Borovinići, odnosno njihov najistaknutiji predstavnik knez Tvrtko, nisu stekli neku nekretninu ili kuću u Dubrovniku poput drugih istaknutih plemićkih porodica. No, ostavlja li izvorna građa prostor za drugačije tumačenje?

Još je Ćiro Truhelka, predstavljajući Milicu, kćerku i nasljednicu kneza Tvrtka Borovinića, istakao kako se njeno pojavljivanje u historijskim izvorima u vezi s potraživanjem očevine u Dubrovniku odnosi na kuću i zemljišta "što ih je Tvrtko Borovinić dobio kao dubrovački plemić kod diobe Konavalja u takozvanim „Novim zemljama“"⁵. Na sličnom stajalištu je i Pejo Ćošković, koji također Miličina nasljedna potraživanja dovodio u vezu s kućom i zemljištima koja je Tvrtko, kao "počasni dubrovački plemić dobio od Dubrovčana prilikom diobe Konavala". U nastavku teksta Ćošković jasno razdvaja ovu imovinu od one koju je herceg Hrvoje posjedovao u Dubrovniku.⁶ Ćošković svoju tvrdnju temelji upravo na pisanju Truhelke iz čijeg je iskaza izbacio i prepoznao kao pogrešnu tvrdnju da su Konavli dio "Novih Zemalja". Međutim, nije poznato da postoji ikakva izvorna dokumentacija prema kojoj je Tvrtko Borovinić za poslove oko prodaje Konavala kao nagradu dobio kuću u Dubrovniku.⁷ Srđan Rudić, koji je najviše istraživao

³ O tome detaljnije u: Ćošković 1996, 61–63. Up. Рудић 2021, 186–187.

⁴ Стојановић (ur.) 1929, 510–511. O mogućem hronološkom okviru kada je brak bio sklopljen vidi: Ćošković 1996, 67–68.

⁵ Truhelka 1911, 444–445.

⁶ Ćošković 1996, 78–79. Na ranijem mjestu u tekstu Ćoškoviću je poznato potraživanje dohotka od "kuća i zemalja" Hrvoja Vukčića na koje je Tvrtko Borovinić polagao pravo posredstvom svoje supruge Katarine. Ćošković 1996, 71–73.

⁷ Oko poslova kupoprodaje Konavoske župe, koja je pripadala Kosačama i Pavlovićima, zapaženu ulogu imali su njihovi zastupnici Pribislav Pohvalić i Brailo Tezalović koje su Dubrovčani nagradili posebnom privilegijom koja je podrazumijevala dozvolu da ulože do 500 dukata novca na dobit po kamatnoj stopi od 5%. Стојановић (ur.) 1929, 535, 552–553; Živković 1980, 308–311; Kurtović 2010, 72–78.

vlastelu Boroviniće, u svom prvom radu posvećenom ovoj porodici skrenuo je pažnju na ranija mišljenja Truhelke i Čoškovića, označivši ih kao nejasna, ne upuštajući se u dalje elaboriranje niti eventualno opovrgavanje ovih postavki.⁸ Za razliku od kasnijih Rudićevih radova, na tom mjestu nije jasno povezivanje navodne kuće Borovinića po liniji Hrvojevog nasljedstva. Iako navodi da je Tvrtku Boroviniću pripadao dohodak od nekadašnjih posjeda hercega Hrvoja u Dubrovniku, ostaje dilema da li se pod tim posjedima podrazumijeva i kuća. Na odnosnom mjestu istaknut je zemljišni posjed u Slanom kao naslijeđe Tvrtkove žene, kao i posjed u Visokom, za koji isti autor smatra da ga je Tvrtko sam stekao. Kuću spominje u kontekstu Tvrtkovog sina, Ivana Borovinića, ali ni u tom slučaju nije najjasnije istaknuto njeno porijeklo.⁹ U kasnijim radovima i pristupima istoj problematici, Rudić nedvosmisleno ističe da je kuća Tvrtka Borovinića i njegovih nasljednika poticala iz ženidbe s Katarinom, unukom i nasljednicom Hrvoja Vukčića Hrvatinića.¹⁰

Time je dilema o porijeklu i statusu kuće Tvrtka Borovinića razriješena, ali je linija zaokruživanja cjelokupne problematike ostala isprekidana. Bez osvrta na ranija tumačenja, koja su imovinu Tvrtka Borovinića u Dubrovniku, uključujući i kuću, posmatrala kao ličnu stečevinu ovog bosanskog vlastelina, ostavljen je (nenamjerno) prostor za eventualne nejasnoće i mogućnost ponovnog oživljavanja iskrivljenih postavki. U nastavku ćemo pokušati govoriti jezikom izvorne građe, nastojeći prepoznati one segmente koji mogu djelovati zbunjujuće i koji bi, ukoliko se tumače doslovno i bez uvida u širi kontekst, mogli navesti istraživače na zaključak da je Tvrtko Borovinić zaista imao vlastitu kuću u Dubrovniku.

Najranije veze Tvrtka Borovinića s kućom u Dubrovniku, prema sačuvanoj izvornoj građi, javljaju se uporedo s potraživanjima njegove supruge Katarine u vezi sa imovinom koja joj je po nasljednoj liniji pripadala. Prve informacije otkrivaju, istina posredno, ali aktivno angažiranje njenog supruga oko ove kuće, budući da je upravo Tvrtkov izaslanik bio poslan u Dubrovnik da zastupa Katarinina prava.¹¹ Ona su se odnosila na polovinu kuće i zemlje koje je stekao njen

⁸ Рудић 2003, 271. napomena 54. Pri tome treba reći da Čošković ne spominje "Nove zemlje" nego se zadržava na konstataciji da je predmetna imovina bila stečena diobom Konavala vjerovatno misleći na nagradu za angažman Tvrtka Borovinića oko tog posla.

⁹ Рудић 2003, 268, 271.

¹⁰ Рудић 2008, 364–368; Рудић 2014, 68.

¹¹ "Prima pars est de consignando domum quondam Cheruoy et possessiones et prouentus ipsarum domus et possessionum, videlicet: medietatem ipsius domus et possessionum et prouentum ipsarum Farchas, nuncio domine Dorotae filie quondam Balse, filii ducis Cheruoy, et aliam medietatem [prazan

djed Hrvoje, ali i na polovinu zemljišnog posjeda kojeg je po istoj osnovi stekao njen otac Balša.¹² Historiografska literatura slaže se da je Tvrtkova bračna veza sa Katarinom bila polazište njegovog stjecanja dohotka od imovine Hrvatinića u Dubrovniku.¹³ Ipak, treba biti pažljiv u pogledu korištenih formulacija i kvalifikacija koje se u vezi s tim navode. Tvrtko Borovinić nije bio "baštinik dohotka od Slanskog Primorja", kako navodi Čošković, niti je došao u "posed kuće u Dubrovniku i poseda u Slanom", kako ističe Rudić.¹⁴ Formalnopravno, stvarni baštinik prihoda bila je njegova supruga Katarina, a još važnije jeste da se ne radi o cjelokupnom dohotku, jer nije riječ o nasljedstvu cijele kuće i zemljišnih posjeda. Katarina je baštinska prava dijelila sa sestrom Dorotejom, te je zbog toga ispravnije govoriti o pravima na polovinu kuće i posjeda kao i pripadajućih dohodaka koji su proizlazili iz njihovog iznajmljivanja.

Daljnje informacije o podizanju prihoda od zakupa također pokazuju da se Tvrtko Borovinić brinuo o nasljedstvu svoje supruge u Dubrovniku. Početkom 1425. godine, izaslanik Ivan Radojević je po njegovom nalogu otputovao u Dubrovnik gdje je uredno zaprimio 25 perpera na ime zakupnine od kuće i posjeda.¹⁵ Iz sačuvanih izvještaja vidi se da je 1426. i 1427. godine Tvrtko pratio

prostor], nuncio Tuertichi Borouinich, mariti domine Catharine, alterius filie dicti condam Balse et pro ipsa domina Catharina recipienti pro non diuisis, et de faciendo tres qui forment responsiones futuras domino nostro regi Sigismundo et comiti Blagay et aliis qui scripserunt pro dictis dominabus" (26.02. 1423), DAD, Cons. Rog., III, 144.

¹² U ranijim pristopima pod kategorijom nasljeđene imovine pored kuće i zemljišta spominju i neki mlin što nije potkrijepljeno izvornim pokazateljima. Moguće je da se Hrvojevom ili Balšinom posjedu i nalazio neki mlin ali se on zajedno sa ostalim stavkama podrazumijeva kao integralni dio posjeda i njegovo navođenje osim ako se ne radi o nekom zasebnom mlinu koji je bio negdje drugo je suvišno. Vrlo vjerovatno se ovdje radi o pogrešci nastaloj na osnovu korištenja regesta dokumenta kojeg je u svojoj zbirci objavio Lj. Stojanović. Uvid u njegov sadržaj ne otkriva navođenje bilo kakvog mlina. Стојановић (ur.) 1929, 510–511. Up. Čošković 1996, 68.

¹³ Čošković navodi da je Tvrtko "zahvaljujući isključivo ženidbenoj vezi s Hrvojevom unukom, postao baštinik dohotka od Slanskog Primorja". Čošković 1996, 69.

¹⁴ Up. Čošković 1996, 69; Рудић 2014, 68.

¹⁵ "Captum fuit quod Iuan Radoeuich, nuncius domini Tuertchi Borouinich, accipere possit a ser Michaele Sy. de Restis medietatem affictus domus condam ducis Cheruoy et introitus Terrarum Nouarum ipsius condam ducis, pertinentes et spectantes domine Catharine, uxori ipsius domini Tuertchi et filie Balse filii dicti condam ducis Keruoy. Ipsi nuntio dante plegaria ydoneam de portando dictam medietatem affictus domus predictae que medietas sunt yperperi XXV dicto domino Tuertcho et domine Catharine predictae. Et hoc propter suspicionem littere ipsius domini Tuertichi ad nos transmise aperte et disbolate. Et quod Iuan Radoeuich predictus teneatur scribi faceris Ragusii litteram a dicto domino Tuertcho qualiter ipse dominus Tuertchus reciperant et domina Katarina denarios predictos. Quos yperperis XXV dictus Iuan confessus est habuisse et recepisce a dicto ser Michaele Sy. de Restis. Renuntiando" (21.02. 1425), DAD, Cons. Minus, III, 202. Sa strane dokumenta: "Pro domino Tuertcho Borouinich et domina Catharina sua uxore. Die XXII februarii 1425. Pro quo Iuan Radoeuich pro attendendis

naplatu pripadajućih prihoda.¹⁶ Za iduću 1428. godinu uočava se određena promjena u vezi sa isplatom zakupnine. Ona se očituje u tome da Tvrtko Borovinić preuzima brigu o naplati potraživanja i druge polovine kuće i posjeda koji su po nasljedstvu pripadali Katarininoj sestri Doroteji. U aprilu iste godine, Doroteja je poslala zastupnika u Dubrovnik koji je u njeno ime prenio prava na prihode od nasljedstva knezu Tvrtku Boroviniću, kaštelanu grada Visokog, za naredni četvorogodišnji period.¹⁷ Bez drugih izvornih detalja koji o tome govore, izvjesno je među baštinicama Hrvojeve imovine postignut neki dogovor ili sporazum o čijim motivima možemo samo nagađati. Već u novembru Tvrtko obavještava Dubrovčane da su sve obaveze u vezi s prihodima izmirene i da je od strane zakupca Mihoča Rastića uredno isplaćen.¹⁸ O istom poslu sačuvana je potvrda o izmirenju računa i za 1429. godinu.¹⁹ Sadržaji ovih dokumenata ne otkrivaju

omnibus in parte hic introscripta contentis. Dobrassin Vesselcouich gener Castrati extitit plegius et principalis solutor in solidum et ad melius tenendum." Ispod dokumenta: "Die 27 aprilis 1425. Quia dominus Tuertchus Borouinich et domina Catharina hic introscripti confessi sunt habuisse et recepissee yperperos viginti quinque quos eis detulit luan Radoeuch supradictus ut per litteram in sclauo scriptam per eos patet que littera data fuit ser Marino My. de Restis pro ipsorum cautela. Ideo per dominum Rectorem ser Nicolam Marini de Gozis et Minoris consilium preceptum fuit michi Baptiste cancellario infrascripto ut fideiussionem per ipsum luan datam ut supra cassum deberem, et sic fuit cassa"

¹⁶ "Captum fuit de accipiendi in nostrum comune medietatem affictus domus et terenorum que fuit ducis Keruoe, que medietas spectat ad dominam Doroteam filiam Balse fili eiusdem ducis Keruoe et depnendo illam in camera. Et pro alia medietate que spectat ad dominam Caterinam alteram filiam Base [?] et uxori Tuertchi Borouinich. Captum fuit de registrando cartam finis et confessionis facte de illa ser Michaeli Si. de Restis per dictum Tuertchum" (15.06. 1426), DAD, Cons. Minus, IV, 16v. "Captum fuit de acceptando a ser Michaelis de Restis et ponendo in camera in depostio medietatem affictus domus et terrenorum que fuerunt ducis Cheruoie, que medietas acceptanta et accipienta u supra spectat ad dominam Doroteam, filiam Blase [?] filii condam dicti ducis Cheruoie. Et quod acceptari et registrari debeat litera Tuertchi Borouinich scripta nostro domino pro alia medietate spectante domine Catarine eius consorti filie olim domini Blase secundum quod alias factum fuit" (13.05. 1427), DAD, Cons. Minus, IV, 88v. Potvrda o izmirenju svih obaveza za 1427. godinu u: Kurtović, Peco (ur.) 2021, 174–175.

¹⁷ "Captum fuit de habendo Gregorium Dragoseuich de Sana pro vero nuntio domine Dorathee, filie Balse olim filii magnifici ducis Cheruoie, ad recipiendum, exigendum introitus et reditus et affictus domorum et possessiones dicti olim domini ducis Cheruoie pro dimidia spectante dicte domine Dorathee prout patent Minori consilio per literas sclauas pro parte dicte domine Dorathee et etiam per literas patentens latinas testimoniales factas per capitulum ecclesie Zagradiensis datis in domenica letare 1428. Et similiter quod dicti introitus et affictus pro parte dicte domine Dorathee solui debeant comiti Turtichom Borouinich, castellano castri Visochi, pro annis quatuor proxime futuros ut in dictis literis apare et expresse continebatur" (16.04. 1428), DAD, Cons. Minus, IV, 154. Potvrdu o postojanju ovog dogovora nalazimo i u kasnijem Dorotejinom pismu koje se izgledno može datirati prije maja mjeseca 1433. godine. Стојановић (ur.) 1934, 33.

¹⁸ "[...] ѡъ кѣѡа и ѡъ земаљъ цю насъ стон дохѡдакъ [...]" (20.11. 1428), Стојановић (ur.) 1934, 8; Рудић 2014, 60.

¹⁹ "[...] ѡъ всѣхъ прихѡдищъ и напамъ полачь и земаљъ нашѣхъ [...]" (15.12. 1429), Стојановић (ur.) 1934, 8–9; Рудић 2014, 61–62.

konkretno iznose, već samo sadrže informaciju da su prihodi od kuća (palača) i zemalja "naših" naplaćeni. Zanimljivo je da se, kako je bilo uobičajeno, ne naglašava izričito da se radi o imovini koja je ostavština hercega Hrvoja. Međutim, da je ipak riječ o Hrvojevim i Balšinim posjedima, jasno je na osnovu podatka u kojem Tvrtko ističe kako je zemlje u Slanom i Visočanima dao u najam dubrovačkom građaninu Dobrašinu Tvrdaviću.²⁰ Sljedeća direktna informacija o zakupu potječe iz marta 1430. godine. Tada je, po nalogu kneza Tvrtka, njegov izaslanik Mojan iznajmio kuću "positam ante Ecclesiam sancti Blaxi" na period od godinu dana.²¹ Mjesec dana kasnije, Tvrtko je ponovno pisao Dubrovčanima u vezi s kućom. Iz sadržaja upućenog pisma naslućuje se određena pravna nejasnoća ili problem, ali bez dodatnih detalja. Odgovor Dubrovčana otkriva samo postojanje komunikacije između Tvrtka i zakupnika Mihoča Rastića prema kojoj je dogovoreno kako će prihodi od zakupa kuće za tekuću godinu biti uračunati u troškove popravke i renoviranja koje je zakupac Rastić trebao izvršiti.²²

Sadržaj prethodno analiziranih dokumenata pokazuje zanimljivu tendenciju u Tvrtkovoј korespodenciji. Znamo da je u periodu od 1428. do 1432. godine njemu, odnosno njegovim izaslanicima, isplaćivan prihod od zakupnine kako dijela koji je pripadao njegovoj supruzi Katarini, tako i druge polovine koja je pripadala njeinoј sestri Doroteji. Iz Tvrtkovih iskaza mogu se steći dojmovi da je na neki način prisvojio ili barem smatrao dubrovačke nekretnine Hrvatinića svojom imovinom ("od kuća i od zemalja što nas stoji dohodak", "od prihodišta i najma palača i zemalja naših"). To donekle možemo razumijevati u kontekstu ovlaštenja koje

²⁰ "[...] иишѣ да зна гптѣво ваше мати властеле крѣ землк наше на Сланомѣ и њ Височахѣ прѣдасмо приѣтелю нашѣмѣ Добрашинѣ Тврѣдавику [...]" (15.12. 1429), Стојановић (ur.) 1934, 8–9; Рудић 2014, 61–62.

²¹ "Moian, nuntius specialis comitis Tuertchi Borouinich de Bosna ut constat et constitit Minori consilio per litteras ipsius Tuertichi hic affixas nomine ipsius Tuertichi, dedit, concessit et locauit ad affectum usque ad unum annum proxime futurum inceptum die tercia februarii proxime preteriti qua fuit festum sancti Triphonis domum ipsius comitis Tuertchi positam ante Ecclesiam sancti Blaxi et penes domum ser Michael de Resti, ser Marino et ser Nicole fratribus et filiis ser Michaelis predicti de Resti, presentibus et conducentibus, pro affectu yperperorum centum, quos ipsi de Resti dare et soluere promiserunt ipsi comiti Tuertcho pro affectu domus predictae dicte anni proxime futuri [...]" (14.03. 1430), DAD, Div. Not., XVI, 203v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 203.

²² "[...] слахѣ кѣ вашон мати слдгѣ и ближикѣ нашега Мојана и вѣо смѣ раздѣмѣль шѣо ми кѣ ваша матѣ вѣдѣповидѣла за посалѣ за кон смѣ слалѣ ми захваламо вашѣмѣ гптѣвѣ смѣриѣ и мливо како гди и приѣтелѣ на всакон правди коју ми ѣказѣкѣ ваша матѣ за тои бгѣ вас чѣтѣкѣ крѣ ви дрѣжите правдѣ и законѣ како кѣ вамѣ потѣбно зато нека кѣ вашо мати на видѣнѣкѣ како реквѣхѣ нашѣмѣ приѣтелю кнезѣ Михоку Растикю и негвѣи дѣци шѣо ме годи стонѣ вѣ полачѣ прихѣтка сеган гвѣдица тѣми да ми направѣла полачѣ шѣоно кѣ потѣбно този полачи направити [...]" Стојановић (ur.) 1934, 10.

je Borovinić dobio od Hrvojevih unuka. Takav pristup očituje se i s druge strane, u narativu Dubrovčana ("domum ipsius comitis Tuertchi"). U formulacijama ovih dokumenata upadljiv je još jedan detalj. U svojim pismima, dok nastupa kao zakupodavac cijele kuće, Tvrtko govori o "kućama" i "palačama", dakle u množini, što sugerira da je posrijedi više stambenih jedinica. Štaviše, i Doroteja u svom pismu kojem obaviještava Dubrovčane da svoje prihode ustupa Tvrtku spominje kuće, a ne kuću ("domorum et possessiones dicti olim domini ducis Cheruoye"). Da bi se otklonile moguće nejasnoće, ove formulacije vjerovatno treba razumijevati u kontekstu podjele prihoda od zakupa Hrvojeve kuće među njegovim unukama. Iz te perspektive, a s obzirom da su zakupnici sklapali ugovore o najmu zasebno s obje nasljednice, Hrvojeva kuća analogno je percipirana kroz dvije stambene jedinice, Dorotejinu i Katarininu. Time bismo mogli objasniti navođenje kuća u množini.²³ Ipak, prateći i neke druge tragove ne možemo sa apsolutnom sigurnošću tvrditi da je ova dilema potpuno razriješena.

Dva dijela – nejednak zakup

Prostor za dodatnu sumnju otvaraju druge izvorne bilješke koje svojim sadržajem upućuju na nešto drukčiju interpretativnu postavku. U ranije navedenom dokumentu iz marta 1430. godine, u kojem je Tvrtkov izaslanik Mojan iznajmio kuću vlasteli Rastića, cijena godišnjeg najma "kuće Tvrtka Borovinića" određena je na 100 perpera. Ovaj podatak pokazuje sasvim novu dimenziju u sagledavanju cjelokupne problematike. Naime, iznosi zakupa koji su nam poznati iz ranijeg vremena nikada nisu dostizali ovu vrijednost, bilo da se najam plaćao za čitavu kuću (prema Jeleni) ili na polovinu prihoda koji su pripadali Katarini i Doroteji. U oba slučaja, uključujući i zemljišne posjede koji su ponekad bili u računu zakupnine kuće, ukupna novčana vrijednost najma bila je 50 perpera. U tom kontekstu, dio prihoda koji su pripadali Katarini i Doroteji iznosio je po 25 perpera. Iz nekog razloga, vrijednost zakupa Hrvojeve kuće u Dubrovniku se 1430. godine, a možda i godinu ranije, udvostručila.²⁴ Da se pritom vjerovatno nije radilo o dvije kuće, kako bi se moglo pretpostaviti na osnovu dvostruko

²³ Ovoj logici ne odgovara iskaz Tvrtka Borovinića iz 1436. godine kada je ponovo primao samo prihod od Katarininih prava. Za razrješenice računa sa Rastićima u vremenu 1428–1432. godine kada to ne spominje, sada Tvrtko ponovo navodi da se radi o kućama (a ne kući!) hercega Hrvoja: "[...] ѿ намиа кѡкъ ке сѡ биле годна херцега за половинѡ ка намѡ прѣстон [...]" (28.10. 1436), Стојановић (ur.) 1934, 10–11.

²⁴ (14.03. 1430), DAD, Div. Not., XVI, 203v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 203.

većeg iznosa, potvrdu nalazimo u sadržaju istog dokumenta u kojem se izričito navodi da je riječ o jednoj kući kneza Tvrtka Borovinića.

Naredna informacija o Hrvojevoj kući odnosi se na podizanje prihoda od zakupnine one polovine koja je pripadala Doroteji. Iz toga proizilazi da se nakon 1432. godine kirija ponovo počela naplaćivati u dva dijela. To je razumljivo imajući u vidu da su tada protekle četiri godine tokom kojih je Tvrtko Borovinić imao ovlast da podiže cjelokupni prihod. Dorotejin izaslanik je u maju iduće godine primio po 10 dukata za zakup kuće i zemljišta koji se odnose na 1433. i 1434. godinu.²⁵ Kako je zakup zemljišta u ukupnom računu obično činio oko 20% cijene, što će biti dodatno obrazloženo u daljem tekstu, moglo bi se reći da je vrijednost kirije za kuću u ovom slučaju bila 8 dukata, ili oko 24 perpera. To je u okvirima ranijih iznosa i pokazuje da vrijednost zakupnine za polovinu kuće koja je pripadala Doroteji nije promijenjena, unatoč tome što je knez Tvrtko ranije izdao cijelu kuću za 100 perpera. Ako je tada kirija zaista bila udvostručena, ostaje nejasno zašto je Dorotejin dio prihoda kasnije zadržao dotadašnju vrijednost. Iz niže priložene tabele vidljivo je da se njen godišnji prihod, koji je obično zavisio od dužine zakupničkog ugovora, kretao između 15 i 25 perpera.

Za očekivati bi bilo da je i druga polovina, koja pripada Katarini i njenim nasljednicima, bila podjednake ili barem približne vrijednosti. Međutim, raspoloživi podaci sugeriraju dugačije. Poslije 1432. godine, za života Tvrtka Borovinića sačuvane su dvije informacije iz 1436. i 1442. godine, a koji se odnose na izvršavanje isplate za zakupninu i izmirenim obavezama zakupnika, ali bez navođenja naplaćenog iznosa.²⁶ Nakon Tvrtkove smrti, koja se po svemu sudeći dogodila prije sredine 40-ih godina 15. stoljeća, prihode od zakupa kuće nastavio je

²⁵ "Steffanus, filius Hermie de Grabrorouich, nuntius et procurator done Dorathee, [...] confessus fuit realiter habuisse et recepisse a ser Marino Mi. de Resti et fratribus suis pro affectu domus dicti olim ducis Cheruoie quem tenent ipsi fratres et pro introitu possessionem eiusdem quas dixerunt Dobrassin Vesselcouich tenere, cuius nomine ipsi de Resti soluentur. Et hic pro medietate qui spectat ex dicta domo et possessione dicte done Dorathee pro completa solutione anni 1433 finiti per totum mensem marcii proxime preteriti ducatos auri decem. Et pro completa solutione anni 1434 finiti per totum mensem martii proxime futurum alios ducatos decem [...]" (21.05. 1433), DAD, Div. Not., XVIII, 37v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 228.

²⁶ (28.10. 1436), Стојановић (ur.) 1934, 10–11. "Radouinus, nuntius et missus legitimis comitis Tuertchi Borouinich [...] fuisse integre solutum et satisfactum pro ser Marinum Mi. de Restis et fratres de affectu domus ipsius comitis Tuertchi, quam ipsi fratres de Restis tenent ad affectu in Ragusio. Et hoc pro anno presenti finituro per totum presentem mensem februarii. [...]" (13.02. 1442), DAD, Div. Not., XXV, 186v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 372.

ubirati njegov sin Ivan, i to u godišnjem iznosu od 50 perpera.²⁷ Slična situacija zabilježena je i kada zakup preuzima njegova sestra Milica i njeni potomci. S obzirom na to da je Dorotejin dio zakupnine istodobno bio dvostruko manji, izvorna svjedočanstva ne pružaju dovoljno elemenata za jasno tumačenje te razlike. Činjenica je da se i u 16. stoljeću zakup dvaju dijelova kuće kretao u jednako nesrazmjernim iznosima. Dokument iz 1520. godine svjedoči da je vrijednost zakupnine dijela kuće koji je pripao nasljednicima po Katarininoj liniji, a koji je bio dalje podijeljen na pola, iznosila 5 i 6 dukata godišnje po četvrtini. Istovremeno prosječan iznos zakupa druge, Dorotejine, polovine kuće bio je oko 5,5 dukata.

Teško je u postojećim okvirima objasniti evidentnu razliku u visini kirije između Dorotejinog i Katarininog dijela kuće. Sve do 1428. godine, kada je Tvrtku Boroviniću povjereno po ubiranje prihoda cjelokupne zakupnine od Hrvojeve kuće, iznosi najmnine bili su jednaki. Poslije Tvrtka Borovinića primjećujemo da se dio kuće koji je pripadao njegovoj supruzi Katarini, a koji su potom naslijedila njihova djeca, iznajmljivao za dvostruko višu cijenu od dijela koji je baštinila Doroteja i njeni potomci. Nemamo izravnih pokazatelja kojima bi utvrdili razloge takvog omjera. Možemo tek pretpostaviti da bi se, kao polazište za razmišljanje, mogla uzeti ranije spominjana aktivnost oko renoviranja kuće, koja je izmijenila stvarnu vrijednost one polovine kuće koja je pripadala Katarini. Ako su radovi na obnovi, pa čak i na proširenju objekta, bili ograničeni na taj dio, a s obzirom na to da su se obje polovine kuće promatrale kao zasebne stambene jedinice, ova kva postavka dobiva na uvjerljivosti. Manje vjerovatna, ali ne i posve isključena mogućnost jest da je posrijedi još jedna kuća koju je stekao Tvrtko Borovinić, a čiji je prihod od zakupnine u nasljedstvu njegove djece pridodan onom dijelu kuće što ga je Katarina baštinila kao Hrvojeva unuka. Ipak, dostupna izvorna obavještenja iz vremena kneza Tvrtka, koja bilježe isplate zakupnina i reguliranja obaveza zakupaca, unatoč ponegdje prisutnim nedoumicama, još uvijek ne

²⁷ (14.07. 1453), DAD, Div. Not., XXXVII, 96; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 567. Ivan Tvrtka Borovinića spominje se 1447. godine kada je preko izlaslanika preuzeo zakupninu koja nije podizana prethodnih šest godina. (15.03. 1447), DAD, Div. Not., XXX, 159; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 472–473. Inače, u ovom dokumentu se Tvrtko Borovinić navodi kao pokojni što znači da bi to bio tačan pokazatelj najkasnijeg vremena njegove smrti koje bi prema novim podacima trebalo tražiti između proljeća 1442. i 1447. godine. Up. Čošković 1996, 77–78; Рудић 2003, 270–271. Sadržaj jednog testamenta iz 1445. godine podrazumijeva da Tvrtko nije među živima. Njegovom sinu Ivanu je Kotoranin Ivan Lamprić ostavio 800 dukata koje je Tvrtko kod njega ostavio u depozit. (19.05. 1445), DAD, Test. Not., XIII, 216v–221. Tvrtko Borovinić umro je u prvoj polovini 1442. godine što će biti predmetom šire elaboracije na drugom mjestu.

pružaju dovoljno osnova za tvrdnju da je postojala neka druga kuća u vlasništvu Tvrtka Borovinića, osim one koju je njegova supruga naslijedila. (T. 1.).

Vrsta zakupa	Dužina zakupa	Iznos zakupnine (godišnji prosjek)	Zajmodavac	Zakupac
1/1	1418-1421 ²⁸	50 perpera	Dubrovačka općina/Jelena	Luxa de Caboga/ Michael de Resti ²⁹
1/2	1423-1428 ³⁰	24 perpera (8 dukata)	Doroteja	Michael Si. de Resti
	1423-1428 ³¹	24 perpera (8 dukata)	Katarina	
1/1	1428-1432 ³²	100 perpera	Tvrtko Borovinić	Marin et Nicola de Resti
1/2	1433-1434; 1434-1439 ³³	10 dukata	Doroteja	Marinus Mi. de Resti et fratribus

²⁸ Nakon smrti hercega Hrvoja dubrovačka vlada je za kuću i zemljišne posjede njega i njegovog sina Balše u Novim zemljama odredila upravitelje koji su spomenutu kuću u februaru 1418. godine dali u trogodišnji zakup vlastelinu Lukši Kabužiću. Budući da se kraljica Jelena protivila njegovom ostanku u kući, Lukša se do početka maja 1419. godine iselio, a zakup je preuzeo Mihajlo Rastić. (09.02. 1418), DAD, Div. Not., XII, 213; Pogrešna datacija u: Kurtović, Peco (ur.) 2021, 118. Kraljica Jelena, bivša Hrvojeva supruga i baštinica kuće u Dubrovniku, je poslije početnih nesuglasica i problema uspjela dobiti priznanje prava na kuću. Opširnije: Рудић 2008, 357–359.

²⁹ (11.07. 1419), DAD, Cons. Minus, II, 73; (23.01. 1420), DAD, Cons. Minus, II, 105v; (18.01. 1421), DAD, Cons. Minus, II, 171.

³⁰ Nešto ranije datiran je podatak o iznosu godišnjeg najma pola kuće i posjeda koji su pripadali Hrvojevoj unuci Doroteji. (13.05. 1427), DAD, Cons. Minus, IV, 88v. S. Rudić razumijeva da je u ovom slučaju ukupna godišnja zakupnina Dorotejine polovine kuće iznosila 25 perpera. On je iznose zakupa Hrvojeve kuće, dakle i Dorotejine i Katarinine polovine, uglavnom određivao zanemarujući posjed koji je nerijetko bio sastavni dio zakupa i ukupnog novčanog iznosa koji se podiže. Рудић 2008, 362–364. Međutim, u dokumentu se jasno naglašava da se u navedenom iznosu osim kuće podrazumijeva i zakup posjeda u Novim zemljama: "pro medietate afflictus domus et terrenorum predictorum spectante dicte domine Derotee yperperos viginti quinque grossos". Tako bi novčani iznos zakupa pola kuće bio manji od 25 perpera, To potvrđuje i informacija u kojoj je Dorotejin poslanik 1428. godine primio na ime zakupnine polovine kuće za prethodnih 5 godina iznos od 120 perpera. (16.04. 1428), DAD, Div. Not., XV, 201v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 183.

³¹ (26.02. 1421), DAD, Div. Not., XIII, 244; (21.02. 1425), DAD, Cons. Minus, III, 202; (25.06. 1426.), DAD, Cons. Minus, IV, 16v; (13.05. 1427), DAD, Cons. Minus, IV, 88v; Рудић 2008, 364.

³² (16.04. 1428), DAD, Cons. Minus, IV, 154; Стојановић (ur.) 1934, 33; (14.03. 1430), DAD, Div. Not., XVI, 203v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 203.

³³ (21.05. 1433), DAD, Div. Not., XVIII, 37v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 228; (03.07. 1434), DAD, Div. Not., XIX, 25v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 247. Radi se o petogodišnjem zakupu polovine kuće koja je pripadala Doroteji, a koji je iznosio ukupno 50 dukata.

1/2	1439-1451 ³⁴	8,8 dukata	Doroteja	Marinus de Resti
	1442-1447 ³⁵ 1447-1455 ³⁶	50 perpera	Ivan Borovinić	Marinus Mi. de Resti et fratres; ser Benedictus de Resti
1/2	1451-1471 ³⁷	8 dukata	Doroteja	Benedictus de Resti; Michael, filius olim ser Benedicti
	1469-1470 ³⁸	50 perpera	Milica	
1/2	1471-1521 ³⁹	6,9 dukata	Ivan i Margarita	Michael, filius olim ser Benedicti de Restis
	1470-1495 ⁴⁰	40 perpera	Milica	

³⁴ Zastupnici Doroteje sklopili ugovor sa vlastelom Rastići o zakupu polovine kuće i posjeda u Novim zemljama u trajanju od 12 godina i ukupnoj vrijednosti od 105 dukata. U ovu cijenu je osim dvanaesto-godišnjeg zakupa kuće i posjeda uključen i dug za prethodnih 8 godina koji se odnosi na neisplaćeni dio zakupa polovine posjeda u Primorju: "[...] Quia dictus ser Marinus de Restis conductor, suo et dicto nomine, teneatur et debeat dare et soluere ipsis procuratorio dicto nomine recipere tam pro affittu et affittu nomine dicte medietatis domus et terrarum predictarum quam pro eo quod ipsa domina Derot-hea habere et exigere debet pro sua medietate a Dobrassino Veselchouich pro annis et terminis octo preteritis et non solutis terrarum jacentium ad Terras Nouas, quas idem Dobrassinus tenet ad affittum vel aliter. Et hoc pro dicto toto tempore et spatio XII annorum presentis locationis in totum ducatos auri centum quinque [...]" (25.04. 1439), DAD, Div. Not., XXIII, 43v-44; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 344-345.

³⁵ U prvoj polovini marta mjeseca 1447. godine, zakupninu od kuće (iznos se ne navodi) podigao je izaslanik kneza Ivana, sina Tvrtka Borovinića. (11.03. 1447), DAD, Proc. Not., II, 32; Динић 1935, 167; (11.03. 1447), DAD, Cons. Minus, 11, 81v; (15.03. 1447), DAD, Div. Not., XXX, 159; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 472-473. Navedeni ćirilski dokument kojeg je objavio M. Dinić smatrao se za jedini poznati spomen sina Tvrtka Borovinića u izvorima. Up. Рудић 2008, 365. S. Rudić je u međuvremenu proširio saznanja o Ivanu Boroviniću sa dodatnom dokumentacijom. Рудић 2021, 183. Na ovom mjestu postojeće spoznaje dopunjavamo novim materijalom uključujući i njegovo prvo spominjanje u izvornoj građi. (18.06. 1444), Div. Not., XXVIII, 12v-13; (19.05. 1445), DAD, Test. Not., XIII, 216v-221; (28.04. 1446.), DAD, Div. Canc., LIX, 222. Ivan Borovinić se spominje i u drugim, gore priloženim, dokumentima iz 1447. godine. Štaviše, po istom poslu u vezi podizanja zakupa od kuće, Ivana pratimo 1453. i 1455. godine. (14.07. 1453), DAD, Div. Not., XXXVII, 96; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 56; (24.03. 1455), DAD, Div. Canc., LXV, 12; Kurtović 2019, 1250.

³⁶ (14.07. 1453), DAD, Div. Not., XXXVII, 96; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 567; (24.03. 1455), DAD, Div. Canc., LXV, 12; Kurtović 2019, 1250.

³⁷ (12.05. 1451), DAD, Div. Not., XXXVI, 34v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 547-548. U Dorotejino ime sklopljen je dvadesetogodišnji zakupnički ugovor za polovinu posjeda i kuće na iznos od 160 dukata.

³⁸ (07.02. 1469), DAD, Cons. Rog., XX, 122; (07.05. 1470), DAD, Cons. Rog., XX, 267.

³⁹ Hrvojeva unučad, Dorotejina djeca, Ivan i Margarita, dali su Rastićima polovinu kuće i posjeda na 50 godina u ukupnoj vrijednosti od 347 dukata i 33 groša. (07.07. 1470), DAD, Div. Not., LIV, 135v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 778-780; (07.07. 1470), DAD, Proc. Not., IV, 229.

⁴⁰ U oktobru 1472. godine Milici je isplaćeno 20 dukata na ime ranije zakupnine. Može se pretpostaviti da se najvjerovatnije radi o isplataama za vrijeme od 1470. do 1472. godine. Istovremeno je za iduću godinu

1/2	1521-1574 ⁴¹	6,9 dukata	Kristofor Šubić	Orsatus, Andreas et Michael, fratres de Resti
1/4	1516-1586 ⁴²	6 dukata	Petar Pavlović	
1/4	1520-1612 ⁴³	5 dukata	Pavle Šimraković	

Tabela 1. Zakup kuće Hrvatinića u Dubrovniku

Zemljišni posjedi u Slanom i Visočanima

Bosanske velmože često su davali u zakup zemljišne posjede koje su, u okviru različitih poslovnih aranžmana, stjecali u inostranstvu, ponajprije na području Dubrovačke Republike. Najugledniji među njima, za iskazani angažman u korist Dubrovčana, dolazili su do posjeda na teritorijama koje su Dubrovčani prethodno otkupili, Slanskom Primorju i Konavlima. Zakup se u pravilu podmirivao u novcu, iako su u pojedinim slučajevima zakupnine bivale isplaćivane i u naturi. Kao zakupci ovih nepokretnosti javljali su se pripadnici dubrovačkog plemstva, ali i građanstva, koji su nerijetko iste posjede ustupali dalje u podzakup, prilagođavajući njihovu eksploataciju vlastitim interesima. Osim izraženog ekonomskog aspekta, ugovori o zakupu sa dubrovačkog vlastelom bosanskim su velmožama pružali i priliku za pribavljanje luksuznih dobara i dragocjene robe.

Osim kuće u Dubrovniku, Hrvatinići su prilikom državne prodaje Slanskog Primorja 1399. godine stekli i zemljišne posjede na ovoj teritoriji.⁴⁴ Tako je vojvoda Hrvoje dobio zemljišni dio u Slanom (14. decena), dok je njegov sin Balša stekao posjed u Visočanima (7. decena).⁴⁵ Slano i Visočani nalaze se u Primorju

plaćeno 40 perpera. Ovaj iznos spominje se i u kasnijim dokumentima iste vrste s tim što se nigdje ne govori o plaćanju koje uključuje i dijelove zemlje u Primorju. Vjerovanto je zbog toga i cijena jednogodišnjeg najma bila 40 perpera. (19.10. 1472), DAD, Div. Not., LVI, 118; (06.11. 1474), DAD, Div. Not., LVIII, 134; (27.11. 1475), DAD, Div. Not., LIX, 163v; (06.08. 1476), DAD, Div. Not., LX, 99; (19.01. 1478), DAD, Div. Not., LXIII, 10v; (15.04. 1479), DAD, Div. Not., LXIII, 191; (14.11. 1480), DAD, Div. Not., LXV, 50; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 789–790, 798, 806, 809, 822, 826, 842. Milica je sigurno ubirala zakupninu i 1495. godine. Krajem decembra spomenuta je u kontekstu sporazuma sa zakupnikom koji je izvršio određene popravke na kući pri čemu je određeno da se cijena radova (32 perpera i 8 groša) odbije od zakupnine. (23.12. 1495), DAD, Div. Not., LXXV, 166; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 976.

⁴¹ (30.05. 1524), DAD, Div. Not., XCVIII, 51v–52v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 1173–1175.

⁴² (26.11. 1516), DAD, Div. Not., XCIII, 82; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 1134–1135.

⁴³ (19.06. 1520), DAD, Div. Not., XCV, 109v–110.

⁴⁴ Lučić 1968, 125, 132–133.

⁴⁵ Balši je posjed u Visočanima dodjeljen naknadno, 1402. godine. Prilikom podjele zemlje 1399. godine Balša nije ulazio u kombinacije kao dubrovački vlastelin, a to je bila jaka argumentacija vojvodi Hrvoju

i predstavljali su zasebne decene (desetine), katastarske jedinice koje su Dubrovčani formirali nakon zaposjedanja ovog područja.⁴⁶ Hrvatinići su navedene zemljišne posjede, po istom modelu kao i kuću, redovito davali u zakup, što se na osnovu izvornih pokazatelja može pratiti do druge polovine 16. stoljeća. Nerijetko je isplata zakupnine posjeda išla zajedno sa kućom u Dubrovniku. Otuda je u sačuvanoj izvornoj građi malo dostupnih pokazatelja u vezi sa zemljišnim posjedima i njihovim dijelovima koje su naslijedili potomci hercega Hrvoja.⁴⁷

U početku se o ovim posjedima, prema nalogima vlasnika, brinuo vlastelin Rafael Gučetić.⁴⁸ Najam za 1421. i 1422. godinu Hrvojevim nasljednicama isplaćen je retroaktivno 1425. godine.⁴⁹ Što se tiče vrijednosti i iznosa, 1422. godine

da traži posjed za svog sina što je dubrovačka vlada i odobrila. Budući da je podjela do tada bila izvršena napravljen je izuzetak pa je općina otkupila zemljište od prethodnog vlasnika u Visočanima i isto dodijelila Balši. "In Minori consilio [...] de emendo a ser Nicholao de Thudixio unam partem et quartam unam alterius partis positam in decenio Vessozani terrarum Slani et Reparie cuius decenii fuit capud ser Unucii de Matessa cum denariis nostri comunis currentibus yperperis ducentis quinquaginta. Et hoc pro dando et consignando partem Balse filio Chervoye ut sibi promissum fuit" DAD, Ref., XXXII, 7v; Lučić 132–133. Ranije se u literaturi provlačila ideja o Visočanima kao posjedu u Visokom, a to je onda korišteno za dodatno argumentiranje pozicije baštinskih posjeda Borovinića oko Visokog. Up. Рудић 2003, 268; Рудић 2014, 62, 68–69.

⁴⁶ O diobi Primorja i uspostavljanju dubrovačke vlasti: Lučić 1968, 126–131. Vidi kartu u: Kapetanić 2024, 198–199.

⁴⁷ O načinima i problemima ostvarivanja nasljednih prava i njihovom praćenju kroz zakupninu kuće u Dubrovniku detaljno u: Рудић 2008, 353–369.

⁴⁸ (08.12. 1406), DAD, Div. Canc., XXXVI, 127v; Kurtović (ur.) 2019, 552; (19.10. 1407), DAD, Div. Canc., XXXVI, 242v; Kurtović (ur.) 2019, 565.

⁴⁹ "Captum fuit de soluendo de denariis nostri comunis nuntio Tuertichi Borouinich afflictum duorum annorum Terrarum Nouarum scilicet 1421. [!] et 1422. [!] videlicet, medietatem afflictus ipsorum duorum annorum ipsarum terrarum spectantem filie ducis Ceruoy [!] uxori domini Tuertchi, pro quibus duobus annis non repperitur solutione fuisse dicte filieducis Ceruoye [!] siue Tuertcho. Et quod comuni querere debeat jus super illos repperientur recepisse afflictum dictorum duorum annorum medietatis predictae spectantis ut supra." (09.07. 1425), DAD, Cons. Minus, III, 238v. "Moian Stančich, nunçius speciales domine Catharine, filie Balse, filii condam ducis Cheruoy et uxoris domini Tuertichi Borouinich, ad hoc specialiter missus in Ragusio tam a dicta domina Catharina quam a dicto domino Tuertcho, viro suo [...] confessus fuit et contentus habuisse et recepisse a ser Stefano Sa. de Babalio et sociis camerariis annis presentis, soluentibus pro introitu et integra solutione fructum et omnibus peruentium medie partis pertinentis et spectantis ad ipsam dominam Catharinam de partibus Terrarum Nouarum ipsius domine que fuerit condam ducis Cheruoy pro integra, videlicet, solutione peruentuum ad ipsam pertinentium de parte ipsam tangent de Terris Nouis de toto tempore preterito usque ad millessimum quatringscentissimum vigessimum quartum, yperperos decem et octo et grossos sex, quas idem Moian nuntius predictus confessus est penes se habuisse et recepisse nomine quo supra [...]" (09.07. 1425), DAD, Div. Canc., XLIII, 162v; Kurtović (ur.) 2019, 877. "Captum fuit quia apparet in diuersas cancellariae dio IIIlo martii 1423, quod ser Martolus de Binzola et ser Franchus de Sorgo officii ad afflictum terras Balse filii Ceruoye receperunt pro afflictu unius anni Terrarum Nouarum a ser Marino Ra. de Goze yperperos octo et dimidium et a ser Georgio Dra. De Goze pro afflictu unius anni terrarum quas tenant yperperos decem. Qui denarii veniunt recepti pro anno 1422. Qui ipso ser Martolus et Franchus officii

plaćena je zakupnina od 8,5 i 10 perpera. Iako se navodi kako se radi o Balšinim posjedima, vjerovatno se jedan od ova dva iznosa odnosio i na Hrvojev posjed u Slanom. S obzirom da se godinu kasnije navodi cijena zakupa zemlje u Slanom u istom iznosu, moglo bi se reći da je u prethodnom slučaju 8,5 perpera bila vrijednost isplaćenog zakupa Hrvojevog, a 10 perpera Balšinog posjeda u Primorju. Zakupnici su bili dubrovački vlastelini Marin Gučetić i Đorđe Binčulić.⁵⁰ Najam posjeda u Visočanima za 1423. godinu iznosio je 8 perpera i 3 groša.⁵¹ Cijena je, između ostalog, ovisila o dužini trajanja zakupa. Tvrtko Borovinić je zemlju u Visočanima 1428. godine izdao Marinu Gučetiću u četvorogodišnji zakup po cijeni od 5 perpera.⁵² Ovaj ugovor nije bio do kraja realiziran s obzirom

predicti usque ad octo dies proxime futuros debeant ostendere claram rationem ubi soluti fuerunt dicti denarii affictus predicti per ipsos ut supra recepti. Quod si non fecerint teneantur et debeant illos denarios ut supra receptos de suis propriis dare et soluere comuni nostro." Isto. "Captum fuit de absoluendo ser Martolum de Binçola et ser Franchum Bla. de Sorgo, oficiales ad vendendum affictus terrarum vouuode Cheruoie, ab yperperos XVIII grossos sex habitis a ser Georgio Dra. De Goze et ser Marino Ra. De Goçe pro dicta causa, qui non inueniuntur ad introytum et hoc quia ydoneis testium notum fuit dicto Minori consilii quod dicti denarii venerunt ad manus heredium dicti voyuode Cheruoie. Qui denarii apparent recepti in diversis cancelariae die quarto mensis martii 1423." (06.08. 1425), DAD, Cons. Minus, III, 245v.

⁵⁰ "Ser Marino Ra. de Goze, presente et soluente, confessi et manifesti fuerit ser Marchus de Binzola et ser Franchus de Sorgo offerendi ad affictum terras Balse, filii Creuoye, pro facto unius anni Terrarum Nouarum yperperos octo et dimidio habuisse et recepisse a dicto ser Marino". "Ser Georgio de Goze, presente et dante confessi et manifesti fuerit habuisse et recepisse ser Marchus de Binzola et ser Franchus de Sorgo offerendi ad affictum terras Balse suprascripti pro facto unius anni terrarum quas ipse ser Georgius habet ad affictum yperperos decem" (04.03. 1423), DAD, Div. Canc., XLII, 115; Kurtović (ur.) 2019, 799–800.

⁵¹ "Ser Theodorus de Prodanello, ser Martolus de Binçola, consilarii Minoris consilii, ex commissione eis data in Minori consilio, confessi fuerunt et contenti nomine et vice dicti Minoris consilii, habuisse et recepisse a ser Georgio Dra. de Goçis yperperos octo et grossos sex pro affictu unius partis et unius quarti tereni positi in Slano quod fuit ducis Cheruoie soluto dicto affictu per totum mensem marti 1424 nunc proxime preteritis et a ser Marino Raph. de Goçis yperperos octo et grossos tres pro affictu unius partis et unius quarti tereni positi in Visocani quod fuit Balse, filii ducis Cheruoie, soluto dicto affictu per totum mensem martii 1424 nunc proxime preteritum. Ex quibus denariis medietatem, videlicet, yperperos octo grossos quatuor paruulum XV dederunt et consignauerunt dicti duo consilarii Rado-ssauo Saborouich, presenti et recipienti vice et nomine [prazan prostor]. Et etiam medietatem deposuerunt in camera comunis Ragusii" (10.04. 1424), DAD, Div. Canc., XLII, 261; Kurtović (ur.) 2019, 835.

⁵² "Ser Marinus, filius ser Michaelis de Resti, tanquam gerens et administrans negocia ipsius patris sui, qui procurator est comitis Tuertchi Borouinich, cui comiti Tuertcho, ut idem ser Marinus asseruit spectant usque ad quatuor annos proxime futuros introitus et redditus possessionum condam ducis Cheruoi, dedit, concessit et locauit, nomine et vice dicti sui patris procuratoris predicti omni modo, via, forma et iura quibus melius potest ad affictum ser Marino ser Ra. de Goze presenti, stipulanti et conducenti, possessionem terrarum dicti condam ducis Cheruoi siue eius filii Balse, que est in Terris Nouis in Visozagna, usque ad quatuor annos proxime futuros pro affictu et nomine affictus yperperorum quinque grossorum soluendorum quolibet anno die XV februarii cuiuslibet anni per dictum conductorem [...]" (18.04. 1428), DAD, Div. Not., XV, 202; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 183–184.

Kako se vidi iz dostupne dokumentacije, Dobrašin nije bio uredan platiša. Rastići su kao skrbnici imovine Hrvojevih nasljednika 1433. i 1434. godine isplatili Doroteji novac od zakupnine posjeda, računajući da će Dobrašin svoje obaveze ispuniti. Međutim, 1439. godine Doroteja šalje pismo i daje potpune ovlasti Marinu Rastiću za potraživanje novca od Dobrašina na ime zakupnine za prethodnih osam godina koju ovaj nije isplatio. Zbog nastale situacije i neredovnog izvršavanja preuzetih obaveza, Rastić je iste godine Dorotejin dio posjeda ponovo ustupio Marinu Gučetiću, ovoga puta na dvanaestogodišnji period za koji je ukupno trebao isplatiti 72 perpera, odnosno 6 perpera godišnje.⁵⁸ Rastići se kao upravitelji zemlje u Visočanima u dokumentima navode i u 16. stoljeću.⁵⁹ Iz dostupnog izvornog materijala teško je reći da li je Dobrašin tridesetih godina, kada je, po svemu sudeći, zakupljivao cjelokupne posjede Hrvatinića u Primorju, kasnio sa isplatama prema Tvrtku Boroviniću za dio koji je pripadao njegovoj supruzi Katarini. Na tom mjestu, za razliku od Dorotejinog dijela kojeg je izgubio, Dobrašina pratimo kao aktivnog zakupnika i kasnije. Sredinom 1444. godine isplatio je sva zaostala dugovanja Ivanu Boroviniću utvrđujući i novi ugovor o petnaestogodišnjem zakupu. Ovoga puta umjesto novčane isplate, Dobrašin je zakup trebao kompenzirati izgradnjom kuće i zasađivanjem voćnjaka. Ugovorne strane su se dalje obavezale kako će u slučaju da Ivan odluči oduzeti posjede prije utvrđenog roka biti dužan isplatiti troškove izgradnje kuće i prihode od plodova sa voćnjaka. Po svemu sudeći, računalo se na Dobrašinov duži

bonis totum in quicquid dicta domina Derothea pro dictum sua medietate habere et exigere potest et debet ocaxione terrarum predictarum quas idem Dobrassinus tenet ut prefertur [...]” (25.04. 1439), DAD, Div. Not., XXIII, 43v-44; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 344–345.

⁵⁸ “Ser Marinus Mi. de Restis suprascriptus pro se et fratribus suis ex certa sciencia dedit, concessit et locauit ad affectum ser Marino Ra. de Goze, presenti et conducenti pro se et suis heredibus ac successoribus usque ad annos duodecim proxime futuros, inceptos die primo instantis mensis aprilis omnes illas terras quas die ista conduxit ad affectum a procuratorum domine Derothee, olim Balse filli condam Cheruioye ducis de Glassa suprascripte, positis ad Terras Nouas et de quibus supra sit mentio in suprascripta locatione proxima, cum omnibus iuribus et pertinentis suis ad ipsas terras sibi locatas, habendum, tenendum, gaudendum, possidendum et usufructandum et fructus et redditus in se habendum et recipiendum durante tempore presentis locationis. Et pro affectu, redditu et recognitione quarum terrarum scriptarum dictus ser Marinus Ra. de Goze conductor super se et bona sua dare et soluere promisit dicto ser Marino de Restis locatori annuatim, videlicet, omni et singulo anno yperperos sex usque ad complementum dictorum XII annorum [...]” (25.04. 1439), DAD, Div. Not., XXIII, 44. Kurtović, Peco (ur.) 2021, 345–346.

⁵⁹ “[...] locauit se ad pensione et affectum, concessit nobilibus viris ser Orsato, ser Andree et ser Michaeli fratribus, filiis quondam ser Bartholomei Johannis de Restis de Ragusio, presentibus et conducentibus medietatem totius domus posite in Ragusio in qua habitant dicti fratres conductores et omnes terras positas in Terris Nouis in Vissozagne, quas similiter ad presens tenent dicti fratres conductores [...]” (30.05. 1524), DAD, Div. Not., XCVIII, 51v; Kurtović, Peco (ur.) 2021, 1174.

zakupnički angažman s obzirom na odredbu prema kojoj je i nakon petnaestogodišnjeg zakupa Dobrašin mogao zadržati spomenutu kuću koju bi zakupodavac mogao otkupiti tek uz njegov pristanak.⁶⁰

S obzirom na prethodno predstavljene novčane vrijednosti može se zaključiti da se pojedinačna cijena zakupnine zemlje u Slanom i u Visočanima kretala do 2 dukata na godišnjem nivou. Tako bi u onim računima koji su podrazumijevali isplatu zakupnine za kuću u Dubrovniku i zemlje u Primorju u istom plaćanju, do oko 20% iznosa otpadalo na zakup posjeda. U suštini, što je vremenski period zaključenog ugovora bio duži, to je i cijena najma bila povoljnija.

Umjesto zaključka

Bosanski knez Tvrtko Borovinić, po svemu sudeći, nije stekao vlastitu kuću u Dubrovniku, iako su pojedine historiografske interpretacije, kao i određeni elementi izvorne građe, povremeno sugerirali suprotno. Njegova aktivna uloga u upravljanju nasljedstvom koje je pripalo njegovoj supruzi Katarini, unuci Hrvoja Vukčića, te ovlasti koje je uživao od strane sestara, stvorili su privid da je bio stvarni vlasnik. Međutim, analiza izvora pokazuje da je Borovinić djelovao prvenstveno kao korisnik i upravitelj imovine, a ne njen vlasnik. Kuća Hrvatinića bila je predmet zakupa, a zakupnina se dijelila između Katarine i njene sestre Doroteje u jednakim iznosima, da bi u jednom trenutku prihod koji je pripadao Katarini postao gotovo dvostruko veći. Takav odnos zadržao se i u kasnijem razdoblju, sve do početka 17. stoljeća, iako razlozi za tu disproporciju ostaju nepoznati. Hrvatinići su, osim kuće, posjedovali i zemljišta u dubrovačkom Primorju, Hrvoje u Slanom, a njegov sin Balša u Visočanima, koja su također izdavana pod zakup, najčešće uz kuću, po prosječnoj cijeni od oko dva dukata godišnje.

⁶⁰ (18.06. 1444), DAD, Div. Not., XXVIII, 12v–13.

Summary

Real Estate of Bosnian Nobles in Ragusa: Some Issues Concerning the House and Landed Property of the Hrvatinić

Tvrtko Borovinić most likely did not own a house in Ragusa, despite occasional historiographical claims to the contrary. His involvement in managing the inheritance of his wife Katarina, granddaughter of Hrvoje Vukčić, created an impression of ownership that is not supported by the sources. The evidence indicates that he acted primarily as an administrator and usufructuary, while the Hrvatinić house remained leased property, with rental income divided between Katarina and her sister Doroteja, later disproportionately in Katarina's favour. This arrangement persisted into the early seventeenth century. The Hrvatinići also owned leased landed estates in Primorje, rented together with the house for an average annual sum of about two ducats.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Fond: Acta Consilii Rogatorum (Cons. Rog.)
- Fond: Acta Minoris Consilii (Cons. Minus)
- Fond: Diversa Cancellariae (Div. Canc.)
- Fond: Diversa Notariae (Div. Not.)
- Fond: Procura Notariae (Proc. Not.)
- Fond: Reformationes (Ref.)
- Fond: Testamenta Notariae (Test. Not.)
- Kurtović, E. (ur.) 2019. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne: ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*. Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv.
- Kurtović, E, Peco, A. (ur.) 2021, *Izvori sa historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bošnjački institut – Fonacija Adila Zulfikarpašića, Historijski arhiv Sarajevo.
- Рудић, С. 2014. Ћирилички документи породице Боровинић, Грађа о прошлости Босне 7: 59-72.
- Стојановић, Љ. 1929, *Старе српске повеље и писма I*. Београд – Ср. Карловци: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љ. 1934, *Старе српске повеље и писма II*. Београд – Ср. Карловци: Српска краљевска академија.
- Truhelka, Ć. 1911. Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 23: 1-162, 303-315, 437-484.

LITERATURA

- Ćošković, P. 1996. Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić, *Croatica Christiana periodica* 37: 57-81.
- Динић, М. 1935. Три ћириловска писма из 1447. године, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 15, 166-169.

- Kapetanić, N. 2024. *Sve dubrovačke granice. Povijesni Atlas Dubrovačke replublike sa sto zemljovida*. Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine.
- Kurtović, E. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović, E. 2010. *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)*. Beograd: Istorijski institut.
- Lučić, J. 1968. Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja 1399-1405, *Arhivski vjesnik* 11-12, 99-201.
- Мијушковић, Ј. 1961. Хумска властеоска породица Санковићи, *Историјски часопис* 11, 17-54.
- Рудић, С. 2003. Боровинићи – властеоска породица из источне Босне. У: Васић, М. Кузмановић, Р. (ur.), *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске, 264-273.
- Рудић, С. 2008. О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику, *Историјски часопис* 56: 353-369.
- Рудић, С. 2021. *Босанска властела у XV веку просопографска студија*. Београд – Бања Лука: Историјски институт Београд, Универзитет у Бањој Луци, Центар за напредне средњовековне студије.
- Zilić, A. 2021. *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju.
- Živković, P. 1980. Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima, *Zgodovinski časopis* 34: 299-311.

DOI: 10.46352/23036974.2025.209

UDK / UDC: 929 Vlatković I.

929.52VLA

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 20. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 23. 11. 2025.

ADIS ZILIĆ*

Djeca vojvode Ivaniša Vlatkovića

Apstrakt

Historiografija je tokom posljednje dvije decenije detektovala nekoliko potomaka vojvode Ivaniša Vlatkovića, konkretno dvije kćerke i jednog sina. Ovaj članak kraći je prilog dopune genealogije Vlatkovića, na primjeru djece njihovog istaknutog predstavnika iz sredine i druge polovine 15. stoljeća, čovjeka koji je aktivno djelovao upravo u vremenskom okviru kada je ovaj velikaški rod igrao značajnu ulogu u političkom životu Bosne i tokom nekoliko decenija po padu većeg dijela ove zemlje pod osmansku vlast. Poznati podaci o djeci vojvode Ivaniša Vlatkovića dopunjuju se s novim članom.

Ključne riječi: genealogija, djeca, potomstvo, Vlatkovići, vojvoda Ivaniš, kuća Vlatkovića.

Abstract

In the last two decades, historiography has detected several descendants of Duke Ivaniš Vlatković, specifically two daughters and one son. This article is a shorter contribution to supplement the Vlatkovićs genealogy, using the example of the children of their prominent representative from the middle and second half of the 15th century, a man who was active precisely in the time frame when this noble family played a significant role in the political life of Bosnia and during several decades after the fall of a large part of this country under Ottoman rule. The known information about the children of Duke Ivaniš Vlatković is supplemented with a new member.

Keywords: genealogy, children, offspring, Vlatkovićs, Duke Ivaniš, Vlatkovićs house.

* Adis Zilić, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Sjeverni logor bb, Mostar 88104, Bosna i Hercegovina, email adresa: adis.zilic@unmo.ba.

Starija historiografija s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća kreirala je osnovne konture genealogije Vlatkovića, jednog od značajnijih rodova iz političkog života srednjovjekovne Bosne. Pritom je uočeno sedmero braće Vlatković i njihovo dvoje rođaka, aktivnih učesnika turbulentnih političkih dešavanja sredinom i u drugoj polovini 15. stoljeća, većinom bez daljih potomaka u silaznoj liniji. Braća Vlatkovići, sinovi Vlatka i Ane, su: Ivaniš, Marko, Žarko, Radivoje, Andrija (Augustin), Bartol i Tadija. Uz njih su politički djelovali rođaci Pavle Petrović i Tomaš Nikolić. Svi su unuci Jurja Radivojevića, potomci trojice njegovih sinova, osim Pavla Petrovića koji je bio Jurjev praunuk.¹ Jedine izuzetke u pogledu potomaka među braćom Vlatkovićima evidentirao je s ozbiljnom dozom rezerve Ljubomir Kovačević. Zabilježio je Jurja humskog kojeg pretpostavkom navodi kao Augustinog sina, te Barbaru, koju je detektovao na osnovu Lukarijeve hronike. Barbaru je ispravno povezao s Ivanišem Vlatkovićem, iako je u citiranoj naraciji evidentirana kao kćerka Ivana Vulatkovića. Oboje ih je u priloženom rodoslovu uvrstio isprekidanom linijom, za razliku od ostalih članova u uzlaznoj lozi.²

Mihajlo Dinić je evidentirao Katarinu, suprugu vojvode Ivaniša i definitivno potvrdio jednu kćerku koja se udala 1477. godine, bez zabilježenog imena. Također je utvrdio neimenovanog nasljednika Žarka koji je 1498. godine, po očevoj smrti naplatio dio provižiuna za period od marta do jula te godine.³ Dakle, zaključno s Dinićevim istraživanjem, poznato je bilo ukupno troje djece od sedmero braće Vlatković, konkretno potomaka Ivaniša i Žarka, te vjerovatno Augustina. Na dalji napredak u pogledu dopune genealogije ovog značajnog plemićkog roda, čija djelatnost se u okvirima Bosne može pratiti kroz cijeli kasni srednji vijek, čekalo se prilično dugo, do prvih decenija 21. stoljeća.

Fokus na sljedećoj generaciji roda, aktivnoj na prelazu iz 15. u 16. stoljeće proizašao je najprije iz pera Bogumila Hrabaka, a potom Srđana Rudića. Obradili su dio roda u osmanskoj službi tokom tranzicijskog perioda, posebno ogranak koji je pripadao najstarijem sinu Jurja Radivojevića i njegovim potomcima,

¹ Kovačević 1888, 199–214; Dinić 1935, 203–257.

² Kovačević 1888, 212–214. Ispravno je uočio i povezao s Vlatkovićima podatak o brojnim izbjeglicama koje su došle u Dubrovnik nakon propasti Bosne. Lukarijeva hronika među više uglednih ličnosti na prvom mjestu navodi damu: *Barbara figliuola d'Iuan Vulatkouich*. Luccari 1605, 139.

³ Žarko je bio posljednji preostali uživatelj redovnog godišnjeg tributa zvanog provižun koji su Dubrovčani plaćali Vlatkovićima 46 godina, počevši od 1452. godine, kada su se Vlatkovići pobunili protiv sizerenstva hercega Stjepana Vukčića Kosače i pristupili širokoj koaliciji koju su predvodili Dubrovčani. Dinić 1935, 256–257.

konkretno osmanskog vojvodu Petra Pavlovog Vlatkovića.⁴ Značajniji iskorak postignut je s radom Srđana Rudića o potomcima vojvode Jurja Radivojevića kroz više generacija. Potvrđena je prvorazrednim izvornim podatkom egzistencija Barbare, kćerke vojvode Ivaniša Vlatkovića, mimo Lukarijeve hronike. Osim Barbare, Rudić je evidentirao još jednu Ivaniševu kćerku, čije ime je Anica, kao i dvoje vojvodinih unuka od kćerke Anice. To su sin Pavle i kćerka nepoznatog imena. Pored dvije kćerke i dvoje unuka, potomaka Ivaniša, saznaje se također ime sina njegovog brata Žarka i uvrštavaju se u rodoslov tri kćerke drugog brata Tadije.⁵ Pored ovog bitnijeg pomaka u dopuni genealogije Vlatkovića, u pogledu dvije potvrđene kćerke vojvode Ivaniša, evidentiran je i njegov sin Marko, koji se spominje 1456. i 1466. godine.⁶ Prethodne spoznaje o njegovo troje djece dopunjujemo ovom prilikom s još jednim sinom.

Posljednje poznate generacije među Vlatkovićima gube raniji politički značaj kakav su prethodnici uživali unutar Bosanskog kraljevstva. Podaci o njima dostupni su pretežno na osnovu naplate kirije za nekretnine koje su izdavali u Dubrovniku. Nakon što se provela podjela imovine među Vlatkovićima, a to se desilo prije jula 1472. godine, od prvobitnih devetero participanta u vlasništvu nad kućom u Pobijanoj ulici u Dubrovniku preostalo je četvero, a to su braća Ivaniš, Žarko i Tadija te Jelena, udovica njihovog rođaka Pavla sa sinom Petrom. Podaci o naplati kirije s ovakvom vlasničkom strukturom sačuvani su od 1485. godine. Suvlasništvo se prenijelo i na sljedeću generaciju četvero spomenutih participanta. Takvo stanje ostalo je na snazi najmanje do kraja druge decenije 16. stoljeća, odnosno do snažnog zemljotresa iz maja 1520. godine, kada je kuća Vlatkovića oštećena.⁷ Suvlasništvo nad nekretninom bitno je za identifikaciju još jednog potomka Ivaniša Vlatkovića.

Uz Žarka i Tadiju spominje se u zajedničkom poslovanju sredinom juna 1492. i početkom oktobra 1494. godine njihov nećak Juraj.⁸ Sin je jednog od Vlatkovića, ako izuzmemo Žarka i Tadiju, jer se naziva njihovim nećakom. Literatura ga je općenito povezivala s Augustinom jer se pojavljuje ubrzo nakon smrti ovog

⁴ Hrabak 2004, 217–224. Nakon Hrabakovog uopćenog pristupa generaciji tog doba s naglaskom na vojvodu Petra, studiju namijenjenu isključivo njemu napisao je: Rudić, 2012, 49–60.

⁵ Žarkov sin zvao se Mikleuš, a Tadijine kćerke su Marina, Ana i Barbara. Rudić 2010, 238–241; Rudić, 2021, 54–63.

⁶ Zilić 2014, 126–127. Kontekstualiziran je i uvršten u rodoslov: Zilić 2021, 215–216, 397, 415.

⁷ Zilić 2021, 241, 325–333.

⁸ Rudić 2010, 239.

osmanskog vojvode.⁹ Spominje se zajedno sa stričevima Žarkom i Tadijom, ali u kakvom kontekstu? Kao jedan od uživalaca prava na nekretninu, kuću Vlatkovića u Dubrovniku. Na osnovu Jurjevog učešća u naplati kirije, u oba navrata u društvu s Žarkom i Tadijom,¹⁰ vidljivo je također da se radi o sinu jednog od četvero participanata u nekretnini. Početkom oktobra 1494. godine Juraj je već preminuo,¹¹ iako se spominje zajedno s Žarkom i Tadijom kada je u ime svih trojice istupao zajednički poklisar.

U dubrovačkoj notarskoj službi naglašeno je više puta koji pojedinci među Vlatkovićima su s pravom udjela u suvlasništvu nad kućom, a koji nisu. Pored Marka, Radivoja i Bartola, među onima koji nisu suvlasnici navodio se i Augustin,¹² što znači da Juraj definitivno nije bio njegov sin, niti je potomak bilo koga od eksplicitno navedene preostale trojice braće. Nakon dodatne eliminacije evidentiranih stričeva Žarka i Tadije, na osnovu suženog izbora u obzir dolaze ili jedini preostali, sedmi brat među Vlatkovićima – a to je vojvoda Ivaniš, ili se pak radilo o potomku njihovog preminulog rođaka Pavla, posljednjeg preostalog participanta u suvlasništvu nad *kućom Vlatkovića*. Odgovor pruža konkretan podatak.

Juraj se spominje relativno kratko. Kada je krajem septembra 1494. godine zabilježena njegova smrt nazvan je sinom preminulog vojvode Ivaniša i ožalošćene udovice Katarine i bratom gospođe Barbare.¹³ Pod utjecajem historiografije konstantno je prethodno povezivan s Augustinom.¹⁴ Tek nakon presložene i pravilno utvrđene Jurjeve pozicije u porodičnom stablu razumljivo je njegovo

⁹ Prvi ga je na toj osnovi s Augustinom pretpostavkom povezao: Kovačević 1888, 212, nap. 57.

¹⁰ U ime Jurja i njegovih stričeva istupa Tomaš Petrović iz Klisa radi naplate udjela u kiriji. DAD, DN, br. 71, f. 180, 16.6.1492; dopisano sa strane: f. 180, 1.10.1494. Dokumentacija objavljena u: Kurtović, Peco 2021, 929–931.

¹¹ Zabilježen je kao takav na izmaku septembra, samo dva dana prije posljednje naplate kirije. Up. prethodnu i nap. 13.

¹² (...) pro parte et portione spectante de infrascripta domo dictis voiuode Xarcho et olim voiuode Iuanissio et voiuode Tadeo, nec non olim Marco, Radivoi, Augustino et Bartholo eorum fratribus defunctis sine heredibus, etc. DAD, DN, br. 77, f. 132, 10.6.1497. (...) tanquam successores comitis Marci, comitis Radiuoy, comitis Bartoli et comitis Augustini Vlatchouich defunctorum sine heredibus legitimis, etc. DAD, DN, br. 79, f. 36v, 15.10.1499. Dokumentacija objavljena u: Zilić 2021, 421–422; Kurtović, Peco 2021, 990–991.

¹³ Nobiles Dominos d. Catharina relicta et possi deflectum et bona quondam voyuode Iuanis Vlatchouich dictis Cumschi et D. Barbara filia et heres predicti voyuode Iuanis precis sui per mortem egregii militis quondam domini Giuraghii filii dicti D. Iuanis et fratris sui. DAD, DT, br. 20, f. 161v, 29.9.1494.

¹⁴ Slično je navedeno i u posljednjem pristupu ovoj temi. Drugačije čitanje prethodno citiranog dokumenta bez veznika i (et) na kraju rečenice, prema kojem je Juraj sin Ivaniševog brata, ponuđeno je u: Zilić 2021, 260, nap. 792.

pojavljivanje tih par godina uz stričeve Žarka i Tadiju kao suvlasnika *kuće Vlatkovića* u Dubrovniku. Nakon djelidbe imovine među Vlatkovićima, Ivaniš i njegovi potomci bili su suvlasnici kuće, ne i Augustin.

Sudeći prema raspoloživoj dokumentaciji iz kancelarije Vlatkovića, Juraj je prvi ponio očev nadimak humski nakon njegove smrti.¹⁵ Prethodno se, 1487. godine, njegov stric Tadija nazvao na identičan način, u drugoj vrsti izvora, kada je kupovao zemlju u Petrovom polju na ugarskoj teritoriji.¹⁶ Radi se, dakle, o nadimku nastalom na osnovu titule s teritorijalno-političkom odrednicom koji je tada polako počeo prerastati u novo prezime Vlatkovića.¹⁷ Samo nekoliko dana nakon Jurja, krajem marta 1493. godine, Tadija se također u pismu nastalom u kancelariji Vlatkovića identificirao na isti način.¹⁸ Preciznije rečeno, na posljednjem prezentiranom primjeru riječ *humskih* izražena je u množini i odnosi se na obojicu autora pisma, ne samo na Tadiju nego i na Žarka. Jurja ovdje nema među autorima, pa su njegovi stričevi zajednički upotrijebili takav epitet.

Juraj je, nakon Marka, drugi sin Ivaniša Vlatkovića i četvrti poznati potomak, uz kćerke Barbaru i Anicu. Marko se spominje u znatno ranijoj fazi u odnosu na brata i sestre. Politički je aktivan 1466. godine, neposredno nakon propasti Bosanskog kraljevstva i prilikom sklapanja vrlo bitnog ugovora o službi Vlatkovića ugarskoj kruni, gdje je naveden u društvu s ocem, stričevima i rođakom.¹⁹ Nakon toga gubi mu se trag.

Skoro tri decenije kasnije osvjedočena je aktivnost drugog Ivaniševog sina Jurja. Budući da je Juraj u prethodno citiranom dokumentu posebno naglašen kao *egregius miles*,²⁰ bio je aktivan kao profesionalni ratnik, konjanik, zbog čega

¹⁵ Javlja se kao takav u potpisima na dva pisma datirana otprilike istog dana kada, zajedno sa stričevima Žarkom i Tadijom, u svojstvu trojice autora šalju izaslanike po provižun. Jedan od poklisara po dolasku će prenijeti povjerljive usmene poruke. Potpisi trojice autora izraženi su na sljedeći način: a) u ovlaštenju za poklisare: *жарко, тадитѣ гюраћ хѣмьски ваши њ свемѣ*; b) potpisi u pismu o slanju povjerljivih informacija: *жарко тадитѣ и ѣдрагъ хѣмьски*. Stojanović 1934, 143–144, 25.3.1493. Juraj se na isti način potpisuje u još jednom pismu koje su priređivači građe datirali 1498. godine: *жарько тадитѣ и ѣдрагъ хѣмьски*. Stojanović 1934, 145. Međutim, te 1498. godine je među njima trojicom samo Žarko bio živ, u posljednjoj godini života. Pismo okvirno pripada periodu između 1492. i 1494. godine, gotovo je identičnog sadržaja poput prethodno citiranog iz 1493. godine. Zilić 2021, 262.

¹⁶ Jakovljević, Isailović 2019, 91; Isailović, Jakovljević 2021, 147.

¹⁷ Isailović 2019, 44.

¹⁸ *ми иванъ петровићъ и тома елинићъ послѣ воеводе жарка и воеводе тадитѣ хѣмьскихъ*. Stojanović 1934, 144, 27.3.1493. O kancelariji Vlatkovića: Čremošnik 1952, 323–330; Zilić 2012, 31–40; Zilić 2021, 352–367.

¹⁹ Laszowski 1917, 119–120, 9.8.1466.

²⁰ DAD, DT, br. 20, f. 161v, 29.9.1494.

postoji mogućnost njegove nasilne smrti. Primjera radi, možemo navesti da se u ovim nemirnim vremenima, u intervalu između njegovih spominjanja juna 1492. i marta 1493. godine kada je bio živ, te kraja septembra i početka oktobra 1494. godine kada je već preminuo, desila znamenita Krbavska bitka septembra 1493. godine, u kojoj su osmanske akindžije teško porazile okupljenu kršćansku vojsku koja im se ispriječila na putu, na povratku iz pohoda.²¹

Ubrzo nakon Jurjeve smrti počinju se spominjati njegove dvije sestre u svojstvu nasljednica povodom naplate kirije za kuću u Pobijanoj ulici. Smrt vojvode Ivaniša Vlatkovića 1482/83. godine osnova je za kasniji aktivniji angažman njegove djece kao pravnih nasljednika. Nakon sina Jurja, koji se u tom svojstvu posljednji put spominje u jesen 1494. godine, slijedi kćerka Anica već od aprila sljedeće, 1495. godine,²² a potom i Barbara od juna 1497. godine.²³ Tokom posljednje decenije 15. stoljeća Marko ne participira u naplati, niti bilo ko od njegovih eventualnih potomaka. Ne raspolažemo podacima je li tada bio živ.

²¹ Olesnicki 1938, 123–160; Mijatović 2005.

²² Rudić 2010, 237–238.

²³ Zilić 2021, 266–267, 421–422.

Summary

Children of Duke Ivaniš Vlatković

Duke Ivaniš Vlatković, a representative of a prominent noble family that can be traced throughout the late Middle Ages, had four attested descendants - two sons and two daughters. In addition to the previously known children, son Marko and daughters Anica and Barbara, another son Juraj was confirmed, who was previously generally associated with Ivaniš's brother Augustin in historiography. Since Augustin was one of the Vlatkovićs brothers who, after the division of property, was left without a share in the real estate - the Vlatkovićs house in Pobijana Street in Dubrovnik, the prevailing opinion in the literature about Juraj as his son posed itself as a research problem. In the last decade of the 15th century, Juraj is mentioned with his uncles Žarko and Tadija as the beneficiary of the right to the Vlatkovićs house in Dubrovnik, which is why he could not be Augustin's son. Through the system of elimination on that basis, and then with concrete source data, it was established that he was the son of Duke Ivaniš and Katarina. According to the documentation created within their own office, he was the first to bear his father's nickname Humski, a term that grew into the new surname of Vlatkovićs.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljena arhivska građa:

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Fond: Distributiones testamentorum (DT).
- Fond: Diversa notariae (DN).

Objavljeni izvori:

- Čremošnik, G. 1952. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. Humske povelje i pisma, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Nova serija) sv. VII, 273–336. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Kurtović, E. Peco, A. 2021. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfi-karpašića, Historijski arhiv Sarajevo.
- Laszowski, E. 1917. Prilozi za povijest bosanskih porodica, *Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, knj. XIX, 117–120. Zagreb.
- Stojanović, Lj. 1934. *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, I–2. Beograd, Sremski Karlovci: Zadužbina Kamenka i Pavla Braće Jovanović (ćir.).

Hronike:

- Luccari, G. 1605. *Copioso ristretto degli annali di Rausa*. Venetia: Adinstantia di Antonio Leonardi.

LITERATURA

- Dinić, M. 1935. Dubrovački tributi. Mogoriš, svetodmitarski u konavaoski dohodak. Provižun braće Vlatkovića. *Glas Srpske kraljevske akademije* 168: 203–257. Beograd: Srpska kraljevska akademija (ćir.).
- Hrabak, B. 2004. Hercegovački Vlatkovići od 1471. do 1537. godine. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine* 3: 217–224. Beograd: Arhivar (ćir.).
- Isailović, N. 2019. Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovekovne Bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima. Ur. E.

- Duranović, E. Dedić, N. Rabić, *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, Posebna izdanja, knj. 12, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 33–58.
- Isailović, N. Jakovljević, A. 2021. Neka razmatranja o Vlatkovićima, Krajini i Zastrogu. Ur. Snežana Savić, *Spomenica akademiku Đuri Tošiću*. Banja Luka: ANURS, Spomenica, knj. XV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 48, 139–177 (ćir.).
 - Jakovljević, A. Isailović, N. 2019. *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528. – 1604.)*, Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, Javna ustanova Nacionalni park Krka, Monumenta turcica Sibenicensia et Tiniensia, Posebna izdanja Državnog arhiva u Šibeniku, sv. 1.
 - Kovačević, Lj. 1888. Znamenite srpske vlasteoske porodice srednjega veka. *Godišnjica Nikole Čupića* 10: 199–214. Beograd: Zadužbina Nikole Čupića (ćir.).
 - Mijatović, A. 2005. *Bitka na Krbavskom polju 1493. godine*, Zagreb: Školska knjiga.
 - Olesnicki, A. 1938. Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 264: 123–160. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
 - Rudić, S. 2010. O potomcima vojvode Jurja (Đurđa) Radivojevića – prilog rodoslovu Vlatkovića. Ur. D. Lovrenović, *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 233–241 (ćir.).
 - Rudić, S. 2012. Petar Pavlović – vojvoda humski i Krajine. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 7: 49–60 (ćir.).
 - Rudić, S. 2021. *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*. Beograd, Banja Luka: Istorijski institut Beograd, Posebna izdanja, knj. 75, Univerzitet u Banjoj Luci, Centar za napredne srednjovekovne studije, Edicija Frontisterion, knj. 2 (ćir.).
 - Zilić, A. 2012. Dvorska kancelarija Vlatkovića. *Istraživanja. Časopis Fakulteta humanističkih nauka* 7: 31–40. Mostar: Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru.
 - Zilić, A. 2014. Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine. Ur. S. Bešlija, *Osmansko osvajanje bosanske kraljevine*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. 11, 105–138.
 - Zilić, A. 2021. *Radivojevići – Vlatkovići, vlastela Humske zemlje i Krajine*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijske monografije, knj. 22.

DOI: 10.46352/23036974.2025.219

UDK / UDC: 902.2(497.6)"653"

726.82(497.6)"04/14"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 26. 10. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 13. 11. 2025.

EDIN BUJAK

AJLA SEJFULI

DINA VAJZOVIĆ-BALIHODŽIĆ*

Nova arheološka istraživanja grobalja kasnog srednjeg vijeka na prostoru srednje Bosne*

Apstrakt

Rad predstavlja pregled novijih arheoloških istraživanja provedenih na više kasno-srednjovjekovnih nekropola sa stećcima na području srednje Bosne, uglavnom oko Travnika (Klisa, Gajani, Ovnak, Obišenjak, Mašeta, Glavica), te na lokalitetima Kopošići, Divičani, Metaljica – Vilovac, Stupić, Arnautovići i Markov kamen. Istraživanja su obavljena primarno kao zaštitna ili probna (npr. Klisa, Ovnak, Kopošići), a velikim dijelom u sklopu projekta proučavanja genetičkih karakteristika srednjovjekovne bosanske populacije ("Genetičke karakteristike stanovnika srednjovjekovne Bosne").

Ključne riječi: arheološka istraživanja, kasni srednji vijek, srednja Bosna, nekropole, stećci, grobne konstrukcije

Abstract

This paper presents an overview of recent archaeological investigations conducted at several Late Medieval necropolises with *stećci* (medieval tombstones) in the area of Central Bosnia, mainly around Travnik (Klisa, Gajani, Ovnak, Obišenjak, Mašeta, Glavica), as well as at the localities of Kopošići, Divičani, Metaljica-Vilovac, Stupić, Arnautovići, and Markov kamen. The research was conducted primarily as protective or preliminary investigations (e.g., Klisa, Ovnak, Kopošići), and largely as part of a project studying the

* Edin Bujak, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, email adresa: edin.bujak@ff.unsa.ba; Ajla Sejfuli, JU Zavičajni muzej Travnik, Mehmed-paše Kukavice 1, Travnik 72270, email adresa: ajlasejfuli@muzejtravnik.ba; Dina Vajzović-Balihodžić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, email adresa: dina.vajzovic@ff.unsa.ba.

** Rad je nastao djelomično kao dio projekata *Genetičke karakteristike stanovnika srednjovjekovne Bosne i Stećci srednjovjekovne župe Vidogošća* – faza 1 uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

genetic characteristics of the medieval Bosnian population (Genetic Characteristics of the Inhabitants of Medieval Bosnia).

Keywords: archaeological investigations, Late Middle Ages, Central Bosnia, necropolises, stećci, grave structures.

Uvodna razmatranja

Arheološka istraživanja grobalja kasnog srednjeg vijeka na području srednje Bosne, najčešće obilježena stećcima, najmanje su pratila dosadašnje proučavanje bosanske sepulkralne baštine. Sve do 50-ih godina XX stoljeća, istraživanja ovog tipa bila su tek sporadična ili fragmentarnog karaktera bez detaljnijeg upuštanja u navedenu problematiku. Iako su zabilježeni pojedini raniji slučajevi prekopavanja grobova i nestručnih iskopavanja, prvi korak u pravcu profesionalizacije predstavlja istraživanje groblja Kraljev grob u Jajcu, koje je pod rukovodstvom Ć. Truhelke 1888. godine bilo i prvo arheološko istraživanje jednog srednjovjekovnog lokaliteta u Bosni i Hercegovini.¹ Prva veća istraživanja jednog groblja na ovom području obavljena su 1909–1910. godine na lokalitetu Zidine u Arnautovićima kod Visokog.² S druge strane, u periodu između dva svjetska rata na prostoru nekadašnje Jugoslavije (pa i BiH) cjelokupna arheološka znanost i terenski rad je doživjela veliko usporavanje pa i zastoj.³ U tom kontekstu je ista situacija i sa istraživanjem kasnosrednjovjekovnih grobalja na prostoru srednje Bosne te su uglavnom opisivani stećci bez upuštanja u proučavanje grobova ispod.

Situacija se znatno mijenja poslije Drugog svjetskog rata, s pojačanim interesom za proučavanje stećaka i grobova. U ovom periodu istraženi su kompleksi poput Glavice u Han Biloj kod Travnika, Grčke glavice u selu Biskup kod Konjica, Varošišta u Mihaljevićima kod Sarajeva, te Crkvine u Vrutcima kod Ilidže. Također, obavljena su iskopavanja groblja unutar crkve sv. Marije u Jajcu, te reviziona iskopavanja lokaliteta Mili u Arnautovićima. U kasnijem periodu, sve do ratnih dejstava 1992. godine, nastavljena su zaštitna iskopavanja na više lokaliteta, uključujući Pavlovac, Turbića groblje u Ćatićima kod Kaknja, Dedino guvno kod Kaknja, Tičiće, Katice u Bistrici kod Jajca, Gradac u Hadžićima, kao i

¹ Truhelka 1888, 23; Truhelka 1904, 12.

² Anđelić 1979, 183–247.

³ O tome detaljnije vidjeti: Novaković 2015.

najveće istraženo groblje – Grudine u Čipuljićima kod Bugojna, sa više od 700 istraženih grobova.⁴

U poslijeratnom periodu trebalo je proći više godina da bude istražen barem jedan kasnosrednjovjekovni grob na prostoru srednje Bosne. Iako je dio istraživanja obavljen na rubu srednje Bosne (Šabići na Bjelašnici 2001. godine), nova arheološka istraživanja, koja obuhvataju period od 2010. do 2025. godine na lokalitetima kao što su Banje u Tičićima, Zgošća kod Kaknja, Glavica u Han Biloj, Mašeta u selu Fazlići, Klisa u Gučoj Gori, Kopošići kod Ilijaša, Potkriž u Divičanima kod Jajca, Gajani u Karahodžama, Polje u Mratinićima kod Kreševa, Metaljica u Vilovcu kod Tarčina, groblje na Ovnaku, Obišenjak u Turbetu, Stupić kod Bugojna, Gornja Višnjica i Markov kamen između Kaknja i Zenice pružaju nove uvide u sepulkralnu praksu kasnog srednjeg vijeka, često otkrivajući nalaze ili grobne strukture koje do sada nisu bile detaljno obrađene ili objavljene. Stoga će ovaj rad, kroz kratku i osnovnu prezentaciju novih arheoloških istraživanja, bez upuštanja u detaljniju elaboraciju svakog od prezentiranih grobalja, nadati se doprinijeti boljem razumijevanju prakse sahranjivanja na području srednje Bosne. Dakle, rad će se fokusirati na istraživanja autorâ teksta, odnosno institucija Zavičajnog muzeja u Travniku i Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta u proteklih desetak godina. Riječ je o grobljima Klisa, Ovnak, Obišenjak, Stupić, Kopošići, Markov kamen, Divičani i Metaljica koja uglavnom nisu detaljno objavljivana, ali kratko i na groblja Glavica i Mašeta koja je već ranije objavila L. Fekeža-Martinović, te je riječ o istraživanjima kojima je rukovodio Zavičajni muzej u Travniku. Ista situacija je i sa Arnautovićima kod Visokog gdje su radovi obavljani pod rukovodstvom A. Kaljanca s Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Arheološka istraživanja na lokalitetu Klisa u Gučoj Gori

Lokalitet Klisa u Gučoj Gori kod Travnika je više puta spomenut u literaturi i to uglavnom vezano uz obližnje groblje Gorica i franjevački samostan.⁵ Riječ je o manjem uzvišenju u obliku humke koje je, nažalost, u dobroj mjeri devastirano gradnjom na ovoj lokaciji. A. Knežević u svom opisu starina travničkog kraja navodi da se groblje protezalo sve do samostana, formirajući, zajedno s Goricom i Čičijom glavicom, jedinstvenu nekropolu s Klisom, te da se ovdje nalazi

⁴ Bujak 2021, 19–25.

⁵ Korošec 1952, 376–406; Mazalić 1957, 97–118, Slipac 2004, 203–212; Slipac 2010, 451–535; Sejfuli 2015, 86–95.

dosta stećaka ali i to da ih je veći broj iskorišten za gradnju samostana.⁶ S ovog lokaliteta potiče i poznata krstača sa natpisom pisanim bosančicom u kome se spominje Petar G(K)ušetić.⁷

Zbog svakodnevnog uništavanja nekropole i izloženosti skeletnih ostataka u obali brežuljka, Zavičajni muzej Travnik je 2013. i 2014. godine (u dvije faze) hitno inicirao zaštitna arheološka istraživanja malog, ali ugroženog dijela velike nekropole. Istraživanja su dovela do otkrića 16 grobova, u kojima se nalazilo 12 kompletnih i četiri djelimično očuvana skeleta.

Prilikom istraživanja zabilježeno je nekoliko tipova ukopa, što ukazuje na različite pogrebne običaje. Među njima su najčešći ukopi u jednostavnim zemljanim rakama gdje je tijelo položeno direktno u zemlju. Slijede ukopi u drvenim sanducima i "koritima" – grobovi s ostacima drvene konstrukcije, što sugerira viši status pokojnika ili posebne pogrebne rituale te konačno ukopi u kamenim sarkofazima – najrjeđi, ali i najznačajniji tip ukopa, koji često pripada uglednim članovima zajednice.

Većina grobova bila je orijentirana u smjeru zapad – istok, s glavom pokojnika okrenutom prema zapadu. Položaj ruku bio je uobičajen za srednjovjekovne ukope: spuštene niz tijelo ili prekrštene na karlici.

Iako je grobna oprema bila skromna, pronađeni artefakti pružaju dragocjene uvide u život pokojnika. U cjelokupnom inventaru nalaza se izdvajaju fragmenti brokatne tkanine, koja je u to vrijeme bila luksuzan materijal, zatim dugmad, novčić i dio kožne čizme. Ovi predmeti, iako fragmentarni, upotpunjuju sliku o društvenom statusu, odijevanju i pogrebnim praksama ljudi sahranjenih na Klisi. S druge strane, novčić datiran u 1530. godinu pomjera gornju granicu sahranjivanja na groblju vjerovatno i kroz čitavo XVI stoljeće.

⁶ Knežević 1870, 108–109.

⁷ Truhelka 1891, 94–95.

Slika 1. Primjer ukopa sa lokaliteta u Gučkoj Gori (Foto: A. Sejfuli)

Arheološka istraživanja na lokalitetu Gajani kod Travnika

Lokalitet Gajani se nalazi u mjestu Karahodže u blizini Travnika. Unatoč tome što svojim izgledom humke (tumulusa) dominira okolinom, potpuno je nepoznat u stručnoj literaturi. Ova činjenica je zanimljiva, tim prije što se nalazi u blizini poznate gradine Alihodže sa značajnim ostacima datiranim od prahistorije do srednjeg vijeka.⁸ Jedino zvanično spominjanje ovog mjesta nalazi se u općinskom registru spomenika, gdje se navodi da se kod gradine Alihodže nalazi tumulus.⁹

Na lokalitetu Gajani, arheološka iskopavanja provedena 2017. godine otkrila su značajne pogrebne strukture koje pružaju uvid u srednjovjekovne običaje sahranjivanja. Istraživači su pronašli tri groba, u kojima su se nalazila ukupno četiri skeleta.

Dva pokojnika su bila sahranjena u kamenim sarkofazima, od kojih je jedan pripadao odrasloj osobi, a drugi djetetu. Treći grob je bio specifičan po tome što se radilo o dvojnem ukopu, gdje su dvije odrasle osobe sahranjene zajedno u drvenom sanduku.

Svi su grobovi bili orijentirani u smjeru sjeveroistok – jugozapad, s glavama pokojnika okrenutim prema sjeveroistoku. Ovaj smjer ukopa odstupa od uobičajene zapad – istok orijentacije, što može ukazivati na specifične lokalne običaje ili određeni vremenski period u kome se sahranjivanje obavljalo.

⁸ Benac 1988, 198.

⁹ Službena zabilješka Zavičajnog muzeja Travnik br. 18/13.

Slika 2. Dječiji sarkofag sa lokaliteta Gajani (Foto: A. Sejfuli)

Najznačajniji nalazi pronađeni su u dvojnog grobu u drvenom sanduku. Uz skelete su pronađeni fragmenti brokatne tkanine i dugmad, ali su ti predmeti bili dislocirani kod nogu pokojnika usljed kasnijeg otvaranja groba. To, zajedno s općim stanjem grobova, sugerira da su grobovi najvjerojatnije bili ranije otvarani.

Veliki kameni sarkofag, koji je pripadao odrasloj osobi, pronađen je s nekompletnim skeletom i bez ikakvih nalaza. Ovaj sarkofag je bio otvaran i od strane mještana. Navedeni detalji ukazuju na to da je lokalitet, iako arheološki vrijedan, u prošlosti bio izložen devastaciji.

S obzirom na prirodu nalaza i stanje grobova, istraživanja na Gajanima pružaju važan, premda fragmentaran, uvid u pogrebne prakse srednjovjekovnog stanovništva na ovom prostoru.

Arheološka istraživanja na lokalitetu Ovnak kod Travnika

Ovnak se nalazi na starom regionalnom putu koji povezuje Zenicu sa naseljenim mjestima u općini Travnik, funkcionirajući kao važna veza između doline Bosne i centralnog dijela Bosne. Ovaj prevoj, dio planinskog masiva, karakterišu izražene orografske forme koje uslovljavaju specifične klimatske i vegetacijske odlike, čineći ga interesantnim za istraživanje s aspekta planinske geografije, hidrologije i ekologije.

Prilikom pripreme gradnje parkinga na lokalitetu Ovnak, na mjestu manjeg uzvišenja, pojavile su se ljudske kosti pa su radovi obustavljeni te su obavljena zaštitna iskopavanja u organizaciji Zavičajnog muzeja u Travniku. Inače, lokalitet nije bio ranije registriran u arheološkoj literaturi.

Tokom arheoloških istraživanja provedenih od maja do jula 2021. godine na lokalitetu Ovnak, istražena je nekropola sa 23 srednjovjekovna groba. Nekropola se nalazila na brežuljku koji podsjeća na tumulus, a posebno je zanimljivo što je neposredno ispod površine pronađeno 11 dislociranih nadgrobnih spomenika – stećaka u obliku ploča i niskih sanduka.

Zbog sastava tla, koje je pretežno glina, stanje skeleta bilo je izuzetno loše. Mnogi su bili toliko uništeni da su se prilikom iskopavanja nazirali samo fragmentarni ostaci. To je otežalo precizno sagledavanje položaja pokojnika te antropološku analizu skeleta.

Istraživači su zabilježili raznolikost u načinu sahranjivanja. Položaj grobova nije bio uniforman, kao ni položaj ruku pokojnika, koji su bili postavljeni na tri načina: niz tijelo, prekrizene na karlici ili prekrizene na prsima. U pojedinim grobovima uočeni su i ostaci dasaka, što ukazuje na to da su neki pokojnici bili sahranjeni u drvenim sanducima ili sa nekom vrstom drvenog pokrova. Nažalost, unatoč velikom broju istraženih grobova, nisu pronađeni nikakvi pokretni nalazi, što bi moglo dodatno osvijetliti život i običaje srednjovjekovnog stanovništva.

Uz navedenu istraženu humku, nalazile su se još dvije, najvjerovatnije recentnije prirode¹⁰ te je ovom prilikom istražena i jedna od njih. Osim nekoliko fragmenata stećaka u sekundarnom položaju, grobova nije bilo. Također, u neposrednoj blizini je pronađeno još nekoliko dijelova stećaka koji vjerovatno svi potiču sa humke unutar koje su pronađeni grobovi.

Slika 3. Pogled na lokalitet Ovnak u toku istraživanja 2021. godine (Foto: E. Bujak)

¹⁰ Jedna je napravljena prilikom pripreme za izgradnju spomenika na tom području prije izvjesnog vremena, a druga je arheološki istražena te se pokazalo da je recentnije prirode.

Arheološka istraživanje na lokalitetu Obišenjak kod Travnika

Arheološka istraživanja provedena 2021. godine na lokalitetu Brijegovi u selu Obišenjak kod Turbeta, imala su za cilj zaštitu i izmještanje stećaka koji su se nalazili u dvorištu privatne kuće. Tom prilikom, istraženo je 10 srednjovjekovnih grobova, a osim ranije poznatih stećaka, pronađena su dva sanduka i dvije amorfnе ploče koje su grupisane s ostatkom nekropole. Inače, nekropola je već od ranije bila poznata u literaturi i o njoj su pisali Š. Bešlagić, N. Miletić, H. Kreševljaković i A. Muslimović te su uglavnom ovdje evidentirali 12 stećaka.¹¹

Istraživanja su pokazala raznolikost pogrebnih praksi na ovoj nekropoli. Položaj grobova, kao i položaj ruku pokojnika, varirao je – ruke su bile na prsima, spuštene niz tijelo ili prekrštene na karlici.

Iako skromni, pronađeni nalazi pružaju važne uvide u život i status sahranjenih osoba. Mamuze pronađene u jednom od grobova, ukazuju na to da je pokojnik bio konjanik ili osoba s višim društvenim statusom. Fragmenti brokatne tkanine potvrđuju da je grobna odjeća bila ukrašena, što sugerira bogatstvo i društveni ugled. Fragmenti keramičke posude ukazuju na mogućnost pogrebnih rituala u kojima su pokojniku prinošeni darovi. Čavli predstavljaju ostatke drvenog sanduka, što ukazuje na to da su neki pokojnici sahranjivani u kovčezima.

Ova istraživanja, iako sprovedena s ciljem zaštite stećaka, donijela su dragocjene arheološke podatke o nekropoli, otkrivši raznolikost sahranjivanja i pružajući uvid u materijalnu kulturu tog doba.

¹¹ Bešlagić 1967, 57; Miletić 1988, 196; Kreševljaković 1989, br. 109; Muslimović 2023, 30, 292–304. Kreševljaković za razliku od ostalih navodi 11 stećaka.

Slika 4. Grob br. 5 – Obišenjak kod Turbeta (Foto: A. Sejfuli)

Arheološka istraživanja na lokalitetu Stupić kod Bugojna

Slučajno otkriće grobova u dvorištu privatne kuće na lokalitetu Stupić u Gračanici kod Bugojna, dovelo je do zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih u dvije faze u augustu 2022. godine. Tom prilikom, stručna ekipa Zavičajnog muzeja u Travniku istražila je ukupno sedam grobova koji su otkrili raznolike pogrebne običaje.

Istraživanja su zabilježila tri tipa grobnih konstrukcija, i to tri ukopa u kamenim sarkofazima, što je najkompleksniji i najmonumentalniji tip sahranjivanja. Tri ukopa su bila u grobovima s kamenom konstrukcijom u obliku krova na dvije vode, što predstavlja relativno rijetku formu grobnice. Jedan ukop je bio u jednostavnoj zemljanoj raki što je najjednostavniji i najčešći način sahranjivanja u grobljima kasnog srednjeg vijeka na prostoru srednje Bosne.

Slika 5. Konstrukcija "na dvije vode" sa lokaliteta Stupić u Bugojnu (Foto: A. Sejfuli)

Orijentacija grobova, kao i položaj ruku pokojnika, nije bio standardiziran, već je varirao. Iako su grobovi bili arhitektonski zanimljivi, istraživanjem nisu pronađeni nikakvi prilozi niti pokretni nalazi. Tokom iskopavanja pronađen je i jedan dislociran stećak u obliku sanduka, što sugerira da se radi o većoj nekropoli koja je u prošlosti bila oštećena ili narušena.

Arheološka istraživanja na lokalitetu Mašeta u Fazlićima

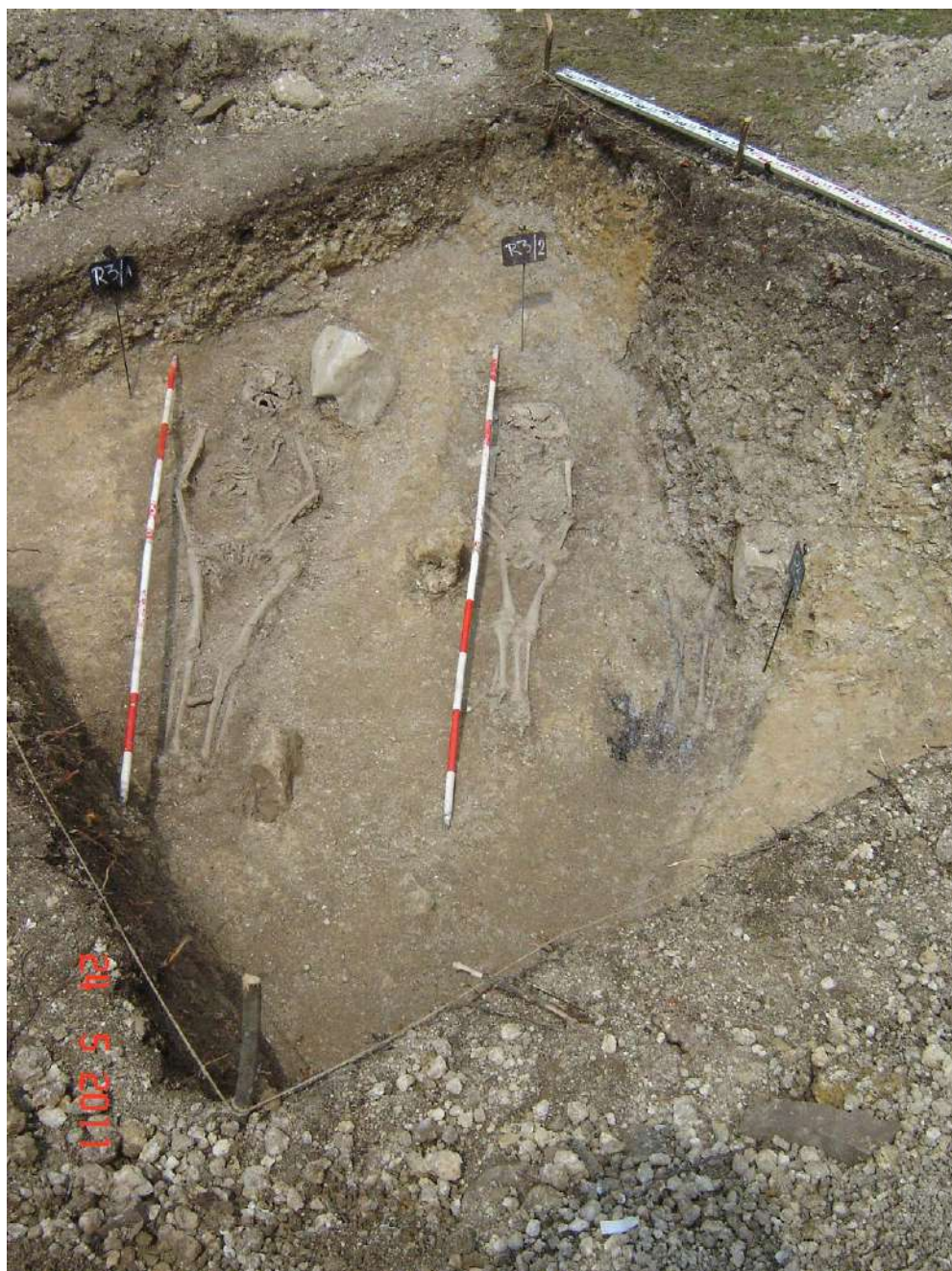
Srednjovjekovno groblje Mašeta u Fazlićima kod Travnika, poznato je još od sredine 19. stoljeća zahvaljujući franjevačkim hronikama koje su zabilježile njegovo zapušteno stanje i prekopavanje. Fra J. Baltić u svom "Ljetopisu" spominje postojanje brojnih velikih stećaka s raznolikim ornamentima, od kojih su mnogi već tada bili oštećeni. Također navodi i priču o Petru Mrkonjiću iz sela Čukle, koji je u jednom grobu pronašao sablju, kasnije uzetu od strane bosanskog vezira.¹²

Ova svjedočanstva o devastaciji nekropole potvrdila su i zaštitna arheološka iskopavanja provedena 2011. i 2012. godine, koje je organizovao Zavičajni muzej Travnik. Tokom iskopavanja, na groblju su zatečena 23 stećka, među kojima je bilo par karakterističnih srednjobosanskih sljemenjaka.¹³ Četrdesetak godina ranije, Šefik Bešlagić zabilježio je postojanje 27 stećaka, što ukazuje na dodatno smanjenje njihovog broja tokom vremena.¹⁴

¹² Baltić 2003, 276.

¹³ Fekeža-Martinović 2016, 247–265.

¹⁴ Bešlagić 1971, 141.

Slika 6. Mašeta u Fazlićima prilikom istraživanja 2011. godine (Foto: A. Sejfuli)

Arheolozi su otkrili i istražili ukupno deset grobova u zemljanim rakama i tri ukopa u kamenim sarkofazima, od kojih je jedan bio dječiji. Većina grobova bila je orijentirana po pravcu sjeverozapad – jugoistok, dok je dječji sarkofag imao drugačiju orijentaciju, sjever – jug. Nažalost, zbog ranijeg prekopavanja, u većini grobova nisu pronađeni nikakvi nalazi ni prilozi, što onemogućava preciznije zaključke o materijalnoj kulturi i pogrebnim običajima sahranjenih osoba.¹⁵

Arheološka istraživanja na lokalitetu Kopošići kod Ilijaša

Srednjovjekovno groblje u Kopošićima kod Ilijaša, poznato po stećku kneza Batića Mirkovića, dugo je bilo predmetom historijskih i arheoloških istraživanja. Prvi ga spominju franjevci Ivan Franjo Jukić i Grga Martić sredinom XIX stoljeća, a kasniji radovi Koste Hermana, Milenka Filipovića i Đoke Mazalića dodatno su potvrdili njegovu važnost.¹⁶ Šefik Bešlagić je zabilježio samo 15 stećaka, što ukazuje na oštećenja tokom vremena.¹⁷ Posebnu pažnju privlačio je stećak s natpisom posvećen knezu Batiću. Danas se ovdje nalazi više od 30 stećaka koji se rasprostiru na većoj površini.

Porodica Radojević-Mirković, kojoj je pripadao knez Batić, imala je veliki utjecaj na dvoru bosanskih kraljeva. Knez Mirko Radojević bio je istaknuta figura na dvoru kralja Tvrtka I, a njegov sin, knez Batić Mirković, pojavljuje se u izvorima od 1405. do 1420. godine.¹⁸ Natpis na Batićevom stećku svjedoči o njegovoj bolesti i smrti, te da mu je spomenik podigla supruga Vukava, vjerovatno sa "svojim dobrim" – rođacima i dvorjanima. Njegov stećak je i ranije bio premještan i grob opljačkan.

¹⁵ Fekeža-Martinović 2016, 247–265.

¹⁶ Asboth 1887, 95; Herman 1891, 391–395; Filipović 1930, 617–696; Rengjeo 1942, 113; Rengjeo 1943, 254–260; Zubak 1930, 71–72; Mazalić 1939, 15–35.

¹⁷ Bešlagić 1971, 161–162.

¹⁸ Rudić 2014, 48–56.

Slika 7. Pogled na stećke na nekropoli Kopošići (Foto: E. Bujak)

U razdoblju od 16. juna do 1. jula 2015. godine, tim arheologa Filozofskog fakulteta u Sarajevu obavio je iskopavanja na ovom groblju. Cilj je bio provjeriti razinu uništavanja nekropole u ranijim periodima te način sahranjivanja ispod ovih značajnih spomenika. Na centralnom dijelu nekropole, na manjem uzvišenju, nalazi se osam najznačajnijih stećaka. Sedam ih je pomjereno te su istraženi grobovi ispod njih. Istraživanja su otkrila da je stećak velikog kneza bosanskog Batića (br. 1) ranije pljačkan. Pronađen je samo jedan željezni čavao i fragment bedrene kosti, što ukazuje na njegovo potpuno uništenje. Stećak (br. 2) koji se veže u tradiciji uz Batićevu suprugu Vukavu je također opljačkan, a pljačkaši su ušli sa strane, bez pomjeranja stećka. Pronađena je grobna konstrukcija od kamenih ploča. Grob ispod dječijeg stećka (br. 3) je također bio prekopan, a pronadena su samo tri čavla, što ukazuje na ukop u drvenom sanduku. Ispod stećka br. 4 pronadjen je fragmentirani skelet u drvenom sanduku s malim ostacima brokatne tkanine u predjelu glave, najvjerojatnije od kape. U grobu ispod stećka br. 5 otkriven je dobro očuvan drveni poklopac masivnog sanduka napravljenog od hrastovine, s malim ostacima brokatne tkanine oko glave pokojnika. Ostaci skeleta su skoro u potpunosti propali. Ispod stećka br. 6 pronadjen je kompletan skelet sa tragovima posipanja krečom. Ukop je

izvršen u običnoj zemljanoj raci, bez priloga. U grobu ispod stećka br. 8 otkriven je skelet bez glave, položen u drvenom sanduku. Tijelo je bilo omotano u izuzetno dobro očuvan brokatni plašt, protkan nitima od plemenitih metala.¹⁹

Unatoč tome što su mnogi grobovi ranije opljačkani, arheološka istraživanja u Kopošićima pružila su neprocjenjive podatke. Pronađeni brokatni plašt je poslan na konzervaciju, njegovi fragmenti izloženi u Zemaljskom muzeju BiH. Osteološki ostaci podvrgnuti su antropološkim i DNK analizama kako bi se stekao bolji uvid u srodstvo pokojnika. Svakako najinteresantniji rezultat DNK analiza jeste činjenica da je poređenjem fragmentiranih skeletnih ostataka pronađenih u Batićevom grobu sa skeletom ispod stećka br. 8 dokazano da su oni povezani u relaciji otac – sin.²⁰ Prema tome, pokojnik iz groba br. 8 može biti ili Batićev otac – Mirko Radojević ili pak njegov sin što je u svakom slučaju pokazalo se da je i ovdje riječ o osobi istaknutog značaja. Narodna predaja ovaj stećak veže uz Mirka Radojevića pa je to svakako izgledna mogućnost. O tome svjedoči i kneževski tip sljemenjaka koji je podignut iznad groba br. 8. Međutim, ne treba isključiti ni drugu varijantu.

Arheološka istraživanja na lokalitetu Divičani (Potkriž) kod Jajca

Selo Divičani, smješteno sjeveroistočno od Jajca, poznato je po bogatom arheološkom naslijeđu koje svjedoči o naseljavanju ovog prostora još od prahistorijskih vremena. Srednjovjekovni period posebno je značajan zbog tri groblja sa stećcima, od kojih se najveće nalazi na lokalitetu Potkriž.

Nekropola u Potkrižu izdvaja se po velikom broju očuvanih stećaka, kojih danas ima oko 60, što je čini jednom od većih u srednjoj Bosni. Svi stećci su izrađeni od lokalnog, mekog kamena plivita, zbog čega su mnogi oštećeni uslijed atmosferskih utjecaja. Najčešći oblici su sanduci i sljemenjaci, a orijentacija grobova je prilično neujednačena.

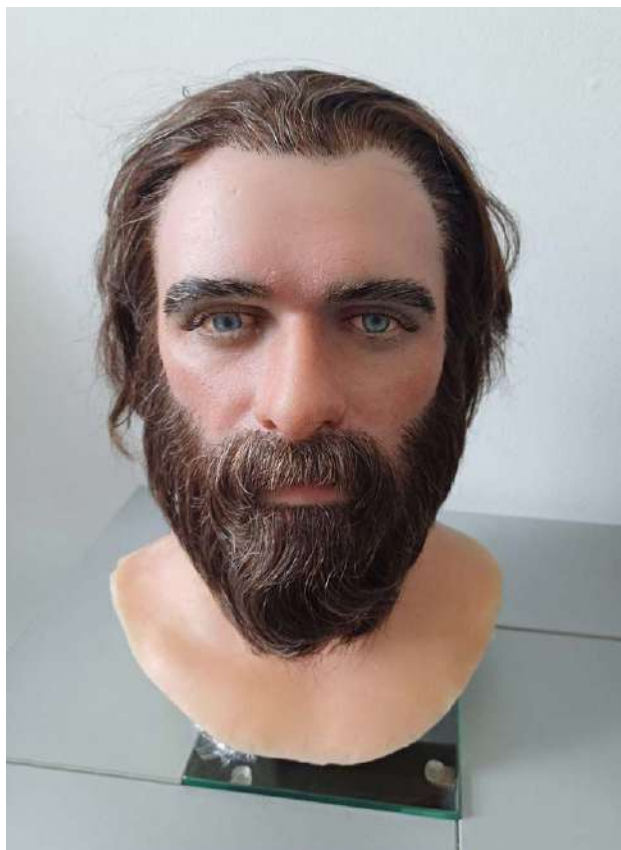
U septembru 2015. godine, Institut za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu, u suradnji s Agencijom za kulturno-povijesnu baštinu Jajca, proveo je manja istraživanja na nekropoli. U sklopu iskopavanja, otvorena je površina od 31 m² te je istraženo sedam grobova. U grobu br. 1, otkrivenom na praznom prostoru bez nadgrobnog spomenika, u prosto ukopanom grobu,

¹⁹ Bujak 2016, 87–97.

²⁰ Džehverović i ostali 2021, 857–865.

pronađen je dobro očuvan skelet mlađe ženske osobe, s djelomično zgrčenim nogama. Grob br. 2 je otkriven ispod stećka-sanduka (br. 6 prema evidenciji stećaka na lokalitetu). U njemu je pronađen dobro očuvan skelet odraslog muškarca, ograđen neobrađenim kamenjem. Ispod visokog sanduka (br. 8) otkriven je grob br. 3. U njemu se nalazio skelet mlađe ženske osobe grobu ograđen kamenjem i prekrivenom drvenim daskama. Grobovi br. 4 i 5 su se nalazili ispod stećka-sljemenjaka (br. 22). Prvi grob je pripadao ženskoj osobi, a drugi, identično orijentiran, muškoj osobi. Oboje su sahranjeni u ispruženom položaju. Grob br. 6 je dječji ukop u vrlo lošem stanju, s jedva očuvanim kostima, pronađen u blizini prethodnih grobova. Ispod stećka-sljemenjaka (br. 26) otkriven je intaktan kameni sarkofag u obliku ljudskog tijela (grob br. 7). U sarkofagu se nalazio kompletan skelet starije muške osobe, posut krečom.

S izuzetkom dječjeg groba, svi skeleti su bili dobro očuvani. Međutim, nije dan od grobova nije sadržavao priloge niti pokretne nalaze. Odsustvo arheoloških priloga otežava precizno datiranje groblja. Ipak, prisustvo kamenih sarkofaga, koji su tipični za područje srednje Bosne, sugerira da bi se nekropola mogla datirati u 14. i 15. stoljeće. Iako su grobovi bez nalaza, arheološka istraživanja u Divičanima pružila su važne uvide u pogrebne običaje i doprinijela dokumentaciji ovog značajnog arheološkog lokaliteta. Također, skeleti su upućeni na daljnje DNK, antropološke i odontološke analize. Sve to je rezultiralo realizacijom projekta *Lice srednjovjekovne Bosne – 3D rekonstrukcija lica na bazi genetičkih informacija iz arheobioloških uzoraka* čime je po prvi put rekonstruiran izgled lica jednog srednjovjekovnog čovjeka sahranjenog u sarkofagu iz groba br. 7.

Slika 8. Rekonstrukcija izgleda lica muškarca iz groba br. 7 u Divičanima na osnovu bioarheoloških podataka (Foto: J. Čakar)

Arheološka istraživanja na lokalitetu Metaljica – Vilovac

Lokalitet Metaljica – Vilovac u Gornjoj Bioči kod Tarčina predstavlja značajnu srednjovjekovnu nekropolu stećaka, smještenu na raskrsnici seoskih puteva. Prvi put je registriran u naučnoj literaturi 1890. godine od strane V. Vuletića-Vukasovića u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu*. Vukasović je tada zabilježio postojanje veće nekropole i naveo da je znatan broj stećaka prenamijenjen za gradnju obližnje pravoslavne crkve.²¹ Lokalitet nije registriran od strane Šefika Bešlagića u njegovoj kataloškoj obradi stećaka, a ni u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine. U novije vrijeme ga spominje i V. Alađuz u Monografiji Hadžića, te navodi da se ovdje nalazi 18 stećaka uglavnom u obliku sanduka.²²

²¹ Vuletić Vukasović 1890, 103–104.

²² Alađuz 2017, 89.

D. Jasika je evedentirao 13 stećaka na Metaljici, a E. Bujak i V. Alađuz 2024. godine 27 stećaka.²³ Ovi podaci sugeriraju potencijalno uništenje ili zatrpavanje dijela spomenika u prošlosti, što korespondira s ranijim izvorima.

Arheološka istraživanja na Metaljici provedena su u sklopu projekta *Genetičke karakteristike stanovnika srednjovjekovne Bosne*, čiji je nosilac Institut za genetički inženjering i biotehnologije (INGEB). Iskopavanja su obavljena u tri faze u kampanjama od po deset radnih dana: 2019, 2020. i 2023. godine.

Slika 9. Sonda 4 na Metaljici prilikom istraživanja 2020. godine (Foto: E. Bujak)

U fazi I (2019) otvorene su tri sonde i istraženo ukupno 28 grobova, većinom s relativno slabo očuvanim skeletnim ostacima. U fazi II (2020) radovi su nastavljani u sondi 3 (1 i 2 su zatvorene) te je u pet novih sondi (4 do 8) istraženo dodatnih 15 grobova.

Nakon pauze uzrokovane pandemijom, radovi u okviru treće istraživačke faze su nastavljani u julu 2023. Istraženo je dodatnih 19 grobova, čime je ukupan broj istraženih grobova dostigao 62.

²³ Bujak, Alađuz 2024, 152–175.

Analiza iskopanog materijala i struktura grobova otkrila je nekoliko važnih preliminarnih detalja. Grobovi pokazuju neujednačenu orijentaciju, pri čemu dominira smjer sjeverozapad – jugoistok, dok je pravac zapad – istok rijedak. Dubina grobova znatno varira. Najbliži su locirani na vrhu humke (20–30 cm), što sugerira mogući utjecaj dugotrajnog obrađivanja zemljišta. Najdublji ukop dosegnuo je dubinu od 143 cm. Pokojnici su uglavnom sahranjivani u jednostavnim pravougaonim ili ovalnim rakama, bez kamene konstrukcije. U nekim slučajevima pronađeni su ostaci ugljenisanog drveta (dasaka koje su prekrivale skelete). Samo je u jednom grobu evidentirana upotreba željeznih klinova, ukazujući na mogući sanduk. U nekoliko grobova se može govoriti o nekom vidu upotrebe kamena u vidu jednostavnije konstrukcije.

U skladu s karakteristikama sličnih grobalja, u grobovima je zabilježen izostanak većeg broja priloga. U samo nekoliko grobova pronađeni su prilozi, uključujući par bronzanih naušnica i jednostavan bronzani prsten. Također, pronađeni su malobrojni fragmenti keramike čija je precizna datacija otežana zbog fragmentiranosti.

Nekropola Metaljica – Vilovac se, s procijenjenom površinom od oko 10.000 m², pozicionira kao jedno od najvećih srednjovjekovnih grobalja na području Hadžića i šire. Na osnovu stećaka i nalaza naušnica, preliminarno se datira u period XIV. i XV. stoljeća. Preciznije hronološko određenje očekuje se po prijemu rezultata datiranja metodom radioaktivnog ugljika.

Svi prikupljeni skeletni ostaci podvrgnuti su savremenim genetičkim, antropološkim i odontološkim analizama, čiji će rezultati značajno pridonijeti razumijevanju života i populacijskih karakteristika kasnog srednjovjekovnog perioda na ovom prostoru.

Arheološka istraživanja na lokalitetu Markov kamen

Probna arheološka istraživanja na lokalitetu Markov kamen, koji se nalazi na administrativnoj granici Zenice i Kaknja (između sela Radinovići i Hrastovac), pokrenuta su na inicijativu Udruženja Eko Tvrtkovac. Radovima je rukovodio stručni tim Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Lokalitet je poznat po istoimenoj kasnosrednjovjekovnoj krstači, spomeniku koji označava posljednju fazu razvoja stećaka na području srednje Bosne. Osnovni cilj iskopavanja bio je provjera karaktera i stanja očuvanosti lokaliteta, te potvrda postojanja nekropole o kojoj

govore narodne predaje, s ciljem daljnjeg iskorištavanja u turističke, naučne i obrazovne svrhe. Markov kamen nije registriran u Arheološkom leksikonu BiH niti je obrađen u radovima Š. Bešlagića. Iskopavanja su provedena u periodu od sedam radnih dana, od 10. do 16. oktobra 2020. godine. Otvorena je jedna sonda na vještački formiranoj humci, koja je proširena na ukupnu površinu od 38 m². Unutar istražene površine evidentirano je i dokumentirano ukupno 7 grobova.

Slika 10. Markov kamen prilikom istraživanja (Foto: E. Bujak)

Svi pokojnici su bili ispruženi na leđima, s tim da je većina skeleta bila loše do srednje očuvana usljed kiselosti tla. Većina grobova (1, 2, 3, 6) orijentirana je u pravcu istok – zapad (glava-noge). Grob br. 4 je bio orijentiran zapad – istok. Najkarakterističniji je grob br. 7, koji je bio orijentiran u pravcu sjever – jug, što u potpunosti odstupa od ostalih. Četiri groba (3, 4, 6, 7) su imale ostatke ugljenisanog sanduka, a grobovi 4 i 6 su imali i kameni okvir. U šest grobova su bile sahranjene odrasle osobe, a u jednom dijete (grob 6).

Skeletni ostaci su upućeni za daljnje analize. DNK analizom je utvrđen spol četiri osobe: Grob 1 (ženski), Grob 2 (ženski), Grob 3 (muški) i Grob 4 (ženski). Dentalne analize su otkrile prisutnost specifičnih karakteristika (poput lopatastih sjekutića i caklenskih ekstenzija) kod više uzoraka, što navodi na mogućnost srodstva među sahranjenim osobama i ukazuje na postojanje porodične nekropole. Također, uočena je izrazita abrazija zuba, karijes i parodontalna oboljenja, što se povezuje s načinom ishrane srednjovjekovnih populacija, ali može ukazivati i na slabiju i lošiju ishranu.²⁴

Arheološka istraživanja na lokalitetu Glavica u Han Biloj kod Travnika

Kasnosrednjovjekovno groblje na lokalitetu Glavica u Han Biloj, smješteno je u dolini rijeke Bile kod Travnika. U toku 2011. i 2012. godine Zavičajni muzej u Travniku pokrenuo je sistematska iskopavanja groblja. Istraživanja su potaknuta izuzetno rijetkim nalazima iz pedesetih godina 20. stoljeća i činjenicom da je lokalitet dugogodišnjim vađenjem kamena i traženjem blaga konstantno uništavan. O lokalitetu je u više navrata pisano pa se ovdje donose samo osnovni detalji.²⁵

U toku istraživanja otkriveno je deset ukopa (uz tri iz 1950-ih), pri čemu su svi pokojnici sahranjeni u masivnim kamenim sanducima isklesanim od muljike. Većina sanduka je unutrašnjost imala isklesanu u obliku ljudskog tijela, često s povišenom podlogom za glavu. Nažalost, većina je zatečena oštećena i nasilno otvarana tako da je sadržaj ili opljačkan ili kosti ispremetane.

²⁴ Bujak *et al.* 2022, 1–65.

²⁵ Fekeža-Martinović 2015, 267–287; Sejuli 2015, 45–60; Čuljak, Vučić 2024, 55–57.

Slika 11. Sarkofag otkriven prilikom istraživanja na Glavici (Foto: A. Sejfuli)

Antropološkom analizom skeletnih ostataka utvrđeno je da su sahranjivane odrasle osobe i djeca. Među značajnim nalazima je skelet muškarca starosti 35–45 godina sa zabilježenom povredom na zatiljnom dijelu lubanje, nanesenom tupim predmetom, što je vjerojatno uzrok smrti. Na drugom muškom

skeletu (50–60 godina) uočena su tri manja ureza oštrim predmetom na desnom femuru. Skelet jedne ženske osobe (30–40 godina) pokazao je tragove upalnog procesa na maksili.²⁶

Arheološka istraživanja na lokalitetu Arnautovići kod Visokog

Institut za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, u suradnji sa Zavičajnim muzejem Visoko, proveo je u julu 2018. godine manja zaštitna iskopavanja na lokalitetu Arnautovići kod Visokog, na prostoru predviđenom za izgradnju cestovne infrastrukture. Riječ je o grobovima koji su se nalazili u neposrednoj blizini krunidbene i grobne crkve bosanskih kraljeva, odnosno bili u sastavu velikog groblja koje se pružalo svuda okolo objekta. Intervencija je bila hitna, s obzirom na to da su građevinski radovi već rezultirali oštećenjem dijela lokaliteta, uključujući i Grob br. 1. Iskopavanjima je obuhvaćeno pet grobnih cjelina.²⁷

Slika 12. Arnautovići 2018 – grobovi 4 i 5 (Foto: E. Bujak)

Istraženi grobovi su bili jednostavni ukopi bez neke posebne konstrukcije, s

²⁶ Sejfuli 2015, 57–60.

²⁷ Kaljanac, Hadžihasanović 2020, 130–184.

orijentacijom pokojnika zapad – istok (grobovi br. 1 i 5) i sjever – jug (grobovi br. 2, 3 i 4). Uočena je upotreba drvene grobne arhitekture (sanduka/okvira), o čemu svjedoče ostaci ugljenisanog drveta i željezni klinovi (grob br. 5). Apsolutna datacija, izvršena na zubu iz groba br. 1 (ženska osoba, > 35 godina), smješta ovaj ukop u vremenski period između 1389. i 1437. godine, što lokalitet definira kao nekropolu iz kasnog srednjeg vijeka. Od priloga, izdvajaju se četiri bronzane kružne aplike pronađene u predjelu lubanje groba br. 1 i željezna kopča na pojasu pokojnika iz groba br. 3.²⁸

Zaključna razmatranja

Rad predstavlja objedinjeni izvještaj o rezultatima uglavnom zaštitnih i probnih arheoloških istraživanja provedenih na devet srednjovjekovnih nekropola sa stećcima na području Centralne Bosne, uglavnom u okolici Travnika (Klisa, Gajani, Ovnak, Obišenjak, Mašeta, Glavica) te na lokalitetima Kopošići kod Ilijaša, Divičani kod Jajca, Metaljica – Vilovac kod Hadžića, Stupić kod Bugojna, Arnautovići kod Visokog i Markov kamen između Kaknja i Zenice.

Iskopavanja su primarno imala za cilj zaštitu ugroženih dijelova nekropola (Klisa, Ovnak, Stupić, Arnautovići) ili provjeru grobnih konstrukcija ispod značajnih spomenika (Kopošići). Veliki dio iskopavanja bio je dio sastavni projekta "Genetičke karakteristike stanovnika srednjovjekovne Bosne" (Metaljica – Vilovac) s osnovnim ciljem proučavanjem genetičkog materijala srednjovjekovne bosanske populacije. Ukupan broj istraženih grobova na svim lokalitetima iznosi preko 130 (62 na Metaljica – Vilovcu, 23 na Ovnaku, 16 na Klisi, 10 na Obišenjku, 10 na Mašeti, sedam na Stupiću, sedam na Divičanima, sedam na Markovom kamenu, te tri na Gajanima).

Istraživanja su potvrdila raznolikost grobnih konstrukcija karakterističnih za kasni srednji vijek. Zabilježeni su sljedeći tipovi ukopa: jednostavne zemljane rake što je najčešći način sahranjivanja (npr. Klisa, Ovnak, Stupić, Metaljica – Vilovac, Arnautovići). Slijede drveni sanduci – grobovi s ostacima ugljenisanog drveta ili željeznim čavlima (npr. Klisa, Ovnak, Obišenjak, Kopošići, Gajani). Kameni sarkofazi su najinteresantniji i najznačajniji tip, često vezan za ugledne članove zajednice (npr. Gajani, Stupić, Mašeta, Klisa, Glavica, Divičani). Većina grobova bila je orijentirana u smjeru zapad – istok, ali su zabilježena značajna

²⁸ Isto, 146–157.

odstupanja, poput smjera sjeveroistok – jugozapad na Gajanima i sjever – jug na Markovom kamenu i Arnautovićima.

Grobna oprema je uglavnom bila skromna ili je u potpunosti nedostajala, često zbog ranijeg pljačkanja (Kopošići, Mašeta, Gajani, Glavica). Ipak, pronađeni su važni predmeti koji ukazuju na društveni status sahranjenih, i to brokatna tkanina – fragmenti luksuznog materijala pronađeni su na Klisi, Gajanima, Obišenjaku i Kopošićima, a u potonjem je pronađen izuzetno dobro očuvan brokatni plašt. Mamuze pronađene na Obišenjaku, ukazuju na ukop konjanika ili osobe višeg društvenog statusa. Novac – novčić datiran u 1530. godinu na Klisi pomjera gornju granicu sahranjivanja na toj nekropoli do XVI. stoljeća. Od navedenih pronađene su bronzane naušnice i prsten na Metaljici – Vilovcu. Sve to, ali i tipologija stećaka, ujedno pomažu da se navedene nekropole okvirno datiraju u širi period od XIV do XVI vijeka. Treba istaći činjenicu da su sa svih grobalja poslani uzorci na datiranje metodom radioaktivnog ugljika pa ćemo u skorijem periodu imati znatno preciznije datume. Za sada datum uzorka iz groba br. 1 u Arnautovićima se uklapa u navedeni vremenski kontekst.

Još jedan interesantan detalj veže se za groblja na ovom području. U nekoliko slučajeva (Ovnak, Gajani, Markov kamen, Metaljica) groblja su formirana ispod humke – tumulusa koji je podsjećao na prahistorijske ukope. Međutim, iskopavanja su pokazala da se ovdje radi isključivo o srednjovjekovnim ukopima što dovodi do činjenice da su tokom srednjeg vijeka ovdje moguće podizane i humke/tumulusi kao svojevrsna nadgrobna obilježja. To je svakako pitanje kojem se treba detaljnije posvetiti u budućnosti.

Također, skeletni ostaci su prikupljeni za savremene bioantropološke, odontološke i DNK analize. Ovi rezultati su donijeli ključne uvide u srodstvo među pokojnicima ukopanim unutar pojedinih lokacija. Tako je u Kopošićima DNK analizom dokazana veza otac–sin između pokojnika ispod stećka velikog kneza bosanskog Batića i onoga ispod stećka br. 8 (najvjerojatnije njegov otac knez Mirko Radojević ili pak njegov sin). Slična mogućnost srodstva utvrđena je i dentalnim analizama na Markovom kamenu. Također, na osnovu genetičkih, antropoloških i odontoloških informacija iz Divičana, provedena je 3D rekonstrukcija lica srednjovjekovnog muškarca sahranjenog u sarkofagu.

Summary

New Archaeological Research on Late Medieval Cemeteries in Central Bosnia

This paper presents a detailed overview of recent archaeological investigations (conducted primarily between 2010 and 2025) at numerous Late Medieval necropolises with *stećci* (monumental tombstones) in Central Bosnia. The research focused mainly on sites around Travnik (Klisa, Gajani, Ovnak, Obišenjak, Mašeta, Glavica) and other key localities, including Kopošići, Divičani, Metaljica-Vilovac, Stupić, Arnautovići, and Markov kamen. The excavations were carried out primarily as protective or preliminary interventions, with a significant portion integrated into a major interdisciplinary project dedicated to studying the genetic characteristics of the medieval Bosnian population ("Genetic Characteristics of the Inhabitants of Medieval Bosnia").

The investigations collectively explored over 130 graves across the sites and confirmed a diversity of burial structures and practices characteristic of the Late Middle Ages. The most common burial types were simple earth pits. This was followed by interments in wooden coffins (evidenced by wood remains or nails), and the most significant type: burials in stone sarcophagi, which typically belonged to prominent community members. While the majority of graves followed the conventional West-East orientation, notable exceptions were recorded, such as the Northeast-Southwest orientation at Gajani. Grave goods were generally sparse, often due to prior plundering, a recurring issue at several necropolises.

Key findings from individual sites offer important chronological and social insights. At Klisa (Guča Gora), 16 graves were investigated, yielding fragments of brocade fabric, a luxury material, and a coin dated to 1530, suggesting that burials continued well into the 16th century, pushing the upper chronological boundary of the cemetery. At Obišenjak, the discovery of spurs in one grave indicates the burial of a horseman or an individual of higher social status, supported by accompanying fragments of brocade fabric. Investigations at Stupić (Bugojno) revealed three burials in stone sarcophagi and three interments in a relatively rare stone construction shaped like a two-pitched roof. The work at Kopošići, home to the famous *stećak* of Prince Batić Mirković, yielded one of the most significant finds: beneath *stećak* No. 8, an unheaded skeleton was

found, placed in a wooden coffin. The body was wrapped in an exceptionally well-preserved brocade cloak, interwoven with precious metal threads. Furthermore, DNA analysis at Kopošići proved a father-son relationship between the deceased under Prince Batić's *stećak* and the individual under *stećak* No. 8 (likely Mirko Radojević or his grandson). Additionally, based on genetic, anthropological, and odontological information from Divičani, a 3D reconstruction of a medieval man's face was performed. These comprehensive findings contribute to a better understanding of the sepulchral practices, material culture, and population genetics of the Late Medieval community in Central Bosnia.

LITERATURA

- Alađuz, V. 2017. *Monografija Hadžića I (drugo izdanje)*, Hadžići: Općina Hadžići.
- Anđelić, P. 1979 (1980): Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, broj 34: 183–247.
- Asboth, I. 1887. *Bosznia és a Hercegovina: Uti rajzok és tanulmányok*; Budapest.
- Baltić, J. 2003. *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis.
- Benac, A. 1988. Gradina, Alihodže, Travnik. *Arheološki leksikon BiH*, tom 2, Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 198.
- Bešlagić, Š. 1971. *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešlagić, Š. 1967. *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.
- Bujak, E, Alađuz V. 2024. *Srednjovjekovno naslijeđe hadžićkog kraja*. Hadžići: Općina Hadžići.
- Bujak, E. 2016: Arheološka istraživanja srednjovjekovnih nekropola u Kopošićima kod Ilijaša i Divičanima kod Jajca, te popis stećaka na području Hadžića, *Radovi Filozofskog fakulteta*, vol. 4: 87–97.
- Bujak, E. 2021. *Kasnosrednjovjekovna groblja srednje Bosne*. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet.
- Bujak, E, Burko, N, Zukić, S, Terzić, S, Čakar, J, Pojskić, N. 2022. *Istraživanje srednjovjekovne nekropole Markov kamen između Zenice i Kaknja (izvještaj o istraživanju)*, Zenica: Eko Tvrtkovac.
- Čuljak, N, Vučić, E. 2024. *Kasnosrednjovjekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja*, Cazin – Mostar: JU Centar za kulturu i turizam Cazin – Muzej Bosanskog Kraljevstva.
- Džehverović, M, Čakar, J, Bujak, E, Pilav, A, Ramić, J, Kalajdžić, A, Pojskić, N. 2021. DNA analysis of skeletal remains of an important historical figure from the period of mediaeval Bosnia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 31(5): 857–865.

- Fekeža-Martinović, L. 2015. Istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Mašeti u Fazlićima, općina Travnik, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 44: 267–287.
- Fekeža-Martinović, L. 2016. Arheološka iskopavanja srednjovjekovnog groblja na Glavici u Han Bili kod Travnika, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 45: 267–287.
- Filipović, M. S. 1930. Vogošća i Bioča u Bosni, *Srpski etnografski zbornik, knjiga 46, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 26*: 617–834.
- Hörmann, K. 1891. Nadgrobni spomenik kneza Batića, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knjiga 4: 391–395.
- Kaljanac, A, Hadžihasanović, J. 2020. Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja oko lokaliteta nacionalnog spomenika Arheološko područje Mili – Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva, Arnautovići, općina Visoko (terenski dio), *Radovi Zavičajnog muzeja Visoko*, br. 1: 130–184.
- Knežević, A. 1870. Listovi o Bosni, *Bosanski prijatelj*, sveska 4: 59–192.
- Korošec, P. 1952. Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, br. 4: 375–407.
- Kreševljaković, M. 1989. *Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području opštine Travnik (studija)*, Sarajevo.
- Mazalić, Đ. 1939. Starine po okolini Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. 51, sv. 1: 15–35.
- Mazalić, Đ. 1957. Hrišćanski nišani u okolini Travnika. Evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu, *Naše starine*, br. 4: 97–118.
- Miletić, N. 1988. Bregovi, Turbe, Travnik. *Arheološki leksikon BiH*, tom 2, Zemaljski muzej BiH: 196.
- Muslimović, A. 2023. *Stećci Travnika*. Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.
- Novaković, P. 2025. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Rengjeo, I. 1942. Stećci ili mramorovi, *Hrvatski planinar*, 8–12: 105–114.
- Rudić, S. 2014. Radojevići-Mirkovići vlasteoska srednjovjekovna bosanska porodica, *Istorijski časopis*, knjiga 63: 47–58.
- Sejfuli, A. 2015. *Arheološka istraživanja srednjovjekovnih nekropola u okolini Travnika*. Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

- Slipac, M. 2004. Lašvanski križ, *Hercegovina, godišnjak za kulturni i povijesno naslijeđe*, Broj 18 (10): 203–212.
- Slipac, M. 2010. Stećci gučogorskog kraja, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučkoj Gori održanog 25. i 26. rujna 2009. u Gučkoj Gori*, Guča Gora – Sarajevo, 451–535.
- Truhelka, Ć. 1888. *Bericht über die Nachforschungen am Königsgrabe in Jajce*, Sarajevo: Gedruckt als Manuscript (Separat-Abdruck aus der "Bosnischen Post).
- Truhelka, Ć. 1891. Stari bosanski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. 3, knj. 1: 86–95.
- Truhelka, Ć. 1904. *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo: J. Studničke i druga.
- Vuletić Vukasović, V. 1890. Dopisi, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, knjiga 12, broj 1: 103–104.
- Zubak, P. 1930. Dva stara spomenika, *Kalendar Napredak*: 71–75.

DOI: 10.46352/23036974.2025.251

UDK / UDC: 726.2(497.6)"14"

7.04(497.6)"14"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 22. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 11. 11. 2025.

HARIS DERVIŠEVIĆ

ANDREA MEKIĆ*

Nišan s prikazima životinja iz harema Ali-pašine džamije: pitanje kontinuiteta likovne tradicije srednjeg vijeka u ranom osmanskome periodu

Apstrakt

Ovaj rad fokusira se na nišan iz harema Ali-pašine džamije u Sarajevu, koji predstavlja vrijedan primjer sepulkralne plastike ranog osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini. Spomenik do sada nije bio predmet detaljnije naučne analize. Dostupni izvori ukazuju na to da se nalazi *in situ* i da potiče iz druge polovine 15. stoljeća. Prostor na kojem je podignut bio je dijelom imanja Balabana sina Bogčina. Analizirani nišan sastoji se od dva elementa, uzglavnog (*bašluk*) i uznožnog (*ajakluk*) kamena. Zbog svog oblika i pratećih motiva ovaj nišan se može smatrati važnim spomenikom za razumijevanje procesa kulturološke tranzicije između srednjovjekovnog i osmanskog perioda u Bosni.

Ključne riječi: Ali-pašina džamija, nišan, stećak, rana osmanska Bosna, ikonografija, Balaban sin Bogčina, Kiraj-han

Abstract

This paper focuses on a gravestone (*nišan*) located in the graveyard (*harem*) of the Ali-paša Mosque in Sarajevo, which represents a valuable example of funerary sculpture from the early Ottoman period in Bosnia and Herzegovina. The monument has not yet been the subject of a detailed scholarly analysis. Available sources indicate that it remains *in situ* and dates back to the second half of the 15th century. The area where it was erected was part of the estate of Balaban, son of Bogčin. The analysed *nišan* consists of

* Haris Dervišević, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, email adresa: d.haris@hotmail.com.

Andrea Mekić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, email adresa: andrea.mekic@ff.unsa.ba.

two elements, a headstone (*bašlık*) and a footstone (*ajaklık*). Due to its form and accompanying motifs, this *nišan* can be considered a significant monument for understanding the cultural transition process between the medieval and Ottoman periods in Bosnia.

Key words: Ali-paša Mosque, *nišan*, *stećak*, early Ottoman Bosnia, iconography, Balaban son of Bogčin, Kiraj-han

U ovom radu analizira se nišan koji se nalazi u haremu Ali-pašine džamije u Sarajevu i koji se izdvaja kao vrijedan primjer sepulkralne skulpture ranog osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini. Prema usmenoj predaji, pripisuje se "krimskom vojvodi", iako identitet osobe kojoj je nišan podignut ostaje nepoznat. Nišan se pojavljuje u relevantnoj naučnoj literaturi, ali nije bio predmetom detaljnije analize koja bi obuhvatila sve aspekte njegove ikonografije, konteksta i moguće atribucije.

Pitanje njegovog datiranja razmatra se kroz analizu forme, stila i dekoracije, ali i kroz pokušaj identifikacije pokojnika. Lokacija nišana, zajedno s poznatim podacima o urbanom razvoju prostora oko Ali-pašine džamije, pruža dodatni kontekst za razumijevanje njegovog značenja i porijekla.

U radu će se, stoga, nišanu pristupiti iz više aspekata, pri čemu će biti izvršena ikonografska, komparativno-stilska i historijska analiza, uz korištenje podataka iz pisanih izvora. S obzirom na bogatstvo reljefnih motiva, nišan se može sagledavati kao reprezentativan primjer kontinuiteta likovne tradicije srednjovjekovne Bosne u ranom osmanskome periodu. Posebna pažnja posvećuje se analizi pojedinačnih motiva, među kojima su prikazi ruke, astralni simboli, oružje te, što je osobito značajno, više zoomorfnih prikaza.

Kako bi se ova ikonografska rješenja smjestila u širi kulturološki okvir, u analizu se uključuju analogije sa srednjovjekovnim nadgrobni spomenicima – stećcima, kao i ranim osmanskim nišanima. Motivi koji se nalaze na stećcima mogu se pronaći i na drugim nišanima, pogotovo na sarajevskim mezaristanima, ipak nišan iz harema Ali-pašine džamije je jedinstven primjer ikonografskog sklopa, ne samo na ovom lokalitetu nego i šire.

Urbanistički i historijski kontekst lokaliteta

Područje oko današnje Ali-pašine džamije (Slika 1) bilo je naseljeno i prije osmanske ekspanzije u 15. stoljeću, iako su arheološki i historiografski podaci o urbanom razvoju Sarajeva u srednjem vijeku fragmentarni. Pretpostavlja se da se na širem prostoru ušća Koševskog potoka u Miljacku nalazio srednjovjekovni trg Tornik (Utornik, Utorkovište)¹ i varoš koja se u kasnijim izvorima pojavljuje pod nazivom Stara Varoš. U njenoj neposrednoj blizini, na jugozapadnim obodima ovog trgovišta, nalazilo se imanje Balabana sina Bogčina, što potvrđuje i vakufnama Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine.² Prema ovom historijskom vrelu, na navedenoj lokaciji postojala je Balabanova kuća i njegov posjed, a na osnovu sadržaja dokumenta može se rekonstruisati okvirna granica imanja: na zapadu Koševski potok, na jugu rijeka Miljacka, na sjeveru drum (put), dok je na istoku najvjerovatnije granicu činila današnja Radićeva ulica. S velikom vjerovatnoćom može se zaključiti da je mezarje nastalo na zapadnom dijelu Balabanovog posjeda, budući da se u vakufnama ne spominje postojanje groblja, što ovu ispravu čini *terminusom post quem* za nastanak mezaristana, ali i samog nišana.

Slika 1. Ali-pašina džamija u Sarajevu (snimio H. Dervišević)

¹ Među prvim osmanskim spomenima Tornika nalazi se u katastarskom popisu iz 1455. godine, gdje se navodi selo Turbić, kako navodi u prijevodu Hazim Šabanović. Najvjerovatnije je Tornik uslijed prilagođavanja arapskoj ortografiji postalo Turbnić. Krajište Isa-Bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, 1964, 14; Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 2008, 69; Динић, 1937, 128; Мушета-Аščерић 2005, 135, 136, 138, 140; Desanka Kovačević-Kojić, Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek), Beograd: Istorijski institut, 2007, 47-55.

² Šabanović, 1952.

Iako identitet Balabana sina Bogčina nije u središnjem fokusu ovog istraživanja, vrijedi istaknuti nekoliko činjenica koje doprinose razumijevanju njegove društvene pozicije i porijekla. Na osnovu epigrafskog nalaza sa stećka pronađenog na lokalitetu Crnač greblje u Gornjem Kotorcu, gdje se spominje Bogčin sin Stipka,³ moguće je, prema tumačenju Vladislava Skarića, da je riječ o Balabanovom ocu.⁴ Ova genealoška linija ukazuje na domaće porijeklo, gdje se djed Stipko u izvorima javlja s titulom "knez". Balaban sin Bogčina 1462. godine posjeduje mulk imanje u blizini ušća Koševskog potoka u Miljacku,⁵ koje je najvjerovatnije njegova baština naslijeđena od oca i djeda. Te iste godine, Balaban prodaje Isa-begu mezru Brus na Trebeviću, koju ovaj uključuje u svoj vakuf za izdržavanje tekije u Sarajevu. U sumarnom popisu iz 1468. godine,⁶ Balaban se navodi kao korisnik čifluka kupljenog tapijom od Isa-bega, uz obavezu plaćanja desetine. Moglo bi se pretpostaviti da je Balaban nedaleko od svog mulk imanja, bio korisnik čifluka, odnosno da ga je kupio od Isa-bega Is-hakovića. Balabanov sin, Alija, također se javlja kao korisnik čifluka na području Gorice, koji obuhvata napuštenu baštinu kršćanina Vukčemiša, povezanog s lokalitetom Trgovišta, kao i jednog vodeničkog vitla. Ovaj čifluk kasnije otkupljuje Skender-paša i uključuje ga u svoju vakufsku zadužbinu za izdržavanje tekije.⁷

Balabanu je osim posjeda istočno od Koševskog potoka, vjerovatno pripadao i prostor zapadno od njega – to je lokalitet poznat pod nazivom Kneževa njiva, koji se prostirao sve do potoka Sušica. Uzimajući u obzir značenje titule "knez" u srednjovjekovnoj Bosni, moguće je da je upravo titular ovog posjeda bio odgovoran za naselje koje se razvilo sjeverno od njegovog imanja. Da li je riječ o Balabanu kao potencijalnom nosiocu te funkcije ostaje otvoreno pitanje, ali takva mogućnost ne može se u potpunosti isključiti.⁸

³ "† A se leži Vogčiny (Bogčiny) kыneza (kneza) Stipka U[garъč]ića synъ na съвоѢой земљи na plemenitoj. Družino, žalite me! Mladъ si (съ) sega svita otidohъ, a jedънь (jedanъ) bihъ u majke. A se pisa Ugarakъ," vidi: Truhelka 1896, 217–218.

⁴ Skarić 1985, 58–59.

⁵ Šabanović, 1952, 21.

⁶ Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69, 2008, 71–72.

⁷ Mušeta-Aščerić 2005, 204; Mehmed Mujezinović u knjizi *Islamska epigrafika* (Vol. 1, 1974), ne navodi raspored nišana i njihovom hronološkom razvoju, ali je nakon terenskog istraživanja lokaliteta očigledno postojanje nišana iz različitih vremenskih perioda, tj. stoljeća.

⁸ Moguće da je Balaban titulu kneza naslijedio od oca i djeda.

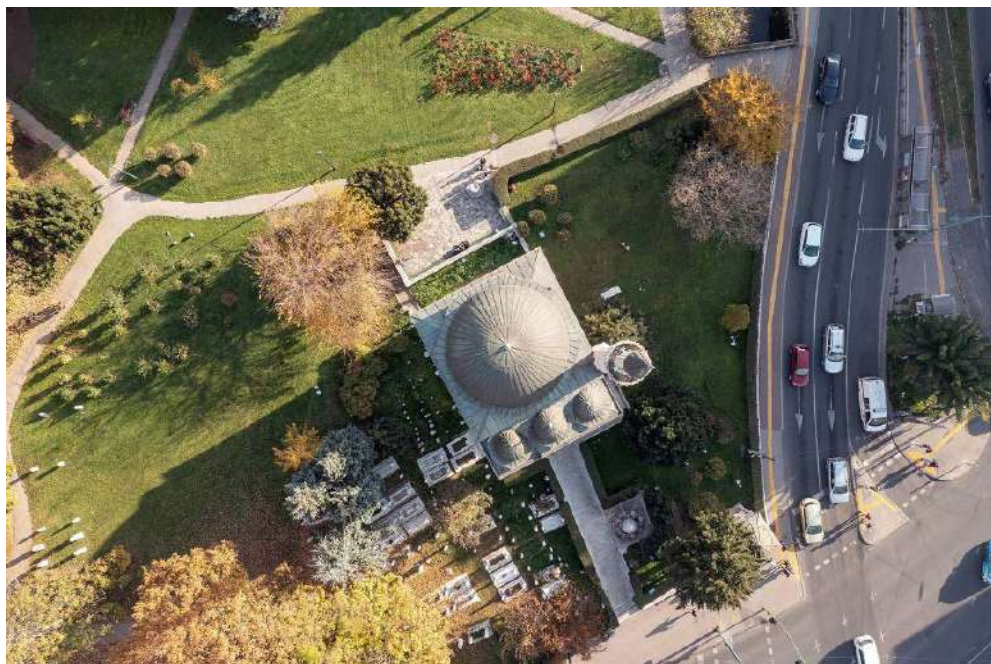
Formiranje mezaristana i njegovo prostorno uređenje

Tačan trenutak kada je zapadni dio Balabanovog imanja počeo služiti kao mezarje ostaje nepoznat, ali dostupni izvori upućuju na to da se taj proces nije mogao dogoditi prije 1468. godine. Prostor današnjeg harema Ali-pašine džamije sačuvao je niz nišana iz različitih vremenskih perioda (Slika 2). Njihov raspored ukazuje na prostorni i hronološki razvoj mezaristana: najstariji nišani se nalaze na istočnom dijelu koje se nazivalo Šehitluci, dok se prema zapadu smjenjuju primjerci iz 16. i 18. stoljeća.⁹ Na krajnjoj zapadnoj margini harema nalazi se nišan koji je predmet ovog istraživanja. Svojom pozicijom odudara od spomenutog konteksta, jer je smješten u dijelu harema gdje se nalaze nišani iz 16. i potonjih stoljeća, a njegova pozicija, neposredno uz zapadni ulaz u džamiju, čime se otvara niz pitanja o njegovom izvornom položaju. Uzimajući u obzir stil obrade, morfološke karakteristike i ikonografske motive, nišan se pouzdano može datirati u drugu polovinu 15. stoljeća. Nadalje se postavlja pitanje: da li se tu prvobitno nalazio, ili je, poput nišana Ajni-dede i Šemsi-dede, premješten iz nekog drugog lokaliteta? Njihovi su nišani 1941. godine, nakon rušenja Gazilerske tekije, preneseni u prostor džamijskog harema.¹⁰ Međutim, ovu dilemu u slučaju našeg nišana otklanja svjedočanstvo šejha Sejfuddina Kemure, koji još 1911. godine u svom zapisu eksplicitno bilježi postojanje "začudnog nišana" upravo na toj lokaciji.¹¹ Ovo nedvosmisleno potvrđuje kontinuitet njegove pozicije i isključuje mogućnost naknadnog premještanja. Premda se nišan nalazi na izvornoj lokaciji, *in situ*, određeni elementi njegove prostorne postavke otvaraju prostor za dodatna razmatranja.

⁹ Mujezinović 1974, 400–407.

¹⁰ "Seoba legendarnog sarajevskog Ajni-dedetova i Šemsi-dedetova turbeta" *Sarajevski novi list*, 30. novembar 1941, 5.

¹¹ Kemura 1913, 271.

Slika 2. Ali-pašina džamija u Sarajevu, iz zraka (snimio M. Hasanefendić, Arhiva projekta: Pod nebom vedre vjere: Islam i Evropa u iskustvu Bosne)

Slijedeći historijska vrela, čini se da se Balabanova kuća nalazila na istočnom dijelu njegovog posjeda, a da se na njegovom zapadnom dijelu krajem 15. stoljeća formiralo mezarje. Interesantna je i činjenica da je dio njegovog posjeda vremenom postao musalla, odnosno otvoreni prostor za molitvu,¹² čija je lokacija poznata, ali ne i kada je počelo da se koristi. Možda je upravo korištenje tog prostora za molitvu na otvorenom podstaklo Ali-pašu da sagradi džamiju, ali čini se izvan mezarja.

Važno je podsjetiti na ustaljenu praksu u srednjovjekovnoj Bosni da se preminuli sahranjuje na vlastitom posjedu "na svojoj zemlji, na plemenitoj", kako to eksplicitno stoji u brojnim epitafima na stećcima. Upravo se takva formulacija nalazi i na natpisu stećka njegovog oca, Bogčina, čime se naglašava vlasništvo nad zemljištem na kojem je ukopan. Ova formula ne označava samo fizičku lokaciju groba, nego i status i pripadnost zemlji kao porodičnom naslijeđu. U tom kontekstu, legitimno se postavlja pitanje: može li se pretpostaviti da upravo ispod ovog nišana, podignutog na zemlji koja je dokumentovano pripadala njegovoj porodici, počiva sam Balaban sin Bogčina?

¹² Bejtić 1966, 31; Sarić 2007, 64–65.

U govoru o formiranju mezarja na zapadnom dijelu Balabanovog posjeda, čini se važnim napomenuti da se s druge strane današnje ulice (prema sjeveru), nalazila "Stara zavija";¹³ poznatija kao Gazilerska tekija. Prema nekim istraživačima, riječ je o jednom od najranijih vjerskih objekata sagrađenih u Sarajevu, potencijalno i prije 1459. godine.¹⁴ Ova prostorna i duhovna blizina tekije pojačava razlog za pojavu mezaristana na imanju Balabana sina Bogčina.

Lokacija i identitet ukopanog

Posebnu pažnju zaslužuje činjenica da je predmetni nišan lociran na krajnjem zapadnom rubu harema, što naglašava njegovu izuzetnost unutar mezaristanskog sklopa. Njegova pozicija, neposredno uz današnji zapadni ulaz u Ali-pašinu džamiju, otvara mogućnost da je imao orijentacijsku funkciju u prostoru, ili pak da je sama džamija, izgrađena 1561. godine¹⁵ podignuta izvan mezarja. Identitet osobe kojoj je ovaj nišan podignut ostaje nepoznat, no prema usmenoj predaji riječ je o "krimskom vojvodi", što može upućivati na pripadnika vojne elite u ranoj fazi osmanske uprave u Bosni. Morfološke i ikonografske osobine nišana, kao i njegova istaknuta lokacija, snažno sugeriraju da je riječ o osobi višeg društvenog i vojnog statusa. Ovdje donosimo i sadržaj same predaje:

U vojsci sultan-Muhameda II, koji je Bosnu osvojio, bio je jedan krimski vojvoda, po imenu Kiraj-han, pa kad je sultanova vojska došla na Šehitluke, 2 sata daleko od istočne strane Sarajva, prema starom gradu "Hodidjed", gdje je bila bosanska vojska, otpočelo se pucati iz topova na Hodidjed, ali je veoma teško bilo uzimati ga radi nezgode mjesta. Tu se onda od sultana odlučio Kiraj-han sa svojom vojskom, i došao do mjesta, gdje je sada sarajska tvrgjava. Ondje je bila ista kula, koja stoji i danas pod imenom "ičkala" ili "bijela bastiona".

Kiraj-han je oteo na pušku tu kulu, i onda otpočeo odatle topovima tući Hodidjed. Za kratko vrijeme uspio je poslom, a kada se sultan sastade s njime, poljubi ga u čelo i čestita mu na pobjedi, te zapovjedi, da se upiše ime Kiraj-hana na kamen više Koline kapije, i da se za spomen te pobjede načini "saraj (palača) u poljani pod tom kulom. Naregjeni "saraj" načinjen je na onome mjestu, gdje je danas kršla (vojarna). Od tada se počne podizati više kuća i ostade ime novoj varoši "Sarajvo", a ne kao što stranac kaže Sarajevo.

¹³ Šabanović 1960, 79.

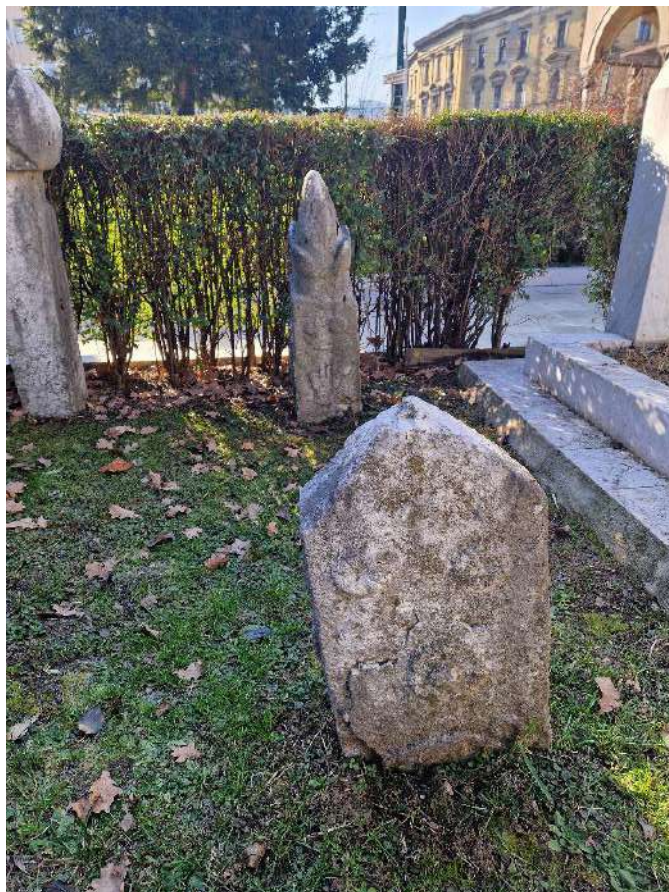
¹⁴ Ibid, 79; Aščerić-Todd 2015, 71.

¹⁵ Mujezinović 1974, 401–402.

Oni su "saraji" vavijek služili za "begluk" (kuća, u kojoj je sjedila oblast) sve do na 50-60 godina prije, pa se i okolica onog mjesta zove "Za beglukom."

Gore spomenuti Kiraj-han ostavio je svoje kosti u Sarajvu. On je poginuo u drugoj bici kod Sarajva, koja se, sudeći po groblju kraj Ali-pašine džamije, morala dogoditi negdje oko Koševe ili današnjeg logora. Kiraj-han je zakopan u groblju prema vladinoj zgradi; kraj potoka Koševe stoje i danas usprav njegovi nišani (nadgrobno kamenje). Jedan je 1½ metar visok, četverouglast kamen, na vrhu je istesan turban, s jedne strane ima mač, a s druge topuz.¹⁶

Nišan se nalazi svega nekoliko metara sjeveroistočno od ulaza u Ali-pašinu džamiju. Sastoji se od dva dijela, uzglavnog (*bašluk*) i uznožnog nišana (*ajakluk*) (Slika 3–4). Postavljen je u pravcu istok – zapad, u skladu s ustaljenom islamskom pogrebnom praksom, prema kojoj je tijelo preminulog položeno tako da mu je desna strana okrenuta prema Kibli. Shodno tome, i raspored bašluka i ajakluka reflektira ovu orijentaciju, budući da su postavljeni okomito na pravac prema Mekki.

Slika 3. Nišan, Ali-pašina džamija u Sarajevu (snimila A. Mekić)

¹⁶ Hilmi 1889, 18–19.

Bašluk, ukupne visine 120 cm, sastoji se od tri jasno prepoznatljiva segmenta: tijela, vrata i kape. Tijelo, visine približno 80 cm, ima oblik kvadra sa stranama jednakih dimenzija i kvadratnom osnovom. Od baze prema vrhu blago se sužava, čime se ostvaruje dinamična silueta. Na tijelo se nadovezuje uski cilindrični "vrat" visine oko 10 cm, iznad kojeg se nalazi kapa visine 30 cm.¹⁷ Ajakluk je smješten nešto više od jednog metra istočno od bašluka, i ima formu uspravne stele sa zakošenim vrhom u obliku dvostrešnog krova. Njegova visina iznosi oko 100 cm, širina 34 cm, a debljina 12 cm.

Ikonografska analiza

Kvalitet obrade i bogatstvo dekorativnog programa na bašluku i ajakluku svjedoče o iskustvu klesara koji ih je izradio, dok odabir specifičnih motiva može ponuditi uvid u društveni položaj pokojnika, kao što je to slučaj s ornamentikom na stećcima. Izgled nišana i njegovu ornamentiku detaljnije je analizirao Šefik Bešlagić,¹⁸ ne ulazeći, međutim, u dublju likovno-stilsku analizu i ikonološku interpretaciju datih motiva koja bi uključivala dodatnu kontekstualizaciju – pristup kojim se ovaj rad nastoji nadovezati i produbiti dosadašnje spoznaje.

Sjeverna strana uzglavnog nišana ukrašena je vojničkim atributima, lukom i buzdovanom, što može upućivati na vojni status ukopanog. Dodatno, na južnoj strani se nalazi prikaz sjekire, a zapadna strana ima samo jednostavnu rozetu (Slika 5 i Slika 6).

¹⁷ Mujezinović 1974, 401–402.

¹⁸ Bešlagić 1978, 24–25, 36, 49.

Slika 5. Nišan, Ali-pašina džamija u Sarajevu, bašluk (sjeverna i istočna strana) (Bešlagić 1978)

Na istočnoj strani bašluka uočava se niz vertikalno poredanih motiva: na vrhu su dvije višelisne rozete, ispod njih polumjesec, zatim prikaz ruke, a pri dnu još dvije rozete. U kombinaciji s polumjesecom, i u rasporedu kao na bašluku ovog nišana (rozete iznad, mjesec ispod), rozete se zapravo posmatraju kao astralni motiv, kako se to interpretira i kod stećaka.¹⁹ Na stećcima se ruka ponekad pojavljuje uz astralne motive.²⁰ S obzirom na to da je ruka prikazana u donjoj zoni kompozicije, ali s prstima usmjerenim prema gore, ova skupina bi se mogla interpretirati kao težnja čovjeka ka nebu ili visinama. Naravno, takva interpretacija uveliko ovisi o vjerskom kontekstu i pokojnikovim shvatanjima, ali, uopšteno gledano, moguće je tragati za tumačenjem u pravcu čovjekove nade u duhovni uzlet, odlazak na drugi svijet ili ponovno rađanje.

¹⁹ Riječ je o mjesecu sa zvijezdama, ili jednom zvijezdom i suncem. Bešlagić 1978, 59.

²⁰ Prema Marian Wenzel, simbolizam ruke (šake ili rukavice) na stećcima nije do kraja protumačen. Wenzel 1965, 291–293.

Slika 6. Nišan, Ali-pašina džamija u Sarajevu, bašluk
(južna i zapadna strana) (Bešlagić 1978)

Ajakluk, u obliku stele s piramidalnim završetkom, također sadrži zanimljivu ikonografiju. Dvije uže, bočne strane stele ukrašene su dvjema ispupčenim rozetama, otprilike u istoj ravni, s tim da se ispod jedne od njih nazire i oblik mača (Slika 7 i Slika 8). Obje šire strane ajakluka nose zoomorfne motive. Na istočnoj strani uočavaju se tri trouglasto raspoređene rozete, od čega dvije manje, višeli-sne ("kriškastog" tipa), a treća krupnija i s izraženim kružnim središnjim dijelom. Ispod njih, u podnožju ajakluka, smještena je četveronožna životinja, dok se na zapadnoj strani nalazi samo jedan par ptica.

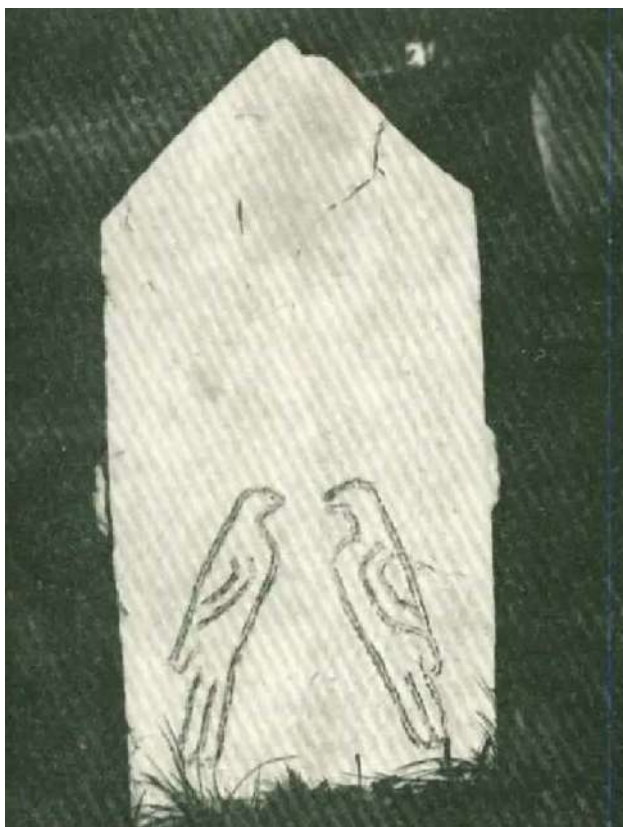
Slika 7. Nišan, Ali-pašina džamija u Sarajevu, ajakluk (istočna strana)
(Bešlagić 1978)

S aspekta ikonografske interpretacije posebno je značajna pojava zoomorfnih motiva, prisutnih na obje široke površine uznožnog kamena, što ovaj nišan čini jednim takvim primjerom u haremu Ali-pašine džamije. Pri dnu istočne strane isklesana je stilizirana figura četveronožne životinje s podignutim repom. Zbog oštećenja u predjelu glave, identifikacija životinje ostaje nesigurna, što je također stav Bešlagića,²¹ a o čemu će posebno biti riječi kasnije.

Na zapadnoj strani ajakluka, u njegovoj donjoj zoni, nalazi se par pažljivo oblikovanih ptica, koje su međusobno sučeljene i vrlo slične, ali nisu u potpunoj simetriji. Ovaj prikaz je jedini ukras na toj strani nišana uz noge pokojnika. Radi se o pojednostavljenoj predstavi, ali ne i gruboj obradi. Imaju izduženo tijelo, užu glavu i naglašeniji kljun. Perje krila i repa je naznačeno na jednostavan, ali prefinjen način, urezivanjem nekoliko meko zaobljenih linija. Čini se da pticama nisu bile definisane noge, te one nisu postavljene ni na kakvu podlogu. Iako je

²¹ Bešlagić 1978, 49.

teško preciznije odrediti vrstu ptice, predstava pokazuje viši stepen naturalizma. Sudeći po osnovnom izgledu, moguće je da su u pitanju sokolovi. Bešlagić također, zbog "uske i podugačke figure", smatra da bi moglo biti riječ o sokolu, mada napominje da je to teško kategorički tvrditi.²²

Slika 8. Nišan, Ali-pašina džamija u Sarajevu, ajakluk (zapadna strana)
(Bešlagić 1978)

Postoji još nekoliko primjera prikaza ptica na nišanima, ali na njima se pojavljuje samo po jedna ptica.²³ Niti u jednom slučaju nisu realizovane na ovakav način, a i kompozicije su različite, osim što je u dva slučaja zastupljen prikaz ptice na ruci (ali bez ostatka figure).

Na stećcima, ptica je mnogo više, te se obično javljaju uz druge simbolične predstave, ili u nizu (pri čemu najčešće oblikom podsjećaju na golubice).

²² Bešlagić 1978, 36. Bešlagić, 1982, 277.

²³ Osim na ovom nišanu, ptice su pronađene na još pet primjera. Po jednom je ptica prikazana uz srnu, polumjesec, te luk i strijelu, a još dva puta na ruci čovjeka. Bešlagić 1978. 36.

U većoj mjeri su predstavljene shematizovano, stoga ih je teško preciznije identifikovati. Uobičajeno razumijevanje je da i ptica, kao jelen ili srna, kao simbolični motiv na stećcima predstavlja dušu.²⁴ Ukoliko se pojavljuju u paru, najčešće su pozicionirane oko nekog centralnog motiva, ali ima i primjera gdje afrontrirane ptice stoje samostalno.²⁵ U takvom kontekstu naglašena je njihova uloga pratilaca duše, dok su u scenama lova na stećcima uglavnom interpretirane kao sokolovi.²⁶

Prisustvo sokolova u bosanskoj tradiciji je značajno, a posebno je sokolarstvo bilo zastupljeno na ovim prostorima.²⁷ Simbolika ptica, odnosno krila i leta, sveprisutna je u sepulkralnoj umjetnosti.²⁸ U islamskom svijetu, sokolovi i ptice općenito također su vrlo rasprostranjena pojava, a pogotovo u paru i sučelice, zbog simetrije takvih prikaza, u skladu s islamskom umjetničkom tradicijom.²⁹

Zbog odsustva ovakvog motiva na drugim nišanima, može se zaključiti da odabir para sokolova vjerovatno ne bi bio čisto dekorativne prirode, ili jednostavno preuzet iz scena lova sa stećaka, već je uzeto u obzir njihovo simbolično značenje. S jedne strane, tu je naglašena psihopompska uloga, dodijeljena pticama u ikonografiji srednjeg vijeka. One su tu da prate dušu pokojnika u njenom uzdizanju u raj. S druge strane, tu je uloga statusnog simbola i sokolarstvo kao hobi plemićkog ili vojničkog sloja kojem je pokojnik mogao pripadati. Važno je imati u vidu ulogu osobnosti i ličnih sklonosti pokojnika za kojeg je isklesan nišan s ovakvim, pažljivo odabranim motivima.

²⁴ Wenzel 1965, 253–254.

²⁵ Ptice iz ovih primjera osnovnim izgledom uglavnom najviše podsjećaju na golubice. Wenzel 1965, 253, table LXVI–LXVIII, Bešlagić 1982, 272–275.

²⁶ Tako se tumače i ptice predstavljene na ruci čovjeka. Zanimljivo, na stećcima su uobičajeni takvi prikazi s kompletnom ljudskom figurom, dok se samo jednom javlja sama ruka s pticom. Bešlagić 1982, 274.

²⁷ Također, u turskoj vojsci su čak postojale posebne jedinice s ljudima koji su gajili sokolove. Bešlagić 1978, 37.

²⁸ Prema *Rječniku simbola*, krila su simbol leta, to jest olakšanja, dematerijalizacije, oslobođenja duše ili duha [...]. Tradicije Dalekog istoka, istočnog i zapadnog šamanizma i Zapada, muslimanske ili judaističke, ne razlikuju se u toj temi, jer let duše i šamansko uspinjanje u nebo isto je oslobađanje od tjelesne težine. [...] Uzlet se općenito odnosi na dušu koja teži nadosobnom stanju. Chevalier i Gheerbrant 2003, 838.

²⁹ U sufijskoj poeziji i duhovnosti, soko se često koristi kao metafora za dušu koja teži ka Bogu, poput ptice koja se, nakon leta, uvijek vraća na ruku svog gospodara. U različitim tradicijama islamskog svijeta, soko istovremeno simbolizira duhovnu težnju i disciplinu, ali svjetovnu vlast i autoritet. Njegova usmjerenost ka višem cilju može se tumačiti kao metafora za duhovno jedinstvo s Bogom. U nekim sufijskim interpretacijama, naročito u poetskom diskursu, dva sokola okrenuta jedan prema drugom mogu predstavljati duhovni dijalog ili susret dviju pročišćenih duša. Schimmel 1975, 307.

Kada se dodatno uzme u obzir simbolička dimenzija, u ovom kontekstu nameće se još jedna mogućnost, a to je da su u pitanju ptice kukavice. Bešlagić na nekoliko mjesta kratko bilježi opasku Vejsila Ćurčića, kojega su predstave ptica na stećcima i najstarijim nišanima asocirale na kukavicu, koja u narodu predstavlja osobu što oplakuje preminulog srodnika.³⁰ Ipak, autor ne dovodi tu Ćurčićevu interpretaciju u neposrednu vezu s pticama sa nišana kod Ali-pašine džamije. Na tragu takvog tumačenja, uzimajući u obzir oblik kljuna i potpuni izostanak (pogotovo naglašenih) kandži, može se konstatovati da u načinu stilizacije ptice na našem nišanu zaista više sliče kukavici nego sokolu. Međutim, zbog izostanka jasnog kontinuiteta tog motiva s tradicijom stećaka, takva interpretacija će zasad biti ostavljena po strani.

Na istočnoj strani, u podnožju kamena, nalazi se četveronožna životinja s izduženim tijelom i dugačkog, zavijenog repa. Figuri nedostaje glava, koja bi pomogla u određenju motiva, ali izdvajaju se dvije najvjerojatnije mogućnosti za interpretaciju figure: lav ili pas.³¹ Obje interpretacije potiču iz ikonografskog repertoara stećaka pronađenih na tlu Bosne i Hercegovine, gdje su i jedna i druga životinja zastupljene u više primjera. Na nišanima, slični primjeri četveronožnih životinja pojavljuju se u nekoliko navrata. Najsličniji prikaz nalazi se na nišanu iz Muzeja Sarajeva, a koji Bešlagić identifikuje kao psa, kao i motiv sa nišana kod Ali-pašine džamije.³²

Međutim, i na stećcima su, u većini slučajevima, figure životinja jako stilizirane. Psi imaju nešto kraći, zdepastiji, a zavijeniji rep, dok lavovi imaju duži i tanji rep u obliku luka. U nekim slučajevima je razgranat, kako bi se naglasio specifični čupavi završetak repa kakav ima lav, ali ni to nije uvijek slučaj. Na nišanu Mahmuta Brankovića, prema mišljenju Šefika Bešlagića, prikazan je lav,³³ karakteristično dugačkog repa, mada oblik glave životinje više podsjeća na psa. Životinji se ne vide šape, koje bi kod lava trebale biti izraženo krupne, bez obzira na stilizaciju. Također nije prisutna griva, niti bilo kakva naznaka iste, a glava je predstavljena iz profila. Indikativno je i to što je ovaj motiv postavljen kao samostalan (ukoliko se pretpostavi da su rozete isključivo ornamentalnog karaktera,

³⁰ Ćurčić je to povezao s narodnim vjerovanjem o sestri svetog Lazara, koja je zbog oplakivanja brata pretvorena u kukavicu. Bešlagić 1978, 38. Bešlagić 1982, 277.

³¹ Bešlagić je skloniji tumačenju da je u pitanju pas, međutim, osim konstatacije da *najviše sliči psu*, autor ne nudi obrazloženje. Bešlagić 1978, 49.

³² Bešlagić 1978, sl. 30.

³³ Ibid, 46.

odnosno da istočna strana ajakluka nije sjedinjena kompoziciona cjelina). Lav se na stećcima najčešće predstavlja samostalno, ali u nekim slučajevima prikazan je s rukom koja zabada mač u ralje, u borbi sa zmijom, ili s drugim životinjama poput srne.³⁴ Kao ikonografski motiv lav je simbol moći i vlasti, te snage i hrabrosti, a također se povezuje s uskrснуćem,³⁵ dok je pas povezan s konceptom vjernosti, uz ulogu vodiča i pomoćnika u lovu. U brojnim kulturama imali su, pored ostalog, mitsku funkciju psihopompa.³⁶ Predstave na stećcima, koje se bez više dileme identifikuju kao pseća figura,³⁷ uvijek imaju kraći rep, a lakše ih je preciznije identifikovati kada imaju karakterističnu otvorenu njušku i isplažen jezik.³⁸

Zoomorfna figura na istočnoj strani nišana kod Ali-pašine džamije ima oblik tijela, posebno leđa, koji više nalikuje životinji iz porodice mačaka. Uz jako zavišeni, a dugački i tanki rep, zaključak isključivo na osnovu likovnog rješenja bliži je identifikaciji ovog motiva kao predstave lava. Međutim, na tragu razmatranja o identitetu osobe kojoj pripada ovaj nišan, a također imajući u vidu par ptica na drugoj strani istog kamena, odabir motiva psa na spomeniku koji stoji u podnožju (uz noge) imao bi više opravdanosti. U ovom kontekstu oni bi mogli odražavati individualni profil pokojnika – njegove vještine, zanimanja ili hobije, poput sokolarenja i lova.

Pojava više motiva hladnog oružja na uzglavnom kamenu neposrednije može naslućivati društveni status preminule osobe.³⁹ Odnos između predstave oružja i društvenog ugleda već je zabilježen kod stećaka.⁴⁰ Posebno se mač smatra atributom *vojnih i uglednih lica*.⁴¹ Na nišanu uz Ali-pašinu džamiju zastupljena su čak tri različita motiva ovog tipa: sjekira, luk, buzdovan – svi na bašluku, kao i mač na bočnoj strani ajakluka. Bitno je podvući i to da su, kao što je to slučaj i na stećcima, pojedinačni motivi postavljeni samostalno, a ne

³⁴ Bešliagić 1982, 260.

³⁵ Chevalier i Gheerbrant 2003, 344. Badurina 1985, 373.

³⁶ Chevalier i Gheerbrant 2003, 476-479.

³⁷ Na stećcima, psi su najčešće u pratnji lovaca na jelene, ali pojavljuju se i samostalno. Wenzel 1965, 258.

³⁸ Bešliagić 1982, 258-260. Wenzel 1965, T. CIX, CX, CXII, CXIII

³⁹ Šefik Bešliagić ih naziva *rekvizitima lova, rata i turnira*, te podvlači da su to sve dobro poznati motivi iz repertoara stećaka, a koji ukazuju na ugled pokojnika. Bešliagić 1978, 60.

⁴⁰ Š. Bešliagić pojedinačno analizira ovakve predstave na stećcima, a na kraju izvodi zaključak da su prevashodno u pitanju atributi ljudi koji su se za života isticali u uspješnom rukovanju datim oružjem – u ratu, lovu ili igrama, a zatim da simboliziraju članove plemićkih porodica i rođaćkih plemićkih veza, a naposljetku da su u pitanju znakovi vlasti, makar i one manje i teritorijalno ograničene. Bešliagić, 1982, 29.

⁴¹ Bešliagić citira D. Sergejevskog, koji navodi da je u srednjem vijeku mač bio oznaka slobodnog čovjeka, te P. Anđelića da je mač oznaka ratnika, a u feudalizmu i simbol plemstva. Bešliagić 1982, 225.

u kontekstu neke scene.⁴² Hladno oružje i na stećcima se često kombinuje uz predstavu ruke (s oružjem u ruci, ili postavljeno pored figure). Kada ruka stoji samostalno, Bešlagić nudi nekoliko tumačenja: pozdrav (suncu, bogu, vladaru), znak visokog društvenog ugleda i vlasti u vezi s tim, čak i znak osвете za nečasno djelo.⁴³ Dakle, većina motiva sa nišana se u kontekstu stećaka povezivala s ugledom pokojnika.

Tumačenje simbolike na nišanu u ovom slučaju ipak zasada ostaje nedorečeno, a nova saznanja o identitetu pokojnika bila bi od presudnog značaja za precizniju interpretaciju oblika i ornamentike nišana.

Stilske paralele i datacija

Prisutnost bašluka i ajakluka svjedoči o razvijenijoj sepulkralnoj praksi karakterističnoj za rani osmanski period, pri čemu se posljednje prebivalište umrlog obilježava u punoj dužini, od glave (bašluk) do nogu (ajakluk). Ovakva praksa nije zabilježena na srednjovjekovnim nekropolama sa stećcima, ali se javlja na drugim primjerima ranih osmanskih nišana, poput onih u Turovima, Varoši kod Kalinovika, Dumanjićima kod Rogatice, kao i na još nekoliko lokaliteta.⁴⁴ Ova prostorna organizacija groba, u kombinaciji s orijentacijom i općom formom nišana, nedvosmisleno upućuje na to da je preminuli bio musliman, iako dekorativni motivi na njegovim nišanima nose stilske i ikonografske odlike srednjovjekovnog klesarstva.

Nezgrapno srastanje između tijela i kape bašluka sugerira da je riječ o djelu lokalnog majstora koji je bio u procesu prilagođavanja novim estetskim obrascima. Slične karakteristike u klesarskoj obradi prisutne su na nišanima braće Radilovića iz Čadovine kod Rogatice, kao i na primjercima iz Varoši kod Kalinovika, Vragolova i Osova, također u okolini Rogatice. Astralne motive, zvijezde i polumjesec, nalazimo na nišanu Mahmuta Brankovića, koji se datira oko 1480. godine.⁴⁵ Po svom stilu nišan ispred Ali-pašine džamije pokazuje sličnosti i s nišanima Hamze i Duruta Zmailovića iz Osova, koji se, prema dostupnim izvorima

⁴² Na stećcima je oružje predstavljeno pojedinačno ili kombinovano, a među tipovima koji se javljaju skupa su mačevi, sjekire, lukovi i drugi. Mač se najčešće predstavlja kao samostalno oružje i kao takav je veoma rasprostranjen motiv na tlu Bosne i Hercegovine. Wenzel 1965, 223.

⁴³ Navedeno se odnosi i na stećke i na nišane. Bešlagić 1978, 54.

⁴⁴ Vidi sl. 36 i sl. 38, Bešlagić 1978.

⁴⁵ Ibid, 45.

datiraju u 1470. godinu.⁴⁶ Uzimajući u obzir i činjenicu da se u vakufnami iz 1462, kao ni u sumarnom popisu iz 1468. godine, ne spominje postojanje mezarja na prostoru istočno od današnje Ali-pašine džamije, može se zaključiti da ovaj nišan nije podignut prije tih godina.

Nišani razvijenijeg tipa iz prve polovine 16. stoljeća nisu precizno datirani, ali postoje orijentiri. Jedan od najranijih primjera tog razdoblja pripisuje se hadži Mustafi, poznatom kao Muslihudin Čekrekčija, osnivaču istoimene džamije na sarajevskoj čaršiji.⁴⁷ Prema predaji, njegov se nišan nalazi u Velikom parku u Sarajevu, a okvirno se datira nakon 1526. godine.⁴⁸ Drugi važan hronološki orijentir predstavljaju nišani Abasa i Saliha sinova Mahmutovih, iz harema Žagrića džamije, koji nosi najstariji do sada poznati uklesani datum, 1544. godinu.⁴⁹ Ova dva nišana pokazuju da je već u prvim decenijama 16. stoljeća došlo do napuštanja ranijih formi pod utjecajem stećaka.

Kao dodatna vremenska i stilaska referenca može poslužiti i već spomenuti nišan Mahmuta Brankovića, datiran oko 1480. godine, na kojem su prikazani buzdovan, ikonografski gotovo identičan onome s nišana ispred Ali-pašine džamije, te motiv ruke, koji nalazimo i na nišanima s Alifakovca i Hanbine carine u Sarajevu, ali i na drugim lokalitetima u Bosni i Hercegovini.⁵⁰

Vrijedi se posebno osvrnuti na neobičan završetak bašluka u formi kape, koji je Šefika Bešlagića najviše podsjećao na "one koje su nosili derviši nakšibendijskog reda".⁵¹ Zaista, slični oblici kapa javljaju se i na drugim nišanima u haremu Ali-pašine džamije, kao i u Velikom parku.⁵² Ipak, određene formalne razlike dovode u pitanje izravnu identifikaciju s nakšibendijskim turbanima. Kapa na ovom nišanu završava u dvostruko zavrnutim krajevima i oblikom više podsjećajući na "börk", tradicionalnu kapu s korijenima u srednjoazijskoj turskoj kulturi.⁵³ Upravo ta atipična forma mogla je biti podloga za razvoj usmene predaje koja nišan dovodi u vezu s "krimskim vojvodom Kiraj-hanom". Ne treba, međutim, isključiti ni mogućnost da se ovakav oblik kape oslanja na lokalnu srednjovjekovnu bosansku tradiciju.

⁴⁶ Klinčević 2022, 43.

⁴⁷ Kreševljaković 1938, 18–19.

⁴⁸ Kreševljaković, 1938, 18–20.

⁴⁹ Mujezinović 1974, 200–203.

⁵⁰ Klinčević 2021, 28–36.

⁵¹ Bešlagić 1978, 24.

⁵² Vidi sl. 99 i sl. 100, Klinčević 2021, 83.

⁵³ Boşdurmaz, Ödekan i Eldem, 2009, 63.

Zaključak

U fokusu ovog istraživanja nalazi se nišan iz harema Ali-pašine džamije u Sarajevu, koji se po mnogo čemu izdvaja među sepulkralnim spomenicima ranog osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini. Premda je identitet ovdje ukopane osobe nepoznat, prema usmenoj predaji nišan se pripisuje "krimskom vojvodi", poznatom kao Kiraj-han. Ikonografska složenost nišana, njegova prostorna pozicija i mogući hronološki okvir upućuju na izuzetnu kulturno-historijsku vrijednost.

Imanje Balabana sina Bogčina, potvrđeno vakufnamom Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine, obuhvatalo je prostor koji će kasnije postati mezarje u kojem se nalazi i analizirani nišan. Raspored nišana unutar harema pokazuje razvoj mezaristana od istočnih ka zapadnim dijelovima, što je značajno za hronološku orijentaciju. Pojedini podaci ukazuju da se nišan na zapadnom rubu harema, neposredno uz ulaz u džamiju, nalazi *in situ*, potvrđujući njegovu izvornu poziciju i vremenski okvir nastanka u drugoj polovini 15. stoljeća.

Jedan od ključnih aspekata rada jeste ikonografska analiza nišana, koji se sastoji od uzglavnog kamena (*bašluka*) i uznožnog kamena (*ajakluka*). Bašluk nosi više vojnih motiva (luk, buzdovan, sjekira), što sugerira vojnički status pokojnika, dok se istočna strana odlikuje simbolima astralnog karaktera poput rozeta, polumjeseca i prikaza ruke, čime se naglašava spiritualna komponenta. Ajakluk je posebno značajan jer sadrži dva rijetka zoomorfna motiva – stiliziranu četveronožnu životinju (lav ili pas) i par afrontiranih ptica, vjerovatno sokolova. Ovi motivi dosad nisu uočeni u ovoj kompoziciji na drugim nišanima u Sarajevu, čime nišan zadobija još veći značaj. Prikaz ptica može se tumačiti dvostruko, kao simbol duhovnog uzleta i pratnje duše u zagrobni svijet, ali i kao statusni simbol, budući da je sokolarstvo bilo privilegija vojničkih i plemićkih slojeva. Slično važi i za prikaz četveronožne životinje – lav simbolizira moć i hrabrost, dok pas može označavati vjernost i zaštitu. Prisutnost ovih motiva, u kombinaciji s vojničkim simbolima, ukazuje na pokojnika visokog društvenog položaja, vjerovatno pripadnika osmanske vojne elite s domaćim korijenima, a možda ga se može poistovjetiti s ličnosti Balabana sina Bogčina, koji je moguće sahranjen na "svojim zemlji".

Stilske i formalne karakteristike nišana smještaju ga u ranu fazu osmanske sepulkralne plastike. Kompozicijska povezanost bašluka i ajakluka, orijentacija

groba, te cjelokupna forma nišana ukazuju na islamske pogrebne običaje, ali s jasno izraženim tragovima lokalne tradicije stećaka. Klesarstvo u ovom prelaznom periodu pokazuje kontinuitet u motivima, ali i prilagođavanje novim likovnim obrascima. Analizirani nišan pokazuje poveznice sa spomenicima iz Osova, Kalinovika i Rogatice, uključujući i nišan Mahmuta Brankovića iz 1480. godine.

Zanimljiv je i završetak bašluka u formi specifične kape, koju je Šefik Bešliagić povezao s dervišima nakšibendijskog reda, iako je njena forma s dvostrukim zavrnutim krajevima bliža *börku*, kapi koju je moguće naći u središnjoj Aziji. Ovaj detalj mogao je poslužiti kao podloga za nastanak predanja o Kiraj-hanu. Također ne treba isključiti da oblik kape ima srednjovjekovno bosansko porijeklo.

Nišan iz harema Ali-pašine džamije predstavlja reprezentativan primjer kontinuiteta likovne tradicije srednjovjekovne Bosne u ranoj osmanskoj epohi. Kompozicija i ikonografija ovog spomenika otkrivaju postepenu transformaciju lokalne simbolike u okvirima nove, islamske paradigme, bez naglog prekida sa prethodnom kulturom. Ova spoznaja nadopunjuje dosadašnje razumijevanje kulturnog pejzaža Sarajeva u periodu nakon osmanskog osvajanja, gdje se tradicija stećaka nije samo zadržala, već i preoblikovala kroz novu pogrebnu estetiku. U tom smislu, nišan iz harema Ali-pašine džamije je ključni artefakt u rasvjetljavanju procesa prijenosa, prilagodbe i reinterpretacije simboličkih formi i društvenih vrijednosti u jednoj od najznačajnijih prelomnih faza bosanske historije.

Summary

A Gravestone (Nišan) with Animal Motifs in the Graveyard of the Ali-paša Mosque: On the Continuity of Medieval Artistic Tradition in the Early Ottoman Period

The focus of this research is a gravestone (*nišan*) located in the graveyard (*harem*) of the Ali-paša Mosque in Sarajevo, which stands out among the funerary monuments of the early Ottoman period in Bosnia and Herzegovina. Although the identity of the deceased remains unknown, oral tradition attributes the *nišan* to a Crimean military commander known as Kiraj-han. The iconographic complexity of the *nišan*, its spatial positioning, and likely chronological context suggest considerable cultural and historical significance.

The property of Balaban, son of Bogčín, confirmed in the 1462 *waqfiyya* of Isa-beg Ishaković, included the area that would later become the cemetery in which the analysed *nišan* is located. The distribution of gravestones within the *harem* reveals a chronological development of the burial ground from east to west, which assists in dating the site. Some evidence suggests that the *nišan* situated at the western edge of the *harem*, directly beside the mosque's entrance, remains *in situ*, confirming both its original placement and its likely origin in the second half of the 15th century.

A central aspect of this study is the iconographic analysis of the *nišan*, which consists of a headstone (*bašlık*) and a footstone (*ayaklık*). The *bašlık* features several martial motifs, such as a bow, mace, and axe, implying the deceased's military background. The eastern side of the stone includes astral symbols such as rosettes, a crescent moon, and a carved hand, all of which suggest a spiritual dimension. The *ayaklık* is particularly significant as it contains two rare zoomorphic motifs, a stylized quadruped (likely a lion or dog) and a pair of affronted birds, most probably falcons. These motifs have not been observed in this configuration on other *nišans* in Sarajevo, which enhances the uniqueness and importance of the monument.

The depiction of birds may be interpreted in two ways, as symbols of the soul's ascent and spiritual journey into the afterlife, and as indicators of elite status, since falconry was historically associated with military and aristocratic classes. The quadruped also carries symbolic weight, lions suggest strength and courage, while dogs symbolize loyalty and protection. The combination of

these animal motifs with martial symbols strongly suggests that the deceased was a person of high social standing, likely a member of the Ottoman military elite with local origins. It is possible that this individual was Balaban, son of Bogčîn, who may have been buried “on his own land.”

The stylistic and formal characteristics of the *nišan* place it within the early phase of Ottoman funerary sculpture in the region. The compositional link between the *bašlık* and *ayaklık*, the east–west orientation of the grave, and the overall form of the monument reflect Islamic burial practices, while also preserving evident traces of the medieval Bosnian *stećak* tradition. Stone carving during this transitional period reveals both continuity in symbolic motifs and adaptation to new aesthetic norms. The *nišan* shows stylistic parallels with monuments from Osovo, Kalinovik, and Rogatica, including the gravestone of Mahmut Branković, dated to 1480.

The cap-like form crowning the *bašlık* is also noteworthy. Šefik Bešliagić associated this form with the headgear of the Naqshbandi Sufi order, although its twisted ends more closely resemble the *börk*, a traditional cap found in Central Asia. This detail may have contributed to the oral tradition surrounding Kiraj-han. However, it is equally plausible that the cap’s design has roots in medieval Bosnian tradition.

The *nišan* in the *harem* of the Ali-paša Mosque stands as a representative example of the continuity of medieval Bosnian artistic tradition during the early Ottoman period. Its composition and iconography illustrate a gradual transformation of local symbolic language within a new Islamic paradigm, without an abrupt break from earlier cultural forms. This understanding enriches current interpretations of Sarajevo’s cultural landscape following the Ottoman conquest, where the *stećak* tradition was not simply preserved but reshaped within a new funerary aesthetic. In this respect, the *nišan* from the Ali-paša Mosque serves as a key artifact in tracing the processes of transmission, adaptation, and reinterpretation of symbolic forms and social values during one of the most pivotal transitional periods in Bosnian history.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- *Krajište Isa-Bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. 1964. Uvod, turski tekst, prevod i kometariji Hazim Šabanović. Sarajevo: Orijentalni institut.
- *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*. 2008. dešifrirao i sa osmansko-turškog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Šabanović, H. 1952. Dvije najstarije vakufname u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 2. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 5–38.

LITERATURA

- Aščerić-Todd, I. 2015. *Dervishes and Islam in Bosnia: Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society*. Leiden – Boston: Brill.
- Badurina, A. 1985. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb: Liber: Kršćanska sadašnjost: Institut za povijest umjetnosti.
- Bejtić, A. 1966, Ali-pašina mahala u Sarajevu. *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* 2. Sarajevo: JU Muzej Sarajeva, 19–59.
- Bešlagić, Š. 1978. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bešlagić, Š. 1982. *Stećci – Kultura i Umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Boşdurmaz, N., Ödekan, A. i Eldem, E. 2009. "Osmanlı Döneminden Günümüze Saraybosna Müslüman Mezar Taşları", *İTÜ Derg./b Sosyal Bilimler*, C.6, S.2, 55–67.
- Chevalier, J, A. G. 2003. *Rječnik Simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Banjaluka: Romanov.
- Dinić, M. "Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina", *Jugoslavenski istoriski časopis*, Beograd 1937, 119–146.
- Hilmi, M. 1889. Prilog istoriji Sarajeva: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* I/1, br. 1, 18–19.
- Kemura, S. 1913. *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.

- Klinčević, N. 2022. Vrijedno otkriće starih nišana u Rogatici, *Preporod*, februar 2022, br. 4/1206, 43.
- Klinčević, N. 2021. *Nišani u Bosni i Hercegovini = Bosna Hersek'te Mezar Taşları = Tombstones in Bosnia and Herzegovina*. Istanbul: Union of Turkish World Municipalities – TDBB.
- Kovačević-Kojić, Desanka. 2007. *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek)*. Beograd: Istorijski institut.
- Kreševljaković, H. 1928. *Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrekčije: Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća*. Sarajevo: Državna štamparija.
- Mujezinović, M. 1974. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. 1. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mušeta-Aščerić, Vesna. 2005. *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću: između Zapada i Istoka*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Sarić, M. 2007. *Kako je urbanistički uragan dohak'o sarajevskoj zelenoj dolini*. Sarajevo: Udruženje Videoarhiv.
- Schimmel, A. 1975. *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Seoba legendarnog sarajevskog Ajni-dedetova i Šemsi-dedetova turbeta, *Sarajevski novi list*, 30. novembar 1941, 5.
- Skarić, V. 1895. *Izabrana djela: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša, 58–59.
- Šabanović, H, 1960. Postanak i razvoj Sarajeva, *Radovi ANUBiH*, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5. Sarajevo: ANUBiH, 1960), 71–115.
- Truhelka, Ć. 1896. Sredovjeki natpis u Kotorcu. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* VIII/2, 217–218.
- Wenzel, M. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima = Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*. Sarajevo: Veselin Masleša.

DOI: 10.46352/23036974.2025.275

UDK / UDC: 72.071 Huber L.

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 16. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 16. 11. 2025.

MIRHA ŠABANOVIĆ*

Arhitektonska djelatnost Ludwiga Hubera u okviru Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade BiH

Apstrakt

Arhitekta Ludwig Huber, kao i većina državnih službenika Monarhije, pripada grupi stranih arhitekata i inženjera koji u BiH dolaze tokom 19. stoljeća, izuzimajući manji broj službenika sa završenom srednjom školom, među kojima su zabilježena prva domaća imena, osobito poslije osnivanja Tehničke škole u Sarajevu. Iako nije ostavio veliki broj potpisanih projekata, ostvario je značajan doprinos u formiranju i razvoju novih stilova u arhitekturi, prvenstveno u domenu stambene arhitekture, publiciranim radovima u stručnim časopisima Monarhije i kroz angažman u Tehničkom klubu u Sarajevu. Njegov opus do sada nije monografski obrađen i tek je djelomično obrađivan u okviru općih pregleda arhitekture 19. i 20. stoljeća. Zbog obimnosti cjelokupnog opusa, ovaj rad se fokusira na njegove samostalne projekte i angažmane na javnim zgradama kao službenika Građevinskog odjeljenja. U vremenu uspostave i reorganizacije građevinske službe, stupanja na snagu prvih građevinskih propisa i uredbi, parcijalnih regulacionih i katastarskih planova, te brojnih drugih zakonom obavezujućih dokumenata za sve buduće vlasnike i projektante zgrada, veliku ulogu u periodu od 1878. do 1918. godine ostvaruje Građevinsko odjeljenje pri Zemaljskoj vladi BiH. Kada tokom prvog desetljeća BiH napuštaju graditelji iz Hrvatske, pretežno češki i austrijski arhitekti, Huber postaje aktivan saradnik novoformiranog Odjeljenja. Početak rada obilježen je manje značajnim projektima i radnim zadacima, ali i projektima koji su se našli pod snažnim uticajem već renomiranih arhitekata na čelu Odjeljenja. Analiza ovih Huberovih radova pruža uvid u zanimljiva kreativna promišljanja, timski rad i udovoljavanje zahtjevima namjene objekta, prethodno determiniranim stilovima gradnje Zajedničkog ministarstva finansija, ali i neminovne revizije projekata od strane dvorskih arhitekata Beča. Podrobna analiza opusa projekata javnih zgrada, u odnosu na projekte stambene arhitekture, pokazuje u koliko mjeri su se interes i afinitet Hubera prema različitim stilovima kontinuirano mijenjali i

* Mirha Šabanović, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Jospa Štadlera 32, 71000 Sarajevo, email: mirha@spomenici-sa.ba.

prilagođavali. Rad se temelji na istraživanju arhivske i bibliotečke građe, rijetke periodike, te objavljenih i neobjavljenih tekstova.

Ključne riječi: arhitektura, Zemaljska vlada BiH, javne zgrade, Građevinsko odjeljenje

Abstract

Architect Ludwig Huber, like most government officials of the Monarchy, belongs to the group of foreign architects and engineers who arrived to Bosnia and Herzegovina during the 19th century, excluding a small number of officials with a high school diploma, among whom the first local names were recorded, especially after the establishment of the Technical School in Sarajevo. Although he did not leave a large number of signed projects, he made a significant contribution to the formation and development of new styles in architecture, especially in the field of residential architecture, through his published works in the journals of the Monarchy and his involvement in the Technical Club in Sarajevo. His body of work has not yet been monographically processed and has only been partially covered within general overviews of 19th and 20th-century architecture. Due to the extensive nature of his entire oeuvre, this study focuses on his independent projects and engagements on public buildings as an official in the Construction Department. During the period of establishing and reorganizing the construction service, the enactment of the first construction regulations and regulations, partial regulatory and cadastral plans, as well as numerous other legally binding documents for all future owners and designers of buildings, the Construction Department of the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina played a significant role between 1878 and 1918. When builders from Croatia, predominantly Czech and Austrian architects, left Bosnia and Herzegovina during the first decade, Huber became an active collaborator in the newly formed Department. The beginning of his work was marked by less significant projects and work tasks, but also by projects influenced strongly by already renowned architects at the head of the Department. Analyzing these works by Huber provides insight into interesting creative considerations, teamwork, and the process of meeting the functional requirements of buildings, previously determined by construction styles established by the Joint Ministry of Finance, as well as the inevitable project revisions by court architects from Vienna. A detailed analysis of the body of public building projects, in comparison to residential architecture projects, reveals the extent to which Huber's interests and affinities for different styles continuously evolved and adapted. This paper is based on archival and library research, rare periodicals, and both published and unpublished texts.

Keywords: architecture, National (Land) Government in Bosnia and Herzegovina, public buildings, Construction Department

Arhitektonsko i urbanističko naslijeđe osmanskog i austrougarskog perioda

Analizu profesionalnog opusa arhitekta Ludwiga Hubera, s posebnim osvrtom na projekte realizirane u okviru Građevinskog odjeljenja, potrebno je utemeljiti na sveobuhvatnom sagledavanju historijskog, arhitektonskog i prostorno-institucionalnog konteksta djelovanja. Urbanističko i graditeljsko okruženje zatečeno po dolasku u BiH, kao i pravni i tehnički normativni okvir koji je usmjeravao službenu graditeljsku praksu, definisani kroz dva građevinska reda iz osamdesetih i devedesetih godina devetnaestog stoljeća, odredili su osnovne parametre arhitektonske produkcije. Propisi doneseni u okviru građevinskih redova, u sprezi s regulacionim planovima, unaprijed definisanom namjenom objekata i planiranim finansijskim okvirima, oblikovali su funkcionalne karakteristike i stilski izraz javne izgradnje. Profesionalni angažman u okviru državne službe podrazumijevao je djelovanje u prostorno i stilski složenom graditeljskom ambijentu, obilježenom paralelnim prisustvom osmanskog naslijeđa i intenzivnom primjenom savremenih modela izgradnje, koje je u većini bosanskohercegovačkih gradova predstavljalo zatečeni arhitektonski sloj u trenutku kada Monarhija preuzima upravu nad BiH. Cjelovita interpretacija i valorizacija arhitektonskog doprinosa zahtijeva prethodno razmatranje ključnih procesa u urbanističkom i arhitektonskom razvoju BiH tokom druge polovine devetnaestog stoljeća. Osnovne karakteristike arhitekture i urbanizma u osmanskome periodu ogledaju se u organskom širenju naselja, prilagođavanju prirodnim topografskim datostima i dominantnoj izgradnji sakralnih, rezidencijalnih i komercijalnih objekata u skladu s orijentalnim konceptom.¹ Približno oktogonalni raster ulica i prethodno definisana funkcija objekata činili su osnovu planiranja grada.² Graditeljski poduhvati 16. stoljeća uključivali su izgradnju džamija, medresa i drugih javnih objekata, koji su definirali prostornu organizaciju gradova. U arhitektonskom izrazu prisutni su bili elementi skromnosti i prilagođavanja lokalnim materijalima, dok je stambena arhitektura karakterizirana gusto zbijenim kućama s unutrašnjim dvorištima, stvarajući funkcionalne mahalske cjeline.³ Sredinom 19. stoljeća, s premještanjem upravnog centra u Sarajevo,⁴

¹ Koštović 1998, 55, 57, 117; Aganović 2009, 31.

² Bubllin 1999, 63.

³ Kreševljaković 1991, 240, 248; Šabanović 1960, 102.

⁴ Tepić 1995, 170.

dolazi do izgradnje značajnijih administrativnih zgrada pod uticajem europskih historističkih stilova, kreiranih od strane arhitekata i inženjera pretežno iz Hrvatske, Dalmacije i Srbije.⁵ Njihovi radovi kombinirali su dominantno barokne i klasicističke oblike⁶ s elementima lokalnog graditeljskog naslijeđa, što je rezultiralo specifičnim arhitektonskim izrazom, koji svoj pandan pronalazi više u projektima manjih europskih centara nego li samoj prijestolnici carstva. Dolaskom austrougarske uprave 1878. godine, urbanističke promjene postaju znatno intenzivnije, donoseći nove parcijalne regulacione i katastarske planove, infrastrukturnu modernizaciju i širenje gradskih cjelina.⁷ Novi koncept izgradnje uključuje stambene zgrade s poslovnim prostorima unutar pravougaonih blokova, čime se uvodi planska regulacija prostora. U odnosu na stambenu arhitekturu, šarolikost upotrijebljenih stilova na javnim zgradama izgrađenim do 1918. godine otkriva usredotočenost na stilove visokog historicizma, po uzoru na druge gradove Monarhije, ali u znatno skromnijem obliku kako u pogledu dekorativne artikulacije fasada, tako i u prostornoj organizaciji, koja svjedoči o racionalizaciji funkcije i izraženoj štedljivosti, bez značajnijih kreativnih inovacija. Stilovi poput secesije ili tzv. bosanskog sloga nisu našli značajniju primjenu jer su upravne i finansijske strukture dosljedno favorizirale utilitarnost i ekonomičnost nad ambicijama arhitektonske invencije, za razliku od prijestolničke sredine, gdje se noviji stilski izrazi primjenjuju i na javnim zdanjima. Ovakav pristup projektovanju javnih zgrada oslanjao se na modele preuzete iz središta Monarhije, pri čemu su bili zastupljeni različiti fenomeni stila visokog historicizma, poput neoromaničkog, neogotičkog, neorenesansnog i neobaroknog, kao i varijante poput orijentalizirajućeg i rjeđeg neobizantskog stila.⁸ Značajan napredak u javnoj infrastrukturi ogledao se u regulaciji riječnih tokova, izgradnji kanalizacije i vodovodne mreže te modernih saobraćajnica.⁹ Urbanistički razvoj koji je u ranim fazama austrougarske uprave zanemarivao autohtone arhitektonske vrijednosti postepeno ustupa mjesto novom pristupu, unutar kojeg početkom 20. stoljeća među vodećim arhitektima raste svijest o važnosti očuvanja kulturno-historijskog naslijeđa, što kulminira donošenjem prvih zakonskih akata o

⁵ Redžić 1983, 50.; Kurto 1998, 287; Gjurgjević 1910, 30, 74.

⁶ Saton 2005, 224, 276; Bergdoll 2000, 9, 62.

⁷ Spasojević 1999, 18; Aganović 2009, 67.

⁸ Krzović 2004, 24, 167; Krzović 1987, 225.

⁹ Vancaš 1928, 353; ABiH, ZMF – opća građa, br. 74.176, 23. 6. 1893; Hrasnica 2003, 56.

zaštiti spomenika.¹⁰ Unatoč kasnijem prepoznavanju grešaka u pristupu, austrijska vlast je donijela niz kreativnih rješenja i tehničkih inovacija koje su dugoročno oblikovale arhitektonski i urbanistički pejzaž BiH.

Biografija i školovanje

Ludwig Huber rođen je 12. augusta 1859. godine u neposrednoj blizini Beča, u Sieghartskirchenu (Donja Austrija), u rimokatoličkoj porodici, kao sin kožara Josepha Hubera i Klare Huber (rođene Hartwanger).¹¹ Nakon završetka Državne stručne škole (Staatsgewerbeschule) u Salzburgu, koju je upisao 30. maja 1878. godine, a završio 31. maja 1881. godine,¹² u periodu kada je funkciju direktora škole obnašao Camillo Sitte (1843–1903),¹³ započinje profesionalno usavršavanje u skladu s obrazovnim reformama iz 1832. i 1868. godine, primijenjenim na području Habsburške Monarhije, koje mu je otvorilo mogućnost sticanja stručnog zvanja.¹⁴ Prvo praktično iskustvo po završetku školovanja stiče stupanjem u službu dvorskog graditelja Johanna Schiedera (1832–1902.),¹⁵ istovremeno obavljajući praksu kod majstora graditeljstva Antoana Adanutza.¹⁶ Nakon dvogodišnje obavezne prakse zapošljava se u ateljeu ovlaštenog civilnog arhitekta Wilhelma O. E. Klingenberg mlađeg (1850–1910.),¹⁷ a potom u građevinskom društvu arhitekta Emila Bresslera (1847–1921.).¹⁸ Početkom 1889. godine dolazi u BiH, gdje započinje rad kao građevinski crtač u okrugu Mostara, da bi već 1890. godine prešao u Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade u Sarajevu. Kako se prema podacima iz personalnog lista Ludwiga Hubera on imenuje kao arhitekt, važno je pojasniti način na koji je stekao ovu titulu, odnosno pravo korištenja naslova. Po završetku Staatsgewerbeschule u Salzburgu, Huber nije nastavio akademsko obrazovanje, budući da ova ugledna tehnička škola, uprkos visokom obrazovnom

¹⁰ ABiH, ZMF – opća građa, br. 50243/1, 22. 5. 1892.; ABiH, NZM – stenografski izvještaj 22/100, 1792/82 ("Nacrt Zakona o zaštiti spomenika kulture" br. 100/1, 31. 1. 1914.)

¹¹ ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.

¹² Ibid.

¹³ Škola čiji osnivač je Camillo Sitte osnovana je 1876. godine. Sitte je na poziciji direktora škole ostao do 1883. godine kada odlazi u Beč gdje osniva prvu Državnu trgovačku školu. (https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sitte_Camillo_1843_1903.xml, Pristup ostvaren: 28. 12. 2024.)

¹⁴ Wagner 1967, 211.

¹⁵ <http://www.architektenlexikon.at/de/1248.htm>, Pristup ostvaren 25. 11. 2023.

¹⁶ ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š. 1–4, 1922.

¹⁷ <http://www.architektenlexikon.at/de/752.htm>, Pristup ostvaren 26. 11. 2023.

¹⁸ <http://www.architektenlexikon.at/de/61.htm>, Pristup ostvaren 25. 11. 2023.

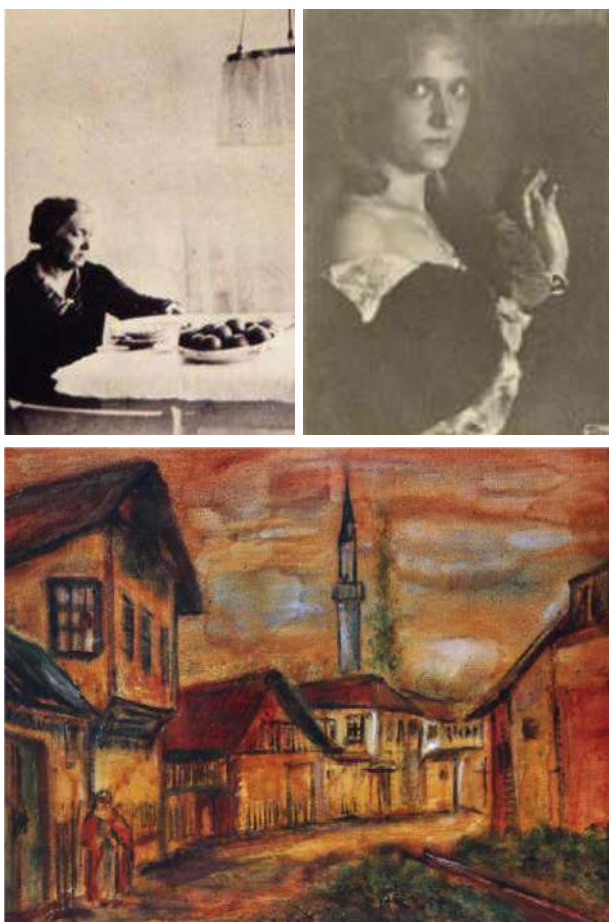
standardu, nije imala akademski status niti je omogućavala sticanje formalne titule inženjera ili arhitekta. Njegova stručna kvalifikacija proizlazi iz profesionalne prakse, ispunjene prije dolaska u BiH i rada unutar administrativnog aparata austrougarske uprave. Prije angažmana u BiH, Huber je proveo više od osam godina u privatnim arhitektonskim ateljeima u Monarhiji, čime je ispunio jedan od osnovnih uslova koji su bili propisani zakonodavstvom za pristup državnom ispitu prema tada važećim propisima, za sticanje profesionalnog zvanja (između pet i deset godina radnog iskustva u struci i minimalna starosna dob od 24 godine). Angažman u državnoj službi Mostara dodatno je osnažio njegov profesionalni status i omogućio mu da, prema procedurama koje su vrijedile u svim zemljama Monarhije, polaže državni ispit i zakletvu pred Zemaljskom vladom. Time je, i bez završenog visokoškolskog obrazovanja, stekao pravo na upotrebu stručnog naslova arhitekta, kao i mogućnost samostalnog potpisivanja projektne dokumentacije. Huberov primjer ilustrira uobičajenu praksu u okviru austrougarskog zakonodavnog i obrazovnog sistema, u kojem je stručno zvanje arhitekta bilo moguće steći ne samo akademskim putem, već i temeljem dokazanog radnog iskustva i položenog stručnog ispita.¹⁹

U junu 1890. godine stupa u brak s Amaliom Filintinom Rosaliom Deym, rođenom 1864. godine u Beču, s kojom dobija troje djece: kćerke Hildegard Klaru (1891) i Elisabeth (1892) te sina Roberta Philipa (1893).²⁰ Memoarsko-biografski izvori kćerke Hildegard Huber, koja je djelovala kao književnica pod pseudonimom Jona i profesorica književnosti u Beču, pružaju informacije o porodičnoj genealogiji. Prema navodima iz njezinih zapisa, majka Amalia bila je potomkinja grofice Josephine Brunsvik de Korompa (rođene Deym), koja se u relevantnoj muzičkoj i biografskoj literaturi identificira kao bliska prijateljica, "muza" te, prema određenim interpretacijama, neuzvrćena ljubav Ludwiga van Beethovena. Ova tvrdnja, premda dijelom spekulativna, reflektira porodičnu memoriju kakvu je artikulirala Hildegard u svojim autobiografskim tekstovima. Prema tim istim izvorima, Elisabeth Huber, poznata pod nadimkom Lilli, profesionalno se bavila minijaturama u okviru likovne umjetnosti, što dodatno potvrđuju sačuvani

¹⁹ Statistički posmatrano ovoj grupi je pripadao najveći broj lica koja su u zemljama bivše Monarhije radila pri državnoj službi, a što je u susjednoj Hrvatskoj i Sloveniji izazivalo veća nezadovoljstva među školovanim arhitektama i inženjerima. S druge strane, u BiH, koja se suočavala s nedostatkom kvalifikovanih radnika, takvi problemi nisu bili toliko izraženi, a angažman značajnijih imena iz velikih centara Monarhije nije ni bio zabilježen. (Jurić 2002, 150–151.)

²⁰ ABiH, ZMF – opća građa, br. 1171921, š. 1–4, 1922.

vizualni zapisi-portret supruge Amalie, fotografija kćerke Hildegard, te crtež s motivom Sarajeva iz opusa Elisabeth Huber (sl. 1, 2 i 3).²¹ Godine 1908. Amalia s djecom odlazi u Beč kako bi im pružila podršku tokom školovanja, dok Ludwig ostaje u Sarajevu, gdje nastavlja svoju arhitektonsku karijeru. U BiH ostaje do kraja života, stvarajući i djelujući kao arhitekta punih 32 godine. Preminuo je 17. jula 1921. godine u Sarajevu. Nakon njegove smrti, Amalia 1922. godine od Ministarstva finansija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca traži odobrenje za prenos suprugove penzije u inostranstvo, kao strana državljanica, što joj biva omogućeno.²² U kasnijem periodu boravila je u Pragu, a 1934. godine preselila se u Beč, gdje je preminula 1953. godine.

Slike 1, 2. i 3. (Reinecke 2013, 33, 25)

²¹ Reinecke 2013, 6, 12.

²² ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š.1-4, 1922.

Tokom Huberovog boravka u BiH, krajem 19. stoljeća, u sarajevskom okrugu i pri Zemaljskoj vladi djelovalo je još nekoliko članova porodice Huber. Victor K. Huber bio je upravitelj više poljoprivrednih stanica, a potom sekretar Zemaljske vlade u Sarajevu, dok je Oscar Huber službovao kao lajdenand žandarmerije u Visokom. Alphonse Huber, mađarski historičar, bavio se izučavanjem srednjovjekovne historije Bosne, dok je neimenovani član porodice Huber bio violinista Muškog pjevačkog društva Sarajeva.²³

Djelatnost Ludwiga Hubera kao građevinskog službenika

Opus i valorizaciju projekata Ludwiga Hubera kao građevinskog službenika nužno je sagledati u kontekstu stečenog obrazovanja i stilskih pravaca kojima se priklanjao u povjerenim mu zadacima. Iako je njihova stilska pripadnost često ranije definisana u zavisnosti od namjene zgrade, od strane Zajedničkog ministarstva finansija, projekti su arhitektima i inženjerima ostavljali dovoljno prostora za kreativna promišljanja i lični doprinos. Huber pripada prvoj generaciji arhitekata koji prolaze kroz put historicističkog obrazovanja, stečene prakse u ateljeima profesora sljedbenika neorenesanse i neogotike, a koji se kasnije upuštaju u eksperimentisanje s novim stilovima u gradnji, prevashodno secesiji i vlastitoj verziji tzv. bosanskog stila ili sloga čak i u periodu kada projektuje zgrade orijentalizirajućeg karaktera, u kojima se nazire pokušaj kreiranja orijentalnog stila koji svoje uporište nalazi u lokalnom graditeljskom naslijeđu. Na ovaj način Huber je stvarao vrlo specifične primjere neorijentalnih stilova u kojima se ispoljava težnja za fundamentalno drugačijom vizijom orijentalizirajućeg stila u arhitekturi, pokazujući kreativne pokušaje kulturne nadogradnje ovog fenomena historicizma vlastitim razvijanjem i tumačenjem ornamenta bliskog i sakralnoj i svjetovnoj tradiciji naših prostora. Njegovi radovi pokazuju originalno spajanje elemenata islamske sakralne arhitekture, dekoracije mukarnasa i drvenih ukrasa pročelja sa stilovima historicizma (neorenesansa) kao što i kasniji radovi stambene arhitekture ukazuju na kreativno osmišljene vertikalne organizacije stanovanja arhitekture secesije. Oslanjanjem na arhitekturu feudalne rezidencije, umjesto gradskih kuća, evociranjem formi bosanskohercegovačkih

²³ "Imenovani su", *Bošnjak* 30 (25. juli 1895, Sarajevo), 2; "Vermischtes-Technischer Club in Sarajevo", *Zeitschrift des Oesterr.Ingenieur-und Architekten-Vereines* 9 (3. mart 1899, Beč), 142; Odbor svetosavske besjede, "Razno", *Bosanska vila* 11 (20. april 1892, Sarajevo), 175; Šišić 1903, 320; "Mali vjesnik", *Sarajevski list*, (10. novembar 1891, Sarajevo), 2.

kula i čatmi, primjerima stambene arhitekture postiže organsko jedinstvo formi i sadržaja čije rješenje proističe iz "bosanskog stila", ali ga istovremeno i nadilazi originalnošću. Za osobu koja nije stekla formalno arhitektonsko obrazovanje, a svoju profesionalnu karijeru započela u saradnji s Wilhelmom Klingenbergom, učnikom Theophila Hansena i asistentom profesora von Schmidta, dakle unutar kruga neorenesansne i neogotičke struje, iznenađujuće je da je upravo ovaj arhitekta odgovoran za projekte poput kinoteatra Apollo i vile na Višnjiku.

Graditeljski opus pokazuje da je najveći broj zgrada nastao u Građevinskom odjeljenju projektovan u stilu neorenesanse s elementima arhitekture klasicizma i baroka, zatim u orijentalizirajućem karakteru i tek jednom primjeru stila secesije s kombinovanim motivima geometrijskog karaktera i klasicističkog porijekla, što se veže za period ponovnog oživljavanja stila klasicizma u 20. stoljeću. Većina ih je projektovana kao slobodnostojeće, svedene na pravougaonu osnovnu formu, bez naročito reprezentativnog tretmana pročelja. Iako ne predstavljaju djela visokih estetskih kvaliteta, nastajali kao posljedica kategorizacije stilova prema namjeni, smjernicama vodećeg arhitekta odjeljenja, sugestijama ministara, a nerijetko i dvorskih arhitekata iz Beča, značajni su primjeri stilskih i kulturoloških promjena u arhitekturi i urbanizmu BiH u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća. Ograničen prostor za autorski izraz i konstantno sputavanje kreativnosti, kasno prihvatanje novih stilova u gradnji javnih objekata, koji su slijedili zapadnoevropske, a ne bosanskohercegovačke uzore, industrijalizacija i administrativne prepreke, doveli su do istovremenog nastajanja projekata u različitim stilovima za javne i stambene zgrade, što je ujedno sudbina gotovo svih građevinskih službenika tog perioda. Stoga se njegov projektantski doprinos ponajviše ogleda u projektima stambenih zgrada, koji otkrivaju drugačija kulturna shvatanja i lični ukus, ali koja predstavljaju posebnu, mnogo širu temu i koje nisu obuhvaćene ovim radom. Oni odražavaju njegovu privrženost arhitekturi lokalnih vrijednosti i tradicije, estetski senzibilitet te suptilan osjećaj usađen i oblikovan u rodnom kraju, a potom prenesen na bosanske projekte, od kojih se posebno izdvajaju projekti za porodicu Fadilpašić koji ponajbolje svjedoče o njegovoj kreativnoj fleksibilnosti i promišljenom odnosu prema kontekstu nasuprot standardiziranim ostvarenjima državne službe.²⁴ Broj do sada poznatih Huberovih radova i ukupni doprinos arhitekturi tog perioda još uvijek nije dovoljno istražen. Njegov angažman sporadično je navođen u doktorskim disertacijama i knjigama savremenih historičara

²⁴ Hartmuth, 2024, 200, 203.

arhitekture, uglavnom u kontekstu saradnje s drugim arhitektima, bez detaljnijih analiza njegovog opusa i sistematiziranja pojedinačnih projekata. Dosadašnja istraživanja pretežno su se bavila pregledima austrougarske arhitekture, s fokusom na istaknutija imena poput Josipa Vancaša, Karela Pařika, Josipa Pospiřila, Rudolfa Tönniesa i Franca Blařeka, iako novija istraživanja Maximiliana Hartmutha i Caroline Jäger-Klein pomjeraju fokus s poznatih arhitekata i tehničkog osoblja Građevinskog odjeljenja na manje poznate aktere, revidirajući raniju percepciju uloge tehničkog osoblja u oblikovanju arhitekture i gradnje BiH tokom habsburškog perioda. Zbog toga se ova analiza oslanja na tehničku dokumentaciju projekata sačuvanih u Arhivu BiH i institucijama kulture. Riječ je o projektima koji do sada nisu sistemski analizirani, publikovani ni objavljeni, jer su bili nepoznati ili neprecizni u smislu određivanja ličnog doprinosa.

Javne zgrade i projekti Zemaljske vlade

Dolazak Ludwiga Hubera u BiH 1889. godine, kada se pridružio Okružnom građevinskom uredu Mostara pri gradskom poglavarstvu, podudara se s prisustvom istaknutih inženjera i arhitekata, uključujući Hansa Lercha, Ludwiga Neumayera, Miloša Komadinu, Eduarda Tomschea, Oscara Reddia i građevinskog praktikanta Petra Todorovića.²⁵ Huber u Mostaru ostaje samo godinu dana, nakon čega prelazi u Sarajevo, što koincidira s osnivanjem Građevinskog odjeljenja pri Zemaljskoj vladi. Ovo novoformirano odjeljenje više nije djelovalo u sklopu administrativnog sektora, već je funkcionisalo kao samostalno odjeljenje s povećanim potrebama za stručnim kadrom.²⁶ Od 1890. godine, kada Huber postaje državni službenik, Građevinskim odjeljenjem rukovodi inženjer Edmund Stix, dok je vođenje biroa za visokogradnju povjereno Johannu Kellneru. Glavni arhitekta bio je Karel Pařik, a među značajnijim inženjerima i arhitektima ističu se August Butscha, Ćiril Iveković, Jossef Gregor, Karl Panek i Max David.²⁷ Po dolasku u državnu službu u Sarajevu povjereni su mu zadaci koji su podrazumijevali učešće na izradi projekata i imenovanje za šefa gradilišta za javne zgrade finansirane putem Zajedničkog ministarstva finansija, kao što je saradnja na idejnim projektima parohijskih domova u BiH 1891. godine (sl. 4),²⁸ zajedno

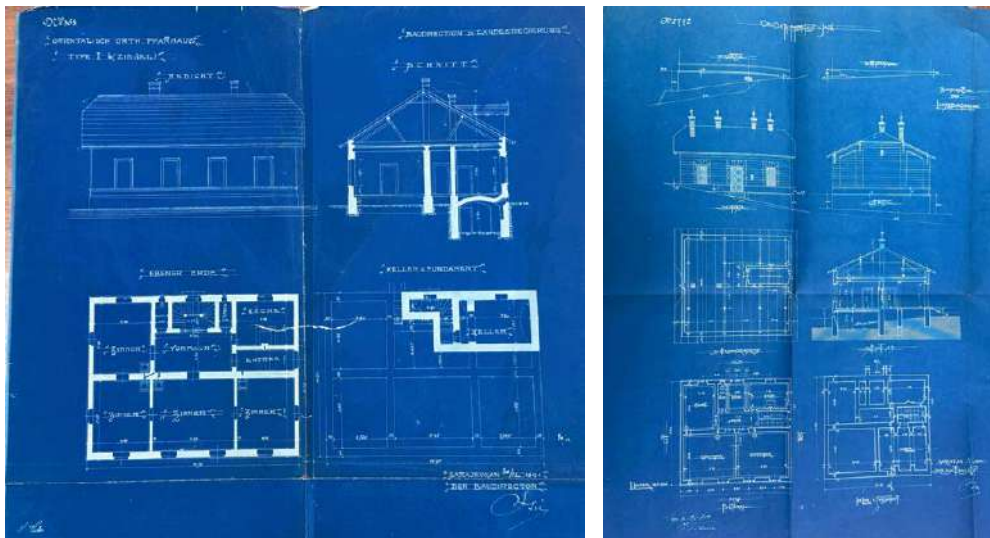
²⁵ Dimitrijević 1989, 25–27.

²⁶ ABiH, ZMF – opća građa, br. 710, š. 8.3, 1906.

²⁷ ABiH, ZMF – opća građa, br. 984, š. 2.1, 1910.

²⁸ Kurto 1998, 344; Anđelić Kosta, "Javna zahvalnost", *Sarajevski list* (13. decembar 1891, Sarajevo), 16.

s arhitektima Augustom Butschom i Ćirilom Ivekovićem, te projektima za stambene zgrade Penzionog fonda nastajale u periodu između 1891. i 1894. godine na čijoj izradi učestvuje s Pařikom, Hansom Niemetzeckom i Blažekom.²⁹ Uprkos tome što projekat za parohijsku zgradu u Jajcu iz 1900. godine nije evidentiran u personalnom listu, sačuvani nacrt iz maja iste godine nosi Huberov potpis (sl. 5).³⁰

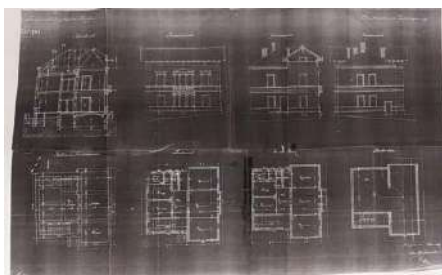
Slika 4. Nacrt Parohijskog doma i
Slika 5. Parohijski dom Jajce 1900 (snimila M. Šabanović)

Iako se u oba slućaja radi o stambenim objektima, projektni zadaci su realizirani u okviru Građevinskog odjeljenja, po nalogu Zemaljske vlade, s ciljem osiguranja smještaja za državne službenike i njihovih porodica. U dokumentaciji Penzionog fonda zabilježen je projekt s potpisom Hubera nastao u maju mjesecu 1891. za manju jednospratnu zgradu u Sarajevu, u stilu neorenesanse, s po jednim stanom na spratu, u dijelu naselja poznatom po nazivu Banjski brijeg (danas naselje Mejtaš) u ulici Hadži Sulejmana 52 (ne postoji). Osnova prizemlja i sprata pokazuje istovjetan raspored prostorija, gdje su tri veće sobe (međusobno povezane vratima) usmjerene na ulično pročelje dok su servisne prostorije (kuhinja, blagovaonica, ostava, toalet, dvokrako stepenište) usmjerene na stranu unutrašnjeg dvorišta. Društveni i servisni prostor međusobno je povezan izduženim hodnikom, što odaje tipično historistički koncipiran prostor,

²⁹ ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 32; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla IX.

³⁰ ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 63.

namijenjen stanovanju dvije porodice. Inače, svi projekti rađeni za potrebe fonda odlikuje jednostavna obrada eksterijera, težnja na funkcionalnosti i zadovoljenje osnovnih potreba stanovanja, ugodnog ambijenta trosobnih ili četverosobnih stanova s tek djelomično razvijenom tavanskom etažom (sl. 6). Pretežno su projektovane kao jednospratne, a mnogo rjeđe kao dvospratne. Godine 1891. izrađuje glavni i izvedbeni projekt za dvije građevine u Bihaću nastradale tokom Drugog svjetskog rata, pravoslavnu crkvu u selu Pritoci i ruždiju izgrađenu krajem 1892. godine, koja ujedno predstavlja njegov prvi projekt u ovom stilu i koja je u arhitektonsko-oblikovnom smislu često dovođena u vezu sa Šerijatskom sudačkom školom u Sarajevu iz 1899. godine arhitekta Pařika. Zbog određenih sličnosti može se pretpostaviti da Huber učestvuje i na izradi projekta za zgradu ruždije u Donjoj Tuzli 1891. godine.³¹ Kako su ove građevine izgrađene zahvaljujući dobrotvornim priložima stanovnika, sama izgradnja se odvijala dosta sporo jer je Zemaljska vlada osim dostavljenih projekata osigurala tek određene porezne olakšice.

Slika 6. Nacrti zgrada Penzionog fonda) i

Slika 7. Nacrt fasade zgrade Finanz Wach Kasarne (snimila M. Šabanović)

Huberovo većinsko učešće zabilježeno je na glavnom projektu za administrativnu zgradu Finanz Wach Kasarne u ulici Đoke Mazalića 5 u Sarajevu u stilu neorenesanse iz 1891/2. godine (sl. 7), magacina carinarnice (porušen u međuratnom periodu) iz 1891. godine i zgradu bolnice u Banjoj Luci iz 1891/2. godine.³² Projektna dokumentacija administrativne zgrade kasarne iz jula 1891. i maja 1892. godine bilježi potpise Stixa, Pařika i Hubera u različitim mjerilima (1:100, 1:50, 1:25) i uglavnom se odnosi na detalje krova, temelje, vertikalne

³¹ ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š. 1–4, 1922; Hasan Jusufhodžić, "Slavnom uredništvu 'Bošnjaka' u Sarajevu", *Bošnjak* 12 (5. septembar 1891, Sarajevo), 2–3; "Otvaranje ruždije", *Sarajevski list* (7. septembar 1891, Sarajevo), 4; "Otvaranje ruždije u Dolnjoj Tuzli", *Bošnjak* 38 (4. septembar 1892, Sarajevo), 3.

³² ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 63; ABiH, ZVS-zbirka nacrti, kutija 35; Krzović 1987, 68, 116.

presjeke, detalje ulične fasade i dvorišnu fasadu. Zgrada je projektovana kao djelomično ugrađena dvospratna uglovnica, s razvijenom tavanskom etažom i prostranim unutrašnjim dvorištem, zauzimajući veći dio kvadratne parcele. Zgrada, s dva dominantna pročelja, predstavljala je ključni urbanistički element u naselju u kojem je izgradnja tek započinjala, čime je imala značajnu ulogu u oblikovanju i usmjeravanju budućeg urbanog razvoja ovog dijela grada. U oblikovnom smislu nije ponudila naročito inovativno rješenje, tim više što uglovni dio nije posebno tretiran. Naglašena simetrija i horizontalna podjela etaža s djelomično apostrofiranim prvim spratom upotrebom bogatije forme nadprozornika, svjedoči o tipskoj realizaciji, kao finansijski i najprihvatljivijoj. U konačnici prvi značajniji Huberov izvedbeni projekt pokazuje gotovo rigidno pridržavanje akademskih načela, ali i ogroman uticaj glavnog arhitekta Građevinskog odjeljenja, dijeleći sudbinu mnogih kolega koji najznačajnija djela realizuju tek po odlasku iz državne službe.

Slijedeći značajan projekat odnosio se na izgradnju bolnice u Banjoj Luci prema glavnom i izvedbenom projektu iz 1891/2. godine (sl. 8), po nalogu Zemaljske vlade nakon što se postojeća zgrada vojne bolnice iz osmanskog perioda pokazala kapacitetom nedovoljnom ali i neuslovnom za smještaj svih bolesnika.³³ Projektnu dokumentaciju čine detalji fasade, vertikalnih presjeka, stubišta, prozora, vrata, prizemlja i sprata, te osnove evih etaža uključujući i krovnište nastajali u periodu između januara i septembra 1891. godine u mjerilima 1:10 i 1:100. Novi oblici medicinske prakse, higijenske norme, rastući broj stanovništva i oboljelih, parametri su koji zahtijevaju transformiranje zastarjelih i oskudno opremljenih jednospratnih hastahana iz osmanskog perioda, a koji već tokom prvog desetljeća sve teže zadovoljavaju austrougarske vlasti, zbog čega će veći gradovi u Bosni do početka 1893. godine dobiti nove zgrade bolnica.³⁴ Pa ipak put prelaska s pojedinačnih zgrada na bolničke komplekse za čiju implementaciju se morao uzeti u obzir značaj ventilacije prostora i opće orijentacije u smislu razdvajanja odjeljenja za pojedine bolesti, bio je dug, jer samo Sarajevo dobiva takav kompleks 1907/1909. godine. Bolnica u Banjoj Luci izgrađena je na lijevoj obali rijeke Crkvene,³⁵ kao slobodnostojeća dvospratna zgrada, u stilu historizma s kombiniranim elementima klasicizma i neorenesanse. Naknadnom izgradnjom

³³ Dimitrijević 1989, 83.

³⁴ "Ministar Kallay o našoj domovini", *Bošnjak* 24 (15. juni 1893, Sarajevo), 2.

³⁵ Ševo 1996, 100.

manjeg jednospratnog paviljona za umobolne pacijente 1897. godine, također prema projektu Hubera iz maja 1891. godine ista je djelomično adaptirana.³⁶ Dominantne horizontalno naglašene podjele, s plošnim isticanjem uglovnih dijelova fasade pročelja dorskim pilastrima i centralno pozicioniranim ulazom iznad kojeg je postavljen timpanon zgrada bolnice otkriva tipičnu historicističku organizaciju unutrašnjeg prostora zasnovanog na jednom volumenu, sa sobama koje se linearno nižu uz izduženi hodnik. Godine 1910. bolnica u Banjoj Luci poprimit će karakteristike bolničkog paviljona izgradnjom objekta za smještaj oboljelih od zaraznih bolesti.³⁷

Huberu će biti i povjerena izrada projekata za kotarsku bolnicu u Cazinu 1891. godine (sl. 9), što predstavlja manje značajan rad jer je riječ o prizemnoj zgradi (tipska bolnička baraka) te još jednu bolnicu u BiH, u Livnu 1892/3. godine.³⁸ Zgrada ove bolnice je izgrađena na vrlo sličnom položaju terena kao u Banjoj Luci, uz obalu rijeke Bistrice, s dva manja prizemna pomoćna objekta, ali mnogo skromnijih gabarita u odnosu na onu u Banjoj Luci. U glavnoj zgradi bile su bolničke sobe za muške i ženske pacijente s ukupno 24 kreveta, operacijska sala, ambulanta, apoteka, kuhinja, čekaonice i prostorije za ostavu. Sobe za izolaciju prostorija s mrtvačnicom bile su u pomoćnim objektima, kao i stan glavnog doktora. Naknadnim intervencijama tokom trećeg desetljeća 20. stoljeća bolnica je pretrpjela značajne izmjene i adaptacije.³⁹ Prema navodima Ibrahima Krzovića Huber bi mogao biti i autor projekta hirurškog odjeljenja Vojne bolnice u Sarajevu (porušena u drugoj polovini 20. stoljeća), ako je suditi po dekorativnim elementima koji su istaknuti na pročelju, u stilu secesije.⁴⁰

U ovom periodu Huber je angažovan i na izradi glavnog projekta za čekaonicu tramvajske stanice, 1895. godine, kako je Sarajevo u mjesecu maju ove godine nakon izgradnje prve zgrade Električne centrale i osvjetljenja Appelove ulice dobilo i prvi električni tramvaj.⁴¹

³⁶ ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 35.

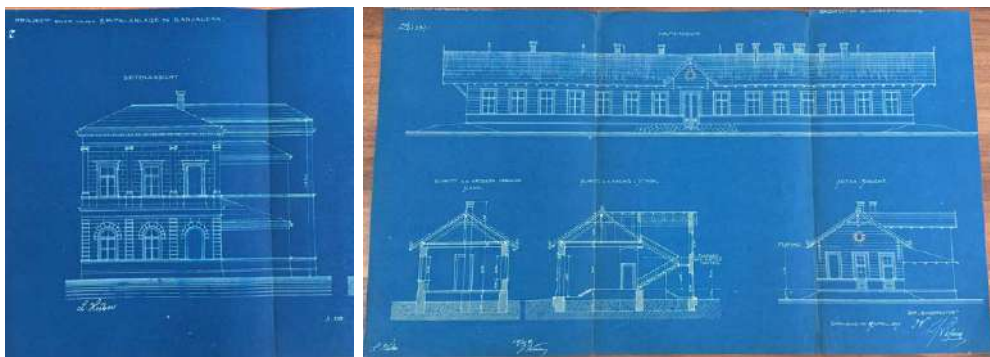
³⁷ Stošić 2016, 331–361.

³⁸ ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š.1–4, 1922; ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 35.

³⁹ Tadić 2017, 147.

⁴⁰ Krzović 2004, 95.

⁴¹ "Aus den Renntagen von Sarajevo", *Militär Zeitung* 25 (16. juli 1895, Beč), 226–228; "Mali vjesnik", *Sarajevski list* (2. decembar 1897, Sarajevo), 18; "Mali vjesnik", *Sarajevski list* (20. februar 1897, Sarajevo), 14.

Slika 8. Nacrt fasade bolnice u Banjoj Luci i

Slika 9. Nacrti bolnice u Cazinu (snimila M. Šabanović)

Čekaonice projektuje kao tipske objekte lagane bondručne konstrukcije s dvovodnim krovom i dekorativno rezbarenim detaljima drveta. Izvedbeni projekt izrađen je u oktobru 1897. godine s detaljima u mjerilima 1:50 i 1:20 potpisan od strane Stixa, Kellnera, Pařika i Hubera.⁴² Opširne opise dućine tramvajskih šina, broja vozila koji su pušteni u pogon, dnevna stopa korisnika javnog gradskog saobraćaja i ostali podaci kojima se bavila tadašnja štampa pokazuju koliko je pažnje Monarhija posvećivala ovom poduhvatu i kakve promjene je u odnosu na postojeće usluge centrale i osvjetljenja na parni pogon napravio u svakodnevnom životu građana Sarajeva.⁴³ U narednom periodu učestvovao je i na naknadnom uređenju dekorativno-upotrebnih elemenata verandi i trijemova uz hotele "Austrija", "Hungaria" i "Bosna" na Ilidži 1899. godine, izgrađene 1892/3. godine.⁴⁴ Moguće je da je ova saradnja u oplemenjivanju i estetskoj doradi projekata za hotele na Ilidži bila proširena i na objekte vila i ljetnikovaca koje tih godina bivaju izgrađene od strane Zemaljske vlade u Sarajevu, izdavane u najam i za potrebe smještaja uzvanika Monarhije, ali i kursalone u čijoj izradi tih godina učestvuju arhitekti Tönnies, Iveković i Panek.⁴⁵ Radovi nastajali prvih godina službe ne pokazuju naročitu samostalnost niti brojnost u odnosu na one nastale u prvoj polovini 20. stoljeća, tim više jer potpisi bivaju često izostavljeni, što dodatno onemogućava egzaktno utvrđivanje stepena ličnog doprinosa u

⁴² KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XI.

⁴³ Spängler, L., "Das Elektrizitätswerk in Sarajevo", *Zeitschrift des Österr.-und Architekten-Vereines* 42 (21. oktobar 1898, Beč), 602–603.

⁴⁴ Ernst 1895, 19, 42.

⁴⁵ Handžić, Salahudin, *Kompleks vila u Aleji Prve proleterske brigade na Ilidži*, elaborat, KZZKHIPNS, Sarajevo, juli 1990, 4.

odnosu na glavnog arhitektu Pařika. Primer za to je i projekt iz 1895. godine za Srpsku pravoslavnu školu u Sarajevu s Bogoslovijom (danas zgrada Ekonomskog fakulteta) u ulici Trg Oslobođenja 1, potpisan od strane Pařika, u kojem se Huber javlja kao saradnik na izradi detalja fasade.⁴⁶ Svi idejni projekti dostavljeni Zajedničkom ministarstvu finansija na odobrenje bilježe samo potpis Pařika, dok se Huber potpisuje na izradi detalja izvedbenog projekta iz jula 1898. godine u mjerilima 1:10 i 1:20. Zanimljivo je da je izgradnja počela 1897. godine, na čelu s Kellnerom i preduzetnicima Wohlgemuthom & Jungwirthom, a da su ovi detalji fasade naknadno dorađivani u šestom mjesecu 1898. godine, jer su svečano završeni u decembru te godine. Međutim, učešće Hubera u ovoj fazi nije zabilježeno potpisima na kojima su samo navedeni Stix, Kellner i Pařik u različitim mjerilima.⁴⁷

Zgrada je izgrađena u stilu neorenesanse, monumentalnih gabarita i vrlo raskošno obrađenih detalja arhitektonske plastike koji pokazuju koliko je Huber vodio računa o pojedinim dekorativnim elementima i njihovoj ikonografiji, ali i obilnoj upotrebi imitacije pozlate koja je imala tvoriti skladnu vezu s već izgrađenom Sabornom crkvom Rođenja Presvete Bogorodice. Ovi detalji danas nisu naročito uočljivi na pročelju koliko na dvorišnoj fasadi koja nije koloristički tretirana u posljednjoj obnovi. Naredni projekat koji izrađuje u saradnji s Pařikom je zgrada župne kuće (paroha Armina Valenta) evangelističke crkvene opštine u Banja Luci 1895. godine u ulici Mladena Stojanovića 4 (sl. 10), a koja ukazuje na dominantan uticaj arhitekture historicizma, stila neorenesanse druge polovine 19. stoljeća.⁴⁸ Izgrađena je kao slobodnostojeća građevina s naglašenom centralnom osom i jasno artikulisanom funkcionalnom podjelom prostora. Iako je projektnim rješenjem pokušano ostvariti klasično historicističko vertikalno komponovanje, koje aludira na sakralnu arhitekturu, spoj stambene i bogoslužne namjene rezultirao je oblikovno suzdržanim i kompoziciono konvencionalnim izrazom. Arhitektonska artikulacija svedena je na umjerene dekorativne naglaske; horizontalne vijenace, plastično obrađene uglove, timpanone i kartuše,

⁴⁶ ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 65.

⁴⁷ "Nova školska zgrada srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu", *Bošnjak* 1 (1. januar 1900, Sarajevo), 63; "Osvećenje temelja za novu školu", *Sarajevski list* (5. oktobar 1897, Sarajevo), 7; "Osveštenje kamena-teljelca nove istočno-pravoslavne muške i ženske škole u Sarajevu", *Nada* 21 (4. oktobar 1898, Sarajevo), 416; "Proslava Previšnjeg jubileja", *Sarajevski list* (3. decembar 1898, Sarajevo), 9; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XI.

⁴⁸ ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 60; Kotarski ured kao sud Banjaluka, "Izroci", *Sarajevski list*, (9. decembar 1896, Sarajevo), 13.

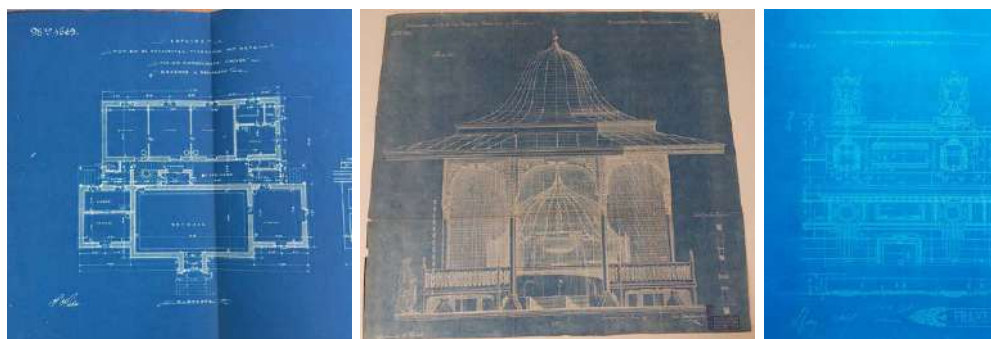
pri čemu se osjeća izvjesna ograničenost u interpretaciji protestantske sakralne arhitekture i njenih vrijednosnih postulata. Iskustva stečena na ovom projektu dovela su do društvenih prijemora prilikom realizacije Pařikovog projekta evangelistićke crkve u Sarajevu iz 1899. godine, izvedene u nesvakidašnjoj kombinaciji orijentalnih, bizantijskih, gotićkih i neorenesansnih elemenata.⁴⁹ Konaćno prostorno rješenje prizemne zgrade rezultiralo je formiranjem dvaju fizićki odvojenih kubusa, povezanih uzdužnim horizontalnim hodnikom s predvorjem u kojem je smješteno stepenište koje vodi na djelimićno razvijen sprat, formiran isključivo iznad središnjeg trakta, dok boćna krila ostaju prizemna. Stambeni dio zgrade orijentisan je prema dvorištu, dok je molitveni prostor zadržao svoju orijentaciju prema ulici. Izmeću 1891. i 1898. godine službenici Zemaljske vlade učestvuju u izradi projekata izgradnje i sanacije džamija u BiH, čime se nova vlast nastojala približiti domaćem stanovništvu pokazujući interes za očuvanje i njegovanje tradicionalnih vrijednosti i religijske raznolikosti, stvarajući optimalan ili barem prividan balans izmeću gradnje sakralnih građevina katolićke i s druge strane muslimanske, jevrejske i pravoslavne provenijencije. Jedan takav projekt za džamiju u Hrasnici (sa situacijom) izradio je Huber u mjesecu decembru 1898. godine,⁵⁰ projektovanu po uzoru na manje mahalske džamije iz osmanskog perioda koje njeguju suštinske vrijednosti i karakteristike tradicionalnog graditeljskog naslijeća BiH, s otvorenim sofama, četverovodnim krovom i drvenom munarom u jednoprostornoj građevini.⁵¹ U arhitektonskom smislu kao uzor Huberu su poslužile mnogobrojne džamije građene u BiH tokom 18. i 19. stoljeća, dok se u dekorativnom repertoaru fokusirao na pretežno geometrijske motive maurskih korijena. Godine 1891. povjereni su mu zadaci detaljne izrade nacрта Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (detalji kupole, mukarna-

⁴⁹ Dimitrijević 1989, 133; Šabanović 2022, 157.

⁵⁰ ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.

⁵¹ Prema podacima JU “Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeća Sarajevo”, džamija izgraćena tokom osmanskog perioda bila je krajem 19. stoljeća u ruševnom stanju, te su radovi na njenoj obnovi započeli 1904. godine. Imajući u vidu da su od 1959. godine na objektu vršene neprijmerene intervencije, da je tokom rata 1992–1995. godine teško oštećena, a već 1996. godine sanirana na naćin koji je znaćajno izmijenio njen izvorni izgled, teško je procijeniti u kojoj mjeri je projekt koji je Huber izradio 1898. godine poslužio kao osnova za obnovu iz 1904. godine, kao i da li je podrazumijevao uklanjanje postojećeg džamije i izgradnju nove na njenom mjestu. Buduću da ne postoje pisani tragovi, niti je moguće uspostaviti pouzdanu analizu na temelju današnjeg stanja objekta, ova pitanja ostaju otvorena (Podaci službe zaštite o kulturno-historijskom i prirodnom naslijeću iz prostornog obuhvata izrade Regulacionog plana “Hrasnica”, KZZKHIPNS, april 2012, Sarajevo).

sa i stubova) i šadrvana iz 1891. godine (sl. 11).⁵² Na svim očuvanim projektima iz 1891. godine pribilježeni su potpisi Stixa, Kellnera i Hubera u mjerilima 1:5 i 1:20, dok su projekti izrađivani tokom 1892. godine s potpisom Niemetzecka, a oni nastali tokom 1897. s potpisom Tönniesea. Projekti nastali tokom 1891. i 1892. godine izrađeni su u svrhu implementacije radova sanacije i restauracije enterijera džamije i šadrvana.⁵³ Nacrti iz tog perioda također svjedoče o Huberovom angažmanu na izradi izmjera postojećeg stanja, s prikazima detalja poput mukarnasa, vrata i kupola na Ali-pašinoj i Carevoj džamiji u Sarajevu, također izrađivane u svrhu provođenja radova restauracije. Ipak, njegov lični doprinos na primjeru Ali-pašine džamije, uprkos prisutnim potpisima, nije bio od većeg značaja, budući da je za taj projekat bio zadužen arhitekt Ćiril M. Iveković, pa stoga, za razliku od Careve džamije, saradnja na Ali-pašinoj nije ni zabilježena u Huberovom personalnom listu.

Slika 10. Osnova prizemlja evangelističke zgrade, **Slika 11.** Nacrt šadrvana i **Slika 12.** Detalj fasade Filipovića kasarne (snimila M. Šabanović)

Kako je Huber bio izuzetno vješt crtač koji se tokom rada na projektima restauracije džamija neposredno upoznao s tipologijom i složenim ornamentalnim obrascima drvenarije orijentalnog karaktera, posebno geometrijskim motivima, njegov doprinos u izradi projektne dokumentacije za sarajevsku Vijećnicu predstavljao je prirodan nastavak tog iskustva i potvrdu razumijevanja estetskih i stilskih zahtjeva orijentalizirajuće arhitekture. Iako se ranije nije znalo da je bio uključen u ovaj projekt, sačuvan nacrt izvedbenog projekta vrata iz 1893. godine u mjerilu 1:10 svjedoči o njegovom angažmanu upravo na oblikovanju

⁵² ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 65; Crtež objavljen i u Hartmuthovoj studiji "Kaiser's Mosques" interpretiran kao predložak za rekonstrukciju kasnoosmanske drvene nadstrešnice šadrvana, pri čemu je izvorna česma zamijenjena (Hartmuth 2024, 121–122).

⁵³ KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XXXI.

dekorativnih elemenata ove reprezentativne građevine.⁵⁴ U ovom periodu Huber postaje i član novoosnovanog Tehničkog kluba u Sarajevu, koji je kao udruženje prema odluci komiteta rukovođenog od strane Heinricha Zallingera Thurna ispred Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade, konstituisano na prvoj sjednici 1. decembra 1896. godine.⁵⁵ Premda je u klub upisan kao član 1. decembra 1896. isti s radom aktivno počinje tek 1897. kada klub broji oko sto dvadeset i četiri člana, od čega osamdeset i dva iz Sarajeva, četrdeset iz ostalih gradova BiH i dva iz drugih dijelova Monarhije.⁵⁶ Njegov angažman u klubu nije bio naročito produktivan, tim više što se članovi suočavaju s poteškoćama rješavanja problema smještaja kancelarijskih prostora, potrebom izgradnje vlastite zgrade, opremanjem bibliotečkog fonda, prikupljanjem stručnih časopisa i finansijskim nedostacima, jer se sve do ukidanja finansirao isključivo putem članarina bez podrške Zemaljske vlade.

Tokom 1898. godine Huber je angažovan na djelomičnoj doradi idejnog projekta Franca Blažeka za Filipovića kasarnu u Sarajevu u ulici Hamdije Kreševljakovića 98, i to na detaljima izmjene prozora, a koji je prema odluci ministra Benjamina Kállaya odbačen. Ovaj projekt dalje na korigovanje preuzimaju Pařík i Huber tokom 1900/1. godine dokidajući mu historicistički dekorativni repertoar neobaroka i klasicizma, uvođenjem secesijskih elemenata protkanih heraldičkim obilježjima, u svrhu postizanja monumentalnog dojma i statusa nove vlasti (oklopnici s oružjem, zastavama i vijencima), dok je kompozicija ostala neizmijenjena. Iz djelimično očuvane i nepotpune projektne dokumentacije (presjeci, detalji vrata, krovne konstrukcije, segmenti fasade) uočavaju se tek poneki s potpisom Hubera (sl. 12).⁵⁷ Troškovi izgradnje kako stoji u personalnom listu Johanna Kellnera iznosili su 2.000.000 guldena.⁵⁸ Godine 1899/1900. radi na projektu sanacije i adaptacije župne crkve sv. Filipa i Jakova u Mrkonjić Gradu izgrađene 1883. godine, dodajući joj četvrtasti zvonik na pročelju.⁵⁹ Reč je o dugogodišnjem poduhvatu Zemaljske vlade koja u ovom periodu finansira izradu većeg broja različitih projekata za župne crkve po BiH, u saradnji s Nadbiskupijom i arhitektom

⁵⁴ KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XI.

⁵⁵ ABiH, ZMF – opća građa, br. 10729, š. 18, 1912.

⁵⁶ Titula počasnog člana je na prijedlog uprave uvedena tek krajem 1901. godine, iako će do početka Prvog svetskog rata biti dodjeljeno ukupno tri (Stix, dr. Hans Kellner i Josip Vancaš). "Tehnički klub", *Bosnischer Bote* 9 (5. maj 1901, Sarajevo), 285.

⁵⁷ ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 10.

⁵⁸ ABiH, ZMF – opća građa, br. 1273, š. 8.3, 1903.

⁵⁹ ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.

Vančašem kojem se kao ovlaštenom civilnom arhitekti povjerava izrada i nadzor nad izgradnjom ogromnog broja projekata.⁶⁰ Kako je crkva dodatno stradala tokom Drugog svjetskog rata, obnavljana do danas kroz više različitih etapa, teško je procijeniti u kojem obimu su radovi sanacije izmijenili njeno izvorno stanje iz 1883. godine. Međutim, insistiranje na plošnoj obradi fasade, pojednostavljenoj formi estetike romaničkih zdanja, bez posebnog naglašavanja ulaznog trijema, upotrebe skulpturalne plastike, rozete koja je svedena na čisti znak, a ne raskošan dekorativno-konstruktivni element crkve, karakteristični lučno povijeni završeci krovnog vijenca u formi školjke koji će se ponavljati na njegovim budućim projektima (zgrada Moise J. Kabillo, kino Apollo, portal zgrade Oficirskog paviljona, studija za neimenovanu crkvu i dr.) upućuju na unošenje dekorativnih stiliziranih elemenata koji poprimaju karakteristike ličnog potpisa. Već 1891. godine Huber se uključuje u izradu idejnog projekta za jedan od pomoćnih objekata vojnog kompleksa Filipovića kasarni (poznatog kao Filipovića lager) u ulici Zmaj od Bosne 86, rađenog u saradnji s inženjerima Vojno-geografskog instituta u Beču, Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, a pod patronatom Karla Pařika. Pařik će kasnije, 1903. godine, potpisati projekte prvih značajnijih zgrada vojnog suda i zatvora, dok Huber 1901. godine, slijedeći isti projektantski princip kao u slučaju Filipovića kasarne, razrađuje detalje ulaznog portala izvedbenog projekta.⁶¹ Premda se dekorativni elementi na Filipovića kasarni dovode u vezu s Huberovim ranim izražajem u duhu secesije, portal zgrade Oficirskog paviljona svjedoči o slobodnijoj i individualnijoj interpretaciji tog stila. Usporedbom segmenata koje projektuje Huber s ukupnom kompozicijom objekta koji potpisuje Pařik, jasno se iščitava napet odnos između secesijskog ornamentalnog repertoara i neorenesansne koncepcije pročelja. Od 1902. do 1904. godine Huber projektuje dvije zgrade u Mostaru. Žandarmerijsku kasarnu (danas sjedište banke)⁶² u ulici Kardinala Stepinca 2 i stambeno-poslovnu zgradu firme Buttazoni & Venturini (nerealizirano) koja svoje prvo sjedište drvne industrije i stolarske robe u BiH 1894. godine, otvara u Mostaru nakon čega se prebacuje u

⁶⁰ Vančaš, Josip, "Dorfkirchen in Bosnien und der Herzegowina", *Zeitschrift des Österr.-und Architekten-Vereines* 3 (21. januar 1898, Beč), 33–34; Vančaš, Josip, "I. Pfarrkirche in Precina (Unterkrain); II. Kirchenumbau in St. Margareten: Smarjeta in Unterkrain", *Der Bautechniker* 26 (26. juni 1908, Beč), 509–510; <https://www.biskupija-banjaluka.org/dekanati-banjolucke-biskupije/jajacki-dekanat/zupa-mrkonjic-grad/>, Pristup ostvaren 23. 12. 2024.

⁶¹ Krzović 2004, 94–95; ABiH, ZVS – zbirka nacrti, kutija 10.

⁶² Borislav Puljić, Mirela Šetka Prlić, Marija Rakić, "Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878–1918)", *Prostor* 25 (2017), 7.

Sarajevo.⁶³ Kasarna je projektovana kao slobodno stojeća, jednospratna zgrada, pravougaone osnove s manjim istakom u obliku slova L, i djelomično razvijenom tavanskom etažom. U skladu s tadašnjim vojnim standardima gradnje kasarni, koji su podrazumijevali i izgradnju pomoćnih objekata za smještaj konja, unutar zatvorenog dvorišnog sklopa podignuta je i manja konjušnica, prizemna, funkcionalno odvojena cjelina, koja je naknadno uklonjena. Skoro uvijek ograničena i oskudna finansijska sredstva koja je izdvajalo Zajedničko ministarstvo finansija za ovakve projekte rezultirala su skromnim rješenjem s težištem na utilitarnoj funkciji. Stilski pripada arhitekturi historicizma, s kombinovanim dekorativnim motivima secesijskih ukrasa cvjetnih i geometrijskih elemenata. Kako Huber nikada nije bio sklon pretjeranoj upotrebi cvjetnih secesijskih motiva, težeći uspostavljanju čistih, funkcionalnih i ukrasima neopterećenim fasadama, artikulacija pročelja definisana je redukovanom upotrebom vegetabilnih (vijenci izobilja, kartuše, horizontalne trake isprepletenog lišća i plodova) i geometrijskih ornamenata (diskovi, dentili, metope) kojima se ipak stvorila odmjereni ali svečana proporcija zgrade. U visini nadprozornika prvog sprata u profiliranom polju upisana je godina izgradnje 1902/3. Zgrada je kasnije postala vlasništvo Sarajevske pivare. Od 1904. godine Ludwig Huber intenzivno objavljuje svoje radove u časopisima *Monarhije* u vidu skica, crteža i osnova za nekoliko svojih projekata. Mada ih je većina izrađena ranije, a objavljena naknadno, nekoliko godina poslije, gotovo sve bilježe karakteristike arhitekture secesije i individualno interpretiranih stilova bosanskog sloga i orijentalizirajućeg stila. Svi objavljeni radovi prikazivali su stambeno-poslovne zgrade izuzev skice za neimenovanu crkvu u BiH, objavljenu u časopisu *Der Bautechniker* 1904. godine (sl. 13).⁶⁴ Objave nisu pratile naročita pojašnjenja i opise u smislu navođenja imena izvođača radova, godine izgradnje, pribavljanja građevinske dozvole, firmi i pojedinaca koji su učestvovali u molerskim i ostalim zanatskim radovima. Skica za crkvu je sudeći po stilskim i oblikovnim vrijednostima izrađena između 1902. i 1904. godine, a mogla se odnositi na crkvu sv. Mihovila Arhanđela u Varešu izgrađenu 1904. godine prema projektu Vančaša ili samostansku crkvu sv. Bonaventure u Visokom izgrađenu 1900. godine, odnosno neki značajniji centar sudeći po bogatstvu dekorativne obrade detalja, grandioznom pročelju i središnjem portalu na kojem je predviđeno postavljanje većeg broja skulptura. Poput većine sakralnih

⁶³ "Iskaz", *Bošnjak* 7 (18. decembar 1897, Sarajevo), 4.

⁶⁴ Huber, Ludwig, "Studie zu einer Kirche", *Wiener Bauindustrie Zeitung* 21 (29), 15. april 1904, Beč, 229, 59–60.

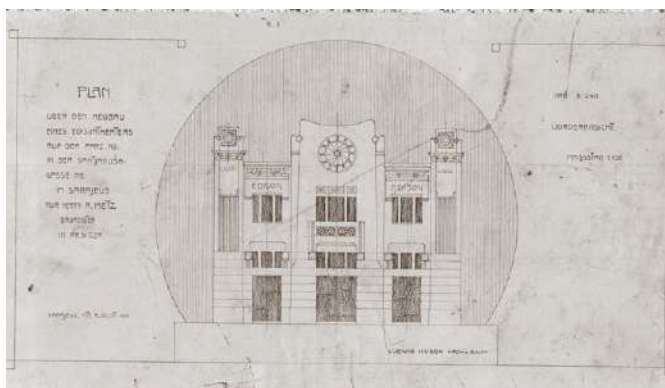
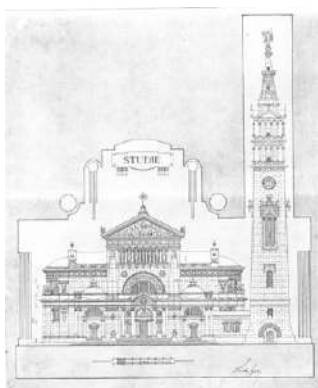
građevina župnog tipa iz istog perioda, crkva je koncipirana kao trobrodna bazilika, izvedena u stilu historicizma koji objedinjuje elemente neogotike i klasicizma, s dominantnim zvonikom situiranim iznad zapadnog portala. Arhitektonska kompozicija karakterizira se naglašenom težnjom ka formalnoj sažetosti, simetričnosti i volumetrijskoj kompaktnosti, u duhu historicističkih uzora iz njemačke i francuske arhitektonske tradicije. Posebna pažnja pri oblikovanju eksterijera i interijera posvećena je arhitektonskoj artikulaciji glavne i bočnih apsida, deambulatorija, te zapadnog vestibula, koji u prostornom i funkcionalnom smislu označavaju početak i završetak longitudinalne prostorne osi. U odnosu na tipske projekte župnih crkvi i samostana koji ovih godina nastaju u BiH, Huberovo rješenje se odlikuje monumentalnošću arhitektonske koncepcije i izraženim prostornim jedinstvom. Pročelje je artikulirano kroz slojevit u ornamentiku i skulpturalnu obradu, s nizom dekoriranih luneta ispunjenih plitkoreljefnim ikonografskim prikazima, slijevim nišama koje obuhvataju sedam slobodnostojećih kipova svetaca, naglašenim timpanonom, okulusima i rozetama. Dekorativni repertoar izveden je s izraženim osjećajem za detalj i ritmičku artikulaciju površina, dok se kroz inventivan tretman prozorskih otvora i njihovih arkadno stiliziranih obruba na zvoniku dodatno akcentuira vertikalnost i dinamičnost cjelokupne fasadne kompozicije. U periodu između 1903. i 1908. godine Huber se posvećuje projektovanju stambenih zgrada, zbog čega nije mnogo aktivan u izradi projekata Zemaljske vlade. Godine 1908. pomaže Paříku na izradi projekata za kompleks zgrada Zemaljskog muzeja u Sarajevu, izgrađenih 1912. godine u ulici Zmaja od Bosne 3. I ovdje se angažman očituje u izradi dekorativnih detalja enterijera i muzejske opreme, bez značajnijeg doprinosa u projektantskom smislu.⁶⁵ Osim ovih radova povjereni su mu i radovi rukovođenja izgradnjom kompleksa, prisustvujući jednoj od konferencija u Paříkovo ime, na kojoj je predložio izradu drvenih a ne željeznih vitrina za muzejske eksponate, što je zbog nedostatka finansijskih sredstava tek djelomično usvojeno, i to za zbirku antičkih eksponata.

Posljednja poznata javna zgrada koju projektuje u BiH je "Kinotheater Apollo" u Sarajevu izgrađen 1912. godine u ulici Mis Irbina 2 (sl.14).⁶⁶ Investitor prvog kinoteatra u BiH je građevinski poduzetnik Albert Metz, a za uređenje enterijera sale zadužen je bio umjetnički atelje Jung & Russ iz Beča koji upravo u

⁶⁵ Pařík, Karel, "Das Landesmuseum in Sarajevo", *Allgemeine Bauzeitung* 83 (1918), 39–43.

⁶⁶ "Kombiniertes Betonhohlmauerwerk in Hackensteinen System Schnell", *Der Bautechniker* 14 (5. april 1912, Beč), 338–340.; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XIII.

ovoj ulici (u to doba Sahtijanauša) posjeduje filijalu, na čelu s kiparima Fritzom Russom i Franjom Rebhenom. Prije austrougarske uprave Sarajevo ne razvija jasne oblike kulturnih institucija umjetničkog karaktera, poput pozorišta, kina ili muzeja, koji s dolaskom Monarhije predstavljaju novu dimenziju urbanog života. Zgrada kina i teatra Apollo zauzima posebno mjesto kao prvi namjenski izgrađen objekat za filmske projekcije, te kao jedan od ranih primjera primjene armiranog betona u međuspratnim konstrukcijama. Ulična fasada razvijena je kroz pet simetričnih, površinskih segmenta, svaki s pročišćenim geometrijskim i antičkim motivima interpretiranim na inovativan način, čime se najavljuje prelaz ka novim arhitektonskim pristupima. Prema ocijeni mnogih historičara arhitekture zgrada svojom elegantnom jednostavnošću i odabranim dekorativnim formama nagovještava dolazak nove arhitekture.⁶⁷ Dekorativnom obradom glavne sale dominiraju secesijski elementi, među kojima se ističu motivi vijenaca, traka, pilastra i voluta, dok prostor galerije i balkonske lože karakterizira bogata štuko-dekoracija s motivima festona i ornamenta oblika tekuće brojanice. Posljednje intervencije iz 60-ih godina 20. stoljeća, koje su smanjile koloristički intenzitet originalnih dekoracija, predstavljaju značajan odstup od secesijskog koncepta, u kojem boja ima ključnu ulogu kao izraz stila.⁶⁸

Slika 13. Crtež neimenovane crkve L. Hubera i **Slika 14.** Idejni projekt Apollo
(Der Bautechniker, 1904, 59–60; KZZKHIPNS, planoteka, fascikla XIII)

Na koncu, vrijedi ukazati i na nekoliko projekata koji su u domaćoj stručnoj literaturi dovođeni u vezu s Ludwigom Huberom, iako nisu zabilježeni u njegovom personalnom listu, niti su, prema dostupnoj dokumentaciji, potvrđeni

⁶⁷ Milošević 1997, 20.

⁶⁸ Šabanović, Mirha, "Kino Apollo", Oslobođenje KUN (15. decembar 2011, Sarajevo), 8.

potpisanim nacrtima. Među njima se izdvajaju projekt katoličke crkve u Karinu iz 1898. godine, zgrada suda u Tuzli iz 1899. godine, otkupna stanica za duhan (bez naznačenog lokaliteta), zgrada finansijske kasarne u Jajcu iz 1906. godine te zgrada suda u Fojnici iz 1902. godine. Atribucija ovih, kao i potencijalno drugih projekata, ostaje otvorena za daljnja istraživanja i kritičku verifikaciju. Tema, u svojoj prirodi, ostaje podložna dopunama i reinterpetacijama na osnovu novih saznanja i arhivskih otkrića, te je namijenjena budućim istraživačima koji će moći doprinijeti potpunijem sagledavanju Huberovog arhitektonskog opusa.

Summary

Architectural Activity of Ludwig Huber within the Construction Department of the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina

During a period of significant shifts in Bosnia and Herzegovina's architectural and engineering landscape, marked by the departure of some professionals and the arrival of others, Huber emerged as a prominent designer and an active collaborator within the newly established Department of Construction. His professional journey began with relatively minor projects and tasks, but he soon came under the influence of the leading architects at the helm of the Department, which facilitated his stylistic and technical refinement. An analysis of his works reveals a compelling dynamic of creative thinking, teamwork, and adaptation to the functional requirements and aesthetic norms set by the Joint Ministry of Finance. The influence of revisions conducted by court architects from Vienna is particularly evident, as they frequently guided the final versions of his projects. Huber's body of work also illustrates the relationship between public building projects and residential architecture. While his public buildings can be examined within the context of contemporary European architectural trends, his residential projects, due to their volume and diversity, warrant a separate study. Examining his work within the broader architectural currents of the 19th century highlights intriguing parallels with structures built at the same time in smaller European cities. It also testifies to the adaptability of stylistic expressions and the interweaving of influences, ranging from Viennese court tendencies to local specificities. Furthermore, his projects reflect the gradual shaping of Sarajevo's and Bosnia and Herzegovina's architectural identity during the transitional period between Ottoman and Austro-Hungarian architectural legacies. The designs for the Apollo Cinema and sketches for the church undeniably represent his most creative works, distinguished by a strong personal imprint. At the same time, his hospital building projects, though more modest in expression, are equally significant. Their architectural value is primarily defined by functional requirements and spatial organization, where the significance of these structures lies not so much in their decorative façade treatment as in their articulated layout. It is precisely through the constructive aspects and the rational design of the internal structure that Huber's architectural creativity becomes most evident, while decorative elements remain secondary.

BIBLIOGRAFIJA

Popis skraćenica

ABiH	Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
ZMF	Zajedničko ministarstvo finansija
ZVS	Zemaljska vlada Sarajevo
NZM	Zemaljski narodni muzej
KZZKHIPNS	Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

IZVORI

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zajedničko ministarstvo finansija – opća građa (ZMF – opća građa), br. 50243/1, 22. 5. 1892.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 74.176, 23. 6. 1893.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 1273, š. 8.3, 1903.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 710, š. 8.3, 1906.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 984, š. 2.1, 1910.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 10729, š. 18, 1912.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 13177 i br. 116497, š. 1–4, 1922.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 1171921, š. 1–4, 1922.
- ABiH, ZMF – opća građa, br. 24979, š. 1–4, 1922.
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljski narodni muzej – stenografski izvještaji (NZM – stenografski izvještaj), 22/100, 1792/82. ("Nacrt Zakona o zaštiti spomenika kulture" br. 100/1, 31. 1. 1914)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljska vlada Sarajevo – zbirka nacrtā (ZVS – zbirka nacrtā), kutija 10.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 32.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 35.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 60.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 63.
- ABiH, ZVS – zbirka nacrtā, kutija 65.
- Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo (KZZKHIPNS), planoteka – fascikla IX.

- KZZKHIPNS, planoteka – fascikla XI.
- KZZKHIPNS, planoteka – fascikla XIII.
- KZZKHIPNS, planoteka – fascikla XXXI.

LITERATURA

- Aganović, M. 2009. *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*. Sarajevo: Svjetlost.
- Bergdoll, B. 2000. *European Architecture 1750–1890*. Oxford: Oxford University Press.
- Bublin, M. 1999. *Gradovi Bosne i Hercegovine: Milenijum razvoja i godine urbi-cida*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Dimitrijević, B. 1989. *Arhitekta Karlo Pařík*. Doktorska disertacija. Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Zagrebu.
- Ernst, L. 1895. *Schwefelbad Ilidže bei Sarajevo in Bosnien*. Beč: Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien i Hercegovina.
- Gjurgjević, M. 1910. *Memoari sa Balkana 1858–1878*. Sarajevo: Naklada samog pisca.
- Handžić, S. 1990. *Kompleks vila u Aleji Prve proleterske brigade na Ilidži*. Elaborat. Sarajevo: Gradski zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.
- Hartmuth, M. 2024. *The Kaiser's Mosques. Islamic Architecture and Orientalizing Style in Habsburg Bosnia, 1878–1918*. Lausanne/New York: Peter Lang.
- Hrasnica, M. 2003. *Arhitekt Josip Pospíšil – život i djelo*. Sarajevo: Arhitektonski fakultet.
- Jurić, Z. 2002. Strukovni naslovi u arhitekturi i graditeljstvu u Hrvatskoj i Slavoniji od 1870-ih do 1918. godine. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26: 149–159.
- Koštović, N. 1998. *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*. 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: El-Kalem.
- Kreševljaković, H. 1991. *Izabrana djela IV: Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krzović, I. 1987. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija BiH.

- Krzović, I. 2004. *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Kurto, N. 1998. *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Milošević, P. B. 1997. *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji: Sarajevo 1918–1941*. Foča: SPKD Prosvjeta.
- Puljić, B., Šetka Prlić, M., Rakić, M. 2017. Arhitekti i graditelji u Mostaru za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878–1918). *Prostor – Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 25: 4–19.
- Redžić, H. 1983. *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Reinecke, T. 2013. *Hildegard Jone und ihr Werk – ein Einführung*. Purkersdorf: Museum Purkersdorf.
- Saton, J. 2005. *Zapadna arhitektura*. Novi Sad: Građevinska knjiga a.d.
- Spasojević, B. 1999. *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Rabic.
- Stošić, V. M. 2016. Gradnja zaraznog paviljona opšte bolnice u Banjaluci (1957–1964). *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 8: 331–361.
- Šabanović, H. 1960. Postanak i razvoj Sarajeva. *Radovi Naučnog društva NR-BiH*, knj. 13, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5: 71–114.
- Šabanović, M. 2022. *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Zagrebu.
- Ševo, Lj. 1996. Urbanistički razvoj Banja Luke. Banja Luka: Opština Banja Luka.
- Šišić, F. 1903. "Studije iz bosanske historije." *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 15 (april-juni): 320–349.
- Tadić, D. 2017. Razvoj organizirane zdravstvene zaštite u Livnu: Livanjska bolnica – povijesne crtice. U: Kovačević, I. (ur.), *Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova u Livnu do Drugog svjetskog rata*, Livno: Zavičajni muzej, 144–191.
- Tepić, I. 1995. "Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine." U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Ibrahim Tepić (ur.), 131–172. Sarajevo: Generalštab Armije Republike Bosne i Hercegovine.

- Vancaš, J. 1928. Bosansko narodno graditeljstvo. *Tehnički list Organa jugoslavenskih inženjera i arhitekata* 10(24): 353–356.
- Wagner, W. 1967. *Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien*. Beč: Akademie der Bildenden Künste.

Internet stranice:

- Österreichisches Biographisches Lexikon – Camillo Sitte.
https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sitte_Camillo_1843_1903.xml
Pristup ostvaren: 28. 12. 2024.
- Architektenlexikon – Josef Hudetz.
<http://www.architektenlexikon.at/de/1248.htm>
Pristup ostvaren: 25. 11. 2023.
- Architektenlexikon – Karl Haybäck.
<http://www.architektenlexikon.at/de/61.htm>
Pristup ostvaren: 25. 11. 2023.
- Architektenlexikon – Max Hegele.
<http://www.architektenlexikon.at/de/752.htm>
Pristup ostvaren: 26. 11. 2023.
- Banjalučka biskupija – Župa Mrkonjić Grad.
<https://www.biskupija-banjaluka.org/dekanati-banjolucke-biskupije/jajacki-dekanat/zupa-mrkonjic-grad/>
Pristup ostvaren: 23. 12. 2024.

Popis ilustracija:

- Sl. 1. Supruga Amalia (Reinecke 2013, 33)
- Sl. 2. Fotografija kćerke Hildegard (Reinecke 2013, 33)
- Sl. 3. Crtež s motivom Sarajeva Elisabeth Huber (Reinecke 2013, 25)
- Sl. 4. Nacrt Parohijskog doma, snimila M. Šabanović
- Sl. 5. Parohijski dom, Jajce 1900, snimila M. Šabanović
- Sl. 6. Nacrti zgrada Penzionog fonda, snimila M. Šabanović
- Sl. 7. Nacrt fasade zgrade Finanz Wach Kasarne, snimila M. Šabanović
- Sl. 8. Nacrt fasade bolnice u Banja Luci, snimila M. Šabanović

- Sl. 9. Nacrti bolnice u Cazinu, snimila M. Šabanović
- Sl. 10. Osnova prizemlja evangelističke zgrade, snimila M. Šabanović
- Sl. 11. Nacrt šadrvana, snimila M. Šabanović
- Sl. 12. Detalj fasade Filipovića kasarne, snimila M. Šabanović
- Sl. 13. Crtež neimenovane crkve, L. Huber, Der Bautechniker, 1904, 59–60
- Sl. 14. Idejni projekt Apollo, snimila M. Šabanović

DOI: 10.46352/23036974.2025.305

UDK / UDC: 73/76(497.6)"1945/1952"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 23. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 9. 11. 2025.

ASJA MANDIĆ*

Herojstvo socijalističke izgradnje u likovnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine

Apstrakt

Herojstvo socijalističke izgradnje, ključni narativ u procesu obnove poslijeratne Jugoslavije, nadovezalo se na tekovine Narodnooslobodilačke borbe i vrijednosti na kojim je izvojevana pobjeda nad okupatorom. Borbeni duh solidarnosti, zajedništva, istrajnosti i požrtvovanosti, prenesen je na strategije modernizacije zemlje, što je bilo evidentno u masovnoj mobilizaciji širih društvenih slojeva i omladine neposredno nakon rata i tokom implementacije prvog Petogodišnjeg plana (1947–1952). Bosna i Hercegovina postala je središte industrijalizacije i infrastrukturne obnove, i to se neminovno odrazilo na umjetničku produkciju, pogotovo u godinama kada je likovna umjetnost imala i dokumentarno-propagandnu funkciju, te tako učestvovala u legitimizaciji vladajuće ideologije. Kroz uvid u institucije koje su oblikovale sistem njene produkcije, distribucije i valorizacije, u radu se istražuje na koji način je umjetnost doprinosila stvaranju slike o herojskoj izgradnji zemlje. U tom kontekstu, posebna pažnja posvećena je djelovanju Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1945. do 1952. godine, uključujući njegove godišnje izložbe, prateću likovnu kritiku i položaj u kulturnom polju.

Ključne riječi: kult heroja, industrijalizacija, likovna umjetnost, modernizacija, Omladinske radne akcije, Petogodišnji plan, socijalistički realizam, Udruženje likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine

Abstract

The heroism of socialist construction, a key narrative in the process of post-war Yugoslav reconstruction, was rooted in the legacy of the National Liberation Struggle and the ideals that secured victory over the enemy. The fighting spirit of solidarity, unity, determination, and self-sacrifice carried over into the country's modernization efforts, as seen in the widespread mobilization of diverse social groups and youth immediately

* Asja Mandić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: asja.mandic@ff.unsa.ba.

after the war and during the implementation of the First Five-Year Plan (1947–1952). Bosnia and Herzegovina became a center of industrialization and infrastructural reconstruction, which inevitably influenced artistic production, especially in the years when visual art had a documentary-propaganda function, thereby participating in legitimizing the ruling ideology. Through an analysis of the institutions that regulated its production and distribution apparatus, as well as dominant conceptions of art, this paper explores how art contributed to shaping the image of heroic construction. In this context, particular emphasis is placed on the activities of the Association of Artists of Bosnia and Herzegovina between 1945 and 1952, encompassing its annual exhibitions, the related art criticism, and its role within the cultural sphere.

Keywords: Association of Artists of Bosnia and Herzegovina, Five-Year Plan, hero cult, industrialization, modernization, socialistic realism, visual art, Youth Labor Actions

U godinama koje su uslijedile nakon završetka Drugog svjetskog rata, jugoslavenska vlast, predvođena Komunističkom partijom, započela je proces obnove ratom razorene zemlje i izgradnje moderne industrijske države zasnovane na načelima socijalizma. Brza i uspješna obnova, obilježena velikim naporima i mobilizacijom šireg stanovništva, snagom zajedničkog, kolektivnog rada svih naroda Jugoslavije, ubrzo je prerasla u realizaciju kapitalnih projekata s ciljem izgradnje novog, modernog i progresivnog društva. U tim formativnim godinama poslijeratne Jugoslavije herojstvo socijalističke izgradnje postaje jednim od temeljnih narativa novog društvenog poretka, narativa koji se u idejnom smislu nadovezuje na tekovine Narodnooslobodilačke borbe.

Ideja da se duh herojske borbe partizana, solidarnosti, zajedništva, istrajnosti i požrtvovanosti nastavi kroz herojstvo socijalističke izgradnje, masovnu mobilizaciju stanovništva, posebno radnika i omladine, bila je ne samo pokretačka poluga, već i moćan alat učvršćivanja vrijednosti novog socijalističkog društva, odnosno njegove ideološke osnove koja je postavljena tokom rata. Naime, Narodnooslobodilačka borba bila je istovremeno i borba protiv okupatora i socijalistička revolucija, a kolektivno herojstvo naroda postalo jedan od osnovnih postulata izgradnje socijalističke Jugoslavije. Narativom o socijalističkoj izgradnji kao herojskom činu, koji je bio ideološki i simbolički nastavak herojstva NOB-a, Jugoslavija je stvorila mit o neprekinutoj borbi, gdje se borba protiv okupatora transformirala u borbu protiv privredne nerazvijenosti i siromaštva. Takav mit, što upućuje na kolektivni cilj i kolektivno dobro, stvarao je solidarnost,

zajedništvo i osjećaj kolektivnog pripadanja, te je služio kao pokretačka snaga mobilizacije stanovništva u obnovi ratom razorene zemlje i izgradnji moderne socijalističke države.

Uspostavljanje analogije između Narodnooslobodilačkog rata i perioda obnove i socijalističke izgradnje nije bilo slučajno, već zasnovano na iskustvima Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR-a) u procesu uspostave planske privrede, ili preciznije s konceptom oživljavanja građanskog rata (1918–22) tj. njegovog nastavka u procesu realizacije prvog Petogodišnjeg plana (1928–32).¹ Staljin je, navodi Susan Buck-Morrs “militarizovao prostor istorijske tranzicije i teren privrednog razvoja i seljačke kolektivizacije pretvorio u ratnu zonu,” pri čemu se privreda mobilizirala i pretvorila u rat, koji je bio rat protiv vremena.² Radilo se o nevjerovatno brzom industrijalizaciji, o “nasilnom ubrzanju”³ kojim su se nastojale sustići velike industrijske sile, a kako nije bilo adekvatne mehanizacije ni kvalificirane radne snage, osnovna forma rada bila je udarnički rad. Usmjeren na povećanje produktivnosti kroz dodatni ljudski napor i takmičarski duh, te zasnovan na odlučnosti, požrtvovanosti i snazi, udarnički rad je imao odlike herojske borbe i herojskih dostignuća. Međutim, konačna potvrda sovjetske borbe za izgradnju države bila je pobjeda 1945. godine koja je, kako pokazuju recentnija istraživanja, postala “utemeljiteljski mit” sovjetsko-ga društva, a ratna retorika se ponovno oživljavala, produbljujući kontinuitet militarizacije društvenog i ekonomskog prostora započet u 1930-im.⁴ Upravo u tom kontekstu uvid u sovjetski model i tehnike privrednog razvoja, kao i u šire obrasce upravljanja društveno-političkim i kulturnim životom, postaje važan u godinama jakih veza sa SSSR-om, kao i u onim prvim što su uslijedile nakon Rezolucije Informbiroa, odnosno ideološkog razlaza sa Sovjetskim Savezom kada je Tito nastojao da dokaže da Jugoslavija nije skrenula s puta socijalizma. Naime, na tim modelima se gradilo postratno jugoslavensko društvo, posebno u sferi politike i ekonomije, što se direktno očitovalo uspostavom prvog Petogodišnjeg plana industrijalizacije i elektrifikacije (1947–1952),⁵ odnosno uvođenja planske privrede i stvaranja adekvatnih stručnih kadrova.

¹ Bak-Mors 2005, 52.

² Bak-Mors 2005, 52.

³ Bak-Mors 2005, 53.

⁴ Brandenberger 2002, 183.

⁵ Petogodišnji plan usvojen je 28. jula 1947. g. u Narodnoj skupštini FNRI. O Petogodišnjem planu i njegovoj realizaciji u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, vidjeti: Katz 2011, 263–366.

Petogodišnji plan je, kao nova vojna strategija ili bitka za privredni razvoj zemlje, kao prevrat, proboj ili udar, prisiljavao društvo na historijski progres. Ostvarivani rezultati u obnovi i izgradnji zemlje prezentirani su kao pobjede, što se može vidjeti iz novogodišnjeg govora Josipa Broza Tita za 1947. godinu u kojem on naglašava važnost podsticanja "širokog narodnog natjecanja" i "što masovnijeg udarničkog rada."⁶ Na udarništvu ili junačkim ljudskim naporima na kojim je uspostavljen kult heroja rada, zemlja se iz temelja gradila i to, u nedostatku mehanizacije, uglavnom manuelnim radom, slično kao i u Sovjetskom Savezu gdje se, kako navodi Susan Buck-Morrs "socijalizam izgrađivao pre svega rukama."⁷

Kroz propagandu i masovnu mobilizaciju stanovništva, izgradnja zemlje je postavljena kao sastavni dio "borbe na bojnom polju"⁸ kroz koju se manifestiraju herojski podvizi naroda, što se može najbolje vidjeti na primjeru omladinskih radnih akcija. Zasnovane na masovnoj mobilizaciji stanovništva, naročito omladine, i na dobrovoljnom radu koji je razvijao i jačao osjećaj zajedništva, kolektivne pripadnosti i odgovornosti, omladinske radne akcije su imale snažnu simboličku moć. U načinu organizacije rada, gdje su postojale radne brigade koje su kao i u vojnom kontekstu imale određenu hijerarhiju, disciplinu i kolektivni cilj i gdje se razvijao takmičarski duh i udarništvo, radne akcije su promovirane kao bitke protiv privredne nerazvijenosti, zaostalosti i neznanja.⁹ One su funkcionirale kao paradigmatički oblik heroizma, gdje je revolucionarni zanos s ratišta simbolički transponiran u energiju usmjerenu na izgradnju socijalističkog društva. Kao primjer takve transformacije može poslužiti propagandno-agitacijska djelatnost tokom izgradnje pruge Šamac – Sarajevo, najvećeg i najzahtjevnijeg projekta prve godine Petogodišnjeg plana, gdje je riječ "borba" postala jedan od centralnih retoričkih alata. U tom smislu može se govoriti o militarizaciji privrednog diskursa, što je prisutno u retorici kojom su radni izazovi i dostignuća na omladinskoj radnoj akciji predstavljani javnosti. Od dnevnog lista *Borba na omladinskoj pruzi*, koji je pratio tok izgradnje, do naslova poput "Uoči juriša na Omladinsku prugu", "Borba za Vranduk" i "Živjeli junački graditelji tunela

⁶ Josip Broz Tito: *Govori i članci*, knjiga 3, 1959, 7+13.

⁷ Bak-Mors 2005, 142.

⁸ Novogodišnji govor J. B. Tita od 11. 1946. godine objavljen je u publikaciji *Omladinska pruga* koja je dokumentovala izgradnju pruge Brčko – Banovići. *Omladinska pruga* (bez paginacije i godine izdanja).

⁹ Na radnim akcijama radilo se na opismenjavanju stanovništva, kao i obrazovanju i obučavanju kadrova za rad u industriji. Vidjeti: *Omladinska pruga Šamac – Sarajevo 1947*, 21–29.

Vranduk,”¹⁰ jasno je se da se ne radi samo o motivacijskim sloganima, već o svjesnom korištenju ratne leksike kako bi se izgradnja pruge poistovjetila s vojnim pohodima, bitkama za novu, socijalističku budućnost. U formulacijama poput “Duga je i teška bila bitka za Vranduk” ili “Bitka za Vranduk izvojevana je zahvaljujući svestranom zalaganju njegovih graditelja,”¹¹ očito je da se gradilište percipiralo kao ratno bojište, a radnici i omladinci kao vojska koja podnosi napor, rizik i žrtvu. Takva retorika imala je dvostruku funkciju: s jedne strane evocirala je sjećanja na rat i pobjedu, a s druge mobilizirala omladinu da pristupi obnovi i izgradnji zemlje s istim entuzijazmom, disciplinom i osjećajem dužnosti kakav su imali borci na frontu. Ona je sigurno bila neophodna za brz oporavak i razvoj zemlje, ali u slučaju Jugoslavije imala je i emancipatorsku dimenziju jer je promovisala ideju jednakosti, zajedništva, te kolektivnog učešća i odgovornosti u stvaranju nove društvene stvarnosti.

Omladinske radne akcije su u poslijeratnoj Jugoslaviji imale poseban značaj za Bosnu i Hercegovinu, budući da je upravo ta republika, uslijed najtežih ratnih razaranja, postala jedno od glavnih središta infrastrukturnih projekata. Pretežno ruralna i ekonomski zaostala, sa znatno nižim stepenom industrijskog razvoja od Hrvatske i Slovenije, te ozbiljnim nedostatkom obrazovanog i stručnog kadra (preko 70 % stanovništva bilo je nepismeno),¹² Bosna i Hercegovina je iz rata izašla opustošena, s velikim ljudskim gubicima (izgubila preko 15 % stanovništva).¹³ Praktično bez industrije,¹⁴ s uništenim saobraćajnicama i potpuno ruiniranim željezničkim saobraćajem,¹⁵ prema prvom Petogodišnjem planu trebala je da dostigne razvoj za 1054 %.¹⁶ U poslijeratnom periodu ona postaje centar velikih infrastrukturnih projekata i omladinskih radnih akcija. Međutim, značaj Bosne i Hercegovine za obnovu i izgradnju zemlje nije bio ograničen na razvoj teške industrije i izgradnju novih puteva koji su uvezali jugoslavenski prostor. Njena važnost ogledala se i u tome što je funkcionirala kao most između jugoslavenske ideološke vizije zajedništva i solidarnosti i stvarnih, praktičnih potreba novog društva.

¹⁰ Naslovi preuzeti iz: *Pruga Šamac – Sarajevo: Dar omladine Titu i narodu 1947*, 8+30+54.

¹¹ *Pruga Šamac – Sarajevo: Dar omladine Titu i narodu 1947*, 54.

¹² Kamberović 2011, 99; Kamberović 2000, 15.

¹³ Beroš 1976, 26.

¹⁴ Prema podacima iz 1945. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 115 industrijskih preduzeća, a samo 45% industrije i rudarstva u pogonu. Kamberović 2011, 120; Kamberović 2000, 97.

¹⁵ Beroš 1976, 26.

¹⁶ To se odnosi na procjenu porasta proizvodnje u industriji, rudarstvu i elektroprivredi u 1951. godini u odnosu na 1939. godinu. Vidjeti Katz 2011, 274; Čepo 1986, 79.

U tome je i likovna umjetnost imala svoju ulogu. Bila je aktivan učesnik u borbi za ostvarenje ciljeva socijalizma i vizije moderne industrijske države. S modelima sovjetske modernizacije, prate se i modeli vizuelne reprezentacija toga procesa, što je bio logičan put nakon pobjede socijalističke revolucije, kada se tražio novi način likovnog oblikovanja koji je trebao da legitimizira novi društveno-politički sistem. Poetika socijalističkog realizma, po uzoru na sovjetski model, neminovno je pronašla plodno tlo, jer je umjetnost, da bi ispunila svoju društvenu ulogu, morala biti lako dostupna, čitljiva i razumljiva svima. Takva umjetnost "realistična u formi i socijalistička u sadržaju,"¹⁷ idejna i partijska i oslobođena bilo kakvih primjesa modernizma, bila je utilitarna u didaktičkom smislu. Koristila se kao dokumentarni, ali i agitaciono-propagandni alat i vaspitno sredstvo, jer glavni fokus socijalističkog realizma nije na samom umjetničkom djelu, već na recipijentu, kako navodi Boris Groys.¹⁸

Stoga se, u periodu poslijeratne obnove, umjetnost ne može promatrati izolovano, kao rezultat umjetnikovog individualnog izražaja, već kao društveni fenomen, jer ona nastaje unutar specifičnog konteksta, određenog ideološkim, institucionalnim i političkim uslovima, a što Pierre Bourdieu opisuje terminom kulturnog polja, odnosno strukturiranog prostora u kome su određena pravila stvaranja, prezentacije, recepcije i valorizacije umjetničkih djela.¹⁹ Kulturno polje, u ovom slučaju može poslužiti kao operativni termin za kontekstualizaciju bosanskohercegovačke umjetnosti, razumijevanje prostora u kome je djelovala u periodu od 1945. do 1952. godine, prostora koji je bio hijerarhijski organiziran, i pod velikim utjecajem političkog polja pri čemu je simbolički kapital dodjeljivala država. Dakle, radi se o organizaciji umjetničkog života prema obrascu partijske strukture, o uspostavljanju "jasnih hijerarhijskih odnosa unutar takvog institucionalnog mehanizma svijeta umjetnosti", što je omogućavalo gotovo potpunu kontrolu likovnog stvaralaštva.²⁰

¹⁷ Sovjetski umjetnik Alexandr Gerasimov, jedan od najomiljenijih Staljinovih umjetnika je ovom rečenicom definirao socijalistički realizam. Bois, et al. 2004, 265.

¹⁸ Groys 2008, 147.

¹⁹ Bourdieuov koncept kulturnog polja poslužio je kao operativni termin za sagledavanje strukturiranog sistema u kome se odvijalo umjetničko stvaralaštvo s napomenom da je ovaj koncept slobodnije korišten. Bourdieu ga primjenjuje na kontekst zapadnih kapitalističkih društava, gdje postoji izvjesna autonomija u društvenom polju, prostoru gdje se odvija borba za simbolički kapital, dok je u dinamici moći u komunizmu, kulturno polje bilo pod uticajima političkog polja.

²⁰ O tome u hrvatskom kontekstu govori Liljana Kolečnik. Vidjeti: Kolečnik 2006, 30.

Produkcija, prezentacija i recepcija umjetnosti odvijale su se unutar partijski determinirane institucionalne infrastrukture i novoosnovanih institucija kulture i obrazovanja, što je obuhvatalo i reformu likovnog obrazovanja, kao i sisteme kontrole i upravljanja medijima i izdavačkom djelatnošću. Umjetnici su djelovali u hijerarhijski organiziranom kulturnom prostoru, gdje se borba u okviru kulturnog polja vodila oko pozicija u institucijama, narudžbi, nagrada, podsticaja, stipendija i ateljea, sve unutar ideološki determiniranog sistema vrijednosti. U tom smislu umjetničko djelo se promatra kao odraz tog cijelog polja u kome se susreću sve njegove sile i sve zakonitosti koje proizilaze iz njegove strukture i načina funkcioniranja.²¹

Organizacija umjetničkog života: zadaci i uloga likovne umjetnosti

S primjenom sovjetskog modela modernizacije, sinhrono se usvajaju i načini organizacije kulturnog i umjetničkog života, što je pretpostavljalo njegovu centralizaciju osnivanjem agitpropa po svim republikama, koji su bili pod nadzorom Agitprop CK SKJ odnosno Odjeljenja za agitaciju i propagandu pri CK KPJ s Milovanom Đilasom na čelu, kao i uspostavljanja čitavog sistema kulturnih i naučnih ustanova, škola, udruženja, kulturnih sekcija i državnih komisija, koje su uticale na produkciju, prezentaciju i recepciju umjetnosti. U Bosni i Hercegovini se Agitprop komisija sastojala od sektora za agitaciju i štampu, teoretsko-predavačkog sektora, te kulturnog i pedagoškog sektora, pri čemu je kulturnim sektorom rukovodio Mladen Čaldarević.²²

Agitprop je bio zadužen za ideološko usmjeravanje i kontrolu političkog, kulturnog, prosvjetnog i naučnog života. U kulturi i umjetnosti imao je ključnu ulogu, nadzirao je štampu, određivao ideološku podobnost umjetničkih i izdavačkih sadržaja, davao direktive za razvoj kulturnog života. O tome svjedoči Izvještaj o agitaciono-propagandnom radu Milovana Đilasa na V. kongresu KPJ, u kojem je među zadacima agitpropa navedeno da treba da "vode opštu političku kontrolu" [...] "nad partijskim i drugim publikacijama i planovima izdavačkih

²¹ Bourdieu 1993, 37.

²² Prvi rukovodilac Komisije za agitaciju i propagandu bio je Cvijetin Mijatović Majo, član Politbiroa PK KPJBih, Erih Koš je bio zadužen za agitaciju i štampu, rukovodilac teoretsko-predavačkog sektora bio je Vojo Stupar, a pedagoškog Slavko Mićanović. Agitprop Komisija 1947. godine mijenja naziv u Odjeljenje za agitprop, a 1948. je umjesto odjeljenja formirana Uprava za agitprop. Vidjeti: Nametak 2017, 22–23.

preduzeća i usmjeravaju njihov rad," kao i "da daju inicijativu za [...] razmah kulturnog života, za osnivanje kulturnih i naučnih ustanova; da pomažu kulturnim radnicima i radnicima u teoretskom polju u njihovom radu..."²³ Ovim izvještajem Đilas je postavio smjernice kulturne politike i umjetnosti i učvrstio načela socijalističkog realizma. Zapravo, socijalistički realizam je kanonizovan na V. Kongresu, odnosno on je, kako kaže Lidija Merenik, govorom Milovana Đilasa "dobio svoj puni partijsko-definisani zamah,"²⁴ što samo potvrđuje da u pitanju bila "dirigirana, državna umjetnost s jasnim ideološko-političkim poslanjem."²⁵ U periodu neposredno nakon Kongresa, vodi se računa o dosljednoj primjeni socijalističkog realizma, definiraju se smjernice po pitanju sadržaja umjetničkih djela, odnosno njihovih tematsko-formalnih rješenja. Đilasov govor učvrstio je ideološku matricu koja se vrlo brzo odrazila u likovnoj kritici. U Bosni i Hercegovini ona se očituje u stavovima književnika Meše Selimovića i Isaka Samokovlije, objavljenim krajem 1948. godine u časopisu *Brazda*.

Kada govorimo o instituciji koja je imala ključnu ulogu u određenju šta je umjetnost i kako ona može funkcionirati u društvu, te koji je zadatak i uloga umjetnika, to je bilo Udruženje likovnih umjetnika. U Jugoslaviji je, kao i u svim zemljama povezanim sa sovjetskim političkim blokom, osnovano takvo udruženje,²⁶ odnosno to su bila republička udruženja koja su u periodu od 1944. do 1946. godine formirana ili restrukturirana od likovnih društava koja su postojala i prije Drugog svjetskog rata. Udruženja su djelovala kao posrednici između umjetnika i republičkih vlasti, da bi se 8. decembra 1947. godine osnovao Savez likovnih umjetnika Jugoslavije (SLUJ)²⁷ kao krovna institucija koja je trebala da objedini sva ta republička tijela. Referati Đorđa Andrejevića Kuna i Đure

²³ V Kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati 1948, 277–278.

²⁴ Merenik 2001, 27.

²⁵ Kolečnik 2006, 19.

²⁶ Isto 2020. *Artmargins online*. <https://artmargins.com/special-issue-creating-for-the-state-the-role-of-the-artists-unions-in-central-and-eastern-europe/> Pristup ostvaren: 10. 3. 2025.

²⁷ Osnivački kongres Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije (SLUJ) održan je 6. 12. 1947. godine u Zagrebu. Međutim, ideja o formiranju saveznog udruženja javila se već u januaru 1946. godine, kada je, na inicijativu udruženja likovnih umjetnosti iz Hrvatske, Srbije i Slovenije (ULUH, ULUS i DSUU) održan sastanak predstavnika republičkih udruženja na kojem je iznijeta potreba za osnivanjem SLUJ-a. Na Kongresu je donijet Statut, usvojen program, izabrana uprava na čelu s Antunom Augustinčićem kao predsjednikom. Vojo Dimitrijević, predstavnik ULUBiH-a, izabran je za jednog od trojice članova Predsjedništva SLUJ-a. Statut Saveza i njegov rad odobrili su državni organi 1948. godine. Vidjeti Đorđević 1969, 70.

Tiljaka na osnivačkom kongresu,²⁸ održanom u Zagrebu u decembru 1947. godine, ilustruju ulogu Saveza u određenju zadataka i ciljeva umjetnosti, oblikovanju pravca djelovanja, ideološkog i estetskog. U njima se osjeća revolucionarni zanos pred završetkom prve godine Petogodišnjeg plana, što se jasno vidi iz Kunovog referata: "Likovni umetnici takođe učestvuju u herojskim naporima socijalističke izgradnje naše zemlje. Njima petogodišnji plan izgradnje socijalizma daje nove inspiracije, nove teme. Oni imaju časnu ulogu da izraze i ovekoveče ovaj historijski preokret..."²⁹ Ističući da su umjetnici "životno povezani s ostvarivanjem petogodišnjeg plana izgradnje socijalizma"³⁰ i da su umjetnička djela postala sastavni dio života naroda i time dobila novu namjenu,³¹ Kun je naglasio dvostruku ulogu umjetnika – kao stvaralaca koji oblikuju viziju socijalističke stvarnosti s jedne strane, a s druge strane i kao aktivnih učesnika u socijalističkoj izgradnji zemlje. U referatu posvećenom zadacima udruženja likovnih umjetnika Đuro Tiljak je istaknuo da republička udruženja treba da djeluju kao "posrednici između svojih članova i narodnih vlasti," "da razvijaju idejnu i stručnu spremu svojih članova," "duh takmičenja u likovnom stvaranju,"³² kao i da posreduju pri narudžbama i javnim natjecanjima. Udruženja, tvrdi Tiljak, treba da razvijaju "smisao za nove ciljeve umetnosti, za novog čoveka i njegov heroizam u borbi za izgradnju."³³ Navedena izlaganja odražavaju širi ideološki okvir polja umjetničke produkcije koji se istovremeno oblikovao i na republičkom nivou – gdje su lokalna udruženja služila kao mehanizmi mobilizacije umjetnika u izgradnji socijalističkog društva, ali i ideološkog usmjeravanja i kontrole modela reprezentacije tog historijskog procesa.

U Bosni i Hercegovini je udruženje likovnih umjetnika (ULUBiH) formirano već u prvoj godini oslobođenja, 1945. godine, s ciljem okupljanja svih umjetnika BiH i njihovog aktivnog uključivanja u procese obnove i izgradnje što je, između ostalog podrazumijevalo i "rješavanje teorijsko-umjetničkih problema i iznala-

²⁸ Izvod iz referata srbijanskog umjetnika Đorđa Andrejevića Kuna "O mogućnostima, zadacima i perspektivama naše likovne umetnosti," (koji je pročitao Branko Šotra) i referat hrvatskog umjetnika Đure Tiljka "O zadacima Udruženja likovnih umetnika" su, uz *Rezoluciju* SLUJ-a objavljeni u dnevnom listu *Borba* i to dan nakon održavanja Kongresa. Vidjeti: "Osnovan Savez likovnih umetnika Jugoslavije" *Borba*, 8. 12. 1947, 2. Potpunija verzija referata Đorđa Andrejevića Kuna objavljena je u: Doknić et al. 2009, 144-150.

²⁹ Andrejević Kun 2009, 145.

³⁰ Andrejević Kun 2009, 145.

³¹ Andrejević Kun 2009, 148.

³² "Osnovan Savez likovnih umetnika Jugoslavije" *Borba*, 8. 12. 1947, 2.

³³ "Osnovan Savez likovnih umetnika Jugoslavije" *Borba*, 8. 12. 1947, 2.

ženje najpodesnijih organizacionih formi” za učestvovanje u tom procesu.³⁴ Rad ULUBiH-a nadziralo je Ministarstvo prosvjete NR Bosne i Hercegovine, odnosno Odsjek za nauku, kulturu i umjetnost,³⁵ dok je Ministarstvo nadzirao Komitet za kulturu i umjetnost pri vladi FNRJ. Potonje govori o višeslojnoj institucionalnoj kontroli unutar kulturnog aparata, a koja je pretpostavljala podnošenje izvještaja ne samo republičkom udruženju likovnih umjetnika, već i saveznom.³⁶

Udruženje je sprovodilo u djelo partijske direktive, nadziralo i koordiniralo rad umjetnika³⁷ i stimuliralo likovnu produkciju, između ostalog i redovnim održavanjem izložbi na kojima se pratilo koliko su autori individualno napredovali, dok su kritike bile usmjerene prema onima koji nisu ispunjavali očekivane standarde produktivnosti.³⁸ Zanimljivo je da je, po broju izložbi održanih u periodu 1945–1950, ULUBiH gotovo prednjačio – za samo jednu izložbu bio je iza Udruženja likovnih umjetnika Srbije (ULUS), dok je u istom razdoblju za tri izložbe bio ispred Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske (ULUH).³⁹ Međutim, važno je napomenuti da se to sve dešava u republici koja je najviše bila pogođena ratnim operacijama, koja nije imala izlagački prostor sve do 1947. godine (kada je izgrađen Umjetnički paviljon),⁴⁰ i u kojoj je djelovao neuporedivo manji broj umjetnika u odnosu na Srbiju i Hrvatsku.⁴¹

³⁴ “Zadaci umjetnika u kulturnom preporodu naše otadžbine: Povodom osnivanja Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine” *Oslobođenje*, 2. 9. 1945, 6–7.

³⁵ U okviru Ministarstva prosvjete NR Bosne i Hercegovine djelovao je Odsjek za nauku i umjetnost koji je vodio evidenciju o svim domaćim naučnicima, umjetnicima i književnicima i registrovao njihov rad i izvedbe, ali jasno je da su svi poslovi išli preko naučnih i umjetničkih udruženja.

³⁶ Jedan od izvještaja ULUBiH-a Savezu likovnih umjetnika Jugoslavije objavljen je u Doknić et al. 2009, 156–157.

³⁷ O tome govori Dragoslav Đorđević i objašnjava da su udruženja djelovala kao društveno-političke organizacije. Đorđević 1969, 69.

³⁸ ABiH, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Kut. 244, Šif. 1331/49.

³⁹ Od 1945. do 1950. godine, ULUBiH je održao devet izložbi, za jednu manje od Udruženja likovnih umjetnika Srbije (ULUS), dok je u istom periodu Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske (ULUH) priredilo šest izložbi. Ostala tri republička udruženja bila su manje aktivna; crnogorsko (ULUCG) i makedonsko (DLUM) organizovala su po pet, a slovenačko (DSUU) tri izložbe u navedenom periodu. Vidjeti Đorđević 1969, 71.

⁴⁰ Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine je bila osnovana već 1946. godine, ali do 1951. godine njeno prisustvo se nije osjećalo u javnom i kulturnom životu. Vidjeti Begić 1974a, bez paginacije.

⁴¹ U članku objavljenom povodom otvaranja prve izložbe ULUBiH-a održane u novembru 1945. godine navedeno je da u Sarajevu živi svega 10 umjetnika dok u Beogradu djeluje 120, a u Zagrebu 180 umjetnika. Levntal. “Stvaranje naših likovnih umjetnika: Povodom izložbe likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine” *Oslobođenje*, 11. 11. 1945, 6. U vezi te iste izložbe u dnevnom listu *Oslobođenje* pisalo je da radove “nije izložio nijedan kipar, jer ga zasada u našoj sredini uopšte nema”. Feldman. “Prva izložba udruženja likovnih umjetnika” *Oslobođenje*, 25. 11. 1945, 6. Međutim, važno je napomenuti i to da Bosna

Kroz redovnu izložbenu aktivnost Udruženje je stimuliralo likovnu produkciju, što se može posmatrati u širem okviru društvenog i kulturnog napretka i razvoja kulturnog života. Među rukovodećim principima, pored kvalitativnog umjetničkog rada, naglašavalo se i djelovanje na tome da se, uz pomoć narodnih vlasti, uporedo s privrednom "likvidira i kulturna zaostalost."⁴² Budući da je bilo ideološki utemeljeno i integrisano u državne planove obnove i razvoja, Udruženje je imalo jasnu ne samo kulturnu, već i društveno-političku i obrazovnu funkciju. Putem izložbi podsticala se likovna produkcija, ali istovremeno i afirmirala ideološki poželjna vizija umjetnosti.

S obzirom na to da je Udruženju povjerena uloga ideološkog instrumenta u usmjeravanju umjetničkog stvaralaštva, uvidom u njegovo djelovanje mogla bi se stvoriti slika o stanju likovne umjetnosti u bosanskohercegovačkoj kulturi i njenoj ulozi i poziciji u društvu, kao i o estetskim kriterijima toga vremena. Naime, ono je posredovalo i u narudžbama, i to ne samo slika i skulptura, već i ilustracija za knjige, čitanke i časopise, kao i skica za plakate, plakete, udarničke značke, zaštitne znakove organizacija i preduzeća i slično.⁴³ Njegovi članovi radili su i na dekoriranju javnih prostora za proslavu praznika, kao i prostorija u kojima su se održavale skupštine, kongresi, i slično.⁴⁴ U smislu materijalne stimulacije rada, likovno stvaralaštvo se podsticalo i otkupima, te nagradama, zatim stipendijama za usavršavanje u veće jugoslavenske centre i u inozemstvo.⁴⁵

Kada se govori o angažmanu u herojskoj izgradnji zemlje, bosanskohercegovački umjetnici posredstvom udruženja od samog početka učestvuju u velikim projektima obnove i izgradnje. Tako se 1946. godine nekoliko bosanskohercegovačkih autora pridružilo grupi od 54 umjetnika, formiranoj na inicijativu Udruženja likovnih umjetnika Srbije s ciljem obilaska i dokumentovanja

i Hercegovina do rata nije imala nikakvu likovnu školu i da se tek nakon oslobođenja otvara Državna škola za slikarstvo i umjetne zanate, koja će se ubrzo reorganizirati u Školu za likovnu umjetnost sa odjeljenjima za slikarstvo, vajarstvo i grafiku. Bešlagić. "Umetničke škole u Bosni i Hercegovini" *Književne novine*, 30. 5. 1950, 4.

⁴² "Poslije redovne godišnje skupštine likovni umjetnici Bosne i Hercegovine izradili novi plan rada" *Oslobođenje*, 14. 10. 1947, 5.

⁴³ ABiH, Ministarstvo prosvjete NRBiH, Kut. 231. Šif. 1031/49.

⁴⁴ ABiH, Ministarstvo prosvjete NRBiH, Kut. 231. Šif. 1031/49.

⁴⁵ Tako naprimjer u članku objavljenom 1950. godine Šefik Bešlagić navodi da Nada Novaković nakon završene Državne škole nastavlja studij na Likovnoj akademiji u Zagrebu, a Ljubu Laha Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade FNRJ šalje u Francusku na studij, poslije čega će se nastaviti usavršavati u Majstorskoj radionici Đorđa Andrejevića Kuna u Beogradu. Vidjeti: Bešlagić. "Umetničke škole u Bosni i Hercegovini" *Književne novine*, 30. 5. 1950, 4.

lokacija IV. i V. ofanzive, a koja je svoj pohod završila petodnevnim boravkom na Omladinskoj pruzi Brčko – Banovići.⁴⁶ Svoje likovne impresije s puta izložili su u decembru te iste godine, na trećoj izložbi ULUBiH-a, kao i na narednoj, IV. izložbi održanoj 1947. godine. Na potonjoj su se javili i motivi koji su dokumentovali izgradnju Omladinske pruge Šamac – Sarajevo, odnosno drugu “veliku pobjedu” kako ju je nazvao J. B. Tito.⁴⁷ Na tom najvećem projektu realiziranom tokom prve godine petogodišnjeg plana, koji i jeste bio kolektivni herojski podvig,⁴⁸ većina bosanskohercegovačkih autora uzela je aktivno učešće.⁴⁹ Umjetnici, koji su posredstvom republičkih udruženja došli iz svih krajeva Jugoslavije, uz likovni rad držali su i tečajeve, crtačke kružoke i predavanja, te su dekorirali objekte uz prugu.⁵⁰ Tako su, naprimjer, Vojo Dimitrijević i Rizah Štetić izradili dekorativnu mapu BiH za Omladinsku prugu, a Ante Kostović maketni reljef Vranduka na osnovu skice Ismeta Mujezinovića.⁵¹ O društvenom angažmanu članova Udruženja može se saznati iz godišnjih izvještaja ULUBiH-a, od kojih je manji broj sačuvan ili objavljen u periodici iz toga vremena, poput informacije o njegovoj djelatnosti u 1949. godini:

Na društvenom planu naši likovni umjetnici požrtvovano su učestvovali na izvršavanju zadataka Petogodišnjeg plana. Likovno su opremili: Izložbu NF BiH, Zemaljsku izložbu industrije i zanatstva, mnoge dvorane u kojima su održani razni kongresi, kao: Kongres sindikata prosvetnih radnika u Zagrebu, republički kongres Narodne omladine, republički kongres udarnika, II kongres Saveza sindikata BiH, itd. Umjetnici su takođe uzimali živog učešća u radu raznih komisija i potkomisija u organima narodne vlasti... Petorica članova i kandidata boravili su izvjesno vrijeme u seljačkim radnim zadrugama u Hercegovini i u Bosanskoj Krajini, odakle su objavili niz crteža o zadrugarima i zadržanom životu.⁵²

⁴⁶ Inicijativu je pokrenio tadašnji sekretar SLUJ-a Branko Šotra. U grupi u kojoj su bili zastupljeni umjetnici iz svih krajeva Jugoslavije našli su se Vojo Dimitrijević i Ismet Mujezinović, čija imena se spominju u dnevnoj štampi. Međutim, može se zaključiti da je na Omladinskoj pruzi boravio i Rizah Štetić, jer je u decembru 1946. godine na III. izložbi ULUBiH-a izložio crteže sa pruge. I Radenko Mišević učestvuje u radnoj akciji, ali kao student Akademije likovnih umjetnosti u Beogradu.

⁴⁷ *Josip Broz Tito: govori i članci*, knjiga 3 1959, 150.

⁴⁸ Za manje od osam mjeseci (od 1. aprila do 15. novembra 1947. godine) izgrađeno je 292 km pruge.

⁴⁹ U informaciji o IV. izložbi ULUBiH-a navodi se da se izložba neće produžiti preko utvrđenog vremena trajanja, jer većina umjetnika odlazi na prugu Šamac – Sarajevo. Vidjeti: “Izložba Udruženja likovnih umjetnika” *Oslobođenje*, 25. 6. 1947, 6.

⁵⁰ Leček 1990, 142; Der Hazarijan-Vukić 2017, 30.

⁵¹ ABiH, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Kut. 231, Šif. 1031/49

⁵² R. R. “Djelatnost Udruženja likovnih umjetnika BiH u prošloj godini” *Književne novine*, 21. 3. 1950, 4.

S obzirom na centralnu ulogu Udruženja u likovnom životu, te činjenicu da su izložbe ULUBiH-a u poslijeratnom razdoblju bile glavne, a većinom i jedine izložbe u Bosni i Hercegovini, one predstavljaju institucionalno posredovane, selektivne i kritički valorizirane manifestacije umjetničkog stvaralaštva. Budući da su bile žirirane, praćene kritičkim osvrtima u štampi, te su imale prodajni karakter, uvid u katalošku građu izložbi, likovnu kritiku i uopće periodiku iz perioda 1945–1952. godine može poslužiti kao relevantan pokazatelj koliko je tema herojstva socijalističke izgradnje bila zastupljena, na koji način je bila oblikovana, te u kojoj je mjeri odgovarala zahtjevima ideološkog državnog aparata.

Herojska izgradnja na izložbama ULUBiH-a

Uvidom u kataloge godišnjih izložbi ULUBiH-a, novinske prikaze i osvrte, kao i kritiku iz tog vremena, kojom su se većinom bavili književnici (Meša Selimović, Isak Samokovlija, Hamza Humo) i u manjoj mjeri likovni umjetnici (Hakija Kulenović) može se zaključiti da se motivi socijalističke izgradnje javljaju na III. izložbi Udruženja, održanoj u decembru 1946., u godini realizacije prve velike omladinske radne akcije, izgradnje pruge Brčko-Banovići. Iako su na toj izložbi i dalje mnogo više bili zastupljeni motivi iz NOB-a, crteži Rizaha Šetića i Radenka Miševića⁵³ ponudili su likovne zapise s pruge. Tako Šetićeve radovi, *Omladinac iz tunelske brigade* i *Tunel Majevice* ilustriraju i neka od najvećih građevinskih dostignuća na Omladinskoj pruzi, tačnije tunel dug 395 m koji je uz minimum stručne pomoći probila i sagradila minerska omladinska brigada prekoračivši normu za 40 dana prije predviđenog roka.⁵⁴ Motivi s lokaliteta Majevice, kao ulja na platnu, već su na narednoj izložbi prerasli u cjelovitije likovne artikulacije u kojima Hamza Humo prepoznaje umjetnikov smisao za kolorit i tonske gradacije: "Šetić Rizah u pejzažu pokazuje smisao za sočan kolorit, pun dramske živosti. Ti pejzaži [...] iako čvrsto crtani i masivni, djeluju lagano i lirski i taj kontrast daje im toplinu."⁵⁵ U tom istom osvrtu, na temu izgradnje pozitivno je ocijenio i crteže Hakije Kulenovića, od kojih je najuspješniji

⁵³ Radovi Radenka Miševića, objavljeni među crtežima studenata akademija u Beogradu i Zagrebu, bili su: *Miješalica* (list 19); *Stari miner* (list 20) i *Husejin Nahić, bihaćka omladinska radna brigada* (list 21). *Mapa crteža Brčko-Banovići* 1946, 19–21. Nije poznato da li su ti crteži bili izloženi i na III godišnjoj izložbi ULUBiH-a, jer su u popisu navedeni samo kao *Crteži sa Omladinske pruge*.

⁵⁴ *Omladinska pruga* (bez paginacije i godine izdanja).

⁵⁵ Humo. "IV izložba Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine" *Oslobođenje*, 18. 6. 1947, 6.

Graditelj-miner, jer je, kako navodi, on "dat sigurno i ubjedljivo."⁵⁶ Iz ovoga postaje očigledno da se kvalitet umjetničkog djela procjenjuje na osnovu čvrstoće linije i jasnoće forme, te uvjerljivosti prizora u smislu realizma, ali vjerovatno i idejne uvjerljivosti, jer ono "govori", prenosi poruku. Stoga, motivi izgradnje prevazilaze okvire puke dokumentarnosti, oni postaju vizuelni prizori prožeti snažnim dramatskim nabojem, iz čega se nazire napetost, pokret i entuzijazam, kojim se afirmira ideja progresa.

Zanimljivo je da se već na ovoj izložbi Hakija Kulenović predstavio i radovima s Omladinske pruge Šamac – Sarajevo. Njegovi crteži *Tunel Vranduk* i *Tunel Bistričak* pokazuju da je od samih početaka pratio rad na pruzi.⁵⁷ Kulenovićevi utisci s izgradnje Vranduka ubrzo će biti transponovani u tehniku ulja na platnu i predstavljeni na "Izložbi radova likovnih umjetnika Omladinska pruga Šamac – Sarajevo", koja je krunisala stvaralaštvo većeg broja autora koji su boravili na pruzi.⁵⁸ Otvorena dan nakon završetka radova, ova likovna manifestacija okupila je 99 umjetnika, članova svih republičkih udruženja, te studenata likovnih akademija Beograda, Zagreba i Ljubljane. Među 170 izloženih radova u kojima su u mediju crteža ili ulja na platnu, dokumentovani građevinski zahvati i atmosfera s pruge, našla su se i 42 rada članova ULUBiH-a i polaznika Državne škole za likovnu umjetnost u Sarajevu.⁵⁹ Na osnovu naslova objavljenih u katalogu, može se zaključiti da su to bili prizori s gradilišta, posebno oni što ilustriraju velike zahvate kao što su izgradnja mostova, tunela, nasipa, te likovi graditelja – omladinaca, minera, brigadira, kurira, itd. Tri najveća i najzahtjevnija projekta na pruzi, Tunel Vranduk, usjek u klisuri Lašve, te Most "Narodne omladine Jugoslavije" na Savi kod Šamca, zastupljeni su u većem broju izloženih radova, a u slučaju bosanskohercegovačkih autora ti motivi nalaze se kod Voje Dimitrijevića, Hakije Kulenovića, Rizaha Štetića i Mice Todorović, zatim Arfana Hozića i Maria Mikulića, koji tada izlažu kao polaznici Državne škole.

⁵⁶ Humo. "IV izložba Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine" *Oslobođenje*, 18. 6. 1947, 6.

⁵⁷ IV. izložba ULUBiH-a otvorena je 31. 5. 1947. godine u Umjetničkom paviljonu, a radovi na pruzi počeli su 1. 4. 1947. godine.

⁵⁸ Otvorena 16. novembra 1947. godine, dan nakon završetka radova na pruzi, izložba je bila postavljena u Fiskulturnom domu u Sarajevu, a trajala je deset dana, do 26. novembra 1947. godine.

⁵⁹ Od članova ULUBiH-a radove su izložili: Vojo Dimitrijević, Ante Kostović, Hakija Kulenović, Svetozar Marković, Ismet Mujezinović, Rizah Štetić, Mica Todorović i Milan Vasiljević. Zdenko Grgić, Arfan Hozić, Mario Mikulić, Nada Novaković i Rajko Sikimić izlagali su kao učenici Državne škole za likovnu umjetnost, dok je Radenko Mišević izlagao kao student Akademije likovnih umjetnosti u Beogradu.

Kao ilustrativan primjer likovne artikulacije iskustva s Pruge, može poslužiti slika Voje Dimitrijevića *Usjek Lašve* (Sl. 1), što predstavlja takozvani radni pejzaž, odnosno prirodni ambijent koji se mijenja djelovanjem ljudske ruke, te se oblikuje kao ostvarenje "novog čovjeka". U prvom planu, kroz nekoliko figura dokumentovao je proces izbacivanja kamena iz usjeka u klisuri Lašve te tovarjenja u obližnji vagon, čime je istovremeno ilustrirao i kolosijek uskotračne pruge koji je izmješten za potrebe izgradnje.⁶⁰ Radnu atmosferu upotpunio je likom graditeljke, predstavljene u desnom uglu platna, izdvojene od ostalih radnika, čime je i vizuelno i simbolički istaknuta žena kao aktivan i ravnopravan učesnik u izgradnji novog društva. Iako na ovoj slici znatno više dominira prirodni krajolik, u pozadini se nazire nekoliko kolona brigada, u kojima se individualne figure teško razaznaju, gdje se radni čovjek gubi u masi. Na taj način artikulira se masovno učešće u ovom graditeljskom poduhvatu, kolektivna energija i snaga, pri čemu se individualno preobražava u kolektivno tijelo u izgradnji. Naglasak na zajedništvu i duhu kolektiva uočava se i u likovnim ostvarenjima Ismeta Mujezinovića, posebno u slici *Miješalica* (Sl. 2) koja odiše energijom, dinamizmom i "dramatskom živošću".

U središnjem dijelu dominira miješalica, simbol tehničkog progressa i modernizacije, oko koje je umjetnik rasporedio grupu radnika i radnica u različitim tjelesnim pozama i međusobnim odnosima, čime je postigao dinamičan radni ambijent. Njihova lica, lišena individualnih karakteristika, upućuju na to da je naglasak na kolektivu, dok pokreti i napeti izrazi tijela artikuliraju intenzitet i ritam zajedničkog rada. Kroz ritmove pojedinačnih tijela, Mujezinović stvara kolektivno tijelo koje simbolički ide ka progresu. Vrijednosti zajedništva, solidarnosti i jednakosti, kao i snagu, požrtvovanost i entuzijazam grupe mladih radnika, brigadiru i brigadirki, on je postigao i samom kompozicijom, dijagonalama koje stvaraju napetost te naglašenom vertikalom koju formira jarbol zastave NR Republike BiH. U kontrastu između dijagonala, koje uz pokrete tijela slici daju ritam i energiju, i vertikale koja upućuje na stabilnost, prizor se istovremeno doima i dinamično i uravnoteženo. Upravo ta napetost daje joj posebnu snagu pa ona, uprkos malom formatu, uspijeva da "monumentalizira polet obnove i izgradnje,"⁶¹ kako je to uočila Azra Begić.

⁶⁰ O radovima na lokalitetu Lašva, vidjeti *Pruga Šamac – Sarajevo: Dar omladine Titu i narodu 1947*, 40–41.

⁶¹ Begić 1976b, bez paginacije.

Međutim, bez obzira na to što je bilo uspješnih radova, među kojima je vjerovatno bila i Mujezinovićeva *Miješalica*, izloženi radovi nisu ispunili očekivanja. To je zabilježeno na sastancima pojedinih republičkih udruženja,⁶² dok je u Sarajevu, na dan zatvaranja izložbe, u dnevnom listu *Oslobođenje* osvanuo izvod iz predavanja Mladena Čaldarevića "Izložba likovne umjetnosti Omladinska pruga Šamac – Sarajevo" u kome je istakao sljedeće:

U mnogim radovima upravo je zaobiđeno ono najglavnije na Prugi, novi čovjek koji se rađa u zamahu stvaranja. Nesrazmjerno je mnogo neljudi oko Pruge, a malo likova novih ljudi koji grade Prugu. Neki pejzaži gotovo ništa ne kazuju, oni su mrtvi obzirom na uzavreli život koji pretstavlja Pruga; oni su, moglo bi se reći, "mrtva priroda" u novom izdanju i formalizam kao bijeg od osnovne teme...⁶³

Uz izuzetak, kako tvrdi, mlađih autora, učenika umjetničkih škola i studenata,⁶⁴ kod kojih dominiraju likovi graditelja, omladinaca, pojedinačno i u grupama, u radovima mnogih zrelijih umjetničkih ličnosti se primjećuje "monotonija u motivima" koja se opisuje kao nemoć da se predstavi "pojava novog čovjeka na Pruzi," koji se "rađa u zamahu stvaranja."⁶⁵ Očigledno je da izloženi radovi nisu zadovoljili zahtjeve agitaciono-propagandnih komisija, jer su umjetnici s izvjesnom dozom slobode interpretirali društvenu realnost oslanjajući se na predratna iskustva i zadržavajući vlastiti individualni izraz i stilske preferencije. U kontekstu neispunjenih očekivanja, može se uočiti da postoji neusklađenost između umjetničkih radova i motivacijskih slogana kao što su: "juriš na Omladinsku prugu" ili "borba s lašvanskom klisurom,"⁶⁶ koji se pronalaze u publikacijama koje su dokumentirale i promovirale radove na pruzi. Jer dok navedene parole upućuju na monumentalnost i borbeni entuzijizam, u mnogim slikama naglasak je na prizorima stvarnog rada, koji je težak i iscrpljujući.

Međutim, već na narednoj izložbi ULUBiH-a, koja je otvorena u junu 1948. godine, među radovima s Omladinske radne akcije Šamac – Sarajevo pojavio se portret udarnika, koji utjelovljuje vrijednosti novog društva i "duh radnog

⁶² Leček 1990, 142.

⁶³ Čaldarević. "Izložba likovne umjetnosti Omladinska pruga Šamac – Sarajevo" *Oslobođenje*, 26. 11. 1947, 5.

⁶⁴ Od bosanskohercegovačkih autora najviše portreta graditelja izložio je Mario Mikulić, tada učenik Državne škole za likovnu umjetnost u Sarajevu. Znatno broj njegovih radova s Omladinske pruge Šamac – Sarajevo čuva se u Umjetničkoj zbirci Historijskog muzeja BiH.

⁶⁵ Čaldarević. "Izložba likovne umjetnosti Omladinska pruga Šamac – Sarajevo" *Oslobođenje*, 26. 11. 1947, 5.

⁶⁶ Vidjeti *Pruga Šamac – Sarajevo: Dar omladine Titu i narodu 1947*, 40.

heroizma.”⁶⁷ U kontekstu socijalističkog društva kao i njegove reprezentacije, rad je afirmisan kao temeljna društvena i moralna vrijednost i uzdizan na nivo herojstva, posebno kroz ideju udarništva. Sama riječ udar, označava udarac ili jak napad u vojnom smislu,⁶⁸ a poput borbe u ratu, udarnički rad tražio je disciplinu, odlučnost, izdržljivost i spremnost na “fizičku žrtvu i iscrpljivanje zarad zajedničkih ciljeva.”⁶⁹ Kulenovićev *Udarnik Meho Tabaković* (Sl. 3) predstavljen je kroz naglašenu tjelesnu snagu, u pozi koja odražava odlučnost i disciplinu čime je lik radnika podignut u osobu dostojnu divljenja, poput narodnog heroja. Konstrukcija heroja rada odnosno udarnika, pojedinca što kroz nadnaravne fizičke napore, probija norme, obara rekorde, nastaje pod uticajem sovjetskog stahanovskog pokreta.⁷⁰ U tom kontekstu, važno je spomenuti da od 1946. godine, preko Društva za kulturnu saradnju sa SSSR-om u Bosnu i Hercegovinu dolaze sovjetski umjetnici, susreću se s bosanskohercegovačkim autorima i drže predavanja na temu sovjetske estetike, ali i značaja predstavljanja heroja i herojskog narativa.⁷¹ Konceptija heroja rata i heroja rada temelji se na zajedničkim simboličkim kodovima, kroz koje oba motiva glorificiraju pojedinca kao graditelja novog društvenog poretka i nositelja temeljnih društvenih vrijednosti, bilo kroz hrabrost u oružanom sukobu, bilo kroz požrtvovanost u procesu socijalističke obnove i izgradnje.

Kulenovićev *Udarnik Meho Tabaković*, može se posmatrati kao pandan narodnom heroju, koji se u bosanskohercegovačkoj umjetnosti afirmira kroz ma-

⁶⁷ Sintagma preuzeta iz Čaldarevićevog predavanja. Čaldarević. “Izložba likovne umjetnosti Omladinska pruga Šamac – Sarajevo” *Oslobođenje*, 26. 11. 1947, 5.

⁶⁸ Bak-Mors 2005, 143.

⁶⁹ Bak-Mors 2005, 143.

⁷⁰ Nazvan po Alekseju Grigorijeviču Stahanovu, ovaj pokret je u FNR Jugoslaviji dostigao vrhunac 1949. godine kada je realizacija Petogodišnjeg plana bila u krizi zbog odsustva podrške SSSR-a i zemalja narodne demokratije, te kada je Alija Siroćanović bosanski rudar iz Breze oborio rekord Stahanova za 50 tona iskopanog ugljena. Vidjeti Anić 2013, 45.

⁷¹ U okviru djelovanja Društva za kulturnu saradnju s SSSR-om, koje je osnovano 1945. godine, u Bosnu i Hercegovinu dolaze sovjetski umjetnici i književnici, među kojima su bila i najveća imena socijalističkog realizma. Polovinom novembra 1946. godine u okviru delegacije Saveznog društva za kulturne veze SSSR-a sa inostranstvom u Sarajevo dolazi skulptorica Vera Mukhina, poznata po izradi monumentalne skulpture *Radnik i kolhozica* za Svjetsku izložbu u Parizu 1937. godine, koja predstavlja simbol socrealizma i sovjetske propagande. Tokom svog boravka u BiH, Mukhina je održala predavanje: “Stvaralački rad likovnih umjetnika u Otadžbinskom ratu.” Vidjeti: “Delegacija VOKS-a u Sarajevu” *Pregled* 8, 1946, 610; U Izvještaju o radu Društva za kulturnu saradnju BiH sa SSSR (period od 28. jula 1946 do 23. maja 1948. godine) navodi se da je naslov predavanja bio “Teme i likovi umjetnosti,” kao i to da je u Bosnu i Hercegovinu dolazio i Aleksandr Mihajlovič Gerasimov i sastajao se s likovnim umjetnicima. ABIH, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Kut. 231. Šif. 1007/48.

sovnu portretnu produkciju. Hakija Kulenović, kao i većina članova ULUBiH-a, od 1948. do 1953. godine radi portrete narodnih heroja za Muzej narodnog oslobođenja. Njegov portret Save Belovića (Sl. 4) naslikan 1948. godine korespondira s udarnikom Mehom Tabakovićem. Oba lika su tipizirana, u karakterističnim uniformama i oznakama, pri čemu je odsustvo partizanske petokrake na kapi Mehe Tabakovića nadomješteno značkom udarnika na radničkoj košulji. U poređenju ova dva portreta, formalne sličnosti postoje, ali isto tako i razlike. Dok je udarnik rađen svjetlijom paletom i slobodnijim potezima te predstavljen s izražajnim crtama lica, snažno i gotovo grubo, kao heroj svakodnevnice, figura narodnog heroja, postavljena na tamnu pozadinu, tretirana je ozbiljnije, realističnije, u duhu akademskog realizma, što upućuje i na novu klimu koja je nastala kao rezultat informbirovske krize.

O tome najbolje svjedoči VI. izložba ULUBiH-a, prva nakon Rezolucije Informbiroa, koja je bila popraćena konferencijom likovnih umjetnika, književnika, književnih kritičara i drugih kulturnih radnika uključujući i predstavnike republičkog političkog aparatusa,⁷² odnosno dvodnevnom diskusijom o zadacima, mogućnostima i nedostacima likovne umjetnosti. Otvorena na Dan Republike, 29. novembra 1948. godine, ova izložba je bila specifična i po broju radova na temu socijalističke izgradnje, koji su po prvi put nadmašili motive iz NOB-a. Na osnovu kataloških naslova moglo se uočiti da su umjetnici dokumentovali aktuelne radne procese i poduhvate socijalističke izgradnje, uključujući velike projekte prve petoljetke, kao što su Omladinska pruga Šamac – Sarajevo i Hidrocentrala na Neretvi, kao i manje infrastrukturne zahvate poput izgradnje optočnoeg tunela Rama, mostova u Zenici i Jablanici i Zadružnog doma Šekovići.⁷³ Pored toga, bili su zastupljeni i radovi koji su predstavili brigadire, stražare na gradilištu ili scene iz Rudnika uglja u Mostaru. Međutim, prema ocjenama Isaka Samokovlije i Meše Selimovića, umjetnički rad nije u potpunosti zadovoljio. U okviru općeg dojma da izložba "nije pokazala neki naročiti razvoj" u odnosu na ranije izložbe Udruženja, posebno zbog manjka "figuralnih kompozicija i ...savremenog života uopšte,"⁷⁴ navode da se pojedini radovi doimaju neuvjerljivo i nedovršeno; zapaža se koloristička neizdiferenciranost, neujednačenost,

⁷² To su bili: Mladen Čaldarević i Vojo Stupar, članovi Uprave za propagandu i agitaciju CK KP BiH, Midhat Begić, načelnik Odjeljenja za kulturu i umjetnost i pomoćnik ministra prosvjete Vlado Ubavić. Vidjeti: "Diskusija povodom VI izložbe likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine" *Odjek* 22, 1949, 10.

⁷³ VI izložba Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine, katalog, bez ilustracija i paginacije.

⁷⁴ Selimović i Samokovlija 1948, 937.

dominacija boje nad sadržajem, te "impresionistički način oblikovanja."⁷⁵ Uz jasnu poruku da treba da se odstrane ostaci "buržoaskih pravaca" iz bosanskohercegovačke likovne umjetnosti, Meša Selimović se posebno okomio na ekspresionizam:

Ekspresionistička napregnutost izraza, izvjesna konvulzivnost, grčevitost u hipertrofirano datom crtežu i boji može se vidjeti i u slikanju pejzaža, ali je naročito uočljiva i prilično česta u slikanju likova. Užasnuta, asketski-neljudski izdužena i ispijena lica, isforsirani grčeviti pokreti, jednom riječju – sva ona ekspresionistička nenormalnost [...] ne treba da ima mjesta u našoj umjetnosti. Na taj način ne može se dati lik ni našeg borca ni našeg graditelja koji se ne boje života nego ga mijenjaju, vedro gledajući u budućnost i pored svih teškoća.⁷⁶

Ovaj stav i uopće Selimovićev referat s diskusije povodom VI. izložbe, objavljen u časopisu *Brazda* pod naslovom "O nekim problemima naše likovne umjetnosti," odredio je načela socijalističkog realizma u likovnoj umjetnosti u Bosni i Hercegovini:

Umjetnost kakvu mi danas želimo, to je umjetnost borbena, tendenciozna, idejna i partijska; umjetnost koja govori o životu i bori se zajedno s narodom za budućnost; koja se rukovodi politikom (prema riječima A. Ždanova); [...] To je umjetnost socijalističkog realizma koja spaja u sebi idejnost i realizam.⁷⁷

U kojoj mjeri su se ovakvi tekstovi, nastali pod uticajem referata sa V. Kongresa KPJ, na koji se Selimović direktno poziva, kao i općeg stanja na kulturnom polju, reflektirali na likovnu produkciju, na rad Udruženja i njegovu izložbenu aktivnost, najbolje pokazuje VII. izložba ULUBiH-a. Otvorena 29. 11. 1949. godine, u okviru proslave Dana Republike, VII. izložba, kao i prethodna, bila je propraćena javnom diskusijom koja je ovaj put trajala tri večeri. Uz već rigidnu i ideološki diktiranu selekciju, ova izložba se pamti kao najoštrije žirirana, što se ogledalo u činjenici da neki autori uopće nisu mogli izlagati zbog toga što im radovi nisu ispunjavali propisane kriterije ili su "odbačeni zbog formalizma."⁷⁸ Čak je i Ivo Šeremet, koji je bio član žirija, protestno povukao svoja djela, jer je jedan

⁷⁵ Selimović i Samokovlija 1948, 933–936.

⁷⁶ Selimović 1948, 930.

⁷⁷ Selimović 1948, 930.

⁷⁸ To se odnosi na Behaudina Selmanovića, ali su odbačeni i radovi Petra Šaina. ABiH, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Kut. 244, Šif. 1331/49. Međutim, obojica učestvuju na izložbama već naredne, 1950. godine. Petar Šain izlaže na VIII., a Behaudin Selmanović na IX. izložbi ULUBiH-a.

od njegovih radova naknadno odbijen na plenarnom sastanku Udruženja. Kako se iz diskusije naslućuje, u pitanju je bio radni pejzaž za koji je rečeno sljedeće: "Figure su rasturene, cijela kompozicija je razbijena, na njoj nema reda i svaka pojedinačna figura nešto radi. Takav rad nije tipičan za socijalističku izgradnju. Osim toga ni likovi omladinaca nisu karakteristični za našu radnu omladinu. To su nama strani likovi."⁷⁹ Pozicija čovjeka u okviru radnog pejzaža kao nosioca snage, volje i entuzijazma izgradnje, nije bila dovoljno artikulirana ni u radovima Rizaha Štetića: "Za njegova ulja rečeno je da su pejzaži, da u njima ne dominira čovjek, novi naš čovjek – radnik na tim radilištima. U ovim pejzažima čovjek nije nosilac, nije ni u prvom pa čak ni u drugom planu slike."⁸⁰

U socijalističkom realizmu, značaj ljudske figure bio je prioritetan jer je ona funkcionirala kao nosilac idejnosti, i kao takva bila je na granici idealizacije.⁸¹ Međutim, u tome su umjetnici prepoznali problem, jer ukoliko je figura realistički prikazana, a istovremeno idealizirana i heroizirana, nastaje diskrepancija koja dovodi u pitanje dokumentarni aspekt umjetničkog djela.⁸² Međutim, kako je socijalistički realizam još uvijek bio neodređen i nedefinisan,⁸³ a likovnom kritikom se u Bosni i Hercegovini uglavnom bavili književnici koji nisu ponudili konkretnije smjernice po pitanju formalnih rješenja, umjetnici su se suočili sa brojnim izazovima. Teorijski oslonac mogli su pronaći u tekstovima sovjetskih autora, dok su neposredne vizuelne reference izostajale. Prva izložba sovjetskih slikara, predstavljena tek u jesen 1947. godine, zaobišla je Bosnu i Hercegovinu,⁸⁴ pa je jedini kontakt s vanjskim umjetničkim svijetom bila izložba reprodukcija iz moskovske Tretjakovske galerije na kojoj su bila prikazana djela ruskog predrevolucionarnog slikarstva, odnosno ruski realizam iz 19. stoljeća.⁸⁵ Nesnalaženja i lutanja obilježila su kulturna polja i u drugim republikama, što se moglo naslutiti iz teksta Jovana Popovića, napisanog povodom I. savezne

⁷⁹ To je bio komentar Hakije Kulenovića iznesen tokom diskusije na plenarnom sastanku ULUBiH-a. Ostali članovi Udruženja složili su se da rad ne zadovoljava kriterije, tako da je odluka žirija povodom ove slike stornirana. ABIH, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Kut. 244, Šif. 1331/49.

⁸⁰ Zapažanja s javne diskusije održane povodom VI. Izložbe ULUBiH-a. Vidjeti: Samokovlija 1950, 120.

⁸¹ Merenik 2001, 50.

⁸² Hakija Kulenović je rekao da je problem kada radni pejzaž gubi dokumentarni karakter, kada se pretvara u kompoziciju. ABIH, Ministarstvo prosvjete NR BiH, Kut. 244, Šif. 1331/49.

⁸³ Samokovlija 1950, 118.

⁸⁴ Izložba četvorice sovjetskih slikara, Aleksandra Gerasimova, Sergeja Gerasimova, Aleksandra Dejneke i Arkadija Plastova gostovala je u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Novom Sadu. Đorđević 1969, 72.

⁸⁵ "Povodom izložbe reprodukcija Tretjakovske galerije" *Brazda* 3, 1949, 212; O navedenoj izložbi u Hrvatskoj vidjeti Bavoļjak 2012, 80.

izložbe, otvorene u februaru 1949. godine, u kojem je istakao:

I ova zajednička izložba likovnih umetnika Jugoslavije, kao i poslednje republičke izložbe, svedoči da za većinu naših likovnih umetnika više nije problem šta treba da oblikuju, jer su uglavnom uočili i osetili tematiku, nego kako da oblikuju tematiku naše revolucionarne društvene stvarnosti, a da najbolje izraze bitni sadržaj prikazanoga i postignu upravo kroz taj sadržaj visoke likovne kvalitete, težeći za tim da se ne zadovolje samo kakvom-takvom obradom izvesnih tema, nego da nađu onu majstorsku formu do koje mogu doći jedino ako tematiku naše stvarnosti idejno pravilno obrađuju.⁸⁶

Koliko je umjetnost bila pod snažnim ideološkim pritiscima u prvim godinama nakon Rezolucije Informbiroa, najbolje ilustruje prvi broj časopisa SLUJ-a *Umetnost*, objavljen 1949. godine, u kome su se našle i reprodukcije sa I. savezne izložbe i tekstovi koji su nametali strogu dosljednost principima socijalističkog realizma, među kojima se, uz Gamulinovu žestoku kritiku Venecijanskog bi-jenala,⁸⁷ posebno ističe Popovićev članak "Idejnost daje krila talentima." U duhu imperativa da umjetnici u svoje radove treba da unesu socijalističku idejnost, Popović je, osvrćući se na djela posvećena socijalističkoj izgradnji, zapisao:

Na mnogim slikama po izložbama vidimo radilišta, poprišta radnih bitaka, poprišta na kojima se ispoljava heroizam kroz razne vidove i individualnosti. No na tim kompozicijama mi često vidimo hladne konstrukcije ili mašine uz koje su dodate ljudske figure kao ravnodušni privesak ili kao mrlje boja. Često je u kompoziciji najbolje dat pejzaž kao panorama u kojoj se odigrava prikazani prizor. Često vidimo splet linija i nerazgovetne odnose boja, tako da se ljudske figure upliću u granje ili se utapaju u boju zemlje ili stenja. Često vidimo mašinu ili fabriku, koje same za sebe ništa ne kazuju, jer mašina i fabrika ima i u kapitalističkom društvu, a umetnik je hteo da prikaže socijalističku izgradnju. Međutim ono bitno je upravo odnos radnika u proizvodnji. Ili su prikazane slučajno skicirane figure pri primitivnim radovima, u bespomoćnim pozama, s većitim lopatama ili vedrima. Često umesto elana vidimo pognute figure bez lica, a često su figure okrenute leđima....⁸⁸

Ako se zahtjevu za idejnost, partijnost i tipičnost doda i otklon od primjesa moderne umjetnosti ili "dekadentnog formalizma" i "sezanzizma,"⁸⁹ kao i to da

⁸⁶ Popović, "Izložba Saveza likovnih umetnika Jugoslavije" *Književne novine*, 24. 5. 1949, 3.

⁸⁷ Misli se na Gamulinov tekst "Retrospektive sa XXIV. Biennala". Gamulin 1949, 10–23.

⁸⁸ Popović 1949, 8–9.

⁸⁹ Termini koji su prisutni u likovnoj kritici pobornika socijalističkog realizma na prostoru FNR Jugoslavije, a pronalaze odjeka i u Bosni i Hercegovini.

treba istaknuti figuru graditelja kao nosioca tih vrijednosti, umjetnici su se našli pred gotovo nemogućim zadatkom. Ipak, ta VII. izložba ULUBIH-a, koja je bila paradigmatična po ideološkoj i institucionalnoj kontroli likovnog stvaralaštva, što se najočiglednije reflektiralo i rigidnošću i isključivošću u procesu selekcije, bila je ocijenjena kao izrazito uspješna u odnosu na prethodnu zbog višeg umjetničkog kvaliteta i veće tematske raznovrsnosti,⁹⁰ kao i nezapamćenog otkupa.⁹¹ Ona predstavlja vrhunac u nastojanju da se ostvari stroga dosljednost s ideološkim normama socijalističkog realizma, naročito u djelima posvećenim socijalističkoj izgradnji, koja su, kao i na VI. izložbi, bila brojnija nego inače. Pored već spomenutih radnih pejzaža – među kojim je bila i Kulenovićeva *Gradnja nove željezničke stanice u Sarajevu*, koja predstavlja vrhunsko likovno ostvarenje u ovom periodu – na izložbi su bili zastupljeni likovi omladinaca i brigadira u figuralnim kompozicijama, motivi mehanizacije, kao i scene s radova u polju koje su u slici Nade Novaković prošle bez zamjerki, dok su crteži Mice Todorović, iako prihvaćeni, kritikovani zbog prisustva formalizma, odnosno "ostataka estetiziranja."⁹²

Na narednim likovnim smotrama Udruženja motivi socijalističke izgradnje bili su sve manje zastupljeni, da bi se vremenom gotovo u potpunosti povukli pred pejzažima i mrtvim prirodama, što odražava promjene na širem umjetničkom planu. Tako je na II. saveznoj izložbi, koja je nakon Cetinja u novembru 1951. godine otvorena u Sarajevu, uočljivo da se autori vraćaju tematskom repertoaru predratnog slikarstva i da su najviše zastupljeni pejzaži i mrtve prirode,⁹³ kako je to zabilježio Nedo Zec u osvrtu na ovu izložbu, gdje je naveo i sljedeće: "Poslije nedavnih uštogoljenih shvatanja u našoj likovnoj umjetnosti i poslije nekoliko izložaba na kojima su nas često pritiskivale iskonstruisane, a nikako doživljene slike konjunktorno prikazane naše stvarnosti, ova izložba kao cjelina u prvom redu odiše svježinom i izvjesnim olakšanjem, koje se javlja poslije košmarne težine i neprijatne napetosti usiljenog i pod svaku cijenu nategnutog "gerasimovog zastranjivanja".⁹⁴ Savezna izložba zaista odražava jedno novo postin-formbiroovsko stanje u umjetnosti, koje potvrđuje i Rezolucija drugog Kongresa SLUJ-a, donesena u maju 1950. godine, u kojoj se podstiče "proučavanje pozitivnih tekovina svih naroda, izučavanje naše stare umjetnosti," te ističe snaga

⁹⁰ Samokovlija 1950, 118.

⁹¹ "Godišnja skupština Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine" *Brazda* 3, 1950, 252–253.

⁹² Samokovlija 1950, 126.

⁹³ Zec 1951, 864.

⁹⁴ Zec 1951, 864.

kojom se treba "oduprijeti i nestvaralačkom naturalizmu, koji umjetnici Sovjetskog Saveza nastoje da nature cijelom svijetu kao socijalistički realizam."⁹⁵

Ovaj ideološko-estetski zaokret, prepoznaje se i u slobodnijem likovnom izrazu pri slikarskoj obradi motiva socijalističke izgradnje, što se očituje u Dimitrijevićevim prizorima iz željezare Zenica, odnosno radovima *U livnici (Zenica) I*, *U livnici (Zenica) II* i *Željezara*, nastalim 1952. godine nakon njegovog boravka u Parizu. Ovaj slikarski opus može se posmatrati i kao vizuelni nastavak Dimitrijevićevog predavanja održanog 1951. godine u Klubu radnika. U svom, za ondašnje prilike smjelom predavanju,⁹⁶ koje je u skraćenoj verziji objavljeno u beogradskom časopisu *Lik* pod naslovom "Likovna umetnost-umetnička slika," on se osvrnuo na likovni aspekt djela, te istakao da vrijednost ne određuje sama tema, već način njenog oblikovanja pri čemu je za primjer slike snažnog i uvjerljivog kolorita odabrao *Voće* Paula Cézannea.⁹⁷

Popuštanje pritiska na umjetnike i u tematskom smislu ogleda se kroz godišnje izložbe ULUBiH-a, u kojima izostaju motivi izgradnje. Na XI. izložbi, održanoj na Dan Republike 1952. godine, dominira pejzaž, kako je to zapisao Rade Vujović u dnevnom listu *Borba*, pri čemu je kao posebno interesantnu pojavu naveo odsustvo motiva sa gradilišta i iz NOB-a (izuzev Kostovićeve skice *Ustanak*) zbog toga jer se, kako kaže "radi o republici koja je bila poprište oružane borbe" i koja je "preplavljena gradilištima s kraja na kraj".⁹⁸ Isti trend primijetan je i na narednim izložbama Udruženja, da bi u aprilu 1953. godine Umetnička galerija priredila izložbu "Kroz obnovu i razvoj," koja se može posmatrati kao svojevrsna sinteza umjetničkog oblikovanja tema iz socijalističke izgradnje. Istovremeno, ona predstavlja i institucionalni epilog socijalističkog realizma u Bosni i Hercegovini, odnosno kraj epohe u kojoj je narativ o herojskoj izgradnji zemlje prožimao sadržaj umjetničkih djela.

⁹⁵ "Rezolucija Drugog kongresa Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije" *Umetnost* 2, 1950, 79. Vidjeti također "Drugi kongres likovnih umjetnika Jugoslavije" *Brazda*, 4-5, 1950, 364-367.

⁹⁶ Begić 1976a, bez paginacije.

⁹⁷ Dimitrijević. "Likovna umetnost-umetnička slika" *Lik* 5, 1. 4. 1951, 1.

⁹⁸ Vujović. "Sa Jedanaeste izložbe likovnih umetnika Bosne i Hercegovine" *Borba*, 6. 12. 1952, 2.

Zaključak

Herojstvo socijalističke izgradnje, koje se nastavilo na retoriku herojske borbe partizana, predstavljalo je moćan narativ poslijeratne FNR Jugoslavije u procesu izgradnje socijalističkog društva i uspostavljanja njegovih vrijednosti, što se najviše očitovalo kroz realizaciju Petogodišnjeg plana. U tom periodu likovnoj umjetnosti bila je povjerena značajna uloga – da aktivno sudjeluje u društveno-političkoj i kulturnoj transformaciji i funkcionira kao ideološko sredstvo i instrument podrške partiji. Utemeljena na postulatima socijalističkog realizma, sa zadatkom da bude odraz socijalističke stvarnosti, te zadovolji kriterije idejnosti, partijnosti, narodnosti i tipičnosti, likovna umjetnost je trebala djelovati kao masovno obrazovno, ali i agitaciono sredstvo.

Participacija umjetnika u socijalističkoj izgradnji – odlazak na radilišta, dokumentovanje radne atmosfere, velikih projekata i poduhvata industrijalizacije i modernizacije, poput Omladinskih pruga, te vizualizacije procesa društvene transformacije koja nastaje rukom “novog čovjeka” – odvijala se posredstvom Udruženja likovnih umjetnika, koje je djelovalo kao organ partijske kontrole u okviru specifične dinamike institucionalnih sistema moći. Uvidom u kataloge Udruženja i ostalu dostupnu građu, može se zaključiti da su motivi socijalističke izgradnje najviše bili zastupljeni na izložbama održanim neposredno nakon Rezolucije Informbiroa, u vrijeme kada je bio ugrožen Petogodišnji plan i kada je došlo do privredne stagnacije, kao i to da je znatan broj radova sa tih izložbi otкупljiv za institucije republičke vlade, Predsjedništvo i Ministarstvo prosvjete. U tom periodu likovna produkcija, iako je bila strogo dirigirana i kontrolirana u pogledu tema, sadržaja i formalnih rješenja, nije dostigla mitsku herojsku dimenziju u prizorima socijalističke izgradnje. Zamjeralo joj se nedovoljno prisustvo radnog čovjeka kao pokretačke snage napretka.

Iz perspektive herojstva kao narativnog fenomena, a s tim u vezi i herojske ikonografije, prepoznaju dva usmjerenja: herojstvo vezano za glorifikaciju Narodnooslobodilačke borbe i herojstvo povezano s postulatima socijalističke izgradnje, pri čemu se oba narativa isprepliću u oblikovanju ideološke osnove za konstrukciju novog društva i “novog čovjeka”. Kult heroja rata i rada, oba institucionalizirana i materijalizirana odlikovanjima – Ordenom narodnog heroja i Ordenom junaka socijalističkog rada – služila su za uspostavljanje temelja socijalističkog društva i legitimizaciju komunističke vlasti. U oba tipa herojstva

možemo govoriti o simboličkom povezivanju pojedinačnog s kolektivnim tijelom kroz vrijednosti poput jednakosti, solidarnosti, bratstva i jedinstva na kojima se gradilo novo društvo. Međutim, koncept herojstva, odnosno heroja kao nosioca junačkih akcija i postignuća bio je više zastupljen u likovnim ostvarenjima koja tematiziraju NOB.

Potreba da se očuvaju sjećanja na herojski otpor partizana bila je u funkciji jačanja državnog jedinstva, njegove koherentnosti, što je posebno bilo značajno za Bosnu i Hercegovinu s obzirom na njenu multietničku prirodu i ulogu u Drugom svjetskom ratu. Veneracija narodnih heroja i heroina duboko je obilježila bosanskohercegovački društveni i kulturni prostor, kroz književnost, umjetnost, posebno spomeničku plastiku, kao i javne prostore u koje su se upisivala njihova imena, što nije bilo analogno herojima rada, čije se prisustvo nije manifestovalo s istim kulturnim i simboličkim značajem.

Summary

The Heroism of Socialist Construction in the Visual Arts of Bosnia and Herzegovina

The heroism of socialist construction, articulated through the rhetoric of the Partisans' wartime struggle, constituted a central narrative in postwar Yugoslavia. It simultaneously evoked memories of resistance and victory while mobilizing the population, particularly youth, to engage in the Five-Year Plan with the same discipline, sacrifice, and sense of duty once demanded at the front. Crucial to the country's rapid recovery and development, this narrative also carried an emancipatory dimension, advancing ideals of equality, solidarity, and collective participation in shaping a new social order.

Within this ideological framework, visual art assumed a pivotal role. Shaped by the imperatives of socialist realism, its declared function was to "reflect socialist reality," which in practice meant documenting accelerated industrialization and monumentalizing the heroic achievements of the first Youth Labour Actions (Brčko–Banovići and Šamac–Sarajevo). Art functioned simultaneously as a medium for mass education and a vehicle of political agitation, fulfilling functions designed to instill socialist values and reinforce Party objectives. The institution that played a crucial role in this process, for it served as an intermediary between the artists and the state, was the Association of Visual Artists of Bosnia and Herzegovina. This article examines the Association's activities between 1945 and 1952 — its annual exhibitions, the accompanying body of art criticism, and its position within the broader cultural field — to assess how the narrative of socialist construction's heroism was represented, negotiated, and aligned with the imperatives of the ideological state apparatus.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Ministarstvo prosvjete NRBiH
- Arhiv i zbirka Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine
- Arhiv i Zbirka umjetničkih djela Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine

ŠTAMPA

- *Brazda*, časopis za književnost i umjetnost, Sarajevo (1948–1951)
- Dnevni list *Borba*, Beograd
- Dnevni list *Oslobođenje*, Sarajevo
- *Književne novine*, Beograd
- *Pregled*, Sarajevo 1946–1953

LITERATURA

- Andrejević Kun, Đ. 2009. "O mogućnostima, zadacima i perspektivama naše likovne umetnosti." U: *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952, Zbornik dokumenata*, knjiga 2. Branka Doknić et al. (ur), 144–150. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Anić, T. 2012. "Junakinje i junaci rada." U: *Refleksije vremena: 1945–1955*, katalog, 40–57. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Bavoľjak, J. 2012. "Između diktata i savjesti." U: *Refleksije vremena: 1945–1955*, katalog. 72–105. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Bak-Mors, S. 2005. *Svet snova i katastrofa*. Beograd: Beogradski krug.
- Begić, A. 1976a. "Prilike." U: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945–1974*, katalog. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- Begić, A. 1976b. "Slikarstvo." U: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945–1974*, katalog. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- Beroš, M. 1976. "Društveno-ekonomske osnove razvoja kulture u Bosni i Hercegovini." U: *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945–1975*. Neđo Šipovac (ur), 21–36. Sarajevo: NIŠP "Oslobođenje".
- Bešlagić. "Umetničke škole u Bosni i Hercegovini" *Književne novine*, 30. 5. 1950, 4.

- Bois, et al. 2004. *Art Since 1900: Modernism, Antimodernism, Postmodernism*. London: Thames and Hudson.
- Bourdieu, P. 1993. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: Columbia University Press.
- Brandenberger, D. 2002. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Der-Hazarijan Vukić, A. 2017. "Umjetničko posredovanje socijalističke stvarnosti na primjeru omladinskih radnih akcija 1946–1952." U: *Omladinske radne akcije: dizajn ideologije*, 27–34. Zagreb: Umjetnička organizacija Kultura umjetnosti.
- Dimitrijević. "Likovna umetnost-umetnička slika" *Lik* 5, 1. 4. 1951, 1.
- Doknić, B. et al. 2009. *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952, zbornik dokumenata*, knjiga 2. Beograd: Arhiv Jugoslavije
- Čaldarević. "Izložba likovne umjetnosti Omladinska pruga Šamac – Sarajevo" *Oslobođenje*, 26. 11. 1947, 4–5.
- Čepo, Z. 1986. Četiri decenije nakon prvoga petogodišnjeg plana FNRJ. Časopis za suvremenu povijest 18 (2): 77–87.
- Đorđević, D. 1969. "Socijalistički realizam 1945–1950." U: *Nadrealizam, Socijalna umetnost*. Miodrag Protić (ur.), 68–81. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Feldman. "Prva izložba udruženja likovnih umjetnika" *Oslobođenje*, 25. 11. 1945, 6.
- Gamulin, G. 1949. Retrospektive sa XXIV. Biennala. *Umetnost* 1: 10–23.
- Groys, B. 2008. *Art Power*. Cambridge: MIT Press.
- *Hakija Kulenović*. 1985. Katalog. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- *Ismet Mujezinović*. 1976. Katalog. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- Isto R. 2020. "Introduction to Special Issue." In: Special Issue: Creating for the State: The Role of Artists' Unions in Central and Eastern Europe. *Art Margins online* <https://artmargins.com/special-issue-creating-for-the-state-the-role-of-the-artists-unions-in-central-and-eastern-europe/> Pristup ostvaren: 10. 3. 2025.
- *Izložba radova likovnih umjetnika Omladinska pruga Šamac – Sarajevo*. 1947. Katalog. Sarajevo: Uprava gradilišta.
- Ivo Šeremet. 1980. Katalog. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- *Josip Broz Tito: Govori i članci*, knjiga 3. 1959. Zagreb: Naprijed.

- Kamberović, H. 2011. *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kamberović, H. 2000. *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
- Katz, V. 2011. *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945–1953*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kolečnik, Lj. 2006. *Između istoka i zapada. Hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-tih godina*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- Leček, S. 1990. Likovna umjetnost u društvenom životu Hrvatske 1945–1947. *Časopis za suvremenu povijest* 22 (1-2): 131–156.
- Merenik, L. 2001. *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*. Beopolis: Beograd.
- Nametak, M. 2017. *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi: Kulturni tokovi i izgradnja "socijalističkog društva" u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1952*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- *Omladinska pruga*. [...] Centralno veće narodne omladine Jugoslavije.
- *Omladinska pruga Šamac – Sarajevo*. 1947. Beograd: Omladina.
- Popović, J. 1949. Idejnost daje krila talentima. *Umetnost* 1: 3–9.
- Popović, J. "Izložba Saveza likovnih umetnika Jugoslavije" *Književne novine*, 24. 5. 1949, 3.
- *Pruga Šamac – Sarajevo: dar omladine Titu i narodu*. 1947. Zagreb: Novo pokoljenje.
- Samokovlija, I. 1950. VII izložba likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine. *Brazda* 1–2: 118–127.
- Samokovlija, I, Selimović, M. 1948. VI izložba likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine. *Brazda* 12: 932–937.
- Selimović, M. 1948. O nekim problemima naše likovne umjetnosti. *Brazda* 12: 928–931.
- *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945–1974*, katalog. 1974. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- *Vojo Dimitrijević*, monografija 2010. Sarajevo: Media Centar.
- *Vojo Dimitrijević*, katalog. 1970. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.

- *V Kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji, referati*. 1948. Beograd: Kultura.
- Vujović. "Sa Jedanaeste izložbe likovnih umetnika Bosne i Hercegovine" *Borba*, 6. 12. 1952, 2.
- Zec, N. 1951. Povodom izložbe Saveza likovnih umjetnika. *Brazda* 4-5: 864-867.

ILUSTRACIJE

Slika 1: Vojo Dimitrijević

Usjek Lašve, 1947

Ulje na platnu, 116 x 165 cm

Vlasništvo: Muzej Jugoslavije

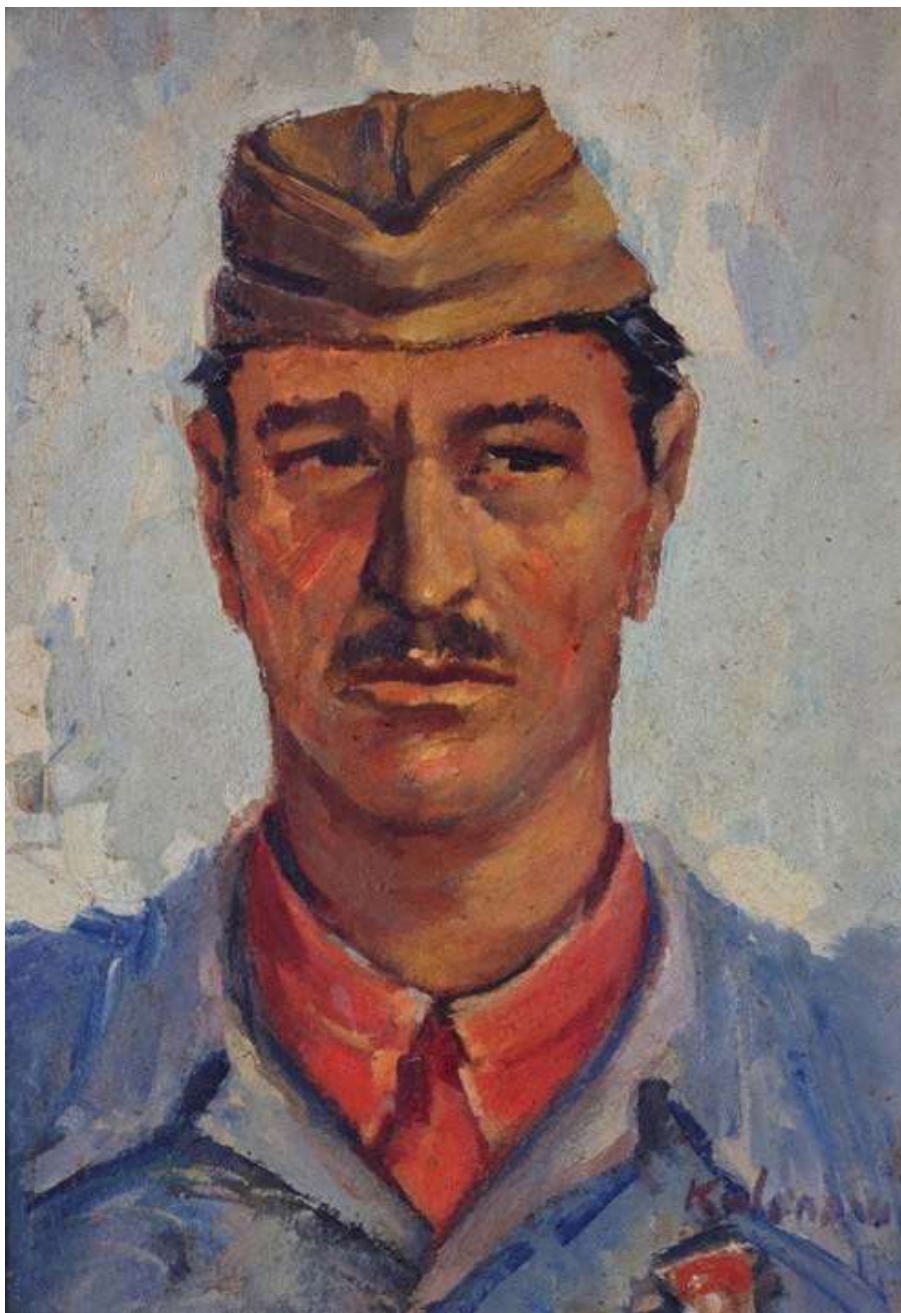

Slika 2: Ismet Mujezinović

Miješalica, 1947

Ulje na kartonu, 70 x 47 cm

Vlasništvo: Galerija portreta Tuzla

Slika 3: Hakija Kulenović

Udarnik Meho Tabaković, radnik I. banijske brigade, 1947.

Ulje na platnu, 45 x 30 cm

Vlasništvo: Umjetnička galerija BiH

Slika 4: Hakija Kulenović

Savo Belović, 1948

Ulje na platnu, 65 x 54 cm

Vlasništvo: Historijski muzej BiH

DOI: 10.46352/23036974.2025.339

UDK: 7(497.6)"1970/1989"

Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Primljen / Received: 3. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 14. 11. 2025.

AIDA ABADŽIĆ HODŽIĆ*

Međunarodne izložbe i politike predstavljanja Bosanskohercegovački umjetnici u jugoslavenskom umjetničkom prostoru sedme i osme decenije 20. stoljeća

Apstrakt

U radu se predstavljaju i analiziraju polemike i stručne ocjene jedne od najambicioznijih i najkompleksnijih jugoslavenskih izložbi, pod nazivom "Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas", a koja je bila organizirana na prijedlog tadašnjeg ministra kulture u vladi Republike Francuske, André Malrauxa, i prvo predstavljena u Grand Palaisu u Parizu, a potom i u Sarajevu, 1971. godine. Složenost i osjetljivost političkog trenutka koji je u velikoj mjeri inicirao organizaciju navedene izložbe, pružit će problemski okvir za razumijevanje odnosa prema bosanskohercegovačkoj kulturnoj baštini i savremenoj umjetnosti kao i kontekst za promišljanje jugoslavenske politike reprezentacije kroz likovne umjetnosti u međunarodnom kontekstu. Analiza ove izložbe od posebnog je značaja za bosanskohercegovačku umjetnost i kulturu jer upravo sedma i osma decenija 20. stoljeća predstavljaju najznačajniji period u savremenoj kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: jugoslavenski umjetnički prostor, međunarodne izložbe, "Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas", politike predstavljanja, sedma i osma decenija 20. stoljeća

Abstract

The paper presents and analyzes polemics and expert evaluations of one of the most ambitious and complex Yugoslavian exhibitions, entitled "Art on the Soil of Yugoslavia from Prehistory to the Present." This exhibition was organized at the proposal of André Malraux, the Minister of Culture in the French Government at the time. It was first presented at the Grand Palais in Paris before being relocated to Sarajevo in 1971. The

* Aida Abadžić Hodžić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet u Sarajevu, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: aida.abadzic-hodzic@ff.unsa.ba.

complexity and sensitivity of the political climate at that time largely influenced the organization of this exhibition, providing a framework for understanding attitudes toward Bosnian cultural heritage and contemporary art. Additionally, it will offer context for examining Yugoslav representation policies in the visual arts at the international level. The analysis of this exhibition is of particular importance for Bosnian art and culture, because the seventh and eighth decades of the 20th century represent the most significant period in the contemporary cultural history of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Yugoslav art space, international exhibitions, "Art on the Soil of Yugoslavia from Prehistory to the Present Day," politics of presentation, seventh and eighth decades of the 20th century

Jugoslavenski umjetnički prostor i socijalistički modernizam

Jugoslavenska umjetnička scena ili *jugoslavenski umjetnički prostor*¹ kako se on obično definirao nakon Drugog svjetskog rata, bio je jedan specifičan sistem umjetnosti koji nije bio nekim jedinstvenim umjetničkim stilom ili praksama nego li, prije svega, društvenim okvirom u kojem su se dešavala produkcija, recepcija i evaluacija umjetnosti. Između dva društvena i ekonomska sistema, između suprotstavljenih kulturnih i ideoloških svjetova, Jugoslavija je i u kulturnoj politici birala neki srednji put, ideološke privrženosti socijalističkoj doktrini, ali i otvorenosti dinamičnoj sceni poslijeratnog modernizma na Zapadu, u nastojanju i ambiciji da, politikom ekvidistance, iz svakog od tih svjetova: socijalističkog, zapadnog i nesvrstanog izvuče najbolje.²

Dominanta klima jugoslavenskog umjetničkog prostora u periodu od početka pedesetih do početka sedamdesetih godina 20. stoljeća, bila je ona tzv. umjerenog (socijalističkog) modernizma: bez snažnijih subverzivnih ili konfliktnih tonova koji bi dovodili u pitanje ideološke vrijednosti mlade državne zajednice. Na jugoslavenskoj umjetničkoj sceni, za razliku od ostalih zemalja Istočnog bloka, bila su već od početka pedesetih godina prisutna vezivanja za evropske umjetničke avangarde s početka 20. stoljeća. Tako je paviljon Jugoslavije na Svjetskoj izložbi u Bruxellesu 1958. godine, transparentnošću konstrukcije, riječima njegovog autora Vjenceslava Richtera, trebao naglasiti demokratičnost

¹ Denegri 2017.

² O umjetničkoj i kulturnoj sceni u političkom kontekstu SFRJ, detaljnije u: Jakovina 2012, 7–55, a o prilikama u kulturi i umjetnosti u kontekstu Bosne i Hercegovine predmetnog razdoblja, u: Abadžić Hodžić 2023, 141–163.

zemlje.³ Početak šezdesetih godina 20. stoljeća obilježio je i prvi *Oskar* kojeg je Jugoslavija dobila za animirani film (izvan engleskog govornog područja). Bila je riječ o animiranom filmu *Surogat*, Dušana Vukotića koji se, u šaljivoj osudi konzumerizma i kulture nadomjestaka, na formalnom planu – čistim bojama i geometrizacijom oblika – vezivao uz naslijeđe evropskih umjetničkih avangardi.

Slika 1. Vjenceslav Richter, Paviljon Jugoslavije na EXPO u Bruxellesu, 1958.

Izvor: Hrvatska tehnička enciklopedija

Kako bi se osigurao pravilan politički put, povremeno su se čuli glasovi osude tzv. buržoaskog modernizma, udaljenog od ideala socijalističkog društva. Po povratku iz Moskve, na 7. Kongresu SSOJ 1963. godine, upravo u Sarajevu, Josip Broz osudio je davanje novaca za *neka tzv. modernistička djela koja nemaju veze sa našom stvarnošću*.⁴ U istom tom gradu, aktivni učesnik NOB-a, slikar i angažirani kulturni djelatnik, Vojo Dimitrijević (1910–1980) uznemirio je likovnu kritiku svojim prvim slikama na rubu apstrakcije već krajem pedesetih (*Oluja*, 1957.), a u *Principovim stopama* (1949.) ispred Muzej atentata u Sarajevu, razmišljao je već kao protokonceptualni umjetnik.⁵

³ Jakovina 2012, 4.

⁴ Jakovina 2012, 13.

⁵ Dimitrijević 2010, 6–24.

Socijalistički modernizam bio je institucionaliziran brojnim domaćim i međunarodnim izložbama te osnivanjem institucija moderne i savremene umjetnosti širom zemlje.⁶ U Bosni i Hercegovini to su bile, prije svega, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine u Sarajevu (1946.), Međunarodna galerija portreta u Tuzli (1964.) i Umjetnička galerija u Banjoj Luci (1971.).

Jugoslavenska politika reprezentacije na međunarodnim izložbama insistirala je na zajedničkom, objedinjujućem nazivniku "jugoslavenske umjetnosti". Potvrda tomu su i dvije najznačajnije međunarodne reprezentacije jugoslavenske umjetničke scene nakon Drugog svjetskog rata u Parizu⁷: izložba *Srednjovjekovna umjetnost naroda Jugoslavije*, održana u Palais Chaillot u Parizu u proljeće 1950. godine i izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas*, održana u Grand Palaisu u Parizu u proljeće 1971. godine. Obje su se izložbe desile nakon osjetljivih jugoslavenskih političkih epizoda i otuda proizlazi važnost njihovih brižljivo definiranih koncepata i modaliteta prezentacije. Izložba iz 1950. godine, a koja je predstavila stvaralaštvo južnoslavenskih prostora u periodu od 8. do 16. stoljeća, dogodila se nakon raskida sa doktrinom Informbiroa 1948. godine te je, prema konceptu Miroslava Krleža, trebala istaknuti doprinose južnoslavenskih naroda evropskoj kulturi srednjovjekovlja i upisati ih u temeljno tkivo evropskog kulturnog samorazumijevanja. Bilo je to u vrijeme kada su se *polagali temelji zajedničke države, s dominantnom Meštrovićevom prisutnošću i željom naših umjetnika da se pred bjesomučnim apetitima svjetskih sila pokaže mogućnost osmišljenja našega zajedništva*.⁸ Posebno mjesto na izložbi Krleža je posvetio i sekciji koju je nazvao bogumilska umjetnost za čije je stvaraoce, koji su živjeli u izolaciji bosanskih planinskih šuma, zapisao: *Slobodni od svake artistske manire svoga vremena, promatrali su stvari i pojave oko sebe na svoj vlastiti način, i oni su u tom bili, nema sumnje, neka vrsta izumitelja*.⁹ Izložba je imala velik odjek ne samo u Parizu nego i u evropskim razmjerima, a nakon Francuske, predstavljena je i u Zagrebu (Umjetnički paviljon, mart/april 1951.) i potaknula je Krležu da utemelji Leksikografski zavod (1950.) koji će kontinuirano istraživati, enciklopedički obrađivati i objavljivati sva važnija dostignuća kulture, znanosti i umjetnosti.

⁶ Šuvaković 2017.

⁷ Izložba u Grand Palaisu dosada je treća po redu jugoslavenska izložba u Parizu. (...) Prvom koja je bila otvorena 1919. godine dominirala je ideja ujedinjenja jugoslavenskih naroda. Navedeno prema: Modrić, 1971.

⁸ Matvejević 1971. b. p.

⁹ Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2025, b. p.

Izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas*

Izložba iz 1971. godine bila je još ambicioznija: trebala je istaknuti ideju kulturnog pluraliteta, jedinstva i ravnopravne zastupljenosti naroda i narodnosti Jugoslavije u evropskom umjetničkom krugu, u vremenskom rasponu od osam hiljada godina. Izložba se dešavala neposredno nakon studentskih nemira 1968. godine i snaženja *Hrvatskog proljeća*, koje je već nakon Brijunskog plenuma 1966. godine, otvorilo pitanja ravnopravne zastupljenosti u politici, ekonomiji i kulturi. Izložba je željela doći *kao svjedočanstvo zemlje u kojoj je socijalizam ljudskog lika izabrao umjetnički pluralizam*, kako je bilo istaknuto u pariškoj štampi.¹⁰ Međutim, rasprave koje su se ubrzo nakon pariške izložbe iz 1971. godine razvile na stranicama dnevnih listova i stručnih časopisa ukazale su na činjenicu da je objedinjujući nazivnik "jugoslavenske umjetnosti" bio *prazni označitelj* jer su se *nacionalne kulture unutar jugoslavenske federacije razvijale prema sebi inherentnim ritmovima*¹¹, u velikoj mjeri definiranim početkom 20. stoljeća. Štaviše, taj objedinjujući nazivnik nije mogao osigurati, kako je to egzaktna analiza učešća potvrdila, niti ravnopravnu zastupljenost umjetnika iz svih jugoslavenskih republika niti isticanje njihovih kulturno-historijskih osobitosti, unutar proklamiranog narativa bratstva i jedinstva. Tako je Lazar Trifunović u beogradskom časopisu *Umetnost* iz 1971. zaključio kako je pariška izložba *projektovala sve ponore naše društveno-kulturne situacije i nacionalnih razmirica*.¹² I Ješa Denegri je u svom osvrtu na "jugoslovenski umetnički prostor" u periodu između 1950. i 1970. godine otvoreno istakao činjenicu da je u učešću jugoslavenskih umjetnika na uglednim međunarodnim izložbama bio važan faktor tzv. "republičkih kvota" iako često, kako je istaknuto, *na štetu strogih i pravednih kriterija kvaliteta*, a pri čemu su te kvote *značile približno jednaku zastupljenost učesnika iz nekih od vodećih republika (Hrvatske, Slovenije i Srbije), uz skromnije, ali poželjnije, učešće predstavnika manje razvijenih zajednica (Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije)*.¹³

Izložba *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas* bila je podijeljena u dvanaest sekcija – od prethistorijske umjetnosti u Jugoslaviji do umjetnosti 20. stoljeća. Bila je organizirana na poziv tadašnjeg ministra kulture u vladi Re-

¹⁰ Modrinić 1971. b. p.

¹¹ Kolečnik 2012, 133.

¹² Trifunović 1971, 48.

¹³ Denegri 2003, 171.

publike Francuske André Malrauxa, a Organizacioni odbor započeo je s radom u januaru 1968. godine. Već je njegov sastav ukazivao na dileme o mogućoj ravnopravnoj zastupljenosti svih jugoslavenskih naroda i narodnosti. Naime, od trideset i šest članova organizacionog odbora ove, do tada najambicioznije i najveće jugoslavenske, izložbe samo su tri člana bila iz Bosne i Hercegovine, a od pet stotina odabranih eksponata samo ih je četrdeset (dakle, manje od 1/10) bilo s područja Bosne i Hercegovine. Od toga se 37 eksponata iz Bosne i Hercegovine odnosilo na period do 20. stoljeća, a *samo 3 umjetnička rada za čitavih 70 godina 20. vijeka*.¹⁴ Od 36 članova odbora, *25 bili su historičari umjetnosti i kulture, 2 likovna umjetnika i 9 funkcionera federalne i republičkih komisija za kulturne veze s inozemstvom, te pokrajinskog sekretarijata za naobrazbu i kulturu*.¹⁵

Nakon vrlo zapaženog otvorenja, izložba je otvorila u domaćoj štampi mnoga pitanja: od onih tipičnih za autorske selekcije i postave do onih, za ovu studiju mnogo relevantnijih, a koja se tiču ravnopravne zastupljenosti nacionalnih kultura i tradicija kao i odnosa republičkih centara, u prizmi odnosa centra i periferije/margine. Kritike su bile osobito brojne nakon otvorenja iste izložbe u sarajevskoj Skenderiji (juli-decembar 1971.), a kada je struka mogla steći izravni i potpuniji uvid u selekciju.

S pravom se isticao značaj postavljanja i otvorenja ove izložbe u Sarajevu koju je posjetilo preko 400.000 posjetitelja¹⁶ za dinamizaciju likovnog života, za *afirmaciju Sarajeva (jer se) glavni grad Bosne i Hercegovine decenijama u pogledu muzeologije nalazio na sporednom kolosijeku* (Lj. Mladenović),¹⁷ za *afirmaciju domaćih stručnjaka i oslobađanje od izvjesnog kompleksa inferiornosti* (Dž. Čelić).¹⁸ Prostor novootvorene sarajevske Skenderije, u pratećem trodnevnom susretu umjetnika, historičara umjetnosti i konzervatora (14. – 16. 10. 1971.), čak je poslužio kao osnov za promišljanje savremenih izlagačkih koncepata, za afirmaciju ideje *živih muzeja, kroz prožimanje trgovine, prometa, sportskih i kulturnih manifestacija*.¹⁹

¹⁴ Večernje novine 1971. b.p.

¹⁵ Zidić 1972, 28.

¹⁶ Trumić 1971. b. p.

¹⁷ Forum "Oslobođenja" 1971. b. p.

¹⁸ Pavičić 1971. b. p.

¹⁹ Babić 1971, 17.

Slika 2. KSC Skenderija tokom održavanja izložbe u Sarajevu 1971. godine.
Izvor: Foto-arhiva KSC Skenderija

Pa ipak, bili su dovoljno glasni i glasovi struke i likovnih udruženja koji su naglašavali *nedovoljnu zastupljenost umjetnosti iz Bosne i Hercegovine kao i potrebu za organiziranjem nove izložbe* (Lj. Mladenović).²⁰ U kritikama u dnevnoj i stručnoj štampi isticala se i činjenica da neki segmenti bosansko-hercegovačke kulturne historije, a koji su jedinstveni u evropskom kulturnom kontekstu, kao što je to npr. sefardska umjetnost, nisu uopće bili predstavljeni,²¹ a umjetnost islama bila je zastupljena samo sa jednim originalom iz Muzeja primijenjene umjetnosti u Beogradu²² (u Sarajevu su ipak bila dopunjena sa još dva originala: jednim iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu i drugim iz Orijentalne zbirke JAZU iz Zagreba).

Udruženje likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine (ULUBiH) uputilo je *otvoreno pismo Skupštini, Centralnom komitetu SK BiH, Republičkoj konferenciji SSRN BiH i drugim organima u kome izražava nezadovoljstvo zbog načina*

²⁰ Forum "Oslobođenja" 1971. b. p.

²¹ Nedeljne novosti, 1971. b. p.

²² Karabeg 1971. b. p.

na koji je prezentovana bosansko-hercegovačka umetnost na izložbi kao i na sličnim manifestacijama održanim do sada, tražeći preispitivanje dosadašnje politike i odnosa prema kulturnom stvaralaštvu BiH kao i odgovornost organizatora i merodavnih faktora.²³ Otvorenom pismu članova ULUBiH-a prethodilo je otvoreno pismo nezadovoljstva i Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske.²⁴ U otvorenom pismu članova Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine (ULUBiH), istaknute su i *naknadne i parcijalne korekture u odnosu na islamsku umetnost i stvaralaštvo 20. veka*, otvarajući pitanje ili *potpunog nepoznavanja razvoja i kontinuiteta umetničkog stvaranja na tlu Bosne i Hercegovine* ili *tendencioznog predstavljanja stvaralaštva naših naroda u krivom svetlu*.²⁵ U objašnjenju na otvoreno pismo članova Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine i njihove kritike u vezi formiranja komisija za selekciju radova, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom iznijela je podatak da su iz Bosne i Hercegovine bili *delegirani kustosi Nada Miletić i dr Borivoje Čolić (od početka rada odbora – 1968) i Mehmed Zaimović (od prošle godine)*. *Miletićeva je radili na selekciji eksponata u arheološkoj sekciji i u sekciji za umjetnosti od 12. do 20. vijeka, a dr Čolić u arheološkoj*.²⁶

Iako je središnji princip izložbe bio selekcija i prezentacija isključivo originalnih djela, a što je u startu prezentacijski onemogućavalo predstavljanje vrhunskih doprinosa u oblasti arhitekture, urbanizma, zidnog slikarstva isl., ostaje nejasnim pitanje izostanka velikog broja prenosivih eksponata iz oblasti islamske umjetnosti, nastalih od strane domaćih prepisivača, kaligrafa i majstora, u domenu rukopisa, knjiga, radova u metalu, plemenitim materijalima, drvu, kamenu, tekstu. Isti su, kako je kasnije pojasnila spomenuta Savezna komisija, ocijenjeni kao *“import materijal” te samim tim ne zaslužuju da uđu u jednu tako reprezentativnu izložbu kao što je ova*.²⁷

Sekcija umjetnosti 20. stoljeća bila je koncipirana po principu: “100 umjetnika – 100 slika” i više je nego zorno ukazala na neravnomjernu zastupljenost savremenih bosansko-hercegovačkih autora. Profesor Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta u Sarajevu i direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, prof. dr. Džemaludin Čelić bio je imenovan direk-

²³ Nedeljne novosti 1971. b. p.

²⁴ A. M. 1971. b. p.

²⁵ Ibid.

²⁶ Vujanić 1971a, b. p.

²⁷ Vujanić 1971a, b. p.

torom i projektantom izložbe u Sarajevu. U osvrtu tokom trajanja sarajevske izložbe, istaknuo je *nedovoljnu zastupljenost islamske umjetnosti kao i labilne kriterije u izboru ostvarenja naših savremenika*.²⁸ Od sto slika 20. stoljeća samo su tri bile one umjetnika iz Bosne i Hercegovine. Slikar Mario Mikulić istaknuo je da je *ULUBiH za rezultate rada Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, odnosno Odbora za pripremu izložbe, saznalo tek kada su se radovi pakovali za Pariz te da ULUBiH nije nikakvim zvaničnim aktom bio obaviješten, a kamoli pitan za mišljenje ili savjet*.²⁹

Profesor Čelić je neposredno pred kraj sarajevske izložbe iznio misao, srodnu onoj historičarke umjetnosti Ljubice Mladenović, o tome da bi trebalo u narednim godinama organizirati izložbu pod naslovom "Kultura i umjetnost Bosne i Hercegovine" kao *afirmacije jednog područja koje predstavlja središnji dio mozaika jugoslovenskih naroda, područja na kojem žive i susreću se praistorijski tumuli i antičke stele, srednjovjekovni stećci i kršćanske krstače, muslimanski nišani i jevrejski nadgrobni spomenici, a koja (izložba) treba dijelom da kompenzira ono što je ovom izložbom bilo propušteno i da u pravom svjetlu prikaže bogatstvo bosanskohercegovačkog tla*.³⁰ Profesor Čelić naveo je i podatak da je *uputio pismo Republičkoj komisiji za kulturne veze sa inostranstvom SRBiH iz čijeg se sadržaja jasno vidi da organizatori izložbe "Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas" (...) nisu koncepcijski adekvatno pristupili cjelokupnom umjetničkom naslijeđu Bosne i Hercegovine*. Dodao je i podatak da je *tek 22. decembra 1970. godine nakadno upoznat da je zajedno sa M. Karamehmedovićem kao ekspert predložen da izvrši izbor islamske umjetnosti za izložbu u Parizu kao i činjenicu da je spisak trebalo pripremiti istog dana i telefonom ga izdiktirati Saveznoj komisiji*.³¹

U zagrebačkom dnevnom listu naveden je i podatak kako je, još prije izložbe, prof. dr. Husref Redžić, *jedan od najboljih poznavatelja umjetnosti islama koja je ostvarila velike i dobro sačuvane tragove u BiH, stavio prigovor što ta činjenica nije uzeta u obzir prilikom odabira eksponata za parišku izložbu*.³²

²⁸ Čelić, 1971, 28–30.

²⁹ Mikulić 1971. b. p.

³⁰ Forum "Oslobođenja" 1971. b. p.

³¹ Karabeg 1971. b. p.

³² Budimlić 1971. b. p.

Gorljive rasprave u časopisu "Život umjetnosti"

Posebno gorljive rasprave razvile su se tokom 1971. i 1972. godine na stranicama stručnog časopisa "Život umjetnosti" zagrebačkog Instituta za povijest umjetnosti. U detaljnoj analizi brojnih izazova selekcije i postava, između ostalih, i zbog imperativa prikazivanja isključivo originalnih djela i nemogućnosti cjelovitije prezentacije konteksta u kojima su djela nastajala, Ivo Maroević se zadržao i na sekciji savremene umjetnosti:

Što reći o umjetnosti 20. stoljeća koja zauzima drugi kat Velike dvorane? Može se reći da deviza "100 umjetnika 100 slika", gotovo po vlastitom izboru autora, nije bila nikakva garancija za uspješno prezentiranje naše suvremene umjetnosti (...). Trebalo je da djela odrede prijelomne trenutke, grupirana u suvremene pravce, po afinitetima okupljanja i nastanka. Trebalo je stvoriti jedinstvo u toj raznolikosti, afirmirati nacionalne umjetničke tokove na način koji bi pokazao njihove posebnosti i povezanosti.³³

Osvrćući se na središnju ideju izložbe: raznolikost i kompleksnost umjetničkih dešavanja na tlu tadašnje Jugoslavije, Maroević je posebno kritičan bio prema dizajnu pozivnice, kataloga i plakata pariške izložbe na kojima se *kao jedini motiv nalazi ikona bizantskog kulturnog kruga*, a što je, smatra spomenuti autor, *u potpunom raskoraku s osnovnom idejom izložbe*. Na taj se način, zaključio je, *bizantski kulturni krug i bizantska komponenta, ne samo na izložbi nego i u kulturi i umjetnosti na tlu Jugoslavije kroz stoljeća, predstavljaju kulturnoj javnosti svijeta kao dominantni faktor, podržavajući time staru tezu koja je do danas, prije ove izložbe, gotovo identificirala kulturu naroda Jugoslavije s bizantskim kulturnim krugom.*³⁴

Slične je zamjerke imao i Radovan Ivančević u osvrtu iz 1972. godine, u nastavku diskusije o ovoj značajnoj izložbi, apostrofirajući činjenicu da je jedino sekcija bizantske umjetnosti bila naslovljena – Bizantska Jugoslavija:

Kritički izdvajamo samo jednu napomenu, koja je vezana uz temeljne principe izbora, organizacije i interpretacije spomenika na izložbi definirane implicitno u katalogu i predgovorima po kronološkim kriterijima unutar poznatih "stilskih" kategorija. To je jedinstveni kriterij sadržan u naslovima uvodnih tekstova i odjeljaka kataloga koji su time definirani, iako zapravo sadržajno obuhvaćaju veoma različita, a određena i sasvim ograničena područja ukupnog "tla" Jugoslavije: tako je "romanika"

³³ Maroević 1971, 205.

³⁴ Maroević 1971, 206.

zapravo romanika u Hrvatskoj, jer su od 52 eksponata svega tri s područja Slovenije i jedan iz Makedonije, kao što "gotika i renesansa" obuhvaća samo Hrvatsku i Sloveniju, a "stećci" Bosnu i Hercegovinu. Nigdje, međutim, u naslovima nije istaknuta ta pripadnost, pa je time implicitno dosljedno primijenjen kriterij da će sve epohe biti predstavljene kronološki i stilski, a da će opseg i sadržaj ovisiti o značenju i udjelu pojedine nacije ili regije. Izvan tih principa jedino je u naslovu poglavlja posvećenog dugotrajnoj epohi bizantske umjetnosti iznimno uključeno i teritorijalno određenje: "Bizantska Jugoslavija".³⁵

Veliki vremenski raspon koji je spomenuta izložba trebala obuhvatiti, sam po sebi nametao se kao izazovan kriterij u selekciji, stvarajući napetost između nastojanja da se što egzaktnije predstavi historijski slijed stilova, s jedne strane, i da se unutar toga prepoznaju djela osobite kvalitete i originalnosti, s druge strane. U osvrtu na izložbu, Igor Zidić je istaknuo upravo ovaj izazov i odstupanje od proklamiranog primarnog polazišta najviših estetskih kriterija. Iako se u svom temeljitom i vrlo kritičnom osvrtu na brojne konceptijske i prezentacijske nedosljednosti izložbe Zidić bavio isključivo selekcijom hrvatske umjetnosti 19. i 20. stoljeća, načelno je zamjerio *olako zanemarivanje kulturnih tradicija, inspirativnih pobuda i podloga koje razaznajemo kao temelj nacionalnih kultura*³⁶:

(...)unatoč proklamiranom načelu estetskog kriterija – "princip vrhunskog kvaliteta sa čisto estetskog, a ne kulturno-istorijskog aspekta" – u osnovi je prevagnuo povijesni kriterij. Štoviše, moglo bi se ustvrditi da se dvjema odrednicama – vremenskim rasponom i vremenskim slijedom ili: sukcesivnim razlaganjem sveukupnosti – došlo do ekstrema: do kronosistematike koju, ne želeći je omalovažiti, ne mogu ipak a da ne označim kontradiktornom čisto estetskom kriteriju.³⁷

U nastojanju prezentiranja historijske cjelovitosti kulture i umjetnosti južnoslavenskih naroda kao dio ukupnosti evropske kulture, Zidić je prepoznao nedostatak u isticanju osobitih, pojedinačnih, individualnih dosega, a kojima bi se snažnije istaknuo kriterij originalnosti i autentičnosti pojedinih autora:

Tu je kriterij povijesne reprezentacije životne razine i duhovnog standarda formuliran u terminima "cjeline, trajnosti, neprekinutog slijeda, životne sredine, povijesnog života, geografsko-historijskih okvira, nacionalnih fizionomija, odraza vremena"; taineovsko-hauserovskim vokabularom historika kulture primjerenijim deskripciji

³⁵ Ivančević 1972, 24.

³⁶ Zidić 1972, 42.

³⁷ Zidić 1972, 28.

*društvene scene nego interpretaciji individualnih uloga. Zanimljivo je – a možda i simptomatično – da se u tome objašnjenju sredina i kolektiv javljaju kao jedini zbiljski subjekti; treba li samo slučajnosti pripisati neizraženu (čak: nespomenutu) individualnu subjektivnost?*³⁸

Odsustvo umjetnika iz Bosne i Hercegovine i njihov značaj na jugoslavenskoj likovnoj sceni

U dijelu selekcije koji se odnosio na jugoslavensku umjetnost 20. stoljeća, a u kojoj je odsustvo autora iz Bosne i Hercegovine bilo osobito naglašeno, navedena opaska Zidića dobiva i svoju punu mjeru. Iako u osvrtu na selekciju umjetnosti 20. stoljeća, autor teksta u katalogu Miodrag B. Protić kratko spominje zavičajnu inspiraciju Bosnom kod Jovana Bijelića i koloristički ekspresionizam Voje Dimitrijevića,³⁹ Mehmeda Zaimovića među jugoslavenskim umjetnicima bliskim magičnom, nadrealnom i metafizičkom⁴⁰, a između značajnih imena jugoslavenske grafike navodi i imena bosanskohercegovačkih umjetnika Berbera, Hoze, Tikveše, Dragulja, Nevjestića, Kragulja i Aleksića⁴¹, ipak su samo trojica umjetnika koja su tada živjela i djelovala u Bosni i Hercegovini bili predstavljeni svojim savremenim radovima na izložbama u Parizu i Sarajevu. Svjestan ograničenja ponuđene selekcije, Protić se od izravnije valorizacije ograđuje ocjenom da je riječ tek o isticanju *određenih momenata u razvoju jugoslavenske umjetnosti 20. stoljeća*.⁴² S druge strane, imena grafičara koje Protić spominje u svom osvrtu, ne samo da su internacionalizirali po prvi puta u punom smislu riječi bosanskohercegovačku savremenu umjetnost, nego je bila riječ o najnagrađivanijim jugoslavenskim umjetnicima sedme i početka osme decenije na najprestižnijim grafičkim bijenalima širom svijeta. Sedma i osma decenija 20. stoljeća bile su jedinstven period u savremenoj umjetnosti Bosne i Hercegovine, od iznimne važnosti u oblasti likovnih umjetnosti, arhitekture, filma, teatra, muzičke scene, književnosti i izdavaštva. Ono što je osobito bilo zapaženo u likovnim umjetnostima predmetnog razdoblja bila je pojava jedne izuzetne generacije umjetnika, i brojem i kvalitetom opusa, a koju je tadašnja

³⁸ Zidić 1972, 29.

³⁹ Protić 1971, 221.

⁴⁰ Protić 1971, 223.

⁴¹ Protić 1971, 226.

⁴² Protić 1971, 226.

likovna kritika imenovala *bosanskohercegovačkom školom grafike*.⁴³ Ističući da su među odabranim umjetnicima imena onih koji imaju *prepoznatu i aktivnu ulogu na međunarodnoj umjetničkoj sceni* i čija je vrijednost prepoznata *na međunarodnim izložbama u Veneciji, Parizu, Sao Paulu i Tokiju*⁴⁴, iznenađuje da se u predstavljenoj selekciji među jugoslavenskim umjetnicima nisu našla i imena, između ostalih, Dževada Hoze, Virgilija Nevjetića, Emira Dragulja, Halila Tikveše, Radovana Kragulja koji su već u periodu od 1965. do početka 1970-ih godina ostvarili iznimnu međunarodnu reputaciju i upravo oni bili među učesnicima spomenutih međunarodnih izložaba. Godine 1967. Hozin grafički list *Srebrena gora* (1965.) iz ciklusa *Nišani* bio je nagrađen prvom nagradom na Internacionalnoj grafičkoj izložbi u Beču, a 1965. godine izlagao je među savremenim jugoslavenskim grafičarima u Muzeju moderne umjetnosti u Tokiju kao i na V. Međunarodnom bijenalu grafike u istome gradu, 1966. godine. Hozo je sa Berberom 1972. godine sudjelovao na XI bijenalu u Sao Paulu.⁴⁵

Iako je bio izložen kao jedini iz ove sjajne generacije grafičara, Berberov rad u Parizu nije dobio dovoljno istaknuto mjesto: *Berberova slika visi usamljena na zidu, na mjestu na kojem obično piše 'izlaz' tako da posjetilac mahinalno prođe pored njegovog ostvarenja*.⁴⁶

I u domenu tada savremenog slikarstva i kiparstva bilo je mnogo značajnih imena umjetnika iz Bosne i Hercegovine koji su imali rukopise jedinstvene kvalitete i čiji su opusi trebali biti predstavljeni, kako je istaknuto u diskusijama kulturnih djelatnika u Bosni i Hercegovini, *ne po principu pariteta, već po principu stvarnih umjetničkih vrijednosti*.⁴⁷

⁴³ Detaljnije u: Abadžić Hodžić, 2011.

⁴⁴ Protić 1971, 226.

⁴⁵ O značajnim međunarodnim nagradama bosanskohercegovačkih grafičara, detaljnije u: Abadžić Hodžić 2011, 77–81, 106–141.

⁴⁶ Vujanić 1971b, b. p.

⁴⁷ Večernje novine 1971. b. p.

Slika 3. Naslovnica kataloga
Izložba mladih slikara, vajara i grafičara,
Sarajevo, 1967.

Izvor: Arhiva autorice teksta

Slika 4. Naslovnica časopisa *Europe*
posvećena umjetnosti i književnosti
Bosne i Hercegovine, Paris, 1979.

Izvor: Arhiva autorice teksta

S obzirom na značaj bosanskohercegovačkih grafičara u cjelini tadašnje jugoslavenske umjetnosti, a osobito unutar tada savremene bosanskohercegovačke likovne scene, činjenica njihovog gotovo potpunog izostavljanja nije imala nikakvu objektivnu podlogu jer upravo se u mediju grafike u predmetnom razdoblju desio najveći iskorak u kvaliteti i broju učesnika, a na tragu tada najviših dometa umjetnosti kasnog modernizma i otvaranja postmodernom senzibilitetu. Kroz opuse ove generacije grafičara istaknulo bi se ono što izrasta iz osobitosti umjetničkog izraza određene sredine, ono što predstavlja iskorak i inovaciju u usporedbi sa onim što je tome prethodilo, ono što se kvalitetom izraza ističe i što je i u širem kontekstu evropske umjetnosti bilo prepoznato kao neupitna likovna vrijednosti. Otuda Zidić u svom osvrtu reagira na pristup Lazara Trifunovića *u kategorijama apsolutnih kriterija* kao i na njegovo nastojanje da se *omalovaži kulturni i etno-politički realitet u svojoj složenosti njegovih tradicionalnih formata, u svojoj mnogovrsnosti njegovih genetičkih struktura*.⁴⁸ Stil uvijek i počiva na razlici.

⁴⁸ Zidić 1972, 30.

Zamjenik generalnog komesara izložbe Milan Prelog istaknuo da je *traženo ono najbolje što su životne sredine toga područja ostvarile u različitim razdobljima povijesti umjetnosti(...)* i da je *nastojanje da izložba ravnopravno prikaže različite tokove povijesnog i umjetničkog života na ovom području bila odlučna odrednica njene osnovne koncepcije*.⁴⁹

Međutim, brojne i utemeljene zamjerke povjesničara umjetnosti, kustosa, muzejsko-galerijskih djelatnika kao i likovnih udruženja ukazale su da ovaj kriterij nije bio dostatno proveden. Iako se većina prozvanih pozivala na činjenicu skučenosti izlagačkog prostora:

*(...) u okviru od sto djela nije moguće prikazati u potpunosti kontinuirani razvoj umjetnosti svih naših naroda, predstaviti sve značajne ličnosti, smjerove i pokrete, istaknuti specifičnosti pojedinih kulturnih centara i pronaći mjerilo za kvantitativne odnose*⁵⁰

upravo se u tome ograničenju i nadavala važnost promišljanja selekcije po najvišim kriterijima a prema kojima, riječima I. Zidića, *nije (bila) očekivana a ni tražena nazočnost svih značajnih nego svih ključnih osobnosti, smjerova i pokreta*.⁵¹

Zaključne napomene

Zanimljiva dopuna ovom istraživanju bila bi nesumnjivo i analiza politika akvizicije tadašnjih vodećih jugoslavenskih muzeja. Stručnjaci iz Bosne i Hercegovine u pravilu su bili izostavljani u organizaciji velikih jugoslavenskih izložbenih selekcija, a što je u konačnici rezultiralo nesrazmjernom zastupljenošću ili potpunom isključenošću umjetnika iz Bosne i Hercegovine – kao što je to bilo na primjer na izložbi jugoslavenske umjetnosti u londonskoj Tate gallery⁵² u aprilu 1961. godine.⁵³ Takva se isključenost u pravilu odražavala i na politike akvizicija vodećih jugoslavenskih muzeja. Velika izložba u Parizu, a na kojoj su kvalitetom izraza i međunarodnim značajem trebali biti zastupljeni brojni tada savremeni bosanskohercegovački umjetnici očito je bila vrh ledenog brijega.

⁴⁹ Zidić 1972, 28–29.

⁵⁰ Bek 1970. b.p.

⁵¹ Zidić 1971, 33.

⁵² Kržišnik 1961.

⁵³ Na izložbi jugoslavenske umjetnosti u londonskoj Tate galeriji u aprilu 1961. godine, a koju je organizirala Komisija za kulturne veze s inozemstvom, bile su izložene 84 slike i 26 skulptura, a izlagači su bili isključivo umjetnici iz Beograda, Zagreba i Ljubljane. Isto se ponovilo i na Trećem međunarodnom bijenalu slikarstva i kiparstva u Riminiju u augustu iste godine. Navedeno prema: Tihić 1961, 6.

Autoportret sa Spomenicom, autobiografska slika Ismeta Mujezinovića na kojoj je dugo radio i koju je završio 1970. godine, u godini uoči otvorenja pariške izložbe jedinstveni je autoportret u historiji jugoslavenskog slikarstva. Ispred zloslutno tamne pozadine i krvavo crvenog tla, razgolićen, sa paletom u rukama i Spomenicom na prsima koja krvari, potpuno izdanih ideala i u sjeni “velikih priča”, ovaj maestralni slikar dakako u Parizu nije mogao biti zastupljen ovom slikom, ali je njome nesumnjivo dao najsnažniji prilog diskusiji koja je nakon izložbe uslijedila.

Šira kontekstualizacija značaja, ali i problemskog odjeka velike jugoslavenske izložbe iz 1971. godine svoju potpuniju sliku tek treba dobiti u sveobuhvatnoj analizi jugoslovenske kulturne politike i njenih međunarodnih izložbenih praksi unutar političkih, ekonomskih i društvenih prilika predmetnog razdoblja. Izne- nađujuća je činjenica da, s obzirom na historijski kontekst u kojem se izložba desila, a prije svega na njen opseg i broj predstavljenih autora i radova, ova tema do sad nije bila predmetom širih tumačenja, izuzev polemika u tadašnjoj štampi i stručnim časopisima, a koje su uslijedile i trajale neposredno nakon okončanja izložaba u Parizu i Sarajevu. Iako pojedine, recentne studije otvaraju pitanje kulturnih modela i politika Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata i složenog birokratskog okvira republičkih vijeća i komisija⁵⁴, u njima nema detaljnijih referiranja na spomenutu izložbu. Ni u okviru multimedijalne izložbe pod naslovom *Socijalizam i modernost: Umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974.*, a koja je bila održana krajem 2011. i početkom 2012. godine u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu, nije analiziran koncept izložbe iz 1971. godine unutar navedenog, kompleksnog interpretativnog okvira a koji je trebao obuhvatiti kako je *jugoslavensko poslijeratno socijalističko društvo proizvelo vlastitu viziju modernosti*, koja je bila *simbolička uloge kulture u socijalističkom društvu* i kako su se *procesi modernizacije u jugoslavenskoj umjetnosti odrazili u načinima njene međunarodne prezentacije*.⁵⁵ Iako su u uvodnim napomenama obimnog izložbenog kataloga zagrebačke izložbe naglašene *bitne i velike poetičke razlike u konfiguraciji umjetničke i kulturne produkcije modernizma u različitim jugoslavenskim republikama*⁵⁶, izložba je u fokus istraživanja koncepta i vizija jugoslavenske (socijalističke) umjetničke modernosti stavila isključivo prilike na

⁵⁴ Kolečnik 2023, 58–92.

⁵⁵ Socijalizam i modernost 2012, 5.

⁵⁶ Socijalizam i modernost 2012, 5.

srbijanskoj, hrvatskoj i slovenskoj likovnoj sceni. Najznačajnija međunarodna izložba historije jugoslavenske umjetnosti iz 1971. godine nije spomenuta niti u do sada najobimnijem pregledu jugoslavenske umjetnosti 20. stoljeća na engleskom jeziku.⁵⁷ Iako je izložba u Parizu iz 1971. godine obuhvatila mnogo širi vremenski i problemski kontekst od isključivo umjetnosti 20. stoljeća koje je u spomenutom pregledu iz 2003. godine predstavljeno, svakako je bila društveno-politički i kulturno najmarkantniji reper jugoslavenske politike izložbenog predstavljanja u 20. stoljeću.

Tek rijetka spominjanja fenomena bosanskohercegovačke umjetnosti i kulture 20. stoljeća⁵⁸ u integralnim prikazima jugoslavenske umjetnosti 20. stoljeća, poput ovog za englesko govorno područje iz 2003. godine, čini se da i dalje nastavljaju obrasce koji su dominirali u politikama jugoslavenskog međunarodnog izložbenog predstavljanja, definiranom, u velikoj mjeri, neravnomjernom zastupljenošću svih republika i pokrajina i napetim odnosom "centra" i "periferije", a u kojem se nisu mogli autentično i objektivno prepoznati i prezentirati, riječima Ive Maroevića⁵⁹, nacionalni umjetnički tokovi i njihove posebnosti.

⁵⁷ Djurić, Suvaković 2003.

⁵⁸ To se isključivo odnosi na imena Neidhardta, Štrausa i Ugljena u oblasti arhitekture i osobito njen uspon vezan uz ZOI 84 (Krečić 2003, 344, 345, 352, 353) te značajne rock bendove i fenomene (Novi primitivizam) sa prostora Bosne i Hercegovine (Tomc 2003, 450, 460). Vrlo kratko spomenuta je grupa Zvono i generacije umjetnika s početka 1908ih i prvi performansi u Sarajevu (Šuvaković 2003, 242). Ostali jedinstveni fenomeni u avangardnim pokretima bivše Jugoslavije, a koji su se desili u Bosni i Hercegovini (poput npr. sintetičkog teatra Collegium artisticum; jedinog diplomiranog studenta sa Bauhausa, Selmana Selmanagića; značajne generacije bh. grafičara kasnog modernizma i postmodernizma 1960-ih i 1970-ih itd.) nisu spomenuti.

⁵⁹ Maroević 1971, 205.

Summary

International Exhibitions and Politics of Presentation Bosnian-Herzegovinian Artists in the Yugoslav Art Space of the Seventh and Eighth Decades of the 20th Century

The seventh and eighth decades of the 20th century represent a significant period in the contemporary cultural history of Bosnia and Herzegovina. During these years, there was remarkable growth in various forms of artistic expression, including fine arts, architecture, literature, publishing, theater, film, and the pop and rock scene. This era also marked the establishment of important museums and galleries and the initiation of significant scientific research projects. These two decades were crucial for the international recognition of Bosnian art and culture, particularly highlighting a remarkable generation of graphic artists. A special place and role in these processes was played by an exceptional generation of graphic artists, whose appearance and activity in the broader context of Yugoslav and European art at the time was presented and analyzed in the first doctoral dissertation in the field of art history at the University of Sarajevo in 2008, under the title *Modern and Postmodern in Bosnian Graphics of the Sixties and Seventies of the 20th Century*. However, there remains a lack of detailed exploration regarding the presence of Bosnian-Herzegovinian artists in major international exhibitions of contemporary Yugoslav art. This includes examining the numerical representation of these artists, the criteria used for the so-called national selections, and the politics surrounding an equitable representation of the diverse cultural traditions within a complex community of South Slavic peoples. This paper will focus on the expert discussions and evaluations of one of the most ambitious and complex exhibitions titled "Art on the Soil of Yugoslavia from Prehistory to the Present." This exhibition was organized at the proposal of André Malraux, the Minister of Culture in the French Government at the time, and it was first presented at the Grand Palais in Paris before moving to Sarajevo in 1971. The complexity and sensitivity of the political climate at that time largely influenced the organization of this exhibition, providing a framework for understanding attitudes toward Bosnian cultural heritage and contemporary art. Additionally, it will offer context for examining Yugoslav representation policies in the visual arts at the international level.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

- Dokumentacioni centar / Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine (hemeroteka)
- Dnevni list *Oslobođenje*, Sarajevo
- Dnevni list *Večernji list*, Zagreb

b) Objavljeni izvori

- Digitalna izdanja znanstvenog časopisa *Život umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti Zagreb <https://ipu.hr/section/hr/112/arhiva-brojeva>

LITERATURA

- Abadžić Hodžić, A. 2011. *Bosanskohercegovačka grafika 20. stoljeća: šezdesete i sedamdesete godine 20. stoljeća u kontekstu evropskog moderniteta i postmoderniteta*. Sarajevo: Tugra.
- Abadžić Hodžić, A. 2023. "Kulturne prilike i umjetnička scena u Bosni i Hercegovini u jugoslavenskom socijalizmu 1945–1990". U: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945–1995)*. Dženita Sarač Rujanac i Jasmin Medić (ur.), 141–163. Sarajevo: Institut za historiju.
- A. M. "Kritike na račun pariske selekcije. Otvoreno pismo ULUBiH", *Borba*, Beograd, 7. 1. 1971.
- anonim, "Protest umetnika BiH", *Nedeljne novosti*, Beograd, 3. 1. 1971.
- anonim, "Forum Oslobođenja – Nove inspiracije", *Oslobođenje*, Sarajevo, 4. 12. 1971.
- anonim, "Prigovori slikara", *Večernje novine*, Sarajevo, 29. 1. 1971.
- Babić, I. "Pitanja pokrenuta sarajevskom izložbom", *Telegram*, Zagreb, 16. 10. 1971: 16–17.
- Bek, B. "Ići ili ne ići: Tko će dati nov prijedlog", *Vjesnik*, Zagreb, 13. XII 1970.
- Budimlić, A. "Nezadovoljni i u Sarajevu", *Vjesnik*, Zagreb, 5. 1. 1971.
- Čelić, Dž. "Zvezdani trenuci Sarajeva", *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, 29. 9. 1971: 28–30.

- Denegri, J. 2017. "Jugoslavenski umetnički prostor", *Sarajevske sveske* 51. (<https://sveske.ba/en/content/jugoslovenski-umetnicki-prostor>, Pristup ostvaren: 4. 6. 2025.
- Denegri, J. 2003. "Inside or Outside 'Socialist Modernism'? Radical Views on the Yugoslav Art Scene, 1950–1970". U: *Impossible histories: historical avant-gardes, neo-avant-gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Dubravka Djuric and Misko Suvakovic (ed.), 170–210. Cambridge, MA: MIT.
- Dimitrijević, N. 2010. "Između angažmana i umjetničkog eksperimenta". U: *Vojo Dimitrijević: 1910–1981*, 6–24. Sarajevo: Mediacentar.
- Djuric, D., Suvakovic, M. (ed.) 2003. *Impossible histories: historical avant-gardes, neo-avant-gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*, Cambridge, MA: MIT.
- Izložba jugoslavenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike. *Krležijana (1993–99), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. (<https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/izlozba-jugoslavenskog-srednjovjekovnog-slikarstva-i-plastike>) Pristup ostvaren: 9. 7. 2025.
- Ivančević, R. 1972. "Srednjovjekovna sekcija pariške izložbe". *Život umjetnosti* 18, 19–25. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jakovina, T. 2012. "Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1945. – 1974." U: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974*. Ljiljana Kolečnik (ur.), 7–55. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti i Institut za povijest umjetnosti.
- Karabeg, M. "Brda se ne tresu zbog miša", *Oslobođenje*, Sarajevo, 13. 1. 1971.
- Kolečnik, Lj. 2012. "Konfliktne vizije moderniteta i poslijeratna moderna umjetnost." U: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974*. Ljiljana Kolečnik (ur.), 127–209. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti i Institut za povijest umjetnosti.
- Kolečnik, Lj. (ur.), 2012. *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974*. Zagreb: MSU, IPU.
- Kolečnik, Lj. 2023. "Cultural Models and Cultural Policies in Socialist Yugoslavia". U: *Shaping Revolutionary Memory: The Production of Monuments in Socialist Yugoslavia* (S. Horvatinčić, B. Žerovc, ed.), 58–92. Ljubljana, Berlin: Igor Zabel Assoc.

- Krečić, P. 2003. "Architecture in Former Yugoslavia: From the Avant-garde to the Postmodern". U: *Impossible histories: historical avant-gardes, neo-avant-gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Dubravka Djuric and Misko Suvakovic (ed.), 332–376. Cambridge, MA: MIT.
- Kržišnik, Z. 1961. *Contemporary Yugoslav Painting and Sculpture*, London: Tate Gallery.
- Maroević, I. 1971. "Razmišljanja o izložbi u Parizu "Umjetnost na tlu Jugoslavije od prethistorije do danas", Pariz, Grand palais 2. 3. – 17. 5. 1971." *Život umjetnosti* 15–16, 203–206. Zagreb: Matica hrvatska.
- Matvejević, P. "Kako izlazimo pred Pariz", *Odjek*, Sarajevo, 15. 1. 1971.
- Mikulić M. "Zar tako...?", *Oslobođenje*, Sarajevo, 9. 2. 1971.
- Modrić M. "Naš prvi glas. U povodu otvorenja izložbe 'Umjetnost na tlu Jugoslavije kroz vjekove' u Parizu", *Večernji list*, Zagreb, 4. 3. 1977.
- Pavičić, D. "Zastave su spuštene", *Oslobođenje*, Sarajevo, 8. 12. 1971.
- Stele, F. (ur.), 1971. *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas*, Beograd: Jugoslavija, Sarajevo: Sarajevopublic
- Šuvaković, M. 2003. "Conceptual Art", U: *Impossible histories: historical avant-gardes, neo-avant gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Dubravka Djuric and Misko Suvakovic (ed.), 210–246. Cambridge, MA: MIT.
- Šuvaković, M. 2017. "Kulturalna politika i moderna umetnost od socijalističkog realizma do socijalističkog modernizma: slučaj socijalističke Jugoslavije 1945–1991", *Sarajevske sveske* 51. <http://sveske.ba/en/content/kulturalna-politika-i-moderna-umetnost-od-socijalistickog-realizma-do-socijalistickog-modern> Pristup ostvaren: 9. 7. 2025.
- Tihic, S. "O čemu se radi – odsustvo kriterija ili nedozrelost?", *Oslobođenje*, Sarajevo, 7. 5. 1961, 6.
- Tomc, G. 2003. "We will rock YU: Popular Music in the Second Yugoslavia", U: *Impossible histories: historical avant-gardes, neo-avant-gardes, and post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Dubravka Djuric and Misko Suvakovic (ed.), 442–466. Cambridge, MA: MIT.
- Trifunović, L. 1971. "Jugoslovenska izložba u Parizu", *Umetnost* 25/26: 47–48.
- Trumić, M. "Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas u sarajevskoj Skenderiji", *Svijet*, Sarajevo, 10. 12. 1971.

- Vujanić, M. 1971. "U čemu je suština nesporazuma", *Oslobođenje*, Sarajevo, 7. 1. 1971.
- Vujanić, M. 1971. "Grafika u ,slijepom crijevu", *Oslobođenje*, Sarajevo, 17. 3. 1971.
- Zidić, I. 1972. "Konceptijske osnove jugoslavenske izložbe u Parizu i hrvatska umjetnost 19. i 20.stoljeća". *Život umjetnosti* 18, 27–43. Zagreb: Matica hrvatska.

POPIS ILUSTRACIJA / SLIKA

- **Prilog 1.** Vjenceslav Richter, Paviljon Jugoslavije na EXPO u Bruxellesu, 1958.
Izvor: Hrvatska tehnička enciklopedija
- **Prilog 2.** KSC Skenderija tokom održavanja izložbe u Sarajevu 1971. godine.
Izvor: Foto-arhiva KSC Skenderija
- **Prilog 3.** Naslovnica kataloga *Izložba mladih slikara, vajara i grafičara*, Sarajevo, 1967.
Izvor: Arhiva autorice teksta
- **Prilog 4.** Naslovnica časopisa *Europe* posvećena umjetnosti i književnosti Bosne i Hercegovine, Paris, 1979.
Izvor: Arhiva autorice teksta

DOI: 10.46352/23036974.2025.361

UDK / UDC: : 726.825(497.6)"1941/1945"

726.825(497.6)"1992/1995

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 1. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 15. 11. 2025.

DINO DUPANOVIĆ*

Geneza retribucije i kulture sjećanja na cesti Bihać – Bosanski Petrovac: Od puta AVNOJ-a do puta Armije RBiH

Apstrakt

Duž ceste od Bihaća do Bosanskog Petrovca, nekada poznate kao Put AVNOJ-a, a danas kao Put Armije Republike Bosne i Hercegovine, spomenici oblikuju prostor prošlosti u kojem se prepliću sjećanja na događaje i žrtve iz 1941–1945. i 1992–1995. godine. Istraženo je kako promjena naziva ceste i povezani narativi utječu na percepciju memorijalnog pejzaža. Neki memorijali šute o određenim stradanjima ili ih potpuno zanemaruju, dok su drugi posvećeni palim borcima i partizanskoj borbi, dajući prioritet određenim narativima. Pojedina mjesta sjećanja početkom 1990-ih godina postat će mjesta koja su poticala mržnju i osvetu prema drugoj nacionalnoj i etničkoj zajednici. Današnji spomenici iz oba rata djelomično komuniciraju, no često na nacionalnoj osnovi, reflektirajući etničke i političke napetosti. Ova lokalna historija postavlja pitanje šireg značaja: kako memorijalni pejzaži oblikuju sjećanje i odnos prema prošlosti u kontekstima višestrukih, često konfliktnih trauma?

Ključne riječi: spomenici, pali borci, žrtve fašističkog terora, Drugi svjetski rat, rat 1992–1995; Bihać, Bosanski Petrovac, Vrtoče, Krnjeuša, Put AVNOJ-a.

Abstract

Along the road from Bihać to Bosanski Petrovac, once known as the "AVNOJ Road" and today as the "Army of RBiH Road" monuments shape a landscape of the past where memories of events and victims from 1941–1945 and 1992–1995 intertwine. The research explores how the renaming of the road and the narratives attached to it influence the perception of the memorial landscape. Some memorials remain silent about certain sufferings or neglect them entirely, while others are dedicated to fallen soldiers and the

*Dino Dupanović, JU Muzej Unsko-sanskog kantona, Petog korpusa 2, 77000 Bihać, Bosna i Hercegovina, email adresa: dinonk13@gmail.com.

Partisan struggle, prioritizing specific narratives. Individual sites of memory in the early 1990s would become places that incited hatred and revenge against the other national and ethnic community. Contemporary monuments from both wars partially “communicate”, yet often on national lines, reflecting ethnic and political tensions. This local history raises a broader question: how do memorial landscapes shape memory and attitudes toward the past in contexts of multiple, often conflicting traumas?

Key words: monuments, fallen soldiers, victims of fascist terror, Second World War, War 1992–1995, Bihać, Bosanski Petrovac, Vrtoče, Krnjeuša, AVNOJ Road.

Uvod

Tokom Drugog svjetskog rata, naročito 1941. i 1942. godine, na cesti između Bihaća i Bosanskog Petrovca dogodio se veliki broj međusobnih zločina između Hrvata, Srba i muslimana. Posljedica ovih zločina na prostoru između Bihaća i Bosanskog Petrovca bio je značajan broj kolektivnih i individualnih trauma. U tom pogledu, kako ističu neki istraživači, *pitanje traume pruža koristan pristup mnogim složenim historijskim pitanjima i na jedinstven način osvjetljava tačke preplitanja u društvenoj, kulturnoj, vojnoj i medicinskoj historiji*, što dodatno potvrđuje važnost njenog proučavanja u razumijevanju lokalnih i regionalnih historijskih dinamika.¹ Stoga će ovaj rad barem djelomično pokušati obraditi utjecaj traume na formiranje i transformaciju kolektivne² i individualne³ kulture sjećanja na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Pritom će naglasak biti stavljen i na pitanje, na koji način traumatična iskustva oblikuju kolektivne i individualne narative kao i međuetničke odnose, u momentima kada promjene političkog poretka, novo ratno iskustvo tokom 1990-ih godina i raspad dotadašnjih ideoloških okvira omogućavaju povratak potisnutih sjećanja, stvaranje novih mjesta pamćenja i simboličku obnovu onih koji su decenijama bili izbrisani iz kolektivne svijesti.

Na ovaj način postavljeno pitanje problematike formiranja kulture sjećanja, međuetničkih odnosa i traume, naročito je važno za istraživače jugoslavenskog društva za kojeg njemačka historičarka Heike Karge s pravom tvrdi da je u ovom društvu primjetan revanšizam. Osim toga, Karge primjećuje da je veza između historije i sjećanja vrlo tijesna u društvima poput jugoslavenskog, stoga

¹ Olick 2013, 155.

² O definiciji kolektivnog sjećanja, više u: Nora 1989; Halbwachs 1992; Assmann 2008; Olick, 2008.

³ O definiciji individualnog sjećanja, više u: Asman 2011, 22–25.

s pravom zaključuje da su: *Ljudi veoma često nešto zajedno poduzimali zato što su im tako naložile državne vlasti – ali to nije uvijek bio slučaj. A čak i kada jesu slijedili naloge vlasti, ljudi nisu postupali samo kao puki recipijenti naracije o ratu čiji je pokrovitelj bila država.*⁴ Iz ovako postavljene formulacije proizilazi da su postojali pojedinci i zajednice, u ovom slučaju Hrvati i muslimani, čija se naracija o ratu i sjećanju na njega nije poklapala s državnom. Neki primjeri, kako će to biti prikazano u ovom radu, svjedoče da su zajednice i pojedinci kroz svoje pamćenje očuvali sjećanja na neke događaje koje je vlast i historija *zaboravila*, čekajući priliku da svoja sjećanja zapišu kao historiju i izgrade spomenike kada su im to dozvolile društvene i političke prilike.

Najvidljiviji primjer preusmjeravanja i reinterpretacije prošlih događaja, u potpunom skladu s tadašnjim političkim promjenama, zabilježen je krajem 20. stoljeća. Nestankom prijetnje Hladnog rata, države te etničke i nacionalne zajednice počele su drugačije sagledavati vlastitu prošlost. Kako slikovito primjećuje Tony Judt, revolucije iz 1989. godine u istočnoevropskim zemljama otvorile su proces uklanjanja dotadašnjih tabua vezanih za historiju Drugog svjetskog rata.⁵ Takve promjene u načinu sjećanja naročito su došle do izražaja i na jugoslavenskom prostoru početkom 1990-ih godina i pojavom novih ratnih sukoba, kao i nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine. Takav rasplet događaja početkom 1990-ih godina doveo je do izrazitih promjena u pogledu kulture sjećanja na događaje s početka Drugog svjetskog rata. Čini se kako je u jugoslavenskoj zvaničnoj kulturi sjećanja izostala upravo ona funkcija koju ističu Sarah Gensburger i Sandrine Lefranc – da se kroz suočavanje s bolnom prošlošću *podmire dugovi, očiste rane i umiri trauma*, u uvjerenju da istina, a ne zaborav, sprječavaju ponavljanje nasilja, što se u ovom društvu nije desilo.⁶ U takvim uslovima krize i nestabilnosti, a kako to bilježi kinesko-američki politolog Zheng Wang, kolektivno pamćenje može da se probudi, pa se ljudi mnogo intenzivnije nego ranije okreću prošlosti. Drugim riječima, sjećanja mogu postati *topla* ili *hladna*, u zavisnosti od emocionalnog stanja društva.⁷

U takvom društvenom stanju, zajednice poput Hrvata i muslimana u pojedinim mjestima na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca dobile su priliku da

⁴ Karge 2014, 9.

⁵ Judt 1992, 108.

⁶ Gensburger, Lefranc 2020, 13.

⁷ Wang 2012, 163.

napokon izraze svoje emocionalne naboje potiskivane u ranijih desetljećima, na čin da počinju s gradnjom novih spomenika i tako se u javnoj sferi otvoreno prisjete stradanja svojih bližnjih s početka Drugog svjetskog rata. S druge strane, a što će biti prikazano u ovom radu, zajednica Srba, koja je imala već znatan broj spomenika na vlastite žrtve iz 1941. i 1942. godine na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca, počinje s gradnjom novih spomenika posvećenih žrtvama rata 1990-ih godina, pri čemu koristi isti memorijalni prostor na kojem se nalaze spomenici posvećeni žrtvama iz 1940-ih, nastojeći time povezati stradanja iz različitih ratova i naglasiti kontinuitet antifašističkog karaktera vlastitih žrtava. Takve prakse potvrđuju i uvid sociologa Barryja Schwartza da se *kolektivno pamćenje tiče toga kako se ljudi osjećaju prema prošlosti, a ne strogo šta se objektivno dešavalo u prošlosti. U tom smislu, kolektivno pamćenje ima veze s pitanjem korelacije odabira događaja, njihove važnosti i dostojnosti njegovog očuvanja s grupom koja ga bira.*⁸ Upravo zato, izbor mjesta, oblika i vremena gradnje novih spomenika svjedoči ne samo o interpretacijama prošlih događaja, nego i o potrebama savremenih zajednica da reafirmiraju vlastite narative, identitete i emocionalne veze s prošlošću.

Naposljetku, ovaj rad ima za cilj proširiti uvide u dosadašnje historiografske spoznaje o sjećanjima na zločine počinjene nad Srbima, Hrvatima i muslimanima na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Iako pitanje ovih zločina nije nepoznata tema ranije objavljenoj literaturi, ipak većina napisanog ostalo je u okvirima tek spominjanja zločina, bez dubljeg ulaženja u pitanja njihove memorijalizacije te bez analize kolektivnog i individualnog sjećanja na ova stradanja.⁹ Tek su u posljednjim godinama objavljeni radovi kanadskog historičara Maxa Bergholza i jedna monografija donose znatne pomake u razumijevanju kulture sjećanja na pojedine događaje na ovoj cesti. Ipak, Bergholz se gotovo isključivo fokusira na stradanja muslimana u gradiću Kulen Vakufu i memorijalizaciju upravo tog zločina, što ostaje jedini značajan historiografski doprinos u pogledu proučavanja memorijalizacije zločina iz 1941. i 1942. godine na ovom području.¹⁰

⁸ Conway 2010, 443.

⁹ Vidi, naprimjer: Pilipović, 1974, 559; Vuksa, 1974, 414; Rađošević, 1974, 647; Zorić 1984, 120; Vukmanović 1987b, 121–125; Jurjević, 1999, 25–45; Goldstein 2006, 112; Bibanović 2008, 46–137; Begić 2013a, 7–244; Hurem 2016, 297–298.

¹⁰ Vidi, naprimjer: Bergholz 2006, 75–100.; Bergholz 2011, 109–147; Bergholz 2018, 77–300; Bergholz 2024, 289–337.

Zatvoreni prostor sukoba: Ljeto i jesen 1941. na cesti Bihać – Bosanski Petrovac

Tokom više stoljeća koji su prethodili 1941. godini, prostor između Bihaća i Bosanskog Petrovca karakterisala je izražena etnička i konfesionalna raznolikost, u kojoj su se smjenjivale faze demografske, političke i društvene dominacije triju glavnih zajednica: pravoslavnih Srba, katoličkih Hrvata i muslimanskog stanovništva. Ova dionica, koja povezuje Bihać i Bosanski Petrovac, predstavljala je kontakt zonu različitih identiteta i pripadnosti, pri čemu je višeslojna historijska dinamika, uključujući migracije, osmansku i kasnije austrougarsku upravu, te specifične lokalne procese rezultirala oblikovanjem izrazito etnički i nacionalno heterogenog prostora.¹¹ Takva struktura stanovništva stvorila je uvjete za kompleksne međuetničke odnose, u kojima su se kroz vrijeme preplitali elementi koegzistencije, ali i povremenih napetosti i sukoba. Mnogi od tih nerješivi sukoba, duboko su bili ukorijenjeni u historiji i sjećanju uključenih strana.¹²

Početak Drugog svjetskog rata, etničke zajednice u Bihaćkoj krajini dočekale su relativno razdijeljene kao rezultat naslijeđa ranijih odnosa u prošlosti. Kroz čitavo razdoblje 19. i početka 20. stoljeća u Bihaćkoj krajini se kroz manifestaciju nasilja ispoljavala borba za političku moć. To se naročito iskazalo nakon početka Drugog svjetskog rata. Prilikom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u Bihaću se zatekao Viktor Gutić, ustaški povjerenik za Bosansku Hrvatsku.¹³ Uoči dolaska njemačkih trupa u Bihać u aprilu 1941. godine, Viktor Gutić, u strahu od mogućeg bombardovanja, sklonio se u obližnji Ripač. Tamo je naredio seljanima da istaknu bijele zastave, pokušavajući time zaštititi naselje. Obrativši se okupljenim mještanima s propagandnim govorom o ustaštvu, izazvao je otvoreno protivljenje pravoslavnog svećenika Vukašina Vukašinovića, a ozbiljniji sukob spriječen je tek intervencijom mještana.¹⁴ Nekoliko sati kasnije, dok se u Bihaću još očekivala njemačka vojska, ispred Komande mjesta okupili su se predstavnici zajednica, Srbi s pravoslavnim svećenikom, Hrvati sa župnikom, i muslimani s hodžom, kako bi zajednički dočekali novu vlast, što je bila

¹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine, 1938, 110–111.

¹² Cvijić (ur.) 1925, 179–180; Evans (ur.) 1960, 71; Bergholz 2018, 48; O povezanosti sukoba i sjećanja sa historijom, više u: Wang 2012, 18.

¹³ Vukmanović 1987a, 259.

¹⁴ MUSK, FMG, Kut. 1, Šif. 00008/1, Salih Džaferagić, Hilmija Lipovača i Branko Bokan, "O Ripču do rata 1941. godine", 22.

praksa duboko ukorijenjena u političkoj kulturi krajiških zajednica. No, umjesto Nijemaca, pred okupljene je stao Viktor Gutić, u ime novouspostavljene vlasti NDH-a. Uslijedilo je momentalno preuzimanje lokalne uprave, nakon što su dotadašnji vlastodršci napustili grad. Ovaj čin označio je početak nove i nasilne političke ere u Bihaćkoj krajini.¹⁵

Nedugo nakon dolaska na vlast, Viktor Gutić je započeo provođenje politike isključivanja i marginalizacije srpskog i jevrejskog stanovništva, pri čemu su prvi oblici represije imali administrativni, a ne izravno nasilni karakter. Ove mjere predstavljale su uvod u širu strategiju društvene eliminacije *nepoželjnih elemenata* iz javnog života.¹⁶ Tokom svojih obilazaka bivše Vrbaske banovine, Gutić je izdao uredbu kojom je veliki broj Srba i Jevreja otpušten iz banovinske službe u Bihaću i Bosanskom Petrovcu. Time je Gutić stvarao emocionalnu podlogu za daljnju radikalizaciju i legitimizaciju budućeg nasilja.¹⁷ Međutim, stvarno nasilje uslijedilo je nešto kasnije. Početkom mjeseca juna 1941. godine, poglavnik Ante Pavelić je na mjesto velikog župana Velike župe Krbava i Psat¹⁸ imenovao Ljubomira Kvaternika¹⁹, čiji se dolazak u Bihać, pomno iščekivao.²⁰

Dolaskom Ljubomira Kvaternika u Bihać polovinom juna 1941. godine započeo je sistematski teror nad Srbima, Jevrejima i komunistima. Na osnovu usmenog naređenja Ljubomira Kvaternika i odluke mjesnog ustaškog rukovodstva, 24.6.1941. godine, u ranim jutarnjim satima jevrejskim i srpskim porodicama iz Bihaća naređeno je da se u roku od jednog sata pripreme za prisilni odlazak.²¹ Ustaške vlasti donijele su odluku da internirane Srbe i Jevreje iz Bihaća deportuju u pravcu Kulen Vakufa prema Bosanskom Petrovcu.²² Bihaćki Jevreji bili su prvi u Bosni i Hercegovini koje su ustaše odvele u logor.²³ Iako su pojedinci poput katoličkog župnika fra Viktor Šakić koji je nekoliko dana ranije pokušao da spriječi ustaše, tako što je izdavao potvrde o prelasku

¹⁵ Bokan 1988, 33.

¹⁶ "Službeni dio Hrvatske Krajine" *Hrvatska Krajina* 19, 30.5.1941, 3–4.; Goldstein 2006, 117.

¹⁷ O dogmatiziranju osjećaja poraza u svrhu manipulacije, više u: Kuljić 2006, 246.

¹⁸ Velika župa Krbava i Psat utemeljena je 16.6.1941. godine, Bućin 2001, 218.

¹⁹ "Poglavnikove odredbe" *Narodne novine* 43, 4.6.1941, 3.

²⁰ Odić 1987, 107–109.

²¹ AJ, DKZURZ, fas. 735, Inv. br. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 6; Vukmanović 1987b, 109.; Drakulić 1972, 150.

²² MUSK, FMG, Kut. 2, Šif 113/1, Dušan Prodanović i Zora Prodanović, "Događaji u Bihaću i okolini tokom rata", 7; Vukmanović 1987b, 110.

²³ Tauber 2014, 525.

pravoslavaca u katoličanstvo, uz zahtjev da se oni tretiraju ravnopravno s ostalim Hrvatima u gradu – nije dalo rezultata.²⁴

Cesta koja je vodila od Bihaća do Bosanskog Petrovca tih je dana postala izuzetno prometna, ali ne zbog uobičajenog prometa ljudi i roba, već kao trasa prisilnog prevoza srpskih i jevrejskih zatočenika. Pred zalazak sunca 24.6.1941. godine, italijanski kamioni sa oko 2.000 Srba i Jevreja pristigli su u Kulen Vakuf, pod pratnjom ustaškog logornika Pere Šimića.²⁵ Na ulazu u grad dočekali su ih Miro Matijević iz sela Vrtoče, komandant ustaškog tabora u Kulen-Vakufu, te komandant mjesta Vladimir Weber. Reakcije stanovništva ostale su nezabilježene, ali prema izvorima, muslimani iz okoline pokazali su human odnos prema pridošlima, žene i djeca su zbrinuti u muslimanskim domaćinstvima, dok su muškarci prenoćili u gostionicama.²⁶ Prva grupa Srba upućena je ka manastiru Rmanj u Martin Brodu, druga u Rajnovac, a treća preko Vrtoča u Bosanski Petrovac. Nakon tri dana, grupa iz Martin Broda vraćena je u Kulen-Vakuf, a zatim raspoređena u okolinu Bosanskog Petrovca, uključujući selo Krnjeušu. Jevreji su ostali u Kulen-Vakufu 15 dana, nakon čega su prebačeni u nedovršenu zgradu u selu Bukovača, na južnoj periferiji Bosanskog Petrovca.²⁷ Internirani Srbi u Bosanskom Petrovcu i okolnim selima prvih mjesec dana bili su prepušteni do broj volji okolnog stanovništva, prvenstveno Srba i muslimana koji su ih hranili u svojim kućama. Sličnu pomoć primali su i Jevreji, zahvaljujući podršci Srba iz okolnih sela. Međutim, znatan dio interniranih Srba iz Bihaća i Bosanskog Petrovca, uhapšen je 21.7.1941. godine i ubijena tokom transporta. Slična sudbina zadesila je i Srbe iz Krnjeuše i okoline.²⁸

²⁴ ASP-BL, AZBLJ, Direktor Petrović, 118.

²⁵ AUSK, OKSB, Kut. 6, Oznaka spisa K 178/47, inv. br. 56901, Zapisnik sastavljen 5.8. 1946. godine u Kulen Vakufu, 1; MUSK, FMG, Kut. 2, Šif. 116/1, Husref Redžić, "Sjećanja na Bihać do rata i u ratu", 41; AJ, DKZURZ, fas. 735, Inv. br. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 7.

²⁶ MUSK, FMG, Kut. 2, Šif 113/1, Dušan Prodanović i Zora Prodanović, "Događaji u Bihaću i okolini tokom rata", 8.

²⁷ AUSK, OKSB, Kut. 6, Oznaka spisa K 178/47, inv. br. 56901, Zapisnik sastavljen 5.8.1946. godine u Kulen Vakufu, 1; AJ, DKZURZ, fas. 735, Inv. br. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 7-8; Pojedini narativni izvori svjedoče da su tog dana u Bosanski Petrovac prebačeni samo žene i djeca, dok su muškarci likvidirani i poslani u logore, međutim službeni zapisnici ne potvrđuju ovakve tvrdnje, vidi u: ABiH, ZKZURZ, Kut. 10, Inv. br. 594, Zapisnik sastavljen 15.6.1946. godine u Sarajevu, 1; Levi 1987, 338.

²⁸ AJ, DKZURZ, fas. 735, Šif. 56.127, G.N.O. Bihać-Zapisnik sastavljen 7.8.1946. godine u Bihaću, 8; Levi 1987, 337.

U julu 1941. godine, nakon progona Srba i Jevreja iz Bihaća te rušenja pravoslavne crkve, Ljubomir Kvaternik nije odustajao od svojih radikalnih ideja o etničkom čišćenju. Neki Srbi, poput grupe uhapšene u selima podno planine Plješevice, a koja je trebala biti likvidirana na Garavicama u blizini Bihaća, spašena je samo zahvaljujući jednom *Turčinu* koji se zajedno sa fra Bosiljkom Ljevarom, katoličkim svećenikom u Bihaću odlučno suprotstavio Kvaterniku.²⁹ U večernjim satima, kolona je, umjesto na pogubljenje, sprovedena cestom koja je vodila od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Uhapšeno stanovništvo najprije je prošlo kroz Bihać prema Drvaru, preko Ripačkog klanca, Lipe i Medenog Polja. Tamo su zatočenici bili razmješteni po okolnim selima, izbjegavši masovno pogubljenje barem privremeno.³⁰

U narednim danima započeo je bunt Srba u pojedinim mjestima, poput sela Suvaje nekoliko kilometara od Bosanskog Petrovca. Ustaše su spalile ovo selo, a preostalo stanovništvo bilo je prisiljeno da ili pobjegne ili postane žrtvom nasilja, a mnogi su i ubijeni. Prema izvještaju velikog župana, ustanak je predvodilo oko 500 ustanika, dok je 2.500 mještana bilo uključeno u događaje, naoružani modernim oružjem. Nakon što je red ponovno uspostavljen, ustaše su nastavile pretraživati okolna područja, tražeći oružje i navodno skrivene ustanike. U tom kontekstu, 3.7.1941. godine zapaljeno je selo Bujanj, a pravoslavci, preplašeni i utučenih živjeli su u strahu od daljih represalija.³¹

Nasilje koje se donekle smirilo nakon kratkoročnog odlaska Kvaternika u Zagreb, ponovno je pokrenuto krajem jula 1941. godine. Po povratku iz Zagreba, Ljubomir Kvaternik je bio odlučan da završi posao koji je započeo u julu. Kvaternik je po običaju dan prije početka značajnih akcija sazvao sastanak 22.7.1941. godine na kojem je zahtijevao da se pohapse preostali Srbi u gradu i okolnim selima. Grupi Srba koja je ranije uhapšen dovezena iz pritvora, ustaše su pridružile i pohapšene Srbe iz sela koja su se nalazila u neposrednoj blizini Garavica i puta između Bihaća i Bosanskog Petrovca, najvećim dijelom iz: Bijelog Brda, Bugara, Grabeža, Lipe, Lohova, Vrste, Teočaka, Lipe, Pritoke, Dubovskog

²⁹ Ćuić 1963, 78.; Vukmanović 1987b, 110; Sin Abdulaha Ibrahimpašića, Nenad Ibrahimpašić, potvrdio je autoru da je *Turčin* koji je bio zaslužan da se strijeljanje odgodi bio Abdulah Ibrahimpašić. Ibrahimpašić je navodno stao na čelo kolone i sproveo je od Garavica prema Ripačkom klanu. Razgovor s Nenadom Ibrahimpašićem, 29.3.2019. godine (u arhivi autora).

³⁰ Vukmanović 1987b, 111.

³¹ MUSK, KD VII, Kut. br. 1, Šif. 1246/6-3, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu desetinu (1-10) srpnja 1941, sastavljen iz primljenih dopisa, 4-5; MUSK, KD VII, Kut. 1, Šif. 39/2-1, Rezultat izviđanja o događajima u selu Bujanju, 1.

i drugih sela³². Tih dana u Bihaću, ustaše su bile u punom zamahu likvidacije preostalih Srba. Ustaše koje su dobile jasne upute od Kvaternika, nisu stajali s izvršenjem njegovog naređenja. Narednog dana, ustaše su jednu skupinu Srba iz sela Pritoke koje se nalazilo na samoj cesti od Bihaća do Bosanskog Petrovca, a koja se u pritvoru nalazila još od ranije, kada su čistili ruševine srušene pravoslavne crkve u Bihaću, prevezli na Garavice i tamo likvidirali. U jeku ustaškog terora koji je tih dana pustošio Petrovačku cestu, rijetki glasovi hrabrosti i čovječnosti još su se mogli čuti među onima koji nisu pristajali na zločin. U selu Ripač, dok su se ustaške snage pripremale za novi krvavi pohod na pravoslavna sela Hrgar i Gorjevac, dvojica muslimana, Gane Ibrahimpašić i Sulejman Čirić, donijeli su odluku koja ih je mogla stajati života. Svjesni nadolazeće opasnosti, u tišini i žurbi krenuli su prema Gorjercu, odlučni da upozore svoje komšije Srbe. Nije bilo vremena za rasprave – Ibrahimpašić i Čirić natjerali su tri srpske porodice da se sklone, povukavši ih u zaklon duboko u šumu, daleko od svojih ognjišta. Ubrzo zatim, ustaše su stigle. Kuće su bile prazne, ali to nije zaustavilo njihove ruke. Plamen se podigao iznad sela, kuće su gorjele, iako u njima više nije bilo ljudi.³³

Kao i u selima koja su bila na Petrovačkoj cesti, i u Bosanskom Petrovcu zabilježeni su slučajevi u kojima su se komšije pokušavale suprotstaviti ustaškom teroru kao što je slučaj kada je iz Zagreba u Bosanski Petrovac doveden ustaški oficir Ante Šnarić, kojem se u Bihaću pridružio Enver Kapetanović.³⁴ Njihov dolazak bio je odgovor na dotadašnju pasivnost većine muslimanskog i dijela katoličkog stanovništva, koje nije pokazivalo volju da učestvuje u zločinima. Brutalnost je brzo demonstrirana. Sredinom juna, jedan pravoslavni civil bio je javno ubijen ispred petrovačkog zatvora, pred očima mještana – čin koji je imao jasnu poruku: strah mora zamijeniti otpor. Nedugo zatim, iz Drvara je dovedena grupa srpskih civila.³⁵ Njihova sudbina bila je unaprijed određena. U trenutku kad se činilo da je nada izgubljena, grupa petrovačkih muslimana, predvođena efendijom Adilom Džaferagićem, odlučila je djelovati. Kod ustaše Branka Crnića

³² Vukmanović 1987b, 118.

³³ AUSK, OKSB, Kut. 13, Oznaka spisa K 275/46, Zapisnik o glavnoj raspravi od 11.11.1946. godine u kaznevoj stvari protiv Ibrahimpašić Gane, 1-3; Presuda Okružnog suda u Bihaću protiv Ibrahimpašić Gane od 14.5.1947. godine, 1-3.

³⁴ AJ, DKZURZ, fas. 131, Šif. 6017, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – Kvaternik Ljubomir, 5.

³⁵ Vekić 1974, 448-449.

iznesen je zahtjev da se zatočenici puste. Umjesto milosti, odgovorena im je okrutnost, zatvorenici su odvedeni i strijeljani, a njihova tijela bačena u tamu Risovačke pećine.³⁶ Ipak, prema nekim izvorima, manji broj zatočenika bio je pošteđen, iako razlozi za to nikada nisu jasno utvrđeni. Do kraja jula, Bosanski Petrovac pretvoren je u sabirni centar iz kojeg su kolone Srba iz Drvara vođene ka smrti u okolnim predjelima.³⁷ Gradske ulice bile su natopljene tišinom i strahom, a pokušaji otpora su ugušeni. U tom okruženju, rijetki glasovi čovječnosti, poput onih efendije Džaferagića i njegovih sugrađana, ostali su kao tiha, ali značajna svjedočanstva o mogućnosti izbora čak i u najmračnijim vremenima.

Iskrivljena pravda: odgovor metkom i pokušaj artikulacije

U posljednjim danima jula 1941. godine, kada je ustaški teror u pojedinim krajevima dosegao svoju punu brutalnost, došlo je do odlučujuće promjene. Istovremeno, iako nesinhronizirano, na različitim lokacijama i u različitim okolnostima, izbili su oružani ustanci na području sjeverozapadne Bosne i Like. Ovi spontani, ali snažni odgovori na zločine predstavljali su prekretnicu i ulazak u novu fazu sukoba u kojoj nasilje više nije bilo jednostrano.³⁸ Istovremeno, početak ustanka značio je još jednu borbu, onu među samim ustanicima. Pokušaj prevlasti komunista i četnički orijentiranih skupina za artikulaciju ustanka uveliko je odredila načine ponašanja ove skupine. Pojedinačni otpori ustanika prema ustašama zabilježeni su i prije izbijanja masovnog ustanka. Dan uoči početka ustanka, 26.7.1941. godine, kod sela Pasjak na putu između Drvara i Bosanskog Petrovca, izvršen je napad na vozilo u kojem je ubijen bojnič Ferdinand Konrad, zapovjednik Prve domobranske bojne. Napad su izveli trojica pravoslavnih seljaka.³⁹ Centri ustanka nalazili su se uglavnom u planinskim predjelima, koja su ustanicima omogućavala gerilsku borbu, posebno u Bihačkoj krajini.⁴⁰

Krajem jula 1941. ustaše su pojačale djelovanje u selima oko Bosanskog Petrovca. Naređeno je razbijanje ustaničkih četa na Oštrelju i kod Krnjeuše te ovladavanje područjem Drvara. Kao odmazda, veliki broj Srba iz Lohova,

³⁶ AUSK, OKSB, Kut. 4, Oznaka spisa 148/45, Izjava Mehmedalije Kulenovića od 23.10.1945. godine, 1.

³⁷ Vukčević (ur.) 1993, 987.

³⁸ Bergholz 2018, 157.

³⁹ Lukač 1981, 139; Komunističko rukovodstvo bilo je svjesno mogućih problema na terenu, pa je na sastanku Politbiroa 4.7.1941. godine i Josip Broz Tito naglašavao potrebu komunista da moraju raditi na tome da borbu izolovanih ustanaka pretvore u opštenarodni oslobodilački rat. Lukač 1968, 475.

⁴⁰ Hurem 2016, 129; Lukač 1968, 479.

Račića, Gorjevca i okolnih sela uhapšen je i odveden na Garavice i Uljevite Bare. Ipak, ustanici su u nekim selima poput Grabeža, Hrgara, Račića, Gorjevca i Doljana uspjeli formirati grupe i izbjeći ustašku odmazdu.⁴¹ Okolnosti nastale izbijanjem ustanka zahtijevale su i snažniji angažman komunista u gradovima i selima u blizini Bihaća. Međutim, to je išlo teško. Skupina komunista iz Ripča, tada još uvijek na slobodi, pokušavala je uspostaviti vezu s višim partijskim rukovodstvom, ali su komunikacijski kanali bili ozbiljno narušeni. Međutim, u tom vremenu nesnalaženja i razdora, njihova je misija bila teška, dok su okolnosti neumoljivo raslojavale ono malo što je ostalo od povjerenja.⁴² Da je potreba za osvetom nadjačavala utjecaj komunista koji su se zalagali za zajedničku borbu svih etničkih i nacionalni zajednica, svjedoče, izvještaji iz narednog period. U jednom od njih se navodi da je vodnik Đuro Marčeta, u dopisu upućenom u Mrkalje, isticao kako *Drvar nije pao i to Turci samo lažu /.../*. Rječnik korišten u prepisci između vođa ustanka otkriva da su među Srbima, koji su tih dana predvodili ustanak, i dalje bili duboko ukorijenjeni stereotipi iz vremena osmanske vlasti i 19. stoljeća. Jak osjećaj potrebe za osvetom prema *Turcima* često je nadjačavao utjecaj komunista u ustaničkim redovima, što potvrđuju i događaji koji su uslijedili u tim danima.⁴³

Ustanička masa, bila je odlučna u svojoj osveti. Muslimani i Hrvati koji su prelazili iz svojih zajednica u srpska sela pod kontrolom ustanika zbog zajedničke borbe protiv ustaša, često su bili prisiljavani da se vraćaju ili su ih primoravali da se predstavljaju kao Srbi. U nekim mjestima, poput Bjelaja kod Bosanskog Petrovca, gdje su muslimani od početka pokazivali spremnost za saradnju s ustanicima, ova suradnja je bila narušena zbog težnje Srba za osvetom.⁴⁴ Takvi slučajevi nisu bili rijetkost. Već na samom početku ustanka, ustanici su izvršili krvave pohode: u selu Brotinju gdje su poubijani uglavnom katolički seljani, a selo je potpuno spaljeno. Slična sudbina zadesila je selo Boričevac, čiji su stanovnici, njih preko hiljadu, uspjeli spasiti život bijegom u Kulen-Vakuf.⁴⁵ U blizini Bihaća, na Petrovačkoj cesti u selu Lipa, prema svjedočenjima, gotovo stotinu

⁴¹ Bokan 1987, 413–415.

⁴² Bokan 1987, 413–415.

⁴³ MUSK, PONDAHRP, Kut. 9, Šif. 20–41, Vodnik Đuro Marčeta – Vodniku Mrkalji, 1.

⁴⁴ Lukač 1979, 23; Lukač 1981, 140.

⁴⁵ MUSK, KD VII, Kut. 1, Šif. 6/16–2, Izvještaj na zahtjev gosp. Velikog Župana gosp. Kvaternik, 1; Hurem 2016, 251.

mještana je brutalno ubijeno.⁴⁶ U selu Suvaji kod Bosanskog Petrovca srpske ustaničke mase likvidirale su jednog hrvatskog skojevca.⁴⁷ Četnički nastrojeni ustanici u Bosanskom Petrovcu nisu štedjeli ni Vasu Kelečevića, pripadnika iste etničke skupine, ali zbog otpora prema ubijanju Hrvata. Njegov revolt bio je povod za smaknuće i bacanje u provaliju, zajedno sa grupom Hrvata za koje se zalagao.⁴⁸

Kako su komunisti gubili kontrolu nad ustankom, osveta ustanika, uglavnom Srba, bila je sve izraženija. Početkom augusta 1941. godine okolica Bosanskog Petrovca bila je zahvaćena intenzivnim ustaničkim aktivnostima, a broj ustanika je svakodnevno rastao. Obruč oko sela s većinskim katoličkim i muslimanskim stanovništvom postajao je sve čvršći. Nakon osvajanja Drvara, napetost je kulminirala 2.8.1941. godine kada su ustanici uglavnom Srbi, predvođeni Savom Pilipovićem, napali selo Vrtoče, smješteno između Bihaća i Bosanskog Petrovca. Tom prilikom ubijeni su članovi porodice Matijević, uključujući Josipa i njegovu suprugu, kojima su odrubljene glave i nabijene na kolac. Prema nekim izvorima, ubijeno je 8 ili 9 članova porodice. Ovaj čin osvete vjerovatno je bio odgovor na prethodni zločin Miroslava Matijevića, koji je dan ranije navodno odveo 40 srpskih civila iz Vrtoča na Garavice, gdje su ubijeni.⁴⁹ Iznenadene i duboko uzdrmane smjelošću ustanika, ustaške snage su pokrenule kontraofanzivu. Jake jedinice krenule su iz pravca Bosanskog Petrovca i Bjelaja, ciljano udarajući po Vrtoču. U naletu bijesa i osvete, srušena je pravoslavna crkva, a veliki broj kuća pretvoren je u zgarišta.⁵⁰

U Bosanskom Petrovcu i njegovoj okolini početkom augusta 1941. sve je ključalo. Krnjeuša je postala nova meta. Tamo su krajem jula ustaše već pobile 96 uhapšenih Srba, među kojima i predsjednika opštine Boška Karanovića. U rijetkom trenutku ljudskosti, ustaša Mile Ivanić pokušao je upozoriti Joju Radišića na nadolazeću tragediju, no sve je ostalo bez odjeka.⁵¹ Samo dvije sedmice kasnije, slika se okrenula. U Krnjeuši su sada Hrvati čekali osvetu. Selo, dotad pod zaštitom jedne ustaške satnije, bilo je preplavljeno izbjeglicama iz okolnih

⁴⁶ Jahić 2023, 159.

⁴⁷ Purivatra 1968, 512.

⁴⁸ Lukač 1968, 473.

⁴⁹ MUSK, KD VII, Kut. 1, Šif. 13/49-13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8.1941., 2; Bergholz 2018, 173.

⁵⁰ Vukša 1974, 414.

⁵¹ Radišić 1974, 16-17.

već spaljenih sela, prema nekim izvorima njih oko 800.⁵² Opkoljeni, bez pomoći iz Bosanskog Petrovca, ustaše su mogli samo čekati. Napad je uslijedio 9.8.1941. godine, subotnjeg jutra. Ustanici, šarolika kolona u četničkim, vojničkim i seljačkim odorama, slili su se s visova koje su već držali pod svojom kontrolom.⁵³ Napad je predvodio Mane Rokvić s drvarskim borcima, uz podršku grupa pod komandom Laze Atlagića. Ustaška odbrana je brzo slomljena. Dok su jedni padali u borbi, oko 30 domobrana uspjelo je pobjeći prema Bihaću.⁵⁴ No, za civile nije bilo spasa. Po padu Krnjeuše, uslijedila je krvava odmazda. Krnjeuša, koja je tek svjedočila jednom masakru, sada je postala poprište drugog. Četiri dana nakon napada, Krnjeuša je ponovo osvojena, ali ono što je zatečeno bilo je prizor užasa. U izvještaju koji je potpukovnik Božidar Zorn poslao u Zagreb, pisalo je: *Katoličko selo Krnjeuša potpuno je spaljeno i uništeno te pruža strašnu sliku. Tu je ubijeno oko 400 Hrvata katolika na najgrozniji način. Svećenik spaljen zajedno s crkvom. Niko se ne može osjećati ravnodušnim pri pregledu ovih strahota. Vojnici su se jedva suzdržali da ne ubiju sve Srbe.*⁵⁵ Nakon masakra u Vrtoču, isti val osvete nezaustavljivo se sručio na Krnjeušu. Ustanici, vođeni bijesom, nisu pravili razliku među žrtvama, svako ko je pripadao *drugoj strani* bio je meta, bez obzira na stvarnu krivicu. Jedan od prvih na udaru bio je katolički svećenik Krešimir Barišić.⁵⁶ Ustanici su ga pod izgovorom da je blagoslovio ustaške zločine zarobili, isjekli nožem po cijelom tijelu, odsjekli mu uši i nos, a zatim mu izboli oči. Ipak, uprkos nevjerovatnim povredama, preživio je.⁵⁷ Slična sudbina zadesila je i općinskog načelnika Ivana Matijevića. U bijesu su mu rezali lice i odsijecali prste. Potom su preostale mještane, koji nisu uspjeli pobjeći, zatvorili u katoličku crkvu zajedno s teško ranjenim Barišićem i sve ih žive zapalili.⁵⁸ Manji broj katolika koji je uspio pobjeći prvom talasu osvete, kasnije je uhapšen od strane četnički orijentisanih komandanata Mane Rokvića i Bože Đukića. Pod

⁵² MUSK, PONDAHRP, Kut. 3, Šif. 11, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Glavni stožer – Stanje 5.8. na područjima pobune, od 6.8.1941. godine, 2–3; MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49–13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8., 2.

⁵³ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49–13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8., 3.

⁵⁴ Lukač 1967, 99–101.

⁵⁵ VA, NDH, Kut. 1, fas. 2, Dok. br. 14, Izvješće potpukovnika Zorna od 14.8.1941. godine, 1.

⁵⁶ Jurjević 1999, 63–64.

⁵⁷ Zorić, 1984, 120; Max Bergholz u svojoj knjizi *Nasilje kao generativna sila*, također potencira mogućnost da je Barišić bio jedan od organizatora ustaša, s tim da navodi da ne postoji historijski izvor koji bi potvrdio ovakvu tvrdnju Milana Zorića. Bergholz 2018, 172; "Zločinstva četničko-komunističkih družbi u Pounju" *Hrvatski narod*, 27.8.1941, 6.

⁵⁸ "Zločinstva četničko-komunističkih družbi u Pounju" *Hrvatski narod*, 27.8.1941, 6.

izgovorom *evakuacije zbog mogućeg bombardovanja*, sprovedeni su u Kerkezov gaj kod Vođenice. Odatle su predani lokalnim izvršiocima, odvedeni duboko u Grmeč, tamo strijeljani i bačeni u jamu Kaluđerica.⁵⁹ Jedan historijski izvor svjedoči i o ideološkom momentu tog krvavog dana, 9.8.1941. U trenutku egzekucije zarobljenih Hrvata, ustanici su razvili veliku crvenu zastavu. Preživjeli stanovnici Krnjeuše svjedočili su da su tada ustanici izvikivali pogrdne riječi na račun Poglavnika, NDH-a i čak Adolfa Hitlera, ističući kako će pod crvenom zastavom uskrsnuti Srbija, dok će Hrvatska nestati.⁶⁰ Ovaj događaj predodredit će način sjećanja na ove žrtve u poslijeratnom periodu. Zločin u Krnjeuši nije mogao biti pripisan samo četnički orijentiranim ustanicima.

U odgovoru na učestale napade ustanika, ustaške snage su upadale u pravoslavna sela poput Prkosa, Oraškog Brda i Rajinovca, sprovodeći masovne represalije koje su uključivale ubistva i pljačku. Posebno je ilustrativan slučaj Miroslava Matijevića, ustaškog komandanta iz Kulen-Vakufa, koji je, saznajući za smrt svojih roditelja u Vrtoču, poveo grupu svojih sljedbenika, zarobio 19 pravoslavaca i masakrirao ih unutar pravoslavne crkve.⁶¹ Krajem augusta 1941. godine, sigurnost na putnoj komunikaciji koja je povezivala Bihać s Bosanskim Petrovcem i Drvarom postala je zona potpune nesigurnosti – doslovno *cesta smrti*. Jedan ustaški izvještaj iz prvih dana septembra 1941. godine ukazuje na alarmantno stanje na terenu: *Ustanici su ponovno zauzeli Krnjeušu i Vrtoče, situacija je krajnje ozbiljna i iziskuje hitno djelovanje*.⁶² Tokom narednih sedmica stanje se rapidno pogoršavalo. Krajolik između Bihaća i Petrovca pretvarao se u zgariste. U izvještaju iz septembra 1941. godine, ustaški oficir zapisuje: *Gotovo sva sela od Ripča do Vrtoča gore*.⁶³ Ova rečenica oslikava razmjere uništenja i brutalnosti koje su dominirale prostorom zapadne Bosne u jesen 1941. godine. Posebno potresno svjedočanstvo donosi fra Marijan Jakovljević, župnik iz Bihaća, koji je krajem 1941. godine poslao detaljan izvještaj Banjalučkoj biskupiji o razmjerima razaranja koje je zatekao na području župe Krnjeuša. Njegove riječi su neizbrisiv zapis tragedije: *Od župe Krnjeuša nema više ni traga. Kuće, župni stan, crkva: sve do temelja izgorjelo, pa i matice. Župnik mučen i nakažen i u vatru dok je crkva gorjela, bačen, gdje je i on do pasa izgorjeo. Župljani, koji su*

⁵⁹ Milanović 1974, 47.

⁶⁰ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 13/49–13, Izvješće poglavniku po nalogu od 15.8., 2–3.

⁶¹ Bibanović 2008, 64.

⁶² VA, NDH, Kut. 2, fas. 1, Dok. br. 3, Situacija na dan 3.9. i u toku noći 3/4.9.1941. godina, 1.

⁶³ MUSK, KDVII, Kut. 1, Šif. 28/1–2, Izvještaj general poručnika Marića od 29.9.1941. godine, 1.

*izmakli pokolju, razbježali se po raznim mjestima. Nekoliko obitelji sklonilo se u Bosanski Petrovac. (...) Sva sela od Pritoke kod Bihaća popaljena bez razlike, ko je u njima stanova. Vjera vjeru palila. Od Pritoke do Petrovca nema kuće u selima kraj ceste.*⁶⁴

Kraj ljeta sa sobom je donio nastavak nasilja. U ranim jutarnjim satima 6.9.1941. godine ustanici su upali u Kulen-Vakuf, nakon čega je započeo masovni egzodus: oko 5.600 stanovnika Kulen-Vakufa, uglavnom žena, djece i staraca, pokušalo je proboj prema Bihaću. Kolona je bila gotovo potpuno nenaoružana i izložena nizu zasjeda duž puta, koji se u naredna dva dana pretvorio u krvavi put smrti. Do Bihaća je stiglo nešto više od 3.000 izbjeglica, dok je prema historijskim izvorima, njih oko 2.000 stradalo na putu. Opis zločina koji su tada počinjeni sablasan je i teško pojmljiv. U jednom izvještaju navodi se: *Tijela ležala izrešetana mecima uz cestu, poklana i razbacana po livadi, udavljena u ledenoj i smaragdnozelenoj Uni koja ih je odnijela dalje, ili nabacana na gomile u dubokim i mračnim okomitim jamama.*⁶⁵ Ove scene ostaju jedan od najpotresnijih prizora ustaničkog nasilja nad civilnim stanovništvom.

U drugoj polovini septembra 1941. godine, situacija na području Bihaćkog sreza doživjela je prekretnicu dolaskom Slavka Rodića, iskusnog operativca i jednog od ključnih organizatora ustanka u Drvaru. Njegova misija bila je jasna: uvesti red u razjedinjene ustaničke odrede i stvoriti jedinstvenu borbenu strukturu. U kratkom vremenu Rodić je uspio organizovati operativno rukovodstvo za bihaćki sektor zajedno s Nikolom Karanovićem, ali je autoritet rukovodstva ostao ograničen, naročito nad četnički orijentiranim elementima koji su odbijali komunističku disciplinu.⁶⁶ U noći između 6. i 7.10.1941. godine, gotovo 200 ustanika iz šest bihaćkih i dva petrovačka odreda zauzelo je položaje oko Ripča. Kako piše Stevan Blanuša, tada je među borcima prvi put usvojen naziv *partizani*. U zoru 7.10.1941. godine uslijedio je brz i silovit napad, za samo sat vremena, razbijena je domobranska satnija, nekoliko žandara i ustaša, a selo je spaljeno. Mnogi civili pobjegli su prema Bihaću.⁶⁷ Uprkos naporima Rodića da suzbije samovolju, četnički nastrojen Krnjeuški odred, predvođen Lazom Atlagićem,

⁶⁴ ASP-BL, JCK, Javlja fra Marijan Jakovljević – Prečasnom biskupskom ordinarijatu Banja Luka, 1.

⁶⁵ Bergholz 2018, 256–257; Hurem 2016, 297–298.

⁶⁶ Popović 1987, 308.

⁶⁷ HDA, MUP NDH, Kut. 32, Inv. br. 2441, Kotarsko poglavarstvo – Izvješće o izbjeglicama – Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu od 18.9.1941. godine, 1–2; Popović 1987, 309.

uhapsio je sedmoricu muslimanskih civila i potom ih likvidirao.⁶⁸ I tokom 1942. godine četnički nastrojeni pojedinci nastavili su s osvetama. Incident koji se desio 1942. godine ukazivao je na potrebu što snažnijeg angažmana partizana za prevazilaženje međuetničkih nesuglasica. Naime, ripačka džamija koja se nalazila na središnjem dijelu ripačke Otoke, bila je zapaljena. Nekoliko godina nakon završetka Drugog svjetskog rata, pravoslavac Kajo Tišma iz obližnjeg sela Lohovo, priznao je Mehmedu Dupanoviću, dugogodišnjem muteveliji u džematu u Ripču, da je on zapalio džamiju i to tek iz trećeg pokušaja.⁶⁹ Događaji iz 1941. i 1942. godine na putu od Bihaća do Bosanskog Petrovca jasno svjedoče o razmjerima međuetničkog i nacionalnog nasilja koje je obilježilo taj prostor. Istovremeno, naponi komunista u sprječavanju pojedinih zločina predstavljali su prefiguraciju poslijeratnih nastojanja u artikuliranju kulture sjećanja na ova stradanja.

Kultura sjećanja na putu AVNOJ-a: mjesta buke

Jugoslavija i Drugi svjetski rat bili su neraskidivo povezani: rat je bio temelj i osnivački mit jugoslavenkog socijalizma, događaj bez kojeg se ta država nije mogla ni zamisliti.⁷⁰ Stoga je sjećanje na ovaj rat bilo u fokusu nove komunističke vlasti pa je neposredno nakon završetka rata, 1947. godine osnovan Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata (SBNOR)⁷¹, organizacija koja je okupljala nekadašnje partizanske borbe, i one koji su podržavali Narodnooslobodilački pokret s ciljem čuvanja i njegovanja tradicija i sjećanja na narodnooslobodilačku borbu.⁷² Primarni cilj SBNOR-a bio je, kako je to na Prvom osnivačkom kongresu naglasio Ivan Gošnjak: */.../ da se sačuvaju i osvježe uspomene na herojsku borbu naših naroda, na heroje Narodnooslobodilačkog rata, da bi se na njima inspirisala i učila naša buduća pokoljenja*.⁷³ SBNOR, udruženje partizanskih veterana, bilo je glavni nosilac očuvanja sjećanja na rat i revoluciju. Sa milion

⁶⁸ Popović 1987, 310; MUSK, FMG, Kut. 2, Šif. 00014/1, Sajo Grbić, Savo Popović, Slobodan Pilipović, "O ustanku na području Bihaća 1941. godine", 15–17; Grbić 1972, 352.

⁶⁹ Mahmutović 2015, 150.

⁷⁰ Đureinović 2020, 37.

⁷¹ Savez boraca Narodnooslobodilačkog rata (SBNOR) osnovan 1947. godine, je nakon ujedinjena sa Savezom ratnih vojnih invalida Jugoslavije i Savezom rezervnih oficira i podoficira Jugoslavije 1961. godine preimenovan u Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR). Karge 2014, 19. U ovom tekstu koristit će se izvorni naziv iz 1947. godine – SBNOR.

⁷² Karge 2014, 19.

⁷³ Bergholz 2006, 78.

članova i Titom na čelu, predstavljao je mnogo više od veteranskog udruženja, djelujući kao istinski čuvar sjećanja.⁷⁴ Neposredno nakon Osnivačkog kongresa, 1952. godine, nova vlast je kroz SBNOR uspostavila posebno tijelo pod nazivom *Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz Narodnooslobodilačkog rata*. Glavna zadaća Odbora bila je organizirati obilježavanja i očuvati sjećanje na događaje i datume koji su, u skladu s tadašnjom službenom ideologijom, smatrani ključnim i relevantnim.⁷⁵

Međutim, kada je Josip Broz Tito na Osnivačkom kongresu SBNOR-a izrekao rečenicu koja je glasila: *Bilo bi poželjno, i to moramo postići, da sve što je negativno, sve ono čime se naši narodi ne mogu ponositi, da sve to zaboravimo*, bilo je jasno da će jugoslavenski mozaik sjećanja biti vrlo kompleksan.⁷⁶ Ignorisanje unutrašnjih sukoba, odmazdi i etnički motivisanih zločina čini ovu rečenicu ne samo historiografski problematičnom, već i moralno reduktivnom. Iako neki historičari smatraju da je bez posvećivanja pažnje historiji i sjećanju, svaki proces rješavanja sukoba osuđen na propast,⁷⁷ ipak se postavlja i pitanje moralnosti u tom procesu posvećivanja. Ovakvi stavovi pokazuju da je konstrukcija zajedničke prošlosti u socijalističkoj Jugoslaviji bila svjesno vođena, s ciljem da se očuva slika jedinstva i zajedničkog otpora, čak i po cijenu moralne i historioografske selektivnosti. Analizirajući Titov govor s Osnivačkog kongresa, moglo bi se kazati da je norveški historičar Ketil Knutsen potpuno u pravu kada piše da je u Jugoslaviji vladala šutnja kao izraz tabua koja je trebala odlikovati historiju o Drugom svjetskom ratu *kao nacionalnom ratu za oslobođenje i socijalističku revoluciju*, a čiji je konačni cilj bio zaštititi strukturu moći komunizma i osigurati razvoj jugoslavenskog identiteta. U konačnici ova zabrana se zasnivala na percepciji, kako piše Knutsen da je historija predstavljala neznanje ili znanje od kojeg se društvo moralo zaštititi.⁷⁸

Završetak rata postavio je pred komunističko rukovodstvo složen zadatak daljnjeg razvijanja i zvanične ideološke koncepcije *bratstva i jedinstva* jugoslavenskih naroda, koja je afirmisana još tokom ratnih godina i godina oružanog otpora fašizmu. Međutim, u razdoblju socijalističke Jugoslavije ta ideologija je često služila kao kulisa koja je prikrivala stvarnu političku dinamiku i kompeticiju

⁷⁴ Đureinović 2020, 37.

⁷⁵ Jakir 2019, 7.

⁷⁶ Čejvan 1972, 5.

⁷⁷ Wang 2012, 18.

⁷⁸ Knutsen 2015, 133.

među zajednicama.⁷⁹ Iako je tokom rata ova ideja imala snažno uporište u zajedničkoj oružanoj borbi protiv fašizma, u mirnodopskom razdoblju njena primjena u polju kolektivnog pamćenja izazivala je određene nelagode. To je podrazumijevalo da se o pojedinim događajima moralo šutjeti, dok su drugi bili selektivno istaknuti i interpretirani u skladu s dominantnim narativom.⁸⁰ U tom smislu, prostor kao što je cesta između Bihaća i Bosanskog Petrovca postala je simbolično mjesto istovremene *buke i tišine*. Na ovom izuzetno malenom području Bihačke krajine isticali su se upravo Bihać i Bosanski Petrovac, dva od ukupno devet jugoslavenskih gradova povezanih s krupnim događajima i značajnim datumima iz narodnooslobodilačke borbe.⁸¹ Njihova uloga u ratnoj historiji značila je i historijsku težinu svih sela i mjesta smještenih duž ceste koja ih povezuje.

Tokom 1950-ih i 1960-ih godina cesta koja je vodila od Bihaća do Bosanskog Petrovca na trenutke je odavala osjećaj blagostanja u zajednici, kao da se prethodnih godina na ovom prostoru nisu događali zločini i nasilje. Kada je 1966. godine Josip Broz Tito dolazio u posjetu Bihaću, prošao je ovom cestom. U jednom tekstu njegov put od Bosanskog Petrovca do Bihaća, idilično je opisan riječima: *Kiša koja je padala za vrijeme čitavog boravka u Drvaru, prestala je u poslijepodnevnim satima nakon što su gosti stigli u Bosanski Petrovac i krenuli prema Bihaću. U suton, duž puta prema dolini Une, stanovnici Vrtoča, Lipe, Gorjevca, Račića i drugih sela toplo su pozdravljali druga Tita. U selu Ripač učenici osnovne škole zaposjeli su obje strane ceste i s bezbroj zastavica mahali drugu Titu. Mrak je već uveliko ovladao kada je kolona automobila stigla u Bihać.*⁸² Pored toga 27.7.1968. godine nova komunistička vlast je simbolično na *Dan ustanka*, započela radove na putu od Bihaća do Jajca, jedan dio ove trase otpadao je i na cestu od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Nova cesta simbolično je nazvana *Put AVNOJ-a* jer je povezivala dva grada, Bihać i Jajce, u kojima je održano Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, ključni politički momenti utemeljenja nove Jugoslavije.⁸³ U tom smislu, cesta je trebala simbolizirati borbu naroda protiv fašizma, jedinstvo i otpor.

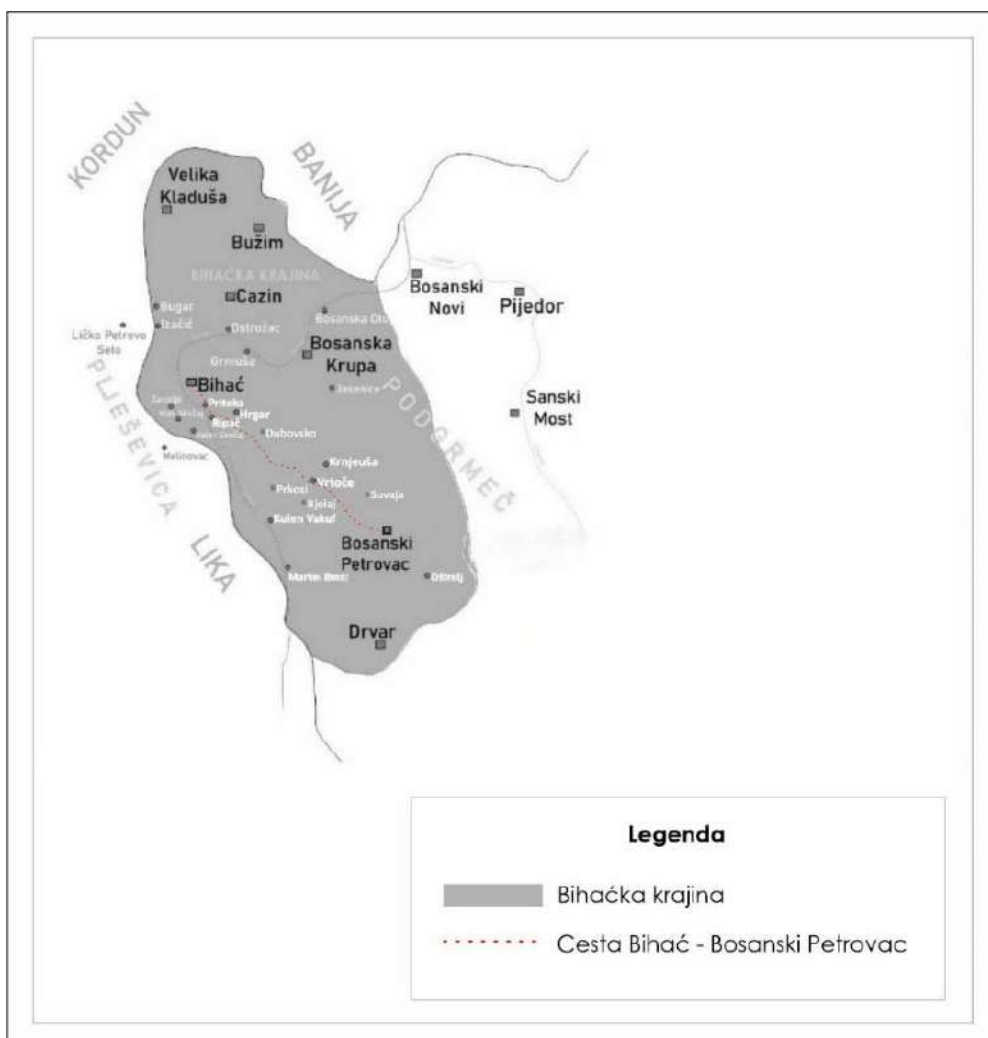
⁷⁹ Bougarel 2018, 73.

⁸⁰ O šutnji zločina u Kulen-Vakufu vidjeti: Bergholz 2011, *passim*; Bergholz 2018, *passim*, Bergholz 2024, *passim*.

⁸¹ "O spomenicima narodnooslobodilačkoj borbi" *Crvena zvezda* br. 27, 18.8.1952, 2.

⁸² Tito u Krajini 1966, 33–35; "Tito među nama" *Krajina* br. 358, 16.4.1966, 1–7.

⁸³ D. V. "Počela izgradnja puta AVNOJ-a", *Krajina* br. 443–444, 27.7.1968, 1; O značaju Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, više u: Bougarel 2023, 27–28; Hoare 2019, 242–248.

Prilog 1. Dio *Puti AVNOJ-a* od Bihaća do Bosanskog Petrovca s pojedinim označenim mjestima razmatranim u članku (Izradio D. Midžić)

Međutim, da li je zaista na ovom putu bilo blagostanja u kontekstu kulture sjećanja kako su na to ukazivali ranije spomenuti događaji? Događaji iz rata koji su se odvijali upravo duž te trase svjedoče o znatno složenijoj i mračnijoj stvarnosti. Na toj simboličnoj cesti bilo je mnogo fašizma, u likvidacijama, odmazdama i nasilju koje su vršile različite strane, uključujući i međusobna ubistva. Iako se ta ideja SBNOR-a činila idiličnom i važnom, unutar samog tijela postojao je jedan problem koji će pratiti ovu organizaciju tokom cijelog razdoblja njenog postojanja. To je bilo pitanje nacionalne dominantnosti na nižim nivoima u pojedinim mjestima, što je značilo da je podizanje spomenika često išlo po

nacionalnoj liniji. Tako je u Kulen-Vakufu i Orašcu zabilježeno da su svi nosioci ključnih pozicija bili upravo Srbi, iako je na ovom području bilo naseljeno preko 95% muslimana. Ovakvo stanje se manje-više zadržalo nepromijenjeno tokom prvih nekoliko decenija nakon rata.⁸⁴ Dominacija Srba u SBNOR-u i drugim političkim organizacijama odredila je tok podizanja spomenika i na cesti od Bihaća do Bosanskog Petrovca. Ovakav pristup potvrđuje ono što piše esejista Viet Thanh Nguyen, da vidjeti sebe samo kao žrtvu pojednostavljuje moć i oslobađa žrtvu obaveza etičkog ponašanja u politici.⁸⁵ Upravo takva percepcija, gdje su Srbi sebe vidjeli isključivo kao žrtve, značila je da su nove komunističke vlasti isključile stradale muslimane i Hrvate na *Putu AVNOJ-a* iz zvanične kulture sjećanja.⁸⁶

Gotovo svi spomenici podignuti uz cestu koja je spajala Bihać i Bosanski Petrovac komemorirali su srpske žrtve fašističkog terora. Među prvim spomenicima posvećenim stradalim Srbima otkriveni su još 27.7.1949. godine prilikom obilježavanja *Dana ustanka* u Bosanskim Doljanima, u neposrednoj blizini Bihaća, SBNOR bihaćkog sreza podigao je spomen ploču posvećenu svim *palim borcima* i žrtvama fašističkog terora iz Bosanskih Doljana, Dubovskog i Kliševića.⁸⁷ Nekoliko mjeseci kasnije u selu Vrsta u zaseoku Osoje također je podignut spomenik žrtvama fašističkog terora. Na ploči koja se nalazila na spomeniku bile su ispisane riječi: *Na ovom mjestu su ustaški zlikovci 1941. godine na zvjerski način ubili 800 nevinih žrtava i mi im podižemo ovaj spomenik kao trajnu uspomenu na njih. Neka je slava nevino palim žrtvama. Osoje dne 22. XII 1949. godine, Sreski odbor Saveza boraca.*⁸⁸ Nekoliko godina kasnije, duž ceste koja povezuje Bihać i Bosanski Petrovac otkriven je 27.7.1951. godine na *Dan ustanka* i spomenik žrtvama fašističkog terora u selu Ripač, na njivi poznate među mjesnim stanovništvom kao Zabare. Na tom mjestu otkriven je spomenik posvećen srpskim žrtvama koje su na tom lokalitetu brutalno ubijene tokom ljeta 1941. godine. Kao i mnogi drugi rani spomenici iz ovog perioda, i ovaj je služio kao trajno sjećanje na stradanje nevinih civila tokom ustaškog terora. Latinični natpis na spomeniku glasio je: *Na ovom je mjestu 1941. godine zvjerski ubijeno 50 nevinih Srba ova-ga područja od strane ustaških koljača. U znak za nevino postradale žrtve ovaj*

⁸⁴ Bergholz 2018, 272.

⁸⁵ Nguyen 2016, 196.

⁸⁶ O nekim primjerima isključivanja nacionalnih i etničkih zajednica iz zvanične kulture sjećanja, više u: Bergholz 2010, 257–264.

⁸⁷ MUSK, SO NOB-a, Kut. 5, fas. 35, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 2.

⁸⁸ MUSK, SO NOB-a, Kut. 7, fas. 57, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1.

*spomenik podiže: Sreski odbor Saveza boraca Bihać.*⁸⁹ Međutim, podignuti spomenici stvarali su mnogo *buke* u zajednici gdje su podizani. Natpisi na spomenicima podignutim žrtvama fašističkog terora neposredno nakon rata ukazuju da su takvi spomenici umjesto da posluže kao mjesta zajedničkog sjećanja i opomene na posljedice rata, često postajali tačke novih podjela i etničkih tenzija. Umjesto pomirenja, njihova simbolika je nerijetko produbljivala postojeće sukobe u zajednici. Žrtve fašističkog terora, umjesto da budu simbol zajedništva, često su korištene kao sredstvo etničkog razdvajanja. Tako se u jednom od izvještaja navodi da su Srbi često evocirali uspomene na zločine *obično na sjelima* ili *prigodom podizanja spomenika palim borcima i žrtvama fašističkog terora*, a da pri tom pojedjedinci *pod ovim utiskom izražavaju želju za osvetom svojih najbližih koji su u toku rata stradali*. Također, među Srbima nakon rata prevladavao je stav da su svi Hrvati i muslimani bili ustaše, što je izazivalo nezadovoljstvo i otpor tih zajednica, posebno zbog osjećaja marginalizacije u narativima o Narodnooslobodilačkom ratu i pri ostvarivanju boračkih prava. Takvi stavovi često su izazivali reakciju kod muslimana, što se i navodi u izvještaju iz 1962. godine da pojedini muslimani: */.../ svojim komentarima navode da se samo Srbima podižu spomenici, a ne i muslimanima /.../ Najviše ovakvih komentara ima u Kulen Vakufu u kojima se ističe da je veliki broj nevinog muslimanskog življa ubijen za vrijeme ustanka 1941. godine od strane ustanika, a da do sada niko za to nije odgovarao.*⁹⁰ Iako je problem međuetničkih tenzija bio poznat među komunistima, rasprave o ovim pitanjima često su ostajale površne i bez konkretnog učinka, odnosno reakcije. Zapravo, i sami komunisti su ponekad olako prelazili i nisu imali reakcije na takve događaje. U jednoj diskusiji o ovim problemima, član Sreskog komiteta iz Bihaća, Zijad Dizdarević, navodi: Česte su pojave susretanja gdje se naglašava *'Turčin', 'Vlah' itd. Mi često smatramo da to nije opasna stvar /.../.*⁹¹

Pored toga, što je kategorija *palih boraca* imala prednost u komemoriranju naspram žrtava fašističkog terora pojavilo se još nekoliko faktora koji su usložnjavali podizanje spomenika ovoj kategoriji žrtava, ali i usporavali tok njihovog podizanja. O čemu se radilo? Religijski identitet etničkih i nacionalnih zajednica predstavljao je važnu odrednicu kolektivne pripadnosti među Srbima, Hrvatima i muslimanima. U poslijeratnom periodu na prostoru Bihaćke krajine zadržali su

⁸⁹ MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 52, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 2.

⁹⁰ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 5-7.

⁹¹ AUSK, SKSKJB, Kut. 169, Zapisnik sa savjetovanja održanog u Banja Luci 14.9.1959. godine, 11.

se snažni međuetnički i religijski antagonizmi, produbljeni traumama iz 1941. i 1942. godine. Kako se navodi u jednom izvještaju: */.../ Hrvati koji su u većini bili pod uticajem okupatora djeluju pod velikim uticajem crkvene propagande. Takav odnos, u novije vrijeme, izrodio je vjerske antagonizme, pa se počelo i kod Srba, pod uticajem izbjeglica povraćenih iz Srbije i ljudi koji su se povratili iz njemačkog ropstva, javljati nacionalni šovinizam, kao antiteza suviše naglašenim vjerskim manifestacijama kod Hrvata i muslimana.*⁹² Iako je nova država promovisala ideju *bratstva i jedinstva*, sjećanja na ustaške zločine, posebno među Srbima povratnicima iz Vojvodine i zarobljeništva, poticala su nepovjerenje i nacionalističke stavove. Ti povratnici su često podsticali iseljavanje Srba, tvrdeći, kako to stoji u izvještajima da *bi u slučaju neke teže situacije ponovno došlo do pokolja kao i 1941. godine*. Povratnici iz Vojvodine su u nekoliko slučajeva, kako je to zabilježeno *oštrije istupala na šovinističkoj osnovi, veličali srpstvo i omalovažavali muslimanski narod, te nagovarali pojedince da se iseljavaju u Vojvodinu.*⁹³ Praksa, u kojoj su Srbi iz sela poput Prkosa, Vrtoča, Velikog i Malog Stjenjana, Rajinovaca i okolnih sela Kulen- Vakufa ekshumirali posmrtnu ostatke stradalih i premještali ih na seoska groblja, predstavljala je važan čin lokalnog sjećanja.⁹⁴ Iako obilježavanje grobova religijskim simbolima nije bilo u skladu s ideološkim načelima komunističkog režima, takva praksa postala je uobičajena u mnogim selima Bihaćke krajine. Do kraja 1972. godine, na području opštine Bihać, više od 200 *palih boraca* i žrtava fašističkog terora bilo je sahranjeno na vjerskim grobljima.⁹⁵ Ovakva praksa djelovala je kao faktor koji je dodatno fragmentirao kulturu sjećanja i usporavao institucionalizirani proces komemoriranja žrtava fašističkog terora. U jednom izvještaju iz 1961. godine navodi se kako se na području Bosanskog Petrovca i Krnjeuše još uvijek nalazio veliki broj jama i vrtača koje su bile neuređene, a u kojima se nalazilo nekoliko hiljada žrtava fašističkog terora.⁹⁶

Pored pojedinaca, vjerske institucije – crkve, džamije, ali i pojedinci povezani s njima, također su nerijetko preuzimali aktivnu ulogu u oblikovanju i provođenju

⁹² AUSK, SKSKJB, Kut. bez broja, Izvještaj-Vojni odsjek Bihać od 26.9.1948. godine, 3.

⁹³ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine 7.

⁹⁴ Bergholz 2010, 252–253.

⁹⁵ MUSK, SO NOB-a, Kut. 2, fas. bez broja, Odjeljenje za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, Informacija i analiza o akcijama za uređenje grobalja i grobova Jugoslavenskih boraca NOR-a i ŽFT-a na području SO-e Bihać, od 24.11.1972. godine, 1.

⁹⁶ AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 120, Zaključci Izvršnog odbora Glavnog odbora Saveza boraca i Republičkog odbora SRVI, 33.

memorijalnih praksi, utičući na narative sjećanja i simboličke okvire komemoracije. U poslijeratnom periodu, vjerske institucije često su bile ideološki opozicione novoj komunističkoj vlasti. Pravoslavni crkveni odbor u Bihaću, primjerice, bio je sastavljen od pojedinaca bliskih *velikosrpskim idejama*, što je postalo vidljivo i u reakcijama na slučajeve procesuiranja ratnih zločinaca, poput osuđivanja mještanina zbog pružanja utočišta pripadniku ustaškog pokreta.⁹⁷ Slično tome, katoličko svećenstvo u Bihaću, bilo je poznato po ratnim antikomunističkim stavovima, zadržalo je veze s ustaškom emigracijom i nakon rata.⁹⁸ U širem kontekstu, komunistički režim u Srbiji, Srpsku pravoslavnu crkvu, doživljavao je kao bastion četničke ideologije i monarhističkog naslijeđa iz međuratne Jugoslavije.⁹⁹ Događaj iz 1952. godine, kada je Crkveni odbor u Pritoci, naselju pokraj Bihaća, spriječio Sreski komitet u namjeri da postavi spomen-ploču u znak sjećanja na mještane koji su 1941. godine mučeni u mjesnoj crkvi, a potom ubijeni na Garavicama, jasno pokazuje koliki je autoritet vjerskih struktura mogao biti u poslijeratnom društvu.¹⁰⁰ Odbijanje komemoracije u prostoru pod jurisdikcijom crkve ukazuje na činjenicu da je utjecaj vjerskih institucija, u određenim slučajevima, nadilazio čak i utjecaj partijske vlasti na lokalnom nivou.

Istovremeno, dok je trajala memorijalizacija srpskih civilnih žrtava tokom ratnih godina, a koje je SBNOR provodio duž putne komunikacije Bihać – Bosanski Petrovac, nešto intenzivnije trajala je komemoracija partizanskih ratnih podviga i palih boraca na ovom pravcu.¹⁰¹ Već početkom 1950-ih godina, SBNOR je započeo sistematsko mapiranje lokaliteta značajnih za narodnooslobodilačku borbu. Tokom 1950-ih godina u Bihaću i Bosanskom Petrovcu podignuto je na desetine spomen ploča i spomenika posvećenih partizanskoj borbi.¹⁰² Ujedno,

⁹⁷ AUSK, SKSKJB, Kut. bez broja, Političko stanje i rad masovnih organizacija, 8.

⁹⁸ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Analiza, metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, na području sreza Bihać, od 6.7.1961. godine, 12 i 20.

⁹⁹ Bergholz 2020, 88.

¹⁰⁰ AUSK, SKSKJB, Kut. bez broja, Analiza o djelovanju klera na srezu bihaćkom od 20.4.1950. godine, 1.

¹⁰¹ Tokom kasnih 1940-ih i većeg dijela 1950-ih, SBNOR je kao vodeća organizacija u procesu obilježavanja ratne prošlosti u Bosni i Hercegovini prioritarno usmjerio aktivnosti na identifikaciju i ponovno sahranjivanje partizanskih boraca, uz podizanje nadgrobnih i spomen-obilježja. U zvaničnoj kulturi sjećanja postojala je jasno izražena hijerarhija u kojoj su *pali borci* bili u vrhu prioriteta sjećanja, rame uz rame s preživjelim borcima. Drugu grupu, kako piše njemačka historičarka Heike Karge sačinjavala je *mnogo heterogenija grupa*, koja je podrazumijevala *sve nastradale i poginule u ratu bez puške u ruci* klasificirane kao žrtve fašističkog terora. Karge 2014, 29–65.

¹⁰² AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 403/59, Izvještaj o radu i problemima Organizacije saveza boraca NOR-a Sreza Bihać od 26.2.1960. godine, 11–13.

to je značilo i obilježavanje mjesta na cesti koja je povezivala ova dva grada. Nekada su takvi primjeri bili toliko trivijalni. Jedan takav primjer predstavlja postavljanje spomen-ploče u selu Vrtoče 1951. godine, kojom je obilježen događaj iz 1941. – zapljena prvog topa od strane partizanskih jedinica.¹⁰³ Ovaj čin nije imao samo komemorativnu funkciju, već je bio i dio šireg pokušaja konstruiranja narativa otpora i herojstva, kojim se reafirmisala legitimnost antifašističkog naslijeđa unutar lokalne kolektivne memorije. U prvoj polovini 1950-ih i tokom 1960-ih godina obilježena su još neka mjesta i događaji čiji se narativi vezuju uz vojne podvige tokom Drugog svjetskog rata. U Vođenici pored Krnjeuše podignuta je spomen ploča *palim borcima*, isto je učinjeno i u Velikom Cvjetniću, Smoljanima, Zdeninom Dolu i Reveniku.¹⁰⁴ Do početka 1970-ih godina na putu koji se sada simbolično zvao *Put AVNOJ-a* obilježena je većina mjesta koja su bila posvećena ratnim podvizima jedinica, *palim borcima* ili pojedincima.¹⁰⁵ Na saobraćajnoj dionici između Bihaća i Bosanskog Petrovca tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina u najvećoj mjeri je realizirana komemoracija kategorije *palih boraca*. Takvi memorijalni poduhvati nisu bili ograničeni isključivo na ovu trasu, već su bili dio šireg obrasca obilježavanja u cijeloj Bihaćkoj regiji. Uz već prisutne spomenike, u tom periodu otkriveni su značajni memorijali u Bravskom i Koluniću 1964. godine,¹⁰⁶ Bosanskom Petrovcu¹⁰⁷ i Bihaću¹⁰⁸ 1963. godine. S početkom 1970-ih dolazi do sve izraženije pojave integriranog komemoriranja, u kojem se žrtve fašističkog terora i *pali borci* sve češće zajedno obilježavaju u okviru jedinstvenih spomeničkih cjelina.¹⁰⁹

¹⁰³ AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 403/59, Izvještaj o radu i problemima Organizacije saveza boraca NOR-a Sreza Bihać od 26.2.1960. godine, 13.

¹⁰⁴ AJ, SUBNOR-SO, Kut. 25, Dok. br. 403/59, Izvještaj o radu i problemima Organizacije saveza boraca NOR-a Sreza Bihać od 26.2.1960. godine, 12–13.

¹⁰⁵ MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 48, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 53, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 50, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 43, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 6, fas. 51, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 7, fas. 54, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1; MUSK, SO NOB-a, Kut. 5, fas. 39, Osnovni podaci o spomen obilježju-skulpturi, 1.

¹⁰⁶ Latinović; Mutić. "Otkriveni spomenik palim borcima u selu Koluniću" *Krajina* 281, 30.7.1964, 1.

¹⁰⁷ "Otkriven spomenik palim borcima u Bosanskom Petrovcu", *Krajina* 237, 3.10.1963, 2.

¹⁰⁸ Mulić. "Otvoreno Partizansko groblje u Bihaću" *Krajina* 230, 1.8.1963, 2.

¹⁰⁹ "Održane trodnevne svečanosti", *Krajina* 913, 1.6.1979, 1.

Kultura sjećanja na putu AVNOJ-a: Mjesta tišine

Poljski historičar Jerzy Jedlicki piše da je historija 20. stoljeća Istočne Evrope, što se može primijeniti i na jugoslavenski prostor, savršena laboratorija za posmatranje kako istinska ili prividna sjećanja na prošlost mogu pogoršati trenutne sukobe i kako se sama sjećanja mijenjaju u tom procesu.¹¹⁰ Ova teza pomaže objasniti zašto selektivna komemoracija u poslijeratnoj Jugoslaviji nije bila neutralna, već je reflektirala i reprodukovala etničke i političke tenzije. Pitanje selektivnosti (ne)komemoriranja žrtava iz Drugog svjetskog rata, već je djelimično otvoreno u historiografiji kada je u pitanju ovaj region. Kako je ranije spomenuto, tokom prethodnih godina kanadski historičar Max Bergholz uveliko je opisao pitanje (ne)komemoriranja muslimanskih žrtava u Kulen-Vakufu.¹¹¹ Međutim, šta je bilo s drugim mjestima poput Vrtoča i Krnjeuše, gdje su stradali Hrvati, ili sa Jevrejima koji su u ljeto 1941. godine upravo prošli *Putem AVNOJ-a* u izgnanstvo? Pored toga, postavlja se pitanje kakvi su narativi pratili izgradnju spomenika u ovim mjestima uz sami *Put AVNOJ-a*? Tišina u (ne)komemoriranju muslimanskih žrtava u Kulen-Vakufu, odvijala se i u drugim mjestima udaljenim svega nekoliko kilometara od ovog mjesta. Ranije spomenuti zločini u Krnjeuši i Vrtoču tokom 1941. godine, zahtijevali su od komunističkih vlasti da iznađu kompromisno rješenje u ovim mjestima. Na udaljenosti od svega 11 kilometara od Vrtoča, do mjesta na kojem su ubijeni Hrvati i katolički župnik Krešimir Barišić 1941. godine, do spomenika u Krnjeuši posvećenog žrtvama fašističkog terora, nalaze se tri spomenika. Međutim, vrijeme njihovog podizanja i narativi koji su ih pratili, ukazuju na to da su ovi spomenici bez međusobne simboličke ili narativne povezanosti, iako se odnose na događaje koji su sadržajno i prostorno duboko povezani.

Kada se u oktobru 1966. godine, u Krnjeuši okupilo oko 5.000 mještana i stanovnika iz okolnih sela, Risovca, Vranovine, Lastve i drugih mjesta, kako bi prisustvovali svečanom otkrivanju spomenika posvećenog stradanju 418 žrtava iz Krnjeuše i okolnog područja, mahom srpske nacionalnosti, ubijenih u periodu od 1941. do 1945. godine, ništa nije ukazivalo da je u ovom mjestu nekoliko decenija ranije stradalo i nekoliko stotina Hrvata. Od ukupno pet spomenika podignutih tog dana, dva su bila direktno posvećena žrtvama iz 1941. i 1942. godine, svjedočeći o brutalnosti fašističkog terora u tim prvim godinama rata.

¹¹⁰ Jedlicki 1999, 226.

¹¹¹ Bergholz 2011, *passim*; Bergholz 2018, *passim*; Bergholz 2024, *passim*.

Na svečanosti je govorio general-major Ljubiša Ćurkuz, evocirajući herojske dane ustanka i slaveći *nevino prolivenu krv* kao simbol žrtve koja treba da podsjeća na *bratstvo i jedinstvo* svih naroda Jugoslavije.¹¹² Njegov govor bio je oblikovan u duhu službenog narativa epohe, usmjeren ka afirmaciji zajedničkog otpora i izgradnji socijalističke budućnosti. Međutim, u toj pažljivo konstruisanoj retorici ostalo je prešućeno ono što se u kolektivnoj svijesti dobro znalo, da su pojedini ustanici iz Krnjeuše, čija su imena možda i uklesana na spomenik otkriven toga dana, bili direktno uključeni u zločine nad hrvatskim civilima u istom selu, svega 1.500 metara od mjesta održavanja komemoracije. Ta šutnja nije bila slučajna, ona je predstavljala svojevrsni kompromis između sjećanja i zaborava, između ideološke potrebe za jedinstvom i stvarnosti u kojoj su granice između žrtve i počinioaca bile mnogo složenije. Nekoliko godina nakon ceremonije u Krnjeuši, tačnije 1971. godine, na isti dan u selima Vrtoče, Prkosi i Brestovo otkriveni su spomenici posvećeni žrtvama fašističkog terora i palim borcima, s uklesanim imenima stradalih mještana. Spomenik u Vrtoču predstavljao je nastavak lokalnih inicijativa usmjerenih ka komemoraciji ratnih stradanja i učvršćivanju narativa otpora. U augustu 1989. godine, prilikom otkrivanja novog spomen-obilježja u Vrtoču, među onima koji su svečano podigli zavjesu nad kamenom sjećanja bio je i Nikica Pilipović, partizanski veteran i nekadašnji pripadnik Vrtočke čete.¹¹³ Malo ko među okupljenima tada je spomenuo, ili želio da spomene, da je upravo ta četa, čiji je Pilipović bio član, u ljeto 1941. godine učestvovala u ubistvima kulenvakufskih muslimana, kao i u zločinima nad Hrvatima u Krnjeuši i Vrtoču. Šta je Pilipović tog dana rekao prisutnima ostalo je nepoznato. Međutim, u svojim ranijim zapisima objavljenim u ediciji *Bosanski Petrovac u NOB-u*, ostavio je trag o načinu na koji je birao da se sjeća – i šta je odlučio da zaboravi. Za *kulenvakufsku akciju* priznao je da je *ostala poznata i po svojoj drugoj i vrlo negativnoj i nemiloj strani /.../, paljenju i pljački, kao i osveti /.../*¹¹⁴, ali kada govori o napadu na Vrtoče, njegov ton postaje blag: *Zahvaljujući trezvenosti i razumu većine, toga dana, osim Zavornja i Marije, niko nije strijeljan, ni maltretiran. Uprkos priznanju da su pojedinci, kojima su ustaše otjerale i ubile brata, oca ili sina, bili spremni na osvetu nad bratom, sinom ili ocem onih koji su to činili*, Pilipović ne spominje kasapljenja, niti brutalna ubistva koja su

¹¹² Mutić. "Obavezni smo da razvijamo osjećanje poštovanja prema našoj slavnoj prošlosti" *Krajina* 385–386, 29. 10.1966, 1–2.

¹¹³ Jakovljević. "Samo jedinstveni iz krize" *Krajina* 1442, 4.8.1989, 4.

¹¹⁴ Pilipović 1964, 871.

tog dana obilježila Vrtoče.¹¹⁵ Njegova šutnja o tim događajima govori jednako snažno kao i riječi koje je odabrao da zapiše, jer u njegovom sjećanju, mjesta za hrvatske žrtve jednostavno nije bilo. Ovakva šutnja nije bila izuzetak koja se odnosila samo na Vrtoče i Krnjeušu. Bez spomenika su bile i muslimanske žrtve iz sela Lipa. Ovakva šutnja samo je reprezentan primjer onoga što tvrdi njemački historičar Wolfgang Hoepken da je partizansko nasilje i patnja njihovih žrtava bila tabu tema isključena iz zvanične kulture sjećanja.¹¹⁶ Svakako da se u ovom slučaju ne može govoriti o načelnom partizanskom zločinu, s obzirom da je zločin uglavnom počinjen od ideološki šarolike ustaničke skupine, međutim kako je već napisano, neki komunisti su ipak učestvovali u akciji na Vrtoče i Krnjeušu. Ova činjenica je bila dovoljna da se napravi izolacija između zvaničnog sjećanja i stradalih.

Između dva monumentalna simbola komemoracije, onog u Krnjeuši i drugog u Vrtoču, nalazilo se treće mjesto, nijemo i neobilježeno: livada na kojoj su 1941. godine ubijene stotine Hrvata. Bez ploče i natpisa, to prazno mjesto, zatravljeno i zaboravljeno, ukazivalo je da istinsko jedinstvo nije moguće bez jednakog pijeteta prema svakoj žrtvi. Godine 2017, nakon punih 76 godina šutnje, u nadomak Krnjeuše obnovljen je i blagoslovljen križ na mjestu nekadašnjeg katoličkog groblja i postavljena spomen ploča, gdje su ustanici u augustu 1941. godine ubili 232 katolika, među kojima i župnika Krešimira Barišića. Pri tom, osim što hrvatske žrtve nisu imale spomenika, narodni heroj Milan Zorić tvrdio je da su svi ustaški zločini upravo imali Barišićev blagoslov, iako za to nije imao pouzdanih historijskih izvora.¹¹⁷ Do tada, ovo mjesto, uništeno i zaboravljeno još tokom rata, nije nosilo nikakvo obilježje koje bi podsjećalo na stradanje lokalnog hrvatskog stanovništva. Komemoracija je bila duboko simbolična: uz postavljanje spomen-ploče, tadašnji banjalučki biskup Franjo Komarica poručio je okupljenima: *Nemate pravo zaboraviti svoju povijest i mučenike. Ne radi osвете, nego zato da budete mirotvorci, da biste mogli ljubiti poput njih.*¹¹⁸ Za razliku od politički motivisanih spomenika, ovaj čin nije tražio osvetu niti ideološku mobilizaciju, već dostojanstveno mjesto u sjećanju za one koji su decenijama bili izbrisani iz kolektivne memorije. Međutim, iako je samo 1500 koraka dalje još 1966. podignut spomenik žrtvama fašističkog terora, pretežno Srbima, dvije

¹¹⁵ Pilipović 1974, 559.

¹¹⁶ Hoepken 1999, 198.

¹¹⁷ Zorić 1984, 120; Bergholz 2018, 172.

¹¹⁸ "Biskup Komarica blagoslovio spomen-križ", *Krajina* 1112, 18.8.2017, 8–9.

memorijalne tačke ostaju potpuno nepovezane. Ni biskup Komarica, niti general Ljubiša Ćurkuz, koji je govorio prilikom otkrivanja spomenika 1966. godine, nisu spomenuli uzajamna stradanja niti dublji kontekst nasilja koji je obilježio 1941. godinu. Spomenici govore o žrtvama, ali samo o *svojima*. Nema natpisa, simbola niti riječi koje bi prizvale složenost događaja, uzročno-posljedične veze ili međusobne traume. Za posmatrača bez predznanja, riječ je o dva odvojena svijeta, bez ikakve međusobne veze. Međutim, historija ih čvrsto povezuje: srpske žrtve pale su od ustaških ruku, u čijim su redovima bili i Hrvati, dok su hrvatske civile, kao što su oni iz Krnjeuše, potom ubili ustanici, među kojima su dominirali Srbi. Umjesto zajedničkog pamćenja i suočavanja, oblikovala se tišina između dva spomenika. Umjesto dijaloga – fragmentacija.

Narativ o zaboravljanju pojedinih događaja iz perioda Drugog svjetskog rata, koje su lokalne komunističke vlasti aktivno promovirale s navodnom terapeutskom namjerom, u cilju pomirenja i društvene kohezije, u praksi se pokazao kao selektivan i neujednačen. Ova politika zaborava, koja korespondira s Goetheovim Faustom i njegovim riječima: *ne diraj prošlost, ne pominji ko je kriv*, trebala je poslužiti kao mehanizam za prevazilaženje ratnih trauma i podjela unutar zajednice.¹¹⁹ Ipak, proces *terapeutskog zaborava* nailazio je na ozbiljne prepreke, prvenstveno zbog njegove asimetrične primjene. Na prostoru Bihaćke krajine, poslijeratno obilježavanje stradanja reflektovalo je ideološki i etnonacionalno obojene pristupe kulturi sjećanja. Dok su mnoga mjesta stradanja obilježena spomen-obilježjima, lokaliteti na kojima su tokom rata stradali pripadnici muslimanskog i hrvatskog stanovništva, poput Kulen-Vakufa, Krnjeuše, Vrtoča i Lipe – ostajali su sistematski neobilježeni i historiografski marginalizirani.

¹¹⁹ O pojmu terapeutskog zaboravljanja, koje je naročito bilo prisutno u evropskim društvima nakon Prvog i Drugog svjetskog rata, vidjeti u: Osten 2005, 34–35.

Slika 1. Katoličko groblje *Kod križa* u Krnjeuši. Spomenik podignut 2017. godine posvećene stradalom župniku Krešimiru Barišiću i njegovim župljanima. (Snimio D. Dupanović)

Na taj način, tzv. zaborav je nerijetko bio primjenjivan selektivno, čime su patnje i gubici određenih etničkih grupa ostajali izvan zvaničnog narativa. Vlasti su, očigledno, računale na spontano kolektivno zaboravljanje unutar porodica čiji su članovi stradali od strane partizanskih i ustaničkih jedinica, dominantno srpskog etničkog porijekla. Međutim, takva kalkulacija zanemarila je duboku i trajnu bol tih zajednica, koja se, uprkos institucionalnom pritisku na zaborav, nije mogla izbrisati. U tom kontekstu, aktuelne su riječi Friedricha Nietzschea da čovjek nastoji nešto da utuvi u glavu da bi mu to ostalo u pamćenju, ali u stvarnosti *u pamćenju je ostajalo ono što nije prestajalo da boli*.¹²⁰

Pojedina arhivska vrela svjedoče da takvi događaji nisu mogli biti zaboravljivi i da su etničke podjele u poslijeratnom razdoblju često rezultirale sukobima, naročito u višenacionalnim sredinama. Tako je, prema jednom izvještaju, *grupa pijanih seljaka iz Smoljana /.../ izazvala tuču sa grupom muslimana u gradu /.../ na šovinističkoj osnovi, pri čemu je u gužvi došlo do povrede sa staklom jednog*

¹²⁰ Kako ukazuje Manfred Osten, ovakvo sjećanje je ništa drugo do ono što je *Vajnnrih definisao kao naloženo sjećanje*. Osten 2005, 44 i 50.

muslimana.¹²¹ Dodatnu tenziju unosili su pojedinci koji su se, nakon izdržavanja zatvorskih kazni za zločine iz 1941. i 1942. godine, vraćali u svoja sela. U jednom izvještaju navodi se da su *pojedini* Srbi nezadovoljni što se neki od muslimana puštaju iz zatvora govoreći: *Eto puštaju ustaše, a da je to Srbin učinio, s njim bi se drugačije odigralo*.¹²² Psiholog Robert Enright, istražujući oprost kod Jevreja preživjelih nacističke logore, zaključio je da su kod nekih, s protokom vremena, bolna sjećanja postajala sve intenzivnija, a osjećaj ljutnje rastao.¹²³ Slične emocionalne dinamike bile su prisutne i u Bihaćkoj krajini. Prijeteće riječi Nikole Cvjetićanina, izrečene u gostionici u Ripču: *Budem li ja živ, ja ću osvetiti svoje roditelje... Molim boga da mi neko od Turaka bilo šta kaže...*,¹²⁴ ilustriraju duboko ukorijenjenu potrebu za osvetom, ali i izostanak procesa oprosta, ni 20 godina nakon završetka rata. Hannah Arendt ističe da su pojedinci kojima nije bilo oprašteno *vječne žrtve posljedica svojih djela*.¹²⁵ U tom smislu, podsjećanja na zločine, bilo kroz lična sjećanja ili javna obilježja, nisu doprinosila kolektivnom iscjeljenju, već su često djelovala kao podražaji koji su produžavali tenzije. U skladu s tim, austrijski esejist Robert Musil piše da spomenici, iako građeni u čast žrtava, paradoksalno mogu postati *izvor narušavanja mira*.¹²⁶ Stigmatizacija cijelih etničkih zajednica kao *Turaka, Vlaha, ustaša i četnika* bila je duboko ukorijenjena i, iako donekle kontrolisana od strane komunista, često je kulminirala onim što se nazivalo šovinističkim ispadima, posebno u kafanama, na skupovima i sijelima. Psovanje *turske* ili *vlaške* majke, uobičajeno tokom rata, zadržalo se i u poslijeratnom periodu, naročito u seoskim sredinama.¹²⁷ Ipak, ovakvi incidenti, iako česti, nisu uvijek rezultirali kolektivnom osudom cijelih naroda. Pamćenje zločina i trauma bilo je uveliko oblikovano generacijskim identitetima. Aleida Assmann govori o širem horizontu generacijskog pamćenja, dok

¹²¹ AUSK, SKSKJB, Kut. 175, Informacija u vezi zaključaka sa sastanka u Sreskom komitetu SK-a Bihać održanog dana 21.8.1959. godine, 1.

¹²² AUSK, SKSKJB, Kut. 164, Pojave šovinizma-Sreskom komitetu SKJ Bihać od 28.12.1958. godine, 1.

¹²³ Enright 1991, 142.

¹²⁴ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 6.

¹²⁵ O pitanju ireverzibilnosti i moći opraštanja pojedincima za njihova nedjela više u: Arendt 1998, 233–243.

¹²⁶ Rober Musil pretpostavlja da spomenici mogu da naruše mir, da postanu politički neprihvatljivi i predmet društvenih skandala i sporova. Asman 2018, 74.

¹²⁷ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Analiza, metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mlado-muslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, na području sreza Bihać, od 6.7.1961. godine, 15.

Martin Conway zaključuje da *jednom formiran generacijski identitet, više se ne može promijeniti*,¹²⁸ što dodatno objašnjava dugotrajan karakter međunacionalnih napetosti u ovom prostoru. Navedeni primjeri svjedoče da oni koji i nisu imali spomenike su i dalje bili u sjećanju pripadnika svoje vlastite etničke i nacionalne zajednice. Međutim, pojedine zajednice poput bihaćkih Jevreja koji su u ljeto 1941. godine prognani iz grada *Putem AVNOJ-a* i potom smješteni u logor u selu Bukovača nisu imali nikakvu artikulaciju sjećanja. Pored nepostojanja bilo kakvog spomen obilježja o njihovom stradanju, odsustvo historijskih izvora koji bi barem donekle svjedočili o tome da su nakon rata preživjeli Jevreji govorili o stradalima, jasno ukazuje kakva je tišina prevladavala u ovom slučaju. Sve što je ostalo od ove male zajednice u Bihaću nakon Drugog svjetskog rata bilo je zapušteno mjesno jevrejsko groblje¹²⁹ i izbljednuli natpis na staroj zgradi u Bihaću da se na tom mjestu nekada nalazila trgovina mješovite robe Arona Kavezona.

Većina spomenika izgrađenih u poslijeratnoj Jugoslaviji ipak nije ispunila svoju primarnu funkciju koji su prema riječima Aleksandra Rankovića na Drugom kongresu SUBNOR-a, trebali da: *Svjedoče, opominjući mlade naraštaje na teškoće i veličinu slavnih dana borbe*.¹³⁰ Praksa je često pokazivala suprotno. Umjesto univerzalnih simbola zajedništva, mnogi od tih spomenika postajali su podsjetnici na ideološki isključiv narativ, u kojem nisu sve žrtve imale pravo na sjećanje.

Ishod: novi rat, žrtve i sjećanja

Slabljenje i pad komunističkog režima u zemljama Istočnog bloka 1989. godine, kao i otvaranje sovjetskih arhiva 1990-ih doveli su do značajnije revizije važećih narativa. Istovremeno to je značilo i promjenu odnosa prema do tad podignutim spomenicima i spomen pločama, koje su brisane i ponovo ispisivane.¹³¹ U pojedinim državama poput Poljske, nove knjige popute one poljskog historičara Jana Grossa, *Susjedi: Uništenje jevrejske zajednice u Jedwabnu, Poljska*, izdate 2000. godine izazvala je burne reakcije u javnosti. Djelo je, u potresnim detaljima, prikazalo mučenja i ubistva Jevreja koje su počinili njihovi poljski susjedi. Susjedi su pokrenuli duboku i prijelomnu raspravu o poljsko-jevrejskim odnosima, izazivajući kolektivno preispitivanje uloge Poljaka u

¹²⁸ Asman 2011, 26.

¹²⁹ Dervišević. "Mrtvo groblje", *Krajina* 1511, 1.2.1991, 4.

¹³⁰ "O spomenicima narodnooslobodilačkoj borbi" *Crvena zvezda* 27, 15.8.1952, 2.

¹³¹ Zubrzycki; Wozny 2020, 182.

Holokaustu. Taj događaj prouzrokovao je tako snažan poremećaj u kulturi sjećanja da se s punim pravom može govoriti o *Poljskoj prije i poslije Grossa*.¹³²

Međutim, za razliku od primjera iz Poljske u Bihaćkoj krajini, narativi o stradanju, osveti i međuetničkim tenzijama bio je duboko ukorijenjeni kod etničkih i nacionalnih zajednica Bihaća i njegove okoline i prije pada komunističkog režima. Krajem 1980-ih godina događaji iz 1941. i 1942. godine bili su samo dodatno sveprisutni u javnim narativima. Iako u Krnjeuši i Vrtoču nije bilo spomenika ubijenim Hrvatima, niti muslimanima u Kulen-Vakufu i Lipi, narativ o njihovom stradanju snažno se zadržao unutar četiri zida. Njihov revolt često je iznošen i javno. Takav jedan slučaj desio se u oktobru 1972. godine, kada je historičar *Regionalnog muzeja Pounja u Bihaću*, Zdravko Dizdar, objavio jedan tekst u lokalnim novinama *Krajina* pod nazivom *O doprinosu mjesta Kulen Vakuf NOB-i* opisujući ovaj gradić kao *glavno uporište ustaške vlasti*. Ovaj članak izazvao je reakciju trojice Kulenvakufčana, Dede Ajdinovića, Esada i Hamdije Bibanovića, koji su u *Krajini* objavili članak u kojem su pored navođenja primjera u kojima su muslimani pomagali Srbima da izbjegnu ustaški teror 1941. godine, na kraju članka zaključili da bi Kulen-Vakuf sigurno dao mnogo više boraca u Narodnooslobodilačkom ratu *da četnici nisu pobili oko pola njegovog stanovništva*. Pod ovim ubistvima Ajdinović i Bibanovići aludirali su na ustaničke zločine iz septembra 1941. godine nad muslimanima, koji nikada nisu dobili adekvatan spomenik.¹³³ Spomenici iz ranijih godina, kako to opisuju neki historijski izvori iz 1980-ih godina, nisu odbacili svoju *terapeutsku funkciju*. U izvještaju Opštinskog komiteta SK Bihać iz 1988. godine zabilježeno je da je u selu Ripač, koje je još od 1941. godine bilo opterećeno međunacionalnim sukobima, *značajno porastao broj stradanja pripadnika jedne nacije*, što su pojedinci okvalifikovali kao *početak istrebljenja jednog naroda*.¹³⁴ Narativ samoviktimizacije i potrebe za osvetom, već ranije primjetan u događajima u Lohovu i Ripču, kao što je slučaj spomenutog slučaja Nikole Cvjetićanina, izrečene u gostionici u Ripču ponovo je dominirao u javnom i privatnom diskursu.¹³⁵ Posebno zabrinjavajuće bilo je

¹³² Zubrzycki; Wozny 2020, 182; O događajima u Jedwabenu tokom i komemoriranju žrtava, više u: Zubrzycki 2013, 95–115.

¹³³ Vidjet npr. Bibanović; Ajdinović; Bibanović. "Još jednom o doprinosu Kulen-Vakufa u NOB-i" *Krajina* 576, 20.10.1972, 3.

¹³⁴ Zulić. "Jedinstvo potrebnije nego ikad" *Krajina* 1396, 16.9.1988, 4.

¹³⁵ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 5–6.

što su krajem 1980-ih, za razliku od ranijih decenija, političke institucije imale sve manju mogućnost da drže ovakve tenzije pod kontrolom. Premda zbog nedostatka izvora nije moguće rekonstruisati tačne razmjere nasilja, jasno je da je percepcija *istrebljenja* bila povezana s kolektivnim sjećanjem na događaje iz 1941. i 1942. godine, kada su u Ripču zabilježena masovna međuetnička ubistva.¹³⁶ I dok je tek nekolicini članova Opštinskog komiteta SK Bihać istinski bilo stalo do ideala zajedničke borbe i autoriteta Josipa Broza Tita, većina društva bila je zahvaćena sve snažnijim nacionalizmima, potaknutim krizom na Kosovu i urušavanjem jugoslavenskog političkog poretka. Tako je u partijskim saopštenjima Bihaća još uvijek odjekivala retorika *avnojskog grada* i *neraskidivog bratstva i jedinstva*, no stvarnost je pokazivala suprotno.¹³⁷ Simboličan primjer društvene erozije jeste i slučaj iz januara 1990. godine, kada je u Drvaru izvršena provala u Muzej 25. maj, iz kojeg su otuđeni nacistički šljemovi s kukastim križevima. Novinar lista *Krajina* tada je postavio retoričko pitanje: *Kome treba nacistički šljem?*, čudeći se da se u *gradu bogate povijesne prošlosti, gradu heroju* mogla dogoditi ovakva krađa, jer je *prije pola stoljeća gotovo pola tog grada izginulo čuvajući Tita i Vrhovni štab*.¹³⁸

Političko prestrukturiranje, obilježeno pojavom novih stranaka 1990. godine – Stranke demokratske akcije (SDA), Srpske demokratske stranke (SDS) i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ),¹³⁹ donijelo je otvoreno suočavanje s prošlošću, ali često na selektivan i instrumentalizovan način. Kako na jednom mjestu piše francuski historičar Jacques Le Goff, da su političke elite uvijek odlučivale ko će govoriti, a ko šutjeti,¹⁴⁰ stvaranjem višestranačkog sistema, pored komunista su se pojavile i druge skupine, koje nisu više mogle biti kontrolisane od komunista kao i ranijih godina. Te nove skupine su odlučivale ko će govoriti i u kojem momentu, još važnije od tog čina bilo je pitanje o čemu će se govoriti – jer sjećanje i historija postali su glavna osovina njihovog javnog diskursa. U takvim procesima kako piše kinesko-američki politolog Zheng Wang kolektivno sjećanje uglavnom je služilo kao sredstvo koje povezuju grupu ljudi, dok historija služi kao osnovna sirovina za konstruisanje etniciteta. Odnosno u takvim

¹³⁶ AUSK, SKSKJB, Kut. 184, Informacije o šovinstičkim pojavama na terenu sreza Bihać od 19.10.1962. godine, 5–6.

¹³⁷ "Bišćani ogorčeni", *Krajina* 1397, 23.9.1988, 4.

¹³⁸ Ramić. "Kome treba nacistički šljem" *Krajina* 1458, 26.1.1990, 4.

¹³⁹ Bojić 2001, 278–281.

¹⁴⁰ Le Goff 1992, 59–60.

prilikama politički lideri često koriste historijsko pamćenje kako bi ojačali vlastitu legitimnost te podsticali nacionalistički duh i mobilizirali masovnu podršku za društvene sukobe.¹⁴¹ Pored toga, takva historijska pamćenja često su prožimana mitovima kreiranim upravo od strane političkih elita. Ti mitovi koji su stvarani po planu, bili su upravo onakvi kako njemački filozof Ernst Cassirer opisuje nastale mitove u 20. stoljeću, ovi mitovi nisu rasli slobodno, oni nisu bili divlji plodovi bujne mašte, nego su stvoreni od vrlo vještih i lukavih majstora.¹⁴²

Te nove političke elite, ne samo da su sada mogle govoriti, nego su i javno počele govoriti o dešavanjima iz prošlosti, uglavnom o događajima iz Drugog svjetskog rata, i to na onaj način kako su one htjele. U septembru 1990. godine, SDA je u Kulen-Vakufu, mjestu gdje su ustanici 1941. godine počinili masakr nad muslimanima, organizovala klanjanje dženaze žrtvama, ali i polaganje vijenca na ruševine pravoslavne crkve ubijenim Srbima *u znak nacionalnog pomirenja*, izražavajući na taj način toleranciju i prema žrtvama iz druge etničke zajednice.¹⁴³ Međutim, gotovo istovremeno, u selu Pritoka, SDS je organizovala skup na kojem su vijenci polagani na spomenike srpskim žrtvama iz 1941. i 1942. godine u Zabarama kod Ripča i Pritoci, uz retoriku snažnog nacionalizma. Milan Dragosavac, govoreći o *sveprisutnoj mržnji prema Srbima*, pozdravljao je i druge narode, ali je istovremeno oživljavao ratne narative. Njegov kolega Vinko Stupar otišao je korak dalje, tvrdeći da je *Josip Broz Tito nanio srpskom narodu više zla nego Turci za pet stotina godina*. Jedan od govornika je pokazujući na porušenu pravoslavnu crkvu pored koje se održavao skup, a napravljenu na zemlji koju je Srbima još u 19. stoljeću darovao musliman Mehmed-beg Ljubušak, okupljenima rekao: Četrdeset i pet godina su vam branili da obnovite bogomolju pred kojom sada stojimo. Krenite u njeno obnavljanje, pa ako vas neko spriječi podignite barikade i držite ih sve dotle dok ne završite radove.¹⁴⁴ Primjer iz Pritoke snažno potvrđuje tezu vijetnamsko-američkog esejiste Viet Thanh Nguyena da je pamćenje strateški resurs moći te da se ratovi ne vode samo oružjem nego i discipliniranjem sjećanja i institucionaliziranim zaboravom. Nacije nastoje monopolizirati oba procesa, namećući građanima da pamte *svoje* i potiskuju *tude*, kako bi proizvele nacionalistički duh i reproducirale strukturalnu logiku sukoba

¹⁴¹ Wang 2012, 21–26.

¹⁴² Cassirer 1946, 282.

¹⁴³ "U znak nacionalnog pomirenja" *Krajina* 1492, 21.9.1990, 1.

¹⁴⁴ Saračević. "Promocija krajiške države" *Krajina* 1492, 21.9.1990, 3; Kovačević, Mrković 1890, 330.

unutar etničkih, rasnih i religijskih zajednica.¹⁴⁵ Za ovakvo pamćenje bi se moglo kazati da predstavlja reprezentativan primjer onoga što Knutsen naziva *adverzarijalnom šutnjom* kojom političari pamte samo negativnu ulogu svojih protivnika u historiji, pri tom uklanjajući historiju koja nepovoljno govori o vlastitom slučaju ili ideologiji.¹⁴⁶ U tom procesu, vrlo važnu ulogu imale su i predrasude koje su bile čvrsto utemeljene među Srbima naspram druge dvije zajednice – Hrvate i muslimane. Ove predrasude koje su teško napuštale zajednicu, bile su, kako predrasude definiše Klaus Rot *osnov za nastanak afektivnih klišea o neprijatelju* uvijek dovoljno spremne da podstaknu *još drastičniju akciju*.¹⁴⁷ U ovom slučaju drastičnija akcija, značila je samo jedno, novi sukob i zločine.

U takvom ozračju nepovjerenja i predrasuda, svaka naizgled *obična* tragedija mogla je prerasti u međuetnički sukob. Tako je u Ripču 1990. godine ubijen radnik srpske nacionalnosti na benzinskoj pumpi. Iako se ispostavilo da je motiv bio pljačka, a ne nacionalna mržnja, taj događaj izazvao je masovno okupljanje i prijetnje osvetom.¹⁴⁸ Tadašnji načelnik Bihaća, Nenad Ibrahimpašić, sin Abdulah Ibrahimpašića, čovjeka koji je 1941–1942. godine spašavao Srbe od ustaških zločina, otišao je u Ripač kako bi smirio situaciju. *Kad smo došli, svi su vikali: 'Ustaše ubili Srbe! Ja sam pokušavao da smirim masu...',* prisjećao se kasnije Ibrahimpašić. Tek kada je podsjetio na zasluge svog oca, Srbi su odustali od nasilja, jedan Srbin se čak prisjetio zasluga njegovog oca i rekao: *Njemu treba vjerovati jer njegov otac je u Drugom svjetskom ratu spasio mene i kompletnu moju familiju*.¹⁴⁹ Nepovjerenje iz 1941–1942. godine i nakon pola stoljeća ostalo je živo, jer su ratna stradanja u porodicama teško zaboravljana. U Ripču i okolini poriv za osvetom bio je toliko snažan da su Srbi iz Lohova bacali eksplozivne naprave na poljane kako bi izazvali nemir. Na sprovodu mladića ubijenog pojavio se i veliki broj muslimana, ali je *sve podsjećalo na ratne dane*. Noću su mnogi muslimani iz Ripča prešli preko Une da izbjegnu osvetu, a jedan čovjek je rekao: *slična bježanija je ovdje viđena samo 1941. godine*.¹⁵⁰ Atmosferu su dodatno pogoršavale barikade na *Putu AVNOJ-a* i prisustvo policajaca i specijalaca iz Knina, Drvara i Banje Luke, što je SDA protumačila kao pokušaj provociranja sukoba. SDS je na

¹⁴⁵ Nguyen 2016, 11.

¹⁴⁶ Knutsen 2015, 129.

¹⁴⁷ Rot 2000, 261.

¹⁴⁸ "Saopštenje CSB Bihać" *Krajina* 1528, 31.5.1991, 3.

¹⁴⁹ Razgovor s Nenadom Ibrahimpašićem, 29.3.2019. godine (u arhivi autora).

¹⁵⁰ Ržehak. "Nemir, mir, strah i nada" *Krajina* 1528, 31.5.1991, 3.

to odgovorila saopštenjem, u kojem su podsjetili da su *SDA i HDZ bile povezane i 1941. godine, ali su razriješene zna se kako*.¹⁵¹ Ovakve poruke, iako formalno pozivaju na *zajedničku Bosnu i Hercegovinu*, jasno su signalizirale povratak ratnih narativa i sjećanja na *muslimansko-hrvatsku koaliciju*.

U isto vrijeme, Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina širom Bosne i Hercegovine započela su otkopavanja masovnih grobnica iz Drugog svjetskog rata koja. Ovi događaji redovno su bili praćeni liturgijama i opelima Srpske pravoslavne crkve, što je dodatno učvršćivalo etnonacionalni identitet. Primjerice, 11.7.1990. godine episkop Nikolaj služio je opelo kod jame Risovac nedaleko od Krnjeuše, gdje su stradali Srbi s područja Bosanske Krupe, Krnjeuše, Bosanskog Petrovca i Drvara, a slične ceremonije održane su i u drugim mjestima Bihaćke krajine.¹⁵² Sve ovo svjedoči da su žrtve fašističkog terora ponovo postale političko oružje, a događaji iz 1941. i 1942. godine instrumentalizovani kako bi se učvrstile etničke podjele i produbio osjećaj nepovjerenja. Ovakvi obrasci prisjećanja prvo na stranačkim skupovima, a zatim i vjerskim obredima, neosporno se uklapaju u tumačenje Jerzya Jedlickog koji govori o dva načina koja na koji živo historijsko pamćenje raspiruje plamen trenutnih neprijateljstava. Prije svega, to se čini kroz proces posvećivanja određenih datuma, mjesta, aktera i relikvija jedne nacionalne zajednice pretvarajući ih u snažne simbole, dok se u nastavku aktivira pamćenje kolektivnih nepravdi i gubitaka pretrpljenih u prošlosti od strane druge nacije.¹⁵³ Upravo u tom smislu, a kako ovakve pojave objašnjava profesor Stuart Kaufman, ovako objedinjeni nacionalistički i religijski mitovi koji su bili prisutni tokom 1990-ih godina na ovom prostoru i koji su opravdavali neprijateljstvo prema drugoj grupi, predstavljali su ključni indikator mogućeg izbijanja nasilja. Što su ti mitovi više cirkulisali kroz govore, to je bila veća vjerovatnoća da će prerasti u nasilje.¹⁵⁴

Krajem 1991. politička zbivanja, posebno djelovanjem SDS-a, otvorila su put širenju nasilja u Bihaćkoj krajini. U decembru je u Pritoci održana Konstituirajuća sjednica Skupštine srpske opštine Bihać, čime je donijeta odluka o razgraničenju teritorija s većinskim srpskim stanovništvom. Time je simbolično prekinut i *Put AVNOJ-a*, nekadašnja veza Bihaća i Bosanskog Petrovca, koji

¹⁵¹ "Prijatelji s one strane rijeke" *Krajina* 1529, 7.6.1991, 3.

¹⁵² Omerčić 2023, 152–153; Ržehak. "Formirana Bihaćko-petrovačka eparhija" *Krajina* 1508, 11.1.1991, 2; "Pomen i opijelo za žrtve" *Krajina* 1525, 10.5.1991, 2.

¹⁵³ Jedlicki 1999, 226.

¹⁵⁴ Wang 2012, 26.

je u socijalističkoj kulturi sjećanja trebao predstavljati jedinstvo i borbu protiv fašizma.¹⁵⁵ Navedeni događaj prethodio je samo nekoliko mjeseci prije izbijanja novog rata. U tom sukobu stanovnici Bihaća proveli su više od 3 godine pod neprekidnom opsadom Vojske bosanskih Srba.¹⁵⁶ Završetak ove opsade značio je nove žrtve i nova sjećanja, oličena u spomenicima. Kada je u drugoj polovini 1990-ih i početkom 2000-ih započela potraga za muslimanima koji su živjeli u mjestima na *Putu AVNOJ-a*, prizori su bili strahoviti. Na lokalitetima gdje su se 1941. godine dogodili zločini, historija se ponovila, Srbi su ubili nekoliko hiljada muslimana. Na svega 6 kilometara od glavne ceste Bihać – Bosanski Petrovac otkrivena je jama Bezdana, dok je samo 2 kilometra od Pritoke, mjesta u kojem su Srbi 1990. godine održali skup sa elementima poziva na osvetu, otkrivena jama Tihotina. Dodatno, pronađena su i druga masovna stratišta u obližnjim mjestima – na lokalitetima Duliba i Bisovački most, te dva logora. U selu Ripač, Srbi su osnovali logor u bivšoj hali za popravku i prodaju traktora, dok je drugi bio u selu Račić, svega nekoliko kilometara dalje. U Bosanskom Petrovcu otkrivena je masovna grobnica Gorinčani. Prizori su svjedočili o sistematskom nasilju i njegovoj jezivoj kontinuitetnosti.¹⁵⁷

Put AVNOJ-a, nakon ratova 1941–1945. i 1992–1995, danas predstavlja upečatljiv primjer onoga što Whang Zheng naziva šumom spomenika.¹⁵⁸ Na putu od svega 50-ak kilometara isprepliću se sjećanja na žrtve i borce oba rata. Mozaik koji je dodatno usložen izgradnjom spomenika nakon 1995. godine, u potpunosti odražava etničke i nacionalne podjele, usađenu mržnju, stereotipe i neumornu težnju za osvetom, oblikujući prostor u kojem se prošlost pamti kroz konflikt i partikularne interese. Neočekivano, novi spomenici dodatno su aktivirali i ulogu spomenika nastalim nakon završetka Drugog svjetskog rata. Zapravo pojedini spomenici napravljeni žrtvama iz rata 1992–1995. godine zamišljeni su da *komuniciraju* sa spomenicima iz socijalističkog razdoblja. Na taj način nastao je složen prostor sjećanja, u kojem se preklapaju i takmiče različiti historijski narativi – od onih vezanih za antifašističku tradiciju do onih oblikovanih na temelju recentnih ratnih iskustava.

¹⁵⁵ Bejdić. "Opština u opštini" *Krajina* 1561, 171.1992, 2.

¹⁵⁶ Begić 2013b.

¹⁵⁷ Begić 2013b, 277–319.

¹⁵⁸ Wang 2012, 106.

O čemu se zapravo radi? Linija povezanosti spomenika iz oba razdoblja nastala je uglavnom na principu etnonacionalnih podjela. Pojedine etničke i nacionalne zajednice, u ovom slučaju Srbi, nastojali su na osnovu nacionalne pripadnosti i davajući karakter antifašizma stradalim pripadnicima svoje nacionalne zajednice iz posljednjeg rata, napraviti nove spomenike neposredno uz one iz vremena socijalizma. Tako su neka spomen obilježja, poput biste narodnog heroja Đure Pećanca, doživjeli svojevrsnu reinterpretaciju kroz prizmu nacionalne pripadnosti, što se može okarakterizirati kao oblik simboličkog *nacionalnog kidnapovanja*. Iako je njegova bista, postavljena još 1977. godine povodom obilježavanja 35. godišnjice oslobođenja Bosanskog Petrovca, bila integralni dio *Parka narodnih heroja* u ovom gradu,¹⁵⁹ uklonjena je zajedno s ostalim bistama nakon rata, kako bi se na tom mjestu sagradila džamija. Ipak, 2023. godine podignuta je nova bista Đure Pećanca u njegovom rodnom selu Suvaji, u neposrednoj blizini pravoslavne crkve, mjesnog groblja i uz spomenik srpskim vojnicima iz sela poginulim tokom rata 1992–1995. godine, a koji su potencijalno učestvovali u zločinima nad muslimanima. Ovakav čin može se tumačiti kako je već spomenuto kao pokušaj da se kroz prostorno i simboličko povezivanje uspostavi kontinuitet stradanja na osnovi etnonacionalne pripadnosti, ukazujući time da je herojstvo i žrtva legitimna prvenstveno unutar nacionalnog okvira. Na ovaj način potisnut je širi, antifašistički i univerzalistički karakter borbe iz Drugog svjetskog rata u korist selektivnog, etnički definiranog pamćenja. Ova praksa nije zabilježena samo u Suvaji, već i u drugim sredinama s većinskim srpskim stanovništvom. Primjer za to predstavlja i spomenički kompleks u Vrtoču, gdje se svega nekoliko metara od spomenika iz 1971. godine nalazi i spomenik podignut 2011. godine poginulim borcima srpske nacionalnosti iz rata 1992–1995. godine.

¹⁵⁹ "Troдневne svečanosti za trostruki praznik" *Krajina* 809, 3.6.1977, 2.

Slika 2. Spomen bista Đure Pećanca Đurekana pored spomenika poginulim borcima srpske nacionalnosti Suvaje i Gornjih Rašinovaca iz rata 1992–1995. godine.
 (Snimio D. Dupanović)

Takvi slučajevi ukazuju na tendenciju da se spomenici iz Drugog svjetskog rata i oni iz posljednjeg rata prostorno objedine, ali gotovo uvijek kroz nacionalnu i etničku liniju interpretacije. Pored toga u ovim činovima komemoriranja žrtava iz dva različita rata čiji je razmak nekoliko decenija, ponovno bi se mogli tražiti elementi religijskog sahranjivanja, kao što su neki pojedinci radili nakon što su pronalazili kosti svojih bližnjih nakon završetka Drugog svjetskog rata. Kao što je bilo riječi ranije crkva je imala snažan utjecaj na ovakve obrede, što je čini se zadržalo sve do danas. Objedinjavanje spomenika iz dva rata u jednu cjelinu gotovo savršeno se uklapa u zaključke Svesrpskog sabora koji je tražio od Republike Srbije i Republike Srpske da ujedinjeno njeguju historijsko pamćenje na sve Srbe koji su pali za slobodu u svim ratovima.¹⁶⁰

Naposlijetku, nakon završetka rata *Put AVNOJ-a* preimenovan je u *Put Armije Republike Bosne i Hercegovine*, čiji je sastav u najvećoj mjeri činilo bošnjačko stanovništvo. Upravo je tom trasom 1995. godine izvršeno oslobađanje Bihaća prema Bosanskom Petrovcu. Time je komunikacijska dionica, koja je u kolektivnom pamćenju bila vezana uz multinacionalni karakter antifašističke borbe, dobila novo značenje povezano s dominantno jednonacionalnim obilježjem Armije RBiH.

¹⁶⁰ Imamović 2024, 52.

Summary

Genesis of Retribution and the Culture of Memory on the Bihać–Bosanski Petrovac Road: From the Road of AVNOJ to the Road of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina

The first part of this paper deals with the issue of structuring crimes and relations among ethnic and national communities along the road connecting two Bosnian-Herzegovinian towns, Bihać and Bosanski Petrovac. More precisely, it examines the positioning of Serbs, Croats, and Muslims towards one another in moments when they were given the opportunity to seek revenge for earlier *"disputes"* in the past.

The continuation of this paper is dedicated to the question of memorialization in specific sites along the *"AVNOJ Road,"* problematizing the issues of dynamics and priority in the erection of monuments to *"fallen fighters"* and *"victims of fascist terror"*. In this context, the role of SBNOR and political elites was crucial in determining precedence in the unveiling of memorials, not only in terms of the status of individuals during the Second World War but also in terms of their individual or group status within the ethnic and national framework. In this regard, the paper examines how some places, within the culture of memory, became sites of *"noise"* and active remembrance, while places such as Vrtoče and Krnjeuša simultaneously became sites of *"silence,"* which during the socialist period would begin to transform into active sites of memory.

In this sense, these active sites of memory became crucial during the period before and after the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. Initially, these places served as sites for activating national homogenization of all ethnic and national communities in the late 1980s and early 1990s, and later as places that underwent certain transformations after the war ended. In other words, particular political elites and ethnic and national communities attempted to integrate monuments from the socialist period with new monuments, in search of a continuity of antifascism within their own group. At the same time, communities such as Croats and Muslims no longer had to wait to commemorate their victims, as had been the case after the Second World War. Now, having the levers of political and social power, they were able to mark the sites of suffering of members of their own community.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina (ZKZURZ)
- Arhiv Jugoslavije (AJ)
 - Fond: Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata – Savezni odbor (SUBNOR-SO)
 - Fond: 110 – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKZURZ)
- Arhiv Samostana Petrićevac (ASP-BL)
 - Autobiografski zapisi fra Bosiljko Ljevar (AZBLJ)
 - Jakovljević – Cazinska krajina (1941. – 1943.) (JCK)
- Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK)
 - Fond: Okružni komunistički sud Bihać (OKSB)
 - Fond Sreski komitet Saveza komunista Jugoslavije – Bihać (SKSKJB)
- Hrvatski Državni Arhiv (HDA)
 - Fond: 223 – Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH)
- Muzej Unsko-sanskog kantona (MUSK)
 - Fond: Memoarske građe (FMG)
 - Fond: Spomen obilježja iz NOB-a (SO NOB-a)
 - Kopije dokumenata iz arhiva Vojnoistorijskog instituta iz Beograda (KDVII)
 - Prijepisi originalnih neprijateljskih dokumenata iz Arhiva za historiju radničkog pokreta u Zagrebu – 1941. godina (PONDAHRP)
- Vojni arhiv (VA)
 - Fond: Nezavisne Države Hrvatske (NDH)

Objavljeni izvori:

- Cvijić, J. 1925. *Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 20*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine*, 1938. Beograd: Državna štamparija.

- Evans, Dž. A. 1967. *Ilirska pisma*. Sarajevo: Veselin Masleša, Sarajevo.
- Vukčević, S. 1993. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu – zbornik dokumenata, tom I*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Štampa

- *Crvena zvezda*, Beograd.
- *Hrvatska Krajina*, Banja Luka.
- *Hrvatski narod*, Zagreb.
- *Krajina*, Bihać.

Intervjui

- Nenad Ibrahimpašić, 29. 3. 2019. godine, Bihać

LITERATURA

- Arendt, H. 1998. *The Human Condition – Second Edition*. Chicago and London: The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Assmann, A. 2008. "Transformations between History and Memory". In: *Social Research*, vol. 75, No.1. Johns Hopkins University Press, 49–72.
- Asman, A. 2011. *Duga senka prošlosti-kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Asman, A. 2018. *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Begić, M. 2013a. *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Begić, M. 2013b. *U opsadi 1201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Bergholz, M. 2006. Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947–1965. godine. U: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Husnija Kamberović (ur.), 75–100. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Bergholz, M. 2010. *Mass Killing in Bosnian Community during World War Two and the Postwar Culture of Silence*. PhD thesis. University of Toronto.

- Bergholz, M. 2011. Čudna šutnja – zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. *Historijska traganja* 8, 109–147.
- Bergholz, M. 2018. *Nasilje kao generativna sila – identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo – Zagreb: Buybook.
- Bergholz, M. 2020. Vreme u kojem više ni svi mrtvi nisu mogli biti jednaki: Borba za sećanje na pale borce u senci građanskog rata u jednom selu u Srbiji, 1955–1956. godine. *Slovo Ćirilovo* 17: 83–130.
- Bergholz, M. 2024. Šutnja u kamenu: Memorijalizacija nasilja u zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva. *Prilozi* 53, 289–337.
- Bibanović, E. 2008. *Kulen Vakuf – svjedočenje jednog vremena* (neobjavljeni rukopis).
- Bojić, M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka: (VII–XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Boka, B. 1987. Organizovanje i aktivnost komunističke grupe u Ripču. U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 385–417. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Boka, B. 1988. *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i novinski centar.
- Bougarel, X. 2018. *Bosna, anatomija rata*. Sarajevo: University Press.
- Bougarel, X. 2023. *Kod Titovih partizana (Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941–1945.)*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
- Bućin, R. 2001. Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH. *Arhivski vjesnik* 44: 209–225.
- Cassirer, E. 1946. *Myth of the State*. New Haven and London: Yale University Press.
- Čejvan, I. 1972. *Tradicija NOR i Revolucija i Uloga Muzeja, Muzeji revolucije u negovanju revolucionarnih tradicija*. Beograd.
- Conway, B. 2010. "New Directions in the Sociology of Collective Memory and Commemoration", In: *Sociology Compass*, 4/7, 442–453.
- Ćuić, D. 1963. "Tužna kolona". U: *Lika u NOB 1941, knjiga prva*, Đoko Jovanić (ur.), 75–81. Beograd: Vojno delo.
- Đureinović, J. 2020. *The Politics of the Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. Abingdon: Routledge.

- Enright, R. D. 1991. "The Moral Development of Forgiveness". In: *Handbook of moral behavior and development*. William M. Kurtines, Jacob Gewirtz, Jacob L. Lambvol (eds.), New York: Psychology Press, 123–152.
- Gensburger, S. Lefranc, S. 2020. *Beyond Memory? Can We Really Learn From the Past?*. Palgrave.
- Goldstein, I. 2006. Bosanskohercegovački Hrvati za vrijeme Drugog svjetskog rata. U: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Husnija Kamberović (ur.), 111–129. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Grbić, S. 1972. "Napad na Ripač". U: *Podgrmeč u NOB-u: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja II*, Dušan Pejanović (ur.), 352–357. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Halbwachs, M. 1992. *On collective memory*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Hoare, A. M. 2019. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- Hoepken, W. 1999. War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia: War, Memory, and Education in the Balkans. *East European Politics and Societies* 13, 190–227.
- Hurem, R. 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – University Press.
- Imamović, A. 2024. Nedovršena priča: *Uloga spomen obilježja u procesu sjećanja i oblikovanja identiteta u Bosni i Hercegovini*. Udruženje za modernu historiju.
- Jahić, A. 2023. *Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jakir, A. 2019. Spomenici su prošlost i budućnost. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije. *Časopis za suvremenu povijest*, 51: 151–182.
- Jedlicki, J. 1999. Historical Memory as a Source of Conflicts in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies* 32: 225–232.
- Jurjević, J. 1999. *Pogrom u Krnjeuši – 9. i 10. kolovoza 1941.*, Zagreb: Vikarijat Banjalučke biskupije.
- Karge, H. 2014. *Sjećanje u kamenu – okamenjeno sjećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- Knutsen, K. 2015. "Strategic silence Political persuasion between the remembered and the forgotten". In: *Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance*. Alexandre Dessingué; Jay Winter (eds.), 125–140. London and New York: Routledge.
- Kovačević, K. Mrković, P. 1890. Iskopine kod Bihaća u Jezerini niže Pritoke. *Glasnik Zemaljskog muzeja IV*, 330–337.
- Rot, K. 2000. *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kuljić, T. 2006. *Kultura sjećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Le Goff, J. 1992. *History and Memory*, New York: Columbia University Press.
- Levi, M. 1987. Jevreji Bihaća 1919–1945. U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 331–349. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Lukač, D. 1967. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Lukač, D. 1968. Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a. *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine 4*: 471–490.
- Lukač, D. 1979. *Partizanska Jasenica – selo u Podgrmeču u kome je sedmog januara 1943. godine vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito izvršio smotru 4. krajiške narodnooslobodilačke udarne divizije*. Beograd: Skupština opštine Bosanska Krupa.
- Lukač, D. 1981. Neke posebnosti djelovanja komunista u ustanku u Bosanskoj krajini. *Istorijski zbornik 2*: 135–151.
- Mahmutović, S. 2015. *Bihaćki vakufi od 1878. do 2014. godine*. Sarajevo: Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini – Vakufska direkcija Sarajevo.
- Masleša, S. (ur.). 1966. *Tito u Krajini*. Sarajevo: NP Oslobođenje.
- Milanović, V. 1974. "Suvajski gerilski odred u prvim borbama". U: *Petrovac u NOB – knjiga III*, Vladimir Čerkez (ur.), 43–60. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Nguyen, V. T. 2017. *Nothing Ever Dies: Vietnam and the Memory of War*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nora, P. 1989. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". In: *Representations: Special Issue: Memory and Counter-Memory*. University of California Press, 7–24.

- Odić, S. 1987. Radnički pokret u Bihaću i okolini (1911–1941). U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 53–132. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Olick, J. 2008. "From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products", In: *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*. Astrid Erll; Ansgar Nünning (eds.), 151–161. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Olick, J. 2013. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, New York: Routledge.
- Omerčić, E. 2023. *Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996.* Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.
- Osten, M. 2005. *Pokradeno pamćenje: digitalni sistemi i razaranje kulture sećanja. Mala istorija zaboravljanja.* Novi Sad: Svetovi.
- Pilipović, N. 1974. "Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 540–584. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Pilipović, N. 1964. "Vrtoče u ustanku 1941". U: *Ustanak naroda Jugoslavije – knjiga IV*, Milinko Đurović (ur.), 858–876. Beograd: Vojno delo.
- Purivatra, A. 1968. Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata. *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine* 4: 491–531.
- Radišić, J. 1974. "Zauzimanje Krnjeuše uz podršku topa". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 16–20. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Rađošević, P. 1974. "Teror ustaša u Vrtoču". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 647–649. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, Bosanski Petrovac.
- Tauber, E. 2014. *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Vekić, S. 1974. "Petrovac u Krvi". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga I*, Vladimir Čerkez (ur.), 448–457. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Vukmanović, M. 1987a. Ustaška vlast u Bihaću 1941. godine. U: *Bihać u novijoj istoriji I*, Galib Šljivo (ur.), 257–279. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.

- Vukmanović, M. 1987b. Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine. U: *Bihać u novijoj istoriji II*, Galib Šljivo (ur.), 95–134. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.
- Vuksa, M. 1974. "Dolazi okupator". U: *Bosanski Petrovac u NOB – knjiga II*, Vladimir Čerkez (ur.), 410–470. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac.
- Wang, Z. 2012. *Never Forget National Humiliation Historical Memory in Chinese Politics and Foreign Relations*. New York: Columbia University Press.
- Zorić, M. 1984. *Drvar u ustanku 1941.*, Beograd: Sloboda.
- Zubrzycki, G. 2013. "Narrative shock and Polish memory remaking in the twenty-first century". In *Memory and Postwar Memorials: Confronting the Violence of the Past*. Marc Silberman, Florence Vatan (eds.), New York: Palgrave Macmillan.
- Zubrzycki, G., Wozny, A. 2020. The Comparative Politics of Collective Memory. *Annual Review of Sociology* 46, 175–194.

DOI: 10.46352/23036974.2025.409

UDK / UDC: 341.485(497.6)"1992"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 27. 4. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 13. 11. 2025.

MESUD ŠADINLIJA*

"Etničko čišćenje" i vojno "išćenje terena" – pojmovno određenje i implikacije podudarnosti u nekim primjerima djelovanja Hercegovačkog korpusa tokom ljeta 1992.

Apstrakt

Pojam "etničko čišćenje" je u široku javnu, stručnu i pravosudnu upotrebu ušao tokom devedesetih godina 20. stoljeća i podrazumijevao je politike i prakse etničkog homogeniziranja nekog područja na način da se upotrebom sile ili zastrašivanja iz njega uklone pripadnici nepoželjnih etničkih zajednica i grupa. Iako se najčešće provodi činjenjem zločina, prije svega, različitim oblicima ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, samo po sebi ono nije pravno definirano kao kažnjivo. Ipak, pojam je našao značajno mjesto u optužnicama i odlukama sudova, prvenstveno u onima koje su nastale radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, koji "etničko čišćenje" nije smatrao samo produktom ratnih sukoba, već i njihovim ciljem.

U vojnom smislu "čišćenje terena" podrazumijeva borbenu upotrebu jedinica na nekoj teritoriji u cilju uništenja određenih grupa koje predstavljaju ili mogu predstavljati opasnost po vlastite snage. Ključni problem u tome predstavlja identifikacija. U ekstremnim situacijama, moguće je da cijele grupe stanovništva, identificirane po etničkom, vjerskom ili drugom kriteriju, budu označene kao opasnost, definirane kao neprijateljske i da postanu meta napada. U tom slučaju može se govoriti o tome da se borbenim aktivnostima "čišćenja terena" vrši i "etničko čišćenje".

Implikacije takve podudarnosti sadržaja "etničkog čišćenja" i borbenih aktivnosti "čišćenja terena" nastojali smo prepoznati u aktivnostima snaga Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine tokom juna i jula 1992. godine. Ovaj period obilježen je intenzivnim borbenim dejstvima najprije u dolini Neretve, a zatim u Podveležju i na općem operativnom pravcu Mostar – Nevesinje. Takav kontekst, bez obzira na razmjere i intenzitet borbi, ni na koji način nije mogao umanjiti ili odložiti obavezu

* Mesud Šadinlija, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Aleja Bosne Srebrene bb, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, email adresa: mesud.sadinlija@gmail.com.

poštivanja normi ratnog prava. Stoga smo u ovom radu izdvojili dio aktivnosti "čišćenja terena" iz ukupnih aktivnosti snaga Hercegovačkog korpusa i promatrali ih isključivo u odnosu na stradanje civilnog stanovništva.

Ključne riječi: etničko čišćenje, čišćenje terena, Bosna i Hercegovina, agresija, Hercegov korpus, ratni zločini, zločini protiv čovječnosti.

Abstract

The term "ethnic cleansing" was introduced into the broad public, professional and legal use during the 1990's and implied the politics and practices of ethnic homogenization of a certain area by employing force or intimidation to remove members of unwanted ethnic communities and groups from that area. Even though it was mostly implemented through the perpetration of crimes, various forms of war crimes and crimes against humanity above all, in itself it is not legally defined as punishable. Nevertheless, the term occupies an important place in the indictments and court verdicts, mostly in those created through the work of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, which did not consider "ethnic cleansing" as a mere product of war conflicts, but also as their goal.

In a military sense, "terrain cleansing" implies the military use of detachments on a particular territory with the aim of destroying certain groups that represent or could represent danger for one's own forces. The key issue is the identification of these groups that represent danger. In extreme situations, it is possible that whole groups of the population, identified according to the ethnic, religious or any other criteria, are marked as dangerous, defined as hostile and become the target of attack. In this case it can be said that the conduct of these military actions of "terrain cleansing" corresponds in the sense determination and incrimination to that which is termed "ethnic cleansing".

We have attempted to recognize the implications of this congruency between the terms "ethnic cleansing" and the military activities of "terrain cleansing" in the activities of the forces of the Herzegovina Corps of the Army of Serb Republic of Bosnia and Herzegovina during June and July 1992. This period was marked by intensive military activities mostly in the valley of the Neretva River, then in the region of Podveležje and in the general operative direction Mostar – Nevesinje. Such a context, regardless of the extent and intensity of the fighting, could not in any way diminish or delay the obligation to respect the norms and laws of war. We have, therefore, extracted the portion of the activities on "terrain cleansing" from the overall activities of the forces of the Herzegovina Corps and have observed them exclusively in relation to the suffering of the civilian population.

Key words: ethnic cleansing, terrain cleansing, Bosnia and Herzegovina, aggression, Herzegovina corps, war crimes, crimes against humanity.

Uvod

"Etničko čišćenje" je pojam koji i nije tako nov, ali je u široku opću upotrebu ušao tokom ratova vođenih devedesetih godina 20. stoljeća na području država nastalih raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U javnim diskursima, posebno u pravnoj terminologiji koja se odnosi na ove ratove i tokom njih počinjene ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, postao je nezao-bilazan. Njegovo pogrešno razumijevanje kao zločina po sebi, kao i mehaničko poistovjećivanje samog pojma sa sličnim, posebno vojnim terminima poput "čišćenja terena", čest su izvor nerazumijevanja.

U ovom radu nastojat ćemo dati preciznije pojamovno određenje "etničkog či-šćenja" i vojnog "čišćenja terena", i naznačiti uslove pod kojima radnje i procesi na koje se ti pojmovi odnose postaju identični. Nizom primjera u dokumentima Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine nasta-lih tokom ljeta 1992. godine, potkrijepit ćemo implikacije podudarnosti "čišćenja terena" i vršenja "etničkog čišćenja" u konkretnim historijskim zbivanjima.

"Etničko čišćenje"

Pojam etničkog čišćenja pojavio se tokom Drugog svjetskog rata. Poznata instrukcija Draže Mihailovića crnogorskim i limskim četničkim odredima iz de-cembra 1941. kao jedan od vojnih i političkih ciljeva njihove borbe navodila je "stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke".¹ Sintagma "etnički čisto" u kontekstu nasilne promjene etničke strukture stanovništva na nekom području spomenuta je u referatu "Manjinski problem u novoj Jugoslaviji", koji je poznati srpski historičar i sekretar Srpskog kulturnog kluba, akademik Vasa Čubrilović u novembru 1944. podnio novim jugoslovenskim komunističkim vla-stima u Beogradu.² Početkom osamdesetih godina 20. stoljeća u beogradskoj

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XIV, Knjiga 1, 1981, 94.

² "Demokratska Federativna Jugoslavija može imati mira i osiguran sigurni razvitak samo onda, ako bude etnički čista, i ako rešenjem manjinskog pitanja jednom za uvek ukloni uzroke trvenjima između sebe i susednih država." Čubrilović 2007, 383. U balkanskom okruženju pojam "etničko čišćenje" upotrebio je u ljeto 1941. i rumunjski ministar vanjskih poslova Maihai Antonesku. Petrović 2019, 157–200.

štampi isti pojam je ponovo upotrebljen na sličan način u kontekstu eskalacije krize na Kosovu i radikalizacije srpsko-albanskih odnosa u ovoj pokrajini.³

U globalnu javnu, stručnu i pravosudnu upotrebu ušao je tokom devedesetih godina, u vrijeme postjugoslavenskih ratova. U kontekstu ovih oružanih sukoba pojam "etničko čišćenje" podrazumijevao je politike i prakse etničkog homogeniziranja nekog područja na način da se upotrebom sile ili zastrašivanja iz njega uklone pripadnici nepoželjnih etničkih zajednica i grupa. Ostvarivano je ubistvima, mučenjima, proizvoljnim hapšenjima i pritvaranjima, vanskim pogubljenjima, silovanjima i seksualnim napadima, zatvaranjem civilnog stanovništva u geto-područja, prisilnim uklanjanjem, raseljavanjem i deportacijom, namjernim vojnim napadima ili prijetnjama napadima na civile i civilna područja, kao i bezobzirnim uništavanjem njihove imovine.⁴

Samo po sebi "etničko čišćenje" nije pravno definirano kao kažnjivo u okvirima nadležnosti međunarodnih sudova, ali je neosporna činjenica da se najčešće provodi činjenjem drugih vrsta zločina, prije svega, različitim oblicima ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti. Zbog toga je pojam našao značajno mjesto u optužnicama i odlukama sudova, prvenstveno u onima koje su nastale radom Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), koji "etničko čišćenje" nije smatrao samo produktom ratnih sukoba, već i njihovim ciljem, koji se ostvaruje kroz činjenje različitih krivičnih djela i tako određuje kontekst potreban za njihovu pravnu karakterizaciju. Osim toga, u praksi ICTY-a "etničko čišćenje" se kao zaseban koncept pokazalo korisnim u vezi s pojmom "udruženog zločinačkog poduhvata".⁵

Odnos "etničkog čišćenja" i zločina genocida je znatno složeniji. Postojala je intencija da se "etničko čišćenje" podvede pod zločin genocida. Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih naroda, koja je svojom rezolucijom u decembru 1948. usvojila *Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida* i tako definirala sam zločin, u decembru 1992. je Rezolucijom 47/121 "etničko čišćenje"

³ Munivrana Vajda 2011, 1926.

⁴ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY), "Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)", United Nations Security Council, S/1994/674, 27 May 1994, https://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf (Pristup ostvaren: 23. 9. 2023.)

⁵ Munivrana Vajda 2011, 1927–1928. Osim u uslovima oružanog sukoba i upotrebom vojne sile, "etničko čišćenje" moguće je vršiti i van oružanog sukoba, terorističkim napadima ili nenasilnim mjerama, poput donošenja diskriminacijskih zakona, sijanja mržnje i straha putem medija i drugim sredstvima.

koje je tada vršeno na područjima Bosne i Hercegovine pod srpsko-crnogorskom kontrolom eksplicitno nazvala oblikom genocida.⁶ U već citiranom Konačnom izvještaju Komisije eksperata UN-a, osnovane u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti 780 iz oktobra 1992. godine, kojom je generalnom sekretaru naloženo da formira takvu komisiju koja će ispitati kršenja ženevskih konvencija i drugih normi humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije, istaknuto je da su djela kojima je vršeno «etničko čišćenje» na navedenom prostoru predstavljala zločine protiv čovječnosti, koji se mogu izjednačiti sa određenim ratnim zločinima, i djela koja bi mogla potpasti pod značenje *Konvencije o genocidu*.⁷ Ipak, takvo razumijevanje i tumačenje nije preovladalo, pa iako još uvijek postoje različita shvatanja i prakse, na međunarodnom planu se ustalilo stanovište da radnje "etničkog čišćenja" same za sebe nisu genocid.⁸

"Etničko čišćenje" ne mora nužno biti povezano sa vojnim djelovanjem i oružanim sukobom, ali se u recentnom historijskom iskustvu u kojem možemo sagledavati njegovu fenomenologiju najčešće događalo u tom kontekstu. S tim u vezi, česte zabune, nedoumice i teškoće u radu istraživača i pravosudnih organa stvara relativno česta upotreba pojma "čišćenje terena" u vojnim dokumentima i komunikaciji različitih formacija uključenih u oružane sukobe tokom kojih je vršeno "etničko čišćenje".

Vojno "čišćenje terena"

Pojam "čišćenje terena" u vojno-stručnom smislu nije posebno definiran i nije normiran njegov specifičan sadržaj, pa ga kao takvog ne nalazimo u vojnim rječnicima, leksikonima i enciklopedijama. Njegovo značenje nužno je iščitavati i tumačiti iz konkretnih dokumenata, te iz konteksta i sadržine događaja na koje se ti dokumenti odnose. U najširem smislu može se razumjeti kao borbena upotreba jedinica, u zoni borbenih dejstava ili u vlastitoj pozadini, u cilju eliminacije ili uništenja određenih grupa koje, po ocjeni nadležnih organa komandovanja i kontrole, predstavljaju opasnost po sigurnost vlastitih snaga i sredstava, po

⁶ "... in pursuit of the abhorrent policy of *ethnic cleansing*, which is a form of genocide". United Nations Digital Library, *The situation in Bosnia and Herzegovina: resolution / adopted by the General Assembly*, <https://digitallibrary.un.org/record/158781> (Pristup, 25. 9. 2023.)

⁷ ICTY, S/1994/674-T (Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)", United Nations Security Council)

⁸ Munivrana Vajda 2011, 1930.

vlastitu borbenu gotovost ili na bilo koji drugi način ometaju i ugrožavaju vođenje oružane borbe i organizaciju života i rada na određenoj teritoriji.

Kao i svaka borbena upotreba jedinica oružanih snaga i "čišćenje terena" podrazumijeva obavezu poštovanja normi međunarodnog ratnog prava, i kao takvo se ne može samo po sebi poistovjetiti sa "etničkim čišćenjem" i zločinima kojima se ono vrši. U tom smislu ključni problem predstavlja identifikacija grupa koje predstavljaju opasnost i prema kojima se preduzimaju borbene radnje "čišćenja terena".

Kada se u borbenim dokumentima sintagmom "čišćenje terena" označava borbena upotreba jedinica protiv ubačenih, zaostalih i ostavljenih diverzantsko-terorističkih, obavještajno-izviđačkih, specijalnih i drugih jedinica, grupa i pojedinaca iz sastava neprijateljskih oružanih snaga, na nekom području u zoni borbenih dejstava ili u vlastitoj pozadini, to su u principu legitimne radnje. Načela i postupci ovih dejstava definirani su u okviru odredbi o protivdiverzantskoj i protivterorističkoj borbi u pravilima taktičkih jedinica različitog nivoa: voda, čete, bataljona i brigade, kao i u mjerama i radnjama u okviru bezbjednosnih aspekata borbenih dejstava u taktičkim i operativnim jedinicama višeg ranga, uključujući i korpus kopnene vojske.⁹ Vođenje ovog oblika borbe, prema pravilima, vrši se blokadom terena, pretragom terena, potjerom za diverzantskim i terorističkim grupama, kao i različitim kombinacijama ovih dejstava. Naravno, kao i u svim načelno legitimnim borbenim radnjama, i u okviru ove su moguća odstupanja od normi ratnog prava i počinjenje krivičnih djela.

Poseban problem predstavljaju situacije izvođenja ovih borbenih radnji na teritoriji na kojoj je prisutno civilno stanovništvo. Osim mogućnosti da, kao kolateralna posljedica eventualne borbe i upotrebe različitih borbenih sredstava, dođe do neželjenog stradanja prisutnih civila, moguće je i da tokom različitih formi blokade i vršenja pretrage terena, uključujući i pretrage stambenih i privrednih objekata, te zemljišnih objekata koje u ratnim uslovima civilno stanovništvo koristi kao skloništa, dođe do slučajne ili namjerne pogrešne identifikacije pojedinaca i grupa civila kao neprijateljskih, i borbenog djelovanja s ciljem likvidacije istih.

⁹ ICTY, SSNO-1770-T (Uprava pešadije, Pravilo pešadijska (brdska, planinska) četa – vod, 1977, Broj 1770, 16.03.1977.) ; ICTY, SSNO-1147-1-T (Pravilo bataljon (pešadijski, motorizovani, brdski, planinski, partizanski i mornaričke pešadije), 1988, In. br. 1147-1, 25.07.1988.) ICTY, SSNO-927-T (Pravilo brigada (pešadijska, motorizovana, brdska, planinska, mornaričke pešadije i laka), 1984, In. broj 927, 20.07.1984.) ; ICTY, SSNO-485-1-T (Zamenik načelnika GS za KoV, Pravilo korpus kopnene vojske (privremeno), 1990, Pov. broj 485-1, 11.04.199)

U ekstremnim situacijama, moguće je da cijele grupe stanovništva kao takve, identificirane po etničkom, vjerskom ili bilo kojem drugom kriteriju, od strane vojnih komandi budu označene kao opasnost, budu definirane kao neprijateljske i postanu meta borbenog djelovanja. U tom slučaju može se govoriti o tome da se borbenim aktivnostima "čišćenja terena" vrši i ono što se u smislu određivanja i inkriminacije naziva "etničko čišćenje".

Skrenućemo pažnju na niz primjera koji impliciraju takve podudarnosti "čišćenja terena" i vršenja "etničkog čišćenja" u dokumentima Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine tokom ljeta 1992. godine.

Hercegovački korpus do odstupanja iz doline Neretve

Snage i materijalno-tehnička sredstva 13. korpusa JNA povučeni su krajem 1991. iz Rijeke i raspoređeni na područje Hercegovine. Komandno mjesto korpusa uspostavljeno je u Bileći.¹⁰ U reorganizaciji JNA izvršenoj početkom 1992. godine, u kojoj su njene snage na većem dijelu Bosne i Hercegovine objedinjene u sastavu 2. vojne oblasti sa sjedištem u Sarajevu, teritorija Hercegovine je ušla u zonu odgovornosti 4. vojne oblasti sa sjedištem u Podgorici.¹¹

Ove snage učestvovala su u borbenim dejstvima u Republici Hrvatskoj, a početkom oktobra 1991. godine, i u martu naredne godine, na nekoliko mjesta su borbeno djelovale i na području Bosne i Hercegovine. Od početka agresije u aprilu 1992. zadejstvovane su u punom kapacitetu i ubrzo su ovladale područjem Dubravske visoravni, Bune i Hodbine, i zatim zauzele Stolac, zadržavajući istovremeno sve vojne objekte, pozicije i borbene položaje koje su posjele na desnoj obali Neretve prije početka oružanog sukoba.¹² U narednoj etapi su ovladale cijelim gradskim područjem Mostara na lijevoj obali, a do 20. maja u potpunosti lijevom obalom Neretve od Bijelog Polja do Potoka.¹³

¹⁰ Milovanović 2005, 54–55. U Bileću su osim dijela Komande 13. korpusa pristigli 13. proleterska motorizovana brigada, 13. lap PVO, bataljon vojne policije i bataljon veze 13. korpusa. U garnizon Kalinovik predислоcirani su 13. mješoviti artiljerijski puk i 13. mješoviti protivoklopni artiljerijski puk. Janjić 2017, 81.

¹¹ U sastavu 4. VO bili su: 2. korpus (Podgorica), 13. korpus (Bileća), dijelovi sarajevskog 4. korpusa (snage na području Foče, Rudog, Čajniča i Kalinovika, kao i snage u dolini Neretve) i dijelovi Vojno-pomorskog sektora Boka. Marijan 2008, 327.

¹² Janjić 2017, 87; Rotim 1998, 79 i 121.

¹³ AIIZ, inv. br. 9-16413, Komanda 13. korpusa – IKM, Str. pov. broj: 222–878, 21.05.1992, Redovni borbeni izvještaj.

Nakon političke odluke da se jugoslovenske oružane snage na području Bosne i Hercegovine preimenuju i transformiraju u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine (VSRBiH), svi sastavi na području Hercegovine od 26. maja 1992. objedinjeni su pod komandu 13. korpusa JNA, koji je preimenovan u Hercegovački korpus VSRBiH.¹⁴ Zona odgovornosti Hercegovačkog korpusa (HK) obuhvatala je općine: Trebinje, Ljubinje, Neum, Stolac, Bileću, Gacko, Nevesinje, Kalinovik, Foču, Goražde, Čajniče, Rudo, te dijelove općina Čapljina, Mostar, Jablanica i Konjic.¹⁵ Pod njegovom komandom su se našle, osim jedinica JNA, i sve jedinice "srpske teritorijalne odbrane", različite srpske dobrovoljačke i druge snage na ovom području.

Nakon ovakvog razvoja uslijedila je ofanziva Hrvatske vojske, Hrvatskog vijeća obrane i dijela snaga Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine u dolini Neretve, koja je počela 7. juna 1992.¹⁶ Prvog dana borbi snage HV-a i HVO-a prešle su na lijevu obalu Neretve, narednog dana ovladale su Počiteljem i Tasovčićima, a do 11. juna brdom Orlovac i mjestima Varda, Čule i Kruševo jugozapadno, te Jasenicom i Slipčićima na jugu.¹⁷ Komandant HK-a Radovan Grubač je 12. juna izvijestio pretpostavljenu komandu da su njegove snage napustile desnu obalu Neretve.

Narednog dana započele su i borbe na lijevoj obali Neretve u Mostaru. Samostalni mostarski bataljon izvršio je forsiranje rijeke i uspostavio mostobran. Jedinice HV-a i HVO-a zauzele su mjesta Bivolje Brdo i Lovke, a zatim napredovale istočno do periferije Stoca. Napredovanje na sjever nastavljeno je od Bivoljeg Brda preko Pijesaka i Gubavice prema Buni. Ove snage su 15. juna konsolidovale svoje pozicije oko Stoca i nastavile napredovanje, a 17. juna izvršile spajanje u rejonu mostarskog aerodroma. Nakon ovladavanja gradskim područjem Mostara, hrvatske snage i jedinice TORBiH napredovale su preko područja Bijelog Polja na sjeveroistoku i podnožja Veleži na istoku. U napadu započetom 19. juna ostvarile su proboj srpskih linija, narednog dana ovladale Vrapčićima, Potocima i Livčem, a zatim i hidro-elektranom "Salakovac", Ravnima,

¹⁴ Komanda HK, *Naređenje za dalja dejstva*, Str. pov. broj: 229-90, 25. 5. 1992. (http://www.slobodanpraljajak.com/ratni_dokumenti6l.html, pristup ostvaren: 10. 9. 2018.)

¹⁵ Popara et al. 2017, 35–36.

¹⁶ Bobetko 1996, 252.

¹⁷ *Balkan Battlegrounds* 2002, 156–157.

Prigrađanima i Podgoranima i izbile na cestu koja vodi za Zijemlje, primoravši srpske snage da se povlače prema Nevesinju.¹⁸

Sa srpskim snagama koje su, i sjeverno i južno od Mostara, odstupale iz doline Neretve pravcima prema Nevesinju, krenuo je i veliki broj srpskih civila. Frustracije i razočarenja zbog vojnog poraza i neuspješne nacionalno-političke avanture, iskaljivali su napadima na živote i imovinu nesrpskog stanovništva, a to su najčešće bili Bošnjaci iz naselja na putu njihovog povlačenja.¹⁹ Ovi zločini srpskih snaga nad civilima nisu sprečavani, niti kažnjavani od strane organa komandovanja i kontrole, a nakon što su borbe prenesene na područje Podveležja i šire, na opći pravac prema Nevesinju, napadi na preostala bošnjačka naselja i grupe izbjeglih bošnjačkih civila u planinskim zbje govima u zoni Hercegovačkog korpusa postali su dio redovnih zadataka njegovih jedinica.

"Etničko čišćenje" u praksi "čišćenja terena" jedinica Hercegovačkog korpusa tokom juna i jula 1992.

Nakon početnog proboja njihovih borbenih linija i povlačenja sa područja općina Stolac i Čapljina na rezervne položaje na obroncima Veleži, u Komandi Nevesinjske brigade Hercegovačkog korpusa smatrali su da je jedan od najvažnijih nedostataka novih položaja za odbranu, osim izloženosti bokova i pozadine mogućim udarima ubačenih i zaostalih diverzantskih grupa, bio u tome da su se po dubini odbrane nalazila sela sa značajnim dijelom "muslimanskog stanovništva".²⁰ U događajima koji su uslijedili narednih dana nije bilo bitnih promjena u stavovima ove komande. U njenim borbenim izvještajima pitanje kontrole teritorije je dobilo još veći značaj, a u terminologiji se počela pojavljivati sintagma "čišćenje terena".

¹⁸ Šadinlija 2018, 198.

¹⁹ Janjić 2017, 172.

²⁰ Radilo se o selima Dabrica, Ljubljana, Kamena, Žulja, Gornji Vranjevići, Rabina i drugim. Janjić, 186–187. Zapravo, u vrijeme povlačenja srpskih snaga na pravcu o kojem je riječ, brigada je imala naziv 13. motorizovana brigada sa komandnim mjestom u Nevesinju. Osim nje, na području Mostara je djelovala 10. motorizovana brigada. Nakon povlačenja iz doline Neretve, znatno je promijenjena i zona odgovornosti i uslovi na bojištu, a došlo je i do osipanja ljudstva. Zbog toga je komandant HK-a 18. juna donio odluku o spajanju ove dvije brigade u jednu, koja je nazvana Nevesinjska brigada, za čijeg komandanta je postavljen pukovnik Novica Gušić. U ovom radu smo, radi izbjegavanja nepotrebnih nesporazuma i pojednostavljenja izlaganja, koristili naziv Nevesinjska brigada i za aktivnosti snaga 13. motorizovane u prvoj polovini juna 1992.

Komanda Nevesinjske brigade je 9. juna izvijestila Komandu HK-a da je prilikom privođenja jednog broja lica iz sela Dabrica "primećeno okupljanje većeg broja muslimanskog stanovništva" i da bi se moglo očekivati njihovo djelovanje u pozadini brigade.²¹ U tom smislu su nekoliko dana kasnije zatražili stav komandanta o preduzimanju mjera "čišćenja i pretresa terena".²² Izvijestili su također da je "pod hitno potrebno preduzimati mjere u cilju iseljavanja stanovništva u zoni odgovornosti brigade, a posebno hrvatske i muslimanske nacionalnosti, jer se sve to negativno odražava na raspoloženje i moral jedinica".²³

I Komanda HK-a je svoju pretpostavljenu komandu, na čijem čelu je bio general Ratko Mladić, izvještavala o ovome već u prvim danima odstupanja njenih jedinica iz doline Neretve. Tako su 10. juna izvijestili da iz odmazde "u zoni Nevesinjske brigade pripadnici srpske vojske pale muslimanska i hrvatska sela severno od Domanovića". Također su, bez navođenja bližih detalja o tome na kojim lokacijama je vršeno, što implicira cijelu zonu odgovornosti korpusa, izvijestili da "preduzete mere razoružavanja muslimana imaju pozitivan uticaj na moral naroda i smanjuje se strah koji je bio prisutan kod građana".²⁴

Komanda HK-a izvještavala je i o negativnim reakcijama koje je nasilje prema civilnom, prvenstveno bošnjačkom stanovništvu, imalo na moral srpskog stanovništva i vojske. Tako se u njenom izvještaju od 13. juna navodi: "mnogo je glasina na teritoriji protiv paljenja muslimanskih kuća u bilečkoj i gatačkoj opštini. Privodjenje i zatvaranje muslimanskog življa na prostoru gatačke i bilečke opštine izazvao je revolt celokupnog stanovništva".²⁵ Istu ocjenu ponovili su i u izvještaju od 14. juna navodeći da "hapšenje muškaraca muslimanske nacionalnosti i paljenje njihovih kuća u bilečkoj i gatačkoj opštini nailazi na osudu građana".²⁶

Na najvažnijem operativnom pravcu u Hercegovini, pravcu Mostar – Nevesinje, u zoni odgovornosti Nevesinjske brigade, nije bilo reakcija, nije preispitivan, niti mijenjan odnos prema prisustvu nesrpskog civilnog stanovništva. Komanda ove brigade je 16. juna izvijestila da je u njenoj zoni "muslimansko stanovništvo

²¹ AIIZ, inv. br. 9-16399, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/69, 09.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

²² AIIZ, inv. br. 9-16400, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 461/30, 13.06.1992, Preduzimanje mera na popuni jedinice.

²³ AIIZ, inv. br. 9-16401, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/70, 14.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

²⁴ AIIZ, inv. br. 9-16381, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-214, 10.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

²⁵ AIIZ, inv. broj. 9-16382, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-222, 13.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

²⁶ AIIZ, inv. br. 9-16383, Komanda HK, Str. pov. broj: 147- , 14.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

sposobno za borbu izbeglo iz sela i organizovano se prikupljaju u šumama na pravcu Rotimlja". Osim o njihovom skrivanju u grupama u blizini sela, izvještaj ne navodi neke aktivnosti koje bi mogle predstavljati konkretnu opasnost za srpske vojne jedinice. Ni kao pretpostavka ne pominje se mogućnost da su se ljudi skrivali da bi izbjegli sudbinu grupe "17 muškaraca muslimanske narodnosti" koji su uhvaćeni od strane pripadnika 1. bataljona ove brigade. Naprotiv, ponavlja se i dalje razrađuje teza da ovo stanovništvo navodno "otkriva vatru, vrši izviđanje" i da se "spremaju za organizovanje dejstava u celoj zoni odgovornosti brigade".²⁷ Identičan stav i razumijevanje događaja iznio je i komandant HK-a izvještavajući: "Celokupno stanovništvo muslimanske nacionalnosti iz rejonu Podveležja, Hodbine, Rabine i Blagaja pristupili su zelenim beretkama i odmah su napali naše snage sa leđa. Ove napade smo očekivali i brzo se reagovalo, tako da su zelene beretke blokirane u rejonima Hodbine i Bune, dok su u rejonu Podveležja radi velike brojnosti pružili jak otpor gde se pristupilo čišćenju sela po sela. Još se vode žestoke borbe u rejonima sela: Gornje Gnojnice, Šipovac i Dobrč." U nastavku izvještaja navedeno je: "Udar zelenih beretki sa leđa na naše položaje izazvao je revolt i nepoverenje prema celokupnom muslimanskom življu. Ovo je izazvalo i takav revolt da se masovno pale kuće po svim muslimanskim selima."²⁸ Komandant HK-a ovaj napad na civilno stanovništvo očito opisuje kao opravdan revolt, i nije moguće uočiti nikakav trag namjere da se takav odnos spriječi i kazni.

U narednim danima Komanda Nevesinjske brigade kontinuirano je izvještavala o tome da se "bezbednosna situacija na terenu pogoršava radi sve veće otkrivenosti i prisutnosti muslimanske nacionalnosti u zoni odbrane brigade".²⁹ Stanje na terenu je 19. juna detaljnije opisano riječima da je "stanovništvo uglavnom iseljeno, osim što po pojedinim kućama ima još starijih žena i po neki muškarac. Još uvek ima slučajeva da se stanovništvo, posebno muslimanske nacionalnosti, skriva po šumama".³⁰

Sa svoje strane Komanda HK-a je 17. juna izvijestila da su njene jedinice "nastavile čišćenje Podveleških sela od zelenih beretki".³¹ Do kraja dana su

²⁷ AIIZ, inv. br. 9-16402, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/71, 16.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

²⁸ AIIZ, inv. br. 9-16384, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-228, 16.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

²⁹ AIIZ, inv. br. 9-16403, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/72, 17.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

³⁰ AIIZ, inv. br. 9-16404, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/74, 19.06.1992, Redovni operativni izvještaj.

³¹ AIIZ, inv. br. 9-16385, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-228, 17.06.1992.

“produžili sa čišćenjem terena u Podveležju, gde su skoro sve kuće popaljene.”³² Tokom ovog “čišćenja terena” zarobljen je veliki broj civila, pa je komandant HK-a izvjestio da “veliki balast za komandu korpusa predstavljaju zarobljenici, njih 330 i za sada su mali izgledi da će do njihove razmjene doći. Oko njih je angažovan veliki broj vojnika i starješina na njihovom obezbjeđenju.”³³

Nevesinjska brigada je akcijama “čišćenja terena” do 21. juna u svojoj zoni odgovornosti iselila svo muslimansko stanovništvo, dok su se manje grupe još uvijek skrivale po šumama, odakle su pokušavale “da se izvuku sa ovog područja.”³⁴ Iz nekog razloga je Komanda HK-a davala tome nešto veći značaj i interpretirala prisustvo “muslimanskog stanovništva”, civila koji su “masovno izbegli u planine”, u zoni Nevesinjske brigade kao poseban problem koji izaziva zabrinutost srpskih boraca za sudbinu njihovih porodica.³⁵

Zbog “borbenih aktivnosti muslimanskog stanovništva”, Nevesinjska brigada je nastavila preduzimati mjere i aktivnosti na stabilizaciji odbrane i “čišćenju terena” na podveleškom pravcu i selima sjeverno od Nevesinja.³⁶ Civilno stanovništvo iz bošnjačkih naselja u zoni odgovornosti ove brigade, bez obzira na njihovu udaljenost od borbenih linija, bilo je izloženo napadima, tokom kojih je veliki broj civila stradao.³⁷ Neke grupe su nakon zarobljavanja zatvarane u logore i druga mjesta zatočenja, a neke su odmah protjerivane iz svojih mjesta, poput grupe od “oko 100 žena i djece muslimanske nacionalnosti” koja je 24. juna upućena prema Mostaru.³⁸

³² AIIZ, inv. br. 9-16386, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-230, 17.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

³³ AIIZ, inv. br. 9-16387, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-233, 19.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

³⁴ AIIZ, inv. br.: 9-16405, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/76, 21.06.1992, Redovni operativni izveštaj.

³⁵ AIIZ, inv. br. 9-16388, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-239, 21.06.1992, Borbeni izveštaj.

³⁶ AIIZ, inv. br. 9-16406, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/77, 22.06.1992, Redovni operativni izveštaj; AIIZ, inv. br. 9-16389, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-242, 22.06.1992, Borbeni izveštaj, AIIZ, inv. br. 9-16390, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-244, 23.06.1992, Borbeni izveštaj.

³⁷ Tokom etničkog čišćenja teritorije Nevesinja, u akcijama “čišćenja terena” o kojima je ovdje riječ i drugim aktivnostima vojske, policije i srpskih civilnih vlasti, u junu i julu 1992. ubijeno je više od 300 civila Bošnjaka i 12 civila Hrvata iz ove općine. Najmlađa žrtva bila je beba od sedam dana, a najstarija je imala 92 godine. Ubijani su vatrenim oružjem, klanjem, živi spaljivani, bacani u jame, mučeni na najsvirepije načine. Veliki broj zarobljenih djevojka i žena su silovane. Mnogo nevesinjskih Bošnjaka je zarobljeno i prošlo kroz razne srpske logore i kazamate. Cjelokupna imovina im je opljačkana te potom spaljena. Omerika 2011, 8; Prema podacima IDC-a ukupan broj ubijenih Bošnjaka civila sa područja Nevesinja bio je 334, među kojima je bilo 15 djece. Tokača 2012, 204.

³⁸ AIIZ, inv. br. 9-16407, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/78, 24.06.1992, Redovni operativni izveštaj.

Iako se, kako smo dijelom i ovdje istakli, dokumenti Nevesinjske brigade i Hercegovačkog korpusa pozivaju na djelovanje "muslimanske narodnosti" u pozadini njihovih snaga i na opasnosti koje dolaze s te strane, u borbenom izvještaju Komande HK-a od 24. juna navodi se izričito da takvih pojava još uvijek nema i da "Zelene beretke izbegle u planine još uvek ne ispoljavaju dejstvo", ali da se to može očekivati.³⁹ Smatrali su da bi "čišćenje prostora planina Velež, Bjelašnica i Podveležje u mnogome doprinelo daljim dejstvima na frontu".⁴⁰ Zato je krajem juna jedno od težišta aktivnosti korpusa i dalje bilo na "čišćenju preostalih žarišta u zoni Nevesinjske brigade".⁴¹ Stanje na teritoriji je ocjenjivano nepromijenjenim, s obzirom da "i dalje ima slučajeva skrivanja i kretanja civilnog stanovništva muslimanske i hrvatske nacionalnosti po zoni odgovornosti brigade, koje predstavlja opasnost po naše snage".⁴²

I tokom jula česti sadržaji izvještaja Komande Nevesinjske brigade prema Komandi HK-a, kao i njenih izvještaja prema Glavnom štabu VSRBiH, bili su podaci o kontroli teritorije, pretresu i čišćenju terena u zoni odgovornosti.

Već 1. jula Komanda Nevesinjske brigade izvijestila je kako su u širem području Rabine primjećene nepoznate grupe po okolnim šumama, i da se "vjerovatno radi o odbjeglom stanovništvu muslimanske nacionalnosti". Pretpostavljali su da je jedna od tih grupa u toku večeri "vjerovatno izvršila napad na motorno vozilo koje se vraćalo u reon Rabina preko Udrežnja".⁴³ Komanda HK-a je prihvatila ove sadržaje iz izvještaja svojih potčinjenih i sublimirala ih u ocjeni da "naoružane muslimanske grupe iz sela i opština Nevesinje i Gacko, predstavljaju opasnost po naše snage".⁴⁴ U ovim ocjenama i procjenama sigurnosnih prijetnji nije pravičljiva nikakva razlika između eventualnog prisustva naoružanih grupa, koje je u uslovima oružanog sukoba načelno bilo moguće, i izbjeglog civilnog stanovništva, koje se krilo u šumama i prirodnim zaklonima oko svojih sela. Na takav odnos nisu utjecale ni povremene provjere i objektivni

³⁹ AIIZ, inv. br. 9-16391, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-251, 24.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ AIIZ, inv. br. 9-16392, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-260, 28.06.1992, Borbeni izveštaj; AIIZ, inv. br. 9-16393, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-261, 28.06.1992, Redovni borbeni izveštaj.

⁴² AIIZ, inv. br. 9-16408, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/83, 30.06.1992, Redovni operativni izveštaj.

⁴³ AIIZ, inv. br. 9-16409, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/84, 01.07.1992, Operativni izveštaj.

⁴⁴ AIIZ, inv. br. 9-16394, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-269, 01.07.1992, Redovni borbeni izveštaj; AIIZ, inv. br. 9-16395, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-274, 03.07.1992, Redovni borbeni izveštaj.

uvidi poput onog sadržanog u borbenom izvještaju od 6. jula, u kojem je navedeno da "nije otkriveno djelovanje i aktivnost diverzantsko-terorističkih grupa, ali je pretresanjem terena otkriveno prisustvo mjesnog stanovništva koje se krije po okolnim šumama, vrtućama i pećinama".⁴⁵

Kontinuirano označavanje "muslimanskog stanovništva" kao neprijatelja i kao opasnosti po vojsku i stanovništvo moralo je imati očigledne i tragične posljedice. Prethodno smo već dali napomenu o razmjerama zločina i stradanja nesrpskog stanovništva Nevesinja tokom ovih napada na civile, na šta su se uglavnom svodile akcije "čišćenja terena". S nekim drastičnim slučajevima suočavaju nas i borbeni dokumenti Hercegovačkog korpusa. U borbenom izvještaju za 4. juli navedeno je da je "prema podacima dobivenim od K-de iz Nevesinja u toku noći (u tvornici alata Nevesinje) ubijeno 47 pripadnika muslimanske nacionalnosti (uglavnom žene i deca)".⁴⁶

Polovinom jula još uvijek su preduzimane akcije "čišćenja terena" na širem području zone Hercegovačkog korpusa.⁴⁷ U zoni Nevesinjske brigade ove aktivnosti nisu ni prekidane. Komanda brigade je 18. jula izvjestila da "i dalje na teren upućujemo oružane grupe koje vrše pretres terena".⁴⁸ Komanda je izvještavala da i dalje nailazi "na tragove mjesnog stanovništva muslimanske nacionalnosti, koje se po danu sklanja i krije, a u toku noći dolazi do stambenih objekata radi hrane i drugih potreba za život".⁴⁹ Po ocjeni Komande HK-a te "manje grupe muslimana" su još uvijek predstavljale "potencijalnu opasnost po naše jedinice".⁵⁰

Zaključak

Implikacije podudarnosti sadržaja "etničkog čišćenja" i borbenih aktivnosti "čišćenja terena" u aktivnostima snaga Hercegovačkog korpusa VSRBiH

⁴⁵ AIIZ, inv. br. 9-16410, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/89, 06.07.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁴⁶ AIIZ, inv. br. 9-16396, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-273, 03.07.1992, Borbeni izvještaj.

⁴⁷ Komande HK-a je 15. jula naredila novoformiranom Gatačkom bataljonu da glavninu njegovih snaga angažuje "u čišćenju prostora šireg rejona muslimanskih sela na teritoriji opštine Gacko sa težištem na s. Kula i planine Bjelašnice (Vučja Bara)". AIIZ, inv. br. 9-16397, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-303, 15.07.1992, Naređenje.

⁴⁸ AIIZ, inv. br. 9-16411, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48, 18.07.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁴⁹ AIIZ, inv. br. 9-16412, Komanda Nevesinjske brigade, Str. pov. broj: 43-48/105, 24.07.1992, Redovni operativni izvještaj.

⁵⁰ AIIZ, inv. br. 9-16398, Komanda HK, Str. pov. broj: 147-342, 24.07.1992, Redovni borbeni izvještaj.

sagledavali smo u kontekstu događaja tokom juna i jula 1992. godine. Ovaj period obilježen je intenzivnim borbenim dejstvima operativnog i taktičkog značaja najprije u dolini Neretve, na području Mostara, Stoca i Čapljine, a zatim u Podveležju i na operativnom pravcu Mostar – Nevesinje. Takav kontekst, bez obzira na razmjere i intenzitet borbi, ni na koji način nije mogao umanjiti ili odložiti obavezu poštivanja normi ratnog prava. Stoga smo u ovom radu izdvojili dio aktivnosti "čišćenja terena" iz ukupnih aktivnosti snaga Hercegovačkog korpusa i promatrali ih isključivo u odnosu na stradanje civilnog stanovništva.

Nevesinjska brigada je u borbenim izvještajima o stanju u svojoj zoni odgovornosti u navedenom periodu povremeno izvještavala o prisutnosti i aktivnosti naoružanih grupa, dok je mnogo češće, gotovo redovno, apostrofirana "aktivnost i prisutnost muslimanske nacionalnosti" zbog koje se vrši "čišćenje terena". Takve ocjene nisu bile plod slučajnosti, neprecizne formulacije ili pogrešne identifikacije, jer se vrlo jasno i eksplicitno govori o slučajevima "skrivanja i kretanja civilnog stanovništva muslimanske i hrvatske nacionalnosti po zoni odgovornosti brigade, koje predstavlja opasnost po naše snage". Zbog toga su akcije "čišćenja terena" u prvom redu bile usmjerene prema ovom civilnom stanovništvu, njegovim naseljima i planinskim skloništima nakon napuštanja naselja.

I u dokumentima Komande Hercegovačkog korpusa se već početkom juna uočava nedopustiva generalizacija da civilno bošnjačko stanovništvo "pri napadu ustaša" iste pomaže i "dejstvuje po našim snagama". Ovakve generalizacije ponavljane su u više prilika, a dokumentima Hercegovačkog korpusa obuhvaćene su jednim dijelom i njihove posljedice iskazane u paljenju kuća i pljački, velikom broju zarobljenika, o velikim grupama zarobljenih i sa teritorije protjeranih žena i djece, o slučajevima prijetnji i izvršenja masovnih ubistava civila, i drugim.

Najveći broj zločina izvršenih nad civilima u zoni odgovornosti Hercegovačkog korpusa nije pomenut u borbenim dokumentima, ali podaci o intenzivnim i čestim akcijama "čišćenja terena" preduzimanim na prethodno opisani način, svjedočanstva preživjelih žrtava ovih napada i podaci o broju, lokacijama i posljedicama izvršenih zločina, predstavljaju uvjerljive poveznice takvih akcija sa "etničkim čišćenjem" teritorije koju je ova vojna formacija kontrolirala.

Summary

"Ethnic cleansing" and military "terrain cleansing" – terminological determinants and implications of congruence in some examples of actions of the Herzegovina Corps during the summer of 1992

The implications of the congruence of "ethnic cleansing" and the military activities on "terrain cleansing" in the actions of the forces of the Herzegovina Corps of the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina have been observed within the context of events dating to June and July 1992. This period was marked by intensive fighting of operative and tactical importance above all in the valley of the Neretva River, on the territory of Mostar, Stolac and Čapljina, and then in Podveležje and the operative direction Mostar – Nevesinje. Such a context, regardless of the extent and intensity of the fighting, could not in any way diminish or delay the obligation to respect the norms and laws of war. We have, therefore, extracted the portion of the activities on "terrain cleansing" from the overall activities of the forces of the Herzegovina Corps and have observed them exclusively in relation to the suffering of the civilian population.

In their combat reports about the situation in their zone of responsibility during the stated period, the Nevesinje Brigade occasionally reported about the presence and activities of armed groups, while more often, almost regularly, it emphasized the "activities and presence of the Muslim nationality" due to which the "terrain cleansing" was performed. Such assessments were not coincidental, they were not imprecise formulations or wrong identifications, because these reports very clearly and explicitly refer to cases of "hiding and movement of the civilian population of Muslim and Croat nationality around the brigade's zone of responsibility, which represents danger to our forces". Because of this, the actions of "terrain cleansing" were in the first line directed against this civilian population, its settlements and mountain retreats after they abandoned their settlements.

Also, in the documents of the Herzegovina Corps Command already in the beginning of June one can notice an unacceptable generalization that the civilian Bosniak population is helping "during the attack of the Ustashe" and "is attacking our forces". These generalizations were repeated on more occasions, and in the documents of the Herzegovina Corps they are represented in the form of consequences expressed in the burning of houses and pillaging, the

great number of prisoners, large groups of captured individuals and women and children who have been expelled from their homes, in the form of threats and mass executions of civilians, etc.

The largest number of crimes committed against civilians in the zone of responsibility belonging to the Herzegovina Corps is not mentioned in the combat documents, but information on the intensive and frequent actions of "terrain cleansing" conducted in the previously described way, the testimonies of the surviving victims of these attacks and the data about the number, locations and consequences of the committed crimes, represent a convincing links of such activities with the "ethnic cleansing" of the territory which this military formation controlled.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI (arhivi i baze podataka):

- AIIZ – Arhiv instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu;
- ICTY – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – Baza podataka sudskih spisa i arhiva / Objedinjeni sudski spisi (<https://ucr.irmct.org/>);
- United Nation Digital Library – <https://digitallibrary.un.org>;
- Slobodan Praljak – <http://www.slobodanpraljak.com>

LITERATURA

- 1981. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XIV, Knjiga 1*, Beograd: Vojnoistorijski institut.
- 2002. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995, Volume I*, Washington (DC): Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis.
- Bobetko J. 1996, *Sve moje bitke*, Zagreb: naklada autora.
- Čubrilović V. 2007, Manjinski problem u novoj Jugoslaviji, *Hereticus* 1: 377–391.
- Janjić Z. 2017, *Nevesinjska brigada u ratu 1992–1995*, Nevesinje – Beograd: Opština Nevesinje – Opštinska boračka organizacija Nevesinje – Udruženje Nevesinjaca u Beogradu.
- Marijan D. 2008, *Slom Titove Armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987. – 1992.*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga – Hrvatski institut za povijest.
- Milovanović M. 2005, *Istine i zablude o ratu u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995. godine)*, Banja Luka: Udruženje defendologa Republike Srpske.
- Munivrana Vajda M. 2011, Etničko čišćenje kao oblik genocida? Hrvatsko zakonodavstvo i praksa u svjetlu međunarodnih izvora, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 61: 1921–1948.
- Omerika J. 2011, *Krici iz planina*, Sarajevo – Mostar: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – Udruženje Povratkom za Bosnu i Hercegovinu.
- Petrović Vladimir. 2019, *Etničko čišćenje: Geneza koncepta*, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Arhipelag.

- Popara N. et al. 2017, *Hercegovački korpus: prilozi za monografiju*, Bileća: SKPD "Prosvjeta".
- Rotim K. 1998, *Odbrana Herceg-Bosne 2*, Široki Brijeg: autor.
- Šadinlija M. 2018, *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Tokača M. 2012, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995, Knjiga 1*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar.

DOI: 10.46352/23036974.2025.429

UDK / UDC: 341.31:323.12(497.6=163.41 Sarajevo)"1992/1995"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 11. 10. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 11. 11. 2025.

ZILHA MASTALIĆ KOŠUTA*

Sarajevo u opsadi 1992–1995: Život i stradanje srpskog stanovništva

Apstrakt

Ovaj rad analizira život srpskog stanovništva u dijelu grada Sarajeva koji se tokom rata 1992–1995. nalazio pod opsadom jedinica Jugoslovenske narodne armije (JNA), potom Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine (od avgusta 1992. pod nazivom Vojska Republike Srpske). Vojne formacije koje su držale Sarajevo u okruženju tokom četverogodišnje opsade Sarajeva, u cilju kontrole nad Sarajevom, vršile su "koordiniranu sistematsku i dugotrajnu kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja" radi "ubijanja, sakaćenja ranjavanja i terorisanja civilnog stanovništva Sarajeva".

Rad obuhvata ključne aspekte svakodnevnice u gradu pod opsadom, uključujući društvenu i političku djelatnost, materijalnu kulturu i životne uslove, te oblike stradanja civilnog stanovništva. Poseban fokus stavljen je na položaj srpskog stanovništva koji su ostali u Sarajevu nakon aprila 1992. godine i koji su, zajedno s ostalim građanima, bili izloženi sistematskom granatiranju i snajperskom djelovanju, kao i nedostatku osnovnih egzistencijalnih resursa, vode, električne energije, plina.

Rad detaljno razmatra osnivanje, djelovanje i značaj društvenih organizacija srpske zajednice, prvenstveno Srpskog konsultacionog vijeća i Srpskog građanskog vijeća. Kroz analizu njihovih aktivnosti prikazuje se doprinos ovih organizacija očuvanju suvereniteta i integriteta Bosne i Hercegovine, zaštiti ljudskih i građanskih prava te afirmisanju ravnopravnosti i demokratskih načela u ratnim uslovima. Posebna pažnja posvećena je i religijskom životu u opkoljenom gradu te djelovanju humanitarne organizacije "Dobrotvor".

U zasebnom segmentu rada razmatraju se problemi i oblici nasilja kojima je bila izložena srpska populacija u Sarajevu, uključujući i analizu stepena sudskog procesuiranja zločina. Komparativnim uvidom u dostupne popise ubijenih i nestalih Srba, verificirane putem relevantnih arhivskih, sudskih izvora i naučnih istraživanja, utvrđuju se pouzdanost podataka i razlike među evidencijama.

*Zilha Mastalić Košuta, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Aleja Bosne Srebrene bb, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, email adresa: zilha.mastalic@gmail.com.

Korištenjem vjerodostojne arhivske građe, sudske dokumentacije međunarodnih i domaćih sudova, pravosnažnih presuda, naučnih istraživanja i drugih relevantnih izvora, rad pruža sveobuhvatan pregled različitih dimenzija života i stradanja srpskog stanovništva unutar dijela Sarajeva pod opsadom te doprinosi razumijevanju kompleksnosti ratne svakodnevice u višenacionalnom urbanom prostoru.

Ključne riječi: Sarajevo, rat, 1992–1995, srpsko stanovništvo, granatiranje, snajpersko djelovanje, civili, društveni život, vjerski život, zločini, popisi, podaci, izvještaji, kritička analiza, relevantni izvori

Abstract

This paper analyzes the life of the Serbian population in the part of the city of Sarajevo that, during the 1992–1995 war, was under siege by units of the Yugoslav People's Army (JNA), and later by the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina (from August 1992 known as the Army of Republika Srpska). The military formations that encircled Sarajevo during the four-year siege, with the aim of gaining control over the city, carried out a "coordinated, systematic, and prolonged campaign of shelling and sniper activity" intended to "kill, maim, wound, and terrorize the civilian population of Sarajevo."

The paper covers key aspects of everyday life in the besieged city, including social and political activities, material culture and living conditions, as well as forms of civilian suffering. Special emphasis is placed on the position of the Serbian population that remained in Sarajevo after April 1992 and who, together with other citizens, were exposed to systematic shelling and sniper fire, as well as to shortages of basic existential resources such as water, electricity, and gas.

The paper examines in detail the establishment, activities, and significance of social organizations of the Serbian community, primarily the Serbian Consultative Council and the Serbian Civic Council. Through an analysis of their activities, the contribution of these organizations to the preservation of the sovereignty and integrity of Bosnia and Herzegovina, the protection of human and civil rights, and the affirmation of equality and democratic principles under wartime conditions is demonstrated. Special attention is also devoted to religious life in the besieged city and to the activities of the humanitarian organization *Dobrotvor*.

A separate section of the paper addresses the problems and forms of violence to which the Serbian population in Sarajevo was exposed, including an analysis of the extent of judicial prosecution of crimes. Through a comparative review of available lists of killed and missing Serbs, verified through relevant archival and judicial sources as well as scholarly research, the reliability of the data and differences among the records are assessed.

By using credible archival materials, judicial documentation from international and domestic courts, final court judgments, scholarly research, and other relevant sources, the paper provides a comprehensive overview of the various dimensions of life and suffering of the Serbian population within the besieged part of Sarajevo and contributes

to an understanding of the complexity of wartime everyday life in a multiethnic urban environment.

Keywords: Sarajevo, war, 1992–1995, Serbian population, shelling, sniper activity, civilians, social life, religious life, crimes, lists, data, reports, critical analysis, relevant sources

Okolnosti u Sarajevu u periodu opsade 1992–1995.

Grad Sarajevo do 1991. obuhvatao je deset općina: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Ilijaš, Trnovo, Hadžići, Vogošća i Pale. Ukupna površina grada iznosila je 1.536 km² sa 527.049 stanovnika. Užem gradskom jezgru pripadaju općine Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad sa 429.672 stanovnika prema popisu stanovništva iz 1991. godine. Nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: 49,23% Muslimana¹, 29,8% Srba, 6,6% Hrvata, 10,7% Jugoslavena i 3,6% ostalih nacionalnosti.²

Nakon što je Bosna i Hercegovina priznata kao međunarodna nezavisna i suverena država započeo je otvoreni oružani sukob.³ Međunarodni sud za ratne zločine (ICTY) u Den Haagu okvalifikovao je ovaj sukob međunarodnim oružanim sukobom, utvrdivši i postojanje udruženog zločinačkog poduhvata (UZP) u koji su bile uključene osobe iz visokih struktura policije i vojske Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore)⁴ kao i najviše rukovodstvo političkih i vojnih organa, među kojima Ratko Mladić,⁵ Radovan Karadžić,⁶ Biljana Plavšić i Momčilo Krajišnik.⁷ Sarajevo, jedno od glavnih strateških i političkih ciljeva, postalo je poprište intenzivnih borbi i dugotrajne opsade.

¹ Na Drugom bošnjačkom kongresu 28. septembra 1993. plebiscitarno je usvojen novi naziv – Bošnjak za pripadnike naroda koji su se dotada službeno zvali Muslimani, te ćemo se u cjelokupnom radu prilagoditi donesenoj odluci. Bougarel, "Od „Muslimana“ do „Bošnjaka“: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana," 133, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 2009.

² Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Statistički bilten, br. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, 1993, 7–14.

³ Više o ratu u Bosni i Hercegovini pogledati: Gutman 1994, *passim*; Silber, Little 1996, *passim*; Sells 1998, *passim*; Karčić 2022, *passim*.

⁴ ICTY, IT-02-54-T, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002, par. 7; Vidjeti i predmete: Željko Ražnatović – Arkan, IT-97-27; ICTY, IT-03-67 (Vojislav Šešelj); ICTY, IT-03-69 Jovica Stanišić i Franko Simatović.

⁵ ICTY, IT-09-92-PT, Tužilac protiv Ratka Mladića, 16.12.2011, Četvrta izmijenjena optužnica.

⁶ ICTY, IT-95-5/18-PT, Tužilac protiv Radovana Karadžića, 19.10.2009, Treća izmijenjena optužnica.

⁷ ICTY, IT-00-39 & 40-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, 7.3.2002, Izmijenjena konsolidovana optužnica.

Opsada Sarajeva, s ciljem njegovog zauzimanja planirana je i pripremana u visokim vojnim krugovima JNA i uz punu saradnju rukovodstva Srpske demokratske stranke (SDS).⁸ Počevši od septembra 1991. godine, JNA je preko Komande 4. korpusa sistemski izviđala i identifikovala dominantne položaje te postepeno zauzimala ključne strateške položaje oko Sarajeva. Istovremeno je na okolnim brdima postavljana artiljerija s ciljem uspostavljanja vatrene kontrole nad Sarajevom. Na osnovu uputa od strane visokih oficira JNA organizovan je sveobuhvatan sistem da u svakom trenutku artiljerijskom i snajperskom vatrom vojne jedinice mogu pokriti sve vitalne objekte i omogućiti vojno djelovanje po svim dijelovima grada. U pripremi je uspostavljena potpuna kontrola nad ključnim saobraćajnicama, osigurani su logistički pravci za dopremanje naoružanja te uspostavljen stabilan sistem veza. Tokom aprila 1992. i narednih mjeseci navedene formacije izvodile su intenzivne oružane napade, pokušavajući da ostvare prodor i ovladaju prostorom grada Sarajeva.⁹

Prostor Sarajeva u periodu 1992–1995. bio je jasno podijeljen linijama razdvajanja koje su oblikovale ratnu stvarnost grada. U jednom dijelu Sarajeva bile su raspoređene snage JNA, a potom u vojne formacije Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK) i druge korpusne Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine (VSRBiH), od avgusta 1992. preimenovane u Vojsku Republike Srpske (VRS), okupljene oko Srpske demokratske stranke (SDS) i njenog predsjednika Radovana Karadžića. Uz ove formacije djelovali su i brojni domaći i strani dobrovoljci i plaćenici.¹⁰ Te snage bile su raspoređene u i oko Sarajeva zatvarajući gotovo sve prilaze gradu Sarajevu. U drugom dijelu, koji je obuhvatao urbanu jezgru grada, nalazile su se legalne bosanskohercegovačke snage odbrane grada, koje su činile Teritorijalna odbrana i rezervni sastav policije, a potom Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine (1. K ARBiH) i jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) R BiH. Ovaj dio grada, u kojem je živjelo oko 340.000 stanovnika, bio je tokom gotovo četiri godine pod opsadom, tokom koje je sprovedena "koordinirana, sistematska, dugotrajna kampanja granatiranja i snajperskog djelovanja radi ubijanja, sakaćenja, ranjavanja i terorisanja

⁸ Detaljnije o opsadi Sarajeva u: Robert Donia, *Od izbora do mrtve tačke: geneza opsade Sarajeva, 1990–1994*, Izvještaj vještaka u predmetu IT-98/29/1, decembar 2006, Tužilac protiv Dragomira Miloševića u skladu sa pravilom 94bis.

⁹ Detaljnije u: Čekić et al. 2010, 35–45.

¹⁰ AIIZ, inv. br. 7-416, Komanda 1. Korpusa, str. pov. br. 11/61-953, 10. 12. 1993, Angažovanje stranih plaćenika na BH ratištu.

civilnog stanovništva Sarajeva", kako je utvrđeno u presudama međunarodnih sudskih instanci.¹¹

Stanovnici Sarajeva su svakodnevno ubijani po različitim dijelovima grada i nije postojalo nijedno mjesto koje bi se moglo smatrati sigurnim. U napadima su korištene različite vrste naoružanja, uključujući artiljerijsko, snajpersko, protivavionsko kao i tenkovske i oklopne jedinice, te sredstva zabranjena međunarodnim humanitarnim pravom, poput hemijskog oružja (modifikovanih avio-bombi, fosfornih artiljerijskih granata i dr.).¹²

Kontinuirano ubijanje i ranjavanje civila i vrlo teška situacija u Sarajevu doveli su do odluke Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija da se Sarajevo i njegova okolina proglase sigurnom zonom (*safe area*), na osnovu Rezolucije br. 824 od 6. maja 1993. Prema toj Odluci, Sarajevo je trebalo biti zaštićeno od "oružanih napada i drugih neprijateljskih postupaka".¹³ Međutim, događaji koji su uslijedili nakon, jasno su pokazali da se odluka nije poštovala a razaranja Sarajeva i ubijanje njegovog stanovništva nastavljeno je tokom cijelog ratnog perioda. Tokom opsade Sarajeva ubijeno je više od 10.000 njegovih stanovnika.¹⁴

I nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 14. novembra 1995. godine, Sarajevo je ostalo okruženo i izloženo oružanim napadima. Napadi su zabilježeni i u prvim mjesecima 1996. godine.¹⁵ Dan reintegracije sarajevskog

¹¹ ICTY, Tužilac protiv Stanislava Galića, Den Haag, par. 204, par 310, 5. 12. 2003, Presuda i mišljenje.

¹² Čekić et al. 2010, 48; AIIZ, inv. br. 2-3232, Izveštaj.

¹³ Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995.

¹⁴ Demografska analiza Eve Tabeau urađena u saradnji sa Institutom za istraživanje zločina i objavljena 2003. godine utvrdila je broj od 9.502 direktne žrtve opsade Sarajeva, uz napomenu da taj broj nije konačan. Studija o stopi smrtnosti rađena je na osnovu osam velikih izvora podataka. Ewa Tabeau, Jakub Bijak i Ned Lončarić, "Broj žrtava u opsadi Sarajeva od aprila 1992. do decembra 1995. Demografsko odeljenje, Tužilaštvo MKSJ-a, Izveštaj veštaka pripremljen za predmet Slobodan Milošević – Bosna i Hercegovina (IT-02-54), 18. avgust 2003; Sarajevska statistika smrti, SENSE, 23. 7. 2003; U saradnji Instituta i ICTY navedeno je da je ukupan broj smrti na području Sarajeva (dijelovi šest opština: Centar, Ilidža, Novi Grad, Novo Sarajevo, Stari Grad i Vogošća) u periodu od aprila 1992. do decembra 1995. dotada istražen i iznosi 18.889 osoba. Od tog broja, najmanje 9.502 su bile direktne žrtve opsade, a ostali su preminuli uslijed drugih uzroka (prirodna smrt, bolesti i sl.) u uslovima opsade. Naveden je i broj od 699 ubijenih civila od snajperskog djelovanja. S obzirom da je istraživanje provedeno 2003. godine, podaci su u međuvremenu dopunjavani i proširivani. Prema evidenciji Udruženju građana "Unija civilnih žrtava rata u Federaciji BiH" ukupan broj ubijenih građana Sarajeva tokom opsade jeste 11.541.

¹⁵ Jedan od tih napada dogodio se 9. januara 1996. granatiranjem tramvaja od strane VRS-a kada je ubijena Mirsada Durić, a ranjeno je 19 osoba. "Tromblon upućen sa Grbavice," 10. januar 1996, Oslobođenje; Albina Sorguč, "Staklo i krv u tramvaju granatiranom 9. januara 1996. godine," BIRN, 9. januar 2020.

naselja Grbavica, 19. marta 1996. označio je kraj završetka četverogodišnje opsade i blokade Sarajeva kada su snage Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS-a napustile posljednji zauzeti dio grada.¹⁶

Društveno djelovanje u gradu pod opsadom: Formiranje i djelovanje Srpskog konsultacionog vijeća

Prema popisu stanovništva 1991. godine u sarajevskim gradskim općinama (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad) živjelo je 108.074 stanovnika srpske nacionalnosti što je činilo 25,94 % ukupnog stanovništva ovog područja. Prva polovina 1992. godine predstavljala je izuzetno težak period u Sarajevu, obilježen ubrzanim i masovnim iseljavanjem dijela srpskog stanovništva. Građani su odlazili kako organizovanim prevozima tako i spontano, pod uticajem učestalih vijesti o ubistvima i ranjavanju civila uslijed granatiranja i snajperskog djelovanja, ali i zbog rastućeg osjećaja straha i nesigurnosti. Iseljavanje je u najvećoj mjeri bilo usmjereno prema Srbiji, pri čemu su većinu onih koji su napuštali grad činili pripadnici srpske nacionalnosti.

Među srpskom populacijom koja je ostala živjeti u Sarajevu značajan broj nije podržavao politički program etničke polarizacije i razaranja Bosne i Hercegovine, odnosno nije prihvatio projekat koji je sprovodila SDS pod vodstvom Karadžića, uz podršku JNA i instrukcije Slobodana Miloševića i Savezne Republike Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore). Još prije početka rata, istaknuti sarajevski Srbi, poput Dragutina Brace Kosovca, objavljivali su tekstove u kojima su kritički ocjenjivali politiku SDS-a, smatrajući da ciljevi koje žele ratom ostvariti nemaju veze sa potrebama i željama Srba u čije se ime taj rat nastoji voditi. Kosovac je politiku SDS-a ocijenio zločinačkom i "duboko suprotnom interesima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini".¹⁷

Još na početku rata grupa srpskih intelektualaca i aktivista odlučno se suprotstavila međunarodnom oružanom sukobu na Sarajevo i očuvanju cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Održali su javni sastanak, okupljajući tada još uvijek značajan broj sarajevskih Srba, na kojem su otvoreno izrazili stav "protiv nacionalističkih srljanja u opće krvoproliće". Među učesnicima bio je i Jovan Divjak, komandant Teritorijalnog okruga Sarajevo a kasnije general Armije Republike

¹⁶ Čekić et al. 2010, 56.

¹⁷ Dragutin Braco Kosovac. Poglavlje Dokumenti, faksimil, *Oslobođenje*, 1, 2. maj 1992.

Bosne i Hercegovine (ARBiH), koji je ovaj sastanak objasnio riječima da je cilj bi "održati u životu jedno multikulturalno društvo i privući pažnja na opasnost revanšizma", pri čemu je opća težnja bila uspostavljanje parlamentarne demokratije u kojoj bi tri naroda uživala jednaka prava.¹⁸

Grupa istaknutih građana srpske nacionalnosti iz Sarajeva još na početku rata samoorganizovala se s ciljem očuvanja i jačanja suvereniteta Bosne i Hercegovine. Tako je 27. juna 1992. održan Građanski forum Srba Sarajeva u sali FIS-a, kojem je prisustvovalo oko 200 učesnika. Na forumu je jasno istaknuto protivljenje ratu koji se vodio u ime srpskog naroda. Među prisutnima bili su borci Narodnooslobodilačkog rata (NOR), kulturni i naučni radnici, bivši javni službenici, novinari i drugi predstavnici građanske sfere. Za predsjednika foruma izabran je Dragutin Braco Kosovac. Forum je u svojim izjavama "osudio agresiju i zločinačku politiku SDS-a i Karadžića"¹⁹ naglašavajući da takva politika "razara sve ono što su na ovim prostorima zajedno stvarali Muslimani, Srbi, Hrvati i ostali narodi, nasumce ubijajući i jedne i druge i treće..."²⁰ te da je takva politika pogubna za sve narode u Bosni i Hercegovini. Forum je djelovao do novembra 1992. godine i dao je izuzetno veliki doprinos, predstavljajući primjer organizovanog probosanskih Srba od samog početka rata.

Čelništvo SDS-a predvođeno Karadžićem uporno je pozivalo srpsko stanovništvo da napusti Sarajevo, pri čemu njihov interes nije bio očuvanje srpske prisutnosti u gradu. Uprkos ovim pozivima, značajan dio srpskog stanovništva ostao je živjeti sa svojim sugrađanima, bilo zbog nemogućnosti ili nemanja sredstava za odlazak. Karadžićeve pristalice često su ih pejorativno nazivali – "Alijini Srbi".²¹ Ovi građani bili su vezani uz svoj grad i nisu ga željeli napustiti, ostajali su vezani za svoj grad i svoju državu iz više razloga. Ovi građani ostajali su u Sarajevu iz različitih razloga – emotivne povezanosti s gradom, privrženosti državi te profesionalnih i društvenih obaveza. Mnogi su obavljali značajne funkcije u političkim strankama, javnim organizacijama i ustanovama, a veliki broj njih, zajedno sa pripadnicima drugih nacionalnosti, aktivno se uključio u odbranu grada u redovima ARBiH.²²

¹⁸ Berberović 2008, 16.

¹⁹ Izjave Brace Kosovca i Veljka Droce u: Berberović 2008, 16.

²⁰ Izjava Mirka Pejanovića u: Berberović 2008, 17.

²¹ Berberović 2008, 15.

²² U dokumentu je popisano 505 boraca sa identitetima, godinama starosti i bračnim statusom, datumom i načinom smrti. Lična arhiva autora, *Spisak boraca iz redova srpskog i hrvatskog naroda koji su*

Tokom ratnog perioda pojavila se potreba za formiranjem jedinstvene organizacije koja bi okupila građane srpske nacionalnosti u Sarajevu, omogućila zajedničko djelovanje i isticanje njihovog glasa u javnom prostoru. Okupljanja su bila redovna, a jedno od značajnijih održano je u kabinetu člana Predsjedništva RBiH Mirka Pejanovića, gdje je odlučeno da se formira operativno, reprezentativno i stalno tijelo radi praćenja i rješavanja problema građana srpske nacionalnosti, kao i radi povećanja njihovog prisustva u javnom životu grada i države. Neposredno prije toga, krajem marta 1993. obnovljen je i rad Srpskog prosvjetnog društva "Prosvjeta", za čijeg predsjednika je izabran Goran Simić, a za potpredsjednike Zoran Bečić i Dragan Janjić. "Prosvjeta" je dobila i Izvršni odbor kojeg je činilo 17 članova.²³ Početkom aprila, 8. aprila 1993. formirano je i Srpsko konsultaciono vijeće (SKV) u koje su se uključili pripadnici raznih političkih stranaka (gotovo svih osim nacionalnih) kao i predstavnici kulturnih, stručnih, staleških, humanitarnih i drugih organizacija.²⁴ U SKV su ušli najugledniji građani srpske nacionalnosti koji su se jasno distancirali od politike SDS-a. Za predsjednika je izabran Ljubomir Borovčanin, dok su potpredsjednicima imenovani Nikola Kovač i Žarko Bulić. Za sekretare su izabrani Rajko Živković i Milan Stević.²⁵

Glavni ciljevi djelovanja SKV-a bili su višestruki i primarno su se odnosili na afirmaciju i jačanje akcije bosanskohercegovačkih patriotskih snaga radi uspostave trajnog i pravednog mira, kao i ravnopravan zajednički život svih naroda u suverenoj i cjelovitoj državi Bosni i Hercegovini. Uspostava parlamentarnog demokratskog političkog sistema i puna zaštita ljudskih i građanskih prava bili su dio tih ciljeva.²⁶ Na osnivačkom skupu prisustvovalo je 27 pozvanih ličnosti, među kojima su bili istaknuti aktivisti političkih stranaka poput Socijaldemokratske partije (SDP), Stranke reformista, Građanskog demokratskog saveza (GDS), Liberalne bošnjačke organizacije (LBO), Liberalne stranke i kasnije i iz Narodne stranke. U SKV su bili zastupljeni i pripadnici oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. SKV je predstavljao izraz postojeće političke i druge raznolikosti srpskog nacionalnog korpusa u Bosni i Hercegovini.

U narednom periodu nastojalo je okupiti i proširiti članstvo, okupljajući sarajevske Srba radi zajedničkog djelovanja i stvaranja pokretačke snage za

poginuli braneći grad Sarajevo i Republiku Bosnu i Hercegovinu, 1–24.

²³ R. Živković. Obnovljen rad "Prosvjete" *Oslobođenje* 29. mart 1993.

²⁴ Intervju autorice sa Mirkom Pejanovićem, Sarajevo, 29. februar 2024; Berberović 2008, 21–29.

²⁵ *Deset godina Srpskog građanskog vijeća – Pokret za ravnopravnost u Bosni i Hercegovini*, 2004, 21.

²⁶ Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 2024; Berberović 2008, 59.

međusobnu saradnju. Vijeće je djelovalo od aprila 1993. do marta 1994. godine, nastalo u najtežem periodu ratnih dešavanja i predstavljalo otpor politikama nacionalnog separatizma i dijeljenja države. Ovo Vijeće je simboliziralo stav probosanskih snaga iz reda Srba koje su se zalagale za cjelovitost, samostalnost, ravnopravnost i demokratiju u suverenoj državi svih naroda Bosne i Hercegovine.

Programski stavovi SKV-a u mnogim segmentima podržavali su Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine u vođenju pregovora radi rješavanja ratne situacije. Intenzivnu i redovnu saradnju SKV je uspostavio sa Vijećem kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI), Hrvatskim kordinacionim tijelom (HKT), prije toga sa Hrvatskom seljačkom strankom (HSS) a kasnije i sa Hrvatskim narodnim vijećem (HNV). Iako su bili nepolitičko tijelo, SKV je održavao kontakte sa rukovodećim ličnostima iz vladajućih struktura kao i političkih stranaka, osim s onima koje su djelovale s nacionalnim predznakom u imenu.²⁷

Predsjednik VKBI-a Atif Purivatra predložio je stalnu međusobnu komunikaciju radi dogovaranja i usklađivanja aktivnosti na uspostavi pravednog mira i na otklanjanju svih teških posljedica rata. Saradnja je dogovorena je i na sastanku sa HSS-om BiH i Ivom Komšićem kao i saradnikom Željkom Ivankovićem. Širi sastanak prdstavnika raznih institucija uz inicijatore iz HSS-a i SKV-a okupio je 16. avgusta 1993. predstavnike iz VKBI-a, "Preporoda", "Prosvjete", "Napretka". Glavni cilj ovog okupljanja bio je razmatranje pitanja "šta da rade ljudi razuma" u situaciji u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, s ciljem očuvanja zajedništva, cjelovitosti države i zakonitosti, zasnovane na ljudskim vrijednostima.²⁸

Tokom svog djelovanja SKV je zaključio da bi djelovanje bilo svrsishodnije ukoliko bi proširili članstvo službeno delegiranim ličnostima iz različitih organizacija. Nakon prihvaćenog prijedloga angažirani su Radoslav Marjanović, Đorđe Zarić i Milenko Banović, koji su djelovali kao istaknuti članovi i funkcioneri SKV-a. Među osnivačima SKV-a nalazili su se istaknuti funkcioneri sarajevskih i bosanskohercegovačkih organizacija antifašističkih boraca poput Drage Borovčanina, Vase Radića i drugih. Značajnu podršku Vijeću davali su i Dane Olbina, Lazo Materić, Uglješa Uzelac, Dane Maljković, i drugi značajni članovi.²⁹

Članovi SKV-a su učestvovali i u zasjedanju Bošnjačkog sabora, odnosno, proširene Skupštine RBiH 27. i 28. septembra 1993. kada se raspravljalo

²⁷ Berberović 2008, 31–41; *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 8–43.

²⁸ Berberović 2008, 33–35.

²⁹ Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 2024.

o Oven-Stoltenbergovom planu. Predstavnik Vijeća je bio stava da se odlučno suprotstavi svakom rješenju koje pogoduje slabljenju i dezintegraciji Bosne i Hercegovine kao države, te svakom rješenju koje proturječi njenom historijskom kontinuitetu multinacionalne i multireligijske zajednice.³⁰

Nakon pismenog obraćanja članova SKV-a predsjedniku Aliji Izetbegoviću, 4. jula 1993. održan je sastanak koji je potom postao redovna praksa. Na susretima su istaknuti ključni problemi sa kojima se suočavalo srpsko stanovništvo u Sarajevu. Izetbegović je u više navrata isticao svoj stav o situaciji u gradu, prilikom čega je, u jednom od obraćanja, naglasio: "teško je biti Srbin i Hrvat. Zašto? Odozgo sa brda ga nazivaju izdajicom a ovdje ga ponekad gledaju sa sumnjom."³¹ Njegove izjave o teškoj poziciji Srba u Sarajevu imale su snažan pozitivan uticaj na lokalnu situaciju dok je podrška koju su predstavnici SKV-a dobili od predsjednika bila od izuzetnog značaja za njihovo djelovanje.

Predstavnici SKV-a imali su značajnu saradnju i sa međunarodnim predstavnicima te za nepunu godinu dana svog postojanja, SKV je stekao brojne prijatelje i zapažen publicitet u stranim medijima. Najpoznatije svjetske novinske agencije prenosile su više puta informacije o radu i stavovima SKV-a te su se informacije mogle čitati i u najuglednijim svjetskim glasilima. Posebno su francuske novine pokazale interesovanje za rad SKV-a.³²

Početkom maja 1994. u Sarajevu je izašao prvi list nove serije obnovljenog starog časopisa "Bosanska vila" a za glavnog i odgovornog urednika imenovan je Goran Simić. Sarajevska televizija povremeno je pratila aktivnosti SKV-a zahvaljujući uredniku Mladenu Paunoviću, uz značajan doprinos novinara Steve Latinovića i Rade Radovanović.

Vrijedno je istaknuti da su se konsultaciona vijeća osnivala i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine (Zenica, Mostar, Tuzla, Bihać, i dr.). Pažnju zaslužuje organizacija iz Banja Luke pod nazivom Svenarodni front srpskog naroda (SFSN) koja je satelitskom vezom u nekoliko navrata upućivala saopštenje SKV-u u Sarajevu. Sličnu zanimljivu poruku nosila je i poruka o osnivanju SKV-a u Brčkom iz 1993. godine.³³ Međutim, kasnije se ove organizacije nisu javno oglašavale, što je razumljivo imajući u vidu moguće posljedice koje su njihova

³⁰ Berberović 2008, 37.

³¹ Berberović 2008, 38–39.

³² Berberović 2008, 43–49.

³³ Berberović 2008, 67–68.

saopštenja mogla izazvati u lokalnom kontekstu, posebno u vezi s politikom Radovana Karadžića.

Uprkos raznim pritiscima sa strane, SKV se nije želio pretvoriti u političku stranku, već je djelovao kao forum istaknutih ličnosti različitih političkih opredjeljenja ali zajedničkih stavova u pogledu ključnih pitanja zemlje. Kao primarne vrijednosti za koje su bili opredijeljeni bile su: odbrana suvereniteta, cjelovitost i demokratska Bosna i Hercegovina koje su isticali temeljnim principima zajedničkog života svih naroda u Bosni i Hercegovini.

S osnivanjem SKV-a prestao je djelovati Građanski forum Srba Sarajeva a SKV je nastavio raditi do Prve skupštine građana srpske nacionalnosti 27. marta 1994. Tada je izabrano Srpsko građansko vijeće BiH (SGV) u sastavu od 33 člana.³⁴ Ta organizacija ostala je aktivna i danas pod nazivom Srpsko građansko vijeće – Pokret za ravnopravnost (SGV – PR).

Djelatnost i značaj Srpskog građanskog vijeća (SGV)

Organizacija Prve skupštine Srpskog građanskog vijeća (SGV) bila je rezultat opsežnih priprema i niza javnih okupljanja građana srpske nacionalnosti u više bosanskohercegovačkih gradova, uključujući Tuzlu, Bihać, Zenicu, Mostar i Goražde. Prva Skupština građana srpske nacionalnosti Bosne i Hercegovine okupila je 428 delegata iz svih gradova pod kontrolom ARBiH, pri čemu je značajan broj delegata došao u Sarajevo Tunelom spasa, ispod aerodromske piste.³⁵

Na Prvoj skupštini SGV-a usvojena je Deklaracija građana srpske nacionalnosti i srpskog etničkog porijekla kao i Poziv za sabor povjerenja. Posebno važno bilo je usvajanje Amandmana na Ustav Federacije, kojim se tražilo da Srbi, kao treći narod, steknu status konstitutivnog naroda, jednak Bošnjacima i Hrvatima.³⁶ Za predsjednika SGV-a izabran je Mirko Pejanović i četiri potpredsjednika: Ljubomir Berberović, Žarko Bulić, Nikola Kovač i Tomislav Milašinović. Sekretarima su imenovani Gavriilo Grahovac i Rajko Živković.³⁷ Skupštini su prisustvovala brojne istaknute javne ličnosti iz regiona i svijeta, a poseban interes izazvao je

³⁴ Skupština srpskog naroda u BiH 27. marta, *Oslobođenje* 19. mart 1994; *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 27.

³⁵ Pejanović 2019, 79.

³⁶ Pejanović 2019, 79.

³⁷ *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 27.

govor Čarlsa Redmana (Charles Redmann), specijalnog izaslanika predsjednika Sjedinjenih Američkih Država (SAD).³⁸

Na Drugoj skupštini, održanoj 9. aprila 1995. godine, odaziv delegata bio je veći, što je odražavalo rastući značaj SGV-a na domaćoj i međunarodnoj sceni.³⁹ Treća i Četvrta skupština održane su 14. jula 1996, odnosno 27. juna 1997. godine, pri čemu je na Četvrtoj skupštini poruku uputio mitropolit dabrobosanski Nikolaj.

Djelovanje SGV-a u ratnom periodu imalo je višestruki značaj: doprinijelo je odbrani suvereniteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine, afirmaciji parlamentarne demokratije te zaštiti ljudskih i građanskih prava. Vijeće je imalo ključnu ulogu u mobilizaciji građana srpske nacionalnosti u različitim aspektima odbrane i organizacije života tokom rata. Na međunarodnoj sceni, djelovanje SGV-a učvrstilo je povjerenje evropskih centara moći u očuvanje cjelovitosti i suvereniteta države, kao i u održavanje multietničkog suživota. SGV je, zajedno s Hrvatskim narodnim vijećem, bio značajan faktor u oblikovanju političke budućnosti Bosne i Hercegovine i u pronalaženju mirovnog rješenja.

Svoje stavove prenosili su širom Bosne i Hercegovine te su u jednom obraćanju informisali Simona Wiesenthala o granatiranju civila u opkoljenom Sarajevu. U istom obraćanju podvukli su da među narodima Bosne i Hercegovine ne postoji vjekovna mržnja.⁴⁰ Predstavnici ova dva vijeća u razgovoru sa savjetnikom Bila Klintonu (Bill Clinton) Antoni Lejkom (Antony Lake) iskazali su stanovnište i kazali: "Mi ne tražimo ništa što nema Vaša država, i ona je multietnička i ona je federalna, i ona ima ustrojstvo koje je zasnovano na federativnom principu i multietničkoj strukturi stanovništva, ali ima svoje centralne organe koji funkcioniraju i obezbjeđuju koheziju i uspješan razvitak zemlje."⁴¹

Nakon uspostave Federacije Bosne i Hercegovine 18. marta 1994. Srbi su

³⁸ Na Skupštini obratili su se i: Leonid Kerestedžijanc, izaslanik Vitalija Čurkina i ambasador Ruske Federacije u Hrvatskoj, Ivan Đurić, predsjednik Pokreta demokratskih sloboda u Parizu, Miro Lazović, predsjednik Ratne skupštine RBiH, Ivo Komšić, član Predsjedništva RBiH, Jovan Divjak, zamjenik komandanta GŠ Armije RBiH, Mihajlo Đonović, predstavnik patriotskog demokratskog pokreta, Nijaz Duraković, predsjednik SDP-a. *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 311–314.

³⁹ Govorili su Viktor Jakovič, ambasador SAD-a u RBiH, Ivan Stambolić, Zlatko Lagumdžija, Milorad Pupovac, predsjednik SNV Hrvatske, Žarko Korać, Građanski savez Srbije, Muhamed Filipović, predsjednik LBS, Aleksandar Popov iz Novog Sada, Mihajlo Vujošević, SDP iz Crne Gore, Osman Đikić, Krug 99 i drugi. Alija Izetbegović je uputio pismo. *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...*, 2004, 311–314.

⁴⁰ Pejanović 2019, 81.

⁴¹ Pejanović 1999, 238.

u Ustavu Federacije klasifikovani kao "Ostali", bez ravnopravnog statusa. SGV je podnio Amandman o ustavnoj ravnopravnosti srpskog naroda 1994. godine, čije je usvajanje odgođeno do postizanja mirovnog rješenja. Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, na Četvrtoj skupštini 1997. donesena je Deklaracija o ljudskom pravu na političku i nacionalnu ravnopravnost.⁴²

Za svoj ukupni doprinos Srpsko građansko vijeće BiH dobilo je nagradu "Pravi život" za 1995. godinu od švedske Fondacije Right Liverlihood Award s osnovnim ciljem da se zaslužnim organizacijama i pojedincima koji su zaobiđeni Nobelovom nagradom dodijeli ova nagrada za doprinos miru i demokratskim odnosima u svijetu. Ova nagrada odala je priznanje glasu svih onih Srba iz Bosne i Hercegovine koji su pod izuzetno teškim okolnostima nastavili da rade

⁴² Deklaracijom je pokrenuta inicijativa za postizanje ravnopravnosti srpskog naroda u Federaciji te bošnjačkog i hrvatskog u Republici Srpskoj. Pitanje ravnopravnosti tretirano je kao pitanje jednakih ljudskih prava na cijeloj teritoriji države. Međutim, zahtjevi da se u entitetskim i državnom Parlamentu razmatra Deklaracija SGV-a o ljudskom pravu na političku i nacionalnu ravnopravnost su odbijeni. Nakon toga pokrenut je društveni projekat o održavanju okruglih stolova o ustavnoj ravnopravnosti, zajedno sa HNV-om, VKBI i Asocijacijom nezavisnih intelektualaca "Krug 99". Nakon deset održanih okruglih stolova, među kojima je i onaj u Banjoj Luci, animirana je demokratska javnost i dobijena podrška većine građana. U Banjoj Luci na skupu se obratio Dragan Čavić, tadašnji potpredsjednik RS-a, iskazavši kako se ovo pitanje mora rješavati paralelno u oba entiteta po proceduri koju predviđaju Ustavi oba entiteta. Od tada je ova ideja o ustavnoj ravnopravnosti naroda na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine dobila podršku i u Republici Srpskoj. Inicijativu na cijelom prostoru pokrenulo je SGV a zatim udruženo sa još tri nevladine organizacije izvršilo pritisak na demokratsku javnost. Na zahtjev ove četiri nevladine organizacije, Apelaciju prema Ustavnom sudu BiH podnio je Izetbegović, kao tadašnji član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Ustavni sud je nakon dvogodišnjih priprema na sjednici održanoj 30. juna i 1. jula 2000. donio djelomičnu odluku o konstitutivnosti naroda. Potom je visoki predsjednik Međunarodne zajednice Wolfgang Petrič (Wolfgang Petritsch) putem posebne komisije donio amandmane i usvojio ustav entiteta. Kako u parlamentima entiteta nije bilo konsenzusa za usvajanje amandmana na Ustave entiteta, odluku o proglašenju amandmana 2002. godine donio je Petrič na temelju bonskih ovlasti. Tada su državni organi u entitetima dobili multietničku strukturu a predsjednici entiteta su dobili potpredsjednike iz druga dva naroda. Vlade su dobile multietničku strukturu dok Ustavni sudovi entiteta kao i Vrhovni sudovi dobijaju višenacionalnu strukturu. U Domu naroda Parlamenta Federacije uspostavljen je Klub delegata iz srpskog naroda koji do tada nije postojao. S odlukom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda ukinuta je diskriminacija na etničkoj osnovi i osigurana ravnopravnost na cijelom prostoru države. Ovim su stvorene pretpostavke za prijem Bosne i Hercegovine u Vijeće Evrope, što je ostvareno aprila 2002. godine. Nakon toga omogućen je i masovni povratak raseljenih lica u predratna mjesta stanovanja. Važnost postizanja ustavne ravnopravnosti naroda na cijelom prostoru jeste i u potiranju ideje i mogućnosti etničke podjele države. Međutim, postoje i primjeri da odnos prema primjeni prava na ravnopravnost naroda nije bio na cijelom prostoru države zadovoljavajući. To je evidentno u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, u kojem skupština nije imala konsenzus za izglasavanje amandmana na Ustav. Konstitutivnost srpskog naroda. Odgovornost u ovom kantonu pripisuje se vladajućoj stranci Hrvatskoj demokratskoj zajednici. Pejanović, "Uloga i doprinos" 2019, 83; Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 10. oktobar 2025. Primjeri iz prakse potvrđuju da još uvijek postoji diskriminacija ljudskih prava na etničkoj osnovi i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

za multietničku, demokratsku Bosnu i Hercegovinu. Nagradu je u ime SGV-a primio prof. dr. Mirko Pejanović rekavši tada da "dolazi iz Sarajeva, grada žrtve i heroja, grada koji je u troipogodišnjoj opsadi izgubio oko 12.000 svojih žitelja, od kojih preko 1200 djece..."⁴³ Glavni motiv dodjele nagrade bio je priznavanje postojanja patriotske organizacije Srpsko građansko vijeće, čiji članovi, unatoč etničkim pritiscima i ratnim teškoćama, nisu prihvatili etničku mržnju, već su istrajavali u očuvanju zajedničkog života s drugim narodima, posebno u gradovima pogođenim granatiranjem i uništenjem. Profesor Andrijan Hastings⁴⁴ ocijenio je doprinos SGV-a izuzetnim primjerom u suprotstavljanju politici nacionalizma i etničke podjele, rekavši da je SGV svojim odnosom protiv politike nacionalizma Karadžića te svojim odbijanjem etničke mržnje dalo izvanredan doprinos humanizmu koji se može uporediti s otporom Nijemaca nacizmu prije 50 godina,⁴⁵

Kratke crtice iz vjerskog života građana srpske nacionalnosti

Jedan od specifičnih problema srpskog stanovništva u Sarajevu bile su poteškoće u obavljanju vjerskih obreda i običaja. Od početka rata u Sarajevu su ostala dva sveštenika, koji nisu mogli zadovoljiti sve potrebe vjernika u gradu. Tokom 1992. godine u užem gradskom dijelu djelovale su Stara pravoslavna crkva i Saborna crkva u Starom Gradu.

Sveštenik Stare pravoslavne crkve Dragoljub Ubiparipović napisao je knjigu "Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika" koja je dragocjena građa za vjerski život ali i svakodnevnicu u Sarajevu u periodu u kojem je obavljao svoju dužnost. Svoju crkvenu dužnost obavljao je do septembra 1992. kada je napustio Sarajevo. U dnevniku često izražava razočarenje odnosom crkvenih vlasti prema sveštenstvu koje je ostalo u Sarajevu, navodeći da iz vrha Srpske pravoslavne crkve tokom tog perioda nije bilo ni poziva ni interesa za njihov položaj.⁴⁶ Crkvena djelatnost u Sarajevu u dijelu koji se nalazio pod kontrolom ARBiH bila je u značajnoj mjeri zanemarena od strane najviših crkvenih struktura, kako u pogledu sveštenečke službe tako i u pogledu institucionalne podrške crkvi. Ta-

⁴³ *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 331–332; Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 10. oktobar 2025.

⁴⁴ Profesor sa Univerziteta u Lidsu u Engleskoj, koji se nalazio u žiriju za nagradu.

⁴⁵ Pejanović 2019, 81–83.

⁴⁶ Ubiparipović 2011, 93.

kav odnos bio je u skladu s političkim stavovima koje su najviše crkvene vlasti u tom periodu podržavale.⁴⁷

Prema njegovim zapisima, određeni politički i crkveni predstavnici pozivali su srpsko stanovništvo da napusti Sarajevo. Pojedini sveštenici također su, pod pritiskom, napuštali svoje službe, što je kasnije učinio i sam Ubiparipović. Knjiga sadrži zapise o događajima koje je autor lično doživio, pri čemu u više navrata naglašava opasnost i štetnost dezinformacija u ratnim okolnostima. Kao posebno ilustrativan primjer navodi izjavu mitropolita Nikolaja, prema kojoj su sarajevski hramovi navodno toliko oštećeni da su bili neupotrebljivi za bogoslužjenje.⁴⁸ Takva tvrdnja, koju je prenijela i beogradska televizija, dopunjena je netačnom informacijom da su Staru pravoslavnu crkvu i Saborni hram zapalile "Zelene beretke".⁴⁹ Ubiparipović ističe da su ovakve dezinformacije dodatno pogoršavale položaj srpskog stanovništva u gradu i stvarale atmosferu straha od mogućih odmazdi. Također naglašava da su oštećenja crkvenih objekata bila posljedica granatiranja Sarajeva. Reakcija sveštenika Ubiparipovića, koji se lično obratio direktoru agencije "Srna", Todoru Dutini, ukazuje na postojanje unutrašnjih neslaganja i etičke nelagode unutar sveštenečkog kadra suočenog sa medijskim manipulacijama. Dutinin odgovor – "Vaše je da se molite, a moje da na mjestu novinara izmišljam i lažem"⁵⁰ – predstavlja izuzetno važan izvor za razumijevanje mehanizama propagande, jer eksplicitno potvrđuje svjesnu proizvodnju neistina u službi političkih ciljeva. Iz perspektive naučne analize medija, ovakav iskaz ukazuje na intencionalnost propagandnog konstrukta, što ga svrstava u kategoriju svjesne manipulacije informacijskim prostorom, a ne u sferu puke ratne konfuzije ili pogrešnog informisanja.⁵¹

Zbog nedostatka sveštenog osoblja, Srpsko konsultaciono vijeće, zajedno sa Ubiparipovićem, više puta je apelovalo na vrh Srpske pravoslavne crkve da

⁴⁷ "Nisam očekivao da neko uvažava mene, ali je činjenica da sam jedini svećenik ovdje na izvoru, i činjenica je da niko ne može bolje da zna šta se dešava. Moja bratijo i moje starješine, ako nastavimo da radimo ovako, biće kasno za sve!..." Ubiparipović 2011, 150.

⁴⁸ Ubiparipović 2011, 149.

⁴⁹ Ubiparipović 2011, 150.

⁵⁰ Ubiparipović 2011, 59.

⁵¹ Poznat je i primjer teksta objavljenog 16. jula 1992. u listu "Politika" i na TV "Srna" u kojem je, bez ikakvih povjerljivih dokaza, objavljen tekst generala SRK VRS-a Tomislava Šipčića pod nazivom "Bacaju srpsku decu lavovima" koji je telegramom poslan i načelniku Štaba UNPROFOR-a Luisu Mekenziiju (Lewis MacKenzie). "Umro Tomislav Šipčić, general koji je ubijao sarajevsku djecu, spalio Vijećnicu i tvrdio da muslimani bacaju Srbe lavovima", https://iziz.unsa.ba/bs/vijest.php?akt_id=349.

u Sarajevo uputi dodatne sveštenike, uz garanciju sigurnosti i uslova za rad. Molbe su upućivane mitropolitu dabrobosanskom Nikolaju Mrđi u njegovoj rezidenciji na Sokocu, kao i patrijarhu Pavlu u Beogradu, ali one nisu rezultirale odgovorom.⁵² Ovakav odnos crkvenih vlasti bio je u skladu s političkom podrškom koju je SPC pružala Radovanu Karadžiću i SDS-u. Kritiku zbog napuštanja pravoslavnih vjernika u Sarajevu uputio je i Vladimir Srebrov, koji je u septembru 1992. upozorio Nikolu Koljevića na posljedice odlaska posljednjeg sveštenika iz grada smatrajući da su na taj način ugroženi pravoslavci koji neće imati sveštenika koji će vršiti vjerske obrede.⁵³ Krajem 1992. godine Patrijarh Pavle je svojom odlukom imenovao đakona Avakuma da obavlja službu u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu. U obavljanju sveštenečke službe đakon Avakum je ostao do kraja rata.

Tokom perioda 1992–1995. crkveni objekti su pretrpjeli značajna oštećenja uslijed granatiranja. Stara pravoslavna crkva i njen kompleks pogođeni su sa šest granata koje je ispalila VRS, od kojih je jedna probila krov Stare crkve, a ostale su pale na kompleks dvorišnih zgrada. Saborna crkva je oštećena jednom manjom granatom u kupolu, a gelerima su oštećeni vitraži i dio inventara. Najteže je stradala zgrada Mitropolije, u kojoj je granata izazvala požar i uništila nekoliko hiljada vrijednih rukopisa, dio arhivske građe i prostor sjedišta Mitropolije.⁵⁴

Zločini počinjeni granatiranjem i snajperskim djelovanjem sa položaja Vojske Republike Srpske (VRS)

Ovaj segment rada prikazuje pregled dijela zločina koje su jedinice VRS-a počinile nad civilima u opkoljenom Sarajevu među kojima je i srpsko stanovništvo. Analiza se zasniva na relevantnim izvorima koji omogućavaju preciznu identifikaciju pojedinačnih slučajeva, vrstu napada i evidentiranih žrtava, pružajući uvid u prirodu i razmjere nasilja kojem su bili izloženi civili.

Granata ispaljena na civile u redu za hljeb 27. maja 1992. ubila je 24 osobe među kojima su ubijeni i: Predrag Bogdanović, Gordana Čeklić, Mile Ružić, Sreten Stamenović, Vlatko Tanacković, Tamara Vejzagić-Kostić. U zločinu

⁵² Berberović 2008, 55–56.

⁵³ Vladimir Srebrov (pravo ime Milan Nikolić) je kasnije bio tretiran kao disident i izdajnik "srpske stvari" te je zatočen u zatvoru "Kula" od strane srpskih ekstremista, te mučen i teroriziran kao izdajnik srpskog naroda od čijih posljedica je preminuo 1999. godine u 45. godini života. Berberović 2008, 57–58.

⁵⁴ Ubiparipović 2011, 164.

počinjenom 12. jula 1993. u ulici Hakije Turajlića među 14 ubijenih civila ubijene su Ljiljana Matić, Dragica Mićanović, Zorka Simić. U masovnom zločinu od 10. novembra 1993. u ulici Žrtava fašizma ubijeno je devet civila među kojima i Slavojka Govedarica, Silvijo Mačorović, Božidar Šuko. U zločinu koji je počinjen u ulici Ilije Engela, na Čengić Vili, 30. jula 1993. ubijeno je četvero civila među kojima i dvoje djece te punoljetna osoba Vera Kovačević. Granatom je 13. jula 1992. ubijena Slađana Perišić (17 godina) zajedno sa mladićem Elmirom Kurtovićem. U Paromlinskoj ulici 30. jula 1992. ubijen je trinaestogodišnji dječak Srđan Mraović. U Frontovskoj ulici, u Starom Gradu 27. avgusta 1992. ubijeno je troje civila među kojima i Koviljka Vidačić. U ulici Trg solidarnosti u Novom Gradu 1. septembra ubijeno je četvero civila, među kojima i jedno dijete i punoljetna Milojka Džomba. U Tetovskoj ulici u Novom Gradu 8. septembra 1992. ubijeno je šest civila među kojima i Ratimir Gajović. Na Trgu nezavisnosti 6. jula 1995. ubijeno je pet osoba među kojima petogodišnja Magdalena Đorem, njen otac Božo i majka Hena. U masovnom zločinu na Markalama 28. avgusta 1995. među 43 ubijena civila su i Vera Brutus Đukić i Ilija Karanović.⁵⁵

Među ubijenim civilima dokumentovane su i sljedeće maloljetne žrtve. Djevojčica Svjetlana Dujković ubijena je granatom 23. avgusta 1992. u Ustaničkoj ulici, na Ilidži. Četverogodišnji Darjan Jovanović ubijen je granatom 13. juna 1993. u ulici Paljmira Toljatija, u Novom Gradu. Maloljetna žrtva je i Željka Malinić koja je ubijena granatom u Prvomajskoj ulici sa tada još četvero civila. Anja Perućica, također maloljetna djevojčica, ubijena je 27. februara 1993. u ulici Omera Maslića, u Novom Sarajevu. Granatom je 27. februara 1993. ubijena Mirjana Malešević u Ulici omladinskih radnih brigade, općina Novi Grad zajedno sa prijateljem Samirom Poljom. Desetogodišnji dječak Dejan Stevanović ubijen je snajperom dok se nalazio u podrumu, 27. oktobra 1992. na Vojničkom polju, u općini Novi Grad.⁵⁶

Dio civila srpske nacionalnosti koji su ubijeni uslijed granatiranja sa položaja VRS-a evidentiran je na popisima koje su objavljivale institucije i organizacije iz Republike Srpske. Za te žrtve u tim popisima nema navođenja stvarnih okolnosti zločina, odnosno nije specificirano da su ubijene uslijed granata ispaljenih

⁵⁵ Podaci su korišteni iz naučne studije: Čekić et al. 2010, 144–690; AIIZ, inv. br. 03-1124, RBiH, Sarajevo, 08.07.1993, *Masovno stradanje civila u Ulici Vase Miskina dana 27.05.1992*, dosije dokumenata.

⁵⁶ Čekić et al. 2010, 144–690; Autorica rada se zločinima nad civilima, posebno nad djecom u Sarajevu, detaljno bavila i u drugim radovima u kojima su opisani navedeni zločini: Mastalić 2012; Mastalić Košuta 2012, 275–298; Mastalić Košuta 2021, 409–458; Mastalić Košuta 2024, 312–342.

sa položaja VRS-a. Ovakva praksa značajno narušava vjerodostojnost popisa i pokazuje kako se identitet i način stradanja žrtava može pogrešno interpretirati ili selektivno predstaviti. Detaljnije o tim popisima je u jednom od narednih dijelova rada a u ovom dijelu pojasnićemo nekoliko primjera.

Malešević Mirjana⁵⁷ čija je smrt također prethodno opisana, nalazi se u popisu Udruženja za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992. – 1995. pod nazivom "Istina" pod brojem 1234⁵⁸ bez podatka da je ubijena od granate sa položaja VRS-a.⁵⁹ Ovakvo izostavljanje relevantnih činjenica ometa ispravnu rekonstrukciju događaja.

Kako bi se prikazala nepreciznost i nedovoljna kategorizacija tih evidencija, prethodno opisana porodica Đorem pojavljuju se na "Preliminarnom spisku Srba ubijenih u Sarajevu (1992–1995)" objavljenog od strane Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske (MUP RS). U ovom popisu, pod rednim brojevima 621, 622, 623 i 624, navedena su četiri člana porodice: Bođo Đorem, Božidar Đorem, Magdalena Đorem i Hena Đorem. Ime Božidara Đorema pojavljuje i kao Bođo Đorem, što ukazuje i na dvostruko evidentiranje iste osobe.⁶⁰

Ruža Malović evidentirana je na popisu ubijenih Srba objavljenog od strane MUP-a RS pod brojem 1097.⁶¹ Prema relevantnim podacima Ruža je ubijena u masovnom zločinu na Markalama 5. februara 1994.⁶² Izvještaji Ujedinjenih nacija (UN) i dokazi prezentirani pred ICTY-em, uključujući suđenja Stanislavu Galiću i Dragomiru Miloševiću, potvrđuju da je Malović ubijena od granate ispaljene sa položaja VRS-a. Popisi iz Republike Srpske ne navode ove okolnosti, čime se stvara pogrešna percepcija o odgovornosti i dinamici sukoba.

Đokić Maja se nalazi pod brojem 614 na popisu ubijenih Srba MUP-a RS⁶³ bez podataka da je ubijena granatom ispaljenom s položaja VRS-a u Titovoj ulici i da je od iste granate ubijena i njena sugrađanka Munevera Selimović.⁶⁴

⁵⁷ Čekić et al. 2010, 555; AIIZ, inv. br. 7-709, Dosije za Mirjanu Malešević; Mastalić-Košuta, "Masovna ubistva djece", 292.

⁵⁸ Popis NVO "Istina", Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva.

⁵⁹ AIIZ, inv. br. 7-709, Dosije za Mirjanu Malešević; Čekić et al. 2010, 555.

⁶⁰ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

⁶¹ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

⁶² ICTY, dok. br. 150831ED, 31. 8. 2015; Lokalno pravosuđe, Sjećanje na stradale sugrađane, 4. 2. 2011, BIRN.

⁶³ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

⁶⁴ Čekić et al. 2010, 395; AIIZ, inv. br. 7-1341, Dosije za Maju Đokić.

Popisi iz Republike Srpske izostavljaju ove važne činjenice, što dovodi do pogrešne klasifikacije civilnih žrtava.

Primjeri porodice Đorem, Mirjane Malešević, Ruže Malović i Maje Đokić predstavljaju dio primjera i samo mali dio šireg problema.⁶⁵ U popisima koje su objavile institucije i organizacije iz Republike Srpske u stotinama slučajeva nedostaju ključni podaci o: tačnoj vrsti oružanog djelovanja, lokaciji ispaljivanja projektila, identitetu počinitelja, izvoru smrtonosnog djelovanja. Ovakva praksa omogućava selektivnu interpretaciju događaja i zanemaruje provjerene činjenice utvrđene u međunarodnim i domaćim sudskim procesima, kao i naučnim istraživanjima.

Zločini počinjeni od strane pripadnika ARBiH

*Srbi u Sarajevu žive s nevoljom više.*⁶⁶

Srpsko stanovništvo koje je ostalo živjeti u Sarajevu nalazilo se u izuzetno teškom i složenom položaju. S jedne strane, često su bili poistovjećivani s onima koji su napadali i granatirali grad, dok su s druge strane trpili osude i nerazumijevanje dijela vlastite zajednice zbog odluke da ostanu u Sarajevu.⁶⁷ Uz stalni strah od granatiranja i snajperskog djelovanja, pratila ih je i bojazan od mogućih odmazdi. Taj strah bio je posebno izražen u trenucima kada su se na drugim područjima Bosne i Hercegovine, naročito u istočnoj Bosni i Bosanskoj Krajini, događali najteži zločini nad Bošnjacima. Strah od odmazde bio je

⁶⁵ U navedenim popisima nalaze se i ova imena ali bez navođenja da su navedene osobe ubijene od granata i snajpera s položaja VRS-a. Prema relevantnim izvorima utvrdili smo način stradanja i ovih osoba: Đerković Nebojša ubijen gelerom granate 11. aprila 1993. u Sarajevu, Dejić Milenko ubijen 4. aprila 1993. gelerom granate na Dobrinji, Drapić Biljana ubijena gelerom granate 1. septembra 1992. na Dobrinji, Kočović Đoko ubijen snajperom na Marijin Dvoru 27. marta 1995, Kovačević Predrag, ubijen od gelera granate u Butmiru 14. marta 1993. Arhivske baze sarajevskih općina o ubijenim/poginulim i nestalim osobama na području Sarajeva.

⁶⁶ Izjava generala ARBiH Jovana Divjaka.

⁶⁷ Ubiparipović u svojoj knjizi piše "identifikovan sam sa onima koji granatiraju a gore sam identifikovan sa ovdašnjim politikama i nekakvim novim državama". Srpski narod je po podrumima "i čeka i nada se da ne izgine – i od granata, i od svih pogrda koje mu se srućuju zbog rata. Tek sad vidim da svi ratni ciljevi uopšte ne mare za čovjeka. Mnogi moji vjernici u Starom gradu niti su kud išli, niti su slutili da će ih ovo snaći. Svaki iole razuman čovjek računao je da se u ovolikom gradu mora prestati sa pucanjem i rušenjem". Ubiparipović, 2011, 98; Ubiparipovićeve riječi precizno prikazuje kako se rat manifestira na individualnom osjećaju straha, moralne konfuzije, identitetskog raskola i nemoći pred strukturama moći koje djeluju mimo čovjekove volje i razumijevanja.

dodatno pojačan kada je grupa predstavnika iz Goražda došla u zgradu Predsjedništva RBiH s prijetnjom da ako "srpska vojska nastavi da napada Goražde i ako pokuša da ga osvoji, za šta ima izgleda, muslimani će izvršiti odmazdu nad oko 78 000 Srba u Sarajevu..."⁶⁸

U pojedinim kvartovima i dijelovima Sarajeva, naročito u ranoj fazi opsade kada su napadi bili intenzivni, a sistem odbrane i unutrašnje kontrole još uvijek nedovoljno uspostavljen, dolazilo je do samovoljnog djelovanja pojedinaca koji su se nametali kao neformalni autoriteti i preuzimali kontrolu nad određenim područjima. Ove grupe su formirale kontrolne punktove i pritvore, u kojima su pojedince izlagale zlostavljanju, pljački i drugim oblicima nasilja. Posebno teške zlopotrebe evidentirane su u odnosu na pripadnike srpske nacionalnosti, koji su u različitim dijelovima grada bili izloženi hapšenjima, nezakonitim pritvaranjima, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, odvođenjima, pljački i ubistvima. U literaturi i svjedočenjima navode se lokacije na kojima su takva zlostavljanja dokumentovana, uključujući područje Bentbaše (kod bazena i u prvom tunelu), dvoranu "Zetra", pritvore u PBS-u Čengiće Vila, objekte "Mladen Stojanović" i bivšu kasarnu "Viktor Bubanj", podrum hotela "Zagreb", kao i pojedina mjesta u naseljima Pofalići, Dobrinja i Alipašino Polje. Zlostavljanja nisu bila usmjerena isključivo prema Srbima, meta su povremeno bili i drugi građani Sarajeva, uključujući one koji su se na bilo koji način suprotstavili ovakvom samovoljnom djelovanju.

U prvim mjesecima rata, izvršeni su u značajnoj mjeri pretresi stanova srpskog stanovništva od strane vojnih policijaca kako bi se oduzelo oružje ukoliko su ga posjedovali. Oružje je izuzeto kako bi se otklonila opasnost od upotrebe skrivenog oružja. Tokom pretresa bilo je i nekontrolisanih zlopotreba od mjesnih komandi u pogledu tretmana i zastrašivanja građana srpske nacionalnosti. Istaknutiji Srbi koji su bili na važnim položajima u tom periodu svesrdno su pokušavali rješavati ovakve i slične probleme zalažući se na različitim stranama u svrhu zaštite stanovništva. Česti problemi bili su vezani i za realizaciju opravdanih zahtjeva prema administrativnim organima. Najviše poslova oko pomoći ove vrste problema obavljali su: Mirko Pejanović, član Predsjedništva RBiH, Tatjana Ljujić Mijatović – predsjednica Skupštine RBiH, Miro Lazović, predsjednik Ratne skupštine RBiH i drugi istaknuti državni i gradski dužnosnici, ne samo srpske već i drugih nacionalnosti. Povodom takvih problema održano je niz

⁶⁸ Ubiparipović 2011, 144.

sastanaka i sa predsjednikom Predsjedništva RBiH Alijom Izetbegovićem, kao i članom Predsjedništva RBiH Ejupom Ganićem.⁶⁹

General ARBiH Jovan Divjak ukazivao je i javno govorio da je već krajem 1992. i početkom 1993. bila izražena tendencija u jedinicama ARBiH i u policiji da se pripadnici srpskog porijekla šalju na najteže položaje u odbrani grada, te da ulaze u sastav jurišnih grupa, dok su istovremeno smjenjivani sa dužnosti komandira četa i vodova i postavljani na vojničke dužnosti.⁷⁰ U tom periodu češće se događalo da su pripadnici jedinica ARBiH kojima su rukovali Mušan Topalović Caco, Ramiz Delalić Ćelo i Adnan Solaković ulazili u srpske stanove i odvodili na kopanje stanare uz prisilu i prijetnje.⁷¹ Situacija se pogoršala dolaskom prognanih i raseljenih osoba iz istočne Bosne, koji su zbog vršenja najtežih zločina nad njima i njihovim porodicama od strane VRS-a bježali iz svojih domova. Njihov dolazak prouzrokovao je antisrpsko raspoloženje što je formiralo ambijent za različite oblike diskriminacije. Kao najveći strah za Srbe navodile su se osobe: Samir Kahvedžić Kruško,⁷² Mušan Topalović Caco, Juka Prazina.⁷³

Zločinima i nasilju u Sarajevu svjedoče posmrtni ostaci ubijenih osoba pronađenih na lokalitetu Kazani na planini Trebević. Iz jame Kazani ekshumirano je najmanje 20 tijela, sedam ili osam su ekshumirani s obližnjih lokacija Grm i Maline. Na lokalitetu Kazani ubijene su sljedeće osobe srpske nacionalnosti: Marina i Radoslav Komljenac, Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Predrag Šalipur, Zoran i Miodrag Vučurović, Nevenka i Marko Bošković, Dragomir Ćeranić, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Duško Pešić, Ljeposava Pešić i Slobodan Minić. Potom dvoje Ukrajinaca – Ana i Vasilj Lavriv, jedan Hrvat – Ranko Frankić-Brkljač i Bošnjak – Ago Šteta.⁷⁴ Na Kazanima, Grmu, Malinama i Boguševcu ubijeno je ukupno 47 ljudi, pretežno Srba.

Odgovorni za zločine na Kazanima bili su iz 10. brdske brigade Prvog korpusa Armije BiH (10. bbr 1 K ARBiH), kojom je komandovao Mušan Topalović zvani Caco. Caco je prijetio fizičkom likvidacijom svakom svom vojniku koji se

⁶⁹ Berberović 2008.

⁷⁰ Divjak, "Časno je bilo biti građanin Sarajeva", u: Berberović 2008, 162.

⁷¹ Divjak 2008, 162.

⁷² Ubiparipović 2011, 173.

⁷³ Intervju obavljen sa X.Y. (Autorica je sakrila identitet), Sarajevo.

⁷⁴ "Istina o Cacinin zločinima", Dossier: Kazani, *Dani* 10. novembar 1997.

bude usprotivio njegovoj naredbi.⁷⁵ Nad žrtvama sprovodio je svirepe torture, mučenja i likvidacije.⁷⁶

Protiv suočavanja sa samovoljom pojedinaca i zločinima koje su počinili takve osobe, donesena je odluka na osnovu koje je pokrenuta akcija pod nazivom "Trebević II".⁷⁷ Odluku su donijeli Predsjedništvo RBiH uz Naređenja od strane komandanta Štaba Vrhovne komande oružanih snaga i Ministarstva unutrašnjih poslova. Dana 26. oktobra 1993. započela je opsežna akcija hapšenja pripadnika 10. bbr 1. K ARBiH zajedno sa njenim komandantom. Tada je ubijeno devet pripadnika MUP-a i ARBiH u obračunu sa Cacinim pripadnicima. Naređeno je ukoliko dođe do otpora i suprotstavljanja prilikom privođenja Cace kao i Ramiza Delalića te drugih lica, budu upotrebljena sva raspoloživa sredstva, uključujući i naoružanje.⁷⁸ Prilikom pokušaja bjekstva u vatrenom obračunu ubijen je Caco dok se Delalić predao.

Uslijed teških uslova opsade i rata krajem decembra 1994. godine provedeni su sudski procesi pred sarajevskim Okružnim vojnim sudom. Kazne su izrečene četrnaestorici pripadnika 10. bbr 1. K ARBiH. Nakon sudskog procesa koji je trajao osam mjeseci, na zatvorske kazne od 6 mjeseci do šest godina osuđeni su: Zijo Kubat, Refik Čolak, Esad Tucaković, Mevludin Selak, Omer Tendžo, Asif Alibašić, Senad Hasić, Samir Seferović, Sabahudin Žiga, Samir Ljubović, Esad Raonić, Senad Harači, Armin Hodžić, Sead Kadić.⁷⁹ Godine 1999. Kantonalni sud u Sarajevu osudio je Asifa Alibašića na četiri godine i tri mjeseca zatvora, a zatim i Suada Omanovića prvo na tri, zatim, godinu dana kasnije, u drugostepenom postupku na deset godina zatvora, dok je drugi pripadnik 10. brdske brigade, Sead Kadić, 2006. godine zbog nedostatka dokaza oslobođen.⁸⁰ Proces protiv još jednog pripadnika 10. brdske brigade, Samira Bejtića započeo je

⁷⁵ "Glavni krivac u grobu", *Oslobođenje*, 4. decembar 1994; Đuro Kozar, "Cacin krvavi trag", *Oslobođenje* 14. juli 1994.

⁷⁶ Detaljnije o zločinima na Kazanima vidjeti: Moll, 2015; O ovom zločinu detaljnije vidjeti i feljton: "Istina o Cacinim zločinima", *Dossier: Kazani, Dani* 10. novembar 1997.

⁷⁷ ICTY, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, 25. 10. 1993, *Naredba*, potpisao Rasim Delić; O akciji Trebević vidjeti i: Hoare 2004, 97.

⁷⁸ ICTY, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, *Naredba*, 25. 10. 1993.

⁷⁹ Detaljnije o tome u tekstovima: "Glavni krivac u grobu", *Oslobođenje* 4. decembar 1994; "Istina o Cacinim zločinima", *Dani* 10. novembar 1997; "Otkriveno spomen-obilježje Kazani, posvećeno za 17 građana Sarajeva ubijenih 1992. i 1993. godine", *Stav*, 15. 11. 2021; *Odluka o podizanju spomen obilježja Kazani*, Grad Sarajevo, Sarajevo, oktobar 2021; Nedim Hasić "Jedna od najmučnijih epizoda agresije: Ago Šteta, žrtva s Kazana", *Stav* 9. novembar 2022.

⁸⁰ Moll 2015, 18.

2002. godine, u kojem zločini nisu okvalificirani samo kao ubistva već kao ratni zločini. Bejtić je 2004. zbog ratnih zločina na Kazanima osuđen na 14,5 godina zatvora, da bi tu presudu poništio revizioni sud. U obnovljenom sudskom procesu, Bejtić je 2008. oslobođen optužbi. U procesu koji je uslijedio, Bejtić je 2011. ponovo oslobođen optužbi, na što je kantonalno Tužilaštvo ponovo uložilo žalbu.⁸¹ Godine 2023. Apelaciono vijeće Vrhovnog suda FBiH oslobodilo je optužbi Bejtića za zločine na Kazanima te potvrdio raniju odluku sarajevskog Kantonalnog suda iz novembra 2021. godine.⁸²

Godinama kasnije nakon niza inicijativa da se na lokalitetu Kazani podigne spomenik svirepo ubijenim žrtvama zločina, 15. novembra 2021. otkrivena je Spomen-ploča koja danas podsjeća na nevino ubijene građane Sarajeva.

Težak ratni zločin nad Srbima u Sarajevu učinjen je i ubistvom kompletne porodice Ristović. U Gornjim Velešićima 8. jula 1992. pripadnici rezervnog sastava policije Marindvor ubili su šest članova porodice Ristović – Danila, Bosiljku, Milu, Obrena, Peru, Radosava. Dječak Danilo imao je 14 godina. Nakon ovog užasnog zločina, Više javno tužilaštvo Sarajevo je 20. januara 1993. podnijelo zahtjev za sprovođenje istrage protiv Osmana Hodžića, Mirsada Hodžića, Mehe Ibiševića, Admira Adilovića i Ismeta Ćutuka. Postupci su okončani drugostepe-nim presudama pred Vrhovnim sudom RBiH.⁸³

Zločini počinjeni od strane pripadnika ARBiH u Sarajevu izazivali su strah, diskriminaciju i smrt civila srpske nacionalnosti ali nisu bili sistematski planirani zločini. Iako su brojni zločini bili brutalni, pravosudni sistem Bosne i Hercegovine je, u velikoj mjeri, procesuiranjem odgovornih osoba nastojao održati zakon i pravdu, kroz dugotrajne sudske procese i presude. Ovi događaji naglašavaju složenost položaja preživjelih Srba u Sarajevu: istovremeno su bili izloženi granatiranju VRS-a, diskriminaciji, nasilju i teškom zločinu unutar grada, dok je pravosudni sistem nastojao procesuirati počiniocima i dokumentovati zločine.

⁸¹ Ratni zločini – Transkripti presuda u Bosni i Hercegovini, knjiga 2, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), 2016, 7.

⁸² "Samir Bejtić oslobođen optužbi za zločine na Kazanima" *Dnevni list* 18. 4. 2023; Samir Bejtić je tužio Federaciju Bosne i Hercegovine zbog neosnovanog pritvora u kojem je proveo skoro šest godina, "Samir Bejtić tužio Federaciju zbog neosnovanog pritvora" *Detektor*, 6. juni 2024.

⁸³ Detaljnije o tome u: Ćekić et al. 2010, 154; Đuro Kozar "Stradanje Srba u Sarajevu: Revizija istorije sa međunarodnim učešćem" 3. maj 2019.

Historiografska rekonstrukcija i analiza popisa stradalih Srba u Sarajevu

Vladine i nevladine institucije, kao i pojedinci unutar entiteta Republika Srpska, u različitim periodima objavljivali su popise ubijenih i nestalih građana srpske nacionalnosti u Sarajevu. Posebna učestalost objavljivanja ovakvih popisa zabilježena je u periodu neposredno prije zakazane usmene rasprave po tužbi Bosne i Hercegovine protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), odnosno Srbije i Crne Gore, 2006. godine. U tom kontekstu, podaci su se sve češće plasirali putem javnih medija i posebnih publikacija. Iako su ti popisi često doprinosili političkim narativima, njihova naučna i forenzička pouzdanost u brojnim slučajevima ostala je upitna. Primjer takve prakse reflektuje se u različitim, međusobno nesaglasnim brojkama koje su iznosili pojedini autori i organizacije: Milivoj Ivanišević, direktor Instituta za stradanje Srba u 20. vijeku naveo je podatak od 7.428 stradalih Srba a kasnije i podatak od 8.524 stradalih Srba u Sarajevu, Centar za istraživanje zločina nad srpskim žrtvama objavio je brojku od 4.863, dok je Boračka organizacija Republike Srpske navela broj od 2.902. Bitno je naglasiti da nijedna od ovih objava nije pružila identitete žrtava niti je korištena odgovarajuća i relevantna dokumentacija kao izvor, što umanjuje naučnu pouzdanost tih podataka.⁸⁴

U ovom radu analizirani su dostupni popisi sa identitetima ubijenih Srba u Sarajevu i druge identifikacione podatke žrtava, što omogućava detaljnu provjeru izvora, usporedbu sa različitim podacima iz relevantnih izvora kako bi se utvrdila provjera pouzdanosti i razlika u evidencijama. U analizu su uključeni sljedeći popisi:

- Popis žrtava objavljen u knjizi "Sarajevski kazani smrti" autora Marka Mikerevića iz 2004. godine sa popisanih 894 žrtve;⁸⁵
- Popis nevladine organizacije "Istina" pod nazivom "Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva" sa 2.452 žrtve;⁸⁶
- Popisi MUP-a RS, objavljen pod naslovom "Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992. – 1995.)" sa 2.435 žrtava i "Preliminarni spisak Srba

⁸⁴ AIIZ, inv. br. 7-558, *Srpske žrtve u BiH 1992–1995*.

⁸⁵ Mikerević 2004, 110–287.

⁸⁶ NVO "Istina" – Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva.

nestalih u Sarajevu (1992. – 1995.)" sa 575 žrtava;⁸⁷ Popisi MUP-a RS sadrže popis identiteta, bez okolnosti i drugih detaljnijih podataka o izvršenom zločinu.

Pouzdani popisi žrtava počivaju na tri osnovne postavke: svaki podatak mora biti vezan za konkretnu osobu; podatak mora biti provjerljiv kroz relevantne izvore; način prikupljanja podataka mora biti jasno naveden. Bez ovih principa evidencije postaju nepouzdana, podložne manipulacijama, politizaciji i instrumentalizaciji.

Navedeni popisi su, ime po ime, metodom komparativne analize i analizom sadržaja, upoređivani sa sljedećim relevantnim izvorima: Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK): Izvještaji o smrti – Lista zatvorenih slučajeva – Podaci o traženju nestalih; Zahtjevi za informacije o nestalim u Bosni i Hercegovini MKCK; Dokumentacija ICTY koja obuhvata dokumentaciju u sudskim procesima za Sarajevo kao i druga područja (Predmeti Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić i dr.); Matični podaci za ukop umrlog na groblju ("Pokop", "Bakije", "Sveti Marko", "Sveti Josip"); Općinski popisi sa imenima i podacima o ubijenim, poginulim i nestalim osobama na području Sarajeva za općine Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža; Izvještaj i popis žrtava Federalnog MUP-a od 25.06.2004.; Izvještaji Komisije za traženje nestalih i zarobljenih lica, obrasci o identifikaciji tijela, Sarajevo i Banja Luka; Državna komisija za razmjenu ratnih zarobljenika i nestalih lica, Banja Luka, dokumenti, izvještaji i popisi; Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica Republike Srpske, Izvještaji i identifikacioni podaci.

Uporedna analiza je rađena za svaku pojedinu osobu iz popisa. Kompletana analiza sadrži obiman tekst i pojašnjenja za svaku osobu iz popisa te će u ovom radu biti prikazan samo dio rezultata a detaljnu analizu sa rezultatima autor planira objaviti u knjizi.

Popis u knjizi "Sarajevski kazani smrti" sadrži ukupno 894 evidentiranih lica sa opisima okolnosti smrti.⁸⁸ Za ova lica navedeno je da su prikupljena u Udruženju porodica nestalih lica Srpsko Sarajevo i da se radi o "nezapamćenom genocidu nad Srbima u Sarajevu koji su u ime Alaha počinili muslimanski zlo-

⁸⁷ MUP RS, Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992-1995); MUP RS, Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992-1995).

⁸⁸ Mikerević 2004, 110-287.

činci".⁸⁹

U ovom popisu evidentno je da se imena ponavljaju više puta, ponekad i dva, tri ili četiri puta, što je vještački povećavalo ukupan broj žrtava. Popis nije organizovan po abecednom ili azbučnom redu, kako bi se dodatno otežalo uočavanje i korekcija grešaka. Detaljna analiza identifikovala je 747 imena sa netačnostima po raznim osnovama. Te netačnosti obuhvataju, između ostalog: osobe koje su poginule ili nestale van teritorije Sarajeva, a upisane su kao ubijeni srpski civili u Sarajevu; osobe koje su umrle prirodnom smrću, uključujući i one koje su preminule nakon rata; žive osobe koje su pogrešno evidentirane kao ubijeni civili; pripadnike Hrvatskog vijeća obrane (HVO) koji su poginuli na drugim ratištima; vojnike koji su poginuli u sukobima sa HVO-om ili od strane HVO-a u drugim lokalitetima, a upisani su kao ubijeni civili u Sarajevu; pripadnike različitih vojnih jedinica koji su pogrešno klasifikovani kao ubijeni srpski civili. Ove nepravilnosti ukazuju na ozbiljne metodološke popise i ističu potrebu za kritičkim pristupom prilikom korištenja ovog izvora u naučnim istraživanjima. Ovi rezultati pokazuju nužnost sistematske analize zasnovane na provjerljivim, višestruko potvrđenim izvorima.

Na popisu nalazi se ime Ana (Mijata) Barać pod brojem 59 i navodi se: "Ana (Mijata) Banjac rođena je 1924. godine. Odvedena je iz svog stana na Čengić Vili u junu 1992. godine u poslijepodnevnom časovima. U nepoznatom pravcu odvela su je dvojica mladića."⁹⁰ Međutim, prema relevantnim podacima Ana Barać rođena jeste 1924, ali je 1998. godine umrla prirodnom smrću u Sarajevu i sahranjena u Sarajevu.⁹¹

Mikerević popisuje i 21 osobu kao ubijene srpske civile u Sarajevu, a prema relevantnim podacima radi se o osobama koje su žive.⁹² Nakon rata neki od njih ostali su živjeti u Sarajevu, dok su neki odselili u druga mjesta Bosne i Hercegovine i inostranstva.⁹³ Za ove osobe postoje adrese i kontakt telefoni. Zbog

⁸⁹ Mikerević 2004, 109.

⁹⁰ Mikerević 2004, 117.

⁹¹ Pokop Sarajevo, br. 349, Sarajevo, 5.9.1998, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Vlakovu*. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta umrle kao i detaljne podatke o umrloj osobi. Kod Mikerevića prezime je pogrešno napisano u Banjac.

⁹² Neke od osoba za koje je ustanovljeno da su žive su pod brojevima: 83, 92, 108, 120, 121, 175, 447, 488, 558, 604, 609, 673, 689, 695, 704, i dr. Mikerević 2004, 110–287.

⁹³ Međunarodni komitet Crvenog križa (MKCK), Dosije pod oznakom BAZ-104483/01; MKCK, BAZ-108664/01; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-109215-03, MKCK, BAS-000364-01; MKCK, BAZ-111042-01; MKCK, BAZ-109217/02; MKCK, BAZ-108438-01; Izvještaj FMUP Sarajevo od 25.06.2004.

zaštite podataka nećemo dati detaljne podatke o ovim osobama a podaci o njima mogu se dobiti u Federalnom MUP-u.

U tabeli ispod navešćemo nekoliko primjera od 747 pogrešnih interpretiranja iz popisa Mikerevića čiji nestanci ili smrti se ne mogu dovesti u vezu sa zločinima u Sarajevu:

PREZIME (ime oca) IME:	Datum i mjesto rođenja:	Izvor: Marko Mikerević: "Sarajevski kazani smrti"		Izvori:	
		R.B.	Podaci:	Broj:	Podaci:
2.	3.	4.	5.	6.	7.
AĆAMOVIĆ (Petar) JOVAN	1906. Marinkovci- B.Grahovo	390	Odveden juna 1992. iz svog stana u ul. Vase Miskina. Odveli ga pripadnici ARBiH u pravcu Principovog mosta.	BAZ-110351/01 ⁹⁴	Nestao u Marinkovcima 27.7.1995. U to vrijeme HVO sprovodio vojnu akciju.
BABIĆ (Milan) RADE	21.01.1963. Banja Luka	350	Odveden 10.5.1992. iz svog stana na Otoci. Držan u zatvoru u "Hepokovom" magacinu.	BAZ-917476/01 ⁹⁵	Vojnik VRS-a iz Banja Luke. Nestao tokom borbi na Vozućkom ratištu 10.9.1995. Bio ranjen i ostao na mjestu ranjavanja.

⁹⁴ MKCK, BAZ – 110351/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Aćamović Jovana.

⁹⁵ MKCK, BAZ – 917476/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Radeta.

BABIĆ (Ste- van) PERO	27.10.1941. Lički Tiskovac	591	Petar; Odveden iz svog stana u ul. Gavrila Principa 9.4.1992. prema "Bosnalijeku", mučen a potom zadavljen žicom.	HRZ-090116/01 ⁹⁶	Pripadnik VRS-a. Nestao 4.8.1995. tokom vojne akcije na Abdića brdu pored Željave, bihačko ratište.
BAJIĆ (Marko) NOVICA	18.02.1955. Drvar	549	Odveden 19.6.1992. iz svog stana u Hrasnom od strane pripadnika Zelenih beretki na kopanje rovova i tranšea.	BAZ-917387/01 ⁹⁷	Pripadnik 2. kra-jinskog korpusa VRS. Nestao 14.9.1995. u toku vojne akcije u Oštrelju (Drvar).
BOJIĆ (Dra- gan) RADO- SLAV	1.10.1959. Krivaja-Prijedor	648	Odveden 14. 6.1992. iz svog stana u ul. Džemala Bijedića prema depou pre- duzeća Gras.	BAZ-965881/01 ⁹⁸	Vojnik 43. mot. brig. VRS-a. Zadnji put viđen 14.9.1995. oko Kulen Vakufa u vojnoj akciji. R. u Koprivni 1.3.1996, Ident. 28.1.2003. u Banja Luci, urađen DNK.
BUKVIĆ (Mi- tar) DANILO	04.01.1950. Jasena-Neve- sinje	55	Odveden 14.6.1992. iz stana na Čengiće vili Kvadrant i ubi- jen iza D. zdravlja "Omer Maslić". Tijelo mu posuli kiselinom da unište dokaze.	BAZ-102137/01 ⁹⁹	Srpske snage se povlačile 14/15.06.1992. U regiji Bune snage HVO-a ga doče- kale u zasjedi.
IVANOVIĆ (Kosta) GOJKO	1922. Poloj-Bos.Brod	398	Odveden iz svoje kuće u Hrasnici 15.3.1992. Svjedoci tvrde da je ubijen u kući koja je potom zapaljena.	BAS-000810/01 ¹⁰⁰	Živio u mjestu Poloj. Odveden sa svojim sinom u zatvor "Liješće" 15.3.1992. od strane VRS-a.

⁹⁶ MKCK, HRZ – 090116/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Peru.

⁹⁷ MKCK, BAZ – 917387/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Bajić Novicu.

⁹⁸ MKCK, BAZ – 965881/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Bojić Radoslava.

⁹⁹ MKCK, BAZ – 102137/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Bukvić Danila.

¹⁰⁰ MKCK, BAS – 000810/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Ivanović Gojka.

AREŽINA (Stole) STEVAN	1912. Bočac-B.Luka	545	Odveden iz svoje kuće u Podhrastovima. Ubijen u krugu bolnice Podhrastovi. Kuća mu opljačkana i useljena.	BAZ-109366/01 ¹⁰¹	Živio u selu Bočac. Dana 10.10. 1995. zbog vojne akcije HVO-a, narod napušta selo, on ostaje i tu mu se gubi trag.
JAKŠIĆ (Milan) SLOBODAN	18.07.1973. Kraljevo	265	Odveden 2.5.1992. iz svog stana na Otoci prema Tvornici žice. Dalje mu se gubi trag.	YUB-101129/01 ¹⁰²	Vojnik na služenju roka u JNA. Uhapšen 2.5.1992. u mjestu Kolibe (Bos. Brod) od strane HV. Poslije zatvora u Orašju gdje je bio do 15.12.1993. gubi mu se trag.

Dio primjera iz popisa u kojima se ista imena ponavljaju više puta kako bi se povećao broj:¹⁰³

Gašić (Antonije) Petar	Ivanović (Jovo) Branislav	Ivetić (Slavko) Milenko	Jovičić (Jovo) Zoran
Gašić (Antonije) Petar	Ivanović (Jovo) Branislav	Ivetić (Slavko) Milenko	Jovičić (Jovo) Zoran
Gašić (Antonije) Petar	Ivanović (Jovo) Branko	Ivetić (Stanko)Milenko	Jovičić Zoran
Kovačević (Milovan) Rade	Mastilović (Milan) Radojka	Saratlić Mila	Jagodić (Uroš) Teodor
Kovačević (Milovan) Rade	Mastilović (Milan) Radojka	Saratlija Mila (Riste)	Jagodić (Uroš) Teodor
Kovačević Rade	Mastilović Radojka	Saratlija Mila (Riste)	Jagodić (Uroš) Teodor
		Saratlić Mara	Jagodić (Uroš) Todor
		Saratlija Marica (Riste)	
		Šaratlija Marica (Riste)	

¹⁰¹ MKCK, BAZ – 109366/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Arežinu Stevana.

¹⁰² MKCK, YUB – 101129/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Jakšić Slobodana.

¹⁰³ Mikerević 2004, 110–287.

Nakon isključenja netačnih i pogrešno klasifikovanih podataka iz Mikerevićevog popisa, analiza pokazuje da postoji indikativna evidencija za 117 osoba koje su civili srpske nacionalnosti i koje su ubijene u dijelu Sarajeva pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH).

Pored toga, u popisu se nalazi 30 osoba za koje postoje relevantni izvori potvrde da su srpski civili ubijeni u Sarajevu, ali ne postoji pouzdana informacija o tačnom načinu njihove smrti, odnosno nije moguće precizirati da li su ubijeni uslijed granatiranja, snajperskog djelovanja ili direktnog djelovanja počinitelaca unutar kontrolisanog područja ARBiH. Na primjerima dva slučaja može se ilustrirati metodološki problem u preciznom definisanju ovog broja. Prema podacima MKCK, Anđa Kršikapa, državljanka BiH srpske nacionalnosti iz naselja Kasindol u Sarajevu, nestala je u novembru 1992. godine. Prema svjedočenjima, bila je na putu ka Palama, ali tamo nikada nije stigla. U evidenciji Crvenog križa navodi se da je "navodno prešla liniju fronta između Armije BiH i Vojske RS. Od tada nema vijesti o traženoj osobi."¹⁰⁴ Drugi primjer odnosi se na Jovu Golubovića iz mjesta Bulози kod Pala, koji je 17. oktobra 1992. krenuo u Ilijaš u posjetu rodbini. Prema izjavama svjedoka, posljednji put je viđen u Vogošći. Od tada nema vijesti o traženoj osobi.¹⁰⁵

Za ove, kao i brojne druge slučajeve sličnih okolnosti, nije moguće sa sigurnošću utvrditi način smrti bez oslanjanja na pretpostavke, što bi bilo metodološki neispravno. Takve okolnosti dodatno otežavaju konačno i precizno utvrđivanje broja ubijenih srpskih civila u Sarajevu.

U popisu Mikerevića nedostaju imena dokumentovanih žrtava, primjera radi onih koji su ubijeni na Kazanima (izuzev sedam njih), a nema ni ubijenih članova porodice Ristović i drugih ubijenih. Tako nisu popisani: Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Zoran Vučurović, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Slobodan Minić, šestočlana porodica Ristović a koji su ubijeni u Sarajevu od strane pripadnika ARBiH.

Drugi analizirani popis je popis NVO "Istina". U popisu se nalaze 2.452 imena uz znatne varijacije u obimu dostupnih informacija. Dok se za pojedine osobe navode relativno detaljni opisi, uključujući podatke o mjestu, okolnostima i načinu stradanja, za druge se bilježi samo ime ili se čak pojavljuju potpuno neidentifikovane osobe označene inicijalima *N. N.*, što ukazuje na heterogenu

¹⁰⁴ MKCK, BAZ – 107739/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Anđu Kršikapu.

¹⁰⁵ MKCK, BAZ – 108441/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Jovu Golubovića.

strukturu i neujednačenost izvora iz kojih je popis sastavljan. Sveobuhvatna analiza ovog popisa otkrila je značajan broj netačnih, nedosljednih i nepouzdatih podataka, što ukazuje na ozbiljna metodološka ograničenja i upitnu vjerodostojnost evidencije u cjelini. Za najmanje 2.200 osoba, odnosno oko 90% ukupno evidentiranih, identifikovane su različite vrste nepravilnosti koje se mogu svrstati u više analitičkih kategorija: Osobe koje nisu stradale na području Sarajeva, već na drugim lokacijama u Bosni i Hercegovini, čime dolazi do pogrešnog geografskog atribuiranja stradanja; Žrtve stradale od strane HVO-a na drugim ratištima, ali su u popisu navedene kao ubijeni srpski civili u Sarajevu; Osobe koje su umrle prirodnom smrću, što ukazuje na nepostojanje osnovne provjere uzroka smrti; Žive osobe pogrešno evidentirane kao ubijene – u popisu je identifikovano 22 takva slučaja, što predstavlja jedan od najozbiljnijih indikatora nepouzdanosti evidencije; Civili koji su ubijeni u granatiranju ili snajperskom djelovanju VRS-a, ali su neispravno upisani kao žrtve ARBiH; Osobe druge etničke pripadnosti navedene kao srpski civili, što pokazuje da kriteriji etničke identifikacije nisu bili jasno definisani niti dosljedno primijenjeni; Višestruko ponavljanje istih imena, što ukazuje na uvećanje broja žrtava; Pripadnici ARBiH koji su poginuli u borbama, ali su klasifikovani kao srpski civili; 581 vojnik poginuo na različitim ratištima u Bosni i Hercegovini, evidentiran kao "ubijeni srpski civili u Sarajevu", što drastično narušava vjerodostojnost popisa i ukazuje na sistemske pogreške u klasifikaciji žrtava; Osobe označeni kao N. N. (nepoznate), bez ikakvih identifikacionih podataka koji bi omogućili provjeru njihove stvarne egzistencije; Osobe čiji identiteti nisu pronađeni u bilo kojem relevantnom i provjerljivom izvoru, uključujući matične registre, Crveni križ, općinske evidencije, dokumente o ukopu ili sudsku dokumentaciju;

Ovi podaci ukazuju na ozbiljna metodološka ograničenja popisa i naglašavaju potrebu za kritičkim pristupom i dodatnom provjerom izvora prilikom korištenja ovakvih evidencija u naučnim istraživanjima o stradanju civila.

Na popisu NVO "Istina" nalazi se ime Lenke Čalić pod brojem 249. U opisu piše da je rođena 1923. godine i "nestala u Sarajevu u junu 1992".¹⁰⁶ Prema relevantnim podacima Lenka Čalić, rođena 1923, umrla je prirodnom smrću 12. juna 1997. i ukopana je u Sarajevu na groblju Bare.¹⁰⁷

¹⁰⁶ NVO "Istina", br. 249, 2.

¹⁰⁷ Pokop Sarajevo, br. 199, Sarajevo, 13.6.1997, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Bare*. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta preminule.

Dušanka Latinović je u popisu NVO "Istina" zavedena pod brojem 1135 te je navedeno da je rođena 1933. godine i "odvedena je u maju 1995. iz svog stana u ulici Socijalističke revolucije 16". Prema relevantnoj dokumentaciji Dušanka je umrla 22. maja 1999. prirodnom smrću. Dana 8. jula 2003. ekshumirana je sa groblja Sveti Marko i prenesena u Vogošću.¹⁰⁸

Jovo Vasković zaveden je u popisu NVO "Istina" pod brojem 2302 u kojem se navodi da je sin Milinka, rođen 1960. i "nestao 7.7.1992. u Moćevićima, tijelo nije pronađeno". Prema relevantnim izvorima Jovo je umro prirodnom smrću 18. februara 2000. godine.¹⁰⁹

Jovo Bjelica zaveden je u NVO "Istina" pod brojem 113. Prema relevantnim podacima Jovo je rođen je 1920. i sahranjen na Barama 23. januara 1992. godine.¹¹⁰

Nebojša Bačanović zaveden je pod brojem 47 u popisu NVO "Istina" i navedeno je da se radi o nestaloj osobi. Prema relevantnim podacima Nebojša je rođen 1953. i umro je 13. septembra 1995. u Jajcu a tijelo je prenešeno 15. aprila 1998. na Bare, grobno mjesto A11-6-22.¹¹¹ Ova imena nalaze se i na drugim popisima.

Navešćemo dio primjera netačnih podataka po više osnova:

PREZIME (ime oca) IME:	Datum i mjesto rođenja:	Redni broj iz popisa NVO "Istina" i navedene okolnosti smrti:	Popunjeni Zahtjevi za informacije o nestalim u BiH Međunarod- nog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Com- mittee of the red Cross Međunarodni komitet Crvenog kri- ža/krsta (MKCK): <i>Izvjestaji o smrti;</i> <i>Lista zatvorenih slučajeva; Podaci</i> <i>o traženju nestalih</i> (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine.) i dr.	
ANTELJ (Risto) DUŠAN	1948.	21	Odveden 15.6.1992. iz svog stana u ul. V. Karadžića, Sara- jevo; dva policajca pod izgovorom da ide na razmje- nu odveli ga na gubilište.	BAZ- 103166/01 ¹¹² Pripadnik VRS-a, nestao za vrijeme povlačenja iz Sjevernog logora i Konaka u Mo- staru, 15.6.1992.

¹⁰⁸ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Dušanke Latinović.

¹⁰⁹ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Vaskovića.

¹¹⁰ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Bjelice.

¹¹¹ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Nebojše Bačanovića.

¹¹² MKCK, BAZ – 103166/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Antelj Dušana.

BABIĆ (Manojlo Stoisavljević) JOVANKA	1906. Kovačevci-Glamoč	54	Odvedena juna 1992. iz svog stana u ul. Vojvode Putnika u nepoznatom pravcu.	BAZ-106303/01 ¹¹³	Živjela u selu Đuličan (Glamoč). U julu 1995. za vrijeme ulaska HVO-a u Glamoč ostala u kući. Tu joj se gubi trag.
BABIĆ (Ostoja) ŽARKO	10.12.1965. G.Ratkovo-Ključ	52	Odveden 4.7.1992. iz svog stana u ul. Odošašina prema Bembaši. Ubili ga u kafani Bazeni i bačen u Miljacku.	BAZ-101683/01 ¹¹⁴	Pripadnik VBS, jedinice "Kupres". Za vrijeme oružanog sukoba sa HVO na području Jazvenik-Raduša (Kupres) nestao 4.7.1992.
BALABAN (Dušan) RADOSLAV	10.08.1956. Omarska-Prijedor	72	Odveden 15.6.1992. iz svog stana u ul. Save Kovačevića. Ubijen metkom u potiljak u parku (kod Gradske skupštine) i bačen u Koševski potok.	BAS-001631/01 ¹¹⁵	Živio u Petrinji, Hrvatska. Kad je počela akcija "Oluja", izbjegao u Bosnu, zadnji put viđen avgusta 1995. u selu Lamovita (Prijedor).
ŠTRBAC (Mihajlo) MILAN	1928. Grahovo	2131	Nestao u Sarajevu 1992.	BAZ-108865 ¹¹⁶ KZTN u Sarajevu ¹¹⁷	Umro 2003. prirodnom smrću. Sahranjen na Vlakovu.

¹¹³ MKCK, BAZ -106303/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Jovanku.

¹¹⁴ MKCK, BAZ -101683/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Žarka.

¹¹⁵ MKCK, BAZ - 001631/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Balaban Radoslava.

¹¹⁶ MKCK, BAZ -108865, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Štrbac Milana.

¹¹⁷ Državna komisija za traženje nestalih osoba, br. 06/5-151/98, Sarajevo, 26.2.1998, Podaci o traženim licima.

U popisu su od brojeva 1503-1520 navedeni paušalni podaci bez identiteta, s oznakom N. N. što je teško pouzdano komparirati i utvrditi:¹¹⁸

NN	Prema svjedočenja poslije neuspjelog napada na Vojkoviće u proljeće 1993. u Hrasnici ubijeno 60 Srba i negdje uklonjeno.
NN	Prema svjedočenju grobara Ratka Mirkovića, 50 Srba ubijeni u bolnici Koševo i prebačeno preko žice u groblje Lav.

Popisi MUP-a RS su također analizirani te je komparacijom sa relevantnim izvorima utvrđeno preko 815 grešaka po raznim osnovama kao i veliki broj identiteta kojih nema u izvorima, što je stvorilo poteškoće za provjeru. Na tim popisima ustanovljene su različite pogreške koje se odnose na: dupliranja identiteta, nepreciznosti u datumu i mjestu smrti, pogrešne klasifikacije civila i vojnika, uključivanje osoba stradalih izvan Sarajeva, žive osobe i dr. pa su između ostalog, na ovim popisima, pod rednim brojevima 3, 231, 232, 261, 262, 291, 323, 372, 338, 473 žive osobe koje su pogrešno evidentirane kao ubijene i nestale osobe,¹¹⁹ kao i mnoge druge netačnosti.

Na temelju urađene analize ovih popisa, primjetno je da se u izradi navedenih popisa pristupilo bez ozbiljnog metodološkog pristupa, pri čemu su počinjene brojne greške i netačnosti. U popisima koji su bili predmet analize izbjegnuto je javno iznošenje podataka da je značajan broj popisanih žrtve zločina od granatiranja, snajperskog djelovanja od strane VRS-a. Ukupni rezultati analize navedenih popisa ("Sarajevski kazani smrti", NVO "Istina"; MUP-a RS) ukazuju na nekoliko važnih fenomena: pokušaje političkog instrumentalizovanja podataka o žrtvama, što je proizvelo publikacije koje nisu imale za cilj naučnu tačnost, već političku propagandu. Zatim, prisutan je nedostatak standardizovane metodologije jer nijedan od analiziranih popisa nije zasnovan na metodološkom aparatu kakvi se primjenjuju u istraživanju ratnih zločina. Primjetna je nedostajuća sistematika u prikupljanju podataka, provjera podataka u relevantnim izvorima, dokumentaciona transparentnost, stručna ekspertiza.

Takve neprecizne evidencije imaju više negativnih posljedica: otežavaju istraživanje ratnih zločina, stvaraju pogrešnu sliku o razmjerama zločina, izazivaju

¹¹⁸ NVO "Istina", podaci 1503–1520, 11.

¹¹⁹ MKCK, Dosije pod oznakom BAZ-108310-01; Izvještaj FMUP Sarajevo od 25.06.2004; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-108644/01; MKCK, BAZ-109001-01; MKCK, BAZ-109001-02; MKCK, BAZ-109215-03, MKCK, BAZ-108616/01, MKCK, BAZ-106743/01, MKCK, BAZ-110663-01, BAZ-103461, i dr.

nepovjerenje među zajednicama, diskredituju isprave i legitimne slučajeve stradanja. Samo standardizovano dokumentovanje žrtava sa naučno utemeljenim pristupom može omogućiti objektivne rezultate.

Na osnovu provedene analize popisa, pored 117 civila srpske nacionalnosti iz popisa u knjizi "Sarajevski kazani smrti" za koje postoji indicija da su ubijeni u Sarajevu u dijelu grada pod kontrolom ARBiH, iz drugih popisa identifikovano je dodatnih 71 osoba za koju također postoji indicija da su civili srpske nacionalnosti ubijeni u istom dijelu grada. Ukupno ova evidencija ukazuje na 188 civila srpske nacionalnosti za koje postoje indicije o žrtvama direktnih zločina, pri čemu je najveći broj njih povezan sa djelovanjem pripadnika ARBiH. S obzirom na nedostatak pouzdanih podataka o okolnostima smrti za određeni broj osoba, potrebna su dodatna istraživanja i verifikacija izvora kako bi se precizno utvrdile okolnosti i uzroci smrti. Detaljan popis s identitetima žrtava i rezultatima analize bit će u narednom periodu objavljen u zasebnoj publikaciji.

Analiza izvještaja o stradanju srpskog stanovništva u Sarajevu

U ovom dijelu analiziran je posljednji objavljeni izvještaj o stradanju srpskog stanovništva pod nazivom *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine* objavljen 13. aprila 2021. godine.¹²⁰ Na inicijativu Narodne skupštine Republike Srpske i tadašnjeg predsjednika RS-a Milorada Dodika, Vlada RS-a je angažovala i finansirala komisiju da sačini izvještaj o Sarajevu i Srebrenici. U komisiju su određeni slijedeći članovi: Rafael Izraeli, kao predsjednik, te Volter Manošek, Lavrens Armand Frenč, Darko Tanasković, Đuzepe Zakarija, Viktor Bezručenko i Patrik Bario. Na najavu o formiranju komisije u otvorenom pismu je reagirao 31 međunarodni stručnjak za sukobe u bivšoj Jugoslaviji u kojem su, između ostaloga, rekli da formiranje ove komisije za izradu izvještaja "više liči na revizionizam nego na istinski napor za utvrđivanje istine".¹²¹ U pismu su naveli da je komisija sastavljena od "ljudi sa strane, pojedinaca koji ne predstavljaju konsenzusne stavove akademskih ili pravnih zajednica, izabranih da proizvedu narative koji će unaprediti revizionističku politiku sadašnje vlade RS", kao i to

¹²⁰ Prikaz ovog Izvještaja autorica je 25. juna 2021. objavila na: <https://historiografija.ba/clanci-i-polemike/izvjestaj-ne-ide-u-prilog-rasvjetljavanju-dogadjaja-i-sudbine-srba-u-sarajevu>.

¹²¹ "Akademici: Formiranje komisije bosanskih Srba je ,nastojanje da se revidira istina", *Balkan Insight* 21. 2. 2019.

da je ovo dio "strategije da se istinite nepravde pretvore u materijal za njihovo trivijalizovanje".¹²²

Prema riječima predsjednika komisije Zaključnog izvještaja o Sarajevu – Izraelija, svaki od šest članova komisije napisao je po jedan dio Izvještaja. Izvještaj je strukturiran kroz sedam poglavlja, s tim da se sedmo poglavlje odnosi na generalne zaključke i priloge. Poglavlja najvećim dijelom obrađuju historijski kontekst Bosne i Hercegovine, ulogu radikalnog islama, medija, te fizičke i psihološke aspekte stradanja stanovništva. Tek Peto poglavlje se odnosi na stradanje Srba u Sarajevu. Glavni izvori korišteni pri sastavljanju Izvještaja obuhvataju izjave prikupljene na sastancima komisije, dokumentaciju Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica u Banjoj Luci, odabrane medijske izvještaje i intervju, uz korištenje dijela literature koja nije uvijek relevantna. Primjetno je da u Izvještaju nisu korišteni pravosnažni sudski dokumenti, uključujući presude Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), te domaćih i regionalnih sudova kao i desetine hiljada dostupnih relevantnih i vjerodostojnih dokumenata koji su prošli sve sudske valorizacije, a koji su korišteni kao dokazni materijali u suđenjima, kao i mnogi drugi relevantni izvori i literatura. Naprimjer, u predmetima pred ICTY-em, poput slučajeva Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, korišteno je više od 40.000 dokaza, od kojih je oko 10.000 vezano za Sarajevo. Ovakva relevantna dokumentacija nije iskorištena u Izvještaju, što ukazuje na nedostatak metodološkog aparata nužnog za znanstveno utemeljeno istraživanje. Izvještaj nema potrebnog metodološki aparat istraživanja što je u takvim radovima nužno i znanstveno opravdano.

U dijelu Izvještaja koji se odnosi na stradanje Srba u Sarajevu, primarni i relevantni izvori su u vrlo ograničenoj mjeri korišteni. Izvještaj, koji obuhvata 1.250 stranica, ovom segmentu posvećuje tek nekoliko stranica, na kojima je opisana smrt 93 osobe srpske nacionalnosti. Komisija je zaključke o ukupnom broju ubijenih temeljila na ranije upitnim izjavama i popisima, iznoseći brojku od 3.000 ubijenih i 1.700 ranjenih Srba. Navedeno je da većina ovih smrti i ranjavanja nije povezana sa ratnim dejstvima već sa zločinačkim djelom, bez objašnjenja zašto onda podatke o tolikom broju ubijenih nije potvrdio nijedan

¹²² "Novoformirane komisije predstavljaju kulminaciju više od jedne decenije poricanja genocida i istorijskog revizionizma od strane vlade (SNSD-a) u RS-u, period koji se poklopio sa dramatičnim opadanjem sveukupne demokratske legitimnosti i transparentnosti Vlade u Banjoj Luci. "Akademici: Formiranje komisije bosanskih Srba je „nastojanje da se revidira istina“, *Balkan Insight* 21. 2. 2019.

sud. Autori Izvještaja se u iznošenju konačnog broja ne oslanjaju na relevantne izvore i dokumentaciju već na izjavu bivšeg policajca Sime Tuševljaka koji je rekao da je u Sarajevu tokom rata ubijeno više od 3.000 srpskih civila. Prema Tuševljakovoj izjavi, od snajpera na Grbavici tokom 1992. i 1993. godine ubijeno je 700 srpskih civila dok je ukupan broj ubijenih na Grbavici, uključujući i vojnike VRS-a – 1600.¹²³ U Izvještaju je bez ikakvih provjera, komparacija sa relevantnim izvorima naveden podatak Milivoja Ivaniševića, direktora Instituta za istraživanje stradanja Srba u 20. veku od 8.504 ubijenih i nestalih srpskih civila u Sarajevu.¹²⁴ Navođenje podataka nije poduprto dodatnom verifikacijom niti komparacijom s drugim izvorima, što umanjuje pouzdanost tih podataka.

U Izvještaju se navode i pogrešni podaci o stradanjima u Dobrovoljačkoj ulici 2. i 3. maja 1992, gdje su navedene 32 ubijene osobe, dok je prema potvrdi komandanta 2. Vojne oblasti, Milutina Kukanjca, stvarni broj šest.¹²⁵

Podaci o "211 zatvora i zatvorskih kampova ARBiH u Sarajevu" također su nestručno predstavljeni, s navodom da su namijenjeni za Srbe, bez navođenja identiteta žrtava navedeni su podaci od 98 ubijenih u zatvoru Dobrinja, 64 nestalih srpskih logoraša u zatvoru "Viktor Bubanj". U opisu zatočeničkih mjesta uključena su mjesta koja nisu pripadala Sarajevu, poput Čelebića u Konjicu.

Autori Izvještaja pokušavaju minimizirati postojanje logora, poput Manjače, Trnopolja i Omarske, koje su međunarodni i domaći sudovi potvrdili kao mjesta sistematskog zlostavljanja i ubijanja. Prikazana je fotografija logoraša iz Trnopolja Fikreta Alića uz opis da je ova fotografija "reprezentativan slučaj medijskog izvrtanja činjenica i zloupotrebe fotografija". Pojasnili su fotografiju opisom da je na slici "bolestan čovjek" i da je "bodljikava žica vještački stavljena u prvi plan da sakrije sasvim nevinu mrežastu ogradu za ovce koja se nalazila ispod nje".¹²⁶ Trnopolje su opisali kao sabirni centar za izbjeglice koje traže utočište i da su otud mogli ići gdje su željeli, a bodljikava žica uopće nije bila postavljena oko bosanskih muslimana, nego oko kamermana i reporterke.¹²⁷ Iz svega autori izvještaja izveli su zaključak da logori smrti nisu postojali na teritoriji koju je kontrolisala VRS.

¹²³ *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021, 720.

¹²⁴ Navodi se 7.524 ubijenih i 856 nestalih. *Zaključni izvještaj*, 720.

¹²⁵ "Kukanjac: U Dobrovoljačkoj je ubijeno šest ljudi", www.radiosarajevo.ba, 9. mart 2011.

¹²⁶ *Zaključni izvještaj*, 474.

¹²⁷ *Zaključni izvještaj*, 475.

Autori Izvještaja u ovim proizvoljnim zaključcima ne vode se niti sudskim presudama kao ni utvrđenim i dokazanim činjenicama. Pravosnažne sudske presude pokazuju da je Trnopolje jedan od logora smrti kroz koji je prošlo oko 30.000 logoraša, koji su mučeni, premlaćivani, uz slučajeve silovanja, te blizu 100 logoraša ubijeno. Za ovaj logor teretilo se više zločinaca, a zločini u Trnopolju su navedeni i u optužnici protiv predsjednika Savezne Republike Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore) Slobodana Miloševića. Još zloglasniji logori smrti bili su Manjača i Omarska. Pored Manjače pronađena je jedna od masovnih grobnica u kojoj se nalazilo 540 ubijenih logoraša. Za ove logore izrečene su višegodišnje zatvorske kazne pred ICTY-e, kao i pred nacionalnim sudovima: Milomiru Stakiću (40 godina),¹²⁸ Radoslavu Brđaninu (32 godine),¹²⁹ Nikoli Kovačeviću (12 godina),¹³⁰ Miroslavu Kvočki i drugima (ukupno 63 godine),¹³¹ i drugima.

Autori Izvještaja nisu iznijeli konkretne podatke, imena i prezimena žrtava kao i načine njihovog stradanja. U izradi Izvještaja počinjene su brojne greške i netačnosti. Iz svega proizlazi da Izvještaj ne zadovoljava kriterije objektivnog i naučno utemeljenog istraživanja: pristup je selektivan i pristrasan, korišteni izvori nisu adekvatno provjereni niti upoređeni s relevantnom dokumentacijom, a metodologija nije jasno definisana. Takav pristup umanjuje vrijednost Izvještaja kao vjerodostojnog dokumenta za rasvjetljavanje događaja i sudbine srpskog stanovništva u Sarajevu. Na osnovu svega, Izvještaj se može ocijeniti više kao očigledan politički motivisan dokument nego naučno utemeljeno istraživanje.

Zaključak

Analiza odlaska i ostanka srpskog stanovništva u Sarajevu prije i tokom ratnog perioda pokazala je složenost okolnosti u kojima su se građani nalazili. Iako je veliki broj srpskog stanovništva grad napustio uslijed kontinuiranog granatiranja, snajperskog djelovanja jedinica VRS-a, teških životnih uslova i opravdanog straha za vlastitu sigurnost, na njihove odluke značajno su uticali i politički pritisci. Pozivi rukovodstva SDS-a i Radovana Karadžića te Srpske pravoslavne crkve da napuste Sarajevo bili su usmjereni ka homogenizaciji stanovništva i udaljavanju

¹²⁸ ICTY, Predmet br. IT-97-24, Tužilac v. Milomir Stakić, <https://www.icty.org/en/case/stakic>.

¹²⁹ ICTY, Predmet br. IT-99-36, Tužilac v. Radoslav Brđanin, <https://www.icty.org/bcs/case/brdanin>.

¹³⁰ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br X-KRŽ-05/40 protiv Nikole Kovačevića, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/4>.

¹³¹ ICTY, Predmet br. IT-98-30/1, Tužilac v. Miroslav Kvočka i drugi, <https://www.icty.org/en/case/kvocka>.

Srba iz Sarajeva. Uprkos različitim pritiscima, značajan broj je odlučio ostati i živjeti u Sarajevu. Ovi građani, često pogrdno nazivani "Alijini Srbi" među pristalicama Karadžićeve politike, svjedočili su da je pripadnost gradu, državi ili jednostavno nemogućnost odlaska bila jača od straha i političke propagande. Njihov ostanak predstavlja važan dokaz da su mnoge Sarajlije, bez obzira na etničku pripadnost, dijelili zajedničku sudbinu i želju da opstanu u svom gradu.

Razvoj organizovanog političkog i društvenog djelovanja Srba u Sarajevu pod opsadom predstavlja važan pokazatelj da je tokom rata postojao snažan unutrašnji otpor politikama etničkog razdvajanja i teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine. Formiranje Srpskog konsultacionog vijeća 8. aprila 1993. godine, a potom i Srpskog građanskog vijeća, omogućilo je okupljanje uglednih pojedinaца iz reda srpske populacije koji su se jasno distancirali od politike SDS-a i Radovana Karadžića. Ove organizacije zastupale su principe demokratije, ravnopravnosti i građanskog zajedništva, te pružile alternativu ratnohuškačkoj retorici i nacionalističkim projektima. Djelovanje SKV-a i kasnije SGV-a imalo je višestruki i historijski značaj. Ove organizacije predstavljale su glas građana srpske nacionalnosti koji su željeli ostati lojalni zajedničkoj državi Bosni i Hercegovini, zalažući se za njen suverenitet i teritorijalni integritet. Njihova uloga u mobilizaciji građana u odbrani grada, organizaciji života u ratnim uslovima i zaštiti ljudskih prava bila je od izuzetnog značaja. Time su doprinijeli očuvanju multietničkog karaktera Sarajeva i afirmaciji demokratskih vrijednosti u izrazito teškim, ratnim, okolnostima. Nakon rata, kontinuitet djelovanja SGV-a dodatno je osnažio procese obnove povjerenja i izgradnje društva zasnovanog na jednakosti i nediskriminaciji. Doprinos ovih organizacija u povratku raseljenih osoba, zalaganju za ravnopravnost naroda i podršci međunarodnom integrisanju Bosne i Hercegovine – uključujući i članstvo u Vijeću Evrope – svjedoči o njihovoj dugoročnoj posvećenosti miru, saradnji i demokratskom razvoju. Sve navedeno potvrđuje da su SKV i SGV bili ključni akteri ne samo u odbrani grada i države tokom rata, nego i u izgradnji pravne i demokratske budućnosti Bosne i Hercegovine. Njihova uloga ostaje važan podsjetnik na činjenicu da su mnogi građani, bez obzira na etničku pripadnost, birali put zajedništva, multietničnosti i otpora destruktivnim politikama.

Iskustvo sarajevskih Srba tokom opsade grada predstavlja složen i često zanemaren segment ratne stvarnosti. Iako su, poput svih ostalih građana Sarajeva, svakodnevno bili izloženi granatiranju, snajperskoj vatri, gladi i izolaciji,

položaj Srba bio je dodatno otežan strahom od odmazde i sumnjičenja. Nerijetko su se nalazili između dvije opasnosti: s jedne strane bili su poistovjećivani sa snagama koje su napadale grad samo zbog etničke pripadnosti, a s druge strane bili su izloženi nepovjerenju zbog pretpostavki o njihovoj lojalnosti politici SDS-a i Radovana Karadžića. Upravo zbog takvog položaja nerijetko su bili žrtve hapšenja, zlostavljanja, pljačkanja, prisilnih odvođenja pa i ubistava. Zločini kao što su oni počinjeni na Kazanima, koje je izvršila jedinica 10. brdske brigade ARBiH pod komandom Mušana Topalovića Cace, te ubistva porodice Ristović, ostavili su duboke rane i predstavljaju tamnu stranu odbrane opkoljenog grada. Ipak, činjenica da su protiv počinilaca pokrenuti sudski postupci još tokom rata te da su donesene pravosnažne presude pred Kantonalnim sudom, Okružnim vojnim te Vrhovnim sudom R BiH ukazuje na institucionalni napor da se počinjeni zločini sankcionišu i da se pravda, koliko god teško, zadovolji. Operacija "Trebević II", tokom koje je ubijen Mušan Topalović Caco, dodatno potvrđuje da je vrhovno rukovodstvo R BiH nastojalo ukloniti kriminalne strukture iz svojih redova koje su nanosile zlo građanima.

Sve navedeno pokazuje da je položaj srpskog stanovništva u Sarajevu bio izuzetno težak i višestruko rizičan, te da su pretrpjeli teška kršenja ljudskih prava. Istovremeno, odgovori institucija na ove zločine predstavljaju važan segment za očuvanje moralnog integriteta odbrane grada. Takvo razumijevanje nužno je za cjelovit i uravnotežen prikaz ratnih događaja u Sarajevu, kao i za izgradnju društva u kojem se poštuje dostojanstvo svih žrtava.

Vjerski život srpskog stanovništva u Sarajevu tokom rata bio je ozbiljno ograničen. Sa jednim do dva sveštenika koja su ostala u gradu i sa izrazito otežanim uslovima djelovanja, potrebe vjernika nisu mogle biti u potpunosti zadovoljene. Iako su Stara pravoslavna crkva i Saborna crkva nastavile sa radom tokom ratnog perioda, njihov ograničen kapacitet i ratne okolnosti značajno su suzile mogućnost redovnog obavljanja vjerskih dužnosti. Ograničen vjerski život dodatno oslikava težak i kompleksan položaj srpske populacije u Sarajevu, koja je pored egzistencijalnih i sigurnosnih problema suočena i sa ograničenjima u očuvanju svog duhovnog života.

Na osnovu provedene analize "Zaključnog izvještaja nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine" može se zaključiti da dokument ne ispunjava kriterije objektivnog i naučno utemeljenog istraživanja. Budući da je komisija formirana i finansirana na inicijativu

Narodne skupštine Republike Srpske i tadašnjeg predsjednika RS-a Milorada Dodika, vidljiva je politička motivacija u njegovom nastanku, što je uveliko uslo- vilo i njegov sadržaj. Pristrasan pristup, selektivno korištenje izvora i izostanak kritičke metodologije doprinijeli su tome da izvještaj ne ponudi cjelovit, pouz- dan niti uravnotežen uvid u stradanja Srba u Sarajevu tokom ratnih godina.

Dodatno, analiza aktuelnih popisa ubijenih srpskih civila pokazala je da se prilikom njihovog sastavljanja pristupalo bez adekvatnog naučnog aparata, što je rezultiralo brojnim netačnostima, pogrešnim identifikacijama i metodološkim nedostacima. Neprecizno vođeni, često nekritički preuzimani podaci umanjili su vjerodostojnost ovih popisa i onemogućili njihovo korištenje kao pouzda- nog izvora u istraživanju ratnih stradanja. Ovi nedostaci ukazuju na nužnost ozbiljnijeg, profesionalnijeg i interdisciplinarnog pristupa temi stradanja Srba u Sarajevu, zasnovanog na kredibilnim izvorima, jasnim metodološkim standardi- ma i naučnoj nepristrasnosti. Samo takav pristup može doprinijeti objektivnom rasvjetljavanju prošlosti, poštivanju svih žrtava i izgradnji temelja za historijski utemeljeno i društveno odgovorno suočavanje s prošalošću.

Summary

Sarajevo Under Siege, 1992–1995: The Life and Suffering of the Serbian Population

The analysis of the departure and stay of the Serbian population in Sarajevo before and during the war period has demonstrated the complexity of the circumstances in which citizens found themselves. Although a large number of Serbs left the city due to continuous shelling, sniper activity by VRS units, harsh living conditions, and a justified fear for their personal safety, their decisions were also significantly influenced by political pressures. Calls by the leadership of the SDS and Radovan Karadžić, as well as by the Serbian Orthodox Church, urging Serbs to leave Sarajevo were aimed at homogenizing the population and removing Serbs from the city. Despite these various pressures, a considerable number of people decided to remain and live in Sarajevo. These citizens, often derogatorily referred to as "Alija's Serbs" among supporters of Karadžić's policies, testified that their attachment to the city, the state, or simply the impossibility of leaving was stronger than fear and political propaganda. Their decision to stay represents important evidence that many Sarajevans, regardless of ethnic affiliation, shared a common fate and a desire to survive in their city.

The development of organized political and social activity of Serbs in besieged Sarajevo represents an important indicator that during the war there existed strong internal resistance to policies of ethnic separation and territorial division of Bosnia and Herzegovina. The establishment of the Serbian Consultative Council (SKV) on 8 April 1993, followed by the Serbian Civic Council (SGV), enabled the gathering of prominent individuals from the Serbian population who clearly distanced themselves from the policies of the SDS and Radovan Karadžić. These organizations advocated principles of democracy, equality, and civic solidarity, offering an alternative to war-mongering rhetoric and nationalist projects. The activities of the SKV and later the SGV had multiple and historical significance. They represented the voice of citizens of Serbian nationality who wished to remain loyal to the common state of Bosnia and Herzegovina, advocating its sovereignty and territorial integrity. Their role in mobilizing citizens in the defense of the city, organizing life under wartime conditions, and protecting human rights was of exceptional importance. In this way, they contributed to preserving the multiethnic character of Sarajevo and affirming democratic values under extremely difficult wartime circumstances. After the war, the

continuity of SGV activities further strengthened processes of rebuilding trust and constructing a society based on equality and non-discrimination. The contribution of these organizations to the return of displaced persons, advocacy for equality among peoples, and support for the international integration of Bosnia and Herzegovina—including membership in the Council of Europe—testifies to their long-term commitment to peace, cooperation, and democratic development. All of the above confirms that the SKV and SGV were key actors not only in the defense of the city and the state during the war, but also in building the legal and democratic future of Bosnia and Herzegovina. Their role remains an important reminder that many citizens, regardless of ethnic affiliation, chose the path of solidarity, multiethnicity, and resistance to destructive policies.

The experience of Sarajevo Serbs during the siege of the city represents a complex and often neglected segment of wartime reality. Although, like all other citizens of Sarajevo, they were daily exposed to shelling, sniper fire, hunger, and isolation, the position of Serbs was further complicated by fear of retaliation and suspicion. They often found themselves caught between two dangers: on the one hand, they were identified with the forces attacking the city solely because of their ethnic affiliation; on the other, they were subjected to distrust based on assumptions about their loyalty to the policies of the SDS and Radovan Karadžić. Precisely because of this position, they were often victims of arrests, abuse, looting, forced abductions, and even murders. Crimes such as those committed at Kazani, carried out by the unit of the 10th "brdska brigada" of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina under the command of Mušan Topalović Caco, as well as the murder of the Ristović family, left deep wounds and represent a dark side of the defense of the besieged city. Nevertheless, the fact that judicial proceedings were initiated against the perpetrators already during the war, and that final verdicts were rendered by the Cantonal Court, the District Military Court, and the Supreme Court of the Republic of Bosnia and Herzegovina, indicates an institutional effort to sanction committed crimes and to deliver justice, however difficult that may have been. Operation "Trebević II," during which Mušan Topalović Caco was killed, further confirms that the highest leadership of the Republic of Bosnia and Herzegovina sought to remove criminal structures from its ranks that were harming citizens.

All of the above demonstrates that the position of the Serbian population in Sarajevo was exceptionally difficult and fraught with multiple risks, and that

they suffered serious violations of human rights. At the same time, institutional responses to these crimes represent an important segment in preserving the moral integrity of the defense of the city. Such an understanding is necessary for a comprehensive and balanced portrayal of wartime events in Sarajevo, as well as for building a society that respects the dignity of all victims.

The religious life of the Serbian population in Sarajevo during the war was severely restricted. With only one or two priests remaining in the city and with extremely difficult conditions for their work, the needs of believers could not be fully met. Although the Old Orthodox Church and the Cathedral Church continued to operate during the war period, their limited capacity and wartime circumstances significantly reduced the possibility of regular religious practice. Restricted religious life further illustrates the difficult and complex position of the Serbian population in Sarajevo, which, in addition to existential and security problems, also faced limitations in preserving its spiritual life.

Based on the conducted analysis of the *"Final Report of the Independent International Commission for Investigating the Suffering of Serbs in Sarajevo from 1991 to 1995,"* it can be concluded that the document does not meet the criteria of objective and scientifically grounded research. Since the commission was established and financed at the initiative of the National Assembly of the Republika Srpska and the then President of the RS, Milorad Dodik, political motivation in its creation is evident, which significantly shaped its content. A biased approach, selective use of sources, and the absence of critical methodology contributed to the report's failure to offer a comprehensive, reliable, or balanced insight into the suffering of Serbs in Sarajevo during the war years.

Furthermore, the analysis of current lists of killed Serbian civilians has shown that they were compiled without an adequate scientific framework, resulting in numerous inaccuracies, misidentifications, and methodological shortcomings. Imprecisely maintained data, often uncritically adopted, diminished the credibility of these lists and prevented their use as a reliable source in research on wartime suffering. These deficiencies point to the necessity of a more serious, professional, and interdisciplinary approach to the topic of Serbian suffering in Sarajevo, based on credible sources, clear methodological standards, and scholarly impartiality. Only such an approach can contribute to an objective clarification of the past, respect for all victims, and the building of foundations for a historically grounded and socially responsible confrontation with the past.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Objavljeni i neobjavljeni izvori

- Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (AIIZ)
- Fondovi iz protokolne knjige br. 7: Sarajevo 1992-1995; Sarajevsko-romanijski korpus VRS-a; Dosijei o ubijenoj djeci Sarajeva; Prvi korpus ARBiH;
- Dokumentacija Međunarodnog suda za ratne zločine (ICTY)
- Sudski predmeti i presude pred ICTY-em (Predmeti protiv: Slobodana Miloševića, Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Željka Ražnatovića Arkana, Vojislava Šešelja, Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Ratka Mladića, Radozana Karadžića, Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, Milomira Stakića, Radoslava Brđanina, Miroslava Kvočke i drugih;
- Sud Bosne i Hercegovine (Predmet protiv Nikole Kovačevića);
- Ewa Tabeau, Jakub Bijak i Neda Lončarić, "Broj žrtava u opsadi Sarajeva od aprila 1992. do decembra 1995. Studija o stopi smrtnosti na osnovu osam velikih izvora podataka Demografsko odeljenje, Tužilaštvo MKSJ-a, Izveštaj veštaka pripremljen za predmet Slobodan Milošević – Bosna i Hercegovina (IT-02-54), 18. avgust 2003;
- Robert Donia, Od izbora do mrtve tačke: geneza opsade Sarajeva, 1990-1994, Izveštaj vještaka u predmetu IT-98/29/1, Tužilac protiv Dragomira Miloševića u skladu sa pravilom 94bis, decembar 2006;
- Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK): *Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih* (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine.);
- *Zahtjev za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross;*
- Baze Komisije za traženje nestalih osoba u Sarajevu i Banjoj Luci;
- Izveštaj Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova od 25.06.2004;
- Dokumentacija i baze pogrebnih društva iz Sarajeva ("Bakije", "Pokop", "Sveti Marko", "Sveti Josip");
- "Bosanski dosije genocida", MAG, Sarajevo 1997;

- Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Statistički bilten, br. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, decembar 1993;
- Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995;
- "Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva" nevladina organizacija "Istina" - Udruženje za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992-1995;
- "Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992-1995)", MUP RS;
- "Preliminarni spisak Srba nestalih u Sarajevu (1992-1995)", MUP RS;
- Intervjui sa svjedocima i diktafonski snimci sa terenskog istraživanja;
- Usmjereni orijentacioni intervju sa terenskog istraživanja;
- Lična arhiva.

Periodika:

- *Dani*, Sarajevo.
- *Oslobođenje*, Sarajevo.
- *Stav*, Sarajevo.
- *Politika*, Beograd.
- *Slobodna Bosna*, Sarajevo.
- *Dnevni list*, Sarajevo.

LITERATURA

- Berberović, Lj. 2008. *Srpsko konsultaciono vijeće u Sarajevu 1993-1994*, Sarajevo;
- Bougarel, X. 2009. *Od "Muslimana" do "Bošnjaka": Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana*, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Čekić, S. Šestanović, M. Karović, M. Mastalić Košuta, Z. 2010. *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava - Univerzitet u Sarajevu;
- Gutman, R. 1994. *Svjedok genocida u Bosni*, Durieux;
- Hoare, M. A. 2004. *How Bosnia armed*, Saqi books;

- Karčić, H. 2022. *Torture, humiliate, kill: Inside the Bosnian Serb camp system*, University of Michigan Press;
- Mastalić, Z. 2012. *Zločini nad djecom u Sarajevu u vrijeme opsade u periodu od 1992. do 1995. godine*, rukopis magistarskog rada odbranjen na Filozofskom fakultetu 14.3.2012;
- Mastalić Košuta, Z. 2012. "Masovna ubistva djece u Sarajevu u vrijeme opsade 1992–1995", *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, br. 57/58, Sarajevo;
- Mastalić Košuta, Z. 2021. "Zločini nad djecom u Bosni i Hercegovini na primjerima Sarajeva, Mostara i Srebrenice (1992–1995)", *Zbornik radova*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo;
- Mastalić Košuta, Z. "Snajpersko djelovanje u Sarajevu u periodu opsade 1992–1995", *Historijski pogledi*, br. 9;
- Mikerević, M. *Sarajevski kazani smrti*, Doboj;
- Moll, N. 2015. "Sarajevska najpoznatija javna tajna – Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015", Sarajevo;
- Pejanović, M. 1999. *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini*, Bosanska knjiga, Sarajevo;
- Pejanović, M. 2019. "Uloga i doprinos srpskog građanskog vijeća u odbrani suvereniteta i integriteta države Bosne i Hercegovine", *Korak*, br. 38, Sarajevo;
- *Ratni zločini – Transkripti presuda u Bosni i Hercegovini*, knjiga 2, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), Sarajevo, 2016;
- Sells, M. A. 1998. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press;
- Silber, L. Little A. 1996. *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija;
- Tabeau, E. 2009. *Rat u brojkama, Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji;
- Tokača, M. 2012. *Bosanska knjiga mrtvih, ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo;
- Ubiparipović, D. 2011. *Ratni dnevnik jednog sveštenika*, Beograd;
- *Deset godina Srpskog građanskog vijeća – Pokret za ravnopravnost u Bosni i Hercegovini*, brošura, Sarajevo, 2004, 21;

- Izraeli, R. Manošek, V. Frenč, L. A. Tanasković, D. Zakarija, Đ. Bezručenko, V. Bario, P. 2021. *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka.

Web stranice:

- historiografija.ba
- radiosarajevo.ba
- BIRN
- SENSE,
- Detektor
- Balkan Insight

DOI: 10.46352/23036974.2025.477

UDK / UDC: 378.096(497.6 Sarajevo)"1950/2025"

Pregledni naučni rad / Review article

Primljen / Received: 23. 9. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 23. 11. 2025.

MELISA FORIĆ PLASTO*

Doprinos Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu nastavi historije u Bosni i Hercegovini (1950–2025)

Apstrakt

Od svog osnutka Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu pored značajnog naučnog doprinosa razvoju historografije Bosne i Hercegovine imao je važnu ulogu u obrazovanju brojnih generacija istraživača, naučnika, muzeologa te, u najvećem broju, nastavnika historije. Metodika nastave historije kao ključna oblast u obrazovanju budućih nastavnika bila je zastupljena u svim nastavnim programima počev od 1950. godine pa sve do danas, a metodičari angažirani na Odsjeku za historiju svojim djelovanjem povezivali su naučna dostignuća, nastavnu teoriju i nastavnu praksu u funkcionalnu cjelinu koja je davala pečat nastavi historije u osnovnim i srednjim školama. U radu se prezentira navedeni doprinos metodičara i nastavnika Odsjeka za historiju oblikovanju nastave historije u Bosni i Hercegovini koji se manifestira u kreiranju nastavnih programa, udžbenika, strategija i drugih programa za nastavu historije u Bosni i Hercegovini od njenog osnivanja do savremenog doba. Taj doprinos se najbolje može pratiti kroz udžbenike historije, stručne i naučne radove iz oblasti nastave historije, stručna usavršavanja te rasprave u vezi s promjenama nastavnih sadržaja i nastavnih praksi.

Ključne riječi: metodika nastave historije, nastavni predmet historija, udžbenici, nastavni programi, nastavna praksa

Abstract

Since its founding, the Department of History of the Faculty of Philosophy in Sarajevo in addition to its significant scientific contribution to the development of historiography in Bosnia and Herzegovina, has played an important role in the work of numerous generations of researchers, scientists, museologists and the largest number of history teachers. History teaching methodology as a key area in the education of future teachers has been represented in all study program curricula since 1950 until today, and

*Melisa Forić Plasto, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: melisa.foric@ff.unsa.ba.

the methodologists engaged in the Department of History have, through their work, connected scientific achievements, teaching theory and teaching practice into a functional whole that has given its mark to the teaching of history in primary and secondary schools. The paper intends to present the aforementioned contribution of the methodologists and professors of the Department of History in the development and shaping of curricula, textbooks, strategies and other programs for teaching history in Bosnia and Herzegovina from its establishment to the modern era. This contribution is most visible through history textbooks, professional and scientific works in the field of history teaching, professional development, and discussions regarding changes in teaching content and teaching practices.

Keywords: History teaching methodology, history subject, textbooks, teaching programs, teaching practice

Uvod

Osnivanjem Katedre za historiju na tek osnovanom Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, napravljen je značajan iskorak u institucionalnom razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini, što je bilo u skladu sa zamahom naučnog i tehnološkog razvoja nakon Drugog svjetskog rata.¹ Susret sa historijatom Odsjeka za historiju i njegovom djelatnošću ne može započeti bez uvida u pregledne tekstove posvećene važnim obljetnicama koji su objavljeni u Spomenicama Filozofskog fakulteta 1980. i 2010. godine te priloga Edina Radušića i Emira Filipovića povodom šest decenija Odsjeka za historiju², gdje se vidi pozitivno djelovanje Odsjeka i njegovih članova u naučno-istraživačkom i cjelokupnom razvoju bosanskohercegovačkog društva, prije svega, obrazujući generacije stručnjaka i naučnika.³ Od katedre sa prvobitno četiri zaposlena nastavnika izrastao je Odsjek koji je u svojih 75. godina postojanja okupio 60 nastavnika i saradnika koji su svojim naučnim i pedagoškim radom dali doprinos historiografiji i obrazovanju u Bosni i Hercegovini.⁴ Od početka svog djelovanja Odsjek za historiju bilo je upućen na kreiranje programa koji će svojom kvalitetom odgovoriti na potrebe društva te obrazovati kadrove za sve nivoje obrazovanja u Bosni i Hercegovini, kao i za potrebe nauke, muzeja,

¹ Milišić 2007, 85–100.

² Spomenica 1980, 27–30; Spomenica 2010, 113–114; Radušić, Filipović 2010, 169–171.

³ Duranović, Forić 2025, 241–242.

⁴ Imena i biografije nastavnika i saradnika publikovana su u izdanjima spomenica kao i prigodnim izdanjima Spomenica 1980, 30–42; Spomenica 2010, 115–142; Radušić, Filipović 2010: 169–171.

arhiva itd.⁵ Ta misija je zasigurno obavljena jer se procjenjuje da je do 2025. godine ukupno 1200 studenata okončalo svoje školovanje na Odsjeku za historiju, i to kroz tri studijska ciklusa, dodiplomski, poslijediplomski i doktorski.⁶ Najveći dio diplomiranih studenata svoj profesionalni put pronašao je u obrazovnom sistemu, kao nastavnici u osnovnoj ili profesori u srednjoj školi, dok je nešto manji broj svoju karijeru gradio u naučnim i kulturnim institucijama kakvi su fakulteti, instituti, muzeji, arhivi, kulturna društva, biblioteke u Bosni i Hercegovini i izvan nje. Brojni alumni Odsjeka za historiju obavljali su i obavljaju funkcije na različitim političkim i državničkim pozicijama, u diplomatiji, ali i javnom prostoru kao novinari i kulturni radnici. Bez obzira na široko otvorene mogućnosti profesionalnog razvoja koje su opće formuliranim studijskim planovima i programima historije bili kreirani, najveći dio diplomiranih studenata ipak je ostao upućen na nastavu i obrazovanje. S tim u vezi, Odsjek za historiju nastojao je biti generator pozitivnih ideja koje će povezati nauku i njenu implementaciju u nastavni proces na nižim nivoima obrazovanja. Iako se u navedenim prigodnim izdanjima posvećenim važnim obljetnicama u najvećoj mjeri ističe doprinos Odsjeka za historiju u razvoju nauke, ovim se prilogom želi istaći i onaj, u izvještajima često nevidljiv, doprinos Odsjeka i njegovih članova razvoju i oblikovanju nastave historije u Bosni i Hercegovini.

U dostupnoj građi rasutoj u člancima i prilogima objavljenim u različitim naučnim i stručnim časopisima, izvještajima sa savjetovanja, seminara i skupština, nastavnim planovima i programima te udžbenicima historije, bibliografijama naučnih i stručnih časopisa susreću se imena članova Odsjeka iz čega se vidi njihovo aktivno učešće kao kreatora, reformatora i promotora rezultata historiografije, standarda i naučnih principa historijske nauke u nastavnom procesu. Pojedini podaci dostupni su iz personalnih biografija iako je u njima veće težište dato na naučni, a manje na nastavni angažman. Iz tih rasutih dijelova, ovim radom teži se kreirati okvir za sagledavanje i ocjenu doprinosa Odsjeka za historiju za nastavu historije u Bosni i Hercegovini. Analizirajući dostupnu građu procijenjeno je da se djelovanje Odsjeka u oblasti nastave historije može pratiti kroz četiri segmenta: inicijalno obrazovanje budućih nastavnika, učešće u reformskim procesima, profesionalna podrška stručnom usavršavanju nastavnika te stručni i društveni angažman što su i sadržaji koji se predstavljaju u nastavku.

⁵ Spomenica 1980, 27.

⁶ Mesihović 2025, 8.

Inicijalno obrazovanje nastavnika

Za inicijalno obrazovanje nastavnika kroz svih 75. godina djelovanja ključna je opredijeljenost Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u kreiranju kvalitetnih nastavnih planova i programa koji će obuhvatiti široki spektar znanja, vještina i kompetencija kako bi studente pripremila za njihov budući poziv. Uz usvajanje znanja na stručnim predmetima od velike važnosti bilo je i razvijanje pedagoških i nastavničkih kompetencija putem predmeta Metodika nastave historije. Analizom nastavnih programa studija historije pokazano je da je ovaj predmet bio zastupljen u svim nastavnim programima Odsjeka, te da je bio pozicioniran na završnu godinu studija, u zimskom semestru kao teorijski a u ljetnom kao praktični vid nastave sa obavezom realizacije metodičke nastavne prakse u osnovnim i srednjim školama.⁷ Prelaskom na reformirani koncept studija i nastavni program u duhu bolonjskog procesa desile su se izvjesne promjene kojima se nastojalo pronaći adekvatno rješenje krećući se od zadržavanja općeg karaktera studija do formuliranja smjerova – nastavničkog i naučnog gdje je i metodika imala svoje mjesto u sinergiji sa predmetima iz pedagoško-psihološke grupe predmeta.⁸ Najveći iskorak načinjen je promjerom nastavnog programa u 2019. godini kada je metodika nastave historije kao oblast uvrštena u program svih pet godina studija čime se je nastojala ojačati matičnost Odsjeka za historiju u izgradnji nastavničkih kompetencija specifičnih za nastavu historije ali i pojačati nedostajući praktični rad studenata kako na oglednim časovima na fakultetu tako i u školama.⁹ Navedenim programom ispoštovana je preporuka Europske komisije za nastavničke fakultete i zastupljenost kredita u vrijednosti od 60 za predmete iz pedagoško-psihološke i didaktičko- metodičke grupe predmeta,¹⁰ dodatno formulirana i u preporuci Ministarstva obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo.¹¹

Ovakva promjena sigurno ne bi bila ostvarena da nije postojala već čvrsto oblikovana staza koju su utemeljili nastavnici koji su bili angažirani na predmetu Metodika nastave historije. Oni su svojim radom i zalaganjem prije svega

⁷ Za više podataka o položaju metodike u nastavnim planovima i programima vidi: Duranović, Forić 2025, 243–244.

⁸ Duranović, Forić 2025, 244–246.

⁹ Duranović, Forić 2025, 246–252.

¹⁰ European Commission/EACEA/Eurydice 2021, 66.

¹¹ Uputstvo o zastupljenosti sadržaja psihološko-pedagoške i metodičko-didaktičke grupe nastavnih predmeta u studijskim programima nastavničkih usmjerenja 2018, 46–47.

oblikovali sadržaj predmeta i pripremali niz budućih generacija nastavnika historije te formirali osnov da se metodika postepeno izdvaja u oblast koja će uz znanja iz historiografije razvijati specifične kompetencije za nastavnički poziv.

O angažmanu metodičara prvih godina rada Odsjeka za historiju nema podataka, ali se potreba za angažiranjem stalnog nastavnika veoma brzo očitovala u smislu postizanja stalnog i stabilnog rješenja. Prvi stalni nastavnik metodike na Odsjeku za historiju bio je Ekrem Mursel. Rođen je 1907. godine u Ljubinju. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja u Mostaru, odlazi na studij u Beograd gdje je na tamošnjem Filozofskom fakultetu završio studij narodne i opšte historije kao glavnog predmeta i geografije. Po povratku u Bosnu i Hercegovinu radio je kao nastavnik u sarajevskim gimnazijama, prvoj i drugoj muškoj, Šerijat-skoj gimnaziji, a kasnije u Partizanskoj gimnaziji, Učiteljskoj školi i Državnoj klasičnoj gimnaziji. Zbog ranije ostvarene uspješne saradnje na poziv profesora Ante Babića i Hamdije Kapidžića dolazi na Odsjek za historiju. Ključna kvalifikacija za njegov angažman je bila iskustvo u nastavničkom radu, izrazite sposobnosti u metodici razvijene dugom praksom i savjesnim shvatanjem uloge nastavnika te sigurno vladanje predmetom, pokazivanjem interesa i za teoretska pitanja metodike nastave u srednjoj školi, kako je navedeno u ocjeni prilikom izbora.¹² Ostalo je zabilježeno da je pred njim stajao pionirski zadatak organiziranja nastave koja se sastojala iz predavanja, konsultacija i hospitacija i da se on uprkos brojnim teškoćama (nepostojanje stručne literature, nepostojanje katedri za pedagogiju i psihologiju te nepotpuna nastava iz pedagogije) kojem je on pristupio sa velikim žarom i voljom koristeći se vlastitim iskustvom i željom za unaprijeđenje nastave historije.¹³ Na Odsjeku je radio do penzionisanja 1974. godine, a godinu nakon toga je preminuo. Bio je član Društva istoričara BiH i aktivno je učestvovao u različitim aktivnostima Društva u vezi sa nastavom historije. Bio je član komisija za izradu nastavnih programa za predmet historija u osnovnoj i srednjoj školi i priredio nekoliko priloga objavljenih u Godišnjaku društva istoričara BiH.

Stanko Perazić rođen je 1927. godine u Vukovcima kod Podgorice. Studij historije u Sarajevu završio je 1955. godine u drugoj generaciji studenata, nakon čega je radio kao profesor historije u više gimnazija u Bosni i Hercegovini. Bio je direktor gimnazija u Lajcu i Zenici, a zatim pedagoški savjetnik za historiju u Republičkom pedagoškom zavodu. Kao metodičar, a kasnije u zvanju predavača

¹² Petrović 1979, 351–352.

¹³ Ibid., 352.

na predmetu Metodika nastave historije Odsjeku za historiju radio je od 1975. do 1980. godine. Autor je nekoliko udžbenika historije za osnovne i srednje škole i nekoliko stručnih članaka iz oblasti teorije i prakse metodike nastave historije. Bio je redovan član komisija za izradu nastavnih planova i aktivno je djelovao u Društvu istoričara BiH u sekciji za nastavu historije, te bio učesnik više simpozija o nastavi historije.¹⁴

Fahrudin Isaković (1930–2001) bio profesor historije u Školi za usmjereno obrazovanje "Braća Ribar" (kasnije Treća gimnazija) i honorarno angažiran kao metodičar nastave historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu od 1980. do 2000. Objavio je veći broj udžbenika historije za osnovne i srednje škole u sarajevskim izdavačkim preduzećima "Svjetlost" i "Veselin Masleša", te niz priloga iz metodike nastave historije (Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Nastava povijesti, Putevi i dostignuća, Naša škola i dr.).¹⁵ Posebno je značajan njegov rad tokom rata 1992–1995. kada je bio angažiran kao pomoćnik u Sekretarijatu za obrazovanje R BiH, a nakon rata obavljao je dužnost sekretara Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Kantona Sarajevo. Tada je učestvovao u radnim timovima za izradu nastavnih programa i prvih udžbenika Republike Bosne i Hercegovine.

Snježana Vasilj (1954) diplomirala je historiju i arheologiju na Sveučilištu u Zagrebu, a kasnije na istom sveučilištu magistrirala i doktorirala arheologiju. Na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu radila je u periodu 1980–1992, na predmetu Opća historija starog vijeka, a od 2000. do 2015. na predmetu Metodika nastave historije. Autor je značajnog broja znanstvenih radova iz oblasti arheologije i antičke historije, ali i udžbenika za nastavu historije.¹⁶

Od 2016. godine na Odsjeku za historiju angažirana je Melisa Forić Plasto, prvo u zvanju asistenta, zatim višeg asistenta a od 2025. kao docent na oblasti Metodika nastave historije čime je Odsjek ponovno dobio metodičara u nastavnom zvanju.

Svi nastavnici su tokom svog angažmana na Odsjeku, manje ili više, bili uključeni u procese oblikovanja nastave historije prvenstveno u inicijalnom obrazovanju nastavnika uvodeći nove strategije poučavanja nastave historije, ukazujući na aktuelne probleme, inovirajući studijske programe sadržajima i najnovijom

¹⁴ Spomenica 1980; Spomenica 2010, 123–124.

¹⁵ Spomenica 2010, 124.

¹⁶ Spomenica 2010, 136.

literaturom koja je bila neophodna za izvođenje nastave.¹⁷ Osim inicijalnog obrazovanja bili su odgovorni za organizovanje i provođenje stručnih ispita čime su mladi nastavnici nakon završenog studija i obavljanje pripravničkog staža dobijali licencu čime se potvrđuje kontinuirana uključenost Odsjeka za historiju u procese vezane za nastavu. Nažalost, nakon rata 1992–1995. godine i uspostavom administrativnog sistema određenog Daytonskim mirovnim sporazumom i ustavom Bosne i Hercegovine, ovakav angažman je postao sužen na razinu Kantona Sarajevo te djelomično na Federaciju Bosne i Hercegovine.

Nastava historije i reformski procesi

Učešće u reformskim procesima vezanim za nastavu historije važan je segment u kojem su članovi Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu dali svoj značajan pečat. Ovaj angažman najbolje se može vidjeti na temelju kreiranja nastavnih programa, reformskih procesa u obrazovanju koji su imali značajan uticaj za nastavu historije te pripremanje ili recenziranje udžbenika. Ove aktivnosti možemo sagledati kroz tri hronološke faze u skladu sa djelovanjem pojedinih generacija historičara i članova Odsjeka. Za period 1960–70. godina u kreiranju nastavnih programa najaktivnije su djelovali Ekrem Mursel i Stanko Perazić. Kada je krajem 1970-tih sprovedena reforma studijskog programa koja je uvela predmete iz nacionalne historije Bosne i Hercegovine, slični procesi su se nastojali prenijeti i na nastavne programe osnovnih i srednjih škola, što je bilo izazovno s obzirom na ukupnu reformu obrazovanja kojim su ukinute gimnazije i uvedeno srednje usmjereno obrazovanje. U tom angažmanu su se istakli Stanko Perazić, Ilija Hadžibegović, Rade Petrović. Već tokom 1980-tih godina u skladu sa angažmanom na Odsjeku za historiju u komisijama za izradu nastavnih programa uz Ilijasa Hadžibegovića više se pojavljuje Fahrudin Isaković, čime se potvrđuje opredjeljenost Odsjeka da okupi stručnjake iz oblasti historiografije, metodike ali i da se u procese reformi uključe i pojedini nastavnici iz srednjih škola, čija imena susrećemo u radnim timovima za izradu nastavnih programa. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina nastavnici Odsjeka za historiju nisu se uključivali u pisanje udžbenika, ali su ih recenzirali. Tako vidimo aktivne recenzente Ilijasa Hadžibegovića, Tomislava Kraljačića, Radu Petrovića, Envera Imamovića, itd.

¹⁷ Duranović, Forić 2025, 243–245.

Izbijanjem agresije na Bosnu i Hercegovinu i rata 1992–1995. godine dolazi do temeljitih promjena nastavnih programa kojima se željelo ukloniti svako naslijeđe prošlog socijalističkog sistema te uvesti novi sadržaji vezani za nove nacionalne ideologije.¹⁸ Treba spomenuti da se u prvobitnim aktivnostima prilagođavanja nastavnih planova i programa te udžbenika za školsku 1993/94. godinu posebno angažirao Ilija Hadžibegović zajedno sa Fahrudinom Isakovićem.¹⁹ Međutim, krajem 1993. godine i tokom 1994. godini započinje aktivniji angažman drugih nastavnika Odsjeka za historiju na izradi novih nastavnih planova i udžbenika koji u nastavnim programima i udžbenicima veći naglasak stavljaju na historiju Bošnjaka kao nacionalne grupe što je u vezi sa kontekstom vremena u kojemu su pripremani i izdani. Tu su se naročito istakli Fahrudin Isaković, Enver Imamović, Enes Pelidija, Ibrahim Tepić, koji se pojavljuju kao autori nastavnog plana i programa za osnovne i srednje škole te udžbenika čiji je izdavač bilo Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Republike Bosne i Hercegovine. Oni su štampani 1994. godine u Sloveniji i dopremljeni kroz sарајевski tunel u opkoljeno Sarajevo.²⁰ Ovi udžbenici doživjeli su još dva reizdanja od strane izdavačke kuće Svjetlost te su korišteni su sve do 2003. godine.²¹

Godine 2001. u skladu sa pokušajima harmonizacije obrazovnih sistema na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine priređen je prijedlog nastavnih programa za predmet historija za osnovne i srednje škole.²² Komisije koje su radile na pripremi bile su multinacionalnog sastava a ideja je bila napraviti programe u skladu s evropskim standardima bez ideologije i negativnih sadržaja u kojima će biti ispoštovana volja sva tri naroda. Ispred Odsjeka za historiju u komisiji su učestvovali Zijad Šehić, Esad Kurtović, Edin Radušić, Salmedin Mesihović a koordinator projekta bio je Dubravko Lovrenović. U skladu sa navedenim programom kojeg je usvojilo Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i

¹⁸ Forić Plasto 2024, 373–425.

¹⁹ Nastavni program historije za gimnaziju općeg smjera iz 1993. izradio je multinacionalni tim stručnjaka u sastavu prof. dr. Ilija Hadžibegović, prof. dr. Boris Nilević, prof. dr. Enes Pelidija, Tonči Grbelja, prof., Fahrudin Isaković, prof., i Tanja Žarković Tafro, prof., Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred gimnazije: Povijest – Istorija, u: Nastavni plan i program za gimnaziju, Republički pedagoški zavod Sarajevo, Sarajevo 1993, 95–111.

²⁰ Imamović 1994; Pelidija, Isaković 1994; Pelidija, Isaković 1994a; Tepić, Isaković 1994; Tepić, Isaković 1994a;

²¹ Pelidija, Isaković 1996; Pelidija, Isaković 2000; Pelidija, Isaković 2000a; Tepić, Isaković 1996; Tepić, Isaković 2000; Tepić, Isaković 2000a.

²² Nastavni plan i program za jezik i književnost, historiju – povijest za osnovnu školu i gimnaziju, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo 2002.

sporta 2002. godine, kreirani su udžbenici na kojima su u timovima radili gore navedeni nastavnici i koji su svojom koncepcijom, sadržajem i tehničkim kvalitetom opravdali ciljeve programa po kojima su kreirani te pokazali izuzetan napredak važan za modernizaciju nastave historije.²³ Nažalost, ni program ni udžbenici nisu dobili očekivanu podršku obrazovnih vlasti u kantonima sa hrvatskom većinom, a uvođenjem Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa koja je imala sasvim drugačiju distribuciju sadržaja po razredima²⁴, ovaj je koncept postao neprihvatljiv i za kantone gdje se nastava izvodi na bosanskom jeziku, pa se udžbenici nisu dugo koristili i uskoro su dobili svoje prerađene verzije koje su se koristile u narednim godina.²⁵

Angažman nastavnika Odsjeka za historiju u reformiskim procesima može se pratiti i kroz saradnju sa misijom OSCE-a i drugim međunarodnim organizacijama koje su intenzivno radile na sprovođenju reformi za nastavu historije. Tako je Zijad Šehić aktivno učestvovao u izradi *Smjernica za izradu i ocjenu udžbenika historije u Bosni i Hercegovini* koje su postale osnovni dokument u implementaciji udžbeničke politike. Edin Radušić je bio aktivan učesnik u Odboru za reformu nastave historije koja je djelovala od 2011. do 2014. godine koji je kreirao osnovu ishoda učeničkih postignuća za dokument *Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za historiju definiranu na ishodima učenja*.²⁶ U aprilu 2018. Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo izdalo je priručnik pod naslovom *Nastavni materijali za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995. godine u osnovnim i srednjim školama u Kantonu Sarajevo*. U radu stručne komisije koja je radila na izradi i pripremi navedenih materijala učestvovali su Zijad Šehić i Melisa Forić Plasto.²⁷ Kasnije je u procesu izrade predmetnih kurikuluma za historiju u Kantonu Sarajevo tokom 2019–2021. godine u ime Odsjeka za historiju učestvovala Melisa Forić Plasto.

²³ Brkljača, Mesihović, Bašalić 2003; Kurtović, Mesihović, Hajrulahović 2003; Radušić, Husić, Smriko 2003; Šehić, Marčić-Matošević 2003; Forić, Daguda, Zaimović 2003; Hašimbegović, Busuladžić, Sijarić, Veladžić 2003. Smriko 2003; Šehić, Kučuk-Sorguč 2003.

²⁴ Sporazum o Zajedničkoj jezgri nastavnih planova i programa, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 24/03.

²⁵ Vasilj, Baraković 2007; Kurtović, Hajrulahović, 2007; Radušić, Husić, Smriko 2007; Smriko, Husić 2007; Šehić, Kovačević, Leka 2007; Šehić, Marčić Matošević, Leka 2007.

²⁶ Zajednička jezgra nastavnih planova i programa za historiju definirane na ishodima učenja. *Službeni glasnik BiH*, 3/16.

²⁷ Muminović, Hasičić, Forić Plasto 2018.

Profesionalna podrška stručnom usavršavanju nastavnika

Na Odsjeku za historiju nalazilo se sjedište Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, kasnije preimenovanog u Društvo istoričara Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu Društvo istoričara BiH) osnovanog još 1948. godine.²⁸ Članovi Odsjeka bili su članovi Društva i u pravilu imenovani na upravne pozicije unutar društva tokom njegovog postojanja sve do 1990. godine. Kroz programsko djelovanje kako je to definirano Pravilima²⁹, a kasnije i Statutom³⁰ Društvo je sebi u zadatak stavilo i djelovanje, istraživanje u oblasti nastave historije i vaspitanje nastavnih kadrova. Time su i članovi Odsjeka djelujući kao aktivni članovi Društva bili direktno involvirani u procese koji se tiču nastave historije. Da je navedeni zadatak bio u fokusu rada Društva istoričara BiH najbolje se može pratiti prema izvještajima sa skupština Društva koji su objavljivani u Godišnjaku Društva istoričara BiH, naučnog časopisa i glasila ovog društva. S obzirom na to da su tri četvrtine članstva činili nastavnici posebna pažnja na ovim okupljanjima posvećivana je pitanjima iz nastave i potrebama usavršavanja nastavnika. Krajem 1950-tih i početkom 1960-tih godina fokus rasprava bio je usmjeren na ojačavanje nastavnog kadra prije svega kroz njihovo inicijalno obrazovanje te insistiranje da samo kvalificiran kadar koji je završio studij historije može predavati u školama.³¹ Redovno su pripremani izvještaji o stanju u nastavi historije, nastavnim programima, udžbenicima i potrebama nastavnog kadra, a diskusije su se često fokusirale na nedostajući fond nastavnih sati, usklađenost nastavnih programa i udžbenika za nastavu historije.³² Kroz izvještaje Glavnog odbora prezentirane na skupštinama vidi se predan rad na organizaciji seminara i usavršavanja nastavnika kako bi "osvježili znanja" te kako bi ih predavači, uglavnom članovi Odsjeka za historiju, upoznali sa najnovijim rezultatima svojih istraživanja.³³ Ovakva predavanja bila su sastavnim dijelom programa godišnjih skupština društva ali i izvan toga putem podružnica koje je Društvo imalo u većim centrima Bosne i Hercegovine u saradnji sa Republičkim prosvjetno-pedagoškim zavodom.

²⁸ Pravila Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 1949, 236–240.

²⁹ Ibid., 236.

³⁰ Statut Društva istoričara BiH 1982, 287–296.

³¹ IV godišnja skupština Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 1954, 317–320; Godišnja skupština 1955, 219, 233–248; Rad Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 1958, 323–338; Godišnja skupština Društva istoričara BiH 1961, 347–361; Godišnja skupština 1963, 393–406. Godišnja skupština 1966, 328–343.

³² Ibid.

³³ Godišnja skupština Društva istoričara BiH 1961, 349.

Tokom sedamdesetih godina kroz izvještaje prate se i pitanja u vezi sa reformom obrazovanja i pozicioniranjem historije kao predmeta u osnovnim i srednjim školama, gdje predstavnici društva učestvuju na savjetovanjima o nastavi historije na nivou Jugoslavije.³⁴ U ovo vrijeme Društvo istoričara učestvuje u realizaciji nekoliko zimskih škola za nastavnike historije kao vid permanentnog stručnog usavršavanja.³⁵ I u posljednjoj deceniji djelovanja Društva nastava historije je na dnevnom redu godišnjih susreta. Problematika koja se razmatra najviše se odnosi na fond nastavnih sati ugrožen uvođenjem srednjeg usmjerenog obrazovanja, reformu i sadržaje nastavnih programa i kvalitet udžbenika.³⁶ Kao osnov za rasprave služe izvještaji sa savjetovanja o nastavi historije na nivou Jugoslavije u skladu sa uvođenjem zajedničkog jezgra ali i analize i ankete koje su sprovodili i obrađivali članovi Sekcije za nastavu istorije unutar društva.³⁷ Plediralo se o rasterećenju sadržaja vojne i političke historije koja je dominantna u nastavnim planovima i programima te uvođenju tema iz ekonomske, društvene i kulturne historije, kao i proširivanjem sadržaja iz savremene historije sa aspekta novih doprinosa fakulteta koji školuju buduće kadrove nastavnog profila.³⁸ Osjetno se smanjuju vijesti o stručnim usavršavanjima i seminarima za nastavnike, a česte su žalbe na birokratizaciju u obrazovanju koju putem savjetnika provode prosvjetno-pedagoški zavodi.³⁹ Izvještaji sa posljednjih skupština i dalje aktueliziraju pitanje reforme nastavnih programa i prilagođavanje udžbeničkih sadržaja.⁴⁰ Sekcija za nastavu je i dalje najaktivnija naspram ostalih sekcija.⁴¹ U svim gore navedenim izvještajima, od prvog do posljednjeg publikovanog posebno se ističe kontinuirana podrška organizaciji takmičenja iz historije u okviru djelovanja sekcija "Mladi istoričari" i programa "Mladi i nauka" što je jedan dodatan vid doprinosa i podrške nastavi historije.

³⁴ Hurem 1970, 319–325; Hadžirović 1973, 323–330; Hadžibegović 1974, 287–294; Išek 1979, 333–340; Išek 1979a, 340–347

³⁵ Hadžirović 1973, 323–324; Hadžibegović 1974, 288.

³⁶ Tepić 1982, 297–301; Brkljača 1982, 302–307; Brkljača 1983, 181–183; Brkljača 1983a, 184; Išek 1984, 195–200; Išek 1985, 161–169; Kac 1986, 193–196.

³⁷ Išek 1984, 195–196.

³⁸ Išek 1984, 195–196.

³⁹ Brkljača 1983, 181.

⁴⁰ Pelidija 1987, 179–183; Kac, 1990, 220–223.

⁴¹ Pelidija 1987, 179–183; Kac, 1990, 220–223.

Nakon rata 1992–1995. godine, slični primjeri organizirane podrške stručnog usavršavanja nastavnika ne mogu se pratiti. Zbog administrativne decentralizacije djelovanje Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu najvećim dijelom ostaje vezano za Kanton Sarajevo te na poziv stručnog Aktiva nastavnika historije održavana su prigodna predavanja kao vid podrške nastavnicima, predavanja su držali Enver Imamović, Iljas Hadžibegović, Zijad Šehić, Husnija Kamberović, Amila Kasumović, Amir Duranović, Melisa Forić Plasto.⁴² Pokušaj sustavnog organiziranja stručnog usavršavanja nastavnika koje je vodilo nadležno Ministarstvo obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo u saradnji sa Univerzitetom u Sarajevu 2018. godine nije zaživio. U novim uvjetima u kojima je Pedagoški zavod Kantona Sarajevo ustupio svoje mjesto Institutu za razvoj preduniverzitetskog obrazovanja 2022. godine,⁴³ navedena institucija preuzima sve aktivnosti za stručno usavršavanje nastavnika te ne ostvaruje sistemski kontakt sa Odsjekom za historiju po navedenim pitanjima.

Stručni i društveni angažman

Kako je ranije i navedeno, kroz Društvo istoričara BiH Odsjek za historiju nastojao je kreirati jaku i neraskidivu vezu sa nastavom historije. Na prvim skupštinama Društva istoričara profesor Hamdija Kapidžić se zalagao da članovi Odsjeka rezultate svojih istraživanja ne dijele samo sa naučnom već i sa stručnom zajednicom nastavnika tako što će svoje radove objavljivati i u časopisima koji se bave nastavom historije, prije svega u *Historijskom pregledu* časopisu Saveza istorijskih društava Jugoslavije koji se tretirao pitanja iz oblasti nastave.⁴⁴ Kapidžić je svoje priloge ranije objavljivao u časopisu *Nastava istorije u srednjoj školi*⁴⁵, a nešto kasnije u tom duhu neki od članova Odsjeka svoje priloge su objavljivali u *Historijskom pregledu*⁴⁶ i *Nastavi povijesti*.⁴⁷

⁴² Izvještaji o aktivnostima stručnog aktiva (Iz privatne arhive).

⁴³ Odluka o osnivanju Javne ustanove Institut za razvoj preduniverzitetskog obrazovanja Kantona Sarajevo, *Službene novine KS*, 37/21.

⁴⁴ Godišnja skupština 1961, 356; Godišnja skupština 1966, 335.

⁴⁵ Kapidžić 1951, 73–75; Kapidžić 1951a, 209–212.

⁴⁶ Kovačević 1954, 46–48; Ekmečić 1954, 64–67; Đurđev 1958, 20–28; Đurđev 1958a, 216–236; Đurđev 1959, 53–59.

⁴⁷ Ekmečić 1975, 239–241; Isaković 1985, 48–54; Pelidija 1978, 54–57; Perazić 1974, 184–187; Perazić 1976, 22–26; Petrović 1978, 1–8; Petrović 1979, 153–161.

U časopisu *Naša škola*, glasilu Saveza pedagoških društava Bosne i Hercegovine u periodu od 1950. do 1990. godine objavljeno je nekoliko radova iz oblasti metodike nastave historije a njihov autor bio je Stanko Perazić.⁴⁸ Od 1996. godine izdavač časopisa je postao Savez društava prosvjetnih radnika. To što su se u uredništvu časopisa nalazili Ibrahim Tepić i Iljas Hadžibegović sigurno je opredijelilo članove Odsjeka da svoje manje radove i priloge objavljuju u njemu nastavljajući tradiciju prenošenja novih rezultata istraživanja i sa zajednicom nastavnika. Svoje kraće, a često i prikaze važnih publikovanih djela objavljuju Iljas Hadžibegović, Ibrahim Tepić, Enver Imamović, Esad Kurtović i Edin Radušić.⁴⁹

Na inicijativu Odbora za istorijske nauke ANUBiH i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta organiziran je okrugli sto posvećen nastavi historije koji je okupio članove Odsjeka ali i nastavnike iz cijele Bosne i Hercegovine s ciljem razmjene iskustava i aktuelnim temama iz ove oblasti. Skup je rezultirao je nizom stručnih radova publikovanim u časopisu Filozofskog fakulteta *Radovi* br. 2 (2012), u kojima su data viđenja o problemima i izazovima za nastavu historije u Bosni i Hercegovini⁵⁰. Skup je formulirao i prijedloge za poboljšanje nastave historije koji su poslali nadležnim ministarstvima u Bosni i Hercegovini.⁵¹ To je bio jedini skup koji je nakon rata organiziran od strane naučnih institucija u Bosni i Hercegovini na temu nastave historije.

Na kraju treba spomenuti i društveni angažman pojedinih članova Odsjeka (Edin Radušić, Melisa Forić Plasto, Emir O. Filipović, Amir Duranović, Amila Kasumović, Fahd Kasumović) u cilju podrške nastavnicima na prostoru cijele Bosne i Hercegovine koji se ogleda u djelovanju strukovnog udruženja koje je registrirano na državnom nivou. Udruženje nastavnika i profesora historije EU-ROCLIO HIP Bosne i Hercegovine osnovano je 2003. godine sa ciljem da okuplja nastavnike historije svih nivoa obrazovanja, muzejske pedagoge, naučne i kulturne radnike s ciljem unaprijeđenja nastave historije u Bosni i Hercegovini.

⁴⁸ Perazić 1972, 357–358.

⁴⁹ Tepić 1996, 17–39; Imamović 1997; Hadžibegović 1998, 3–5; Hadžibegović 1998, 25–30; Kurtović 1998, 131–140; Kurtović 1999, 131–136. Kurtović 2000; Kurtović 2000a; Kurtović 2000b, 59–69; Kurtović 2001, 91–94; Kurtović 2003, 93–103; Radušić 2005; Radušić 2010, 3–5.

⁵⁰ Radovi FF (Historija, Historija umjetnosti, arheologija) 2012, 109–180. Šehić, Z. 2012, 109–113; Dujković-Blagojević 2012, 115–121; Marjanović 2012, 123–128; Beširević 2012, 129–131; Isaković 2012, 133–138; Kovačević 2012, 139–149; Sefo 2012, 151–153; Cvijanović 2012, 155–159; Duraković 2012, 161–164; Hajrulahović 2012, 165–168; Jusić 2012, 169–171; Mušeta-Aščerić 2012, 173–175.

⁵¹ Prijedlozi za podizanje kvaliteta nastave historije u školama u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2012, 177–180.

U preko dvadeset godina dugom djelovanju ovo udruženje je sprovedo niz istraživanja iz oblasti nastave historije, analiza nastavnih planova i programa te udžbenika te u više navrata ponudilo alternativna rješenja i modele priručnika kojima se modernizira način poučavanja historije u osnovnim i srednjim školama i promoviraju humanističke i univerzalne vrijednosti, multiperspektivnost i kritičko mišljenje. Posebno su važni nastavni materijali i priručnici koje je ovo udruženje izdalo kao rezultat lokalnih, regionalnih i međunarodnih projekata te stručno usavršavanje nastavnika kroz brojne seminare i konferencije organizirane od osnivanja do danas.⁵²

Zaključak

U 75. godina djelovanja Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu ostvario je brojne rezultate koji su najvidljiviji na polju historiografije, usmjeravanjem i realiziranjem naučnih istraživanja te publikovanjem naučnih monografija i pojedinačnih radova u znanstvenim časopisima u zemlji i inostranstvu. Članovi Odsjeka za historiju kroz različite generacije bili su nosioci novih ideja koje su sprovodili u djela te su rezultate svojih istraživanja uvijek prvo plasirali kroz nastavni proces studentima. Tako su studenti koji su studirali i koji studiraju historiju uvijek su bili na izvoru znanja ali su stjecali i razvijali vještine, kompetencije i usvajali vrijednosti koje su im prenosili njihovi nastavnici a koje bi kasnije mogli primjenjivati i dalje razvijati u nastavničkom pozivu kojeg se prihvatala velika većina diplomiranih studenata. Veza između nauke i nastave iako nije posebno naglašavana jasno se vidi kroz angažman članova Odsjeka u osmišljavanju studijskih programa, organiziranju inicijalnog obrazovanja nastavnika te osiguravanju da i praktični metodički dio bude zastupljen u svim nastavnim planovima i programima. Održavanje veza sa nastavom i nastavnicima putem stručnih usavršavanja, seminara, savjetovanja te publikovanjem stručnih radova sa aktuelnim rezultatima svojih istraživanja bilo je posebno važno pa se nastojalo realizirati putem više nivoa u saradnji sa pedagoškim zavodima i u okvirima Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Matičnost Odsjeka potvrđivala se iznova angažiranjem njegovih nastavnika i saradnika u komisije za

⁵² EUROCLIO 2008; Radušić 2009; EUROCLIO 2014; Radušić 2015; Beštić i dr. 2018; Veladžić i dr. 2021; Forić Plasto, Dujković Blagojević 2023; Sve informacije o projektnim aktivnostima Udruženja EUROCLIO HIP BiH i nastavnim materijalima dostupno putem poveznice <https://cliohipbih.ba/materijali-3/> (pristupljeno 20. 9. 2025)

izradu nastavnih programa i ocjene udžbenika čime se aktualnost metodoloških i naučnih istraživanja uvijek reflektirala i u nastavi osnovnih i srednjih škola. Nažalost, decentralizacija obrazovanja u Bosni i Hercegovini uspostavljena dejtonskim ustavnim uređenjem oslabila je veze Odsjeka za historiju sa nastavom historije. Ključ problema može se naći u usitnjenosti i postojanju paralelnih nacionalnih sistema, većeg broja univerziteta i studijskih programa historije ali ponajviše u nezainteresiranosti institucija i donosioca odluka u oblasti politika obrazovanja da ključne zadatke povjere ustanovi koja ima tradiciju, znanje i iskustvo. Ono što se može primijetiti kroz prezentirane primjere u radu što je karakteristično za vrijeme u kojem Odsjek sada djeluje je nepostojanje sistemskog rješenja da savremeni rezultati historiografskih istraživanja pronađu put do nastave historije. Postoje primjeri i pokušaji pojedinaca, njihovog entuzijazma i individualnog angažmana na pojedinačnim zadacima ali odsustvo podrške sistema umanjuje snagu i prostor za ozbiljnije djelovanje. Možda inspiracija mogu biti oni nastavnici koji su osnivali Odsjek i koji su imali energiju i snagu da uspostave vezu između nauke i nastave. Njihova smaga i entuzijazam sigurno se može prepoznati u činjenici da su mnogi od njih poput Ante Babića, Hamdije Kapidžića, Esada Pašalića, Dževada Juzbašić, svoje prve godine profesionalnog angažmana proveli kao profesori u gimnazijama te su na taj način imali senzibilitet svoja iskustva iz nastave dalje razvijati u nastavnom procesu visokog obrazovanja i održavati aktivnu vezu sa nastavom djelujući kroz različite oblike vezanosti za nastavu historije na nižim nivoima obrazovanja. Na nama ostaje da tu vezu između nauke i nastave probamo dalje održavati.

Summary

The Contribution of the Department of History of the Faculty of Philosophy – University of Sarajevo to History Teaching in Bosnia and Herzegovina (1950-2025)

In its 75 years of work, the Department of History of the Faculty of Philosophy University of Sarajevo has achieved numerous results, most notably in the field of historiography, by directing and implementing scientific research and publishing scientific monographs and individual papers in scientific journals in the country and abroad. Members of the Department of History throughout different generations have been the bearers of new ideas that they implemented into action, and have always first presented the results of their research to students through the teaching process. Thus, students who have studied and are studying history have always been at the source of knowledge, but also developed skills, competencies and values that were passed on to them by their teachers, which they could later apply and further develop in the teaching profession, which was accepted by the vast majority of graduates. The connection between science and teaching, although not particularly emphasized, is clearly visible through the engagement of members of the Department in designing study programs, organizing initial teacher's education, and ensuring that the practical methodological part is represented in all teaching programs. Maintaining ties with teaching and teachers through professional development, seminars, consultations and publishing professional papers with current research results was particularly important, so efforts were made to implement this at multiple levels in cooperation with pedagogical institutes and within the framework of the Society of Historians of Bosnia and Herzegovina. The Department's core identity was reaffirmed by the involvement of its teachers and associates in committees for the development of curricula and textbook evaluations, which always reflected the relevance of methodological and scientific research in primary and secondary school teaching. Unfortunately, the decentralization of education in Bosnia and Herzegovina established by the Dayton constitutional order weakened the ties of the Department of History with history teaching. The key to the problem can be found in the fragmentation and existence of parallel national systems, a large number of universities and history study programs, but most of all in the lack of interest of institutions

and decision-makers in the field of educational policy to entrust key tasks to an institution with tradition, knowledge and experience. What can be noticed through the presented examples in the work, which is characteristic of the time in which the Department is currently operating, is the lack of a systemic solution for the modern results of historiographical research to find their way into the teaching of history. There are examples and attempts by individuals, their enthusiasm and individual engagement in individual tasks, but the absence of support from the system reduces the strength and space for more serious action. Perhaps the inspiration can be those teachers who founded the Department and who had the energy and strength to establish a connection between science and teaching. Their strength and enthusiasm can certainly be recognized in the fact that many of them, such as Anto Babić, Hamdija Kapidžić, Esad Pašalić, Dževad Juzbašić, spent their first years of professional engagement as professors in gymnasiums and thus had the sensibility to further develop their teaching experiences in the teaching process of higher education and maintain an active connection with teaching by acting through various. It remains for us to try to maintain this mission.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred gimnazije: Povijest–Istorija (1991). U: *Nastavni plan i program za gimnaziju*. Sarajevo: Republički pedagoški zavod Sarajevo.
- Nastavni plan i program za I, II, III i IV razred gimnazije: Povijest–Istorija (1993). U: *Nastavni plan i program za gimnaziju*. Sarajevo: Republički pedagoški zavod Sarajevo, str. 95-111.
- *Nastavni planovi i programi: školska 1994./95. godina: osnovna škola* (1994). Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta R BiH, Pedagoški zavod.
- *Nastavni planovi i programi, školska 1994./95: opća gimnazija, učiteljske škole, srednje umjetničke škole* (1994). Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta R BiH, Pedagoški zavod.
- *Nastavni plan i program: osnovna škola* (1999). Sarajevo: Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta.
- *Nastavni plan i program: opća gimnazija* (1999). Sarajevo: Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta.
- *Nastavni plan i program za jezik, književnost i historiju-povijest za osnovnu školu i gimnaziju*, Federacija Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo 2002.
- *Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji BiH* (2010). Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.
- Pravila Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 1949, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* I: 236–240.
- Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, 05/07.
- Statut Društva istoričara BiH 1982, *Godišnjak Društva istoričara* XXXI-XXXIII: 287–296.
- Uputstvo o zastupljenosti sadržaja psihološko-pedagoške i metodičkodidaktičke grupe nastavnih predmeta u studijskim programima nastavničkih usmjerenja, *Službene novine Kantona Sarajevo*, 31/18: 46-47.
- Zajednička jezgra nastavnih planova i programa za historiju definirane na ishodima učenja. *Službeni glasnik BiH*, 3/16.

- *Zajednička jezgra definisana na ishodima učenja u Bosni i Hercegovini: zajednička jezgra cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje: zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za odgoj i obrazovanje u osnovnim i srednjim školama* (2018). Mostar: Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje.

Udžbenici

- Brkljača, S. i Mesihović, S. 2003. *Historijska čitanka / Istorijska čitanka / Povijesna čitanka za 5. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Brkljača, S., Mesihović, S. i Bašalić, V. 2003. *Historija / Istorija / Povijest za 5. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Brkljača, S., Mesihović, S. i Bašalić, V. 2003. *Historija / Istorija / Povijest. Radna sveska za 5. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Hašimbegović, E., Busuladžić, A., Sijarić, M. i Veladžić, E. 2003. *Historija / Istorija / Povijest za 2. razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Hašimbegović, E., Busuladžić, A., Veladžić, E. i Sijarić, M. 2003. *Historijska čitanka / Istoriska čitanka / Povijesna čitanka*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Imamović, E. 1994. *Historija: 5. razred osnovne škole*. 1. izd. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture.
- Imamović, E. 2000. *Historija: za 5. razred osnovne škole*. doštampano 2. izd. Sarajevo: Svjetlost.
- Imamović, E. 2001. *Historija – Povijest za 5. razred osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Imamović, M. i Pelesić, M. 1994. *Historija: IV razred gimnazije*. 1. izd. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture.
- Imamović, M., Pelesić, M. i Ganibegović, M. 1994. *Historija 8. razred osnovne škole*. 1. izd. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta.
- Isaković, F. 1991. *Istorija – Povijest: za 1. razred gimnazije*. 1. izd. ed. Sarajevo: Udžbenici, priručnici i didaktička sredstva. p. 183.
- Isaković, F. 2000. *Historija: za I razred gimnazije*. Doštampano 2. izd. Sarajevo: Svjetlost.
- Isaković, F. 2007. *Historija / Povijest: udžbenik za 2. razred gimnazije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Isaković, F. i Pelidija, E. 2001. *Historija – Povijest za 3. razred gimnazije i drugih srednjih škola*. Sarajevo: Svjetlost.

- Isaković, F. i Pelidija, E. 2001. *Historija – Povijest za 7. razred osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Isaković, F. i Pelidija, E. 2003. *Historija – Povijest: za 7. razred osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kurtović, E. i Hajrulahović, S. 2007. *Historija, istorija, povijest: udžbenik sa čitan-
kom za drugi razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Kurtović, E., Mesihović, S. i Hajrulahović, S. 2003. *Historija / Istorija / Povijest
za 6. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Kurtović, E., Mesihović, S. i Hajrulahović, S. 2003. *Historija / Istorija / Povijest.
Radna sveska za za 6. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Kurtović, E., Mesihović, S. i Hajrulahović, S. 2003. *Historijska čitanka / Istorijska
čitanka / Povijesna čitanka za 6. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Pu-
blishing.
- Muminović, A., Hasičić, A. i Forić Plasto, M. 2018. *Nastavni materijal za izuča-
vanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u
periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama Kantona Sa-
rajevo*. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo.
- Pelidija, E. i Isaković, F. 1994. *Historija: II razred gimnazije*. 1. izd. Sarajevo: Mini-
starstvo obrazovanja, nauke i kulture.
- Pelidija, E. i Isaković, F. 1996. *Historija: 6. razred osnovne škole*. Sarajevo: Mini-
starstvo obrazovanja, nauke i kulture.
- Pelidija, E. i Isaković, F. 2000. *Historija: za 6. razred osnovne škole*. Doštampano
2. izd. Sarajevo: Svjetlost.
- Pelidija, E. i Isaković, F. 2000. *Historija: za II razred gimnazije*. Doštampano 2.
izd. Sarajevo: Svjetlost.
- Pelidija, E. i Isaković, F. 2001. *Historija – Povijest za 6. razred osnovne škole*.
Sarajevo: Svjetlost.
- Radušić, E., Husić, A. i Smriko, V. 2003. *Historija / Istorija / Povijest za 7. Razred
osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Radušić, E., Husić, A. i Smriko, V. 2003. *Historija / Istorija / Povijest. Radna sve-
ska za 7. Razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Radušić, E., Husić, A. i Smriko, V. 2003. *Historijska čitanka / Istorijska čitanka
/ Povijesna čitanka za 7. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.

- Radušić, E., Husić, A. i Smriko, V. 2007. *Historija, istorija, povijest: udžbenik i čitanka za 7. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Šehić, Z. i Kučuk-Sorguč, I. 2003. *Historija / Istorija / Povijest za 4. razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Šehić, Z. i Leka, A. 2003. *Historijska čitanka / Istorijska čitanka / Povijesna čitanka za 8. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Šehić, Z. i Marčić-Matošević, Z. 2003. *Historija / Istorija / Povijest za 8. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Šehić, Z. i Sokolović, A. 2003. *Historija / Istorija / Povijest. Radna sveska za 8. razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing;
- Šehić, Z., Kovačević, A. i Leka, A. 2007. *Historija, istorija, povijest: udžbenik sa čitankom za četvrti razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Šehić, Z., Marčić Matošević, Z. i Leka, A. 2007. *Historija. Istorija. Povijest. Udžbenik sa historijskom čitankom za VIII razred osnovne škole*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Tepić, I. i Isaković, F. 1994. *Historija: 7. razred osnovne škole*. 1. izd. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture.
- Tepić, I. i Isaković, F. 1994. *Historija: III razred gimnazije*. 1. izd. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture.
- Tepić, I. i Isaković, F. 2000. *Historija: za 7. razred osnovne škole*. Doštampano 2. izd. Sarajevo: Svjetlost.
- Tepić, I. i Isaković, F. 2000. *Historija: za III razred gimnazije*. Doštampano 2. izd. Sarajevo: Svjetlost.
- Vasilj, S. i Baraković, E. 2007. *Historija, istorija, povijest: udžbenik sa čitankom za prvi razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.

LITERATURA

- Aščerić-Mušeta, V. 2012. Nastava historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 173–175.
- Beširević, B. 2012. "Nastava historije u Unsko-sanskom kantonu – stanje, problemi, prijedlozi", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 129–131.

- Beštić Bronza, S, Dujković Blagojević, B, Forić Plasto, M, Hašimbegović, E, JusićDučić, S. Kasumović, F, Naletilić, M, Radušić, E, Veladžić, E, 2019. *Alternativni kurikulum za historiju / istoriju / povijest u Bosni i Hercegovini: doprinos promoviranju humanizma u nastavi historije i suočavanju s bosanskohercegovačkim kontroverzama*, Sarajevo: Udruženje nastavnika i profesora historije / istorije / povijesti Bosne i Hercegovine, Euroclio HIP BiH.
- Brkljača, S. 1982. XXII skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXI-XXXIII*: 302–307.
- Brkljača, S. 1983. XXIII skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXIV*: 181–183.
- Brkljača, S. 1983a. Zborovanje Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXIV*: 184.
- Council of Europe, 2013. Civic and History Teachers` Education in Europe. A comparative study on concepts, structures and standards of initial teacher education, assessment and tutorial structures for the subjects "History", "Civic/Citizenship education", Social/Cultural Studies and Politics (Strasbourg: Council of Europe, 2013).
- Cvijanović, S. 2012. Udžbenici istorije u srednjim školama, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 155–159.
- Dujković-Blagojević, B. 2012. Nastava istorije u Bosni i Hercegovini sa aspekta problema stručnog usavršavanja nastavnika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 115–121.
- Duraković, H. 2012. Nastava historije u gimnaziji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 161–164.
- Duranović, A, Forić Plasto, M. 2025. Metodika nastave historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu: iskustva kao osnov u kreiranju budućih nastavnih programa incijalnog obrazovanja nastavnika historije. *Status i modeli izučavanja metodike u nauci i obrazovanju: zbornik radova*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet: 239–268.
- Đurđev, B. 1958. Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557 god., *Historijski pregled* IV/1, 20–28.
- Đurđev, B. 1958a. Teoretske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte istorije (Referat na Drugom kongresu historičara Jugoslavije), *Historijski pregled* IV/3–4: 216–236.

- Đurđev, B. 1959. Reč-dve o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XVI i XVII veku (Povodom napisa Vukašina Radonjića), *Historijski pregled* V/1: 53–59.
- Ekmečić, M. 1975. Istorijsko značenje ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878.: (rezime referata) [ćir.], *Nastava povijesti* 4: 239–241.
- Ekmečić, M. 1954. Vaso Pelagić, Istorija bosansko-hercegovačke bune, Izdanje "Svjetlost", Sarajevo 1953, *Historijski pregled* I/1: 64–67.
- Forić Plasto, M. 2020. Historiografija o Bosni i Hercegovini u bosanskohercegovačkim udžbenicima historije: (2000-2017). *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine: (2001-2017)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne: 277–300.
- Forić Plasto, M, Dujković Blagojević, B. (ur.) 2023. *Promišljanja o univerzalnim vrijednostima: primjeri dobre prakse u nastavi historije: priručnik za nastavnike*. Sarajevo: Udruženje nastavnika i profesora historije/istorije/povijesti Bosne i Hercegovine, EUROCLIO HIP BiH. p. 111.
- Forić Plasto, M. 2024. Prilog istraživanju ratne škole u Bosni i Hercegovini: 1992–1995. *Prilozi* 53: 373–425.
- Godišnja skupština 1955. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, VII: 233–248.
- Godišnja skupština 1960. Godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine (održana 4. i 5. novembra 1960. godine u Mostaru), *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* XI: 347–361.
- Godišnja skupština 1966. Godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, održana 2, 3. i 4. oktobra 1964.g. u Tuzli, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XV: 328–343.
- Godišnja skupština 1967. Godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, održana 22. i 23. maja 1966. g. u Bihaću, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XVI: 305–314.
- Hadžibegović, I. 1974. Skupština Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XX: 287–294.
- Hadžibegović, I. 1998. In memoriam – Prof. dr. Ibrahim Tepić 1947–1997., *Naša škola* 3: 3–5.
- Hadžibegović, I. 1998. Iseljavanje iz BiH za vrijeme austrougarske uprave, *Naša škola* 7–8: 25–30.
- Hadžirović, A. 1973. Skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XIX: 323–330.

- Hajrulahović, S. 2012. Položaj nastave historije u gimnazijama Kantona Sarajevo, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 165–168.
- Hurem, R. 1970. Skupština Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XVIII: 319–325.
- Imamović, E. 1997. O stočarstvu predantičkog i antičkog doba na području današnje Bosne i Hercegovine, *Naša škola* 2.
- Isaković, A. 2012. Utjecaj reforme osnovnog obrazovanja na položaj nastave historije u osnovnim školama, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2, 133–138.
- Isaković, F. 1984. "Neka aktuelna pitanja iz nastave istorije u srednjem usmjerenom obrazovanju", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXXV: 187–192.
- Isaković, F. 1985. Ekskurzije kao oblik proširivanja i produbljivanja znanja u nastavi istorije, *Nastava povijesti* 1–2: 48–54.
- Išek, T. 1979. XVIII skupština Društva istoričara Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXVIII–XXX: 333–340.
- Išek, T. 1979a. XIX skupština Društva istoričara SR BiH, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXVIII–XXX: 340–347.
- Išek, T. 1984. XXIV redovna godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXXV: 195–200.
- Išek, T. 1985. XXV redovna godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXXVI: 161–169.
- Jusić, S. 2012. "Nastava historije u srednjim stručnim školama", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 169–171.
- Kac, V. 1986. XXVI redovna godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXXVII: 193–196.
- Kac, V. 1990. XXVIII redovna godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XL–XLI: 220–223.
- Kapidžić, H. 1951. Prilog istorijskoj bibliografiji Bosne i Hercegovine od 1945. do 1950, *Nastava istorije u srednjoj školi* I/1: 73–75.
- Kapidžić, H. 1951a. Benedikt Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530 godine: Prevod profesora Đ. Pejanovića, izdanje "Svjetlosti", Sarajevo, 1950, *Nastava istorije u srednjoj školi* I/3: 209–212.

- Kovačević, A. 2012. "Uloga historije u odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 139–149.
- Kovačević, D. 1954. Trgovačka knjiga Nikole i Luke Kabužića, *Historijski pregled* I/1: 46–48.
- Kurtović, E. 2020. Bibliografija Godišnjaka društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo (I do XL–XLI), *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology) / Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*; Knjiga 7: 137–180.
- Kurtović, E. 1998. Ivo Makek, Povijest 6: Udžbenik za VI razred osnovne škole, Školska knjiga Zagreb 1997, *Naša škola* 7–8: 131–140.
- Kurtović, E. 1999. Uz prepoznatljivo obilježje bosanskog srednjovjekovlja. Povelja Kulina bana (1189–1999), neiscrpna tema bosansko-hercegovačke prošlosti, *Naša škola* 10: 131–136.
- Kurtović, E. 2000. Pomoćne historijske nauke / Pomoćne povijesne znanosti, *Naša škola* 13:
- Kurtović, E. 2000a. Pomoćne historijske nauke / Pomoćne povijesne znanosti, *Naša škola* 14:
- Kurtović, E. 2000. Uz stručnu ekskurziju studenata historije u Dubrovniku, *Naša škola* 14: 59–69.
- Kurtović, E. 2001. Hercegovina 10. Arhiv Bosne i Hercegovine – Muzej Hercegovine, Mostar 1998. (str. 281), *Naša škola* 15: 91–94.
- Kurtović, E. 2003. Prilog svestranim analizama prijemnog ispita na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, *Naša škola* 25: 93–103.
- Marjanović, M. 2012. Nastava istorije u školama u Republici Srpskoj, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 123–128.
- Mesihović, S. 2025. Historijat Odsjeka za historiju, *Bosanskohercegovačka historija kroz vizuru alumnija Odsjeka za historiju: konferencija povodom 75 godina osnivanja Odsjeka za historiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofski fakultet* 23. – 25. aprila 2025. godine: knjiga sažetaka, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu: 4–13.
- Milišić, S. 2007. *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945–1958)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

- Mursel, E. 1955. O nastavi istorije u našim srednjim školama, *GDI BiH*, VII: 228-233.
- Euroclio 2014. *Nekada davno... živjeli smo zajedno, Zajednički rad s multiperspektivnim pristupom*, Hague: EUROCLIO.
- Euroclio 2008. *Obični ljudi u neobičnoj zemlji, Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji 1945-1990*, Hague: EUROCLIO.
- Okrugli stol "Nastava historije u školama u Bosni i Hercegovini", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, 2, Sarajevo 2012, 108-184.
- Petrović, R. 1983. Neka pitanja poslijeratnog razvoja historiografije u Bosni i Hercegovini (1945-1982), *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12: 13-29.
- Pelidija, E. 1987. XXVII skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine XXXVIII*: 179-183.
- Pelidija, E. 1978. Dr Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, "Svjetlost", Sarajevo 1975 (str. 401), *Nastava povijesti* 1: 54-57.
- Perazić, S. 1972. Dvadesetogodišnji jubilej "Prosvjetnog lista", *Naša škola* 5-6/72: 357-358.
- Perazić, S. 1974. Dr Branislav Đurđev za naš časopis [ćir.], *Nastava povijesti* 3: 184-187.
- Perazić, S. 1976. Prilog marksističkom konceptu realizacije perioda NOR-a i socijalističke revolucije u nastavi [ćir.], *Nastava povijesti* 1: 22-26.
- Petrović, R. 1978. Mjesto nastave istorije u reformiranom usmjerenom obrazovanju, *Nastava povijesti* 1: 1-8.
- Petrović, R. 1979. Studij istorije i savremene potrebe, *Nastava povijesti* 3: 153-161.
- Pravila Istoriskog društva NR Bosne i Hercegovine 1949, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, I: 236-240.
- "Prijedlozi za podizanje kvaliteta nastave historije u školama u Federaciji Bosne i Hercegovine", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2, Sarajevo, 2012, 177-180.
- Rad Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, 1959, (Godišnja skupština 25 i 26. oktobra 1958), *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IX*: 323-338.

- Radušić, E, Filipović, O. E, 2010, Šest decenija Odsjeka za historiju, *Prilozi*, 39, Sarajevo: Institut za historiju: 169–171.
- Radušić, E. 2005. Na raskrsnici – Nastava historije u izazovima novog vremena, *Naša škola* 32:
- Radušić, E. 2009. *Teaching history in Bosnia and Herzegovina with a comment to the significance of teaching plan and program and their characteristics*, History Curricula Analysis, Sarajevo: EUROCLIO/EUROCLIO-HIP.
- Radušić, E. 2010. In memoriam: Prof. dr. Ilija Hadžibegović (Crnič kod Bugojna 1937 – Sarajevo 2010), *Naša škola* 51(221): 3–5.
- Radušić, E. (ur.) 2015. *Zloupotreba istorije u procesima koji su doveli do posljednjeg rata u BiH: Okvir za promjenu paradigme u izučavanju istorije u bosansko-hercegovačkim školama*, Sarajevo: EUROCLIO HIP BiH.
- Sefo, A. 2012. Nastava historije po EU-VET 3 projektu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 151–153.
- Spomenica 2010. *Spomenica 60. godišnjice Filozofskog fakulteta u Sarajevu (1950–2010)*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Spomenica 1980. *Spomenica: (1950–1980)*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Šehić, Z. 2012. "Nastava historije u osnovnoj školi, gimnaziji, srednjoj stručnoj školi i na fakultetu", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2: 109–113.
- Tepić, I. 1982. XX redovna godišnja skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXI–XXXIII*: 281–286.
- Tepić, I. 1982. XXI skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXI–XXXIII*: 297–301.
- Tepić, I. 1996. Borba Bošnjaka za autonoman položaj Bosne i Hercegovine u okviru Osmanskog carstva u XIX stoljeću, *Naša škola* 1: 17–30.
- Veladžić, E., Beštić Bronza, S., Dujković Blagojević, B., Forić Plasto, M., Hašimbegović, E., Jusić-Dučić, S., Kasumović, F., Naletilić, M., Radušić, E. 2021. *Univerzalne vrijednosti iz prošlosti za društvo budućnosti. Alternativni kurikulum za historiju/istoriju/povijest u Bosni i Hercegovini – doprinos promoviranju humanizma u nastavi historije i suočavanje sa bosanskohercegovačkim kontraverzama*. Priručnik za nastavnike, Sarajevo: EuroClio HIP BiH – Udruženje nastavnika i profesora historije/istorije/povijesti Bosne i Hercegovine, 147 str.

PREVOD / TRANSLATION

DOI: 10.46352/23036974.2025.507

UDK: 94(497.6)"1914/1918"

Prevod / Translation

Primljen / Received: 15. 5. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 11. 11. 2025.

ZIJAD ŠEHIĆ*

Bosnia and Herzegovina in the First World War, 1914-1918**

Apstrakt

Based on relevant literature and archival sources, the author considers an important period of Bosnian and Herzegovinian history that was marginalized in Yugoslav historiography and defined by ideological requirements. The paper focuses on wartime circumstances and their influence on political, economic and demographic changes in Bosnia and Herzegovina. Special attention is dedicated to the conditions in the background, the state of the army at the front as well as other elements which impacted the break-up of the Austro-Hungarian army. It was possible to reach convincing conclusions founded on verified facts through critical evaluation of the existing literature and research of new archival sources, with the aim of obtaining documentation of diverse provenance. The author has attempted to remove historiographic stereotypes related to roles of Bosnians and Herzegovinians in the military organizations of the Habsburg Monarchy during the First World War which were created out of political needs or were for the same reason ignored or marginalized.

Keywords: European crisis, assassination of Sarajevo, war, Bosnia and Herzegovina, fronts, statistics

Apstrakt

Na temelju relevantne literature i arhivskih izvora autor razmatra jedno važno razdoblje bosanskohercegovačke historije koje je u jugoslavenskoj historiografiji bilo marginalizirano i definirano ideološkim zahtjevima. Rad se fokusira na ratne okolnosti i njihov utjecaj na političke, ekonomske i demografske promjene u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja posvećena je prilikama u pozadini, stanju vojske na frontu, kao i drugim elementima koji su utjecali na raspad Austro-Ugarske vojske. Kritičkom evaluacijom postojeće literature i istraživanjem novih arhivskih izvora, s ciljem pribavljanja dokumentacije

* Zijad Šehić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, email adresa: zijad.sehic@gmail.com

** This paper provides a curated compilation of English translations of the authors' previously published works, intended to reach a broader international audience.

raznovrsne provenijencije, bilo je moguće doći do uvjerljivih zaključaka utemeljenih na provjerenim činjenicama. Autor nastoji ukloniti historiografske stereotipe vezane za uloge Bosanaca i Hercegovaca u vojnim organizacijama Habsburške Monarhije tokom Prvog svjetskog rata, koji su nastali iz političkih potreba ili su iz istih razloga bili zanemarivani ili marginalizirani.

Ključne riječi: Evropska kriza, Sarajevski atentat, rat, Bosna i Hercegovina, frontovi, statistika

Introduction

The international disagreements caused deep crises in the relations between the blocs of great powers, leading to the direct military conflict in 1914. The assassination in Sarajevo on 28 June 1914 seemed to the competent military and political circles in Vienna and Berlin as a cause for a confrontation with Serbia, so a request in the form of an ultimatum was sent to her. When a part of the request had been rejected, the pathway towards the First World War was opened.

The crisis that broke out in the autumn of 1908 when Austria-Hungary annexed Bosnia and Herzegovina represents a turning point in international political life. Its course and results actively influenced the European political scene until the breakout of the First World War, primarily taking into account the differences between Vienna and Belgrade, the multi-layered South-Slav complex and the difficulties which it caused for the Habsburg Monarchy. The outcome of the Annexation crisis hastened the intention of the Balkan states to resolve the issue of the Ottoman Empire.

After long lasting diplomatic negotiations, a secret final agreement was reached and approved by Russia and France in the spring of 1912. Soon after that, Italy expressed her readiness to support the Balkan states. A foremost agreement was reached on 13 March 1912 between Serbia and Bulgaria according to which it was necessary to go on the offensive against the Ottoman army in the south and be on the defensive against Austria-Hungary in the north. The interested parties also agreed on the territorial division of Macedonia. The disputable zone was confirmed and the Russian Tsar Nikolai II was named the arbitrator. Serbia, Bulgaria, Greece and the Ottoman Empire declared general mobilization on 30 September 1912. Montenegro declared war against the

Ottoman Empire on 8 October and started with the attack on Scutari. The vicinity of the battlefield and the strength of forces engaged in military operations caused unease among the relevant circles of the Monarchy.¹ The events of the Balkan Wars had great impact on political relations in Bosnia and Herzegovina, deepening the gap between Serb and Muslim policy that was based on agrarian relations. Muslims followed war developments with the fear of the agrarian question being resolved in the same way it was done in Serbia and Montenegro – expecting the same fate in the case of defeat and withdrawal of the Monarchy from Bosnia and Herzegovina only highlighted the connections of the Muslims with the Monarchy which they considered as their only protector.² Serbia's political and military victories in the Balkan Wars intensified national enthusiasm while at the same time attracting support of the Orthodox Christians from the Habsburg Monarchy. Measures undertaken by the Monarchy forced the Montenegrin King Nikola to concede out of fear of her action and he soon ordered partial mobilization in Montenegro. The instruction of the Provincial Government for Bosnia and Herzegovina called of the emergency measures from 15 May.³

The evaluation conducted by political authorities of the Monarchy revealed the strengthening of Serbo-Croatian nationalism in Croatia which had a tendency to transform into irredentism, especially among the young population. Even though certain support for the Yugoslav programme existed, the official aim of Serbian policy was the expansion and extension of the Serbian state.⁴ A part of Serbia's aspirations were realized with the Balkan Wars – Serbia gained the desired part of the Ottoman Empire, but the intentions concerning the Monarchy could not have been achieved. Because of that, Serbs referred to Croats, Slovenes and Serbs in the Monarchy as *unfree brothers* and the success in the Balkan Wars was considered as the realization of one part of the plan, whereas it was believed that Bosnia and Herzegovina, as a Serbian land, belonged to Serbia.⁵

At the beginning of 1914, the military industry in Serbia gained momentum which was a sign for an upcoming continuation of the Balkan Wars. The capital

¹ Deutschmann 1965, 20.

² Weinwurm 1964, 357.

³ Juzbašić, Šehić 2015, 33-34; Deutschmann 1965, 213-214.

⁴ Jelavich 1992, 47.

⁵ Šehić 2015, 103.

of the Austrian Bank helped a lot, the Vienna based *Bodencreditanstalt* participated with 20% in Serbian loans for arms. French weapon factories could not make the deadline of arms delivery to Serbia, so that in spring 1914 Austrian and German weapons factories took their place: 200.000 of the most modern rifles were sent to Belgrade during the spring.⁶ During April of 1914 the Provincial governor of Bosnia and Herzegovina, General Oskar Potiorek met up with a Serb who was in close relation with the military circles in Belgrade. He delivered the message that Serbia planned to create Yugoslavia which would encompass the whole Balkan Peninsula – Bosnia, Herzegovina, Croatia, Slavonia, a part of Hungary, Carniola, Carinthia and Styria. The division would be done in the way that three exclusively Serb districts would be formed, one Croatian and one Slovene. The districts would be divided in accordance with confessions and the transfer of population would be done in the way that 400.000 Catholics from Bosnia and Herzegovina should be relocated to Croatia, whereas Serbs from Lika and Slavonia (around 20%) should be moved to Bosnia and Herzegovina. This offer was followed with a message that it was better to reach an agreement before the Serbs appear with guns near Zagreb, and this was soon to happen, since all the preparations for this had been undertaken. The Balkan League aimed to perform this task. Russia would help by mobilizing the Serbs and forcing Austria-Hungary to send 500.000 soldiers on the borders which should enable the Allies to fight successfully. This actually happened in 1914 and Serbia fulfilled the vow given to Russia.⁷ In this plan Potiorek saw the realization of the idea of Greater Serbia which in return influenced the shaping of his plan about the division of Bosnia and Herzegovina between Austria and Hungary, which he exposed in December of 1914.⁸

After the manoeuvres of 26 and 27 June near Tarčin in which the troops from the Sarajevan 15th and the Ragusan 16th corps took part, the Archduke Franz Ferdinand arrived for the official visit in Sarajevo on the Orthodox feast of St Vitus' day. He was expected not only by the officials, but also by the assassins, and the Archduke's personal security had not been well organized. The bomb, thrown by Nedeljko Čabrinović did not hit the target, but the first bullet fired by Gavrilo Princip was deadly and shot Archduke Franz Ferdinand.

⁶ Wagner 1995, 176.

⁷ Šehić 2005, 24.

⁸ About the plan on division of Bosnia and Herzegovina in December 1914, see more in: Šehić 2010, 168-169.

The other one, intended for the Provincial Governor General Potiorek, killed the Archduke's wife Sophia, the Duchess of Hohenberg.⁹ In the trial, held at a later date, the accused Gavrilo Princip, who had left the gymnasium in Tuzla four years previously and relocated to a gymnasium in Belgrade, stated that he "did not repent for what he did, that he was not a criminal because he only wanted to remove the evil". In the company he kept Princip became known as a veritable Serb nationalist. He hated Austria because he believed that it "only caused evil to the South Slavs". He considered Archduke Franz Ferdinand "the greatest danger for the idea of union of Serbs and generally of South Slavs under the Serb leadership". In his opinion "Serbia had the mission to tear off Bosnia and Herzegovina from Austria". This thought encouraged him to commit the assassination.¹⁰ Immediately after the killing of Franz Ferdinand, Bosnia and Herzegovina faced real wartime circumstances. The assassination caused uproar among the Muslim and Catholic population. Already in the evening hours of 28 June 1914, first demonstrations were held in Sarajevo and the officers took part in them. On the following day, a real small war began. Out of bitterness, Muslims and Catholics started destroying Serbian shops and houses. Police, gendarmerie and even military forces were not capable to stop the demonstrations. Demonstrators concentrated on Serbophile citizens and institutions, and the first ones to be attacked and devastated by the raiders were the newspapers "Prosvjeta", "Narod" and "Srpska riječ", Serbian schools, the hotel "Europe" and many objects that belonged to "Narod" and the group gathered around "Otažbina". Because of robbery, 58 persons were imprisoned.¹¹ Peace in the town was restored again only after the introduction of the court-martial. Regardless of political orientation, Serbs were bitter, requesting complete compensation for the damage, according to the example of Zagreb. General Potiorek ordered that the persons whose property was damaged be reimbursed from the support funds.¹² After the unrest and prosecution of Serb population, the Grand Mufti Hajji Mehmed Džemaludin Čaušević sent an epistle to Muslims in which he called for *order and peace and the preservation of goods of their fellow citizens*.¹³

⁹ Tomac 1968, 11.

¹⁰ From the discussion about the high treason. *Sarajevski list* 247, 14.10. 1914, 2.

¹¹ Madžar 1986, 208.

¹² Madžar 1986, 209. The damage caused during demonstrations amounted to about 500.000 crones. 150 persons were injured who were compensated with 37.787 crones.

¹³ *Sarajevski list* 137, 4. 4. 1914, 3.

The Provincial Government for Bosnia and Herzegovina announced the establishment of court-martial for the territory of Sarajevo municipality and Sarajevo district on 29 June 1914, suggesting death sentences for 12 kinds of crime.¹⁴ After Sarajevo, demonstrations also spread to other places: Doboj, Vareš, Zenica, Županjac, Žepče, Bugojno, Visoko, Maglaj, Mostar, Travnik, Tuzla, Stolac, Konjic, Čapljina, Ljubuški, Livno, Šamac, Brčko.¹⁵ As a result of devastation of Serb property, courts-martial were established in Tuzla and Maglaj counties.¹⁶ The common Minister of Finances, Leon Bilinski, believed that ideas about shutting down the Bosnian and Herzegovinian Parliament should be suppressed since such a measure was contradictory for a favourable situation. He was convinced that once the Parliament began working again it would not only save the existing condition but would also act pleasingly on the general situation. In a telegram sent to Potiorek, Bilinski exposed the agenda of administration in Bosnia and Herzegovina after the assassination and the disorder. Interpreting the attitude of Monarch Franz Joseph who received him for the audience on 29 June, listened to his reports and completely expressed his satisfaction with the measures undertaken by Potiorek, Bilinski insisted on further work of the Bosnian Parliament and arrangement of the condition. He stated that the Emperor had expressed his opinion that for the crimes of individuals and dropouts of enraged groups of population the whole country should not be punished. The majority of population was loyal to the Emperor and for them the breach of political and economic interests would mean a lot. The former political course was still in force according to which it was necessary to work together on the constitutional system with the majority of people in the country. Emergency measures in Bosnia and Herzegovina were introduced foremost with the Legal Decree of the Provincial Government from 26 July 1914, suspending certain provisions of the Provincial statute, which represented the legal foundation for the introduction of emergency measures based on the Law on Emergency Measures from 5 March

¹⁴ *Sarajevski list* 131, 29. 6. 1914, 1. *The punishment was anticipated for the Crime of high treason, Crime against military power, Crime against disturbance of public order, Crime against uprisings, Crime against revolts, Crime of public violence for certain cases, Crime of assassination, Crime of murder, Crime of severe body injury, Crime of arson, Crime of robbery, Crime of providing help for some of the mentioned examples.*

¹⁵ Slijepčević 1929, 222.

¹⁶ ABiH, ZMF, 1914, No. 781 / Präs. BH. *Verhängung des Standesrechtes über die Bebirke Tuzla u. Maglaj*, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo, 2 July 1914.

1910. These were proclaimed in numerous orders by the Provincial Government. On the day of the announcement, it was stated that weapon certificates had lost their validity for the whole country and that weapon owners were obliged to submit their arms to authorities within 8 days. Those owners who were in possession of explosive were obliged to submit it within 24 hours to political authorities. For the disregard of these provisions, the fine of 2.000 crones was determined and the initiation of proceedings at court-martial.

After the decree in Bosnia and Herzegovina was in force, individuals who were involved in illegal affairs, cooperated or were in touch with the enemy, broke the oath about military service or who did not respond to the call for service, committed therewith a criminal deed for which they were surrendered to court-martial which were in charge for such deeds so that other punishments were not taken into consideration.¹⁷ Emergency measures were announced in a number of orders of the Provincial Government such as the Order on restriction of travel documents, reporting, organizing and gathering, Order on prohibition against fleeing of conscripts over the border, Order on restrictions for possession and selling of arms, Order on subjection of civilians to military power, Order on strengthening of criminal proceeding for Bosnia and Herzegovina and abolishment of jurors at courts, Order on the introduction of censure on post and the supervision and control over telegraph communication.¹⁸

After the decisions of the Ministry council, Vienna and Berlin worked on a Memorandum which was kept in secrecy. On 24 July, diplomats of the Monarchy informed the governments in Petersburg, Paris, London, Rome and Istanbul about the undertaken actions and the content of the ultimatum. Shortly after the president of the Serbian Ministry council, Nikola Pašić, submitted a note stating that the Serbian government refuses to investigate the assassination on her territory, the Austro-Hungarian representative in Belgrade indicated that the content of this message was not pleasing and that the delegation would leave Belgrade the same day. By the end of ultimatum, Serbia started mobilization since it was expected that war declaration would follow in a few hours.¹⁹ A day before the war outbreak, the High Command of the Balkan military forces

¹⁷ ABiH, ZMF, 1914, No. 1.059/ Präs. BH. *Verordnung des Landeschef für Bosnien und der Hercegovina und Arméeinspektors in Sarajevo über die zeitweilige Unterstellung von Zivilpersonen unter die Militärstrafgerichtsbarkeit*, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, 26 July 1914.

¹⁸ *Sarajevski list* 155, 26.7. 1914, 1.

¹⁹ Dorst, Wünsche 1989, 44-45.

was appointed. Its commander was entitled to independently lead operations on the Balkans. With a forthcoming offensive against Serbia, it was decided to submit the civil and military administration to military commanders of the Balkan armed forces in the case of crossing over to enemy's territory.²⁰ An omen of an upcoming war was also the fact that the families of officers were transported from Bileća and Trebinje.²¹ When it became certain that the breakout of the war was inevitable, on 31 July, Emperor Franz Joseph issued authorisation for the High command that all fortified places in Bosnia and Herzegovina and Dalmatia and the fortification Petrovaradin were to be set up for warfare.²² Mobilization included not only armed forces but also economy, industry, agriculture, traffic and media which gained the main role in creation of public opinion. An act for general mobilization was signed by Emperor Franz Joseph on 31 July, but 2 August was defined as alert day whereas 4 August was the first day for mobilization. A part of *B-echelon* which had not begun with transport towards Serbia, was detained in places of mobilization from where it was sent directly to Galicia. Mobilization in the Monarchy was done correctly and lasted 3 days for the cavalry and 7 days for infantry and artillery.²³

In all parts of the Monarchy the situation was almost the same. Among one million people who were enthusiastic about future victories, rarely anybody saw a battlefield in front of them. Religious dignitaries blessed the soldiers who left for the war without a clear goal, and military marches were a marker for their way into the unknown. In the night of 4 August when the British ultimatum expired and the World War started, Sir Edward Grey, standing at the window of his room in the Foreign Office, told his friend: "The lamps are going out all over Europe. We shall not see them lit again in our life-time."²⁴

At the beginning of August 1914 three fronts were formed in Europe and maintained their primary significance until the end of the war. From December 1914, the Western front spread from North Sea to Switzerland, 700 kilometres in length. On this front the German army opposed the British-French and Belgian armies. The Eastern or Russian front spread from the Baltic Sea to Romania where the Austro-Hungarian and German armies were opposed to the Russian

²⁰ Ö. St. A, AOK, Op. Abt, No. 5, k. u. k. Ministry of war to the Military command in Sarajevo, 27 July 1914.

²¹ Ö. St. A, AOK, Op. Abt, No. 43, k. u. k. Ministry of war to the Military command in Sarajevo, 27 July 1914.

²² Ö. St. A, AOK, Op. Abt, No. 95, k. u. k. Ministry of war to the Military command in Sarajevo, 31 July 1914.

²³ Ö. St. A, AOK, Op. Abt, No. 156.

²⁴ Horvat 1967, 152.

army. Along the rivers Sava and Danube, the Balkan front was formed where Austro-Hungarian army confronted Serbia. After the declaration of war for the reinforcement of the border towards Serbia and Montenegro, beside gendarmerie and the Veteran corps (1.600 soldiers), among the loyal local population the Protection corps were engaged with 11.000 people and they were attached to gendarmerie. In this way, at the beginning of mobilization, the beating heart of the country was established – a narrow gauge railway and the border zone towards Serbia and Montenegro.²⁵

At the beginning of mobilization in Bosnia and Herzegovina, by the order of the army inspector Potiorek, i.e. the commander of the 6th army, "Schutzkorps" ("Protection corps") was established by gendarmerie and they were composed of Bosnian and Herzegovinian Muslims and Catholics. The "Schutzkorps" was formed and filled by people who were not subject to military duty and from the composition of the second and third reserve that were not scheduled for war. Their purpose was to provide instructions and support for gendarmerie in preserving peace and order in the country. They were also used against gangs and to lead "small wars" against the broken opponents. The formation and establishment of *Schutzkorps* was exclusively in military authority and the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina did not have any influence on it. The "Schutzkorps" functioned according to the principle of territorial defence, providing instructions on mobilization and protecting military objects, military devices, railway, post and telegraphy...²⁶ Beside this, a voluntary "Protection corps" ("Freiwillige Schutzkorps") was formed. The decision about its formation was assigned to the command of the gendarmerie corps for Bosnia and Herzegovina. A contingent of 1.000 infantrymen and 22 horsemen was formed for Bosnia and for Herzegovina.²⁷ On the front, the members of the "Schutzkorps" moved together with their military units. Bosnian and Herzegovinian Serbs, who had joined Serbian and Montenegrin forces at the time of their breach into Bosnia and Herzegovina and caught at the time of duration of court-martial, were punished with a death penalty. The executors of these penalties were members of "Schutzkorps" and were largely Bosnian and Herzegovinian Muslims. In historical memory of Bosnian and Herzegovinian Serbs this fact was

²⁵ ÖULK, Bd 1, 1914, 92

²⁶ ABiH, ZMF, 1914, No. 14.498. Schutzkorpsmanschaft, Versorgung. The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo 3 November 1914.

²⁷ Ö. St. A., KA-W, N. P, K. 6, Geh, No. 68 b, Sarajevo, 12 September 1914.

later used as an instrument for genocide policy towards Muslims. During the service in "Schutzkorps" there were violations of duty for which its members were charged and prosecuted. One such lawsuit, where several persons were convicted, was led by the end of April 1916.²⁸ By the order of general Potiorek, many kinds of military formations were established along with the regular army. For the purpose of defence of Sarajevo and its surroundings a concrete plan for the creation of *Scharfschutzkorps* was made during the September of 1914.²⁹ This military organized body was to patrol, gather intelligence and ensure safety and command. Special attention was dedicated to weapon handling and fostering of sharpshooting among the younger people, as was the custom in Alpine countries of the Monarchy. For performing of tasks, a command of "Scharfschutzkorps" was established with three permanent inspectors at the front who should change shifts every 8 hours. Twenty members of "Scharfschutzkorps" were distributed per each barrack, fully prepared for war, dressed in brown-grey clothes, with breeches, long stockings or puttees.³⁰ "Bürgerwehr" was also formed, as civil protection to administer public order and peace in the country and was not subject to the regulations of military discipline. The Provincial Government decided on the formation of these units on the 11th August 1914. They should have been formed according to gendarmerie regions with the task to patrol unarmed even if their commander was armed. For the formation, it was necessary to recruit four times more people than the number of rifles they possessed. This "civil army" functioned as civil guard and on the battlefield and it was subordinated to gendarmerie.³¹ Apart from this, the "Schutzwehr" – small-armed units along the gendarmerie stations, were also set up. In the country, watch guards were organized in the areas which included 6 or 12 villages. All these formations were officially called "Bürgerwehr" and their goal was to support police since police officers had left for the regular army. They were supposed to carry out police patrols, keep watch in front of administration buildings, posts, next to telephone and railway lines and prominent places along river banks and to reinforce financial watches.³²

²⁸ Prozes gegen Schutzkorps Leute, Sarajevoer Tagesblatt, 30 April 1915, 5.

²⁹ ABiH, ZVS, 1914, No.12.020, Formierung eines Scharfschutzkorps, The fort command Sarajevo to the The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 22 September 1914.

³⁰ ABiH, ZVS, 1914, No. 11.721. Entwurf für die Aktivierung des Sarajevoer Scharf-Schutzkorps, Military command Sarajevo, 3 September 1914.

³¹ Ekmečić 1974, 474, note 89.

³² Ekmečić 1974, 173.

After war broke out and mobilization was proclaimed, a significant role was attributed to religious leaders in Bosnia and Herzegovina – the Grand Mufti Čaušević, Archbishop and Metropolitan Evgenije Letica, and the Bishop of Mostar Mišić, who took care that mobilization was done in peace and order, thereby using the opportunity to spread patriotism and emphasize the connection with the Monarchy.³³

In the first year of war, the impact of military “soul carers”, chaplains, imams and rabbis on military conscripts was especially strong. The emphasis in their activities was placed on atonement in case of breaching the oath given to the Emperor and the King which had crucial significance for their conduct on the front and endurance of superhuman efforts.³⁴ General Potiorek was especially interested in using the enthusiasm of the Muslim population for the war goals of the Monarchy, insisting to manifest it in every possible moment. When the war started, prayers were held for the victory of Central Powers in all mosques in Bosnia and Herzegovina. When Great Britain entered the war on 15 August, after the prayer for the Emperor in the Emperor’s mosque, in agreement with General Potiorek, the Grand Mufti and the waqf director Šerif Arnautović organized a prayer against Britain. Grand Mufti Čaušević, dressed as mullah of Mekka and Medina, delivered a solemn speech from a specially decorated podium. This act was photographed; postcards were made with the text of his speech and addressed to Muslim soldiers at the Russian front and Muslim countries all over to India.³⁵

After the war declaration, General Conrad ordered that the *B-echelon*, along with units of the Minimal group Balkans, should also be concentrated towards Serbia. It was very active during the following days in South-Eastern Bosnia. The Serb and Montenegrin operation plan against Austria-Hungary, which was presented on 6 August 1914 by Ratimir Putnik, suggested to engage the strong Austro-Hungarian forces and to weaken therewith the attack in direction of Russia. The basis for the offensive operation plan which suggested the

³³ *Sarajevski list* 183, 13.8. 1914, 2; *Sarajevski list* 184, 14. 8. 1914, 2; *Sarajevski list* 191, 19. 8. 1914, 2.

³⁴ While on the Italian front, captain Pero Blašković met a Muslim who was hungry and thirsty, and was pulling a gun onto a far-away hill, crying and saying that “trodding as a goat he was constantly praying to Allah to be shot down by artillery, because this is not life”. These words portray the attitude towards the military service: the oath to God and the Emperor, because one includes the other, was the motive which moved the soldiers to endure superhuman efforts. Blašković 1939, 368.

³⁵ Ö. St. A., KA-W, Nachlass Potiorek, Kart. 5, No. 136, Sarajevo, 15 August 1914.

combined operations of the Serbian and Montenegrin army was the engagement of Serbian army from Užice which was to operate on the direction Višegrad-Sarajevo and the Montenegrin army in the direction Pljevlja-Goražde-Sarajevo.³⁶ The offensive toward Sarajevo was founded in the strategic concepts of Serbian general staff but its success was limited to connecting and marking of Austro-Hungarian forces. The tasks of Chetnik units show offensive character.³⁷ Raising revolts in Bosnia and Herzegovina was included in the plans of military circles of Serbia. After the outbreak of war, Colonel Dragutin Dimitrijević-Apis composed an instruction for the conduction of Chetniks' activities in the war against Austro-Hungarian military forces. This document foresaw that in the case of offensive, Chetnik troops should cross over on territory of Bosnia and Herzegovina and serve there as a nucleus for instigating revolts in areas inhabited by Orthodox Christians. The High Command of the Serbian army entrusted Chetnik units with the execution of specific military tasks, mainly guerrilla warfare. During offensive operations Chetniks should have been engaged as precursors and patrols of regular Serbian army with the task to intrude on territory controlled by the Austro-Hungarian army, to attack them from behind, also to attack in hinterland, destroy communications and large mobile institutions, gather intelligence etc. Their basic goal was to force the enemy to take apart its forces and to weaken its attacking abilities. During the withdrawal of the Serbian army, Chetniks were supposed to remain on the occupied territory behind the back of their enemy's army, to attack and destroy bridges, passages, telegraph and telephone lines, the chamber etc. Troops were also to be formed from the remaining population. Through specially organized intelligence channels, Chetniks established connections with the regular Serbian army.³⁸ The place and role of Chetnik units during First World War was confirmed by a special directive of High command. All Chetnik formations were sent to the River Drina on 9 August.³⁹ Some units were engaged during 1914 on the territory of Bosnia, i.e. the area of Vlasenica, Olovo, and also towards Srebrenica, Han Pijesak and Pale and even arrived in the direct vicinity of Sarajevo. In the places where Serbian and Montenegrin forces penetrated, Chetniks were joined by local population who voluntarily entered their troops. The attempt to provoke an uprising through the

³⁶ Hrabak 1964, 5.

³⁷ About the role of chetniks see: Šehić 1971, 13-39.

³⁸ Šehić 1971, 40.

³⁹ Šehić 2007, 92.

actions of Chetnik units did not succeed since the population who were not allowed to carry weapons was either interned in the inner parts of the Monarchy or were mobilized or assigned to work units. This is why Chetnik orders in the area where they operated, found mainly older people, women and children.⁴⁰ During their military operations, the captured committees were shot or hanged. In the county of Mostar 154 people were killed, in Duvno 19, whereas in both counties 36 people were killed in battles. In the county of Trebinje 78 people were hanged, 30 were killed in battles, whereas in the Bileća county 6 people were shot dead and six were hanged.⁴¹

Breach of Serbian and Montenegrin military forces into the territory from Višegrad to Foča caused massive flight of the Muslim population from the counties of Višegrad, Rogatica, Čajniče and Foča whereas the Orthodox Christians welcomed them as liberators, cooperating and joining them. This attitude of the local Serbian population served as a motive to implement the harshest repressive measures. After the Montenegrin army had withdrawn from Čelebići near Foča, in the middle of August 1914, 180 Serbs were arrested and 71 shot dead in Foča on the basis of the court-martial decision, whereas 24 were sent to the camp Arad.⁴²

In the morning of 17 September a part of the Sandžak army entered Rogatica. The county administration of Rogatica informed the Provincial Government what had been going on after the offensive of Austro-Hungarian forces by the end of October 1914. Pillaging started immediately after Sarajevo. On both sides of the road, houses were burnt down, mainly desolated and plundered. All Serbs from Sokolac and Podromanija withdrew with the Serbian and Montenegrin troops. Montenegrins arrived at Rogatica in the afternoon of 17 September. Local Serbs welcomed them with applause, flags and flowers. The town administration was in their hands. One third of the Muslim population, who had not escaped on time, remained in the town and was exposed to the terror of Montenegrins. One café owner and one-day labourer were killed, whereas Muderis Muhamed Effendi Škaljić, 8 imams, respected citizens – Bećirbeg Šahinpašić, Uzeiraga Daidžić, hafiz-Effendi Muftić, Ibrahim Teskeredžić and 70

⁴⁰ Šehić 1971, 41.

⁴¹ Slijepčević 1929, 396.

⁴² ABiH, ZMF, 1914, No. 1.715/ Präs. BH. County office in Foča to the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 23 September 1914.

other persons from the county were taken as hostages. Muslims were stopped on the streets and were deprived of their money and watches. Montenegrins burnt down 20 houses with side buildings, 20 shops and a mosque in a neighbourhood. Serbs and Montenegrins plundered and took everything possible – supplies, clothes, precious things and equipment. They even robbed the local Orthodox Christians with the excuse that Austro-Hungarian money was not valid any longer and should be exchanged. They extorted the money and collected in this way around 4.000 crowns. Due to the penetration of Austro-Hungarian troops, 80% of Orthodox Christians joined Serbian and Montenegrin forces which were withdrawing, to a great extent voluntarily but partially also because they were forced to do so.⁴³ For instance, the complete population of Trnovo fled. Montenegrins, dressed in uniforms of the Austro-Hungarian army, burnt properties and plundered everything, even Serbian women so that the population had to escape. The return of Serbian population was not an option since it was assumed that they would join the enemy.⁴⁴ By the end of October 1914 the county branch of Trnovo was completely cleansed from Serbian and Montenegrin troops, so that the traffic on the route Sarajevo-Trnovo-Kalinovik was established and after it the postal service as well. Muslim families from Trnovo started returning home. One small part of Orthodox Christians remained whereas a greater part of them had fled and joined the Serbian and Montenegrin units. After the reoccupation of the places, many inhabitants made the statements at the stage headquarter about the events in the county of Vlasenica during the invasion of Serbian and Montenegrin forces. When Serbs marched into the villages Pomol and Štedra for a second time, many residents were massacred. Serbian patrols besieged Muslim houses requesting food and cattle which was given to them without any resistance and after which they requested money. In these villages, soldiers also raped women.⁴⁵ After the offensive of Serbian and Montenegrin units, around 50.000 people from East-Bosnian counties of Kladanj, Srebrenica, Vlasenica, Rogatica, Višegrad and Zvornik left, partially voluntarily and partially because they were forced to do so since military circles spread the news that "Swabians were killing everyone on their way". Apart from this, fear was present among them after the solemn welcome of Serbian and

⁴³ ABiH, ZMF, 1914, No. 1.740/ Präs BH. County office in Rogatica to the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 20 October 1914, transcript.

⁴⁴ Ö. St. A., KA-W, N. P, K. 6, 86 ad c, Rapport, 27 September 1914.

⁴⁵ "Zlodjela Srba u Bosni" *Sarajevski list* 114, 24. 4. 1915, 3.

Montenegrin units and involvement in plunders. Army gathered refugees and directed them towards Serbia.⁴⁶

Having expelled Užice and Sandžak armies from South-Eastern Bosnia, General Potiorek resolved the question of securing the hinterland on this space, after which he had to decide about the third offensive against Serbia.⁴⁷ In the governing circles in Sarajevo it was considered that a fast pacification of the Orthodox Christians should not be expected if the Austro-Hungarian forces did not act decisively on the prevention of an uprising. From 28 June to 15 August at Central Courts in Bosnia and Herzegovina criminal lawsuits were raised against 637 persons. After finding the material from Loznica, several hundred people were taken to the prison in Sarajevo either from the group of hostages or through new arrests.⁴⁸ It was surprising to see to what extent the Serbian idea became popular not only among the intelligentsia but also among the rural population.⁴⁹ Military authorities in Trebinje used penal measures so that on the 12th August, Gujo Gudelj from Pokrajčiči, who sent signals to Montenegrin troops was hanged and Vid Parežanin from Lastva-Korjenic taken hostage because Serbs from Lastva joined Montenegrins during the attack on Trebinje.⁵⁰ Such scenes and examples of fanaticism strengthened the conviction that they could only be fought by force. The committees were not always fought consistently. At first they could not be differentiated from the regular troops and many of them were captured. Only after some time, they began not to be treated as soldiers. They themselves did not know what they were fighting for, only that they were pushed forward by their officers.⁵¹ The Austro-Hungarian administration considered that such examples indicated that Bosnian Serbs were long preparing in secrecy in terms of high treason for the events which followed. "They were

⁴⁶ Ö. St. A., KA-W, N. P, K. 5, 109 b, Kladanj 17 October 1914. M. Ekmečić denoted the flight of Orthodox Christian population from eastern Bosnia as "ethnic cleansing of its subjects by Austro-Hungary." Ekmečić 1974, 180.

⁴⁷ Zelenika 1962, 638.

⁴⁸ Šehić 2007, 97.

⁴⁹ Hauptmann, Prasch 1981, 430. It is known of the case of a Serb peasant who, before his hanging, shouted three times "Long live King Peter". He was then massacred by the soldiers, and while he was dying he mentioned his name again.

⁵⁰ ABiH, ZMF, 1914, No. 1.410 /Präs. BH. The transcript of report No. 320 from 13/8 1914, A branch of command in Trebinje to the gendarmarie command. While he was standing on the scaffold with a rope around his neck, priest Parežanin shouted: " Long live Serbia, Serbian army, Serbian people and Great Russia."

⁵¹ Hauptmann, Prasch 1981, 430.

raised in that way, because logically, it is difficult to assume that an ordinary uneducated peasant or even old women could have offered such military services without previously being prepared for it", concluded the court counsellor Grasl, suggesting that the "administration has the main goal to educate people that it governs in the spirit of loyalty towards the throne and respect of law regardless of personality and to show in all administrative procedures good intentions and consistent firmness." He believed that it was important to eliminate any kind of militaristic spirit and thereby the harmful protection which obstructed the work i.e. giving recognition for merits to each individual. "If this was done," he concluded, "It could not happen that among Serb intellectuals, there are many of those who are deep in their hearts on the side of the enemy."⁵² Investigation against participants of assassination carried out in Sarajevo showed the entire severity of the crisis in education and school system in the country and the proportions of the youth movement which negated Austro-Hungarian rule. Authorities investigated, arrested suspicious high school students and prepared lawsuits against them. According to the Austro-Hungarian central authorities, high schools in Bosnia and Herzegovina faced a crisis, discipline problems and conflicts among students.⁵³ As the number of excesses of high school students increased with years, for the suppression of this phenomenon and its causes, the emergency measures proved to be unsustainable. It was established that the excesses were motivated by elements who systematically and frequently acted and agitated against loyal elements in school bodies. As result of this, regulations of the second main body, of the third section of the Criminal code for Bosnia and Herzegovina were supplemented. Those who were convicted could expect imprisonment from one to six months. If the convicts were not citizens of Bosnia and Herzegovina, they were expelled from the Monarchy.⁵⁴ Military command from Mostar estimated that Serbophile propaganda which had earlier been eliminated by the example of draconic measures was fully continued after mobilization. Proof of such convictions was the sending of signals to the Serbian and Montenegrin army as well as the mood of the Orthodox Christians who openly demonstrated joy after the slightest sign of failure of Austro-Hungarian

⁵² Šljivo 1987, 138.

⁵³ Kapidžić 1965, 398.

⁵⁴ ABiH, ZMF, 1914, No. 1078/ Präz. BH. Entwurf eines Gesetzes womit die Bestimmungen des zweiten Hauptstückes des dritten Teiles des Strafgesetzes ergänzt werden. The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo, 26 July 1914.

army which was followed with rumours. Due to this, military command required more effective measures for prevention. Primarily, all enemies were to be expelled from the country and emigration of population from the Balkan countries was to be prohibited. All those who were hostile towards the country should be confiscated their property.

Fifteen days before he was dismissed, the Provincial governor Potiorek, in a report addressed to the Common ministry of finances, had justified the harsh measures in Bosnia and Herzegovina after the assassination in Sarajevo. In the report he argued that after gathering information during the previous months, the majority of the Orthodox Christians successfully acknowledged the state idea. Moreover, facts in all areas of administration indicated that the subversive spirit and disloyalty were not only present among some exalted politicians but were also deeply rooted in all strata of society to an unimaginable extent. A great part of clergy, teachers in religious schools and other educated people of free vocations, as well as town landlords were infected with this spirit. It was even spread among provincial clerks and officials of all categories despite their oath to serve. The conservative and loyal population was seduced by the irredentist movement, completely joining the Serbian army near borderline. According to Potiorek's opinion, the trial showed the assassins that Serbia had fanned national passions among the Serbs in Bosnia and Herzegovina and inspired their megalomaniac aspirations. Potiorek cited complaisance of the administration towards the requests of Serbs as the main reason for strengthening of Serb nationalism, especially after the movement for church and school autonomy had finished. Giving Statute to church and school autonomy was considered to have been a fatal mistake of the administration. It established a national church and school and created such a conscience among Serbs that they did not feel any longer as Bosnians of Orthodox Christian faith or members of Monarchy but as a special privileged element which considered that they had the right to separatist aspirations and created a proper platform for subversive activities.⁵⁵ Immediately after the announcement of mobilization in Bosnia and Herzegovina, military authorities started taking hostages. This measure was supposed to guarantee peace in the country and in this way the activities of committee troops were limited. Hostages vouched with their lives for the damage that

⁵⁵ ABiH, ZMF, 1914, No. 1.994/ Präs. BH. The report of the chief of the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo, 15 December 1914.

could have happened in the country to the army, military objects, transport, public transport means and everything that was important to the army. They were positioned on those places which could have been in danger from guerilla warfare.⁵⁶

A note from the Provincial government for Bosnia and Herzegovina addressed to county offices and branch offices in the country from 28 July 1914 contained instructions on introduction of the institution of hostage. The most influential and most respected persons of Orthodox faith who politically belonged to "Narod", "Otađzbina" and "Srpska riječ" should be taken as hostages and serve as pawns for the loyal behaviour of their members and supporters. It was emphasized that it was of special importance to take hostages who were their closest relatives in order to achieve calming effects on the population. Political authorities should teach the population about the significance of taking hostages, arguing that it is not punishment but an instrument for protection of state and respect their treatment. Hostages vouched with their lives for objects of military significance and every incident had as consequence their execution.⁵⁷ For deliberate damage of railways, bridges, roads, telegraph and telephone lines the penalty was hanging. Every municipality that suffered such destroying was exposed to high penalties or other difficult contributions which needed to be initiated immediately. Military commands for insurance of railways and bridges and commands of military transports were authorised to take hostages and could dispose them at the department for protection and military trains. In attacks on railways or bridges, hostages should be shot on the spot.⁵⁸ In all municipalities, especially in those near railways, posters were to be put on prominent places.⁵⁹ In the inner parts of the Monarchy politically suspicious hostages were taken first.⁶⁰ From 380 Orthodox priests in country, 163 of them were captured or taken as hostages.⁶¹ In regard to repressive measures against the Serbian population which participated in battles of the Serbian and Mon-

⁵⁶ Šljivo 1987, 91.

⁵⁷ ABiH, ZVS, 1914, No. 7.493/ Präs. *Aushebung von Geiseln und Behandlung derselbe*. The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to all county offices and county branches, Sarajevo, 28 July 1914.

⁵⁸ ABiH, ZVS, 1914, No. 8.352/ Präs. The decree of the command of the 15th corps.

⁵⁹ ABiH, ZVS, 1914, No. 7.441/ Präs. *Beschädigung von Kommunikationsmitteln*, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to all county offices and county branches, as well as to the government's commissary for the capital Sarajevo, 27 July 1914.

⁶⁰ Ö. St. A., KA-W, N. P. K. 6, Geh, No. 61 b.

⁶¹ Hauptmann Prasch, 1981, 444.

tenegrin army against Austro-Hungarian troops, the Ministry of foreign affairs of Monarchy approved the undertaken measures. It principally agreed to deprive them of their citizenship and to confiscate their property remarking the principle of its implementation of distribution of property to loyal neighbours. Reason for such an attitude was fear that division of confiscated property would serve as a motive for Russia to do the same in regions of east Galicia, occupied by Russian troops. These measures could have had long lasting negative consequences for the Monarchy in a political sense. Because of this, it was believed that the right for confiscated land should be given to the Provincial Government for Bosnia and Herzegovina.⁶²

After the deportation of Serbian and Montenegrin forces from East-Bosnian counties and establishment of Austro-Hungarian administration, the question of settlement in border areas became current again. In the end, the opinion was accepted to expatriate the Orthodox Christians and to confiscate their property. Since they turned away from the Monarchy, their property was to be taken by other, mixed population, primarily Muslims and Catholics from different parts of Bosnia and Herzegovina, war victims, veteran soldiers, corporals, gendarmes and financial guards.⁶³

After the end of the Balkan Wars, the Ottoman Empire was in a difficult situation because of the loss of the greatest part on the European continent and immediate threat to Istanbul from Bulgaria and Greece and their aspiration to its territory. After the assassination in Sarajevo the government in Istanbul was convinced that it could not escape entry to war. Even though the Minister of war, Enver Pasha, was the most influential politician and personally fond of Germans, the Porte initially attempted to approach the Entente forces. Germany used this immediately and on 2 August concluded an agreement about participation of the Ottoman Empire in the war on the side of Central Powers. Germany hoped that this arrangement would positively influence Bulgaria, Romania, Persia, and Afghanistan to join it. Germany expected a lot from the Sultan's reputation as a religious leader of the whole Muslim world of around 300 million people. It hoped that the announcement of *holy war (jihad)* would show that their place

⁶² ABiH, ZMF, 1915, No. 980/ PräS. BH. Ministry of foreign affairs to the k. u. k. Ministry of war, 15th June 1915.

⁶³ ABiH, ZMF, 1915, No. 1.377 /Präs. BH. "Pro domo"

in this war was on the side of Central Powers.⁶⁴ The entry of the Ottoman Empire into the war on 1 November 1914 had a significant impact on events in the South-Eastern Europe. Foremost, for the proclamation of *holy war*, the Sheikh ul-Islam's needed to proclaim a holy fatwa so that the Sultan might proclaim the war on its basis. In Istanbul, on 14 November 1914, after the noon prayer in Fatih's mosque, a representative of Sheikh ul-Islam presented the fatwa which proclaimed the *holy war*. A crowd of people moved to the Ministry of war, in front of the Porte where a prayer was held for the victory of army and navy.⁶⁵ The Government sent the media the proclamation of holy war, bearing the date 21 November 1914, and the Sultan ordered the proclamation to be sent to all Muslim countries. It was signed by the current and former Sheikh ul-Islam, as well as by 24 great Muslim scholars. All Muslims were invited to take part in the war on the side of Central Powers. Hence, to Muslims in the Balkans, it was clearly shown that their place was on the side of the Monarchy.⁶⁶ According to Sharia all Muslims were obliged to participate in the war. Children, women, slaves, the blind and disabled people did not have to fight. If the enemy was defeated the war could end, but if it was the other way around and the enemy won, then a wife could go to war without asking her husband, a slave without asking his master. Mutilation of the enemy was forbidden. All Muslims were obliged to participate in the war against those who were marked as enemies of Islam.⁶⁷

General Potiorek did not hesitate to order the reading of Sheikh ul-Islam's fatwa with the command about the *holy war – jihad*, in all mosques in the country and to all soldiers at the front as a welcome tool for psychological and ideological war fighting. In order to direct their religious enthusiasm towards a voluntary joining of the army, General Potiorek sought to influence the Grand Mufti as soon as possible so that the fatwa of the Sheikh ul-Islam would be published in all the mosques in the land, proclaiming *jihad* against the British, French and Russians.⁶⁸ At the same time he told Palavichini, the Austro-Hungarian ambassador in Istanbul, to ask the Sheikh ul-Islam for an explanation as to whether the Muslims can fight under the imperial flag. Bearing in mind that jihad was a legal institution of Islam, he wanted to know whether it had to

⁶⁴ Tomac 1968, 152-153.

⁶⁵ *Sarajevski list* 278, 17. 11. 1914, 1.

⁶⁶ *Sarajevski list* 290, 26. 11. 1914, 1; Cf. Bihl 1982, 35.

⁶⁷ *Sarajevski list* 282, 18. 11. 1914, 2.

⁶⁸ Rauchensteiner 1991, 183.

be waged under Muslim command.⁶⁹ After he officially received the fatwa and the epistle from Sheikh ul-Islam, the Grand Mufti Čaušević invited all the muftis and dignitaries to Sarajevo, at the same time issuing an epistle to all muftis, imams, and sharia judges to begin collecting contributions for the army.⁷⁰ In the courtyard of the Gazi Husrev-bey's mosque on 11 December 1914, before noon, the Muslim population began gathering in order to hear the speech of the Grand Mufti. The mosque and the courtyard were full and it is estimated that more than 3.000 individuals were present at the time. In the mosque all of the most prominent representatives of the Muslim people came together. After the Friday noon prayer, the imam of the Bey's mosque, hafiz Esad effendi Sabrihafizović, delivered a khutba and later extracts from the Koran were read from the surah on the victory. After the reading was finished, the Grand Mufti climbed to the pulpit, turning to the gathered populace, stressing that the Ottoman Empire had entered the World War as an ally of the Monarchy and Germany.⁷¹

The war destruction on the area of military operations, mobilization, migrations, evacuations and interning of people caused a great disturbance in the economy of the country. In the majority of industrial companies and mines the production did not reach the pre-war level, and in many cases it was halved or completely stopped. Due to the lack of working power during the war the agricultural production was organized on the principle of compulsory public works. The agrarian produce declined swiftly so that during 1916 they were twice smaller than in 1914. The war contributions and the lack of food conditioned the excessive slaughtering of cattle and the quick regression of livestock farming. The war especially hit the poorer layers of the society. With the engaging of labour capable population for the war effort, the economy was left without workforce so that the militarized companies resorted to employing women and children, and during 1915 and 1916 they also employed prisoners of war and militarized workers who filled work places in mining, metallurgy, and wood cutting.⁷² With its production Bosnia and Herzegovina could not satisfy the necessities for cereals even in peacetime, so that it had to import large quantities. The knowledge that the war would last for a longer period of time forced the

⁶⁹ ABiH, ZMF, 1914, No. 1815. Heilige Krieg, Tuzla, 15-16 November 1914.

⁷⁰ ABiH, 1914, No. 1.913/ Präs. BH. Heilige Krieg, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo, 2 December 1914.

⁷¹ *Sarajevski list* 306, 12.12. 1914, 2-3.

⁷² Hadžibegović 1990, 70.

authorities to undertake numerous measures for the rational spending of existing supplies and ensuring the provisioning of the population. Special attention was given to the spring sowing in 1915 which had to include all the security organs in the state – gendarmerie, *Schutzkorps*, veterans, foresters, and all municipal officers. Also, the refugees were to be involved in the sowing since they received help from the state resources.⁷³ For the conducting of the spring sowing, an especially important role was given to the gendarmerie which was given the instructions for its implementation. The ploughing and sowing was to be conducted via public works, so in each settlement all labour capable male and female workforces were required to help. In these works refugees were also supposed to be involved, whereas only the necessary female workforce was allowed to remain home. Under no circumstance was it allowed to take the working cattle to graze before the sowing was completed. On the agricultural units where the male individuals were mobilized, not one single part was supposed to remain uncultivated. This land was supposed to be worked on by the whole population, in the final instance even if some of them had to be forced to do it. Each settlement needed to provide all of the labour capable men, women and children, with the available cattle and equipment in the service of the state, so that from the early morning hours until very late in the evening they would be engaged in sowing until the job was completed in a certain region. If a surplus of workforce was to appear, it was to be sent out to aid the neighbouring areas.⁷⁴ In the lack of agricultural workforce for the sowing even prisoners were engaged and they were organized by the authorities from the county and regional courts. Beside that, it was allowed to involve school children in the performing of easier agricultural tasks, and the supervision and control of these measures was entrusted to the teaching staff. Also, it was favourable to engage females among the Muslim refugee women and girls in the conducting of field works. The lower organs were especially reminded not to intensively engage these categories of refugees, but that this should be done in an appropriate way, since this was

⁷³ ABiH, ZMF, 1915, No. 8.820. Wirtschaftliche Massnahmen der Landesregierung für Bosnien und Herzegovina während des Krieges (bis Mai 1915.). Im Auftrage der Landesregierung verfasst von Dr Stephan Fodor, Regierungssekretär, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, 16 August 1915, 83.

⁷⁴ ABiH, ZMF, 1915, No. 8.820. Wirtschaftliche Massnahmen der Landesregierung für Bosnien und Herzegovina während des Krieges (bis Mai 1915.). Im Auftrage der Landesregierung verfasst von Dr Stephan Fodor, Regierungssekretär, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, 16 August 1915, 84-86.

the first instance of activity of Muslim females in public life. These provisions were met by complete understanding from the Grand Mufti and he supported them strongly.⁷⁵ In order to prevent the chaos in the provisioning of the population in Bosnia and Herzegovina the Government passed on 3 August 1914 the Law on the rational provisioning with necessary life supplies. All food supplies were required, and export from Bosnia and Herzegovina was forbidden without a special permission of the authorities.⁷⁶ For the more effective control of prices and supplying of population, the Provincial Government was authorized by the law of 7 December 1914 to undertake special measures in the field of economy due to the outstanding circumstances caused by war.⁷⁷ The law of 29 March 1915 arranged the trade of wheat and grist for the mill. It established the monthly-allowed ration per capita of 7,2 kg of flour or 9 kg of wheat, which amounted to 250 grams of flour or 300 grams of wheat per person per day.⁷⁸ Since the supplying of the population was in constant decline, the Provincial Government, dissatisfied with the work of the Office for the trade of wheat, formed by the end of 1915 the Institute for the trade of life supplies which was united with the Office. Its task was to find supplies of life victuals and to distribute them equally on the territory of Bosnia and Herzegovina.⁷⁹

After the southern and eastern areas of the country became the direct zone of war operations, a great part of the population was forced to flee their homes, whereas on the other side a large number had to be evacuated militarily. In that way the problem of refugees became prominent immediately after the outbreak of the war. Considering the small receiving capabilities in the country, as well as the specific social, confessional and economic relations, the solution of this issue was more problematic than in Austria and Hungary. The movement

⁷⁵ ABiH, ZMF, 1915, No. 8.820. Wirtschaftliche Massnahmen der Landesregierung für Bosnien und Herzegovina während des Krieges (bis Mai 1915.). Im Auftrage der Landesregierung verfasst von Dr Stephan Fodor, Regierungsssekretär, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, 16 August 1915, 91.

⁷⁶ Law that regulates provisions on procurement of population with basic supplies while emergency circumstances are in force caused by war. Glasnik Zakona i naredbi za BiH 1914, 363.

⁷⁷ Law that authorises the Provincial government, due to war circumstances to order what to do on the field of economy. No. 167, 7 December 1914. Glasnik Zakona i naredbi za BiH 1914, 589.

⁷⁸ Law that regulates the transport of wheat and grist. No. 32, 29 March 1915, Glasnik Zakona i naredbi za BiH 1915, 81.

⁷⁹ Order of the Provincial government according to which the Institute of the Provincial government for Bosnia and Herzegovina for the transport of life provisions was founded, No. 128, 3 December 1915, Glasnik Zakona i naredbi 1915, 291.

of refugees began in the end of August of 1914 when the Austro-Hungarian units retreated from Sandžak, and when 9,000 Muslims joined them with women and children. When the wave of refugees began moving from Sandžak, General Potiorek thought that the best solution would be to include all capable males into military units.⁸⁰ He believed that their return by force was out of the question due to the consideration towards the Muslims of Bosnia and Herzegovina. Since they could not remain on the border due to military reasons, and since inland accommodation was excluded because the possibilities and the authorities could not bear it, their passage to Ustiprača was approved, and after that they were to be directly transported towards Bosanski Brod. At the same time the k. u. k. Ministry of war required the refugees to be settled outside of the country.⁸¹ After they reached Brod, the refugees were dispersed to Banja Luka, Kotor Varoš, Kozarac, Derventa and Teslić, while the refugees from Foča and Čajniče were taken to Vareš, Fojnica and Busovača.⁸² The Muslim population from Sandžak fled en masse with their cattle towards Bosnia in order to save themselves from the Montenegrin attacks. The k. u. k. Ministry of War ordered that the refugees are to be treated in the same way as they were in 1912.⁸³ The Office for the supervision of war thought that the refugees from Sandžak should be allocated in the interior, along with the conduction of strict sanitary measures so that the outbreak of any infections would be prevented.⁸⁴ Under the leadership of the Grand Mufti Čušević an action was initiated for the gathering of aid for the refugees, and it brought funds in the amount of 61.687 crones and 84 hellers. Franz Joseph and minister Leon Bilinski gave larger contributions, 10.000 crones each, while the other donations were mostly the result of the Grand Mufti's work. Since the refugees were supplied from the provincial budget, the income of the fond was used for the improvement of their position, for the buying of food, clothes and footwear, Nestlé flour for the feeding of children... These necessary supplies were bought by the Refugee office of the Provincial government and the regional offices on whose areas the refugees were settled.⁸⁵

The Muslim population which did not succeed to flee because they were surprised by the enemy, remained on the occupied territory. On 20 September

⁸⁰ Ö. St. A. KA-W, N. P, K. 5, 48, Dienstzettel, 10 August 1914.

⁸¹ ad Potiorek to Bilinski, Sarajevo, 29 August 1914.

⁸² O. St. A. KA-W, N. P, K. 6, 52, Dienstzettel, Sarajevo, 30 August 1914.

⁸³ O. St. A. KA-W, N. P, K. 6, 52 d, 30 August 1914.

⁸⁴ O. St. A. KA-W, N. P, K. 6, 52 f, 1 September 1914.

⁸⁵ "Sabiranje za muhadžire" *Sarajevski list* 39, 28.2. 1917, 2.

1914 the regional representative Hrasnica submitted a report to the president of the Provincial government about the violence to which they were exposed: "As soon as the conflict began on the border, and when the border troops began retreating together with the gendarmerie, finances and members of Defensive council, and when the Serb army began encroaching into the Višegrad region, the elders of the Orthodox Christians ceased to perform the entrusted tasks and all to a man joined the enemy along with the population, while the Muslims retreated with the army". They told Hrasnica that they were forced to flee and that they did not have the time to take their cattle in fear that they would remain on the left bank of the river Lim and thus fall into the hands of the enemy. Those who were left behind suffered horrible atrocities: "They were being murdered, enslaved, flayed alive, and from one hajji they took 10,000 crones and then they killed him."⁸⁶ The suppression of the Serb and Montenegrin units was followed by the return of refugees to Rogatica so that by the end of November 1914 their number decreased to 26.448 persons. However, soon a new attack followed and Rogatica had to be completely evacuated again. Due to that, the number of refugees from the eastern areas rose so that in mid-January 1915 the number of refugees was 46.000 individuals, of which around 20.000 were children and 16.000 women.⁸⁷

In the summer of 1915 a total number of 104.000 persons were displaced. This situation lasted until the autumn of 1915 when the successful offensive in Serbia made it possible for them to return. In the spring and summer of 1915 refugees, among which were women and children, found an additional source of income in agricultural work. On the initiative of the Grand Mufti funds were gathered throughout the land for the care of refugees, which brought an amount of 35.000 crones. Despite the difficulties, adapting to the circumstances in the land, the refugees were also provided with shelter and care during the winter. The successful operations in Serbia and Montenegro in the end of 1915 made it seem likely that all the refugees would return home, so preparations were made for such an outcome. In the end of November 1915 a great number of evacuees from the fortified places were able to return homes, in the cases where no additional conditions had to be met. There were 5.000 inhabitable and 10.000 uninhabitable destroyed or damaged houses and economic buildings. By the

⁸⁶ Šljivo 1987, 134-135.

⁸⁷ Bericht über Verwaltung 1914-16, 141.

end of 1916 the number of destroyed buildings was still great: 3.221 houses were completely destroyed, 7.075 economic buildings, 1.644 severely damaged houses and 2.099 severely damaged economic buildings.⁸⁸

During 1915, a series of political trials were held in Bosnia and Herzegovina and they were mostly aimed against the high-school youth. That same year four big student trials were organized: in Banja Luka with 27 accused, in Mostar, but which was held in Sarajevo against 10 accused, in Sarajevo, tried in Travnik with 65 accused, and in Tuzla, which was held in Bihać against 40 accused students. In these trials a number of professors were also accused. In the student trials most of the accused were Orthodox Christians, while a lesser number of *Muslims and Catholics* was tried too. *Apart from many small-scale proceedings, there were a few bigger trials such as the one against Damjan Đurica with 36 people and Savo Ljubibratić with another 30 individuals, Nikola Kašiković and his family, as well as against Gligorije Jeftanović and his son Dušan.*⁸⁹ During the First World War in Bosnia and Herzegovina 17 individual and group lawsuits were organized. After the intelligence archives of the Serb officer Kosta Todorović were found in Loznica and in some other places on the occasion of the entrance of the army into Serbia in August of 1914, the authorities began arresting all those whose names were found on the lists of the confidants. The greatest high treason trial was held in Banja Luka against 156 Serbs, who were public, cultural and political workers from the whole of Bosnia and Herzegovina. It lasted from 3 November 1915 to 22 April 1916. According to the statistical data, 19 clergymen, 14 teachers, 5 professors, 2 doctors, 8 state officials, 32 merchants, 26 peasants and 12 students were brought to trial. The key role for the decision of the court was attributed to the specialist report of the intelligence expert, Georg Sertić, intelligence officer of the Command of the 15th Corps. In the conclusion of his report he stated that in Bosnia and Herzegovina from 1911 to 1914, and also during the first year of the war, an expansive, well organized and functional spy network was created, whose leadership was in the hands of the Serb intelligence officers and the "regional inspector" in Loznica, Captain, and later Major Kosta Todorović. The intelligence service was conceived for the times of peace and war. The damaging consequences of these high treason activities for the operations of the k. u. k. army had become

⁸⁸ Bericht über Verwaltung 1914-16, 146-147.

⁸⁹ Komandierende General in BHD, Hochverat und Spionage-processe in BH, 1917, 3. Manuscript in the Library of ABH.

evident in the first year of the war. The expansive intelligence gathering activities were supported, and furthermore even carried out by the People's defence and other Serb organizations. For the accused in the trial the last point of the report was of crucial significance. "Considering that and the circumstances, that the intelligence confidants were engaged in peace-time specially for the case of war and that the intelligence service organized by Todorović during the times of outstanding military measures in 1912 and 1913, and that it functioned during this war against Serbia, Sertić concluded that the confidants who were organized by Todorović, if they had not been interned immediately in the beginning of the war, were taken as hostages or invited into the army so that they could perform the same tasks in war-time."⁹⁰ By the court verdict which was reached on 22 April 1916, 16 persons were condemned to death by hanging, and other to prison sentences lasting from 3 to 20 years. With the interventions from the outside, the death penalties were reduced to life imprisonment.⁹¹ Beside that, the convicts were ordered to pay 14.644.769 crones to the budget of Bosnia and Herzegovina as a compensation for the expenses incurred for the domestic refugees from border counties and as a compensation for the upkeep of the poor family members of mobilized soldiers.⁹²

In the First World War Bosnia and Herzegovina gave many fighting units whose military value became almost legendary on all battlefronts. On the fronts of Austria, Isonzo, Tyrol, in Russia, Serbia, Montenegro and Albania, they were always among the first ones, the bravest of the brave, representing an example of the ideal soldier. After the mobilization of 1914, the military conscripts from Bosnia and Herzegovina were arranged into the formation of the 4th BH (Bosnian-Herzegovinian) regiment and one BH hunting battalion. In November of 1914 the command of the Balkan military forces used the surplus of individuals who were mobilized in Bosnia and Herzegovina in order to form fort infantry battalions No. 1 and 2. In March of 1915 the mobilized conscripts were used to create fort infantry battalions Nos. 3-7, whereas in March of 1916 two more formed (Nos. 8 and 9).⁹³ In August of 1915 on the South-Western front two reserve BH regiments were used to create BH hunting battalions Nos. 2 and 3, with four war units and one firearms department with two guns. In each unit 33% of

⁹⁰ Haselsteiner 1987, 151-152.

⁹¹ Kapidžić 1959, 17.

⁹² Slijepčević 1929, 239.

⁹³ Franek 1933, 22.

absolutely reliable Orthodox Christians were to be deployed, and up to 67% of soldiers of other confessions. Each of the hunting battalions were to be given by the k. u. k. Ministry of war a number of 1.100 repetition rifles. B-H hunting battalions 2 and 3, as well as the 5th battalion of the 1st-4th BH regiments, were supposed to receive an additional war unit per month. In February of 1916 another five BH hunting battalions were formed. The BH battalion No. 4 was created from the fort infantry battalion No. 4, and hunting battalions No. 5, 6, 7 and 8 were formed from the 5th battalion of BH infantry regiments No. 1, 2, 3, and 4.⁹⁴ The High military command of the Austro-Hungarian army immediately undertook preventive measures with the BH units. Each BH regiment could form only two war battalions made up of reliable persons, whereby the battalions were usually made up from an average of 26% Catholics, 41% Orthodox Christians and 32% Muslims, which also matched the confessional structure of the population. Beside that, the High military command ordered that 4 reserve BH battalions be formed, 1st, 2nd and 4th in Budapest and the 3rd in Vienna. From the remaining conscripts unarmed working units were to be formed.⁹⁵

In the first war year the BH units were arranged in various divisions, fighting on the Balkan front, engaging in battle against the Serb forces on the territory of Serbia and Eastern Bosnia, as well as on the Eastern front (on the battlefields of Galicia, Poland and the Carpathians). In the military operations on the Balkan front the 3rd battalion of BH regiments was involved and it was within the 48th infantry division. In the fight near the beech for the hill 552 on 25 November, an esteemed role was played by the commander of the artillery division of the 3rd battalion, 2nd BH regiment, first lieutenant Gojkomir Glogovac, who was awarded the Maria-Theresa medal and a nobility rank – he was proclaimed as the first Bosnian knight with the title of baron.⁹⁶ The 3rd BH regiment in Galicia was involved in battles near Lemberg from 9 to 14 September 1914. In the woods east of Szezerzec the regiment incurred great losses, and then with all other units retreated into the Carpathians. During the retreat, the units caught

⁹⁴ ABiH, ZMF, 1916, No, 108/ Präs. BH. *Aufstellung der bosnisch-herzegowinischen Feldjäger baone Nr 4 bis 8, k. u. k. Ministry of war to the Common ministry of finances, Vienna, 31 January 1916.*

⁹⁵ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK, Op. No. 13.784, k. u. k. Ministry of war to the Common ministry of finances, Vienna, 5 August 1915.

⁹⁶ Gandini 1968, 29; Schahinger 1996, 55-57; "Kapetan Gojkomir baron Glogovac, prvi bosanski vitez ordena Marije Terezije" *Sarajevski list* 229, 19. 9. 1917, 1.

cholera and in a matter of days more than a quarter of the soldiers died.⁹⁷ The 3rd BH regiment went through the most difficult times of war on 21 October 1914. That day the regiment received the order to attack the hill 688 on the side towards the east and the slope on the west towards the road Turku-Samobor. After the battle it was recorded that in the 4th battalion the 13th unit had only 24 soldiers, 14th unit 4, 15th unit 30, and the 16th unit only 15 soldiers.⁹⁸ In the second and third war year the BH units were arranged and engaged on the Balkan, Eastern and South-Western front. In the 48th infantry division, from a total number of 19 ½ battalions, 8 ¼ came from the BH contingent. After the 5th battalion of the 3rd BH regiment took Solar and penetrated the Montenegrin positions on 9 January, the outcome of the battle for Cetinje was settled, and Montenegro capitulated on 13 January 1916.⁹⁹ On the Eastern front during 1916 the BH units fought with varying degrees of success, suffering great losses in the great Russian summer offensive. In the battles on the Italian fronts, the BH units stood out on account of their war efforts. The 2nd BH regiment took the well-fortified hill of Monte Melleta on 8 June 1916.¹⁰⁰

While on both sides the military efforts remained futile, the morale in the background weakened more and more. With greater impatience the public sought an answer to the question how long would the troubles last, placing themselves on the side of those who advised that the useless killing had to be stopped as soon as possible. Due to the difficulties in supplying of the Central powers, the restlessness of population in the background grew. The death of

⁹⁷ Blašković 1939, 119-122.

⁹⁸ Blašković 1939, 133.

⁹⁹ Ö. St. A., KA-W, Nachlass Otto Wiesinger, No. 13. Der Kampf um das Lovćen 1914.-16 1944, 30-43.

¹⁰⁰ Ö. St. A., KA-W, NFA Gefechts-Berichte, Bh IR 2, *Gefechtsbericht über die Erstürmung des Mte. Melleta am 7/6 1916*, 85; Schachinger 1996, 93; Gandini 1982, 41-42. The battle of Monte Melleta – day of special sacrifice became the traditional remembrance day for the 2nd BH regiment. The anniversary is marked every year thus surpassing the significance of a historic event. The only exception was made during the reign of national-socialists in Austria from 1938 to 1945. After the Second World War, the surviving members of the 2nd BH regiment continued the tradition of making the battle for Monte Melleta. This anniversary is marked every year in the Garrison church in Graz, on the first Friday in June which becomes the centre of gathering for Bosnians and Herzegovinians from all around the World. On this day, the perished and killed soldiers of the 2nd BH regiment are honoured and the Friday prayer is held. This traditional meeting is organized by the Austrian Society for Bosnian-Herzegovinian relations of the successors of the tradition of the 2nd BH regiment, the commanding battalion one with the Economy chamber of Styria, with the basic principles to connect people, spread tolerance among races and religions and to search for the things that connect them and contribute to maintenance of peace. Šehić 1999, 102.

Franz Joseph on 22 November 1916 opened a new epoch in the political history of the Monarchy. The war would, nevertheless, last for another two full years. The change on the throne was met with indifference and exhaustion. The population in the Monarchy had other worries. The war euphoria had already passed and all the attention was focused to the everyday fight for survival.¹⁰¹ The heir to Franz Joseph's throne, Charles, had a programme but not enough energy to implement it completely. As soon as he came to power he ended the regime of pressure which stifled the public life. Even though the requests of the national minorities had not yet been presented, the Emperor Charles felt the danger that they carried. The economic difficulties worsened, and Hungary, which could have offered help, chose to keep the existing supplies for itself. The solidarity between the two parts of the Monarchy did not exist any more. Charles was also unsuccessful in attempting to finish the negotiations with Great Britain and France, so the war continued with even more gloomy perspectives.¹⁰² After general Sarkotić informed the k. u. k. Ministry of war in mid April 1917 that in the regions of Bileća, Trebinje and Rogatica public unrest was recorded, and as a precaution the High military command was ordered to move one battalion to that area. On the request of the High military command an investigation was carried out and it was established that the tense situation had diminished and that it was caused by the resonances of the Revolution in Russia, entering of the USA into the war, and thus a hope was born among the Orthodox Christians since they had difficulties in obtaining supplies.¹⁰³

The arid and fruitless year of 1916 had significant consequences on the events in Bosnia and Herzegovina during the following year. It was accompanied by hunger, especially among the population in urban areas, in passive regions and in villages. Thus there were recorded instances of people, and particularly children and the elderly, dying of hunger.¹⁰⁴ In the spring of 1917 the reports of the regional representatives and the Police direction to the Provincial government in Sarajevo spoke about the difficult situation in the land due to the bad nutrition of the population. The governmental reports for March and April of 1917 portrayed a defeating picture. Depression and war exhaustion appeared

¹⁰¹ Wagner 1995, 185.

¹⁰² Renouvin 1965, 403.

¹⁰³ ABiH, ZMF, 1917, No. 815/ Präs. BH. Gärung unter der Bevölkerung der Bezirke Bileća, Trebinje und Rogatica. K. u. k. Ministry of war to the Common ministry of finances, Vienna, 25 May 1917.

¹⁰⁴ ABiH, ZMF, 1917, No. 440 / Präs. BH; Kapidžić 1959, 20.

as direct consequences of this situation.¹⁰⁵ During 1917 the condition in the nourishment of the Bosnian and Herzegovinian population worsened to such an extent that the very existence had been completely threatened. Due to the high snowfall, the delivery of food supplies, which were already short at the time, became even more challenging. General Sarkotić considered that the situation was very serious. On his emergent appeal for the delivery of food supplies, the Hungarian minister of economy answered with excuses citing transport difficulties as justification. By the end of February 1917 the gendarmerie reported about more death cases caused by famine. Due to malnutrition the population suffered general weakness and depression.¹⁰⁶ This situation had a negative effect on the discipline and public morale, and more cases were recorded of war profiteering. During May the number of death cases due to malnutrition had increased. The repeated drought had a bad impact on the summer harvest and the situation kept worsening. The population only partially undertook measures of self-help, and those were mostly Orthodox Christians. The Muslims and Catholics fell into apathy, expecting the Provincial government to undertake measures for providing help. In order to ensure the nutrition of the population, the Provincial government of Bosnia and Herzegovina resorted to various measures of which some included irrespective requisitions, which caused bitterness among one part of the population. The low prices for the seized goods brought great losses to producers. General Sarkotić attempted to organize the distribution of supplies better in the interior of the land, trying to avoid austerity. The rationing of goods was small and kept decreasing with time. The small delivery from Hungary, four to six wagons daily, ended up almost completely in Herzegovina where the situation had become critical. The daily need for food amounted to 25 wagons. However, all the interventions of General Sarkotić remained unsuccessful. Eventually, on 4 December 1917 the Provincial government could count on help from the Military command amounting to 90 wagons of flour, with a delivery of three wagons per day.¹⁰⁷ The economic difficulties had significant consequences on the political life in the country. During 1917 livelier political movements in the Monarchy arrived, which had an effect on the activities in Bosnia and Herzegovina. The long duration of the war, the exhaustion of all the layers of population and the dangers of revolutionary activities under

¹⁰⁵ ABH, ZMF, 1917, No. 573/ Präs. BH.

¹⁰⁶ Klein 1964, 170.

¹⁰⁷ Klein 1964, 172.

the influence from Russia, forced the political circles of the Monarchy to appeasement, so in certain states the parliaments were revived. In May of 1917 the parliament in Vienna was summoned, and somewhat later the Croatian parliament as well. The change on the throne made it somewhat easier, and this was also reflected on the political movements in Bosnia and Herzegovina. The resolution of the Yugoslav club in the Vienna parliament greatly contributed to the revival of political life. It was passed on 30 May 1917 and it concerned the unification of Yugoslav lands of the Monarchy under the sceptre of the Habsburgs. The May declaration posed the question of the unification of the South-Slavic lands, which was in contradiction with official standpoints of the Austrian and Hungarian politicians.¹⁰⁸ The ideas contained in the May Declaration were considered as unsatisfactory by the Serb political circles, since they anticipated the creation of a state on the Habsburg South. However, the development of the political situation in the World, as well as the relations between the political groups in emigration were unfavourable for the political line of Nikola Pašić and the radical party in Serbia, because of the fall of imperialism in Russia and the breakdown of the Russian front, the main support of their foreign policy was lost. This meant that they were forced to compromise. On the meeting of Serb political parties and members of the Yugoslav committee on Corfu an agreement was reached about the future arrangement of the country. The Corfu declaration from 20 July 1917, defined that the future state would be organized as a unitarist, parliamentary monarchy with the name the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The principle of civil and religious equality, along with certain self-administration was emphasized.¹⁰⁹

Socially and politically, the soldier came more and more under the influence of events in the background. On one side, the images of distress of civilians, women standing in long queues for supplies, bread, and on other side the image of those who were not hit by war circumstances and who earned really well from it.¹¹⁰ Because of that, a great number of desertions of soldiers at the front were recorded and against them certain legal measures were undertaken. Thus, it was foreseen that for those "who, as military servicemen, flee to the enemy or to foreign authorities that threaten the Austro-Hungarian Monarchy

¹⁰⁸ Kapidžić 1968, 24.

¹⁰⁹ Slipičević 1957, 87-88.

¹¹⁰ Friz 1931, 71-72.

with war or who, during the war or threat of war or during internal turmoil, takes up arms against the Monarchy or against her allies, or who helps spying, or are in any other way available to the opposing army or who commit the crime of high treason, will be obliged for their deed to compensate the caused damage to the provincial budget." To secure the compensation for the provincial budget, personal property and real estate of the accused person could have been taken if based on trustworthy facts the suspicion was confirmed that a crime had been committed. The district court decided on the confiscation on the suggestion of the state attorney at the meeting of three judges and the conclusion was supposed to be published in the Official gazette.¹¹¹

In the beginning of 1918 in Western states and in Italy there was a parole "victory by all means". In the Monarchy people only spoke about "peace by all means". The pacifistic manifestations met an ideal climate in the industrial areas of the Monarchy, where there was winter, famine and disease, and where the administration was powerless in the face of smuggling and corruption.¹¹² The position of the Central powers worsened, and the morale of the people in the background diminished. The expectation of a positive outcome of the war became unrealistic. The consequence was the dissolution of the army, especially where national and social ideas were accepted by the soldiers at the front, which manifested itself through revolts, desertion and the formation of gangs made up from deserters and soldiers who outstayed their allowed leave. In the last war year the number of desertions, and rebellions in the South-Slavic regions significantly increased. The first uprisings and revolts in Bosnia and Herzegovina happened on 10 February 1918 in Mostar, among the soldiers from Dalmatia of the 22nd infantry regiment, and soon in Čapljina and Konjic.¹¹³ The rebellions and the breach of discipline had political, social and military causes. The national aims, strengthened by the propaganda of Entente forces, brought into question the existing legal system in the state. The spreading of Bolshevik ideas by the returnees intensified the bitterness against the state, especially among the soldiers who accepted the Bolshevik propaganda, which was not left without consequences. If the returnee established that back home misery

¹¹¹ The order of the k.u.k Common ministry of finances from 24 October 1917 on the response for the damage caused through treason, approved in a decision from 18 October 1917, *Glasnik zakona i naredbi*, 343-346.

¹¹² Pust 1980, 286

¹¹³ Plaschka et al. 1974, 148-156.

and poverty reigned, or that his family life had been destroyed, his dissatisfaction grew, and this influenced his decision not to return back to the army after his leave, and to desert. Due to this cases of desertion multiplied, and the deserters were met with sympathetic attitudes from the population which aided them and hid them from the authorities.¹¹⁴ Further signs of breach of conduct was the increased number of desertions and exceeding of allowed leave. Accusations of trade with falsified documents were frequently heard of. The documents were sold at a price from 30 to 80 crones. The numerous controls, hired detectives and military patrols were of no help since the patrols often showed solidarity with the deserters. The awards announced for the capture of deserters did not help much because the deserters were protected and hidden by the population. Because of this emergency measures were undertaken through the formation of special control stations. Beside that, soldiers went for leave in an organized fashion in larger transport groups, under the supervision of trustworthy petty officers and under the strict control of papers, other propaganda materials and illegal possession of firearms.¹¹⁵

The diet of population during 1918 became a much more important factor which brought into question the legal system in the country. The delegation of the Council for the nourishment of peoples in Bosnia and Herzegovina submitted on 10 March 1918 in Vienna to Emperor Charles a Memorandum with the plea of the Bosnian and Herzegovinian population requesting that the food conditions and circumstances for the cultivation of land and sowing improve as soon as possible. In the Memorandum it was stated that for the fourth year of the war the people of Bosnia and Herzegovina with remarkable patience and dedication bore the heavy brunt of poverty and lived with a smaller diet of bread than any other people in the Monarchy, even though the great drought in the previous year destroyed crops in many parts of the land. Also, it was stated that the Hungarian government helped in these difficult circumstances, but that the help from that year could not, unfortunately, even come close to covering the most modest needs of the people, so that on average only 2 to 3 kilos of food were given per person, and when it is taken into consideration that the population of larger cities and working people had to be supplied with a complete and stronger meal, then the available food for the rest of the population was

¹¹⁴ OULK 1937, 44.

¹¹⁵ OULK 1937, 78.

significantly diminished. Due to the drought the potato yield completely failed, so that the necessity for seeds could not be covered. At the same time, the population in Herzegovina and Krajina, and the Eastern regions of Central Bosnia which were directly hit by war, did not have seeds for barley, oats, corn and millet, requesting that the cattle requisitions cease or be reduced significantly until the cultivation of land was finished, so that the difference in price between the cost of the cattle that the military command paid in Bosnia and Herzegovina and other parts of the Monarchy be settled. Concluding that the people of Bosnia and Herzegovina came to the ultimate limits of their endurance and that they began dying from famine in greater numbers, the Council for nutrition requested that flour, corn and potatoes should be given to the people of Bosnia and Herzegovina for the following four months since they suffered the most at that moment, and that necessary amounts of seeds should be acquired in time. This request was presented to the Emperor with the emphasis that the people of Bosnia and Herzegovina bore all the difficulties of war with remarkable perseverance, that its soldiers fought on all battlefronts with outstanding courage and that they were still fighting for the defence of the Monarchy.¹¹⁶

In the beginning of March 1918 the county office in Zvornik reported to the regional organs in Tuzla that lately the numbers of desertion cases and unauthorized overstay of allowed leave by military conscripts increased. It was stated that many individuals overstayed their leave without proper authorization for a matter of several months, and that they were again brought to their units only after the gendarmerie undertook certain measures. After the population was made aware on several occasions about the difficult consequences of hiding such persons, the deserters found a different way to escape returning to the front. In the forests on Majevisa they found refuge and hid during the day, and during the night they would receive food from their supporters. In that way, the gendarmerie caught 18 deserters from 13 January to 27 February, apprehending them to the Military command in Tuzla. Even though deserters were sent to quarantine in Doboj, they all soon appeared in their hometowns.¹¹⁷ The regional office in Tuzla reported that certain deserters escaped from the quarantine in Doboj on three or four occasions. Since the quarantine was closed due to the

¹¹⁶ ABiH, Priv. Reg. 90/1918. Memorandum der Deputation des Ernährungsrates aus BH überreicht am 10. mart 1918.

¹¹⁷ ABiH, ZVS, 1918, No. 3.651/ BH Präs. Deserteure, Umtriebe. The county office in Zvornik to the Regional organs in Tuzla, Zvornik, 9 March 1918.

outbreak of epidemic disease, the deserters were sent to Tuzla before being allowed back to their units. One of the reasons for the unauthorized overstay was that the soldier did not receive food for his trip during the leave which lasted for four or more days. According to the information of the High command, during January 360 individuals were sent to their units, and in February 420. The greatest number of deserters was recorded among the Muslims, somewhat less among the Orthodox Christians, and the least amount among the Catholics. From that it can be concluded that this problem was not politically motivated. The breach of law was recorded only in individual circumstances.¹¹⁸ One command of the "Streifskorps" was sent to Bosanski Petrovac and Bosanska Gradiška each. This remained without significant effect as was shown by the number of apprehended deserters. During May 1918 in Bosanski Novi and Dobrljin 392 were imprisoned, in Banja Luka 95 on 25 June, and on the same day in Tuzla 77 deserters, and in Brčko 44. The total number of imprisoned in Brčko until April amounted to over 400 persons. It was even reported that one petty officer in the uniform of a lieutenant took leadership of the rebels.¹¹⁹

The most important difficulty was presented by the linking of deserters and soldiers who outstayed their allowed leave into armed groups, the "green cadre", becoming an important source of unrest and a true threat to the security in the background. The populace, without enough supplies, caught in national and socialist propaganda, was disturbed by the fact that it was constantly persecuted. Apart from this, all those who intended to desert or outstay their allowed leave, or were simply tired of war, knew that they would find a good reception and support among the "green cadre".¹²⁰

The formation of such groups in Bosnia and Herzegovina multiplied. The proof for this was one complaint of the Provincial government of Bosnia and Herzegovina about these groups in North-Western parts of Bosnia, where they committed numerous criminal attacks and thefts of cattle, confronting the gendarmerie with arms. The largest number of attacks was recorded from the territory of Montenegro and Serbia, from where numerous incursions into border areas of Bosnia and Herzegovina were undertaken. Often these were purely

¹¹⁸ ABiH, ZVS, 1918, No. 3.651/ BH Präs. The regional organs of Tuzla to the presidency of the Provincial government of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, 17 March 1918.

¹¹⁹ ABH, ZMF, 1918, Priv. Reg. No. 264.

¹²⁰ Klein 1964, 8.

bandit groups. Also, the committee units became important. Their goals were mostly of political nature. The Provincial government in Bosnia and Herzegovina ordered that the gendarmerie stations should be strengthened and that punishment expeditions should be sent to the affected areas. Soon, the deserters formed gangs which began gaining significance and more and more resembling the "green cadre" in Croatia and Slavonia. The accompanying activity was smuggling of arms and weapons from the army to the background.¹²¹ The formation of gangs from the deserters also had political consequences. The security situation in the background diminished the authority of the government and the army, which in turn had as a consequence the weakening of links with the Monarchy and the creation of the fertile ground for the spreading of national and socialist ideas. In a report directed to the High military command on 24 June 1918, General Sarkotić gave a general impression about mood in Bosnia and Herzegovina and the events that influenced the disturbance of public peace and order. Various combinations linked to the South-Slavic issue and especially the future destiny of the country, as well as the bad supply conditions, influenced the increased dissatisfaction of the population.

During 1917 the greatest number of Bosnian and Herzegovinian units was engaged at the Italian front where they played an important role in the autumn offensive of the Central powers. In the composition of the 50th infantry division, the 1st Bosnian-Herzegovinian regiment moved in the direction of Volarje, where they penetrated the Italian positions in three places, moving deep into the background of their units. Soon they occupied all the important positions held by the Italians. The result of the 12th Isonzo battle was that in four days the front of a 160 km was broken, two Italian armies were destroyed and 60.000 soldiers were captured with 500 guns. The Italian army saved itself by retreating.¹²² After the 4th battalion of the 3rd Bosnian-Herzegovinian regiment made a raid over the bridge across Tagliamento, allowing the penetration of numerous Austro-Hungarian and German divisions, and the conquest of Italian positions all up to Piava.

In the beginning of 1918, war fatigue, poor supplying of the military, and the bad health conditions caused a great number of death cases and illnesses among the soldiers, especially in the reserve units. It was concluded that

¹²¹ ABiH, ZMF, 1918, No. 510 / Präs. BH. General in command in Bosnia, Herzegovina and Dalmatia to the High command, Sarajevo 8 June 1918.

¹²² Ö. St. A., KA-W, Nachlass Otto Wiesinger, No. 11. Der Anteil des bh IR 1 am Siege von Karfreit, 14-15.

sanitary measures should be undertaken emergently. The commission cited the circumstances which should be taken into consideration, and these were that the Bosnian and Herzegovinian population was at the lowest level of undernourishment, and that a large portion of the people suffered from tuberculosis. The general lack of life supplies did not allow the improvement of dietary conditions. The lack of shoes, clothes and underwear, prevented the implementation of the minimal sanitary measures. The aid workers and soldiers who performed guard service were under great strain, and from them the building engineering divisions were created. They were often burdened with heavier tasks than the troops which were at the front. The Bosnian and Herzegovinian populace was especially subject to all kinds of diseases due to the long lasting of war, which was linked with the portrayed situation. A particular problem was the returning fever of which 3 to 4 soldiers died per day, so a request was sent that these units be given the necessary medical staff.¹²³

The supplying of the military on the front worsened every day. From 9 January 1918 the daily portion of salt was decreased to 1 gr, and from 6 March for the formations in the background and development troops one day in the week was without meat, and from 1 August 1918 this was extended to the second day as well. At the same time, the portion of meat was decreased to 100 gr. Not even such diminished portions could be ensured at all times. Often the portion of bread was only 350 gr for the fighting troops, and for the development troops 200 gr, only 71 gr of vegetables, 250 gr of meat, and food for livestock was only 1 kg per day.¹²⁴

Beside the social situation, an important place in the complex of factors which complicated the circumstances in the Monarchy was played by the propaganda activities of the Entente forces. According to the project of its International commission for propaganda, on the Congress of the peoples of the Austro-Hungarian Monarchy, held in Rome from 8 to 10 April 1918, decisions were reached concerning the spreading of propaganda among the Austro-Hungarian troops. It was supposed to be implemented through proclamations, brochures and images, which would be thrown out of airplanes; by newspapers, revues and brochures which would be published in German, Hungarian, Czech, Polish and Serbo-Croatian language; by the sending of pacifists and defeatists

¹²³ ABiH, ZMF, 1918, No. 187/ Präs BH, 8.3. 1918.

¹²⁴ Ö. St. A., KA-W, Ms, Carnegie Stiftung, 2, 46.

who were able to influence the public; as well as by aiding various committees in Paris and London and the nationalistic agitation in the Habsburg Monarchy. The Yugoslav section of the Committee had to propagate the ethnic and linguistic unity of Yugoslavs, the Corfu declaration and the creation of the Yugoslav state, to write about the high treason trials, about Yugoslav sacrifices in order to satisfy German ambitions, about the crimes committed by the Austro-Hungarian government...¹²⁵ In the Yugoslav vanguard propaganda units, the scouts were armed with carabines and big knives, such as the ones used by the Bosnian-Herzegovinian units for fighting in trenches and caverns. They carried tromblones, in which they placed mines with leaflets; they had megaphones which they used to agitate with words and songs. Instead of printed flyers, they often threw written messages into trenches, especially if they wanted them to be written by Austro-Hungarian officers and soldiers who surrendered. The strongest propaganda means was the fact that Austro-Hungarian soldiers in trenches knew that the soldiers on the Italian side received better food.¹²⁶

During August of 1918, moderate desertions were noticed among the Bosnian and Herzegovinian soldiers, exclusively of Orthodox Christians. The reason for this was dissatisfaction with the situation on the front rather than propaganda of the opponents. First of all, the soldiers were facing real famine. The food that the soldiers got was not sufficient and the meat was often useless for eating. Daily, soldiers received from 300 gr to 500 gr bread, and frequently, for breakfast and supper, only coffee. Officers were well supplied which caused great discontent among soldiers. The lately appointed Hungarian officers who did not speak the language of the soldiers influenced the growth of discontent. Almost two years of forbidden leave contributed to the bad mood among the soldiers. Before each offensive, they had been promised allowed leave, only when they got to the reserve positions and submitted their requests, were they told that their requests were declined with the explanation that the ban on leave was in force. The news from home about the amount of aliment for families which had not been paid regularly or was stopped being paid completely additionally influenced the discontent of soldiers. Tobacco was not delivered regularly and the soldiers neither got new underwear nor aids for washing of the ones they possessed.¹²⁷

¹²⁵ Hrabak 1980, 166-167.

¹²⁶ Hrabak 1980, 181.

¹²⁷ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK, Op. 111.625. The Police direction to the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 28 August 1918.

From the statements of Bosnian and Herzegovinian soldiers about the "green cadre", it can be concluded that the "green cadre" represented an organization of deserters, those who overstayed their allowed leave and who hid in the forests and lived from thefts and robberies. This organization functioned only during the summer months. In autumn they returned to their units to spend the winter in warmth. The groups were made of 10-15 people who spent together one week and then departed. The trade with falsified documents – permit for leave was a generally known issue. One soldier reported that he had heard two others arranging to steal the permits for leave from the comrades who were sleeping at the time.¹²⁸

Based on this summary about the organization of "green cadre", made up of deserters and those who overstayed the allowed leave, it was suggested to undertake necessary measures and to pay attention to the evidence of leave, to always control people on the stations, to search in detail and conduct raids as well as to authorise the financial guards and gendarmerie to check military documents.¹²⁹ The general situation in the background created opportunities for the outbreak of unrest and circumstances which endangered the public peace and order, and when they spread to front, they significantly influenced discipline in military formations. The Provincial government for Bosnia and Herzegovina passed an Announcement about court, criminal and administrative persecution of those who helped military fugitives and those who overstayed their allowed military leave. Providing help, hiding or not reporting about military fugitives and those who overstayed their leave, as well as any other kind of helping those people was implied in the strictest court and criminal persecution. Apart from these measures, the families of military fugitives and also those who did not report the ones who had committed a punishable deed were deprived of the support. If there was founded suspicion that certain individuals, families or even whole municipalities helped the military fugitives and those who overstayed their allowed leave, hiding them or not reporting them to the authorities were punished with noticeable administrative penalties.¹³⁰ In fear that deserters

¹²⁸ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK Op. 108.961, Resümme über die Organisation des "Zeleni Kader" aus Deserteuren und Urlaubsüberschreitern, The commanding General in BHD to the k. u. k. Ministry of war, Sarajevo, 5 July 1918.

¹²⁹ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK Op. 108.961, "Zeleni Kader" The High army command to the k. u. k. Ministry of war, Baden 15 July 1918, transcript.

¹³⁰ ABiH, ZMF, No. 802. Bekämpfung des Deserteurenwesens, Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, Publication of the order from 19 May 1918 about the judicial, penal and administrative prosecution.

might connect with population, General Sarkotić introduced court-martial in bordering areas, in counties of Foča, Gacko, Bileća, Trebinje, Nevesinje and Stolac. All weapon certificates were proclaimed invalid and all arms should be submitted to police organs within eight days. Illegal possession of arms was severely punished. Also, threatening public security was harshly punished, the violation of military discipline in units, murder, public violence, destroying of housings and property as well as robbery if the value of the stolen items did not exceed 1,000 crones. The court-martial could have been established because of desertion without asking for a permission of higher organs, on the basis of an independent situation evaluation.¹³¹ Military forces stationed in the country were engaged for the immediate suppression of robbery in Bosnia and Herzegovina. In mid August, the High military command undertook measures to suppress desertion and soldiers were to be acquainted with the consequences for desertion and outstay of allowed leave.¹³² Also, all troop commands were ordered to stop the payment of aliments for families of deserters and to search for a suitable way to suppress help for deserters, chasing the fugitives.¹³³

At the beginning of September 1918, the High command in Sarajevo announced the order which anticipated court and criminal persecutions and denial of help for the families of deserters. A telegram was sent by the Provincial government for Bosnia and Herzegovina to the county offices in Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prnjavor and Banja Luka, announcing court-martial in these places. This order implied the death sentence for the act of high treason, killing, arson, robbery, adding outlaws and theft.¹³⁴ In order to improve the control of military officers on their travels and for female workforce on military positions, special passes were introduced. For military officers who travelled, as travel documents served opened warrants with the inscribed final destination and permission to leave.

¹³¹ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK, Op. 108.900. Standes-Recht in BH.

¹³² ABiH, ZMF, 1918, No. 802/ Präs. BH. Bekämpfung des Deserteur-unwesens, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo, 20 September 1918.

¹³³ ABiH, ZMF, 1918, No. 802/ Präs. BH. Deserteure und Urlaubüberschreiter, Bedrohung der öffentlichen und der Sicherheit des durch ihr Unwesen.

¹³⁴ ABiH, ZMF, 1918, No. 802/ Präs. BH. Transcription of the telegram issued by the Provincial government for Bosnia and Herzegovina from 8 September 1918 to the county offices in Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prnjavor, county court in Banja Luka and county organs in Banja Luka, Provincial Government of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 8 September 1918.

Tickets had to be clipped whereby the travel warrant should be shown on the request of military and civil controls. Every unauthorised change in the text of the travel document was strictly prohibited and every sale or giving it as a gift was punished and apprehension to the court-martial. Along with the permission for leave and the travel warrant the female workforce at the army also had to show their identification card with a photograph.¹³⁵ During 1918 the k. u. k Ministry of war issued several instructions for the functioning of the official control for the travelling of military officers and the directives for watch patrols. The aim of these small departments was to prevent acts of sabotage, agitation and to capture and conduct deserters and war prisoners, to control travel documents of military officers and especially permissions for leave. These units were supposed to ensure order on the railway and postal stations, as well as in the trains, especially during the return of war prisoners from the Eastern front. The rules of the military service, way of conduct in cases of all felonies towards the offenders, were determined in the instructions, defining the command and organizational functioning of these patrols. The rights and obligations of the members of these units were determined, along with their right to use fire-arms, the stations of the control organs, the way of controlling the valid travel documents, as well as the measures of their personal defence. Measures of cooperation with military and civil organs were also determined, the conduct in case of entering houses and shops of citizens in pursuit of felons. Also, the rules established the way of conduct in the internal service of these organs, the activities of command of road control in informing, apprehending and punishing of those who were arrested. In the end, the material rights of the patrol members were also defined. They received daily a ration of bread and tobacco, as well as a salary of 6 crones for the officers and aspiring officers, 5 for petty officers and 3 for soldiers. On their travels, the officers were accompanied by their batmen. Particular attention was to be paid to cases of agitation of socialist or revolutionary ideas among the populace. For the detained deserters rewards were handed out.¹³⁶ The traveling supervision units had the same range of activities

¹³⁵ ABiH, ZVS, 1918, No. 12.791. Belehrung für reisende Militär-(Landwehr-, Landsturm-) Personen und weibliche Hilfskräfte bei militärischen Stellen; Behandlung von mil. Ausweispapieren, The Provincial Government of Bosnia and Herzegovina to the Common ministry of finances, Sarajevo, 15 October 1918.

¹³⁶ ABiH, ZVS, 1918, No. 12.968. Instruktion für den ambulanten Reisekontrolldienst in Österreich durch Militärpersonen, 1-19; Hrabak 1980, 73.

but not the supervision over the traveling control patrols. This patrols was made up of one officer and six people of which one was the clerk who noted the minutes. Their rules of service were stricter than of the ordinary road patrols.¹³⁷ Particular rules were made for transport. The signs and consignment sheets for the commanders of transport and competent dispatchers in the stations were also established. The orders about the apprehended deserters were elaborated in detail.¹³⁸ The High command in Sarajevo suggested to the Army high command on 4 September 1918 to abolish the court-martial for offences that do not surpass 1.000 crones, and only for Sarajevo and Mostar, since in other parts of the Monarchy no death sentences were proclaimed for petty thefts, which was accepted by the k. u. k. Ministry of war in Vienna on 2 October 1918.¹³⁹ During September 1918, gendarmerie in Bosnia and Herzegovina caught 619 deserters, 2.540 military servicemen who outstayed their allowed leave, and 524 runaway war prisoners, whereas the control organs detained 2.367 fugitives and 4.757 soldiers who outstayed their allowed leave. In order to prevent the support for the deserters coming from their families, the authorities imposed obligations in the submitting of cattle and food to those households which contained soldiers who outstayed their allowed leave. The lack of food and the dangers of famine within their families proved to be the most effective measures, especially in Herzegovina so that in Ljubuški a total of 149 fugitives voluntarily reported to the regional offices.¹⁴⁰ By mid-October of 1918 discipline measures in Bosnia and Herzegovina had waned significantly. General Sarkotić feared the "green cadre" in North-Western Bosnia, so his headquarters was regrouped in the military region of Sarajevo, proclaiming war zones in various areas, including the county of Banja Luka with the district of Derventa, county Tuzla, districts Žepče and Zenica from the Travnik county, county Sarajevo without the county Fojnica, and the whole county of Mostar without the district of Ljubuški. Within these war zones stricter regulations regarding traffic were in place and passports were obligatory. The k. u. k. Ministry of war paid particular attention to the "green cadre" in Bosnia and Herzegovina, fearing that they might link with the neighbouring areas in Slavonia and Dalmatia. After the inspection, a special

¹³⁷ Ö. St. A., KA-W, MKSM, 1918, 78-1/3, Instruktion für fahrende Überwachpatrouillen.

¹³⁸ Ö. St. A., KA-W, MK SM, 78-1/3 Merkblatt für Transporte abfertigende Stellen und Transport-Kommandanten, 1-20.

¹³⁹ Ekmečić 1989, 798.

¹⁴⁰ Hrabak 1982, 215.

officer of the High military command confirmed Sarkotić's opinion that there were no connections between the various groups and that the main motive for desertion was more social than political in its nature. The attacks were mostly attacked against the wealthy individuals, while they did not undertake any kind of action or sabotage towards the organs of government.¹⁴¹

After the June offensive in the Venetian valley, the political and economic situation in the background reflected on the army. July and August of 1918 were months of famine at the front. Units had not seen a piece of meat or received an ounce of fat for days. After the harvest the situation had improved to an extent, since there was at least enough bread at that time. Nevertheless, it was often the case that complete units in the first lines desert with their equipment, hoping to receive an ounce of food more from their adversaries. In the trenches of 82nd infantry regiment one morning a deserter left a written note: "Until now none of us recoiled from the enemy, but now we cannot endure it anymore because of famine..."¹⁴² The situation was even worse regarding clothing. Sleeveless shirts were a usual garment for soldiers. Sick from malaria they had to stand almost naked in the wind, waiting for their washed clothes to dry. Uniform and shoes were made from poor materials and crumbled as if they had been made from paper. One officer of the general headquarters found a unit behind the first line dressed only in their underwear, preparing for their service. Uniforms were assigned only to those who were at the front line. Even the officers who went for leave used to loan their uniforms. The undernourished populace was exposed to diseases. In the lower Piava and in Albania, the malaria decimated the units, which were later hit by Spanish flu. Troops of 100 soldiers were the exception, while they were usually only half the size. It can only be presumed with what kind of bitterness did the soldiers, who were sent to leave from that hell, view the nouveau riche – war profiteers. This kind of body was very suspect to psychological activities. The enemy continued his propaganda which caught extra bodies in its net every day.¹⁴³

The supplying of the army had an important effect on the discipline. The soldiers lost the motive of fighting for the Monarchy that treated them in such a way. First of all, the petty and junior officers began renouncing their oath.

¹⁴¹ Hrabak 1982, 216.

¹⁴² Horstenau (O. J.), 332.

¹⁴³ Horstenau (O. J.), 574.

One could not expect discipline from a hungry soldier. When the number of desertions increased, pure military formations were engaged, the so-called *Asistenz-truppen* (troops, battalions), for the suppression of unrest in the background. Felons in military units were punished by their own police departments.¹⁴⁴

During 1918 revolts and desertions became an important factor of the internal stability of the Monarchy. The military units had the task to support the organs of public security and prevent turmoil. Appropriate measures were undertaken which were grounded in the Penal military law: "Whosoever opposes his superior with arms or acts violently towards a person in service, or opposes a received official order... in war and in peace is to be punished with death by shooting. Whosoever in times of war, tacitly or offensively declines to perform an official order, is also punished with death by shooting. A soldier who, with an accomplice, acts against the existing official order, against his superiors and their orders, or if they only agree, are guilty of rebellion. For instigators and leaders of the rebellion the stipulated punishment is death by shooting." In case of rebellion, every participant who did not return after the announcement of the court-martial, was sentenced to death by shooting. If there were more participants, this sentence was to be carried out one every tenth person who was selected by a draw, whereas all the officers and petty officers, who were involved in the conspiracy, were also punished.¹⁴⁵ The emergency state and the court-martial were directed towards the quickest procedure. Basically, the verdict could be death by shooting or release from the accusation. During the execution of a death sentence, the "soul carer", doctor and executioner were supposed to be present.¹⁴⁶

The last great battle of the First World War started on 24 October 1918. The charging units of the Entente forces – the British, French and Italians – carried out the first attack in the region of *Seven provinces* in the hills between Brenta and on the Piava. The Italian plan anticipated that naval columns penetrate to the valley near Feltre and in that way disrupt the connection between Tyrol and Venice. The other, stronger column was supposed to move over the Piava, and penetrate the opposition lines near Vittorio Veneto, perform an encompassing manoeuvre and crush them. The facilitating circumstance for the Entente

¹⁴⁴ Hrabak 1982, 72.

¹⁴⁵ Plaschka et al. 1974, 31.

¹⁴⁶ Plaschka et al. 1974, 31.32.

military forces was the fact that the Austro-Hungarian army faced dissolution. The reserve units refused to go to the front line, and when after the political circumstances in Hungary Emperor Charles consented to detaching the Hungarian armed forces, their units were the first to begin abandoning the sinking ship. In the last offensive, the Entente forces numbered 51 Italian divisions, 5 British, 2 French and a Czech and American regiment. The main attack strength was made up of 22 divisions of the first, and 19 divisions of the second line (with 4 cavalry units), and 4.500 guns of all calibres.¹⁴⁷ On the opposing side, on the Western and Southern sector of the Tyrolian front was the 10th army under the command of General Krobatin. On the sector of the *Seven provinces* was the 11th army of General Scheuchenstule. The group of General Borojević held the mountain area between Brenta and Piava, the 6th army of Schönburg-Hartensten the areas on Isonzo, whereas the group of General Wurm held the region of Piava to its estuary. The Habsburg army had 57,5 divisions with 300.000 soldiers, and together with the background units it numbered around 1.500.000 individuals. The artillery was weaker than the one of the Entente by about 800 to 1.000 weapons. At 04.00 in the morning of 24 October began the artillery, and around 7.00 the infantry attack of the Entente. Even though in reality the Monarchy did not exist any more, the units of all nations offered strong resistance until the last day, not because of loyalty to the Monarchy but because the units in the front line had no other choice, resisting more due to the instinct of self-defence. At the same time, the units in the background followed the instinct of keeping alive, refusing to die in vain during the last hours of the war. Although Emperor Charles sent a proclamation to the soldiers before the battle, announcing immediate peace and return home, pleading with them to keep their discipline, this appeal never reached the soldiers in the first battle lines.¹⁴⁸ Two days before the great battle, the brigade of the Croatian home guard division refused to exchange the people of the remaining two brigades on the front line. A few hours later in the group at Bellun the 4th BH regiment deserted with the explanation that "in his manifest to the peoples of the Monarchy the Emperor forgot their homeland and thus they had no reason to continue fighting". Similar things occurred at other fronts as well. West from Brenta three Hungarian regiments revolted and refused to march towards the positions near Asiago. Since the news spread that the Emperor consented that

¹⁴⁷ Horvat 1967, 567.

¹⁴⁸ Horvat 1967, 568-569.

the Hungarian troops can return home, it was impossible to keep the soldiers in their positions. From the 24 to 27 October the decision was reached. Parts of the British 7th division suppressed the frontal forces of the Habsburg guards under the hill Montella on the Piava on 24 October, and two days later they performed a charge. The British forces of the 10th army and the French troops of the 12th army, and between them the Italians of the 8th army, defeated during the night the lines on the Piava. Until noon of 27 October the British penetrated the front which was 12 km in length, and moved 4 km deep into the defence system. This concluded the last operation on the Italian front. In the evening of 28 October, the forces of the Entente took firmly the area on the region on the left side of Piava. One last final attempt was made to force the most loyal Habsburg forces, the Tyrolian Hungers and the Imperial riflers, into counterattack. When they met the *Honvéd* units which were returning to their homelands and realized that they were supposed to bleed even further, fighting for a lost cause, they decided that the war was finished for them as well. They evaluated the situation much better than the Army high command. In the morning of 28 October the strongest artillery attack of the Entente forces began and it had fatal consequences. The men of the elite 31st infantry division began waving white flags, which spread to the other parts of the front. The French bypassed the positions of the 3rd BH regiment and attacked them from behind. In the hopeless situation they were forced to surrender. Only a small number of soldiers managed to escape, while a part of the men were killed by machinegun fire when they were trying to flee the battlefield.¹⁴⁹ The greater part of the regiment was taken into captivity. In the concentration camp in Vicenza they were visited by the Serb military attaché, the general headquarter major Nikola Hristić, expressing his wish to see these brave soldiers. As an active officer removed from politics he proudly stated that these brave Bosnians were future Yugoslavs.¹⁵⁰

The long duration of the war and the troubles that the soldier endured at the front, caused that desertion appeared even in those units which until that time performed all their tasks under the toughest conditions without objection. War fatigue and desire to return home were coupled with worry about the families of the soldiers and their uncertain future. Letters from the homeland informed the

¹⁴⁹ Ö. St. A., KA-W, NFA, Gefechts-Berichte, Pero Blašković, Schlus-Kämpfe von Piave im Oktober 1918, Wien 1936, 143-145.

¹⁵⁰ Ö. St. A., KA-W, NFA, Gefechts-Berichte, Pero Blašković, Schlus-Kämpfe von Piave im Oktober 1918, Wien 1936, 148.

soldiers on the front about the unbearable sufferings at home that their families had to endure.¹⁵¹ The Bosnian and Herzegovinian units were no exception. At the end of October 1918 there was a mass desertion of soldiers from the 4th BH regiment. After the regiment assembled on 1 November in Cortina d'Ampezzo, the populace was placed into waggons and sent on 2 November through Villach to Ljubljana, where they were placed at the disposal of the People's council of the State of the Serbs, Croats and the Slovenes. The regiment which counted 2.700 armed and equipped soldiers, three complete machinegun troops with 36 hand machineguns and 400 horses, was disarmed and the soldiers were sent to their homeland.¹⁵² As for the arms, the evaluation of the military formation or the losses in the war, statistics play an important role. From a total of 1.783,453 inhabitants of Bosnia and Herzegovina, recorded in the 1910 census, during the war for military needs a number of 291.498 military conscripts were engaged, or 16,34% of the population. A total of 660.771 individuals were trained, while the percentage of military capable persons amounted to 40, 6%.¹⁵³

The attitude towards the Monarchy can in a certain sense be evaluated according to the losses of individual nations. In the German lands of Austria 29 soldiers were killed per 1.000 inhabitants, in the Hungarian areas or in areas with a mixed Hungarian and German population, 28 per 1.000. The war mortality was also influenced by imprisonment, work units, epidemics, etc. According to the official data of the k. u. k. Ministry of war, the losses of the Bosnian and Herzegovinian units until the end of October 1918 totalled: 10.701 killed, 51.815 wounded, 18.088 imprisoned and 21.227 missing.¹⁵⁴ However, this data differs significantly from the real image. From the mobilized Bosnian and Herzegovinian military conscripts, 38.000 lost their lives during the war. The average losses for the whole of Bosnia and Herzegovina amounted to 12 % of the total number of militarily engaged persons, but some regions suffered more than others (Banja Luka, Srebrenica, Bileća, Foča, Mostar, Bugojno, Prozor...). The greatest losses in Bosnia and Herzegovina were suffered by the city of Banja Luka, which from the 1.173 persons engaged in conflict lost 534, or 45,6 %.¹⁵⁵

¹⁵¹ ÖULK 1938, 565-573

¹⁵² Schachinger 1996, 229-238.

¹⁵³ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK, Op. 108.916, k. u. k. Ministry of war to the Common ministry of finances, Vienna, 6 July 1918.

¹⁵⁴ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK, Qu.M. Abt, Statistisches Bureau, Taf. VII. Verluste.

¹⁵⁵ Winkler 1921, 33.

The awarding of decorations for war achievements had a great optimistic effect on units and individuals, and was also connected to certain privileges. Soldiers were awarded medals for bravery, while the officers were decorated with medals with stripes. Medals for bravery were made out of metal, mostly bronze, rarely from silver or gold, or they were silvered or gilded.¹⁵⁶ During the First World War, the BH infantry regiments and BH hunting battalions received a total of 35.637 medals for bravery. The members of the infantry regiments were awarded 27.245 medals, and infantry hunting battalions 8.392. The soldiers from Bosnia and Herzegovina were awarded 146 gold medals for bravery, of which 57 (39%) were awarded to the soldiers of the 2nd BH infantry regiment.¹⁵⁷ The information about the decorations of the soldiers from the BH regiments formed during the war were not recorded particularly, but were inscribed into the logbook about the decorations for four BH regiments.¹⁵⁸ The decoration was accompanied by a certain financial reward which was paid monthly. The bearer of the gold medal for bravery in 1918 received 197 crones and 93 hellers, the bearer of the great silver medal of the 1st class received 3 crones and 38 hellers, the bearer of the small silver medal 2 crones and 88 hellers, while the recipient of the bronze medal received 80 hellers.¹⁵⁹

Of the BH units, the greatest number of decorations was given to the soldiers of the 1st BH regiment (7.768) and the 2nd BH regiment (6.880). Of the elite units of the k. u. k. army, Tyrolian imperial hunting regiments, the first received 7.081 medals for bravery; the second regiment 8.051, the third 5.187, and the fourth regiment 6.279 medals. From the Bosnian-Herzegovinian hunting battalions, the greatest number of medals for bravery was awarded to the 6th hunting battalion, 2.637, and then to the 3rd BH hunting battalion, 1.844.¹⁶⁰ The number of awarded medals for bravery to the Bosnian-Herzegovinian units is the best indicator of their services skills, answering the question why they were considered as the elite units of the Austro-Hungarian army.

During the First World War in Bosnia and Herzegovina a number of 291,498 military conscripts were mobilized, of which 51.815 were registered as wounded

¹⁵⁶ *Sarajevski list* 6, 6. 1. 1915, 1.

¹⁵⁷ Ö. St. A., KA-W, KM, AOK, Auszeichnungsgruppe. Statistik über Verleihung von Tapferkeitsmedaillen an die Heeresinfanterie bis August 1918, 443.

¹⁵⁸ Schachinger 1996, 325-326.

¹⁵⁹ Ö. St. A., KA-W, Neue Feld Acten, Truppenkörper, Kart. 750.

¹⁶⁰ Ö. St. A., KA-W, Neue Feld Acten, Truppenkörper, Kart. 262.

or sick, i.e. in average one in six.¹⁶¹ Of this number, 12.726 remained disabled, or in average one in four. From the total number of Bosnian-Herzegovinian war invalids, 5.371 were Orthodox Christians (42,20%), 4.413 Muslims (34,68%), 2.586 Catholics (20,32%), 32 Jews (0,25%) and 356 others (2,55%), which closely mirrored the confessional structure of the population.¹⁶²

Conclusion

The international disagreements caused deep crises in the relations between the blocs of great powers, leading to the direct military conflict in 1914. From the beginning of August 1914 Bosnia and Herzegovina was a direct area of warfare. The war destruction on the territory of military operations, refugees, evacuations and interning of people, brought about great disorders in the economy of the land and increased requests for contributions to the war effort. After the mobilization in 1914, the Bosnian and Herzegovinian units were sent from their peace garrisons to different fronts. During the war, the soldiers from Bosnia and Herzegovina were arranged into eight Bosnian and Herzegovinian infantry regiments and eight Bosnian and Herzegovinian hunting battalions. They were also engaged within other units of the common army, fighting on the Balkan, Eastern and South-Western front. In January of 1916 the Bosnian and Herzegovinian battalions had an important role in the conquest of Montenegro, while the Bosnian and Herzegovinian units on the Eastern front had varying degrees of success, suffering many losses during the great Russian summer offensive. In the battles on the Italian front, the Bosnian and Herzegovinian units stood out on the account of their war exploits.

During 1918 the position of the Central powers worsened, and the morale of the population in the background decreased. The consequence of this was that the army began breaking up, especially in those areas where national and socialist ideas were accepted, which resulted in revolts, desertions and the creation of groups from the deserters and soldiers who overstayed their allowed leave. The number of desertions as well as revolts on the South-Slavic territory increased substantially. The rebellions and breaking of discipline had their political, social and military causes. The national requests, strengthened by

¹⁶¹ Ö. St. A., KA - W. KM, AOK, Qu. Abt 1918, Beilage VII.

¹⁶² ABIH, ZMF, No. 5.096/ Präs. BH. Broschüre über die Kriegsinvalidenfürsorge, 23-24.

the propaganda of the Entente forces, brought into question the existing legal system in the Monarchy. The general situation in the background created conditions for unrest and activities which threatened the public order and peace. When this situation spread to the front, it also influenced the discipline in the military formations.

The protracted duration of the war and the troubles suffered by soldiers on the front caused that desertion appeared even in those units which until that time performed all their tasks under the toughest conditions without objection. War fatigue and desire to return home were coupled with worry about the families of the soldiers and their uncertain future. Letters from the homeland informed the soldiers on the front about the unbearable sufferings at home that their families had to endure. The Bosnian and Herzegovinian units were no exception.

As for the arms, the evaluation of the military formation or the losses in the war, statistics play an important role. During the First World War in Bosnia and Herzegovina a total number of 291.498 military conscripts were engaged, or 16,34% of the population. Of the Bosnian and Herzegovinian military conscripts, 38.000 persons died in uniform. Average losses for Bosnia and Herzegovina were 12% from the total number of persons engaged in the military. Of the mobilized conscripts from Bosnia and Herzegovina, 51.815 were registered as wounded or diseased, in average one in six, of which 12.726 remained invalids, in average one in four. Of the total number of war invalids, 4.414 (34,68%) were Muslims, 5.371 (42,20%) Orthodox Christians, 2.586 Catholics (20,32%), 32 Jews (0,25%) and 356 others (2,55%), which closely mirrored the confessional structure of the population.

The awarding of decorations for war achievements had a great optimistic effect on units and individuals, and was also connected to certain privileges. During the First World War, the BH infantry regiments and BH hunting battalions received a total of 35.637 medals for bravery, which is the best indicator of their military skills, answering the question why they were considered as the elite units of the Austro-Hungarian army.

After the break up of Austria-Hungary in 1918, Bosnia and Herzegovina entered the new South-Slavic state, the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

ABiH	Arhiv Bosne i Hercegovine
Ö. St. A.	Österreichische Staats Archiv- Austrian State Archives
K.u.k.	kaiserlich und königlich – Imperial and royal
KM	Kriegsministerium – Ministry of War

IZVORI

Unpublished sources

- Archives of Bosnia and Herzegovina (ABiH)
 - Fonds:
 - Provincial government of Bosnia and Herzegovina, präs. BH (ZVS),
 - Common ministry of Finances, präs. BH and general acts (ZMF)
- Kriegs-Archiv Wien (Ö. St. A)
 - Fonds:
 - Arméeeoberkomando Operations Abteilung (AOK, Op. Abt.).
 - Arméeeoberkomando, Heimkehrers - Gruppe.
 - Arméeeoberkomando, Abt. VII, Verluste.
 - Arméeeoberkomando, Auszeichnungen - Gruppe.
 - Kriegs-ministerium, Präs.

Published sources

- *Bericht über die Verwaltung Bosnien und der Hercegowina 1906-1914./16. 1907/1917.* Wien.
- *Zbornik zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu 1914-1918.*
- *Fond of legacies in the Vienna Kriegs-Archiv: Oscar Potiorek, Otto Wiesinger, Pero Blašković.*

Newspapers

- *Sarajevski list*, Sarajevo.

LITERATURE

- Bösch, R. E. 1971. *Die Haltung des südslawischer Soldaten des ö-u. Heeres im Ersten Weltkrieg*. Doctoral dissertation. University of Vienna.
- Bihl, W. D. 1982. *Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und den osmanischen Reich im ersten Weltkrieg, Öst. Ost Hälfte*. Vienna.
- Blašković, P. 1939. *Sa Bošnjacima u svetskom ratu*. Belgrade.
- Brendl, O. 1934. *Die Erstürmung des M. Mellea 7. juni 1916*. Vienna.
- Ćorović, V. 1920. *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svet-skog rata 1914.-1918*. Sarajevo.
- Deutschmann, W. 1965. *Die militärischen Massnahmen in Oesterreich- Ungarn während der Balkankriege 1912./13*. Doctoral Disertation, University of Vienna.
- Dorst, K, Wünsche, W. 1989. *Der ersten Weltkrieg. Erscheinung und Wesen*, Berlin.
- Ekmečić, M. 1974. *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Belgrade.
- Ekmečić, M. 1989. *Stvaranja Jugoslavije*. Book II, Belgrade.
- Friz, H. 1931. *Bosniak*, Waldhofen a. d. Ubbs.
- Gandini, S. 1968. *Das bosnisch-hercegovinische Infanterie-Regiment Nr 2 im Weltkrieg 1914. bis 1918*. Wien.
- Haselsteiner, H. 1987. *Prozess Banja Luka 1916. Militärgutachten, Proceedings of the International Symposium The High Treason Trial in Banja Luka (1915-1916)*. Banja Luka: Institut of History.
- Hauptmann, F, Prasch, A. 1981. *Dr Ludwig Thallóczy –Tagebücher*. Graz.
- Hecht, R. 1969. *Fragen zur Heresergänzung der gesamten Bewafnetenmacht Österreich-Ungarns während des ersten Weltkrieges*. Doctoral Dissertation. University of Vienna.
- Horstenau von E. G. *Die Katastrophe. Die Zerstümerung Österreich-Ungarns und das werden der Nachfolgenstaaten*. Zürich–Leipzig–Vienna (O. J.).
- Horvat, J. 1967. *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja*. Zagreb.
- Hrabak, B. 1982. *Dezerterstvo i zeleni kadar*. Novi Sad.
- Hrabak, B. 1980. *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljacko pitanje 1915.-1918. godine*. Novi Sad.
- Hrabak, B. 1964. *Operacije na srednjoj i gornjoj Drini i u Sandžaku avgusta 1914. godine, Istorijski glasnik. Organ društva istoričara Srbije*, 4. Belgrade.

- Jelavich, C. 1992. *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.* Zagreb.
- Juzbašić, Dž. 1991. Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom, In: Ekmečić, M. (ed.), *Scientific Conference Commemorating the 80th Anniversary of the Annexation of Bosnia and Herzegovina (Sarajevo, 21-22 November 1988)*, Sarajevo: ANUBiH, 33- 83.
- Juzbašić, Dž. 2002. *Politika i privreda BiH pod austrougarskom upravom.* Special Editions, CXVI/35. Sarajevo: ANU BiH.
- Juzbašić, Dž. 2000. Uticaj balkanskih ratova 1912/1913 na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja, *Radovi Filozofskog fakulteta* Book. XII: 200- 207.
- Juzbašić, Dž, Šehić, Z. (ur.) 2015. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini.* Book XXX. Sarajevo: ANU BiH.
- Kapidžić, H. 1965. Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini neposredno nakon sarajevskog atentata, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, IV-V*
- Kapidžić, H. 1968. *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske uprave.* Članci i rasprave. Sarajevo.
- Käs, F. 1962. *Versuchs einer zusammengefassten Darstellung der Tätigkeit des österreichisch-ungarischen Generalstabes in der Zeit von 1906. bis 1914. Unter besonderer Berücksichtigung der Aufmarschplanungen und Mobilmachung.* Doctoral Dissertation. University of Vienna.
- Klein, S. 1964. *Freiherr Sarkotić von Lovćen. Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegovina von 1914. bis 1918.* Doctoral Dissertation. University of Vienna.
- Landwer, O. 1931. *Hunger*, Zürich-Leipzig-Vienna.
- Madžar, B. 1986. Izvještaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH.*
- *Österreich-Ungarns letztes Krieger 1914-1918*, Bd. I 1931- Bd. VII 1938.
- *Österreich-Ungarns letztes Krieger 1914-1918*, T. I 1931- TVII 1938.
- Plaschka R, Haselsteiner H, Suppan A. 1974. *Innere Front. Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*, Bd I-II. Vienna.

- Przybilowski, I. 1965. *Die Rückführung der österreichisch-ungarischen Kriegsgefangene aus dem Osten in der letzten Monaten der k.u.k. Monarchie*. Doctoral Dissertation. University of Vienna.
- Pust, I. 1980. *Die Steinerne Front. Auf der Spuren des Gebirgskrieges in den Julische Alpen, Von Isonzo zur Piave*. Graz.
- Rauchensteiner, M. 1991. *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Vienna.
- Redl, O. E 1924. *Die Tagliamentoforcierung bei Cornino und das Baon IV/ bh 4*, Wissenschaftliche Technische Mitteilungen. Vienna.
- Schachinger, W. 1996. *Die Bosniaken kommen, Elitentruppen der k. u.k. Monarchie 1879.-1918*. Graz.
- Bošnjaci dolaze. *Elitne trupe k. u. k. armije 1879-1918*. 1996. Lovran.
- Slipičević, F. *Prvi svjetski rat i stvaranje države jugoslovenskih naroda*. 1957. Sarajevo.
- Šehić, N. 1971. Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918.-1941.). Sarajevo.
- Šehić, Z. 1999. Elitne jedinice iz Bosne i Hercegovine, *Prva linija, List federalnog ministarstva odbrane/obrane* 66:
- Šehić, Z. 2015. Sarajevski atentat 28. juna 1914. Dan koji je promijenio svijet, *In: Sarajevski dugi picniji 1914. Događaj – narativ-pamćenje*, 87-108. Zenica.
- Šehić, Z. 2010. Lajos Thallóczy über die Ereignisse in Bosnien-Herzegowina nach dem Atentat von Sarajevo am 28. Juni 1914. *In: Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte, 165 – 169. Vienna: State Archive.
- Šehić, Z. 2007. *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Šljivo, G. 1987. *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, *In: Proceedings of the International Conference: The High Treason Trial in Banja Luka, 1915–1916, held on 25–27 September 1986 in Banja Luka*, Banja Luka: Institut of history, 117–145.
- Tomac, P. 1969. *Prvi svetski rat*. Belgrade.
- Tomac, P. 1968. *Ratovi i armije XIX veka*. Belgrade.
- Wagner, J. W. 1995. *Der Grosse Bildatlas zur Geschichte Österreich*. Verlag Kremayr & Scherian. Vienna.

- Winkler, W. 1921. *Die Totenverluste ö-u. Heeres nach Nationalitäten*. Vienna.
- Winkler, W. 1919. *Berufsstatistik der Kriegstoten der ö-u. Monarchie*. Vienna.
- Zelenika, M. 1962. *Prvi svetski rat 1914*. Military publication. Belgrade.

PRIKAZI / REVIEWS

Adnan Busuladžić – *Zaboravljena Narona – Arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Arheološki muzej Narona i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Vid – Sarajevo, 2025, 180 str.

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja pohranjeno je preko 200 artefakata koji potiču sa arheološkog lokaliteta Narona. Navedena arheološka građa je u zbirku Zemaljskog muzeja dospjela djelimično zahvaljujući istraživanjima Carla Patscha, koji je u to vrijeme bio kustos u muzeju, a djelimično i kao rezultat sakupljačke djelatnosti krajem XIX i XX stoljeća kada je u Zemaljski muzej stigao raznovrsni arheološki materijal sa različitih arheoloških lokaliteta današnje Albanije, Grčke, Turske, Egipta, Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Carlo Patsch je samo u određenoj mjeri publikovao građu koja potiče iz Narone (1907. godine), tako da je publikacija Adnana Busuladžića *Zaboravljena Narona – Arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* prvi sintetski rad koji obrađuje kompletan antički materijal iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine sa ovog lokaliteta. Dio pomenute građe iz Narone autor je objavio i u svojim radovima: Adnan Busuladžić 2015 – *Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Adnan Busuladžić 2018 – *Neki primjeri nepublicirane rimske vojne opreme i oružja iz franjevačkog samostana u Tolisi*, Adnan Busuladžić 2020 – *Sjaj antičkih Grka*, Adnan Busuladžić 2017 – *Predmeti rimske zabave i dokolice: nepublicirani astragali, talus i calcua iz*

antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Adnan Busuladžić 2018 – *Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije*, Adnan Busuladžić 2010 – *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Adnan Busuladžić 2019 – *A contribution to knowledge of Greek and Roman amphorae found or located in Bosnia and Herzegovina*.

Publikacija *Zaboravljena Narona – Arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* autora Adnana Busuladžića izašla je 2025. godine kao zajedničko izdanje Arheološkog muzeja Narona i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Publikacija sadrži 180 stranica, sa ukupno sedam naslova i 69 podnaslova unutar poglavlja *Analiza materijala*, a, osim toga, tekst je paralelno preveden i na engleski jezik, što sadržaj ove knjige čini dostupnim i međunarodnoj naučnoj javnosti.

U uvodnom poglavlju autor daje osnovne podatke o samom lokalitetu, najznačajniji autorima koji su se bavili Naronom, kao i pojašnjenje kako je materijal sa ovog lokaliteta dospio u zbirku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, kao i o potencijalnim razlozima zašto je ova bogata zbirka toliko dugo čekala na obradu i naučnu valorizaciju. Autor navodi da je prvi arheolog, koji se ozbiljnije bavio Naronom, bio Carlo Patsch, koji je u nekoliko navrata istraživao ovaj lokalitet (1904, 1906. i 1907. godine), a rezultati njegovog rada su objavljeni 1907. godine u Beču u radu *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, iako tom prilikom nije objavio kompletnu građu već se fokusirao na epigrafske tekstove, bez značajnijih analiza pokretnog materijala. Dalje ističe

i ostale autore koji su se bavili Naronom, poput akademika Nenada Cambija, Emilija Marina itd. U ovom poglavlju posebno se osvrće i na sakupljačku djelatnost s kraja XIX i početka XX stoljeća kada su u zbirke Zemaljskog muzeja dospjeli mnogobrojni vrijedni predmeti iz Grčke, Albanije, Turske, Srbije, Hrvatske i drugih zemalja, a jedan od sakupljača kojeg poznajemo poimenice je bio i Konstantin Georgijos, koji je vjerovatno prikupio i dio inventarisane zbirke sa Narone. Autor ističe i da, nažalost, u inventarnoj knjizi nedostaju detaljniji podaci o okolnostima pronalazaka, kao i to da je materijal inventarisan zajedno sa ostalim materijalom iz drugih zemalja.

U poglavlju *Kratki historijat Narone* nudi osnovne podatke o samom lokalitetu, prvim kontaktima sa grčko-helenističkom civilizacijom, razvoju naselja i osnivanju rimske kolonije *Colonia Iulia Narona* te na koncu do stvaranja regionalnog urbanog centra za vrijeme Rimljana. Narona je bila vrlo značajna i za područje današnje Bosne i Hercegovine, kao glavni pravac uvoza rimske opeke prema unutrašnjosti provincije. Osim toga, Narona postaje i važna komunikacijska tačka odakle su se dalje granali putni pravci prema zaleđu i unutrašnjosti provincije Dalmacije. Naroni, kao političkom, upravno-administrativnom, sudskom, vojnom i kulturno-religijskom centru, gravitirali su i mnogi lokaliteti sa prostora Bosne i Hercegovine: Mogorjelo, Višići, Tasovčići, Ljubuški i slično, a, osim toga, kao sudsko upravno sjedište *Conventus Naronitanus* obuhvatala je značajan prostor današnje Bosne i Hercegovine.

U poglavlju *Analiza materijala* daje sa pregled antičkog materijala iz Narone,

podijeljen prema vrstama istog: "megarska" helenistička reljefna keramika, sonde, ukosnice, pincete, igle, balzamariji i druge staklene posude, ogledala, privjesci, kockice, stilusi, fibule (kasnolatske, kopljaste, aucissa, Jezerine, lukovičaste fibule itd.), mnogobrojni nakit (prstenje, geme, ogrlice, naušnice, broš, perle), ključevi, oružje (koplja, trobridna strelica, zvončići, dijelovi pojasne garniture, privjesci), noževi, dijelovi kamenih skulptura, dijelovi mozaika, opeke, arhitektonski fragmenti, ostaci maltera te niz različitih dijelova keramičkog posuđa (amfore i poklopci, terra sigillata) kamena urna, fragment epigrafskog spomenika te niz različitih predmeta unutar dijela poglavlja pod naslovom *Varia* (željezni klinovi, alke, fragmenti metalnih nalaza). Za svaki pomenuti predmet je dat širi kontekst upotrebe i osnovni podaci, detaljan opis, datacijski okvir te detaljne komparacije sa sličnim nalazima sa prostora Bosne i Hercegovine i Rimskog Carstva. Uz svaki predmet je naveden i kataloški broj uz tablu. Kao što je i iz samog pregleda pobrojanih artefakata vidljivo, radi se o vrlo raznolikoj građi – nakitu, predmetima svakodnevnog upotrebe, keramici, oružju i slično. Autor ističe i da svaka od pomenutih grupacija predmeta sadrži i velik broj različitih tipova, a neki od njih su zastupljeni i različitim varijantama, što govori o bogatstvu i šarolikosti ove zbirke. Najveći broj predmeta iz zbirke čini keramičko posuđe, nakit i lični predmeti te predmeti za rasonodu.

U zaključnom poglavlju autor daje razmatranja o tipologiji i hronologiji materijala sa Narone. Autor konstatira da se sav obrađeni arheološki materijal može datirati u vremenski okvir od II stoljeća

prije Krista do V stoljeća poslije Krista, što korelira sa datacijom i hronološkim okvirima i sa drugih rimskih lokaliteta sa užeg i šireg područja rimske provincije Dalmacije, a kompletan obrađeni materijal daje uvid u svakodnevni život stanovnika antičke Narone koji je bio u potpunosti inkorporiran u rimski civilizacijski krug.

U završnom dijelu Busuladžićeve publikacije dat je sveobuhvatan i detaljan *Katalog* svih spomenutih nalaza koji sadrži inventarni broj, opis, dimenzije i eventualno podatke o literaturi (za predmete koji su publikovani u radu Carla Patscha, i prethodnim radovima Adnana

Busuladžića) i popraćen je *Tablicama*, odnosno fotografijama ili crtežima svih nalaza. Katalog se sastoji od ukupno 272 inventarne jedinice i isto toliko crteža, odnosno fotografija visoke rezolucije.

Djelo *Zaboravljena Narona – Arheološki nalazi iz Narone u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* pruža opsežan i cjelovit uvid u materijalnu građu sa ovog iznimno značajnog lokaliteta koja je pohranjena u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, i na vrlo kvalitetan način navedenu građu dovodi u kontekst i sa drugim sličnim nalazima diljem Rimskog Carstva.

DINA VAJZOVIĆ-BALIHODŽIĆ

Emir O. Filipović, Late Medieval Southeast Europe between Latin Christianity, Eastern Orthodoxy, and Ottoman Islam. Hagen University Press, Hagen, 2025, 347 pp.

Das Textbuch umfasst die gesamte spätmittelalterliche Periode in Südosteuropa und greift, wenn es für den Themenbereich sinnvoll ist, auch auf frühere Epochen zurück. Natürlich müssen bei einem solchen Vorhaben Schwerpunkte gesetzt werden. Das ergibt sich aus dem Titel und ist angesichts der Fülle möglicher Themen auch erforderlich. In großen Teilen ist die Themenauswahl überzeugend und nachvollziehbar, in einigen Teilbereichen ließe sie sich hinterfragen.

Der Aufbau des Buch ist übersichtlich gestaltet und besteht aus sinnvoll zusammengestellten Einheiten. Jede Teileinheit wird von einer Übersicht über die weiterführende Literatur abgeschlossen. Diese umfasst vor allem im ersten Band auch die relevanten Quellen und ihre maßgeblichen Editionen und Übersetzungen. Ansonsten konzentrieren sich die Literaturangaben vor allem auf die Sekundärliteratur, geben dabei aber auch Hinweise auf die relevanten Quellen. Trotzdem wäre es sicherlich nützlich gewesen, zu den einzelnen Kapiteln auch die entsprechenden Quellen und ihre Editionen und Übersetzungen zu nennen. Hinweise zu den verfügbaren Archivmaterialien, wie beispielsweise in Dubrovnik oder Venedig und deren Erschließung wären sicherlich ebenfalls nützlich gewesen. Für den osmanischen Bereich hätten die teilweise noch nicht erschlossenen bzw. noch nicht edierten

Archivbestände präsentiert oder zumindest in den bibliographischen Angaben genannt werden können, sicherlich nicht im Detail aber vielleicht in großen Linien, denn aus ihrer Aufarbeitung speisen sich viele der neueren Forschungsergebnisse.

Die Themenaufteilung ist hingegen überzeugend. Das gilt leider nicht immer für die Auswahl der Themen und den ihnen zugewiesenen Raum. Doch zunächst zum Positiven: In der ersten Kurseinheit werden Begriffe eingeführt und erklärt. Dies geschieht auch ein weiteres Mal in der dritten Kurseinheit. Das ist sehr hilfreich für Studierende, da es sich bei Südosteuropa um eine Region mit einer großen Sprachenvielfalt handelt. Viele grundlegende Begriffe, die diesen Sprachen entstammen, bedürfen daher einer Erläuterung. Die Ereignisgeschichte, die sich noch viel detaillierter darstellen ließe, ist sinnvoll auf die wichtigsten politischen und militärischen Entwicklungen kondensiert worden. Die Nachwirkungen bestimmter Schlüsselereignisse werden ebenso besprochen wie historiographische Traditionen und Geschichtsbilder. Diese werden auch schlüssig hinterfragt. Durch die Verflechtung der Geschichte der osmanischen Expansion und den eroberten bzw. betroffenen Reichen und politischen Einheiten werden traditionelle Nationalgeschichten aufgebrochen und durch einen breiteren Blick ersetzt. Der Bereich der Kirchen- und Religionsgeschichte wird ausführlich und mit einer ausgewogenen Gewichtung dargestellt.

Indes gibt es auch einige Punkte, bei denen eine andere Schwerpunktsetzung möglich gewesen wäre. So

ließe sich natürlich die Gewichtung der Themenbereiche diskutieren. Wie allgemein üblich nimmt die komplexe Ereignisgeschichte sowie die Religions-, Kirchen- und Konfessionsgeschichte viel Raum ein. Schließlich heißt die Überschrift ja auch *"Late Medieval Southeast Europe between Latin Christianity, Eastern Orthodoxy, and Ottoman Islam"*. Dem gegenüber wird indes die Wirtschafts- und Sozialgeschichte sicherlich etwas kurz behandelt. Man erfährt wenig über die sozialen Strukturen vor der osmanischen Expansion. Die Wirtschaftsgeschichte konzentriert sich vor allem auf den Fernhandel. Regionale Produktion, Ackerbau und Handwerk kommen kaum vor. Die Kulturgeschichte ist vor allem als Kunst- und Architekturgeschichte präsent, und diese wiederum vor allem in Bezug auf osmanische Einflüsse. Westliche Bezüge werden nur am Rande aufgenommen, der byzantinische Wirkungsbereich wird eher reduziert abgehandelt. Die Alltagsgeschichte fehlt fast völlig. Gendergeschichte wird als eigener Themenbereich ausgeklammert. Immerhin kommen Aspekte der Umweltgeschichte im ersten Teil vor. Die Themen orientieren sich damit an einer eher traditionellen Sicht auf die Geschichte. Das ist sicherlich für ein solches Lehrmaterial nicht optimal. Leider fehlt auch zu einem großen Teil die Archäologie. Sie hätte hier und da zu den abgehandelten Themen wichtige Aspekte beisteuern können.

Die Kurseinheiten sind insgesamt, das sei hierbei betont, sehr gut geschrieben und zeugen von einer exzellenten Fachkompetenz. Ein hohes wissenschaftliches Niveau geht hierbei mit einer

flüssigen und gut lesbaren Darstellung einher. Die Literatur wurde sorgfältig ausgewählt. Es ist eine große Leistung, diesen komplexen Raum mit all seinen Akteuren und in unterschiedlichen Sprachen verfassten Forschungstraditionen auf diese souveräne Weise darzustellen. Die kleineren kritischen Bemerkungen sollten vor diesem Hintergrund gelesen werden. Das Werk insgesamt ist äußerst gelungen.

Nun zu den einzelnen Kurseinheiten: In der ersten Kurseinheit "Terminology and Concepts, Sources and Interpretations, Problems and Issues" werden zunächst Begriffe und Konzepte ("Terminology and Concepts") vorgestellt und ein Überblick über die Quellen und die vorherrschenden Narrative der Forschung geboten ("Sources and Interpretation"). Im letzten Abschnitt ("Problems and Issues") werden historiographische Perspektiven und gängige Dichotomien ("Christianity/ Islam", "Crusade/Djihad" und "Defeat/Victory") diskutiert und Möglichkeiten entwickelt, sich daraus ergebende einengende Perspektiven zu überwinden. Ob man bei diesen Dichotomien gleich zwei aus der religiösen Sphäre wählen muss, kann man diskutieren, aber die Abschnitte bieten ohne Frage sehr gute Texte und behandeln wichtige Aspekte. Dieser Teil schließt mit Abschnitten zu Stereotypen ("Historiographical stereotypes") und zu dem oft bis heute vorherrschenden negativen Image der Osmanen in der Bezeichnung als Türken sowohl in Südost- als auch in Mittel- und Westeuropa. Ergeht dabei aber auch auf alternative Konzepte ein. Es macht Sinn, diesem Problem einen Abschnitt zu widmen, da er historisch

verwurzelte und weit verbreitete Geschichtsbilder aufgreift, kritisch hinterfragt und schließlich neue Möglichkeiten präsentiert, die es erlauben, in einer anderen Form auf die Geschichte der gesamten Region zu blicken. Nimmt man jedoch einen solchen Aspekt aufgrund seiner Dominanz heraus, so verliert man eventuell andere Perspektiven aus dem Blick. So hätten sich vielleicht auch andere wichtige vorherrschende Motive für eine eigene Behandlung angeboten, wie beispielsweise die lange Zeit dominante Nationalgeschichtsschreibung, unter der auch das späte Mittelalter betrachtet wurde. Dies sind aber Kleinigkeiten und Nuancen, die den hervorragenden Gesamteindruck nicht schmälern.

Die Begriffsklärung zu Beginn der ersten Kurseinheit geht auch mit einem nützlichen Abriss der antiken und früh- und hochmittelalterlichen Vorgeschichte einher, die auch die diversen ethnischen Gruppen und ihre Veränderungsprozesse beschreibt. Das Glossar wichtiger Wörter aus den lokalen Sprachen bietet ein sehr sinnvolles Instrument zur weiteren Beschäftigung mit der Region. Die ausführliche Erläuterung der oft unreflektierten Benutzung von wichtigen Begriffen (Türken, Osmanen, Balkan) bietet eine wichtige Grundlage. Die sich daran anschließende Übersicht über wichtige Quellen und ihre Erschließung zusammen mit der einschlägigen Literatur besticht durch die detaillierte Besprechung einzelner Autoren.

Nach der Begriffsklärung und der Einordnung der dominanten historischen Diskurse widmet sich die zweite Kurseinheit mit dem Titel "Entangled Histories and the Struggle for Supremacy in

Late medieval Southeast Europe" der Ereignisgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der Osmanen.

Hierbei wird die Region nicht als Ganzes behandelt, sondern anhand der einzelnen Reiche, zunächst Byzanz, dann Bulgarien und Serbien. Es folgt ein Abriss der Kirchengeschichte, die auch zu den Anfängen der Christianisierung zurückgreift, wobei Einzelheiten durchaus diskutiert werden könnten, was aber für den Gesamtzusammenhang unerheblich ist. Ausführlich wird die Geschichte der Osmanen samt ihrer militärischen Struktur behandelt. Hier wird auch die Vorgeschichte mit einbezogen, was natürlich Sinn macht. Ob man einen so ausführlichen Quellenausschnitt von Johannes VI. Kantakuzenos wie auf S. 29-31 bringen muss, kann man diskutieren. Vielleicht wären mehrere kleinere Ausschnitte auch eine gute Möglichkeit, einen Zugang zum Quellenmaterial zu verschaffen, wie es auch sonst der Fall ist. Nach einem Kapitel zu den westlichen Reaktionen auf die osmanische Reaktion folgt das nächste Kapitel "Southeast Europe as a Theater of War" beginnend mit 1371 und der Schlacht an der Mariza. Die Schlacht auf dem Amselfeld (Kosovo) 1389 wird ausführlich auch in ihren Nachwirkungen behandelt. Das letzte vierte Kapitel "Crusade and Jihad – Resistance and Submission – Defeat and Conquest" setzt die Ereignisgeschichte für die erste Hälfte des 15. Jh. fort und wirft auch einen Blick auf die Kreuzzugspläne der abendländischen Mächte. Hierbei werden auch die unterschiedlichen Reaktionen und komplexen Verflechtungen der Osmanen mit den Nachbarn aber auch die unterschiedlichen Formen der Herrschaft,

die von Kooperation bis zu einer direkten Kontrolle reichten.

Die dritte Kurseinheit widmet sich unter dem Titel "The Progressive and Continuous Transformation of Southeast Europe" wirtschaftlichen, sozialen, rechtlichen, religiösen und kulturellen Aspekten der Epoche. Zu Beginn wird ein Blick auf die Auswirkungen der osmanischen Expansion hinsichtlich des Sklavenhandels und der Demographie geworfen. Des Weiteren kommen die unterschiedlichen Formen der Kontakte und Kooperationen anhand von ausgewählten Beispielen zur Sprache. Hierunter zählen auch die politischen und militärische Karrieren von Mitgliedern lokaler Eliten der eroberten Gebiete, unter anderem mittels der "devşirme". Das osmanische Reich wurde bald ein Teil der ökonomischen Verflechtungen Südosteuropas, wobei auch die Städtegründungen eine wichtige Rolle spielten. In diesem Zusammenhang werden auch die architektonischen und künstlerischen Einflüsse, der sich vor allem bei der Errichtung von Moscheen zeigte, abgehandelt. Das nächste Kapitel widmet sich den osmanischen Institutionen, dem "Timar-System", dem Steuerwesen, der "devşirme" und den Janitscharen. Als nächstes werden rechtliche Aspekte, die Scharia und die Institution der "Waqf" behandelt.

Das dritte Kapitel "The Spreading of Islam" gibt Einblicke in die Institutionen der christlichen Kirchen unter osmanischer Herrschaft. Den Kirchen wurde eine wichtige Rolle im Rahmen der Kontrolle über die ihnen jeweils unterstellte Bevölkerung zuteil. Auf der anderen Seite leisteten der Sufismus und andere islamische Bewegungen einen Beitrag zur

Konversion von Teilen der Bevölkerung Südosteuropas zum Islam. Das Thema der Konversion findet eine ausführlichere Betrachtung im letzten Abschnitt dieses Buches.

Die Kurseinheiten bieten einen guten, verständlich geschriebenen und zugleich fachlich adäquaten Überblick über das spätmittelalterliche Südosteuropa. Für die Studierenden sind diese Kurseinheiten sehr gut geeignet, um sich einen profunden Überblick über die Geschichte dieses Raums aber auch über die Geschichtsbilder und Nachwirkungen zu verschaffen. Grundlegende Begriffe werden erklärt. Traditionelle Geschichtsbilder werden durch einen Blick auf den gesamten Raum sinnvoll ersetzt. Die Studierenden bekommen zudem einen Überblick über zahlreiche Hilfsmittel und weiterführende Literatur, sodass diese Kurseinheiten zu einer vertieften Beschäftigung mit dem Thema einladen. Leider werden einige Themenfelder und Bereiche, wie die Wirtschafts-, Sozial-, Kultur- und Gendergeschichte nur kurz, auf bestimmte Aspekte reduziert oder gar nicht abgehandelt. Diese Punkte schmälern aber den positiven Gesamteindruck der drei Kurseinheiten nur unwesentlich. Daher ist zusammenfassend festzuhalten, dass Studierende, die dieses Textbuch benutzen, hervorragend über Südosteuropa im Spätmittelalter informiert sein werden. Dem Autor gebührt große Anerkennung, dass er das vielschichtige Material auf eine solch überzeugende Weise zusammenstellen und präsentieren konnte.

DANIEL ZIEMANN

***Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić),
ur. Enes S. Omerović i Tomasz
Jacek Lis, Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju i Historijski Arhiv
Sarajevo, 2023.***

Studija *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)* objavljena je 2023. godine u izdanju Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju i Historijskog arhiva Sarajevo, kao dio edicije *Memoari*. Priredili su je Enes S. Omerović i Tomasz Jacek Lis, koji su čitateljima ponudili transkripciju autentičnog memoarskog rukopisa te dvije kraće uvodne studije: biografsku skicu Jelice Belović i društveno-kontekstualni prikaz ženskog pitanja u njeno vrijeme. Na kraju monografije priloženi su faksimili izvornih dokumenata i opsežne bilješke u formi endnota, koje nude prijevode, objašnjenja i dopune vezane za osobe, pojmove i događaje spomenute u memoarima.

Glavni dio studije predstavlja transkripcija rukopisa memoara koji se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo pod signturom O-BJ-86, a koji obuhvata više od 400 stranica teksta, pisanih rukom Jelice Belović-Bernadzikowske. Ovaj korpus građe uključuje i osamnaest pratećih dokumenata – pisama, dopisnica, vizitkartica, školskih zadaća, smrtovnica – koji su tematski i biografski povezani s memoarima. Urednici su odlučili zadržati sve autentične osobine rukopisa: pravopisne i gramatičke greške, višejezične umetke (na njemačkom, francuskom, engleskom, italijanskom, poljskom, latinskom i mađarskom jeziku), grafijsku neujednačenost, prekrizene i prepravljene dijelove teksta, kao i isječke iz novina, pa čak i uvezani

pramen autoricine kose. Ovakav urednički pristup tekstu, koji se vodi načelom maksimalne vjernosti izvorniku, doprinosi dokumentarističkoj snazi rukopisa, iako na momente otežava čitateljsko iskustvo. Bilješke su pomno sistematizirane na kraju knjige, no izostanak indeksa imena, pojmova i toponima donekle otežava tematsko pretraživanje i analitičko čitanje.

Jelica Belović-Bernadzikowska (1870–1946), rođena u Osijeku, a umrla u Novom Sadu, bila je učiteljica, književnica, pedagog, prevoditeljica, etnografkinja koja je pisala na desetak jezika i djelovala širom Austro-Ugarske. Njen opus, objavljivan i pod pseudonimima, još nije u potpunosti istražen. *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske* obuhvataju razdoblje od njenog rođenja 1870. godine do 1909. godine. Riječ je o djelu koje, iako fragmentarno, nudi portret intelektualke s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Jelica je živjela i stvarala u nizu gradova Austro-Ugarske Monarhije: Osijeku, Zagrebu, Banjoj Luci, Sarajevu, Mostaru. U bh. gradovima provela je više od trideset godina, radeći kao učiteljica, prosvjetna nadzornica, književnica, novinarka, etnografkinja.

U memoarima Jelica detaljno bilježi vlastita iskustva, krećući se između naracije, introspektivnog zapisa i društvene kritike. Njena sjećanja počinju teškim djetinjstvom, obilježenim gubitkom oca i emocionalnom hladnoćom majke. Opisuje kako je tražila toplinu i samopotvrdu u obrazovanju i među učiteljima, uz stalnu čežnju za pohvalom. *Memoari* bilježe emocionalne oscilacije – od ogorčenosti i srditosti do zahvalnosti i razočarenja – te otkrivaju iznimno samosvjesnu i samokritičnu osobu. Jelica ne izbjegava

teške teme: piše o vlastitim sumnjama, samopropitivanju, psihološkim krizama, mislima o samoubistvu te dubokoj frustraciji zbog marginalizacije.

Memoari snažno tematiziraju položaj žene: Jelica piše o neinformisanosti djevojaka o muško-ženskim odnosima, o prisili, napastvovanjima, o tome kako je čitav život bila objekt neželjenih muških pogleda i ponuda. Učiteljica i književnica koja se kretala u dominantno muškom svijetu, iznijela je sve nijanse toga iskustva – od nužnog koketiranja u javnom prostoru do suprotstavljanja izrabljivanju i nemoralnim ponudama. Jasno navodi da nije koketirala po svaku cijenu, birala je s kim komunicira i prekidala odnose kad bi osjetila da je granica pređena. Memoari pružaju i uvid u složene odnose među ženama tog vremena – rivalstva, neprijateljstva među književnicama i feministicama, kao i ženske strategije napredovanja preko muževa i brakova. Jelica o tome piše s ogorčenjem, ali i s uviđanjem vlastite "nesposobnosti za metamorfozu". Prema njenim riječima, ona nije bila žena koja se znala prilagoditi, igrati igru ili izabrati prečicu.

U memoarima se oslikava i njen odnos prema institucijama – školi, crkvi, državi, porodici. Jelica se neprestano sukobljava s ograničenjima koje te institucije nameću ženama. Kritična je prema obrazovnim metodama u samostanima, gdje se znanje zamjenjuje dogmom, a higijena duše praznom ritualnošću. U Zagrebu bilježi prve književne uspjehe, ali i razočarenja. Kritički piše o religijskom odgoju u samostanima, oskudnoj higijeni i površnosti u shvatanju vjere.

Jelica dolazi u Bosnu s idealima, kao učenica profesora Dluštuša koji joj je bio

mentor. No, susreće se s realnošću koju ne može prihvatiti: korupcija, klijentelizam, sujete kolegica, "bosanski eldorado" u kojem bakšiši i privatni interesi odlučuju o svemu. Razočarana u kolegice učiteljice u Mostaru, odlučuje se na brak ne iz ljubavi, nego iz potrage za zaštitom. Ni tu ne nalazi sreću: muž je bolestan i zlostavlja je, porodica se neprestano odriče, a ni ispovjednik nije čuvar njenih tajni.

Stil pisanja je slojevit i bogat: memoari su pisani više godina, u nekoliko faza, a stanje rukopisa svjedoči naknadnim intervencijama, dodacima, brisanjima. Jelica u tekstu često upućuje na stranice koje ne postoje, što ukazuje na nekompletnost rukopisa. Istovremeno, svjesna je važnosti bilježenja: vidi pisanje kao terapiju kojom se oslobađa boli, kao sredstvo promišljanja svijeta i vlastite uloge u njemu. Citira savremenike, koristi reference iz filozofije i psihologije, bilježi svakodnevnicu, čak i promišlja o globalnim društvenim procesima. Piše i o nacionalnim, etničkim i vjerskim tenzijama koje osjeća u svakodnevnom životu u Bosni, o kulturnoj misiji Austro-Ugarske koju vidi kao formalnu i neiskrenu. Memoari sadrže i brojne podatke o ličnostima, institucijama, časopisima i kulturnom životu – uključuju popise saradnika, prekida saradnji, javne afere i intimna razočaranja. Pripovijedanje se kreće između eseja, dnevnika i romana.

Urednici publikacije pridržavali su se načela minimalne intervencije: nisu lektorisali tekst, niti su ispravljali stilističke osobenosti, što memoarima daje snagu autentičnosti. Na margine su postavljeni brojevi stranica iz originala, što omogućava praćenje uputstava unutar rukopisa, a QR kodovi omogućavaju uvid u

faksimile rukopisa za sve koji žele osjetiti dokumentarnu snagu izvora. Krajnje korisne su bilješke s prijevodima, objašnjenjima pojmova i biografskim informacijama o osobama koje se u rukopisu spominju.

Iako memoari ostaju nedovršeni, Jelica ih završava s jasnom namjerom da budu pročitani i korišteni. U njima se ukrštaju lična i kolektivna historija, individualna trauma i društvena analiza. Rukopis je dragocjen dokument za historiju

žena, feminističke i rodne studije, kulturnu povijest, mikrohistoriju svakodnevice i povijest prosvjete u Austro-Ugarskoj. Bogatstvo materijala i tematski raspon – od pedagogije i književnosti do religije, feminizma i politike – čini ovu knjigu nezamjenjivim izvorom za buduće istraživače. Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske, konačno dostupni široj javnosti, rijedak i složen autobiografski tekst žene svjedočanstvo su jednog burnog života i vrijedan doprinos razumijevanju historije prostora na kojem je taj život ispisan.

EMINA MOSTIĆ

Amila Kasumović i Sandra Biletić:
Dekodiranje arhiva: Strategije
čitanja arhivske građe na primjeru
Komisije za poslove Bosne i
Hercegovine (1878–1879), Arhiv
Bosne i Hercegovine – Univerzite u
Sarajevu - Filozofski fakultet (Centar
za historijska istraživanja (CeHiS)),
Sarajevo 2024, 361 str.

Knjiga *Dekodiranje arhiva: Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)*, autorica Amile Kasumović i Sandre Biletić, objavljena je 2024. godine kao rezultat suradnje Centra za historijska istraživanja (Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu) i Arhiva Bosne i Hercegovine. Iako su arhivi i arhivske institucije do sada bili predmetom naučnih, najčešće arhivističkih, istraživanja, kriptološka i mistična sintagma sadržana u naslovu ove studije "dekodiranje arhiva" – već na samom početku ukazuje na to da je riječ o posve novom i drugačijem pristupu. Inspirirane promišljanjima antropologinje Ann L. Stoler koja je čuvenim djelom *Along the Archival Grain. Thinking through Colonial Ontologies*, početkom 21. stoljeća revitalizirala ideju promatranja arhiva kao svojevrsnih centara moći, autorice u središte svog istraživanja postavljaju izazovni i do sada, u bosanskohercegovačkoj historiografiji, neprimjenjivani koncept arhivskog obrata. Arhiv, u domaćoj stručnoj javnosti, uglavnom doživljavan kao "kuća zaborava" ili "kuća sjećanja", za Kasumović i Biletić postaje predmet istraživanja. On dobija oblike eksperimentalnog laboratorija u kome će mikropskoj analizi biti podvrgnuti sadržaji pohranjenih dokumenata, u cilju propitivanja i kontekstualizacije iznesenog, skrivenog te znanja koje je izostalo.

U sadržajnom pogledu, mozaik studije čini sedam poglavlja. Nakon *Uvodnih razmatranja* (11–33) u kojim su autorice, hiruški precizno i metodološki utemeljeno, uvažavajući ranije historiografske domete, zaključile da je "austro-ugarski administrativni diskurs zasigurno imao kolonijalne elemente" (19), slijedi poglavlje koje otvara studiju. *Arhivski obrat, kolonijalni arhiv i Bosna i Hercegovina: perspektive i mogućnosti drugačijeg čitanja habsburške arhivske zaostavštine* (33–65), naslov je prve tematske cjeline. Njeno pažljivo čitanje je, pored uvodnih razmatranja, izuzetno važno, pa i ključno za razumijevanje cjelokupnog sadržaja. U ovom dijelu autorice su predstavile dva potpuno različita pogleda na arhiv: tzv. *klasični* i drugi, *neklasični* – koji počiva na postmodernističkim i, za nastanak ove studije, vrlo inspirativnim teorijama. Budući da su intelektualci J. Derrida i M. Foucault, imali najsnažniji utjecaj na etabliranje drugačijeg viđenja na "čuvare prošlosti", Kasumović i Biletić, nastojeći na taj način podstaći čitaoca na promišljanje, njihovim idejama poklanjaju posebnu pažnju. Oprezno koketirajući sa tvrdnjama M. Foucaulta, podsjećaju da je u njegovoj *Arheologija znanja*, arhiv "sustav iskaza bilo da se radi o stvarima ili događajima", te "zakon onoga što smije biti rečeno pri čemu se iskazano ne akumulira u jednu amorfnu masu" (35). Na nužnost promatranja arhiva iz drugačije niše, pozvao je i J. Derrida koji ga je slično kao i M. Foucault, povezao sa centrima moći. Derridina promišljanja su u kontekstu drugačijeg čitanja arhivske građe također važna budući da počivaju na analizi korijena riječi *arkhē*. Ona, u izvornom obliku, znači zapovijed, dok njena izvedenica *arkheion* predstavlja

kuću moćnog zapovjednika (tj. rezidenciju arhona) u kojoj se čuvaju dokumenti.

U poglavlju *Velika istočna kriza, međunarodna diplomacija i Bosanski ejalet: dolazak Dvoglavog orla* (65–77), Kasumović i Biletić, čitaoca upoznaju sa vrlo izazovnim i neizvjesnim godinama koje su bile ključne za dolazak Dvoglavog orla na Balkan. Osnovne pravce kompleksne međunarodne diplomacije, analiziraju u svjetlu kolonijalnih interesa Austro-Ugarske Monarhije, te s pravom zaključuju da je period Velike istočne krize koja je zatvorena Berlinskim kongresom bio izuzetno koristan za Monarhiju koja je iskoristila ugroženost Osman-skog Carstva kako bi ostvarila imperijalne težnje i dobila komad svog teritorija na Balkanu. Iako se čitalac može zapitati zbog čega su se godine prije dolaska Dvojne Monarhije našle u sadržaju ove knjige, to zasigurno nije slučajno. Politička panorama Balkana koja je u ovom poglavlju predstavljena u kontekstu međunarodnih politika, neophodna je za razumijevanje kontinuiteta austrougarskih imperijalnih ciljeva, a potom i za kompariranje austrougarskih kolonijalnih ambicija sa ambicijama drugih kolonijalnih europskih sila. Na ovaj način autorice argumentirano pokazuju da je pristup habsburškoj građi kao naslijeđu jednog kolonijalnog arhiva potpuno opravdan.

Sljedeća dva poglavlja u središte analize stavljaju rad Komisije za poslove Bosne i Hercegovine koja je radila od oktobra 1878. do maja 1879. godine. Zbog čega su se Kasumović i Biletić odlučile da strategije čitanja dokumenata i koncept arhivskog obrata primjene upravo na jednom tijelu koje je prije svega bilo kratkog vijeka i koje je formirano

u krajnje osjetljivom političkom trenutku? Odgovor na ovo pitanje skriven je u činjenici da je osnivanje komisija u neizvjesnim prilikama bio sastavni dio prakse kolonijalnih sila koje su i ranije, vrlo često pribjegavale sličnim modalitetima. Drugim riječima, u slučaju problema čije se rješenje ne bi naziralo, kolonijalni sistemi osnivaju komisije. U poglavlju *Osnivanje i rad Komisije za poslove Bosne i Hercegovine* (91–111), autorice sagledavaju vrlo složene prilike nakon okupacije te ukazuju na sve izazove sa kojima se susretala Monarhija u pogledu paralelnog zaposjedanja, pacifiziranja zemlje i uspostave vlasti. Ti izazovi istovremeno ilustriraju ambijent u kojem je djelovala Komisija te čitaocu otkrivaju široku lepezu problema koji su se našli pred ovim tijelom. Cjelina koja slijedi (*Komisija za poslove Bosne i Hercegovine: raznovrsnost građe i njena očuvanost*) (111–117) obilježena je temeljitom analizom sadržaja i očuvanošću dokumenata koji su se našli u fondu Komisije za poslove Bosne i Hercegovine. U odnosu na dosadašnju arhivističku ocjenu stanja, koja je potekla iz pera Kasima Isovića, Kasumović i Biletić su napravile dodatni iskorak. One preciziraju da je, od ukupno 706 dokumenata koje je Komisija ostavila iza sebe, sačuvano njih 699, a ne 629 koliko se do sada smatralo. Sadržajni mozaik studije obogaćen je u nastavku vrlo detaljnim i opširnim registama – *Zapisnika sa sjednica Komisije* (117–205), koje istraživačima olakšavaju razumijevanje pitanja kojima se ovo tijelo nakon okupacije bavilo.

Strategije čitanja i dokumentiranja građe za poslove Komisije Bosne i Hercegovine (205–278) posljednje je, najkompleksnije, najsloženije, i po mom sudu,

najreprezentativnije poglavlje. To je mjesto gdje se oprezno i znalački primjenjuje ideja arhivskog obrata – mjesto gdje arhiv postaje predmetom istrage i laboratorij u kome se konkretno "otključava" sadržaj dokumenata. Ova tematska cjelina koju karakterizira trojaki pristup čitanju dokumenata, zapravo je put od "opiranja" do "prepuštanja" arhivu. U dijelu *Zavodljivi arhiv* (206–253) autorice otvaraju i, u skladu sa imperijalnim motivima Austro-Ugarske Monarhije, analiziraju sve one teme koje se nameću kada se istraživač prepusti čarima arhiva i kada dopusti da ga vode ideje koje stoje iza stvaranja određene građe. Analiza građe na ovaj način dovela ih je do zaključka da su u fokusu interesa Dvojne Monarhije bila pitanja poput izbjegličke krize, povratka izbjeglica u domovinu, zabrane uvoza soli u okupiranu oblast, uspostave austrougarske carinske politike u Bosni te kolonizacije i doseljavanja stranaca. Njihovo rješavanje je u kontekstu ostvarenja političkih, ekonomskih, finansijskih i međunarodnih interesa Austro-Ugarske Monarhije bilo iznimno važno. Kako bih prikazala dio rezultata do kojih su autorice došle primjenom prvog strategijskog pristupa čitanja dokumenata, navest ću primjer zabrane uvoza soli u okupiranu oblast. Iako su braća Krsmanović još od kasnoosmanskog perioda razvili posao trgovine sa vlaškom solju, austrougarska vlast im je nakon okupacije zabranila istovar dvije teglenice rumunske soli. Zvanično opravdanje bilo je da osmanska zakonska regulativa po pitanju uvoza rumunske soli ne može biti na snazi jer je Rumunija Berlinskim kongresom stekla nezavisnost i nije više u sastavu Osmanskog Carstva. Navedeni slučaj aktualizirao je pitanje generalne

zabrane uvoza strane soli u Bosnu i Hercegovinu. Ovaj potez, koji autorice vide kao "zaštitni mehanizam" austrougarske uprave, u suštini je razotkrio kolonijalne težnje Monarhije koja je na okupiranom području nastojala uspostaviti monopol, otvarajući bosanskohercegovačko tržište isključivo za proizvode koji su dolazili sa njenog područja.

Drugo potpoglavlje *Kada kolonijalni arhiv* šuti (259–278) mjesto gdje se istom arhivskom materijalu postavljaju potpuno drugačija pitanja s ciljem da se "dekodira" skriveni sadržaj te da se detektiraju ograničenja i dometi arhivskog materijala. Autorice se u drugom pristupu nastoje "oduprijeti" utjecaju arhiva te ponovo prolaze kroz iste dokumente pokušavajući pronaći odgovore na pitanja koja nisu bila u fokusu kolonijalne uprave. Ishode "obratnog" čitanja dokumenata, ilustrirat će primjeri koji se odnose na rješavanje izbjegličke krize. Nasuprot vrlo detaljnim infomacijama do kojih se dolazi ukoliko se postupa iz pozicije centra moći, stoje šturi i sporadični podaci kada se gradi prilazi iz rakursa običnog čovjeka. Bez obzira na napore koje su uložile kako bi skicirale socijalni i konfesionalni sastav izbjegličkih grupa, detektirale uslove života u izbjeglištvu ili bi rasvijetlile prilike u kojima se vršila repatrijacija stanovništva, Kasumović i Biletić zaključuju da austrougarski administrativni diskurs o repatrijaciji izbjeglica "oslikava jedan hladni i sterilni pogled na svijet u kojem su ljudi od krvi i mesa čiste brojke i statistika, predmet kalkulacija i pregovora", a nerijetko, poput braće Krsmanovića "i kolateralna šteta političkih interesa". (302) U trećem dijelu, posljednjeg poglavlja koje nosi naziv

Prisutno i nevidljivo (278–295), autorice propituju materijale koji su evidentirani i vidljivi ali samom tvorcu građe nisu bili bitni, a i promicali su interesu istraživača jer su se ticali tema koje su smatrane nevažnim. Takve su činovničke molbe, čijom analizom autorice utvrđuju da su za boravak u okupiranoj zemlji bili zainteresirani službenici iz različitih dijelova Monarhije, uglavnom u tridesetim i četrdesetim godinama, oženjeni i sa porodicom, različitih stupnjeva obrazovanja, iskustava i nadanja.

Iako je koncept arhivskog obrata koji se nalazi u središtu ove studije bio predmetom antropoloških, feminističkih i kulturoloških istraživanja, knjiga *Dekodiranje arhiva: Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)*, prva je historiografska studija u Bosni i Hercegovini, koja postavljajući arhiv kao predmet istraživanja, primjenjuje koncept arhivskog obrata. Premda se radi o izazovnom i vrlo zahtjevnom pristupu koji je u konkretnom slučaju, od istraživača zahtijeva: 1. Ekspertno poznavanje arhivskog materijala, 2. Temeljito razumijevanje austrougarske kolonijalne uprave u Bosni i Hercegovini, 3. Poznavanje teorijskog okvira o arhivskom obratu, autorice su znalački ovladale svim segmentima, pokazujući na taj način da su sposobne da uspješno realiziraju nimalo jednostavan istraživački zadatak. Imajući u vidu da jedan kolonijalni arhiv svojim sadržajima reflektira centar moći koji ga kreira, i to onog trenutka kada postane predmetom israživanja – kao što je u ovom slučaju, ova studija predstavlja ogroman doprinos razumijevanju austrougarske kolonijalne uprave u Bosni i Hercegovini.

Iako nije iz oblasti arhivistike, knjiga *Dekodiranje arhiva: Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)*, a posebno njena poglavlja o raznovrsnosti i očuvanosti arhivske građe Komisije za poslove Bosne i Hercegovine, izuzetno su korisno naučno štivo i za arhiviste. Budući da donosi vrlo detaljne regeste zapisnika Komisije, ona je poticajna i za sve istraživače koji se naučno zanimaju austrougarskim periodom. Kako u sadržajnom pogledu tematizira period koji je u bosanskohercegovačkoj historiografiji kada je riječ o austrougarskoj upravi najslabije rasvijetljen (a to su prvi mjeseci nakon okupacije), navedena studija pomoći će čitaocu da razumije i sagleda vrlo složene tranzicijske procese bosanskohercegovačkog društva koje u ovom periodu prelazi sa osmanske na habsburšku upravnu paradigmu. Utemeljena na neistraženoj arhivskoj građi, inovativnom naučnom pristupu, utemeljenim i odmjerenim zaključcima, studija *Dekodiranje arhiva: Strategije čitanja arhivske građe na primjeru Komisije za poslove Bosne i Hercegovine (1878–1879)* pravo je osvježanje za cjelokupnu bosanskohercegovačku historiografsku i stručnu arhivističku javnost. Stoga je toplo preporučujem za čitanje!

MINELA RADUŠIĆ

Hrvoje Petrić, Tomislav Brandolica,
Ekonomska zbilja je crvena nit
povijesti: hrvatska historiografija
i ekonomska historija, Zagreb:
 Filozofski fakultet u Zagrebu
 Centar za komparativnohistorijske
 i interkulturalne studije FF press,
 2024, 212 str.

Ekonomska historija kao poseban segment povijesti itekako je važan dio općeg povijesnog razvoja. Manifestacije ekonomske historije kao historijske poddiscipline su brojne i višestruke, a teme i metode istraživanja raznolike. Kao *crvena nit povijesti*, ekonomska historija i njeni dometi nerijetko su uslovljeni izvornom građom, razinom institucionalne podrške kao i aktualnim političkim trenutkom, tj. interesom i snagom ideološkog pritiska. Ona "nalazi svoje mjesto iza širokog okvira političke događajnice" (I. Šute), a u izravnom odnosu je sa društvenom historijom jer se bavi ljudima i njihovom aktivnošću, njome se "dodiruju ljudi, skupine ljudi, zajednice, gradovi, regije" (T. Raukar). Upravo o ekonomskoj historiji u okviru hrvatske historiografije, njenim ishodištima, razvoju, značaju, perspektivama, kao i *najmarkantnijim imenima* ove discipline, govori knjiga dr. Hrvoja Petrića, redovnog profesora Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i mr. Tomislava Brandolice iz Znanstvenog zavoda Fakulteta hrvatskih studija. Knjiga je proistekla iz rada dr. Petrića "Prilozi poznavanju historiografije o gospodarskoj povijesti u Hrvatskoj" (2014) koji je dopunjen i proširen novom argumentacijom i analizama i značajno se oslanja na ranije, više ili manje obuhvatne preglede ekonomske historije (M. Despot, M. Kolar Dimitrijević, J. Šidak, M.

Gross, Z. Šimončić Bobeko, M. Maticika, I. Šute, T. Brandolica i J. Mihaljevića) i ekonomske misli u Hrvatskoj (V. Stipećić, Đ. Benčić i M. Benčić Penava). Ova knjiga, kako su istakli autori, zamišljena je kao početak rasprave o položaju ekonomske historije u hrvatskoj historiografiji i pritom prati njen razvoj od konca 19. stoljeća, rad historičara, istraživača drugih i srodnih naučnih disciplina, pa i amatera, koji su se bavili njenim različitim segmentima. Ukazuje na fokusne teme, izvore saznanja i primijenjenu metodologiju, najvažnija dostignuća i rezultate pri čemu se možemo složiti s ocjenom Mire Kolar da je ova knjiga više od "pregleda, a manje od sinteze".

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi dio "Hrvatska historiografija i ekonomske historija" (7–13) pored *Uvoda* sadrži niz potpoglavlja u kojima se govori o različitim razvojnim etapama ekonomske historije u Hrvatskoj, od njenih prvih koraka do 1918. godine, individualnom doprinosu (1918–1945), njenoj postupnoj institucionalizaciji (od 1945. do kraja 1960-ih), punom zamahu od kraja 1960-ih do početka 1990-ih godina i, na kraju, ukazuje na period "usitnjenosti interesa", ali i pluralizma tema i interdisciplinarnosti u proučavanju ekonomske historije (od početka 1990-ih do danas). Autori polaze od poticajne promjene svijesti o historijskoj nauci i njenoj ulozi koncem 19. stoljeća kada se širi interes istraživača, pored i dalje dominirajuće državno-pravne povijesti, sada i na pojedine elemente kulturne, društvene i ekonomske historije. Na prijelazu dva stoljeća historičari i pravници (Š. Ljubić, T. Smičiklas, F. Rački, I. Tkalčić, V. Klaić, F. Šišić, B. Lorković, F. Vrbanić, A. Radić,

F. Milobar, B. Bogišić, N. A. Plavšić, R. Lopašić, F. Lukas i dr) "s površine političkog zbivanja nastoje da prodru dublje u njegovu socijalno-ekonomsku podlogu". Poseban značaj u trasiranju razvoja ekonomske historije u to vrijeme imali su tzv. lokalni historičari koji rekonstruiraju funkcioniranje lokalne zajednice pri čemu ukazuju na to koliko su privredni segment i pojedini istaknuti privrednici imali utjecaja na sveukupni društveni razvoj i modernizaciju.

Dalji razvoj ekonomske historije tokom prve polovine 20. stoljeća uvodi nove teme i izvore, osjeća se snažnije povezivanje ekonomske i kulturne historije u jednu kompleksniju, društveno orijentiranu cjelinu. Veliku zaslugu u tome imali su Grga Novak koji je autor prve monografije iz ekonomske historije (*Split u svjetskom prometu*, 1921), Josip Matašević kao i časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena *Narodna starina*. Istovremeno, značajan utjecaj imao je i razvoj ekonomske struke, konkretno časopis *Ekonomist* i Rudolf Bičanić koji je otvorio *novi horizont* studijom "Život u pasivnim krajevima. Kako živ narod" (knjiga I 1936, knjiga II 1939) elaborirajući društveni položaj seljaštva u Hrvatskoj i dijelu Bosne i Hercegovine. Pored Bičanića, autori ukazuju na originalne radove iz ekonomske historije Joze Tomaševića i Josipa Lakatoša (novac i bankarstvo na području Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bosne i Hercegovine) te Rudolfa Horvata, Mije Mirkovića i Emilija Laszowskog (trgovina, zanatstvo, industrija, seljaštvo) kao začetnicama hrvatske ekonomske povijesti. Tokom Drugog svjetskog rata ekonomska historija je skoro nestala kao historiografska disciplina, a ono što je bilo

objavljeno tokom tih godina, bili su rezultati ranijih istraživanja poput višeautorske knjige *Povijest hrvatskih zemlja Bosne i Hercegovine* objavljene u Sarajevu (1942).

Značajnu promjenu donosi završetak Drugog svjetskog rata kada se izgrađuje, ne samo novi politički poredak, već oblikuje i drugačiji društveni i ekonomski sistem. Uvodi se i forsira marksistička metoda u historijsku nauku, ali kako ističu autori, opća, marksistička ideologiziranost nikad nije provedena u cijelosti, pa su historičari "u većoj ili manjoj mjeri ovladali marksističkom teorijom". Pored toga, novonastali uslovi bili su poticajni za dalji intenzivan razvoj i nužnu institucionalizaciju ekonomske historije. U tome, od velikog značaja bila je osobnost i upornost Rudolfa Bičanića i Mije Mirkovića kao i aktivnost Povijesnog društva Hrvatske i Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU). Na Pravnom fakultetu u Zagrebu, još 1946. godine, organizirana je nastava iz ekonomske historije koju je predavao Bičanić. On se bavio teorijom i metodologijom ekonomske historije, pisao i predavao o industrijskoj revoluciji, kmetstvu, manufakturama i slično, a bio je i predsjednik Sekcije za ekonomsku povijest (osnovana 1951) Povijesnog društva Hrvatske (osnovano 1947) koje je izdavalo časopis *Historijski zbornik*. Na svim ekonomskim fakultetima u Jugoslaviji 1948. godine, ujednačenim nastavnim planovima, uveden je predmet *Ekonomska historija FNRJ* koji je na zagrebačkom Ekonomskom fakultetu od 1953. godine predavao Mirković. Mirković je bio autor brojnih radova iz ekonomske historije i jedan od pokretača prve serije knjiga "Građa za gospodarsku povijesti

Hrvatske" pod okriljem JAZU-a i urednik prvih 14 knjiga ove edicije. U JAZU-u je Mirkovića *naslijedio* Vladimir Stipetić koji je 1960-ih i početkom 1970-ih godina uređivao i druge serije građe poput "Priloga proučavanju ekonomike ribarstva i ribarstvenog prava", "Građe za pomorsku povijest Dubrovnika" i slično. Vrlo važno za institucionalizaciju ekonomske historije bilo je uvođenje nastave ekonomske historije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koju je predavao Igor Karaman. Ovako organizirani, "odvojeni svjetovi" profesora Bičanića, Markovića i Karamana uspostavljaju posebne, razvojne linije ekonomske historije pri čemu će tokom 1970-ih i početkom 1980-ih godina ključnu ulogu preuzeti profesor Karaman.

Posebna tematska inovacija sredinom 20. stoljeća bilo je radništvo i radnički pokret što je, s ciljem samopotvrđivanja postojećeg sistema i diseminacije vladajuće ideologije, bio sukus naučne intencije potican upravo od Komunističke partije, tj. Saveza komunista. S tim ciljem 1961. godine osnovan je Institut za historiju radničkog pokreta koji je, nakon reorganizacije koncem 1960-ih, podijeljen na tri sekcije; prva je bila usmjerena na proučavanje historije radničkog pokreta do 1918. godine, druga je promatrala ekonomske i radničke teme u međuratnom periodu, a treća sekcija se bavila NOR-om. Institut je pokrenuo i časopis *Putevi revolucije*, tj. od 1969. godine *Časopis za hrvatsku povijest*, a pored monografija objavljivao i građu šireći svoj istraživački interes, pored radništva i na druge teme, posebno seljaštvo. U Slavonskom Brodu, pomenute 1961. godine, osnovan je Centar za izučavanje radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta

(od 1962. Historijski institut Slavonije, a od 1973. Historijski institut Slavonije i Baranje) koji je pokrenuo časopis *Zbornik*.

Autori ukazuju na vrlo vrijedne priloge ekonomskoj historiji koji su objavljeni u to vrijeme iz pera J. Tadića, M. Brandta, D. Foretića R. F. Barbarića, B. Kojića, J. Basiolia, J. Luetića, S. Vekarića. M. Gross, M. Kolar Dimitrijević. Snažnije povezujući kulturnu i ekonomsku historiju, radove objavljuju M. Despot, J. A. Soldo, T. Timet, J. Adamček, Zlatko Herkov i drugi.

Period od konca 1960-ih do početka 1990-ih godina obilježen je snažnim zamahom ekonomske historije. Veliku ulogu u tome imala je Komisija za ekonomsku historiju Saveza društava historičara Jugoslavije (osnovana 1972) koja je pokrenula časopis *Acta historico-oeconomica lugoslaviae* (1974). Časopis je bio zamišljen kao međurepublički forum, prostor za razmjenu stavova i mišljenja o bitnim pitanjima ekonomske historije, pa je uredništvo vodilo računa o primjernoj zastupljenosti tema i radova iz svih republika. Međutim, ocjenjuju Petrić i Brandolice, polazna ideja o zajedničkom, općem pristupu problematici ekonomske historije nije se realizirala. Publicirani radovi ukazivali su na uslovljenost autora republičkim granicama i njihovu nemoćnost nadilaženja, pri čemu je očigledno bilo jednostavnije dati uže, republičke odgovore na istraživačka pitanja. Ta *podijeljenost historiografije po republičkim granicama*, naglašavaju autori, nije nužno imala politički podtekst nego je više bila rezultat materijalno-financijskih ulaganja i kadrovskog stanja. Komisija je, iako ne potpunu, ali i tako iznimno važnu ekonomsko-povijesnu bibliografiju objavila 1978. godine.

Tokom 1970-ih godina etablira se nova generacija historičara koja ekonomskoj historiji pristupa na drugačiji način, i to pod utjecajem talijanskih historičara i tzv. francuske škole okupljene oko časopisa *Annales*. Po svom inovativnom pristupu posebno se izdvajaju T. Rakuar i M. Bertoša, a vrijedne radove iz ekonomske historije objavljuju i D. Pavličević, M. Valentić, A. Szabo, B. Stulli i J. Lučić. Filozofski fakultet u Zagrebu, postaje najvažnije središte za obrazovanje ekonomskih historičara. Značajnu ulogu u tome imao je pomenuti prof. Karaman koji je, pored angažmana na fakultetu, bio i predstojnik Instituta/Odjela za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti, a od 1978. do 1982. godine i voditelj Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zagrebu. Njegov veliki doprinos ogleda se u znatno drugačijem pristupu pri čemu je hrvatsku ekonomsku povijest promatrao u širem okviru, pratio *procesе drugog trajanja* u kontekstu Jugoistočne i Srednje Europe te dijela Sredozemlja. U svoja kvantitativna istraživanja uključivao je razne statističke podatke, ilustracije te i primjenjivao komparativistički pristup. Tim istraživača okupljen oko njega otvorio je širok spektar tema, od kompleksne urbane, pa i ruralne historije, do lokalne i socijalne historije, a od sredine 1970-ih sve više se izučava saobraćaj, poduzetništvo kao veza između sindikalnog i radničkog pokreta, a objavljuju se i brojne monografije pojedinih preduzeća. Pored Karamana, autori ukazuju i na veliki značaj J. Adamčeka, I. Kampuša, D. Roksandića, Z. Šimončić Bobetka i B. Janjatovića, a posebno značajnim smatraju profiliranje Mire Kolar Dimitrijević kao vodećeg historičara ekonomske historije koja je nakon dva desetljeća u Institutu, preuzela

nastavu ekonomske povijesti na Filozofskom fakultetu.

Početkom 1990-ih godina dolazi do institucionalnog slabljenja ekonomske historije (ukidanje nastave na Ekonomskom fakultetu) i osjeća se veliki nedostatak "jakih nosećih osobnosti". Činilo se da je ekonomska historija "disciplina kojoj bježi njezina budućnost", ali iako postaje slabije vidljiva, ona nije nestala, podcrtavaju autori. Bilo je to razdoblje svojevrstne tranzicije pri čemu se tragalo za metodološkim i tematskim inovacijskim potencijalom. Sve više su se uočavala nužnost interdisciplinarnosti, primjene novih i drugačijih metodoloških pristupa, otvaranja novih istraživačkih tema pa i rekapitulacije određenih, velikih tema. Kao rezultat snažnije sprege ekonomske historije i političke ekonomije, kulturne, socijalne i ekonomske povijesti kao i kartografije i demografije nastaju novi, vrijedni radovi antike (A. Škegro, R. Matijašević, F. Milivojević, Đ. Benić, M. Benić Penava), srednjeg vijeka (T. Raukar, S. Dokoza, L. Čoralić, D. Karbić, Ž. Bartulović), ranog novog vijeka (M. Bertoša, I. Pederin, D. Božić Bužančić, N. Bajić, N. Budak, M. Koziličić, I. Erceg, N. Močanin, N. Štefanec, B. Brgles, M. Medvjed, A. Čakardić, L. Kunčević). Pri tome, autori posebno izdvajaju opsežnu analizu i uspješnu rekapitulaciju jedne velike teme, na nov način i uz drugačiju argumentaciju, profesora Univerziteta u Sarajevu dr. Esada Kurtovića o utjecaju Dubrovnika na privredni razvoj zaleđa. Podcrtavaju da je objavljen nepregledan broj radova koji donose nove informacije o ekonomskoj historiji iz moderne i savremene povijesti (npr. radovi M. Gross, A. Szabo, J. A. Soldo, Š. Peričić, R. Kraljević, J. Defilippis,

N. Kapetanović, I. Jurić, P. Strčić, M. Manin, N. Šetić, A. Perkov, I. Lukežić, M. Jelenić, Z. Živaković Kerže, I. Mažuran, M. Ređep, S. Sršan, H. Pavić, N. Cik, D. Roksandić, M. Valentić, M. Radošević, A. Buczynski, M. Maticka, M. Kolar Dimitrijević, I. Šute, T. Šitin, G. Arčabić, I. Žabec, H. Volner, T. Anić, J. Brešković, S. Leček, J. Jareb).

U posljednjim potpoglavljima knjige riječ je o dometima realiziranih sinteza koje čine značajan odmak od dominirajuće političke historije, novom, kompleksnijem pristupu pojedinim kulturnim i ekonomskim fenomenima (I. Goldstein, D. Šokčević, V. Stipetić, N. Vekarić, J. Gelo, B. Vranješ Šoljan, M. Bertoš, S. Bertoš, I. Benyovski, M. Manin, I. Ipšić, M. Gjurašić), važnim časopisima i stručnim publikacijama. Danas, 25 časopisa u Hrvatskoj objavljuje članke iz ekonomske historije (posebno *Radovi* Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu, *Ekonomska i eko-historija*, *Scrinia Slavonica*, *Povijesni prilozi*, *Časopisa za suvremenu povijest* i studentski *Pro tempore*). Prethodno pomenuti časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* odbacio je dodatak jugoslovenski 1991. godine i preorijentirao se na srednjeevropski i mediteranski prostor. S manje ili više poteškoća, izlazio je sve do 2006. godine.

Nakon perioda evidentnog slabljenja institucionalnog okvira i istraživačkog interesa, autori ukazuju na znakove *oporavka* ekonomske historije. Na to upućuje porast broja magistarskih i doktorskih disertacija iz ove oblasti koje čine negdje oko 13–14% ukupno obranjenih teza i koje se uglavnom odnose na modernu i savremenu historiju. Nakon višegodišnje stanke, od 2008. godine nastava ekonomske povijesti (predavači dr. H. Pe-

trić i dr. I. Šute) izvodi se na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Ona se odvija i na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Studijskom odjelu povijesti pri Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu te na studijama historije u Zadru, Rijeci, Puli i Osijeku kao i na ekonomskim studijama u Zagrebu, Puli i Dubrovniku. Poticajni poduhvat koji treba osigurati budući razvoj ekonomske historije bilo je osnivanje Centra za ekonomsku i socijalnu povijest kao jedinice Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu (2002) koji je surađivao sa Sekcijom za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora. Međutim, nakon umirovljenja Mire Kolar Dimitrijević Centar je prestao sa radom. Potom je osnovano Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i eko-historiju koje je do sada objavilo sedamnaest brojeva časopisa *Ekonomska i eko-historija*.

U drugom dijelu knjige *Razgovori* (113–169) predstavljeni su razgovori s istaknutim pregalnicima ekonomske historije vođeni tokom 2013. i 2014. godine; Ivanom Ercegom, Mirom Kolar, Marijanom Maticikom, Tomislavom Raukarom i Vladimirom Stipetićem o motivima i njihovim počecima bavljenja ekonomskom historijom, osnovnoj literaturi i metodama rada, značaju arhiva i izvorne građe, utjecaju institucija i pojedinaca na njihov razvojni put kao i aktuelnom stanju i perspektivi ekonomske historije. Na kraju, predložen je i *Pogovor* ovoj knjizi kao kratkom udžbeniku, tj. svojevrsnom pregledu ekonomske historije, koji je napisala dr. Mira Kolar Dimitrijević.

Profesor Maticka u predloženom razgovoru kaže da je u historijskoj nauci ključno znati postaviti pravo pitanje. Nama se,

nakon čitanja ove korisne knjige u koju je uloženo mnogo truda, nameće niz pitanja koje je očigledno u ovom trenutku, nužno postaviti. Što je sa ekonomskom historijom Bosne i Hercegovine? Da li i mi ulažemo napore, *tragamo* i *pratimo* radove iz ekonomske historije i srodnih disciplina? Što je to naša historiografska baština, što su nama ostavile upokojene ili umirovljene generacije historičara? Kakva i kolika je bila prisutnost marksizma u historiografiji i koliko je on bio poticajan ili pak limitirajući za ekonomsku historiju? Ko su kod nas bile "jake noseće osobnosti" ekonomske historije, a ko su to danas i u kojim časopisima se objavljuju radovi ove poddiscipline? Kako i koliko se koristila kvantitativna metoda, tj. metoda statistike, ona deskriptivna ili pak inferencijalna statistika? Šta je to do sada napisano u Bosni i Hercegovini o privrednom razvoju gradova, sela ili pojedinih regija, institucijama poput štedionica, banaka, preduzeća, zanatsko-trgovačkim komorama, sajmovima, trgovini, trgovištima, mjerama, zanatstvu, cehovima, *plavim kutama*, tj. radnicima, ali i radnicama, istaknutim poduzetnicima i stručnjacima, industriji, šumarstvu, poljoprivredi, rudarstvu, saobraćaju, veleposjedima, zadrugama, agrarnoj reformi i deagrarizaciji, nacionalizaciji, migracijama, kolonizaciji, nezaposlenosti,

utjecaju privrednog razvoja na višestruke demografske promjene, na transformaciju porodice i *poremećaje u hijerarhiji*, privrednim krizama i kratkoročnim ili dugoročnim razvojnim planovima kao i brojnim drugim temama koje nam pomažu da razumijemo ljudsko djelovanje, osnovnu dinamiku naše društvene zajednice i svakodnevni život pojedinca u bližoj ili daljoj prošlosti? Knjiga pred nama potiče i na ocjenu umješnosti i uspješnosti Instituta za istoriju radničkog pokreta (1959), danas Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u povezivanju političke, ekonomske, socijalne i sindikalne problematike, a nužan radni zadatak bio bi popis i analiza članaka iz ekonomske historije na stranicama do sada objavljena 53 broja časopisa *Prilozi*. Na koncu, nameće se pitanje sistematičnog ulaganja u nauku i dalji razvoj ekonomske historije na početku 21. stoljeća, tj. pitanje institucionalnog okvira i stanja kadrova danas u Bosni i Hercegovini. Koliko poticajno na nas djeluje postojanje Društva za hrvatsku ekonomsku povijest u Zagrebu ili pak Centra za ekonomsku istoriju i Departmenta za ekonomsku istoriju i teoriju Instituta ekonomskih nauka u Beogradu?

Sapienti sat!

DŽENITA SARAČ RUJANAC

Grupa autora, *75 godina u službi kulture / 75 years in the service of culture*, Muzej Sarajeva, Sarajevo, 2025, 293 str.

Odlukom Gradskog narodnog odbora u Sarajevu 19. februara 1949. godine osnovan je Muzej grada Sarajeva, koji je 2024. godine obilježio važan jubilej – 75 godina postojanja i rada. Tim povodom u Gazi Husrev-begovom hanikahu otvorena je izložba "Naša baština", prva koja je na jednom mjestu objedinila eksponate iz svih muzejskih zbirki. U sklopu obilježavanja pomenute godišnjice predstavljena je i prva muzejska monografija, *75 godina u službi kulture / 75 years in the service of culture*. Urednica izdanja i koncepta je Indira Kučuk-Sorguč, direktorica Muzeja Sarajeva. Likovno-grafičko oblikovanje i dizajn potpisuje Velija Hasanbegović, a recenziju dr. sc. Edin Urjan Kukavica. Djelo je dvojezično, bogato fotografijama te daje sveobuhvatan uvid u razvoj Muzeja Sarajeva, njegove zbirke, objekte i stručne djelatnosti. Posebnu vrijednost monografiji daje činjenica da u njoj učestvuje više autora, što otvara prostor različitim perspektivama.

Uvodni tekst monografije, koji je napisala Indira Kučuk-Sorguč, donosi pregled ključnih etapa u historijatu ustanove – od same odluke o osnivanju, preko rada prvih uposlenika, prof. dr. Vojislava Bogičevića i kustosice Ljubice Mladenović, do perioda kada je Ahmet Grebo vodio Muzej i otvorio niz novih depandansa i zbirki. Kučuk-Sorguč ujedno daje pregled današnjeg stanja institucije, koja djeluje kao JU Muzej Sarajeva u okviru Kantona Sarajevo, obuhvata pet objekata i izdaje naučni časopis "Prilozi za proučavanje historije Sarajeva." Kučuk-Sorguč

prepoznaje pet razvojnih etapa Muzeja Sarajeva – od "zlatnog doba" 1949–1970, kada se osnivaju nove zbirke i otvaraju novi depandansi, preko perioda stagnacije i rata, do poslijeratne obnove i savremenih reformističkih iskoraka obilježenih 2024. godinom. Takva periodizacija čitatelju pruža jasan okvir za razumijevanje složenog puta muzeja i njegovih institucijskih izazova. Tekst Edina Urjana Kukavice, recenzenta monografije pod nazivom "Muzej Sarajeva – savjesni i svjesni čuvar prakse u kulturi sjećanja" naglašava univerzalnu ulogu Muzeja kao svjedoka prošlosti i čuvara zajedničke baštine. Mevlida Serdarević, bivša direktorica Muzeja Sarajeva donosi autentičan pogled na izazove i napore u periodu neposredno nakon rata, naglašavajući značaj depandansa poput Svrzine i Despića kuće. Kao prva direktorica Muzeja Sarajeva nakon završetka rata 1992–1995, Serdarević donosi dragocjeno svjedočanstvo o teškim okolnostima u kojima su se institucije našle – bez zgrada, sa eksponatima u katastrofalnom stanju i bez osnovnih sredstava za rad. Serdarević detaljno opisuje kako su obnavljani depandansi Muzeja. Ono što ovom tekstu posebnu težinu daje jeste činjenica da je ovo upravo posljednje djelo Mevlide Serdarević, napisano nedugo prije njene smrti. Time njen prilog monografiji prerasta u spomenik u vlastitom radu i posvećenosti Muzeju Sarajeva, ali i emotivno naslijeđe kolegama i budućim generacijama.

Edin Veletovac kroz analizu muzejskog časopisa "Prilozi za proučavanje historije Sarajeva" pokazuje kontinuitet naučno-istraživačkog rada. U monografiji se nalazi i tekst Senada Kuča "Muzej-objektivna prezentacija činjenica" u

kojem autor daje pregled djelatnosti Muzeja od samih početaka. Poseban naglasak stavlja na arheološka istraživanja koja su obilježila rad Muzeja – od iskopavanja na Ilidži i novih spoznaja o rimskom naselju Aqua S..., predvođenih Esadom Pašalićem, do novijih istraživačkih poduhvata u kojima se izdvajaju imena muzejskih savjetnika Mirsada Avdića i Adnana Muftarevića. Kuč pritom naglašava da muzejski eksponati nisu samo predmeti, već svjedočanstva kroz koja se pričaju priče o različitim epohama. U tekstu je posebno istaknuta i promjena interpretacija u Muzeju atentata. Dok je u periodu socijalističke Jugoslavije fokus bio na herojskom činu Gavrila Principa i njegovih saboraca, današnji pristup nastoji dati objektivniji, višeslojni prikaz događaja iz 1914. godine, pokazujući kako se značenje atentata mijenjalo u zavisnosti od političkog i društvenog konteksta. Na taj način Kuč ukazuje na važnost muzeja kao prostora koji reflektira ne samo historijske činjenice, nego i mijenja paradigmu u njihovoj interpretaciji.

Nakon poglavlja posvećenih historijatu i svjedočanstvima aktera, slijedi dio monografije koji detaljno obrađuje muzejske zbirke, njihovu raznovrsnost i značaj u očuvanju kulturno-historijskog pamćenja Sarajeva. Svaka zbirka obrađena je od strane kustosa ili stručnjaka, koji je s njom neposredno vezan, čime ova cjelina dobija autentičnost i višeglasje.

Indira Kučuk-Sorguč predstavila je Antropološku zbirku, naglasivši da je JU Muzej Sarajeva jedina institucija koja je angažovala stručno lice da je formira i vodi. Iako antropologija u našoj zemlji nije dobila univerzitetski status, ona je muzeološki zaživjela, pa od prvog predmeta

upisanog 2018. godine, zbirka danas broji oko 300 eksponata. Njena važnost leži u istraživanju porijekla i kretanja stanovništva, dok prva izložba "Sarajke na platnima bh. slikara" pokazuje i potencijal kreativne interpretacije građe. Arheološka zbirka, o kojoj piše Adnan Muftarević, jedna je od najstarijih u Muzeju. Obuhvata tri perioda – prahistoriju, antiku i srednji vijek – i sadrži predmete s ključnih nalazišta, poput Butmira i Ilidže. Posebna vrijednost ove zbirke je u tome što materijal potiče iz terenskih istraživanja koja su Muzej i njegovi saradnici provodili decenijama. Amra Madžarević autorica je dva priloga – o Etnološkoj i Orijentalnoj zbirci. Etnološka zbirka, najbogatija i najraznovrsnija u Muzeju, donosi predmete vezane za kulturu življenja Sarajeva i okoline. Posebno se izdvajaju nošnje s Bjelašnice i binjiš Husein-kapetana Gradašćevića, kao i detaljnu podjelu zbirke na više cjelina. Orijentalna zbirka, iako obimom manja, čuva vrijedne dokumente poput zanatskih deftera porodice Čatić, Enama i Nidaijeve ljekaruše. Njen prvi kustos bio je Derviš Korkut, a zbirka je nastala otkupima i poklonima.

Jevrejsku zbirku obradio je Edin Veletovac. Ona je nastala osnivanjem Muzeja Jevreja BiH 1966. godine i Veletovac je definira kao historijsko-etnološko-umjetničku. Među najznačajnijim predmetima nalazi se Srebreni tas – štit Tore iz 1844. godine, a najveći dio zbirke izložen je u najstarijoj sinagogi u BiH, današnjem Muzeju Jevreja BiH. Umjetničku zbirku prikazao je Hamdija Dizdar, ističući da je riječ o jednoj od prvih zbirki Muzeja. Ona obuhvata pravoslavne ikone, portrete, pejzaže i vedute starog Sarajeva, ali i kolekciju savremenog slikarstva i vajar-skih radova. Nakon rata prva izložba je

“Sarajevo birvaktile”, a Muzej i dalje nastavlja praksu otkupa umjetničkih djela.

Slijedi nekoliko zanimljivih tekstova koji se nalaze u Monografiji, a koji donose “muzejske priče” – fragmente iz prošlosti Sarajeva koje su muzejski stručnjaci čuvali i pretočili u pisanu formu. Jedan od takvih tekstova posvećen je fotografu Nusretu Halačeviću, renomiranom sarajevskom umjetniku i prvom diplomiranom fotografu u Sarajevu. Njegov rad svjedoči o razvoju fotografije kao umjetnosti i dokumenata vremena, ali i o važnosti vizuelnog bilježenja Sarajeva. Tu je i priča o Hasibu Ramiću, prvom sarajevskom mađioničaru poznatom pod imenom Karađoz, koji je svojim nastupima donosio duh zabave i pozorišne igre u svakodnevni život Sarajeva. Zanimljiv je i tekst o defterima kazazske porodice Čatić. Kazazski dućan je bio dio stalne postavke Muzeja Sarajeva od 1981. do 1992. godine, nakon čega je vraćen originalnom vlasniku. Ipak, dio eksponata sačuvan je u muzejskim zbirkama, među kojima se posebno ističe kolekcija trgovačkih deftera i dokumenata porodice Čatić – dragocjeno svjedočanstvo o zanatskoj i trgovačkoj tradiciji Sarajeva. Posebno mjesto zauzima priča o posljednjem atarskom dućanu u Sarajevu, koji je i danas izložen na stalnoj postavci u Muzeju Jevreja BiH. Ovaj mali, ali sadržajno bogat prostor čuva duh starog Sarajeva, miris ljekovitih trava i uspomena na tradicionalnu apotekarsku vještinu. Zanimljiv tekst posvećen je i inventarnoj knjizi kao eksponatu – konkretno inventarnoj knjizi Orijentalne zbirke koju je vodio njen prvi kustos Derviš Korkut. Napisao ju je nalivperom, pravilnim rukopisom, a opisi predmeta koje je unosio

odlikuju se preciznošću i bogatstvom jezika. Ovaj rukopis svjedoči o posvećenosti i znanju muzejskih radnika u vremenu prije digitalizacije, podsjećajući nas na važnost pisane riječi u čuvanju naučne i kulturne memorije. Vrijedna pažnje je i kolekcija pravoslavnih ikona – njih dvadeset i pet. Nakon toga, slijedi dio monografije koji donosi tekstove o muzejskim depandansima, koji čine prepoznatljiv identitet Muzeja Sarajeva.

Goran Grebo, autor teksta o Brusa bezistanu, opisuje historijat ovog jedinstvenog objekta te muzejsku postavku koja hronološki prikazuje razvoj života na sarajevskom prostoru – od prahistorije (Butmirska kultura i Debelo brdo), preko antike, srednjeg vijeka osmanskog i austrougarskog perioda. Poseban dio posvećen je stalnoj postavci slika *Sarajevo kao imaginacija*, koja prikazuje grad kao inspiraciju brojnih umjetnika. Veleni Gašić u tekstu o Despića kući opisuje historijat ugledne trgovačke porodice Despić i muzejsku postavku, čija je autorica Ljiljana Beljakašić – Hadžidedić. Prizemlje kuće prikazuje tradicionalni način života kroz “maminu” i “babinu” sobu te pozorišnu sobu u kojoj su održavane prve pozorišne predstave u Sarajevu, dok sprat kuće svjedoči o zapadnom, modernijem stilu života. U monografiji je objavljen i testament hadži Makse Despića, izuzetno vrijedan dokument koji pruža uvid u duh i kulturu darivanja, kao i u odnos tadašnjih građanskih porodica prema kulturnom i humanitarnom naslijeđu grada.

Muamer Fazlić piše o depandansu Muzej Sarajevo 1878–1918, osvrćući se na njegovu prvobitnu koncepciju kada je nosio naziv Muzej Mlade Bosne. U tekstu opisuju stalnu postavku koja prikazuje

17 tematskih cjelina. Senada Ahmić, u tekstu o Muzeju Jevreja BiH, opisuje historijat sinagoge, sada neaktivne, te stalnu postavku smještenu u prizemlju i na dvije galerije. Muzej Jevreja prepoznat je kao jedan od najljepših izložbenih prostora, a sinagoga jednom godišnje postaje mjesto okupljanja jevrejske zajednice povodom proslave nove godine. Mustafa Arslanović, autor teksta o Svrzinoj kući piše o arhitektonskoj strukturi i porodičnoj historiji ovog dragocjenog depandansa. Opisuje prelazak vlasništva sa porodice Glođo na porodicu Svrzo, te raspored kuće na haremluk i selamluk. Arslanović naglašava važnost očuvanja tradicionalne kuće kao život svjedoka urbanog identiteta Sarajeva.

Selma Oruč je autorica rada *Botaničke vrijednosti Svrzine kuće* u kojem piše o hortikulturnom uređenju ovog depandansa Muzeja Sarajeva. Autorica ističe kako su bošnjačke građanske porodice tradicionalno imale izuzetno uređene bašče i avlije, koje su bile sastavni dio porodične intime, ali i estetskog izraza života. Obnova hortikulturne baštine Svrzine kuće započela je 2001. godine, a do 2019. prikupljeno je oko stotinu biljnih vrsta, koje je detaljno opisao Mustafa Arslanović u knjizi *Avlije i bašče Svrzine kuće*. Murat Kurtović je autor teksta "Najznačajniji konzervatorsko-restauratorski radovi Muzeja Sarajeva" U uvodnom dijelu, autor objašnjava važnost ovih disciplina u radu muzeja, a potom predstavlja i najznačajnije zahvate koji su realizovani u proteklom decenijama. Među njima su konzervacija nalaza sa Bijele tabije, restauracija makete Baščaršije koja se nalazi na stalnoj postavci u Brusa bezistanu i ostali. Posebno su vrijedni radovi

na obnovi predmeta iz etnološke zbirke, kao i radovi na muzejskim depandansima – Svrzinoj i Despića kući.

Slijedi dio monografije koji se odnosi na muzejske prezentacije. Dženana Kurtović je autorica teksta *Muzej su posjetili nobelovci, državnici, svjetske zvijezde*, u kojem prikazuje Muzej Sarajeva kao nezaobilazno mjesto za brojne ugledne goste iz zemlje i svijeta. Među posjetiocima su se našli Ivo Andrić, Josip Broz Tito sa suprugom Jovankom, princ Albert od Monaka, državni zvaničnici poput Harisa Silajdžića i Željka Komšića, te književnik Orhan Pamuk i drugi. U tekstu *Muzej Sarajeva – izložbeni vremeplov*, Kurtović predstavlja pregled izložbi koje je Muzej organizovao od svog osnivanja do danas. Autorica donosi hronološki popis i naglašava važnost ovih izložbi u promociji kulturne baštine. Drugi tekst se odnosi na Art kuću Sevdaha i Memorijalni centar Žuč, koji formalno nisu dio JU Muzej Sarajeva, ali su njihove postavke nastale pod stručnim autorstvom muzejskih kustosa. Art kuća sevdaha zvanično je otvorena 2008. godine, dok je izložbu smještenu u Memorijalnom Centru Žuč osmislio muzejski savjetnik Moamer Šehović, prikazujući borbe za brdo Žuč, u posljednjem ratu 1992–1995. godine.

U nastavku se nalazi tekst koji se odnosi na Muzej Alija Izetbegović, koji je u početku djelovao kao dio Muzeja Sarajeva, a od 2009. godine funkcioniše kao samostalna javna ustanova. Slijedi poglavlje posvećeno savremenim muzejskim trendovima – virtualnim muzejima i javnim predavanjima. Selma Oruč je autorica rada *Muzejske kreativne radionice i druge pedagoške aktivnosti* u kojem naglašava značaj pedagoške službe

Muzeja Sarajeva i opisuje brojne radionice koje su realizovane za djecu i mlade. Kroz te aktivnosti Muzej je potvrdio svoju obrazovnu i društvenu ulogu. Dženana Kurtović u tekstu "Od artefakata do papira: muzejsko izdavaštvo" predstavlja muzejske publikacije i kataloge izložbi koje su izdavane tokom godina, čime je dokumentovan bogat istraživački i izložbeni rad ustanove. Posebno zanimljiv je tekst o muzejskoj poštanskoj markici i kovertama, projektu realizovanom u saradnji sa BH Poštom. Monografija završava tekstom o Svečanoj akademiji Muzeja Sarajeva, održanoj u Domu Armije povodom obilježavanja 75 godina rada Muzeja. Tokom svečanosti prikazan je film o Muzeju, a zahvalnice su uručene institucijama i pojedincima koji su dali doprinos njegovom razvoju. Na kraju publikacije nalazi se popis svih muzejskih direktora i zaposlenika od osnivanja do

danas – vrijedan dokument kontinuiteta rada jedne od najvažnijih kulturnih institucija Sarajeva.

Teško je na jednom mjesto obuhvatiti sve što čini rad jedne institucije, a posebno one koja već 75 godina čuva, istražuje i predstavlja kulturno-historijsku baštinu Sarajeva. Monografija *75 godina u službi kulture / 75 years in the service of culture* upravo zato ima poseban značaj – ona je prva publikacija u historiji Muzeja Sarajeva koja na jednom mjestu objedinjeno prikazuje sve segmente djelovanja Muzeja. U njoj su predstavljeni ne samo vrijedni eksponati koji se čuvaju u zbirkama i depoima, već i bogat, često nevidljiv rad s javnošću, istraživački i edukativni projekti i izložbe. Ova monografija svjedoči o kontinuitetu, trudu i predanosti generacija muzejskih radnika koji su gradili i čuvali ovu instituciju.

DŽENANA KURTOVIĆ

RADOVI FILOZOFSKOG FAKULTETA (HISTORIJA, HISTORIJA UMJETNOSTI, ARHEOLOGIJA)

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) su časopis u kojem se objavljuju radovi koji nisu prethodno publicirani, u skladu s tim, obavezno je potpisivanje Izjave o originalnosti rada.

Objavljuju se sljedeće kategorije radova:

- ✓ izvorni naučni rad
- ✓ prethodno priopćenje
- ✓ pregledni naučni rad
- ✓ stručni rad
- ✓ naučna bilješka
- ✓ izlaganje sa naučnog skupa
- ✓ stručna / naučna objava građe
- ✓ prevod
- ✓ manji prilozi (recenzije, prikazi, reagiranja, diskusije, obavijesti i slično)

Konačnu odluku na prijedlog recenzenta donosi Uredništvo, uz konsultacije sa Redakcijom. Recenzenti radove klasificiraju prema jasno definisanim uputama koje su dostupne na web stranici časopisa. Više od 50% sadržaja časopisa čine naučni radovi (izvorni naučni radovi, prethodna saopćenja i pregledni naučni radovi). Opseg rukopisa (uključujući i bibliografske bilješke) trebao bi iznositi do tri (3) autorska arka (48 autorskih kartica), a broj priloga (slike, karte, table i sl.) treba biti primjeren opsegu rukopisa. Uredništvo, međutim, zadržava pravo prihvatanja rukopisa koji izlaze izvan propisanog broja kartica ukoliko smatra da je to u interesu časopisa. Članci mogu biti objavljeni na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili nekom od europskih jezika (engleskom, francuskom, njemačkom, španskom i italijanskom). Uredništvo ipak zadržava pravo odabira radova pristiglih na stranim jezicima.

Časopis *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* izlaze u printanom i elektroničkom obliku.

U tematskom smislu časopis ne ograničava svoj opseg na određeni historijski period. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* je publikacija u kojoj se problematizira širok spektar tema, kao što su: kulturna, politička, ekonomska, vojna ili društvena historija. Također, u časopisu su zastupljene teme iz svih oblasti arheologije i historije umjetnosti. Podržavamo interdisciplinarni pristup koji je u skladu sa ciljevima časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. U obzir se uzimaju samo radovi koji ispunjavaju naučne standarde časopisa. Uredništvo zadržava pravo da odbije rad ukoliko isti ne zadovoljava kvalitet ili aplikacijske zahtjeve časopisa.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System) postavljenog na web stranici časopisa <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovih-hua/> ili na email adresu Centra za historijska istraživanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu cehis@ff.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA

Rukopis se predaje kao MS Word dokument naslovljen imenom i prezime autora ili nazivom članka. Tekst treba biti fontu **Times New Roman** veličine slova **12** i proredom **1.5**, **veličina slova naslova 16, podnaslova 14**. Rukopis se predaje bez formatiranja i numerisanja stranica. Potrebno je naznačiti mjesta na koja bi se trebali staviti slikovni prilozi ukoliko su predviđeni u tekstu.

Rukopis obavezno treba sadržavati:

- a) **podatke o autoru/autorima:** ime i prezime autora, naziv i adresa ustanove, e-mail adresu (navode se u zaglavlju ispred teksta, lijevo poravnanje, veličina slova 12, prored 1.5)
- b) **naslov rukopisa** (centralno poravnanje, malim slovima, bold, veličina slova 16, prored 1.5)
- c) **apstrakt – abstract** (veličina slova 11, prored 1.15, apstrakt treba biti na jeziku rada i engleskom jeziku dužine do 1000 znakova zajedno sa razmacima. Treba sadržavati glavna polazišta i rezultate rada.
- d) **ključne riječi – key words** (veličina slova 11, prored 1.15). Potrebno je na jeziku rada i engleskom jeziku navesti do 10 ključnih riječi.
- e) **tekst sa fusnotama**
- f) **informativni sažetak (summary)** dužine 1.500–2.000 znakova. Naslov je centriran, napisan malim slovima i uključenom opcijom bold. Veličina slova naslova je 14 a prored je 1.5. Veličina slova teksta sažetka je 12 a prored je 1.5. Summary je skraćena verzija najznačajnijih stavki i zaključaka rada. Može se definisati kao sažetak ili skraćena verzija teksta. Budući da sadrži samo središnje i najvažnije pojmove, znatno je kraći od izvornog teksta. Ako je glavni tekst napisan na jednom od predviđenih stranih jezika, onda se sažetak piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku. **Priložiti i preveden naslov rada na jeziku sažetka.**
- g) **popis korištene literature i izvora** (veličina slova 11, naslovi istaknuti opcijom bold, poravnanje *Justify*, a prored 1.5)
- h) **popis ilustracija i tabli** – ako ih autor koristi u tekstu

UPUTE ZA CITIRANJE U REFERENCAMA ILI FUSNOTAMA

I. Izvori

– Narativni antički izvori

Za grčke izvore koristiti formu skraćenica prema Liddell & Scott [LSJ]

Za latinske izvore potrebno koristiti formu skraćenica prema *Oxford Latin Dictionary* [OLD]): **skraćeno ime autora, broj knjige, broj poglavlja i broj podatka unutar poglavlja. Izbjegavati korištenje zareza i rimskih brojeva.**

Primjer:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Cass. Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

Ukoliko je riječ o antičkim piscima koji imaju više sačuvanih dijela tada treba navesti i naslov djela u skraćenom obliku u kurzivu.

Primjer:

App. *Illyr.* 13.37; Plin. HN 3.144 ; Suet. *Aug.* 271.

– Edicije grčkih i latinskih spomenika

Citira se skraćeni naziv edicije u kurzivu, broj toma ili godina izdanja, broj spomenika. Izbjegavati korištenje rimskih brojeva.

Primjer:

CIL 03, 02766a; *ILJug* 03, 1581, *AE* 1948, 0244.

– Neobjavljena arhivska građa

U podnožnim napomenama se daju skraćenice za naziv arhiva (kratica), korištenog fonda (kratica), godine, kutije, šifre i broja dokumenta ukoliko je na izvoru naveden.

Primjer:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25–211/ Br. 80.594 Praes.

– Objavljeni izvori (Zbirke ili zbornici zakona, objavljena arhivska građa, putopisna ili memoarska građa i sl.)

Ukoliko je riječ o objavljenoj arhivskoj građi citira se tako što se navodi prezime uređivača, godina izdanja i broj stranice. Ukoliko priređivač nije poznat, onda navesti naziv knjige, godinu i broj stranice.

Primjer:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

Isti princip se primjenjuje i kod citiranja objavljenih zbirki zakona te navođenja putopisne ili memoarske građe.

Primjeri:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Das Sanitätswesen 1903, 202.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

– Citiranje članaka iz štampe:

Navodi se prezime autora ili inicijali ukoliko su samo oni navedeni. Potom se pod navodnicima citira naslov članka, naziv novina (opcija *Italic*) broj, datum i stranica. Ukoliko nije poznat autor teksta u štampi, onda sve ostalo navesti istim redom.

Primjer:

Selimbegović. "Ima li Valter većinu u Sarajevu?" *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.
 "Nova Zemaljska bolnica" *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

II. Literatura

U citiranju literature koristi se prilagođeni oksfordski sistem. Naučne reference ili footnote pišu se na dnu stranice (*sub calce*) u numeričkom redoslijedu (1, 2, 3...), odvojene separatorom (razdjelnikom) od glavnog teksta.

Oblik slova u bilješkama je **Times New Roman** (odnosno *Times New Roman CE*), veličina slova 10, prored 1.5 tekst poravnat opcijom *Justify*.

Kod citiranja se navodi sljedeći redoslijed: 1) autor, 2) godina izdanja, 3) broj stranice.

Primjer:

Kaljanac 2023,151.

Ukoliko se citira više autora ili izvora u istoj fusnoti, onda se isti odvajaju tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busuladžić 2011, 46–47.

Ukoliko se redom navodi više bibliografskih jedinica istog autora, poredati hronološki i odvojiti tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Kurtović 2009, 53; Kurtović 2010, 20; Kurtović 2014,160.

Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine, isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja i odvojiti tačkom sa zarezom [;]

Primjer:

Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.

Pri navođenju djela dva autora, prezimena autora odvajaju sa zarezom.

Primjer:

Kasumović, Radušić 2017, 187–200.

Pri navođenju djela tri i više autora navodi se prvi autor uz kraticu et al.

Primjer:

Gavranović et al. 2023, 6.

Ukoliko se isti autor i djelo ponavlja u dvije uzastopne napomene, ponovo se navode sve prethodne odrednice a ne koristi se Ibid/ Isto.

Primjer:

Monroe 2004, 15.

Monroe 2004, 15.

III. Navođenje internet stranica

Navesti naziv i adresu stranice, te datum pristupa.

Primjer:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf>

Pristup ostvaren: 23. 4. 2024.

IV. Navođenje televizijskih emisija, video priloga i DVD zapisa

Navesti: Naziv emisije (opcija *Italic*). Naziv televizije. Temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

V. Navođenje priloga u tekstu

Na priloge koji prate tekst autor se poziva u zagradama u kojima se navodi oznaka priloga i njegov redni broj, te se na slike poziva skraćenicom sl., na table skraćenicom T, na karte izrazom karta, na tablice skraćenicom tab., a na kataloške jedinice kraticom kat. br. (sl. 1), (T. 1), (karta 1), (tab. 1), (kat. br. 1).

Primjer:

Fig. 1, P. 1, Map 1, Tab. 1, Cat. No. 1.

– Slikovni prikazi:

Ako su slike nastale za potrebe rukopisa, navode se opis i naznaka autorstva:

a) Slika 1. Pogled na kasnoantičku baziliku u Brezi (snimio E. Veletovac)

b) Slika 2. Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)

Ako su slike preuzete iz već prethodno objavljene literature, u zagradi se navodi bibliografska jedinica:

c) Slika 3. Zdjela s figuralnim ukrasom (Gregl 2008, 58.)

Ako je prethodno objavljeni slikovni materijal dodatno obrađen za potrebe rukopisa, onda je to potrebno i naglasiti:

d) Slika 4. Tlocrt crkve sv. Marka (Horvat 2003, 24; obradio S. Škrinjarić)

e) Karta 1. Položaji na prostoru grada Siska sa zabilježenim pretpovijesnim nalazima (©Google maps; obradio I. Drnić)

U slučaju da se autori odluče za tablu kao slikovni prilog to dolazi na kraju teksta. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo.

Minimalna kvaliteta fotografija i karti treba iznositi 300 dpi, a crteža 600 dpi. Slikovne priloge je potrebno dostaviti kao dio teksta, a po želji ili na zahtjev Uredništva autor može dostaviti slike kao zasebnu datoteku sa jasno naznačenim uputama na kojem mjestu u rukopisu se trebaju nalaziti. Prihvatljivi formati su sljedeći: jpg, tif, psd, fh ili ai.

Broj priloga (slike, karte, table i dr.) treba biti primjeren veličini teksta, te u suprotnom uredništvo zadržava pravo neprihvatanja rukopisa, odnosno obaviti će konsultacije s autorom u vezi navedenog pitanja. Autori su dužni obezbijediti dopuštenje za korištenje svih ilustracija za koje nisu nositelji autorskih prava, uz obavezno navođenje izvora.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BIBLIOGRAFIJE

Popis bibliografskih jedinica se navodi se abecednim redom uz hronološko redanje djela istog autora. Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja (u bibliografiji kao i u referencama). Nakon popisa djela jednog autora slijede djela u kojemu je isti prvi od dvoje autora, a zatim ona u kojima je prvi od troje. Nakon toga se prema godini izdanja nabrajaju djela u kojima je prvi od četiri ili više autora. **Oblik slova u popisu literature je *Times New Roman* (odnosno *Times New Roman CE*), veličina slova 11, prored 1.5, tekst poravnan opcijom *Justify*.** Bibliografski popis se sastoji od dvije cjeline: izvori i literatura. **Prvo se navode skraćenice, izvori, a zatim literatura. Naslov i podnaslov knjige te naziv časopisa pišu se u kurzivu dok kraćenje naslova i naziva časopisa treba izbjegavati.** Ako je rad objavljen dvojezično, navode se obje inačice naslova razdvojene znakom jednakosti. Ukoliko se radi o monografiji izdanoj u seriji potrebno je to napomenuti. Ako se u bilješkama spominju podaci dobiveni neformalnim putem (npr. usmena priopćenja, e-mail poruke...) ne treba ih navoditi u bibliografiji. Bibliografske jedinice se u popisu navode na sljedeći način:

I. LITERARNI IZVORI NA KLASIČNIM JEZICIMA

Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime malim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja.

Primjeri:

Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970.; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

II. NEOBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

U popisu izvora i literature donose se puni nazivi korištenih fondova, kao i puni naziv institucije kojoj fond pripada. U zagradi se navodi skraćenica arhivske institucije i fonda.

Primjer:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

III. OBJAVLJENI IZVORI

U bibliografskom popisu se korišteni objavljeni izvori, putopisna i memoarska građa i zbirke zakona, navode na sljedeći način: Prezime i prvo slovo imena priređivača djela, potom godina izdanja, naziv djela (opcija *Italic*), mjesto izdanja i naziv izdavača. Ukoliko uređivač nije poznat, navodi se samo naziv knjige (opcija *Italic*), godina izdanja, mjesto izdanja i naziv izdavača.

Primjer:

Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine). 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

IV. ŠTAMPA

Navodi se naziv novina i mjesto izdanja.

Primjer:

Bošnjak, Sarajevo.

V. KNJIGE

Ako knjiga ima jednog autora navodi se prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov knjige, mjesto izdanja, izdavač.

Primjer:

Filipović, E. 2022. *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

Ako je knjiga napisana dvojezično navode se oba naslova:

Primjer:

Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Ako knjiga ima dva ili tri autora navodi se prvo prezime i prvo slovo prvog autora potom isti podaci za druge autore, godina izdanja, naslov knjige, izdavač.

Primjeri:

Džino, D, Domić Kunić D. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska Knjiga.

Šaćić Beća, A, Mesihović, S, Veletovac, E. *Magični svijet Ilira: Historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

Ako knjiga ima dva ili tri autora navodi se prvo prezime i prvo slovo prvog autora potom skraćena el al. te godina izdanja, imena svih autora, naslov knjige, izdavač.

Primjer:

Horvat, M. et al. 2007. Horvat M, Lamut J, Medved J, Culiberg M., Djurić B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Ako knjiga ima više izdanja na godini izdanja navodi se broj.

Primjer:

Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

VI. POGLAVLJE U KNJIGAMA

Poglavlje u knjizi zahtijeva navođenje prezimena, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov poglavlja pod navodnicima, zatim U, naslov knjige u italiku, ime i prezime urednika, u zagradi ur. broj stranica i tačka, mjesto izdanja, izdavač. Ukoliko je knjiga napisana na stranom jeziku umjesto U navodi se In, a umjesto ur. navodi se ed. ili eds. ovisno da li knjiga ima jednog ili više urednika.

Primjeri:

Forić Plasto M. 2018. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije". U: *Na margini povijesti: zbornik radova* Amir Duranović (ur), 135–175. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

Leleković, T. Rendić-Miočević, A. 2012. "Rural settlement". In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Branka Migotti (ed), 279–311. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology.

VII. ČLANAK U NAUČNOM ČASOPISU

Prilikom navođenja korištenih članaka iz naučnih časopisa navodi se prezime, prvo

slovo imena, godina izdanja, naslov članka, naziv časopisa u kurzivu bez skraćivanja naziva, broj časopisa, broj stranica.

Primjer:

Radušić, M. 2021. Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historia Moderna* 2: 133–160.

VIII. ČLANAK U ZBORNIKU RADOVA KONGRESA ILI NAUČNOG SKUPA

Prilikom navođenja korištenih članaka koji su objavljeni kao referati sa naučnog skupa navodi se prezime, prvo slovo imena, godina izdanja, naslov članka, U, ime prezime urednika, inicijal imena urednika, naziv publikacije u kurzivu bez skraćivanja naziva, broj časopisa, grad, izdavač, broj stranica. U navodi se In, a umjesto ur. navodi se ed. ili eds. ovisno da li knjiga ima jednog ili više urednika.

Primjer :

Kovacs, P 2005. Beneficiarius lances and ring-pommel swords in Pannonia, In Visy, Z. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs: University of Pécs, 955–970.

IX. MAGISTARSKI RAD ILI DOKTORSKA DISERTACIJA

Prilikom navođenja korištenih magistarskih radova ili doktorskih disertacija navodi se prezime, prvo slovo imena autora, godina i odbrane rada ili teze, naslov teze u kurzivu, napomena da se radi o magistarskom radu ili disertaciji, univerzitet na kojem je rad odbranjen.

Primjer :

Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu.

X. DIGITALNE EPIGRAFSKE BAZE

U popisu bibliografskih jedinica digitalne epigrafske baze se navode :

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020- 9-23].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

XI. INTERNET STRANICE

Navodi se naziv, adresa korištene stranice i datum pristupa.

Primjer:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf>

Pristup ostvaren: 23. 4. 2024.

XII. TV EMISIJE, VIDEO I DVD ZAPISI

Navesti: Naziv emisije (opcija *Italic*). Naziv televizije. Temu emisije (opcija *Italic*) te datum emitiranja.

Primjer:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

XIII. PRIKAZI

Prikazi mogu imati maksimalno 6 kartica teksta. Navodi se ime i prezime autora čije se djelo predstavlja, potom naslov djela (opcija *Italic*), grad u kojem je knjiga objavljena, izdavač, godina i broj stranica.

Primjeri:

Relja Seferović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529 [Sources for the History of Medieval Bosnia. Transcriptions from the volumes of Diversa Notariaein the State Archives in Dubrovnik 1370–1529]*, vol. 1–3, eds. Esad Kurtović and Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351 str.

Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 str.

VAŽNA NAPOMENA: Nakon prihvatanja rukopisa autori su dužni potpisati izjavu o preuzimanju odgovornosti u slučaju eventualnih sporova vezanih uz povredu autorskih prava. Potpisana Izjava o autorskim pravima je obavezna prije objavljivanja članka.

JOURNAL OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN SARAJEVO (HISTORY, HISTORY OF ART, ARCHEOLOGY)

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) (Eng. *Papers Published by the Faculty of Philosophy (History, Art History, Archaeology)*) is a journal that publishes previously unpublished papers and requires signing a Declaration of Authenticity.

The following paper categories are published:

- ✓ Original scientific paper
- ✓ Preliminary communication
- ✓ Review article
- ✓ Professional paper
- ✓ Reminiscence
- ✓ Conference paper
- ✓ Material publication
- ✓ Translation
- ✓ Minor appendices (reviews, responses, discussions, notices, and others)

The Editorial Board will make the final decision regarding the peer reviewers' proposition after consultations with the Editorial Staff. The peer reviewers will classify the papers according to clearly defined instructions available on the Journal's website. More than 50% of the Journal's content consists of scientific papers (original scientific papers, preliminary communications, and review articles). The manuscript (including the bibliography) should contain up to 3 author's sheets (48 standard pages), and the number of appendices (figures, maps, tables, etc.) should be appropriate for the scope of the manuscript. The Editorial Board, however, reserves the right to accept manuscripts that exceed the prescribed number of pages if it considers this to be in the interest of the Journal. Articles can be published in Bosnian, Croatian, Serbian, or other European languages (English, French, German, Spanish, or Italian). However, the Editorial Board reserves the right to select the papers submitted in foreign languages.

The *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* Journal is published in hard copy and electronically.

The Journal does not limit its scope to a certain historical period. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* addresses a wide specter of topics such as: cultural, political, economic, military, or social history. The Journal also includes topics on archaeology and art history. We support an interdisciplinary approach that complies with the objectives of the *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* Journal. Only papers that meet scientific standards are accepted. The Editorial Board retains the right to reject any paper if it does not meet the quality standards or the application requirements.

The papers are submitted via the Open Journal System on the Journal's website <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/> or via the email address of the Center for Historical Research of the Faculty of Philosophy Sarajevo cehis@ff.unsa.ba.

AUTHOR GUIDELINES

The manuscript should be submitted as an MS Word document named using the author's full name or the paper's title. The text should be in **Times New Roman** font, size **12**, and **1.5** line spacing. **The heading size should be 16, subheading 14.** The manuscript is submitted without formatting and page numbering. Places for images, if planned to be used in the text, should be clearly marked.

The manuscript must include the following:

- a) **Information on author(s):** Full name of the author, name, and address of the institution, e-mail address (all to be placed in the header, aligned to the left, font size 12, line spacing 1.5).
- b) **Manuscript's title** (aligned in the center, written in lowercase letters, bolded, font size 16, line spacing 1.5).
- c) **Abstract:** Abstract written in the language of the paper and English up to 1000 characters, including spaces. It should include the main starting points and paper results (font size 11, line spacing 1.15). Up to 10 keywords (or expressions) should be included in the languages of the paper and abstract (geographic, temporal, cultural, and subject determinants) (font size 11, line spacing 1.15).
- d) Up to 10 **keywords** (or expressions) should be included in the languages of the paper and abstract (geographic, temporal, cultural, and subject determinants) (font size 11, line spacing 1.15)
- e) **Text with footnotes**
- f) **Summary:** Containing up to 1500–2000 characters. The title is aligned in the center, written in lower capital letters and bolded. The font size of the title is 14 and the line spacing is 1.5. The font size of summary text is 12 and line spacing is 1.5. A short version of the most important items and conclusions. It can be defined as a summary or abbreviated version of the text. Since it contains only the central and most important terms, it is significantly shorter than the original text. If the main text is written in one of the provided foreign languages, then the summary is written in Bosnian, Croatian, or Serbian. The translated title of the paper in the language of the abstract should be attached.
- g) **A list of works and sources cited** (font size 11, titles bolded, using the option justified, line spacing 1.5)
- h) **A list of figures and tables** – if the author uses them in the text

INSTRUCTIONS FOR CITATIONS IN REFERENCES OR FOOTNOTES

I. Sources

– Narrative classical sources

For Greek sources, the form of abbreviations according to Liddell & Scott (LSJ) needs to be used.

For Latin sources, the form of abbreviations according to the *Oxford Latin Dictionary* (OLD) needs to be used: **author's abbreviated name, book number, chapter number, and data number within the chapter. Avoid using commas and Roman numerals.**

Example:

Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Cass. Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.

In the case of classical authors who have several preserved parts, then the title of the work should be indicated in an abbreviated form in italics.

Example:

App. *Ill.yr.* 13.37; Plin. HN 3.144 ; Suet. *Aug.* 271.

– Editions of Greek and Latin monuments

The abbreviated name of the edition in italics, volume number or year of publication, and monument number are cited. Avoid using Roman numerals.

Example:

CIL 03, 02766a; *ILJug* 03, 1581, *AE* 1948, 0244.

– Unpublished archival materials

Footnotes contain abbreviations for the name of an archive, used fund, year, box, code, and document number if cited in the source.

Example:

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, Šif. 25–211/ Br. 80.594 Praes.

– Published sources (collections or collections of laws, unpublished archival materials, travelogues or memoirs, etc.)

Unpublished archival materials are cited by noting the last name of the editor, year of issue, and page number. If the editor is unknown, then the book title, year, and page number are cited.

Example:

Rodinis (ur.) 2008, 15.

The same applies to citing unpublished collections of laws and travelogues or memoirs.

Examples:

Sladović (ur.) 1915, 394–411.

Das Sanitätswesen 1903, 202.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1921, 18.

Kuripešić 2001, 34.

– Citing articles from the press:

The last name of the author or initials is cited, followed by quoted article title, newspaper title (in *italics*), number, date, and page. If the text author is unknown, then everything else should be cited in the same order.

Example:

Selimbegović. "Ima li Valter većinu u Sarajevu?" *Oslobođenje* 26, 23. 10. 2006, 7.

"Nova Zemaljska bolnica" *Bošnjak* 17, 14. 6. 1894, 1.

II. Literature

The adapted Oxford style of referencing is used when citing literature. Scientific references or footnotes are written at the bottom of the page (*sub calce*) in numerical order (1, 2, 3...), separated from the main text by a separator.

The font used in footnotes is **Times New Roman** (or *Times New Roman* CE), size 10, line spacing 1.5, and justified text alignment.

The following order is applied when citing: 1) author, 2) the year of issue, and 3) page number.

Example:

Kaljanac 2023,151.

If numerous authors or sources are cited in the same footnote, they need to be separated by a semicolon (;).

Example:

Bojanovski 1988, 65; Mesihović 2007, 456; Paškvalin 2012, 56–57; Busuladžić 2011, 46–47.

If several bibliographic units of the same author are cited one after another, they need to be ordered chronologically and separated with semicolons (;).

Example:

Kurtović 2009, 53; Kurtović 2010, 20; Kurtović 2014,160.

If several works of the same author published in the same year are used, they need to be marked with the letters a, b, c... after the year of publication and separated by a semicolon (;).

Example:

Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.

When citing the works of two authors, the last names of the authors need to be separated with a comma.

Example:

Kasumović, Radušić 2017, 187–200.

When citing works by three or more authors, the first author is cited with the abbreviation et al.

Example:

Gavranović et al. 2023, 6.

If the same author and work are used in two successive footnotes, all data are used but Ibid. is not used.

Example:

Monroe 2004, 15.

Monroe 2004, 15.

III. Citing Internet pages

Website name and address, as well as the date of access, should be mentioned.

Example:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf>

Accessed on: 23 April 2024

IV. Citing TV shows, features, and DVDs

The following should be cited: The name of the show (in *italics*), the name of the TV station, the topic of the show (in *italics*), and the date of broadcast.

Example:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

V. Citing appendices in the text

The author refers to appendices that follow the text in parentheses with the appendix designation and serial number, figures with the abbreviation Fig., plates with the abbreviation T, maps with the term map, tables with the abbreviation tab., and catalog units with the abbreviation cat. no.

Example:

Fig. 1, P. 1, Map 1, Tab. 1, Cat. No. 1.

– Illustrations:

If images were created for the purposes of the manuscript, a description and indication of authorship are provided:

- a) Figure 1. View of the Late Antique Basilica in Breza (taken by E. Veletovac)
- b) Figure 2. Site plan (made by Đ. Basler)

If images are taken from previously published literature, the bibliographic unit is indicated in parentheses:

- c) Figure 3. A bowl with figural ornament (Gregl 2008, 58)

If the previously published illustrations were additionally processed for the needs of the manuscript, then this must be emphasized:

- d) Figure 4. Floor plan of the Church of St. Mark (Horvat 2003, 24; edited by S. Škrijanić)
- e) Map 1. Locations in the area of the town of Sisak with recorded prehistoric finds (©Google Maps; edited by I. Drinić)

If authors decide to use the plate as a picture appendix, it should come at the end of the text. Each plate must contain a drawn scale.

The minimum photo and map quality should be 300 dpi, and the drawing quality should be 600 dpi. Image appendices must be submitted as part of the text, and if desired or at the request of the Editorial Board, the author can submit images as a separate file with clearly indicated instructions as to where they should be located in the manuscript. Acceptable formats are the following: jpg, tif, psd, fh, or ai.

The number of appendices (pictures, maps, plates, etc.) should be appropriate for the size of the text, otherwise, the Editorial Board reserves the right not to accept the manuscript, that is, they will consult with the author regarding the above issue. Authors are obliged to provide permission for the use of all illustrations for which they are not the copyright holder, with mandatory citation of the source.

INSTRUCTIONS FOR BIBLIOGRAPHY

Bibliographic units are listed in alphabetical order along with the chronological order of works by the same author. If several works of the same author published in the same year are used, they should be marked with the letters a, b, c, ...after the year of publication (in the bibliography as well as in the references). The list of works by one author is followed by the works in which that author is the first of two authors, followed by those in which he is the first of three authors. After that, the works in which the au-

thor is the first of four or more authors are listed according to the year of publication. The font in the bibliography is *Times New Roman* (that is, *Times New Roman CE*), with a font size of 11, line spacing of 1.5, and text aligned using the *Justify* option. The list of bibliography consists of two units: sources and literature. **Sources are the first to be cited, followed by literature. Abbreviations, sources, and literature are listed first. The title and subtitle of the book and the name of the journal are written in italics, while abbreviations of the title and the name of the journal should be avoided.** If the work is published bilingually, both versions of the title are listed, separated by the "equals" sign. If the work is a monograph published in a series, this should be noted. If the notes mention information obtained informally (e.g. oral communication, e-mail messages, ...) it should not be listed in the bibliography. The bibliographic units are listed in the following way:

I. LITERARY SOURCES IN CLASSICAL LANGUAGES

When citing sources the following should be included: the name of the source, full book title (in *italics*), and name of the translator or editor in brackets (the first letter of the author should be abbreviated with an uppercase letter, while the last name should be written in full in lowercase letters), place of issue, and year of issue.

Examples:

Tacitus, *Annales*, (prev. J. Jackson), Cambridge (Massachusetts) – London 1970.;
Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. Mango – R. Scott), New York 1997.

II. UNPUBLISHED ARCHIVAL MATERIALS

The list of sources and literature includes the full names of the funds used, as well as the full name of the institution to which the fund belongs. The abbreviated name of the institution and fund should be cited in the brackets.

Examples:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS)

III. PUBLISHED SOURCES

In the list of bibliography, unpublished sources, travelogues and memoirs, as well as collections of laws, are cited in the following way: the last name and the first letter of the name of the editor, year of issue, title (in *italics*), place of issue and the title of publisher. If the editor is unknown, only the book title (in *italics*), year, place of issue, and the title of the publisher are mentioned.

Example:

Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine).
1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

IV. PRINT

Newspaper name and place of issue are cited.

Example:

Bošnjak, Sarajevo.

V. BOOKS

If the book has one author, the last name, the first letter of the name, year of publication, the title of the book, place of publication, and publisher are indicated.

Example:

Filipović, E. 2022. *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet.

If the book is bilingual, both titles are included.

Example:

Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini = Roman villas in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

If the book has two or three authors, the first last name and the first letter of the first author are indicated, followed by the same information for the other authors, year of publication, book title, and publisher.

Example:

Džino, D, Domić Kunić D. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska Knjiga.

Šaćić Beća, A, Mesihović, S, Veletovac, E. *Magični svijet Ilira: Historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

If the book has two or three authors, the first last name and the first letter of the first author are listed, followed by the abbreviation et al. and year of publication, names of all authors, book title, and publisher.

Example:

Horvat, M. et al. 2007. Horvat M, Lamut J, Medved J, Culiberg M., Djurić B, Vičić B. *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

If the book has several editions in one year of publication, the number is indicated.

Example:

Kamberović, H. 2017². *Džemal Bijedić. Politička biografija*. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

VI. BOOK CHAPTERS

Book chapters require the last name, the first letter of the first name, the year of publication, the title of the chapter in quotation marks, followed by In, the title of the book in italics, the first name and last name of the editor, ed. or eds. (depending if the book has one or more editors) in parentheses, page number, place of publication, publisher.

Example 1:

Forić Plasto M. 2018. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije". In: *Na margini povijesti: zbornik radova* Amir Duranović (ur), 135–175. Sarajevo: Udruženje Za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS).

Example 2:

Leleković, T. Rendić-Miočević, A. 2012. "Rural settlement" In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Branka Migotti (ed), 279–311. Oxford: Archaeopress Roman Archaeology.

VII. JOURNAL ARTICLE

When citing articles from scientific journals, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of publication, the title of the article, the title of the journal in italics without abbreviation, journal number, and number of pages.

Example:

Radušić, M. 2021. Problemi i poteškoće u izučavanju odnosa vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941), prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historia Moderna* 2: 133–160.

VIII. CONFERENCE PAPER

When listing articles that were published as reports from a scientific conference, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of publication, the title of the article, In, first name, last name of the editor, initial of the editor's name, title of the publication in italics without abbreviation, journal number, city, publisher, number of pages. For editors, ed. or eds. is used depending on whether the book has one or more editors.

Example:

Kovacs, P 2005. Beneficiarius lances and ring-pommel swords in Pannonia, In Visy, Z. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs: University of Pécs, 955–970.

IX. MASTER'S THESIS OR DOCTORAL DISSERTATION

When citing master's theses or doctoral dissertations, the following needs to be mentioned: last name, the first letter of the first name, year of defense of the thesis or dissertation, the title of the thesis in italics, note that the source is a master's thesis or dissertation, and the university where the work was defended.

Example:

Šehić, Z. 2001. *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Sarajevu.

X. DIGITAL EPIGRAPHIC DATABASES

- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [last accessed 2020-9-23].
- EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [last accessed 2020-9-23].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [last accessed 2020-9-23].

XI. INTERNET PAGES

Website name and address, as well as the date of access, should be mentioned.

Example:

Medscape. <https://emedicine.medscape.com/article/1090828-overview?form=fpf>
Accessed on: 23 April 2024

XII. TV SHOWS, FEATURES AND DVDs

The following should be cited: The name of the show (in *italics*), the name of the TV station, the topic of the show (in *italics*), and the date of broadcast.

Example:

Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). *Pitanje dvije škole pod jednim krovom?* 9. 3. 2015.

XIII. RESPONSES

Responses may have up to 6 standard pages. The following data is included: first and last name of the author whose work is presented, the title of the work in italics, the city where the book was published (in *italics*), the publisher, the year, and the number of pages.

Example 1:

Relja Seferović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529* [*Sources for the History of Medieval Bosnia. Transcriptions from the volumes of Diversa Notariae in the State Archives in Dubrovnik 1370–1529*], vol. 1–3, eds. Esad Kurtović and Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351 pgs.

Example 2:

Ibrahim Krzović, *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*, Sarajevo: El-Kalem-izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini / Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2019, 536 pgs.

IMPORTANT NOTE: After the acceptance of the manuscript, the authors are obliged to sign a declaration of responsibility in case of possible disputes related to copyright infringement. A signed Copyright Declaration is required before publishing an article.

Lektor / Proofreading: Aida Hasović

UDK / UDC: Elvira Poljak Bajramović

Open Journal System uređivanje / Open Journal System Manager: Emina Kešan Tolomanoski

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica / Cover design: Amra Mekić

Štampa / Printing press: SOR "Grafostil" Sarajevo

Tiraž / Print run: 150

Časopis Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)
se objavljuje jednom godišnje u printanom i elektronskom izdanju.

Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo (History, History of Art, Archeology)
is published in hard copy and electronically.

Radovi se dostavljaju putem sistema za uređivanje časopisa (Open Journal System)
postavljenog na web stranici časopisa <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/>
ili na email adresu Centra za historijska istraživanja cehis@ff.unsa.ba.

The papers are submitted via the Open Journal System
on the Journal's website <https://ejournals.ff.unsa.ba/index.php/radovihhua/>
or via the email address of the Center for Historical Research
of the Faculty of Philosophy Sarajevo cehis@ff.unsa.ba.

Časopis je objavljen pod Creative Commons licencom: Priznanje autorstva – Dijeljenje pod istim
uslovima 4.0 Međunarodna licenca (osim fotografija).

This journal is licensed under a Creative Commons Attribution – ShareAlike 4.0 International
License (except photographs).

Časopis je štampan uz podršku / Printing of the journal was supported by:
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke / Federal Ministry of Science and Education
Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo / Minister of Science, Higher
Education and Youth of Canton Sarajevo

ISSN 2303-6974 (Online)

ISSN 2303-5749 (Print)

ISSN 2303-6974 (Online)

